

ISSN 2518-7236 (Print)

ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

HISTORY. PHILOSOPHY

Series

2024 • Volume 29 • Issue 3(115)

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

2024

29-том • 3(115)-шығарылым
Том 29 • Выпуск 3(115)
Volume 29 • Issue 3(115)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2024

Бас редакторы
тарих ғыл. д-ры **З.Г. Сактаганова**

Жауапты хатшы
PhD д-ры **С.Б. Стамбулов**

Редакция алқасы

Пол Верт, PhD д-ры, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томасо Тревисани, PhD д-ры, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри, Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);

С.В. Любичанковский, тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
Даниэль Анорве, Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);

Д.А. Аманжолова, тарих ғыл. д-ры, РҒА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу (Ресей);

Н.Н. Аблажей, тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова, тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу (Ресей);
Б.И. Карипбаев, филос. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);

Э.Р. Усманова, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);

В.Г. Ломан, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының директоры (Қазақстан);

В.В. Варфоломеев, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов, тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Кукушкин, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.И. Разумов, филос. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);

Д.К. Кусбеков, филос. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);

Рико Снеллер, PhD д-ры, Мандевилль академиясы, Гауда (Нидерланды);
Т.А. Дронзина, филос. ғыл. д-ры, К. Орхидский атындағы София университеті, София (Болгария);
Н.А. Шермухамедова, филос. ғыл. д-ры, Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент (Өзбекстан);

Али Рафет Озкан, PhD д-ры, Анкара университеті, Анкара (Түркия);
Хаджы Ахмет Шимшек, PhD д-ры, Кастамону университеті, Кастамону (Түркия)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор
PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген

О.А. Кулов

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы. — 2024. — 29-т., 3(115) шығ. — 445 б. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.09.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 55,62 т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 95.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2024

Главный редактор
д-р ист. наук **З.Г. Сактаганова**

Ответственный секретарь
д-р PhD **С.Б. Стамбулов**

Редакционная коллегия

Пол Верт,	д-р PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томасо Тревисани,	д-р PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри,	директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский,	д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве,	профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей,	д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова,	д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев,	д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова,	н. с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Г. Ломан,	канд. ист. наук, директор, Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.В. Варфоломеев,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов,	д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.И. Разумов,	д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
Д.К. Кусбеков,	канд. филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Рико Снеллер,	д-р PhD, Мандевильская академия, Гауда (Нидерланды);
Т.А. Дронзина,	д-р филос. наук, Софийский университет им. Святого Климента Орхидского, София (Болгария);
Н.А. Шермухамедова,	д-р филос. наук, Национальный университет им. Мирзо Улугбека, Ташкент (Узбекистан);
Али Рафет Озкан,	д-р PhD, Университет Анкары, Анкара (Турция);
Хаджы Ахмет Шимшек,	д-р PhD, Университет Кастамону, Кастамону (Турция)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор

д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка

О.А. Кулов

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2024. — Т. 29, вып. 3(115). — 445 с. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 30.09.2024 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 55,62 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 95.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2024

Chief Editor

Doctor of Historical sciences **Z.G. Saktaganova**

Responsible secretary

PhD **S.B. Stambulov**

Editorial board

- Paul Werth**, PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani, PhD, University of Naples "L'Orientale" (Italy);
Houman Sadri, IPAC Director, Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovskiy, Doctor of historical sciences, Omsk State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve, Professor, Department of Political and Government Studies, Universidad de Guanajuato (Mexico);
D.A. Amanzholova, Doctor of historical sciences, Russian Academy of Sciences, Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey, Doctor of historical sciences, Novosibirsk State University (Russia);
Zh.S. Syzdykova, Doctor of historical sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev, Doctor of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova, Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.G. Loman, Candidate of historical sciences, Director of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov, Doctor of historical sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.I. Razumov, Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
D.K. Kusbekov, Candidate of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
Rico Sneller, PhD, Mandeville Academy, Gouda (the Netherlands);
T.A. Dronzina, Doctor of philosophical sciences, Sofia University St. Kliment Ohridski (Bulgaria);
N.A. Shermukhamedova, Doctor of philosophical sciences, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent (Uzbekistan);
Ali Rafet Ozkan, PhD, Ankara University, Ankara (Turkey);
Haji Ahmet Shimshek, PhD, Kastamonu University, Kastamonu (Turkey)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan
E-mail: vestnikku@gmail.com. *Сайт:* history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout

O. Kulov

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series. — 2024. — Vol. 29. — Iss. 3(115) — 445 p. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 30.09.2024. Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 55,62 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 95.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov». 28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2024

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Абдрахманова К.К., Сактаганова З.Г.</i> История детских домов Центрального Казахстана в 1940–1950-е гг.....	7
<i>Abdykulova G., Musabalina G.</i> Gender approach in the state policy of Kazakhstan: the history of implementation, results and problems.....	26
<i>Aktailak B.B., Ibraemova M.S., Nabiyeu S.T.</i> Perception of Soviet Kazakhstan in emigrant publicism: an analysis of the works of Hasan Oraltay.....	41
<i>Амалбекова Б.А.</i> Бауыржан Момышұлының шығармаларын тарих сабағында дерек ретінде қолдану арқылы оқушыларды патриотизмге тәрбиелеу.....	52
<i>Baishov B.B., Abdenov A.Zh., Orazaeva Zh.Zh., Demeuova N.K.</i> Some aspects of the Caspian policy of Peter I: based on the expedition in the first quarter of the 18th century.....	58
<i>Бектасов Ш.Т., Утегенов М.З.</i> Хлебозаготовки 1931–1932 годов в Кокчетавском районе по материалам Государственного архива Акмолинской области.....	69
<i>Бекболатқызы Ж., Болатова К.Б., Байгапанова А.Б.</i> Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру: мақсаты, барысы, салдары.....	82
<i>Жақсылық Е.Е.</i> Оңтүстік Қазақстандағы мемлекеттік діни саясаттың кеңестік үлгісі: тарихи талдау.....	91
<i>Кушенова Г.И., Мартин Уорд</i> Қазақ жүздерінің шығуы: шетелдік тарихнама.....	98
<i>Макалаков Т.Ж., Шотбакова Л.К.</i> Трудовая деятельность чеченцев и ингушей, насильственно переселенных в Казахстан в 40-е годы XX века (на примере Центрального Казахстана).....	110
<i>Makhortykh S., Gröter K., Tiefengraber G.</i> About one of the unique finds of the late pre-Scythian period from the Koban necropolis.....	118
<i>Маханов Н.И., Адильбаева А.С., Болатова К.Б.</i> Музей мен қоғамның өзара байланысы: тарихи аспект.....	129
<i>Муратова М.Б., Джумабеков Д.А., Иксанов С.Б.</i> XIX ғ. екінші ширегіндегі Қарқаралы уезінің экономикалық жағдайы.....	136
<i>Мырзахмет Г.К., Алысбаева Г.Б., Данабекова Д.И.</i> Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымының бастаулары мен қазіргі қоғамдағы рөлі (тарихи талдау).....	146
<i>Yensepov B., Tokbolat S., Dzhursinbaev B.</i> The rebellion of the Syr Darya kazakhs, led by Zhanhozha Nurmukhameduly, in opposition to the russian empire's expansionist policy.....	152
<i>Ермаханова Р.Б., Дукенбаева З.О.</i> Шерхан Мұртаза: өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі.....	162
<i>Сактаганова З.Г., Гладышева А.Г.</i> Смертность и заболеваемость детей в Карлаге в 1941 году: дети матерей-заключённых и вольнонаёмных.....	169
<i>Сакенов С.К., Ярыгин С.А., Кульмаганбетова Г.К., Ильдеряков Н.Н.</i> Поселение и могильник конца позднебронзового века Сандықтау (предварительные результаты исследования).....	182
<i>Смағұлов Д.С., Сайлаубаева Н.Е., Ибраимова М.С., Карибекова А.Ж.</i> Академик В.В. Бартольдтың ғылыми мұраларындағы ортағасырлардағы Қазақстан қалалары.....	193
<i>Смагулова Г.М., Шотбакова Л.К., Стамбулов С.Б., Оразбекова Г.Б.</i> Семей және Батыс Қазақстандағы ядролық полигон сынақтарының тарихы және салдары: салыстырмалы талдау.....	200
<i>Серубаева А.Т., Идрисова Г.Б., Садыкова А.К.</i> Шоқан Уәлихановтың шығармашылық мұрасындағы Дала өркениетінің ерекшеліктері.....	207
<i>Сейітжан Д.Қ., Дукенбаева З.О., Ташағыл А.</i> Тарихтағы тұлғаны танудың әдіснамалық мәселелері және Ақселеу Сейдімбектің өмірі, қызметі.....	215
<i>Tashkarayeva A. M., Negmetzhanova A.O., Ibraimov N. L.</i> Ethnopolitical history of ancient Turkic tribes (based on Abulgazy's work "Shezhire-i Tarakime").....	221

<i>Темирбекова М.Е., Вентсель А., Мырзахметова А.Ж.</i> Методы анализа фотографических изображений.....	229
<i>Дулатбеков Н.О., Уалиева Г.К.</i> Ұлы анадан туған ұлы тұлға: Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхантегі туралы деректер.....	237
<i>Шлюпиков М.В., Шлюпикова М.М.</i> Природа и человек древнего мира в исторической концепции Ф. Броделя	249
<i>Shabambayeva A.G., A.M. Turlybekova, Akshanova A.M.</i> The role of A.Zh. Mashanov as a scientist in the study of historical and political processes	259

ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ SOCIAL PHILOSOPHY

<i>Abikenov Zh.O.</i> Methodological analysis of theories of the concept of nation.....	268
<i>Adylkhanova S.E.</i> Philosophical aspects of the ethics of responsibility by Hans Jonas	276
<i>Амангельдиев А.А., Шакиров С.Е.</i> Білім беру жүйесіндегі цифрландыру мәселелері: философиялық талдау	285
<i>Beissenova A.A., Muhanova Zh.S.</i> Education and human capital: Socio-philosophical aspect.....	294
<i>Dzhukeeva B.A., Imanzhusip R.N., Kashaganova T.U.</i> Prerequisites for the transformation of the element of national consciousness in the kazakh worldview at the beginning of the XXI century	304
<i>Донецкая Н.А.</i> Этническая идентичность как фактор этнокультурной толерантности молодежи: научно-прикладной аспект.....	312
<i>Жанабергенова Д.К., Кайрбеков Н.Е.</i> Личное дело ученого-востоковеда Абсаттара Багисбаевича Дербисали.....	322
<i>Жусупова Б.Ж.</i> Перспективы социальной философии в современных условиях глобализации	332
<i>Kadyraliyeva A.M., Zholdubaeva A.K., Doskhozina Zh.M.</i> Money as a cultural phenomenon: philosophical and cultural aspect.....	343
<i>Malikova A.M., Bolyssova K.M., Rakimzhanova S.K.</i> Value-Based Concepts of the Art of Oratory...	351
<i>Мелисова Б.М., Альмухаметов А.Р., Натан Д., Затов К.А.</i> Философские и религиозно-этические аспекты прав интеллектуальной собственности.....	362
<i>Nassimov M.O.</i> Spiritual modernization of society: historical and philosophical aspect.....	373
<i>Manassova M.M., Klishina M.V.</i> Philosophical and methodological foundations of the study of urban culture and spiritual life of the.....	381
<i>Seitakhmetova N. L., Sharonova Ye.M.</i> National tolerance program of the United Arab Emirates: universal and spiritual values	392
<i>Разумов В.И.</i> Категориальная методология в формировании аппарата концептуализации.....	399

ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫ ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЯ THEORY OF KNOWLEDGE

<i>Жахина Т.С., Адаева Г.А.</i> Ғылыми шығармашылықтың философиялық аспектілері.....	409
<i>Искакова З.С., Айтбаева А.Б., Атаи Б.М., Құранбек Ә.А., Аубакирова С.С.</i> Аударма мәселесінің теориялық-әдіснамалық бағдарлары мен ұстанымдары: философиялық мәтіндер мысалында.....	418
<i>Solochshenko P.P., Aleshkov A.A., Baibossunov D.B.</i> Productive methodological principles of activity, thinking and communication as a result of practical philosophy.....	427
<i>Umirzakova L.A., Aikenova R.A., Seifullina G.R.</i> Mythological thinking in the cognitive system	434

К.К. Абдрахманова *, З.Г. Сактаганова

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: kimbat_abd@mail.ru; zauresh63@mail.ru)*

История детских домов Центрального Казахстана в 1940–1950-е гг.

В статье проанализировано функционирование детских домов Центрального Казахстана в военные и послевоенные годы на основе архивных материалов и воспоминаний. Объектом исследования стали детдома и дети/подростки, оставшиеся без семьи и оказавшиеся на государственном попечении по разным причинам (голод, депортации, Великая Отечественная война, эвакуация, политические репрессии и аресты родителей, смерть родителей и др.). Авторами были изучены контингент и состав воспитанников детских домов региона, а также выделены основные источники поступления детей. Авторы проанализировали материально-бытовые, жилищные, санитарно-гигиенические условия проживания детей. Отдельно было уделено внимание вопросам здоровья и качества медицинского обслуживания, проблемам питания и снабжения продовольственными и непродовольственными товарами, аспектам воспитания и трудоустройства. Авторы приходят к выводу, что резкий рост численности воспитанников детских домов Центрального Казахстана приходится на 1940-е гг. Положение детских домов было крайне тяжелым: высокая скученность детей, антисанитарные условия, голод и болезни, рукоприкладство и издевательства. Заметные улучшения были отмечены лишь к середине 1950-х гг., которые выражались в улучшении материального состояния детей, повышении качества питания, в обеспечении одеждой, воспитания и общего облика детских домов и самих воспитанников.

Ключевые слова: советское детство, Центральный Казахстан, детский дом, воспитательная трудовая колония, детская беспризорность, детская безнадзорность, несовершеннолетние осужденные, дети ГУЛАГа.

Введение

Великая Отечественная война вызвала не только резкое увеличение контингента осиротевших и обездоленных детей, но и еще больше усугубила имеющееся положение в детских домах. Война привела к массовым жертвам и людским потерям взрослого населения, причем не только среди мужчин, но и женщин. Массовые эвакуации с оккупированных территорий, новая волна политических репрессий и насильственных депортаций привели к ужесточению уголовного законодательства, а это, в свою очередь, — к всплеску безнадзорного и беспризорного контингента. Голод в военное и послевоенное время стал еще одной причиной беспризорности и безнадзорности. Родители не могли обеспечить своих детей необходимыми условиями проживания. Поэтому дети уходили из своих домов в поисках еды и более благоприятной жизни. Не сокращалась и численность детей, бежавших из детских учреждений, ремесленных училищ и мест трудоустройств. В связи с этим детский дом в советскую эпоху стал главным учреждением по спасению жизни безнадзорных и беспризорных детей. Популярная фраза того времени: «Спасибо товарищу Сталину за наше счастливое детство!» была главным идеологическим лозунгом, под которым не только скрывали всю реальную действительность, но

* Автор-корреспондент. E-mail: kimbat_abd@mail.ru

и еще внедряли ложь в детское сознание. Это, в свою очередь, порождало у детей психологическую травму и разочарование. Однако существовавшие тогда такие системы, как жесткая цензура и полный контроль, не позволяли об этом открыто говорить.

С первых дней войны власти прекрасно понимали о предстоящем всплеске беспризорного и безнадзорного контингента. Уже 20 августа 1941 г. всем НарКомЗдравам союзных республик было разослано Инструктивное письмо от Народного комиссариата здравоохранения СССР Г. Митирева о том, что в связи с эвакуацией детей и матерей из угрожаемых районов в некоторых республиках и областях будет значительное увеличение численности детского населения и детских учреждений. Поэтому все органы здравоохранения должны были быть готовы обеспечить полноценную лечебно-профилактическую помощь [1; 18–19].

23 января 1942 г. вышло Постановление СССР «Об устройстве детей, оставшихся без родителей» [2; 376–377]. В Постановлении прописывалось, что центральные и краевые структуры власти обязаны обустроить детей, которые остались сиротами или потеряли родителей при переезде в другую местность. Для этих мероприятий при исполкомах были созданы Комиссии по устройству детей, оставшихся без родителей, а НКВД СССР было поручено заниматься выявлением всех безнадзорных детей и размещением их в приёмниках-распределителях НКВД СССР. Параллельно не щадили и тех, кого считали членами семей изменников Родины. 24 июня 1942 г. Государственный комитет обороны принял Постановление № ГОКО–1926 СС «О членах семей изменников Родине», где четко прописывалось, что отец, мать, муж, жена, сыновья, дочери, братья и сестры, жившие совместно с изменником Родине, подлежат аресту и ссылке в отдаленные местности СССР на срок в пять лет [2; 379–380]. Таким образом, дети стали жертвой не только войны, но и террора. Зачастую детям приходилось выживать в детских учреждениях, так как они столкнулись с такими проблемами, как голод, дефицит продуктов питания, отсутствие элементарных условий в жилых помещениях детских домов, антисанитария, нехватка средств гигиены, одежды, учебных принадлежностей и т.д.

Методология, методы и источники исследования

При написании научной статьи методологической базой послужили теоретические работы западноевропейских и российских авторов. Большую работу в изучении советского детства проделала английский историк К. Келли, которая отмечала, что государственная идеология и политика в области детства военных и послевоенных лет имела существенные отличия от предыдущего периода, так как, начиная с середины 1930-х гг., семья стала трактоваться как основа социальной стабильности и ячейкой социалистического общества [3]. Изучению «позднего детства» и юношества в послевоенные годы были посвящены исследования Ю. Фюрста [4]. Автор в своей работе «Последнее сталинское поколение: молодежь, государство, комсомол. 1945–1953» говорит о важности понятия «поколение» для советского общества. О неудачной социальной политике советской власти в отношении детей, приведшей к росту беспризорности, говорит Ш. Фицпатрик [5]. Среди российских исследователей следует назвать статью В.С. Журавлева и А.К. Соколова «Счастливое детство», где авторы констатируют, что, несмотря на мощную идеологическую пропаганду, советские дети и подростки, испытывавшие все прелести сталинского террора, чувствовали недоумение, разочарование и протест к власти [6]. О специфике послевоенных детей писала Е.А. Зубкова [7]. В.Ф. Зима уделил внимание проблемам детской беспризорности и преступности в послевоенные годы [8]. Исследователь М.Р. Зезина считает, что резкий рост детского сиротства был связан не только с войной, но и с голодом, репрессиями и массовой нуждой. Автор указывает, что система социальной защиты детей-сирот была ориентирована не на предупреждение сиротства, а лишь на борьбу с его отрицательными последствиями [9]. Проблемам российского детства, аспектам детской беспризорности и безнадзорности XX века были посвящены труды А.А. Сальниковой, А.А. Славко [10–11]. История советского детства и социальной защиты детей в 1920–1950-е гг. изучается в региональном аспекте [12–13].

В отечественной историографии история детских домов Казахстана нашла отражение в трудах Г.Б. Сүгірәлімовой, К.К. Абилямаликова, А.К. Кутубаевой, Г.К. Кемелжановой [14–16].

Проблемы советского детства Казахстана в рамках социальной истории начали изучать карагандинские ученые З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова, Д.Д. Шапагатов и другие, начиная с 2020 г. [17–18].

Источниковой базой статьи послужили нормативные, статистические, делопроизводственные и распорядительные документы, находящиеся в фондах Государственного архива Карагандинской области (ГА КО) и Государственного архива Каркаралинского района (ГА КР). Из ГА КО были задей-

ствованы архивные документы (годовые отчеты, сводки, акты проверок, докладные записки, статистические данные) из следующих фондов: Партийные фонды 1П, 3П — Карагандинский областной комитет КП(б)К города Караганды, Карагандинский обком ВКП (б); Фонд 18 — Областной совет депутатов трудящихся; Фонд 469 — Карагандинский отдел народного образования; Фонд 664 — Карагандинский областной отдел здравоохранения. Из ГА КР были привлечены Фонд 132 — Каркаралинский городской детский дом. Кроме этого, учитывая, что положение детских домов по всему Советскому Союзу было идентичным, нами, в качестве доказательства, были привлечены материалы интервью и воспоминаний бывших воспитанников детских домов из разных частей Советского Союза. Большая часть архивных документов вводится в научный оборот авторами статьи впервые. Используя метод реконструкции, авторы попытались показать историю формирования и развития детских домов Центрального Казахстана, а также положение воспитанников в военные и послевоенные годы. Сравнительно-исторический метод помог выявить отличия и особенности развития детских домов в 1940–1950-е гг. Историко-типологический метод позволил продемонстрировать положение детей в разных детских домах. Ретроспективный метод позволил определить основные причины и факторы развития детских домов в указанные годы.

Обсуждение проблемы и результаты исследования

В 1941 г. на территории Карагандинской области имелось 4 детских дома: Компанейский, Осакаровский № 5, Осакаровский № 9, Каркаралинский. В Областном архиве нами была обнаружена ежемесячная статистика за 1941 г. с указанием численности детей в детских домах, по которой можно отследить движение контингента, источник поступления, причины выбытия, половой и национальный состав. В частности, в Компанейском детском доме контингент с марта по ноябрь 1941 г. увеличился в 1,2 раза. Если в марте 1941 г. на балансе детдома числилось 488 детей (в том числе 7 детей казахской национальности (35 %) и 207 девочек (43 %), то в ноябре 1941 г. — 614 детей (в том числе казахов — 5 (0,8 %) и 304 (49 %) девочек). Основным источником пополнения стали переводы из других детских домов и поступления из приемников НКВД [19; 22, 68]. В Осакаровском детском доме № 9 за указанный период контингент также возрос на 1,2 раза. В марте 1941 г. количество воспитанников составило 344 детей. Из них было 23 (7 %) детей казахской национальности, а также 162 девочек (47 %). За 9 месяцев контингент увеличился и составил 427 детей. Причина увеличения были связаны: в марте — поступило 8 детей из учреждений облздрави, в июне и августе из учреждений НКВД — 36 и 19 детей, в ноябре — 6 детей из приемников НКВД и 71 эвакуированных детей из других регионов в связи с началом войны [19; 22, 50, 68]. Осакаровский детский дом № 5 также пополнялся за счет детей из учреждений НКВД и других детских домов. В марте 1941 контингент составил 281 детей и в ноябре 1941 г. — 352 детей. Удельный вес казахов составлял 5 %, а девочек — 42 % [19; 22–24, 50, 68]. В Каркаралинском детском доме большинство детей было казахской национальности. К примеру, их количество составляло: в марте 1941 г. при общем контингенте 124 человек 105 детей (85 %) были казахами. В последующие месяцы численность казахов было не менее 50 %, а численность девочек не снижалась ниже 30 %. К ноябрю 1941 г. контингент увеличился в 1,1 раз и составил 143 детей. За указанный период основным источником пополнения были дети из учреждений НКВД [19; 22–24, 50, 68].

Кроме того, из-за резкого увеличения детского контингента временно были открыты Осакаровский детский дом № 1 на 100 человек и Осакаровский детский дом № 8, где числилось 190 детей [19; 22]. Дело в том, что в последующие годы мы больше не встречали по ним информацию. Вероятно, это были временные учреждения, которые расформировали, а числившихся на их балансе детей перевели в другие детские дома.

Таким образом, в конце 1941 г. в обозначенных 6 детских домах содержалось 1826 детей [19; 22], тогда как в марте 1941 г. на балансе 4 детских домов области числилось 1237 детей. Как мы видим, с марта по ноябрь 1941 г. численность детей в детских домах области возросла в 1,5 раза. При этом пополнение детей осуществлялось по принципу освобожденных мест, то есть не было строгих регламентаций по приему детей из мест отправки. Например, детдом № 5 — только эвакуированных детей, Компанейский — исключительно из учреждений НКВД. Все детдома принимали к себе и эвакуированных детей, и детей из других детских домов, и детей из учреждений НКВД (детприемники и Карлаг). Основная причина роста численности контингента в детских домах за указанный период была связана с началом Великой Отечественной войны.

По состоянию на 1 июня 1943 г. в области числилось 4 детских дома, где находилось 1567 воспитанника. Возрастно-половой контингент детских домов Карагандинской области имел следующую картину: дети от 3 до 7 лет — 10,7 %; от 8 до 11 лет — 31,7 %; от 12 до 13 лет — 32,6 %; от 14 лет и старше — 24,4 %. Удельный вес мальчиков составил 47,2 %, девочек — 52,8 %. Дети, эвакуированных из других территорий, составили 47,7 %. Статистические данные свидетельствуют, что наибольший контингент детей приходился на Компанейский и Осакаровский детские дома [20; 157].

После окончания войны контингент детей в детдомах значительно возрос. Особенно было много детей дошкольного возраста, поступавших из детских яслей области, Дома малютки Карлага, детприемников МВД. В связи с этим в области были открыты новые детские дома, чтобы разгрузить контингент в существующих детских домах. В частности, в сентябре 1946 г. по линии Облоно в п. Майкудук Сталинского района был открыт Дошкольный детский дом на 100 мест. Сюда перевели детей дошкольного возраста из Осакаровского детского дома п. № 5 и Компанейского детского дома. В феврале 1947 г. в нем числилось 80 детей дошкольного возраста. 16 декабря 1946 г. при Шахте им. Кирова в Кировском районе г. Караганды по линии Комбината «Карагандауголь» был открыт еще один дошкольный детский дом, рассчитанный на 50 мест. В феврале 1947 г. на его балансе уже числилось 30 детей [21; 199 об.].

В 1949 г. в Карагандинской области было зафиксировано 6 детских домов, которые были заполнены выше положенного лимита (см. табл.).

Т а б л и ц а

Контингент детей в детских домах в Карагандинской области по состоянию на 1 июля 1949 г. [21; 306]

Детский дом	Количество мест	Количество воспитанников
Компанейский	500	658
Осакаровский (п. № 5)	200	337
Осакаровский (п. № 9)	300	450
Каркаралинский	170	250
Детский дом Нового города	75	123
Майкудукский	120	116
Итого	1365	1934

Согласно данным таблицы, можно подсчитать, что практически во всех детских домах положенный лимит был переполнен: в Компанейском детском доме в 1,3 раза, в Осакаровском детском доме п. № 5 в 1,7 раза, в Осакаровском детском доме п. № 9 в 1,5 раза, в Каркаралинском детском доме в 1,5 раза, в детском доме Нового города в 1,6 раза. В целом по области количество воспитанников превышало лимит в 1,4 раза. Данная статистика наглядно показывает тяжелую ситуацию с детскими домами. С одной стороны, это динамичный рост контингента в детских домах по разным причинам, с другой — неготовность области к предоставлению им мест.

Согласно архивным материалам, контингент детдомов области имел разные источники пополнения. На примере данных за 1949 г. видно, что из прибывших 895 детей, 515 детей (57,5 %) прибыло из детприемника МВД, 36 детей (4 %) из дома малютки Карлага МВД, 40 детей (4,4 %) поступили из больницы [22; 165]. Таким образом, с 1941 по 1949 гг. контингент воспитанников в детских домах возрос с 1237 детей до 1934 детей, или в 1,6 раза, причем основной пик приходится на первые годы Великой Отечественной войны.

Необходимо отметить, что дети заключенных женщин Карлага и спецконтингента содержались не только в детских домах и детприемниках области, но и в детских яслях. Нами были обнаружены конъюнктурные обзоры «О лечебной и профилактической помощи детям Карагандинской области за 1946, 1947, 1948 и 1949 гг.», где было зафиксировано, что контингент детей в детских яслях был крайне ослабленный. Основная причина — в большинстве поступали дети от матерей-одиночек, вышедших из заключения, а также от вербованных и высланных в область контингентов. Только в г. Караганде в детских яслях находится до 800 детей матерей-одиночек, в г. Темиртау до 80 % детей являлись детьми матерей-одиночек [23; 62]. В 1947 году из лагеря заключённых было освобождено значительное число женщин беременных и с детьми. Эти матери часто подбрасывали своих детей или приносили их в детские учреждения и оставляли там, дети оставались без грудного вскармливания, а детские учреждения не могли предоставить им качественного, смешанного или искусственного вскармливания из-за отсутствия молока. Часть матерей-одиночек, сдавших своих детей в дом малют-

ки, использовались в качестве кормилиц, но всё же большинство детей оставалось на искусственном вскармливании. Это вызывало высокий процент дистрофии этих детей и высокую смертность [23; 215–216]. Многие дети-подкидыши подбирались возле вокзалов, на улицах, в уборных и мусорных ящиках, поступали замерзшие, синие. Большинство этих детей в первые дни подхватывали пневмонию. Не менее важным источником повышения детской смертности являлся факт рождаемости значительного количества детей у матерей-одиночек, освобождаемых по беременности из заключения. В большинстве они были слабо заинтересованы в сохранности своих детей, поэтому ежедневно фиксировались факты подбрасывания истощённых детей, что, в свою очередь, приводило к значительной смертности в доме малютки [23; 169–170].

Нормативные документы, акты и справки по результатам проверок детских домов, годовые и полугодовые отчеты детских домов, облоно, здравоотдела, решения и постановления исполнительных властей за 1940-е гг. свидетельствуют о тяжелой ситуации в детдомах Карагандинской области, особенно в годы войны. Хотелось бы отметить, что такая ситуация была характерна для всех детских домов СССР. В связи с этим 1 сентября 1943 г. было принято Постановление СНК СССР «Об улучшении и работы детских домов». [2; 390–391]. Согласно данному Постановлению, областные и краевые исполкомы и СНК автономных и союзных республик обязаны были принять меры к немедленному устранению скученности детей, оборудованию детских домов кроватями, мебелью, культинвентарем, кухонной и столовой посудой.

Однако, как показали архивные документы 1940-х гг., положение воспитанников детских домов оставалось на том же уровне. Архивные документы свидетельствуют, что дети были лишены элементарных человеческих условий: полуголодное существование, отсутствие одежды, антисанитарные условия, неквалифицированный педагогический состав, психологическое унижение и рукоприкладство. Уместно будет привести воспоминания воспитанницы детдома Н.Л. Савельевой, которая рассказывала о своей детдомовской жизни на Дальнем Востоке: «Метод воспитания в детдоме был на кулаках. На моих глазах директор избивала мальчиков постарше меня, головой о стену и кулаками по лицу, за то, что при обыске она у них находила в карманах хлебные крошки, подозревая их в том, что они готовят сухари к побегу. Воспитатели нам так и говорили: «Вы никому не нужны». Когда нас выводили на прогулку, то дети нянек и воспитательниц на нас показывали пальцами и кричали: «Врагов, врагов ведут!» А мы, наверное, и на самом деле были похожи на них. Головы наши были острижены наголо, одеты мы были как попало. Белье и одежда поступали из конфискованного имущества родителей...» [24].

В 1940-е гг. все воспитанники детских домов Центрального Казахстана были размещены в отдельных небольших домиках-общежитиях по 26–30 человек. Здания были построены еще в 1931–1932 гг. из саманного кирпича и требовали капитального ремонта: переделка крыш, перекладка стен, перестилка полов. Однако и эти работы никак не спасали сложившуюся ситуацию [25; 75]. Например, в Осакаровском детском доме № 5 воспитанники размещались в 13 домиках-общежитиях по 20–25 человек в каждом. 2 общежития не были заселены детьми по причине ветхого состояния зданий. Общежития были без окон (отсутствовали рамы и стекла) [26; 185]. Осакаровский детский дом № 9 размещался в 25 домиках, построенных из дерна и самана. 15 домиков были заняты под общежития, а 10 — под подсобные помещения (кухня-столовая, склады, мастерские, баня-прачечная и т.д.) [27; 438]. В Компанейском детском доме дети располагались в 21 саманных бараках. Кроме того, имелась столовая, банно-прачечный блок, амбулатория, изолятор, клуб, школа и мастерские. Здания были старые, непригодные, ветхие с прогнившими полами и протекающими потолками [27; 360]. Каркаралинский детский дом имел 9 жилых помещений, из которых 1 было занято под баню, 1 столовую, 1 контору, 1 квартиру директора, 1 квартиру завхоза, 1 квартиру Промкомбината и 3 здания — под общежития воспитанников. Общежития были без ремонта, с выбитыми стеклами [20; 117]. Майкудукский интернат для глухонемых занимал одно приспособленное помещение, в котором находилось 4 детских спальни, пионерская и клубная комнаты, 5 небольших комнат (кабинет директора, амбулатория, канцелярия, раздевалка и кладовая). Кроме интерната имелись еще здания: столовая, изолятор, школа, мастерская и продуктовый склад. Все помещения, кроме школы, были не электрифицированы, а сами здания требовали капитального ремонта [20; 188]. С 1946 г. в связи с ростом численности воспитанников были дополнительно введены еще 2 дошкольных детских дома. В частности, детский дом Нового города Караганды занимал благоустроенное типовое здание бывшего детского сада. Территория была обнесена забором, оборудована для игр и прогулок детей, озеленена. Детдом имел канализацию, водопровод и электричество, печное отопление [27; 444]. Дошкольный детдом п. Майкудук

был переведен из Кировского района в Сталинский в специально выстроенный барак, расположенный на территории Областного тубдиспансера и тубстационара [23; 49]. Таким образом, практически все детские дома располагались в ветхих саманных бараках, построенных еще в начале 1930-х гг. Более новые занимали здания 2 дошкольных детских дома: Нового города Караганды и Майкудукский детдом.

В 1940-е гг. Карагандинские детские дома испытывали дефицит в одежде, жестком и мягком инвентаре. Согласно Справке инспектора Облоно Сезоненко «О состоянии детских домов в Карагандинской области» на январь 1942 г. из одежды требовалось 730 шт. пальто, 750 шт. брюк, 835 пар белья для девочек, 829 шт. платьев, 852 шт. рубашек, 859 пар белья для мальчиков [20; 42]. Усугубилась ситуация в детских домах в 1943 г. К примеру, на 5 детских домов области с контингентом 1561 детей требовалось 1507 пальто (96,5 %), 925 белья для мальчиков (59 %), 971 белья для девочек (62 %), 1237 платья для девочек (79 %), 881 верхнего белья для мальчиков (56 %), 886 теплых платков (57 % платков), 600 шапок (38 %) и т.д. То есть, согласно статистике, воспитанники карагандинских детских домов были полураздетые, а имеющаяся одежда была в ужасном состоянии [20; 159].

Жестким инвентарем и посудой детдома были обеспечены не полностью. Катастрофическая ситуация была с мягким инвентарем. Например, Интернат для глухонемых Майкудука испытывал недостаток кроватей, тумбочек, табуреток, стульев. В столовой не хватало посуды, кухонных столов [20; 56]. Из акта Осакаровского детского дома № 5 за 1943 г. следовало: «Кроватей, тумбочек, стульев в детдоме есть достаточное количество. Совершенно не хватает матрацев, одеял, простынь, полотенец. Из-за недостачи матрацев и одеял 120 воспитанников спят по двое на одной кровати. В столовой столов, стульев и посуды имеется достаточное количество. Однако из-за неорганизованности дежурного воспитателя и работников кухни часто дети едят без ложек» [20; 39]. Тогда как из Акта обследования того же детского дома за июль 1944 г. следовало, что требовалось 450 кроватей, 100 столов, 550 стульев, 200 тумбочек, так как имеющаяся мебель на 50 % требует ремонта. Из мягкого инвентаря не достаёт 278 одеял, 275 матрацев, 525 простынь [26; 186]. Обследование Компанейского детского дома показало, что спальни, столовая, кухня были обеспечены необходимым инвентарем. Но были проблемы с наличием нательного и постельного белья, изношенность которого составляла более 50 % [20; 63] и т.д. В Каркаралинском детском доме не хватало столовой и кухонной посуды. Например, на 77 детей было всего 12 глиняных мисок, из-за чего детей в столовой кормили в несколько приемов [20; 117].

В отчетных документах за 1946–1947 гг. можно отследить аналогичные проблемы: «Из-за недостаточного количества кроватей и постельных принадлежностей более 600 воспитанников спят по двое на одной кровати. Недостаточно обеспечены детские дома ведрами, тазами, рукомойниками. Майкудукский детский дом совершенно не обеспечен столовой посудой. 600 воспитанников детских домов не имеют верхней зимней одежды и головных уборов» [28; 127–128].

Из-за нехватки верхней одежды дети не ходили в школу. Согласно Справке «О состоянии подготовки детских домов к зиме 1946–1947 гг.», адресованной Секретарю Карагандинского обкома КП (б) КазССР Галайдину следует, что в Компанейском детском доме 21 учащийся первого класса перестали посещать школу из-за отсутствия одежды. Не имели теплой одежды 160 воспитанников, прибывших из г. Семипалатинска. Они ходили в школу в свитерах и телогрейках, а 29 учеников из 4 класса в демисезонных пальто [28; 128]. В 1947–1948 гг. из отчетов и справок мы отслеживаем такие проблемы: «Не хватало 1000 штук шапок ушанок, 1900 пар валенок и кожаной обуви» [29; 172]. В 1949 г. Каркаралинском детском доме из 248 детей 50–60 воспитанников ходили в разорванных валенках. Некоторым ребятам пришлось надеть ботинки не по сезону. Из-за холода у детей опухали руки [30; 10].

О тяжелом положении детей свидетельствовал и их внешний вид. Так, в отчетной Справке за 1943 г. инспектором Облоно было дано внешнее описание воспитанника детского дома: «Пальто рванное, нет пуговиц, у многих ребят грязные уши и руки» [20; 44]. Внешнее описание воспитанников Каркаралинского детдома за 1949 г.: «Растрепанная шапка, бушлат на заплатках, не по росту велик, валенки разбитые и худые» [30; 10]. Эти описания свидетельствуют, что положение детей как в годы войны, так и после было нелегкое. Таким образом, на протяжении 1940-х гг. воспитанники детских домов остро нуждались в одежде. Государственные власти не могли создать элементарных условий для проживания и обеспечить детские дома мягким и жестким инвентарем. Вследствие этого, детям было не на чем спать, сидеть, есть и нечего одевать.

Не лучшее положение было характерно в структуре организации и качестве питания. В 1942 г. организация питания обеспечивалась за счет самозаготовок мяса, жиров, крупы и зерна. В конце 1942 г. самозаготовки были строго запрещены и питание резко ухудшилось. Колхозы и райсоветы никакой помощи не оказывали. Детским домам приходилось выходить из тяжелой продовольственной ситуации за счет собственных подсобных хозяйств [20; 43]. К сожалению, бывали случаи, когда государством в полном объеме выделялись деньги на закупку продуктов питания, но детский дом их не мог закупить из-за отсутствия самих продуктов, то есть имелись деньги, но не было продуктов. Например, согласно Смете в 1942 г. для Майкудукского детского дома на приобретение продуктов питания было отпущено 137800 руб., израсходовано 96273 руб. Оставшиеся 41527 руб. были не израсходованы в виду отсутствия должного количества продуктов [20; 56].

В 1940-е годы незначительно улучшился ассортимент продуктов для воспитанников детского дома, по крайней мере, по отчетным документам. Если в 1930-е г. основной рацион, как по бумаге, так и по факту, составлял картофель и хлеб, то теперь добавились мясо, колбасы, конфеты, масло сливочное. Однако в целом питание по-прежнему было скудным, однообразным и неполноценным. Из-за постоянных перебоев в Горторготделе и Облторге детские дома не дополучали продукты питания. Из Справки школьного инспектора Сталинского района товарища Тянь следовало, что Майкудукский детский дом в 1942 г. в IV квартале приобрел: муки — 228 кг, вермишели — 60 кг, крупы — 295 кг, масла сливочного — 22 кг, масла растительного — 63 кг, пряников — 567 кг, конфет — 30 кг, мяса — 83 кг, колбасы — 8 кг продуктов [20; 56]. Тогда, как из Справки инспектора Облоно Скоробогатого, следовало, что Майкудукская школа-интернат из положенных 295 кг крупы получила всего 170 кг, из занаряженных 125 кг макарон совсем ничего не получили. Также не были выданы запланированные жиры, конфеты и кондитерские изделия [20; 186 об.]. Таким образом, данные материалы свидетельствуют, что по документам перечень продуктов, получаемый детскими домами, был намного шире, тогда как по факту не все продукты поступали в полном объеме.

Не редко дети сидели без основных продуктов питания. В апреле 1943 г. 900 детей осакаровских детских домов целый месяц сидели без хлеба [20; 186 об.]. В целом питание было однообразным ввиду отсутствия необходимого ассортимента продуктов (чая, сахара, жиров, яиц, кондитерских изделий и т.д.). В связи с этим, Облоно организовала проверку указанных детских домов. В день проверки воспитанники Осакаровского детского дома п. № 5 имели следующее меню: завтрак (суп лапша и 250 г хлеба), обед (щи с мясом, тушеный картофель, 300 г хлеба), ужин (пшенная каша, 250 г хлеба) [26; 38]. Но следует отметить, что сотрудники детских домов в день проверки всегда старались для «показухи» сделать что-то вкусное. И этот механизм был везде. Вспоминает А.В. Волынская: «Пришла как-то комиссия, и всем накладывают полные миски винегрета. Спрашивают: «Вкусно? Довольны?» — «Да!» Комиссия уходит, официантка кричит: «Еще три смены не ели!» — и вываливает остатки [еды] из мисок в ведро» [31].

Весьма казусная ситуация сложилась в июне 1943 г. в Майкудукском интернате для глухонемых. Комиссией было обнаружено, что из продуктов питания в наличии был только хлеб, и детям было нечего есть [20; 188]. Тогда как по документам сотрудниками интерната было расписано меню, по которому, якобы, дети питались супами с отварным мясом, кефиром, сметаной и белым хлебом [20; 188 об.]. То есть, этот факт еще раз подтверждает, что, во-первых, в детские дома продукты не поступали в полном объеме, во-вторых, сотрудникам детских учреждений приходилось заниматься фальсификацией документов, в-третьих, больше всего страдали дети, так как оставались голодными. И самое ужасное, дети были глухонемые, которые не могли никому ничего сказать и пожаловаться.

Существенно недополучали продукты питания воспитанники детских домов и во второй половине 1940-х гг. Например, в 1947 г. только за сентябрь и октябрь месяцы Осакаровские детские дома недополучили 9018 кг хлеба, 5384 кг крупы [29; 172]. Из Отчетов за 1949 г. следовало, что в Каркаралинском детдоме питание воспитанников было однообразное. Основным продуктом для детей являлась мука, а также мясо, которое выдавалось детям кусками в варенном виде, иногда по 250–300 г на одного ребенка. В детдоме совершенно отсутствовали сухофрукты, яйца, колбасы, консервы. На момент проверки детдом не имел риса, манки, масла [30; 8]. В Дошкольном детском доме города Караганды питание было однообразным — каша, картошка, супы. Молочных продуктов и сливочного масла не было [27; 444]. Меню в Осакаровском детдоме п. № 5 состояло: завтрак — хлеб с маслом и чай, обед — щи, плов и чай, ужин — пирожок с капустой и молоко [27; 516].

Таким образом, питание воспитанников детских домов было однообразным и низкокалорийным. Постоянные перебои с поставкой продуктов питания первой необходимости, а порой их отсутствие,

приводило к тому, что дети голодали, или находились в полуголодном состоянии. Только благодаря наличию детдомовских подсобных хозяйств воспитанники заготавливали некоторые продуктовые запасы, позволявшие им не остаться голодными.

Санитарно-гигиенические условия проживания детей не соответствовали необходимым стандартам. Во всех Отчетах отдела здравоохранения, исполнительного комитета, отдела образования и др. отмечалось неудовлетворительное санитарное положение в детских домах. Плохое санитарное состояние было свойственно для кухни, столовой и уборной. Было очень грязно на территории всех детских домов. Прачечная работала с перебоями. Белье не кипятили и не проглаживали. Качество стирки было отвратительным. Была острая нехватка мыла [20; 44]. Это приводило к тому, что дети мылись в бане и стирали белье без мыла. Так, по состоянию на 20 июня 1943 г. Облоно получил 430 кг хозяйственного мыла, тогда как потребность составляла 3914 кг. Из-за отсутствия мыла среди детей дошкольного возраста Осакаровского детского дома п. № 9 появились кожные заболевания, чесотка [20; 186 об.]. В Компанейском детском доме санитарное состояние было удовлетворительным. Больные дети находились в изоляторе. Прачечная работала с перебоями. Связано это было с отсутствием качественного хозяйственного мыла. Баня работала в режиме, с расчетом мытья каждого отряда 1 раз в неделю [20; 64 об.]. В Отчетах отдела здравоохранения за тот же период по Компанейскому детскому дому отмечалось, что «имеющееся белье сильно изношено, простыни и халаты сильно застиранные, наволочки грязные, для мытья рук и стирки бинтов нет мыла, уборные загрязнены» и т.д. [32; 2]. В Каркаралинском детском доме зафиксирована большая скученность, полная антисанитария, завшивленность детей. Директор детдома Нуржанов заявлял, что «завшивленность никогда не устранить, у всех есть вши и у меня тоже» [20; 112]. Дети были грязные и босые, носили оборванные вещи.

Детдома не на должном уровне проводили подготовку к зиме. К примеру, в Справке отмечается, что в 1943 г. Компанейскому детдому необходимо было иметь 200 кубометра дров и 1200 тонн угля, а по факту было заготовлено всего 50 кубометров дров и 300 тонн угля. Осакаровский детдом № 9 должен был закупить 128 кубометра дров и 737 тонн угля, а по факту — дров не было, уголь 230 тонн и т.д. Имеющийся уголь был мелкий, плохо горел и не грел. Вследствие этого в общежитиях детдомов было холодно, и температура не поднималась выше +5, +8 °С. В отдельных общежитиях температура была +4 °С и ниже 0 [20; 32].

В 1948 г. в Компанейском детском доме по-прежнему была высокая скученность детей. Здания, где жили дети, пришли в полную непригодность и обваливались. В каждом бараке проживало по 25–30 воспитанников. В среднем на одного ребенка приходилось 0,8 м² [27; 360]. Из-за скученности все дети спали по двое на одной кровати, постельного и нательного белья имелось только две смены [23; 49]. 74 ребенка из младших групп болели недержанием мочи. Мокрые матрасы этих детей сушились прямо в коридорах при входе в барак. Раздевалка для детей содержалась грязно. Поды имели выбоины, штукатурка на потолках осыпалась, оконные стекла были выбиты [27; 360]. Жилые бараки Осакаровского детского дома п. № 5 и п. № 9, расположенные в саманных домиках, также пришли в негодность из-за снежных заносов. Приходилось детей подселать к детям из других барakov. Вследствие этого дети спали по двое и трое на одной кровати. Постельное белье менялось один раз в 10 дней и имелось всего на 1,5 смену, а полотенец всего одна смена [23; 49]. В ходе проверки в июне 1949 г. среди воспитанников Осакаровского детдома п. № 9 были обнаружены вши. Кроме того, трахоматозные дети не были изолированы, а находились в тесном контакте со здоровыми детьми: купались в реке, занимались в кружках самодеятельности, ели вместе в столовой [27; 439 об.].

В 1949 г. на заседании Карагандинского областного комитета КП (б) К рассматривался вопрос о состоянии Каркаралинского детского дома, где были изучены материалы комиссии по проверке детского дома. В частности, было отмечено, что детский дом находился в антисанитарном состоянии и без ремонта, не хватало кроватей и постельного белья, дети спали по двое и трое на одной кровати, в баню воспитанники ходили редко и из-за чего была зафиксирована среди детей вспышка чесотки и инфекционного конъюнктивита. Из-за недоедания имели место случаи дистрофии [33; 191]. В антисанитарном состоянии находились столовая и кухня Каркаралинского детдома. Зал столовой не отапливался, двери плотно не закрывались. Пар из котлов попадал в зал, конденсировался на потолке и стенах, отчего получалась сырость, а иногда и обледенение. Из-за сырости со стен и потолков капала вода. Поскольку в столовой не было раздевалки, то дети кушали в одежде. Кухня была маленькая. В одном помещении происходила варка пищи, топка печи, разделка продуктов, чистка картофеля, овощей и мытье посуды. Столовой посуды хватало только на одну треть воспитанников, из-за чего детям приходилось ждать очереди, и они опаздывали на уроки [30; 7 об.].

Таким образом, санитарно-гигиеническое состояние детских домов области было бедственным. Такое положение было связано с тяжелым периодом военного и послевоенного времени, вызвавшим острую нехватку всего.

Антисанитария, низкая температура в помещениях, сырость — все это негативно сказывалось на здоровье детей. Сложившиеся в детских домах санитарные условия и нормы по питанию способствовали развитию различных заболеваний среди детей. К примеру, в 1943 г. в Осакаровском детском доме № 9 произошла вспышка брюшного тифа. Количество заболевших достигла 32 человек. Также в ходе проверки было выявлено 70 случаев чесотки. В Компанейском детском доме была выявлена корь [34; 115]. В 1946 г. в детских домах области на контингент 1295 человек [28; 127] было зафиксировано: 16 случаев кори (1,2 %), 9 — скарлатины (0,7 %), 6 — брюшного тифа (0,5 %), 24 — стригущего лишая (1,9 %), 18 — трахомы (1,4 %), 37 — чесотки (3 %), 16 — малярии (1,2 %), 68 — туберкулеза (5 %) и т.д. [21; 200]. Также следует отметить, что для детей, больных туберкулезом, выделяли путевки в детский тубсанаторий «Боровое» и санаторный пионерлагерь «Кокпехта» [21; 457].

Изучая статистическую сводку по заболеваемости детей в детских домах на конец 1948 г., следует отметить, что первое место занимала трахома (инфекционное заболевание глаз). Данная болезнь была обнаружена в 3 детских домах: Компанейском и в двух Осакаровских детских домах. Из 1496 детей болело трахомой 122 детей, или 8 %. На весь контингент детских домов области было зафиксировано 104 случая чесотки, 31 — стригущего лишая, 30 — туберкулеза, 23 — паротита, а также ангина (98 случаев), бронхит (48 случаев), коклюш, краснуха, корь и т.д. [23; 52]. Из Отчетов за 1949 г. в Майкудукском детском доме дети, инфицированные туберкулезом, трахомой и конъюнктивитом, не были изолированы, а находились в общих группах [27; 361]. В Осакаровском детском доме п. № 5 из 282 воспитанников комиссией было выявлено 51 ослабленных детей, или (18 %); 81 детей (29 %) с кожными заболеваниями (чесотка, пиодермия, дерматит, фурункул и т.д.); 115 детей (41 %) с глазными заболеваниями (трахома, конъюнктивит) [27; 363]. В Осакаровском детском доме п. № 9 комиссией были обследованы 449 детей. Из них было выявлено: ослабленных — 43 человек (9,5 %), с заболеваниями кожи (грибковые заболевания, чесотка, пиодермия и т.д.) — 24 человек (5,3 %), с глазными заболеваниями — 175 человек, или 39 % [27; 392].

Неоднократно в отчетных документах сотрудники детских домов отмечали, что резкий рост заболеваемости был связан с тем, что к ним периодически поступали дети из Долинки (Карлага) и с Карагандинского детприемника МВД в очень запущенном состоянии. В частности, они писали: «В 1948 г. дети с Карагандинского детприемника и Долинки поступили в исключительно запущенном состоянии с трахомой, чесоткой, стригущим лишаем, со значительным упадком питания» [27; 394]. Или «в октябре 1949 г. в Карагандинском детдоме было выявлено 2 детей с сифилисом, поступивших из детдома Карлага МВД» [27; 458–459]. С другой стороны, детприемники были вынуждены отправлять больных детей, так как они сами были перегружены и детей было просто некуда девать. Также следует учитывать, что в карагандинские детские дома поступали дети из детприемников других областей.

Таким образом, по отчетным документам можно констатировать, что состояние здоровья детей в детских домах области было не лучшим. Достаточно высокий процент составляли ослабленные дети, связанные с некачественным питанием. Первые позиции занимали кожные и глазные заболевания, что еще раз подтверждает, что санитарно-гигиенические условия и питание в детских домах было некачественным.

Изучив общую ситуацию и положение воспитанников детских домов в 1940-е гг., хотелось бы обрисовать их общий портрет. В морально-психологическом плане это были дети, лишённые материнского тепла и заботы, домашнего и семейного уюта. Как говорил сотрудник НКВД при аресте детей: «Ребенок воспитывался в семье врагов народа, и мы обязаны его перевоспитать» [35]. Детей, ставших жертвами сталинских репрессий и депортаций, унижали и издевались. Им внушали, что они дети врагов народа и должны нести наказание за своих родителей. Вспоминала А.Я. Белова: «Смотрели на нас действительно как на врагов, а пионервожатая всегда говорила: «Яблоки недалеко падают от яблони...» Эти слова, как ножом, резали по сердцу» [36]. Учитывая особенность детского развития, многие из них получили психологическую травму и, как следствие, росли замкнутыми, агрессивными, озлобленными, обиженными и даже сходили с ума. Причем многие из них росли и не понимали, а порой считали нормой такое отношение к ним. Детям внушали, что советская власть проявляет заботу и любовь, а Сталин дарит счастливое детство! Вспоминал М.Н. Николаев: «С раннего детства нам повторяли: вы — самые счастливые дети в мире, никто, ни один ребенок на свете, не живет так сча-

стливо, как вы. И никто, когда вырастет, не будет так счастлив, как мы, потому что мы окружены заботой и лаской нашего любимого вождя товарища Сталина. Нас учат, кормят, одевают, обувают — все потому, что нас очень любит советская власть и товарищ Сталин лично. И мы за все должны благодарить нашего любимого вождя. «Спасибо товарищу Сталину за наше счастливое детство!» — это была как молитва для нас» [2; 219].

Ничем не лучше было положение детей, чьи родители ушли на фронт. Создававшаяся в стране обшая ситуация, а именно — война, разруха, нехватка всего, полуголодное существование, страх — все это не щадило никого. Каждый ребенок, оказавшийся в детдоме, плыл по течению времени и просто выживал. Поэтому приходилось обманывать, огрызаться, воровать, драться и даже убивать. Во многих отчетах Облоно, исполкомовских решениях прослеживались такие замечания, как низкая успеваемость, нежелание детей учиться. Причем во всем обвиняли самих сотрудников отдела образования, учителей и даже врачей за плохое состояние детей. Но проблема заключалась в ином. Ведь элементарно детям было нечего одеть в школу, не хватало канцелярских принадлежностей, из-за большой скученности детям негде было делать домашние уроки, не было учебников и книг, и даже не было организовано нормальное детское питание. Поэтому полуголодный и полураздетый ребенок не думал о высокой успеваемости по учебе. В связи с этим мы неоднократно находили сведения, что воспитатели заставляли и воспитывали детей с помощью рукоприкладства.

Значительные трансформации произошли в советском обществе в 1950-е годы. Если говорить об общих тенденциях, то, конечно, период был связан со сменой власти, десталинизацией и наступлением хрущевской эры. В обществе наблюдались изменения, связанные с определенным улучшением благосостояния жизни советских людей, послаблением тоталитарного режима. Разоблачение культа личности Сталина способствовало началу реабилитации жертв политических репрессий. В стране начался процесс освобождения и восстановления в правах ранее незаконно осужденных и отправленных в лагеря людей. Определенные изменения претерпела система управления страной, был упразднен ГУЛАГ. Существенные улучшения произошли и в системе развития детских учреждений. Социальная политика государства была усиленно направлена на сокращение беспризорности и безнадзорности, и, следовательно, делалось все, чтобы вернуть несовершеннолетних к благополучным условиям жизни.

В 1950-е гг. к детским домам обратили серьезное внимание. Они были взяты под особый контроль. 4 декабря 1951 г. был опубликован Приказ МВД СССР № 934 «С объявлением Постановления Совета министров СССР от 26 ноября 1951 г. № 4857 «О мероприятиях по дальнейшему улучшению работы детских домов и усилению контроля за их учебно-воспитательной и финансово-хозяйственной деятельностью» [2; 492–494]. В Постановлении были отмечены следующие нарушения в системе детских домов: незаконная передача другим организациям закрепленных за детскими домами зданий, отсутствие педагогического образования у директоров и воспитателей детских домов, растраты и хищения финансов, детского питания, слабая организация учебно-воспитательной деятельности. Правительством было дано распоряжение ликвидировать нарушения в кадровом составе, организовать финансовые ревизии и инспекторские проверки работы каждого детского дома. Всем Советам Министров союзных республик был дан приказ разработать и утвердить до 1 февраля 1952 г. Устав детского дома [2; 493].

12 февраля 1954 г. был опубликован Приказ МВД СССР № 59 «О мероприятиях по улучшению работы детских домов» [2; 507–510]. Согласно которому Совет Министров СССР обязывал руководство всех республик улучшить жилищно-бытовые условия, медицинское обслуживание, обеспечить продуктами питания воспитанников детских домов, организовать бесперебойную работу комиссий по устройству детей, оставшихся без родителей, шире привлекать общественные организации, предприятия и учреждения к шефству над детскими учреждениями, устранить побег воспитанников из детских домов и т.д.

На территории Карагандинской области в 1950 г. имелось 6 детских домов. В том числе 4 школьного типа — Компанейский, Осакаровский (п. № 5), Каркаралинский, Майкудукский (специализированный для лечения трахомы, открыт в январе 1950 г.); 1 — дошкольный в Новом городе (Карагандинский); 1 смешанного типа — Осакаровский детдом (п. № 9) [37; 106].

В 1950-е гг. мы наблюдаем постепенное сокращение количества детей в детдомах. Если 1 января 1950 г. в 6 детских домах числилось 1838 детей, то в 1952 г. — 1646 детей (мальчиков — 55,4 %, девочек — 44,6 %). Наибольший контингент приходился на Компанейский детдом (502 детей), Осакаровский детдом п. № 5 — 299 и Осакаровский детдом дом п. № 9 — 390. По возрасту: дети от 3 до 6

лет — 116 человек (7%), от 7 до 10 лет — 488 человек (29,6%), от 11 до 13 лет — 712 человек (43,2%), от 14 и старше — 330 человек (20%) [38; 3–8]. Поскольку система ГУЛАГа, а в нашем случае Карлага, просуществовала до 1959 г., то в 1950-е гг. лагерные дети по-прежнему являлись источником пополнения контингента детских домов области. Подсчитано, что с 1951 по 1952 гг. в детские дома области поступили 521 детей. Из них: из приемников распределителей МВД — 192 детей (36,8%), от местного населения через отделы народного образования 157 детей (30%), от других детских домов — 160 детей (30,7%), из домов ребенка министерства здравоохранения — 12 детей (2,3%) [38; 3–8]. За период с 1951 по 1952 гг. из детских домов области выбыло 587 детей, где передача детей к родным стала одной из основных причин и составила 190 детей (32,3%) [38; 3–8].

Согласно статистическим данным, в 1955 г. в детдомах области воспитывалось 1083 человек (590 мальчиков и 493 девочек). Этническая картина представляла: русские — 603 человек, казахи — 109 человек, немцы — 117 человек, чеченцы — 56 человек, прочие национальности — 198 человек [39; 30].

В 1956 г. контингент в детских домах выглядел следующим образом: в Литвинском детдоме Осакаровского района (бывший № 5) — 268 воспитанников, в Карагандинском дошкольном детдоме — 98, Пионерском детдоме Осакаровского района (бывший № 9) — 298, Компанейском детдоме — 251, Майкудукском детдоме — 83 [40; 2, 4, 6, 8, 10, 11]. Итого, в 1956 г. количество воспитанников в детских домах составило 998 человек (547 мальчиков и 451 девочек). Контингент детских домов в 1955 г. пополнился 345 детьми, где источником явились: поступления из приемников распорядителей МВД — 160 детей, из других детдомов — 125, от местного населения — 52, из домов ребенка — 8 [40; 1]. К сожалению, в общих статистических данных и отчетах детских домов мы не смогли отследить местонахождение родителей воспитанников детского дома. Они весьма отрывчаты. Единственное, мы нашли отчет об учебно-воспитательной работе и хозяйственной деятельности только по Литвинскому детдому за 1955 г., где была дана подробная характеристика родителям воспитанников. В отчете было отмечено, что из 241 воспитанников детдома родители 118 (48,9%) детей погибли на фронте, у 57 (24%) детей родители находились в заключении, а остальные дети — умерших родителей и случайно потерявших с ними связь [41; 407].

В 1959 г. контингент воспитанников составил 765 человек. Из них: в Дошкольном детдоме — 102 человека, Литвинском и Пионерском — 473 человека, в ведомственном Детдоме треста «Сталинуголь» — 140 человек, а также в Компанейской школе-интернате была оставлена группа детского дома на 50 воспитанников [42; 219].

Таким образом, контингент воспитанников детских домов сократился с 1838 человек в 1950 г. до 765 человек в 1959 г., то есть в 2,5 раза. Безусловно, такое сокращение было связано с постепенным улучшением ситуации в стране в послевоенные годы. Детей стали забирать в семьи освобожденные родители, а также родители и родственники, чье положение значительно материально улучшилось.

В 1950-е гг. детдома Компанейский и Осакаровский в поселках № 5 и 9, где воспитывался основной контингент (64%), по-прежнему располагался в саманных домах, выстроенных в 1931-м году. К 1950-м гг. стены домиков уже деформировались, дверные и оконные рамы перекошились, крыши держались на подпорках, окна сравнялись с поверхностью земли. В зимних условиях крыши промерзали, стены потели, поэтому воздух был всегда тяжелый и сырой. Территория этих трех детдомов не была ничем огорожена. Возможности огородить деревянным штакетником не имелось. Летом 1950 г. в Осакаровском детдоме поселка № 5 на средства, отпущенные для ремонта, своими силами было выстроено 3 новых домика из самана под общежитие воспитанников [37; 106–107]. В 1951, 1954 гг. поднимался вопрос о строительстве новых зданий, однако все оставалось только на бумаге. Неполноценное финансирование, отсутствие должных жилых и нежилых помещений, централизованное распределение продовольственных продуктов и промышленных товаров стали причинами, фактически, хронических проблем детских домов, что впоследствии приводило к закрытию или объединению. Так, в августе 1955 г. Каркаралинский детский дом, по Приказу Министерства народного образования и Решению Областного Совета Депутатов Трудящихся, был расформирован и 67 детей были переведены в детдома области. Основанием для расформирования послужила непригодность помещений, занимаемых детдомом, и отдаленность от областного центра, что затрудняло своевременное снабжение детдома продуктами питания, топливом и оборудованием [43; 78]. В 1959 г. Майкудукский трахомотозный детдом и Компанейский детский дом были реорганизованы в школу-интернат. При этом при Компанейском детдоме сохранили группу детского дома на 50 воспитанников [42; 219]. Таким образом, в 1959 г. на балансе области числилось полноценных 4 детских дома.

С целью оказания помощи детским домам с 1955 г. под особый контроль Облисполкома была взята общественная (шефская) помощь детским домам. Причем все детдома области были четко распределены: Майкудукскому детдому помогало Восточное Стройуправление, Карагандинскому дошкольному детдому — «Гипрошахт», Обком комсомола, трест «Шахстрой», Компанейскому — отделение Облторга Железнодорожного района и Паровозное депо ст. Сортировочная. Сельским детским домам оказывали помощь МТС. Помощь заключалась в покупке топлива, одежды, путевок в санатории и т.д. [44; 203].

Материальное снабжение детских домов Карагандинской области в 1950-е гг., по сравнению с предыдущими десятилетиями, значительно улучшилось. Постепенные изменения нами были отслежены в вопросе обеспеченности воспитанников детских домов одеждой, твердым и мягким инвентарем. Если в начале 1950-х г. все еще по-прежнему был дефицит, то к середине 1950-х гг. снабжение детдомов изменилось в лучшую сторону. К примеру, в Осакаровском детдоме п. № 5 в апреле 1950 г. из твердого инвентаря недоставало тумбочек, кроватей. Из мягкого не хватало нательного и постельного белья, теплых одеял, подушек. Хотя дети были полностью обеспечены обувью и верхней одеждой, но не было замены [45; 257 об.]. В Каркаралинском детдоме в 1951 г. из твердого инвентаря не хватало кроватей в количестве 35 штук. Вследствие чего 60 детей спали по двое. Мягким инвентарем были обеспечены полностью. Также было приобретено 165 пар валенок, а старые — ремонтировались в Мастерской детского дома [37; 88]. Компанейский детский дом недостаточно был обеспечен мягким инвентарем. Несмотря на то, что каждый воспитанник имел свою кровать, не хватало подушек, одеял, матрацев. Зато все воспитанники Компанейского детдома были обеспечены ученическими формами: девочки платьями, а мальчики костюмами, но не хватало демисезонных пальто [37; 91]. Со слов директора Майкудукского детского дома Алексеева, мягким постельным инвентарем детский дом был обеспечен полностью. Однако не все дети имели обувь к новому учебному году. Мальчикам были сшиты новые брюки, а девочкам платья для школы [37; 92] и т.д.

В 1955–1956 гг. воспитанники были все обеспечены школьной формой: девочки шерстяными платьями, а мальчики костюмами. Зимней одеждой были обеспечены полностью, единственное, не хватило средств на полноценную закупку мелких товаров (ремней, детских резинок для волос, бантиков, лент, расчесок). Не хватало резиновой обуви (калоши, боты, резиновые сапожки), а также требовалось 500 шапок ушанок и 500 платков [44; 202, 253]. К сожалению, Компанейский, Пионерский и Литвиновский детдома недостаточно были обеспечены постельным бельем, где белья имелось полторы смены, и то, не по числу детей, а на фактическое число кроватей. Теплые одеяла были очень старые, подушки ватные, не хватало полотенец [43; 79]. В 1958–1959 гг. жестким и мягким инвентарем детдома были обеспечены полностью. У всех были железные панцирные кровати с матрацем, постельным бельем, подушкой и одеялом. Несмотря на скученность, во всех детдомах, как в спальнях, так и в рабочих комнатах уютно, чисто. Кровати аккуратно заправлены покрывалами, на тумбочках вышитые салфетки, на столах красивые скатерти, много цветов, дорожки. На окнах тюлевые шторы [42; 220].

Таким образом, в 1950-е гг. положение с обеспечением одеждой, твердым и мягким инвентарем значительно улучшилось. Безусловно, присутствовал дефицит на некоторые виды инвентаря или одежды, но это не носило массовый характер. Дети были обеспечены необходимым предметами — кроватями, шкафами, постельными принадлежностями и одеждой.

Качество питания в детских домах области в 1950-е гг., в сравнении с 1930–1940-ми гг., значительно улучшилось, однако периодически возникали перебои. Из Докладной записки заместителя заведующего Облздраотделом Курганской следовало, что в 1952 г. детские учреждения области получили мясо — 40–50 %, масла — 40–50 %, молока — 10–15 %, овощей — 5–10 %, крупы — 180–200 %, сахар — 150–200 % [46; 34]. То есть в рационе питания детей недостаточно имелось мяса, масла, молока, овощей, то есть важнейших продуктов питания, без которых невозможно правильное развитие детского организма. Дети питались преимущественно углеводной пищей — хлебом, крупами, сахаром. В результате этого имели место развития у детей различных степени авитаминозов, рахита и расстройств питания. Авитаминоз и полноценное питание провоцировали тяжёлое течение детских инфекций — корь, воспаление лёгких и др.

В 1953 г. незначительные перебои в поставке продуктов были зафиксированы только в Каркаралинском детдоме [44; 18]. В 1954 г. по Майкудукскому детдому был допущен перерасход хлеба в количестве 12479 кг, муки в 1445 кг и крупы 4296 кг. Тогда как недодано воспитанникам рыбы — 1973 кг, молока — 4809 л, яиц — 8730 шт и 1606 кг овощей [41; 82]. В Литвиновском детдоме питание по

калорийности было удовлетворительным. Но были случаи отсутствия сухофруктов, разных круп, животного масла. Мало было свежих фруктов, арбузов, дынь, бывали перебои в сладостях [41; 410].

В архивных документах нами было обнаружено меню Осакаровского детдома п. № 9, составленное на майские дни. В частности, завтрак включал в себя 200 г хлеба, 20 г сливочного масла, 2 шт яиц, 50 г печенья, 60 г чая с медом; обед состоял из комплекса — 200 г хлеба, 60 г лапши, 150 г картофеля, 100 г мяса, пирожка с джемом (50 г), 15 г масло топленного, 40 г киселя; полдник — 10 г какао, 15 г сахара, 20 г сливочного масла; ужин — 200 г хлеба, мяса жаренного с подливкой (150 г), 70 г лапши, 20 г чая с сахаром. В другие дни давали кабачковую икру, картофельный суп, разные каши, оладьи и т.д. [45; 267]. Таким образом, меню воспитанников детдомов области значительно изменилось. Впервые появился полдник, пища стала более-менее разнообразной, в сравнении с питанием 1930–1940-х гг. В 1958–1959 г. уже было установлено 3–4-разовое питание. Рацион был разнообразный, насыщен овощами. В зимний и межсезонный периоды проводили витаминизацию пищи. Калорийность пищи составляла 3000 калорий [42; 220]. Из продуктов питания постоянно имелось свежее мясо и рыба, масло, молоко, а из овощей — капуста, картофель, морковь, помидоры и огурцы. В более ограниченном количестве были фрукты, в частности, яблоки [42; 225].

Таким образом, в 1950-е гг. качество питания в детских домах, в сравнении с предыдущими годами, имело также положительные тенденции. Изменилось меню и рацион питания. Однако по-прежнему были проблемы со снабжением продуктами питания, которые поступали либо несвоевременно, либо в ограниченном количестве. Вопрос нехватки решали подсобные хозяйства при детских домах, где воспитанники своими силами держали скот или выращивали определенные плодовоовощные культуры. В 1950-е гг. дети не голодали, но их рацион питания все-таки в основном состоял из углеводной пищи, где преобладали хлебные изделия, крупы и сахар.

Санитарно-гигиеническое положение в первые годы 1950-х гг., безусловно, было не лучшим. К примеру, в Осакаровском детдоме п. № 5 в апреле 1950 г. из-за весенних паводков старые жилые здания были разрушены. Вследствие чего детей пришлось уплотнять и перемещать в другие отряды. В очень ветхом состоянии находились баня, кухня и склады детдома [45; 257 об.]. Санитарное состояние Каркаралинского детдома согласно Акту проверки от 20 января 1950 г. было неудовлетворительным: стены закопченные, под кроватями мусор, воздух не вентилировался из-за отсутствия форточки, дети спали без постельного белья. Не лучше было и в пищеблоках: грязные занавески на окнах, некрашенные не покрытые клеенкой столы, дефицит посуды, отсутствие света [45; 275]. Проверка Майкудукского детдома показала, что дети были грязные и неопрятно одеты. Санитарную обработку дети проходили в общей поселковой бане один раз в неделю. Дети сами мыли полы, возили воду, стирали свои вещи, даже делали побелку в коридоре, кухне, в комнатах. В антисанитарном состоянии была кухня, где из-за прогнившего потолка сыпался шлак. Было очень много мух, так как окна были без сеток. Для мытья столовой посуды не было тазов. Посуда мылась детьми очень плохо, а затем хранилась на столе, облепленная мухами. Сама кухня располагалась рядом со скотным двором. Уборная детей была не благоустроена. В стенах были большие дыры, двери оторваны [45; 286].

Отчетные документы за 1955 г. уже свидетельствуют об улучшении санитарно-гигиенических условий в детских домах. Дети были чистыми и опрятно одеты. В результате своевременного ремонта и закупки топлива во всех детских домах было тепло и уютно [41; 408 об.]. Однако, несмотря на проводимые мероприятия по улучшению санитарного состояния детдомов, в Компанейском, Пионерском, Литвинском детдомах санитарное состояние не отвечало необходимым требованиям. Так как указанные детдома находились в старых саманных зданиях, которые не выдерживали санитарные требования. По-прежнему отмечалась большая скученность. В этих детдомах более 30 % детей спали по двое на одной кровати [43; 79]. В 1959 г. этот вопрос рассматривался на заседании Коллегии Министерства здравоохранения КазССР, где было поручено решить проблему со скученностью и укомплектованием детских домов [42; 199]. Между тем, мы понимаем, что этот вопрос не мог решить один Облздрав или Облоно. Необходимо было строить новые детские дома. Ранее мы отмечали, что в 1954 гг. область ходатайствовала перед правительством об оказании финансирования для строительства детских домов. Тем не менее проблема не была решена даже в 1959 г.

Таким образом, в 1950-е г. скученность детей являлась одной из причины антисанитарной обстановки. Все еще имели случаи не гигиенического содержания жилых помещений, столовой, кухни, а также нательного и постельного белья. Дефицит промышленных товаров провоцировал экономию. Вследствие чего, используемые в обиходе вещи (полотенце, постельное белье, вещи) были застираны. Антисанитарная обстановка провоцировала вспышку различных инфекционных болезней среди

детей. Однако к середине 1950-х гг. санитарно-гигиенические условия в детских домах изменились в лучшую сторону.

В начале 1950-х гг., в сравнении с 1940-ми гг., уровень здоровья воспитанников детских домов значительно улучшился. Об этом свидетельствуют статистические данные по уровню заболеваемости и годовые отчеты медицинских сотрудников, обслуживавших детские дома области. Если в 1949 г. на 100 детей приходилось 49 случаев заболеваемости, в 1950 г. — 39 случаев, в 1951 г. — 28 случаев [46; 350], в 1952 г. — 22 случая [47; 33], в 1953 г. — 20 случаев, в 1954 г. — 19 случаев, в 1955 г. (за 9 месяцев) — 10 случаев [43; 79].

В начале 1950-х гг. значительные позиции занимала трахома, которая тоже в последующие годы имела тенденции на снижение. В частности, если на 1 января 1950 г. было зафиксировано 256 случаев, на 1 января 1951 г. — 234, на 1 января 1952 г. — 139, на 1 августа 1952 г. — 111 случаев [46; 352], то есть заметно сокращение в 2,3 раза. Касательно кожных и грибковых заболеваний, то их в 1952 г. практически не было, за исключением Дошкольного детдома Нового города, где было зафиксировано 6 случаев чесотки [46; 353]. Также в Отчетах за 1953–1954 гг. была отмечена тенденция по снижению различных инфекционных заболеваний.

С середины 1950-х г. Министерство просвещения КазССР в рамках оздоровительной кампании стало централизованно организовывать летний отдых воспитанников детских домов. Детей регулярно, особенно в летние периоды, стали отправлять в пионерские лагеря, санатории, в Боровое, «Артек» и т.д. [44; 200]. В 1954 г. 88 воспитанников Майкудукского детдома в летний период находились в селе Петровка, где были построены палатки в 30 местах от р. Нуры. Дошкольный, Пионерский, Компанейский и Каркаралинский детдома проводили оздоровление на местах. Во всех детдомах было организовано 4-разовое питание. С детьми проводили экскурсии, прогулки, походы по изучению своего района, были собраны коллекции, гербарии. 55 воспитанника Компанейского детдома съездили на экскурсию в г. Алма-Ату, 20 воспитанников Литвинского детдома в г. Акмолинск, а 22 воспитанника Каркаралинского детдома побывали в г. Караганде. 6 воспитанников из Пионерского и Литвинского детдомов ездили в г. Москву на сельскохозяйственную выставку [39; 31] и т.д. Однако и здесь были свои недостатки в плане организации: дефицит мягкого и жесткого инвентаря, спортивного инвентаря, настольных игр, перебой с продуктами питания, плохое обеспечение свежими овощами, фруктами, ягодами, сливочным маслом и т.д. [48; 28–29]. При всех детских домах были открыты физкультурные площадки. Для улучшения состояния здоровья обязательным для детей стало еженедельное посещение бани [44; 200].

Таким образом, в 1950-е гг. медицинское обслуживание воспитанников значительно улучшилось. Сократилось количество заболеваемости, больше стали уделять внимание оздоровительным мероприятиям (пионерские лагеря, санатории, экскурсии и т.д.). К середине 1950-х гг. был решен вопрос с комплектацией детских домов медицинскими кадрами, что так оказало положительное влияние на медицинское состояние детей.

В начале 1950-х гг. впервые заговорили об установлении стандартного облика детских домов и его воспитанников, чего мы не отслеживали в документах более раннего периода. Если в 1930–1940-е гг. основная суть всех документов сводилась на спасение, выживание и трудовое использование осиротевших и обездоленных детей, то в 1950-е гг. уже был поставлен вопрос о создании благоприятных и культурных условий жизни для детей, направленных на воспитание советского человека. Уместно будет привести выступление заведующего Отдела народного образования по Карагандинской области Архипова, который дает следующие нормы по содержанию помещений: «В детском доме необходимо создать культурные условия жизни, способствующие воспитанию в детях необходимых навыков жить в коллективе, привычек и аккуратности, требовательности к себе и воспитания хорошего вкуса. Необходимо следить за уютом в спальне, не нужно наклеивать на стенах бесконечного количества картинок, вырезанных из журналов. На кроватях должно быть белоснежное белье, а между кроватями дорожки. В групповых комнатах на стенах должен висеть портрет вождя, одна-две художественные картины, цветы на окнах, надо создать такую обстановку, чтобы ребенок с удовольствием сидел в рабочей комнате. Большое внимание надо уделять сервировке столов, дети должны кушать только на скатертях» [37; 97]. Касательно внешнего облика Архипов отмечал: «Большое внимание также надо уделять внешнему виду воспитанников, на каждого воспитанника надо шить платье по росту, обувь должна быть всегда начищена и зашнурована. Наши дети должны выгодно отличаться от домашних детей, на это отпускаются колоссальные средства государством, и мы обязаны уметь их использовать» [37; 97]. К концу 1950-х гг. ситуация изменилась в стране, повседневная жизнь значи-

тельно улучшилась. И это все сказывалось на общем облике детей. В Отчете за 1959 г. дается следующее описание: «Внешне дети выглядят опрятными, ногти, волосы подстрижены, завшивленности нет» [42; 222].

Безусловно, контингент воспитанников в детских домах был разным. Весьма интересные характеристики были даны неблагополучным детям, прибывшим из Компанейского детдома в Литвинский в октябре 1955 г. Приведем некоторые из них: «Умбитяров Владимир, казах, 1940 г.р. В Компанейском детдоме воспитывался с 1952 г., мочится, курит. Квачев Виктор — русский, 1944 г.р. В Компанейском детдоме с 1954 г., не учился, не любит трудиться, выражается нецензурными словами, курит, неряшлив. Ким Чен — кореец, 1943 г.р. В Компанейском детдоме с 1950 г. Драчлив, неряшлив, плаксив, очень ленив в учебе, не любит трудиться, вороват» [41; 255].

Но, в целом, в 1950-е гг. были изменены стандарты и отношение к детским домам. Особенно стали уделять внимание облику детских домов и внешнему виду детей. Возросли контроль и требовательность к порядку со стороны ответственных органов. Чаще стали пресекаться различные нарушения в отношении детей.

Заключение

Таким образом, в 1940-е гг. контингент воспитанников в детских домах возрос в 1,6 раза. Увеличение было связано с ростом количества детей, чьи родители ушли на фронт или погибли в боевых действиях. Немалую долю составили эвакуированные дети с оккупированных территорий. Сеть детских домов области также существенно пополнялась из лиц беспризорного и безнадзорного контингента, чьи родители находились на положении спецпоселенцев или в местах лишения свободы по политическим и иным статьям. К сожалению, область не была подготовлена к столь резкому увеличению детского контингента, поэтому имеющаяся сеть детских домов располагалась в старых и ветхих бараках, за исключением двух дошкольных детских домов, введенных в строй во второй половине 1940-х гг. В ежегодных отчетах и в актах по обследованию детских домов отмечалась острая нехватка одежды, обуви, белья, постельных принадлежностей, мебели. Не лучше обстояло дело и с питанием детей. Безусловно, оно стало лучше в сравнении с 1930-ми гг. Но по-прежнему рацион питания был однообразным. Из-за частных перебоев с поставками основных продуктов, сотрудникам детских домов приходилось экономить, а нередко и сами занимались хищением. Вследствие этого дети недоедали, выглядели истощенными, ослабленными и часто болели. Неудовлетворительные санитарно-гигиенические условия, отсутствие необходимых медицинских препаратов провоцировали распространению инфекционных заболеваний: туберкулеза, трахомы, диареи, чесотки, педикулеза и других опасных болезней. Положение воспитанников детских домов оказало существенное влияние на их психологическое развитие и становление как людей.

В 1950-е гг. количество детских домов в области сократилось с 6 до 4 по причине ветхости зданий, недостатка финансирования и, конечно, сокращения контингента воспитанников. Эти тенденции были связаны, во-первых, с улучшением материального положения населения в стране. Во-вторых, с амнистией заключенных, расформированием ГУЛАГа, позволившим ранее заключенным, в том числе матерям, забрать к себе детей. Централизованное снабжение продовольственных и не продовольственных товаров в 1950-е гг. все еще создавало дефицит, но не в больших масштабах. Материальная обеспеченность детских домов области улучшилась и позволила ее воспитанникам сильно не нуждаться в одежде, в твердом и мягком инвентаре. Заметные улучшения произошли в рационе питания. Безусловно, имели место быть перебои в снабжении продовольственными товарами, но они уже не носили массовый характер. Обогатилось меню, и пища стала более-менее разнообразной. Санитарно-гигиенические условия в детских домах также изменились в лучшую сторону. Чистота и порядок становились главными атрибутами детдомовской повседневной жизни. Улучшение питания, изменение санитарно-гигиенических условий, планомерная вакцинация, усиление медицинского обслуживания — стали основными причинами сокращения роста заболеваемости среди воспитанников детских домов. В целом, детский дом был не только местом проживания и удовлетворения базовых потребностей в еде, одежде, социализации, но и реализовывал идеологические функции, связанные с коммунистическим воспитанием и созданием «homo soveticus» советского человека, преданного партии и обществу.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН АР14871138 «Дети ГУЛАГа: из истории казахстанских лагерей и спецпоселений» (ГФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан) на 2022–2024 гг.

Список литературы

- 1 Государственный архив Карагандинской области (ГА КО). — Ф. 664. — Оп 1. — Д. 18.
- 2 Дети ГУЛАГа. 1918–1956 / под ред. акад. А.Н. Яковлева. Сост. С.С. Виленский и др. — М.: МФД, 2002 — 631 с.
- 3 Kelly C. Children's World: Growing Up in Russia, 1890–1991 / C. Kelly. — Нью-Хейвен: Yale University Press, 2008. — 736 p.
- 4 Fuerst J. Prisoners of the Soviet Self / J. Fuerst // Europe-Asia Studies. — 2002. — Vol. 54. — 3. — P. 353–375.
- 5 Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. М.: РОССПЭН, 2001. — 336 с.
- 6 Журавлев С.В. Счастливое детство / С.В. Журавлев, А.К. Соколов // Социальная история. Ежегодник. — 1997. — М., 1998. — С. 159–202.
- 7 Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность (1945–1953 гг.) / Е.Ю. Зубкова. — М.: РОССПЭН, 1999. — 229 с.
- 8 Зима В.Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия / В.Ф. Зима. — М.: Ин-т Рос. истории РАН, 1996. — 265 с.
- 9 Зезина М.Р. Социальная защита детей-сирот в послевоенные годы (1945–1955) / М.Р. Зезина // Вопросы истории. — 1999. — № 1. — С. 127–136.
- 10 Сальникова А.А. Российское детство в XX веке: история, теория и практика исследования / А.А. Сальникова. — Казань: Казан. гос. ун-т, 2007. — 255 с.
- 11 Славко А.А. Детская беспризорность и безнадзорность в России конца 1920-х–начала 1950-х годов: социальный портрет, причины, формы борьбы. дис. докт. ист. наук / А.А. Славко. — Самара, 2011. — 488 с.
- 12 Ромашова М.В. Советское детство в 1945–середине 1950- х. гг.: по материалам Молотовской области.): дис. ... канд. ист. наук / М.В. Ромашова. — Пермь, 2006. — 211 с.
- 13 Рокутова О.А. Социальная защита детей и подростков в Среднем Поволжье в 1941–1950 гг.): дис. ... канд. ист. наук / О.А. Рокутова. — Оренбург, 2008. — 264 с.
- 14 Сүгірәлімова Г.Б. Қазақстандағы панасыз балалар. Мәселені шешу тарихы, тәжірибесі, қорытындысы (1920–1940 жж.): тарих ғыл. канд. ... дис. / Г.Б. Сүгірәлімова. — Қарағанды, 2006. — 152 б.
- 15 Абилямаликов К.К. Костанайский областной детский дом: прошлое и настоящее: [В 2-х ч.]. Исторический очерк / К.К. Абилямаликов, А.К. Кутубаева. — Костанай: Костанай. гос. пед. ин-т, 2019. — 201 с.
- 16 Кемелжанова Г.К. Становление и развитие детских домов в 1920–1940-е годы в Казахстане / Г.К. Кемелжанова // Молодой ученый. — 2020. — № 23 (313). — С. 616–620.
- 17 Абдукаримова Ж.К. Советское детство в годы войны (1941–1945 гг.): история и повседневность (на материалах Центрального Казахстана): дис. ... д-ра PhD / Ж.К. Абдукаримова. — Караганда, 2022. — 249 с.
- 18 Сактаганова З.Г. Детские дома в Центральном Казахстане в 1954–1964 гг.: организационная структура, функционирование, условия проживания / З.Г. Сактаганова, Д.Д. Шапагатова // Вестн. Евраз. нац. ун-та им. Л.Н. Гумилева. Сер. Исторические науки. Философия. Религиоведение. — 2023. — № 2 (143). — С. 86–107.
- 19 ГА КО. — Ф. 469. — Оп. 2. — Д. 88.
- 20 ГА КО. — Ф. 1П. — Оп. 2. — Д. 500.
- 21 ГА КО. — Ф. 664. — Оп.1. — Д. 95.
- 22 ГА КО. — Ф. 469. — Оп. 2. — Д. 320.
- 23 ГА КО. — Ф. 664. — Оп. 1. — Д. 35.
- 24 Воспоминания Савельева Н.Л. Архив Научно-исследовательского центра «Мемориал». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // <https://alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/123. — 19.01.2024>.
- 25 ГА КО. — Ф. 22. — Оп. 1. — Д. 550.
- 26 ГА КО. — Ф. 379. — Оп. 1. Д. 35.
- 27 ГА КО. — Ф. 664. — Оп. 1. — Д. 94.
- 28 ГА КО. — Ф. 1П. — Оп. 2. — Д. 668.
- 29 ГА КО. — Ф. 1П. — Оп. 1. — Д. 261.
- 30 Государственный архив Каркаралинского района (ГА КР). — Ф. 132. — Оп. 1. — Д. 6.
- 31 Воспоминания Вольнской А.В. Архив Московского историко-литературного общества «Возвращение». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/55863>.
- 32 ГА КО. — Ф. 664. — Оп. 1. — Д. 36.

- 33 ГА КО. — Ф. 1П. — Оп. 1. — Д. 300.
 34 ГА КО. — Ф. 664. — Оп. 1. — Д. 5.
 35 Воспоминания Войлошниковой Э.А. Архив Научно-исследовательского центра «Мемориал». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/126>.
 36 Воспоминания Беловой А.Я. Архив Научно-исследовательского центра «Мемориал». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/123>.
 37 ГА КО. — Ф. 469. — Оп. 2. — Д. 321.
 38 ГА КО. — Ф. 469. — Оп. 2. — Д. 95.
 39 ГА КО. — Ф. 469. — Оп. 2. — Д. 332.
 40 ГА КО. — Ф. 469. — Оп. 2. — Д. 117.
 41 ГА КО. — Ф. 469. — Оп. 2. — Д. 330.
 42 ГА КО. — Ф. 664. — Оп. 2. — Д. 412.
 43 ГА КО. — Ф. 664. — Оп. 1. — Д. 382.
 44 ГА КО. — Ф. 469. — Оп. 2. — Д. 333.
 45 ГА КО. — Ф. 664. — Оп. 1. — Д. 159.
 46 ГА КО. — Ф. 664. — Оп. 1. — Д. 268.
 47 ГА КО. — Ф. 664. — Оп. 1. — Д. 308.
 48 ГА КО. — Ф. 469. — Оп. 2. — Д. 324.

К.К. Абдрахманова, З.Г. Сактаганова

1940-1950 жылдардағы Орталық Қазақстандағы балалар үйлерінің тарихы

Мақалада архив материалдары мен естеліктер негізінде соғыс жылдарындағы және соғыстан кейінгі жылдардағы Орталық Қазақстандағы балалар үйлері қызметінің тарихына талдау жасалған. Зерттеу нысаны ретінде балалар үйлері мен түрлі себептерге (ашаршылық, депортация, Ұлы Отан соғысы, эвакуация, саяси қуғын-сүргін және ата-аналарының тұтқындалуы, ата-аналарының қайтыс болуы т.б.) байланысты мемлекеттің қамқорлығында қалған балалар/жасөспірімдер алынды. Авторлар аймақтағы балалар үйінің контингенті мен құрамын зерттеп, сонымен бірге балалардың балалар үйіне қалай келгенін атап көрсетеді. Мақала авторлары балалардың материалдық-тұрмыстық, тұрғын үй, санитарлық-гигиеналық жағдайына талдау жасайды. Денсаулық жағдайы, медициналық қызмет көрсетудің сапасына, тамақтандыру мен азық-түлік және азық-түліктік емес тауарлармен жабдықтау, тәрбие беру және жұмысқа орналастыру мәселелеріне жеке назар аударады. Авторлар 1940 жылдары Орталық Қазақстандағы балалар үйлерінің тәрбиеленушілер саны күрт өсті деп қорытынды жасайды. Осы кезеңде балалар үйлерінің жағдайы қиын болған, онда балалар көп жиналып, антисанитариялық жағдайлар, аштық пен ауру, балаларға қол жұмсау және оларды жәбірлеу жағдайлары орын алған. Ал 1950 жылдардың ортасына қарай балалардың материалдық жағдайын, тамақтану сапасын жақсартуда, балалар үйлері мен тәрбиеленушілерді киіммен қамтамасыз ету және тәрбие жұмыстарын жүргізуде айтарлықтай жақсартулар байқалған.

Кілт сөздер: кеңестік балалық шақ, Орталық Қазақстан, балалар үйі, еңбекпен тәрбиелеу колониясы, панасыз балалар, қараусыз балалар, кәмелетке толмай сотталғандар, ГУЛАГ балалары.

K.K. Abdrakhmanova, Z.G. Saktaganova

The history of orphanages in Central Kazakhstan in the 1940–1950 s.

In the article the functioning of orphanages in Central Kazakhstan during the war and the first years after it based on archival materials and memoirs was analyzed. The focus of the study is orphanages and children/adolescents who were left without families and placed in public care for various reasons (famine, deportations, the Great Patriotic War, evacuation, political repressions and arrests of parents, death of parents, etc.). The children's contingent and their composition in the regional orphanages, highlighting the main sources of children's enrollment were studied by the authors. Authors analyzed children's material, housing, sanitary and hygienic living conditions. Special attention was paid to health issues and the quality of medical care, problems of nutrition and supply of food and non-food products, education. The authors concluded that a sharp increase in the number of children in orphanages in Central Kazakhstan occurred in the 1940s. The situation in orphanages was extremely difficult: high overcrowding, unsanitary conditions, hunger, diseases, abuse, etc. Detectable improvements were noted only by the mid-1950s. They were explicit in the

enhancement of the orphanages' material conditions: quality of food, clothing, education and general appearance of orphanages and the inmates themselves.

Keywords: Soviet childhood, Central Kazakhstan, orphanages, educational labor colony, child homelessness, child neglect, juvenile convicts, children of the GULAG.

References

- 1 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti (GA KO) [State Archive of Karaganda Region]. F. 664. Op. 1. D. 18 [in Russian].
- 2 Yakovleva, A.N., & Vilenskii, S.S. (Eds.). (2002). *Deti GULAGa. 1918–1956* [Children of the Gulag. 1918–1956]. Moscow: MFD [in Russian].
- 3 Kelly, C. (2008). *Children's World: Growing Up in Russia, 1890–1991*. Yale University Press.
- 4 Fuerst, J. (2002). Prisoners of the Soviet Self. *Europe-Asia Studies*, 54(3), 353–375.
- 5 Fitspatrik, Sh. (2001). *Povsednevnyi stalinizm. Sotsialnaia istoriia Sovetskoi Rossii v 30-e gody: gorod* [Everyday Stalinism. The social history of Soviet Russia in the 30s: the city]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 6 Zhuravlev, C.B., & Sokolov, A.K. (1998). *Schastlivoe detstvo* [Happy childhood]. *Sotsialnaia istoriia. Ezhegodnik — Social history. Yearbook*. Moscow: ROSSPEN, 159–202 [in Russian].
- 7 Zubkova, E.Yu. (1999). *Poslevoennoe sovetskoe obshchestvo: politika i povsednevnost (1945–1953 gg.)* [Post-war Soviet society: politics and everyday life (1945–1953)]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 8 Zima, V.F. (1996). *Golod v SSSR 1946–1947 godov: proiskhozhdenie i posledstviia* [Famine in the USSR 1946–1947: origin and consequences]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 9 Zezina, M.R. (1999). *Sotsialnaia zashchita detei-sirot v poslevoennye gody (1945–1955)* [Social protection of orphaned children in the post-war years (1945–55)]. *Voprosy istorii — Questions of history*, 1, 127–136 [in Russian].
- 10 Salnikova, A.A. (2007). *Rossiiskoe detstvo v XX veke: istoriia, teoriia i praktika issledovaniia* [Russian childhood in the XX century: history, theory and practice of research]. Kazan: Kazanskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 11 Slavko, A.A. (2011). *Detskaia besprizornost i beznadzornost v Rossii kontsa 1920-kh–nachala 1950-kh godov: sotsialnyi portret, prichiny, formy borby* [Child homelessness and neglect in Russia in the late 1920s — early 1950s: a social portrait, causes, forms of struggle]. *Doctor's thesis*. Samara [in Russian].
- 12 Romashova, M.V. (2006). *Sovetskoe detstvo v 1945–seredine 1950-kh gg.: po materialam Molotovskoi oblasti* [Soviet childhood in 1945 — mid-1950s: based on the materials of the Molotov region.]. *Candidate's thesis*. Perm [in Russian].
- 13 Rokutova, O.A. (2008). *Sotsialnaia zashchita detei i podrostkov v Srednem Povolzhe v 1941–1950 gg.* [Social protection of children and adolescents in the Middle Volga region in 1941–1950]. *Candidate's thesis*. Orenburg [in Russian].
- 14 Sugiralimova, G.B. (2006). *Qazaqstandagy panasyz balalar. Mәseleni sheshu tariкhy, tazhiribesi, qorytyndysy (1920–1940 zhzh.)* [Homeless children in Kazakhstan. History, experience, conclusion of solving the problem (1920–1940.)]. *Candidate's thesis*. Karaganda [in Kazakh].
- 15 Abilmalikov, K.K., & Kutubaeva, A.K. *Kostanaiskii oblastnoi detskii dom: proshloe i nastoiashchee: [V 2-kh chastakh]. Istoricheskii ocherk* [Kostanay regional orphanage: past and present (in 2 parts). A historical sketch]. Kostanay: Kostanaiskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut [in Russian].
- 16 Kemelzhanova, G.K. (2020). *Stanovlenie i razvitiie detskikh domov v 1920–1940-e gody v Kazakhstane* [Formation and development of orphanages in the 1920s–1940s in Kazakhstan]. *Molodoi uchenyi — Young Scientist*, 23 (313), 616–620 [in Russian].
- 17 Abdukarimova, Zh.K. (2022). *Sovetskoe detstvo v gody voiny (1941–1945 gg.): istoriia i povsednevnost (na materialakh Tsentralnogo Kazakhstana)* [Soviet childhood during the war (1941–1945): history and everyday life (based on the materials of Central Kazakhstan)]. *Doctor's thesis*. Karaganda [in Russian].
- 18 Saktaganova, Z.G., & Shapagatova, D.D. (2023). *Detskie doma v Tsentralnom Kazakhstane v 1954–1964 gg.: organizatsionnaia struktura, funktsionirovanie, usloviia prozhivaniia* [Orphanages in Central Kazakhstan in 1954–1964: organizational structure, functioning, living conditions]. *Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumilyova. Seriia Istoricheskie nauki. Filosofii. Religiovedenie — Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. A series of Historical sciences. Philosophy. Religious studies*, 2 (143), 86–107 [in Russian].
- 19 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. F. 469. Op. 2. D. 88 [in Russian].
- 20 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti (GA KO). [State Archive of Karaganda Region]. F. 1P. Op. 2. D. 500 [in Russian].
- 21 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 664. — Op. 1. — D. 95 [in Russian].
- 22 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 469. — Op. 2. — D. 320 [in Russian].
- 23 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 664. — Op. 1. — D. 35 [in Russian].
- 24 *Vospominaniia Saveleva N.L.* *Arkhiv Nauchno-issledovatel'skogo tsentra «Memorial»* [Memoirs of Saveliev N.L. Archive of the Memorial Research Center]. *alexanderyakovlev.org*. Retrieved from <https://alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/123> [in Russian].

- 25 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 22. — Op. 1. — D. 550 [in Russian].
- 26 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 379. — Op. 1. — D. 35 [in Russian].
- 27 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 664. — Op. 1. D. 94 [in Russian].
- 28 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 1P. — Op. 2. — D. 668 [in Russian].
- 29 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 1P. — Op. 1. — D. 261 [in Russian].
- 30 GA KO. [State Archive of Karkaraly District]. — F. 132. — Op. 1. — D. 6 [in Russian].
- 31 Vospominaniia Volynskoi A.V. Arkhiv Moskovskogo istoriko-literaturnogo obshchestva «Vozvrashchenie» [Memoirs of Volynskaya A.V. Archive of the Moscow Historical and Literary Society “Return”]. *alexanderyakovlev.org*. Retrieved from <https://alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/55863> [in Russian].
- 32 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 664. — Op. 1. — D. 36 [in Russian].
- 33 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 1P. — Op. 1. — D. 300 [in Russian].
- 34 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 664. — Op. 1. — D. 5 [in Russian].
- 35 Vospominaniia Voiloshnikovoi E.A. Arkhiv Nauchno-issledovatel'skogo tsentra «Memorial» [Memoirs of Savelyev N.L. Archive of the Memorial Research Center]. *alexanderyakovlev.org*. Retrieved from <https://alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/126> [in Russian].
- 36 Vospominaniia Belovoi A.Ya. Arkhiv Nauchno-issledovatel'skogo tsentra «Memorial» [Memoirs of Belova A.Ya. Archive of the Memorial Research Center]. *alexanderyakovlev.org*. Retrieved from <https://alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/123> [in Russian].
- 37 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 469. — Op. 2. — D. 321 [in Russian].
- 38 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 469. — Op. 2. — D. 95 [in Russian].
- 39 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 469. — Op. 2. — D. 332 [in Russian].
- 40 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 469. — Op. 2. — D. 117 [in Russian].
- 41 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 469. — Op. 2. — D. 330 [in Russian].
- 42 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 664. — Op. 2. — D. 412 [in Russian].
- 43 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 664. — Op. 1. — D. 382 [in Russian].
- 44 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 469. — Op. 2. — D. 333 [in Russian].
- 45 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 664. — Op. 1. — D. 159 [in Russian].
- 46 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 664. — Op. 1. — D. 268 [in Russian].
- 47 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 664. — Op. 1. — D. 308 [in Russian].
- 48 GA KO. [State Archive of Karaganda Region]. — F. 469. — Op. 2. — D. 324 [in Russian].

Сведения об авторах

Абдрахманова Кымбат — к.и.н., ассоциированный профессор кафедры археологии, этнологии и отечественной истории, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0001-8775-7089>;

Сактаганова Зауреш — д.и.н., профессор кафедры археологии, этнологии и отечественной истории, директор Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований, Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

Information about the authors

Abdrakhmanova Kymbat — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Saktaganova Zaurresh — Doctor of historical sciences, professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Director of the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

G. Abdykulova *, G. Musabalina

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: gabdykulova@mail.ru; musabalina_gt@enu.kz)*

Gender approach in the state policy of Kazakhstan: the history of implementation, results and problems

In the article the process of introducing a gender approach into the state policy of the Republic of Kazakhstan, its historical stages and achievements was examined. The purpose of the study is a comprehensive analysis of the evolution of gender initiatives, as well as an assessment of the effectiveness of government measures taken to achieve gender equality in the field of work. The objectives of the study include: a historical overview of the key stages of the introduction of a gender approach into public policy in Kazakhstan, an assessment of the impact of gender policy on the socio-economic development of the country, identification of problems on the way to the realization of gender equality. The relevance of the study is due to the need for a deep understanding of the mechanisms for introducing a gender approach into the public policy of Kazakhstan and determining its effectiveness, which contributes to the development of more effective strategies to eliminate gender imbalances and increase the level of gender equality in society. The study aims to contribute to the scientific dialogue on gender studies in Kazakhstan by providing an analytical framework for further research. The chronological framework of the study covers the period from independence in 1991 to 2021, demonstrating a 30-year path of development of gender policy in Kazakhstan.

Keywords: gender approach; National Commission for Women's Affairs; gender equality; status of women in Kazakhstan.

Introduction

Since participating in the 1995 Beijing World Conference, Kazakhstan has been actively working to improve the status of women in the country. In 1997, the Council on Family, Women and Demographic Policy was established under the President of the Republic of Kazakhstan, which in 1998 was transformed into the National Commission for Family and Women Affairs, the Concept of State Policy for the Improvement of the Status of Women in the Republic was developed and approved [1], the Gender Equality Strategy (Strategy) was adopted in 2005. These measures testified to the decisive turn of the country towards the establishment of gender equality and the recognition of the need to integrate its principles into the process of implementing public policy. Studying the progress of this process is of significant scientific and social interest, as it allows us to assess the effectiveness of the implementation of gender policy and its impact on changing social structures, increasing equality and expanding opportunities for women in Kazakh society.

In this regard, the purpose of this study is to study the history of the introduction of a gender approach into the country's domestic policy through an analysis of the activities of commissions on women's affairs, which act as the main instrument of this process. As part of the implementation of the National Plan for the Improvement of the Status of Women in the country, the commissions intensified the participation of women in socio-political life and the economic sphere, which became a key aspect for achieving gender equality. Compared to the initial stage in the history of independent Kazakhstan, since the beginning of the 2000s, there was an increase in women's representation in legislative bodies, in the public administration system and especially in the sphere of economic activity.

The introduction of the principles of gender equality also stimulated the active participation of women in the activities of non-governmental organizations (in particular, the Association of Business Women of Kazakhstan, the Feminist League, etc.), where they acted both as organizers and active participants, helping to promote equality in all areas where women were involved and their work.

The analysis of the process of introducing a gender approach was carried out with the involvement of a wide range of sources and materials. In particular, documents of various commissions (Council, National Commission, regional commissions — authors) stored in the state archives were reviewed — work plans, minutes of meetings, documents related to the implementation of plans and confirming the results achieved,

* Corresponding author's e-mail: gabdykulova@mail.ru

as well as regulations aimed at for the implementation of gender policy. This approach provided a deep and objective analysis of the topic under study. It should also be noted that the study is based on data on the activities of commissions in the northern regions of Kazakhstan — in Akmola, North Kazakhstan and Pavlodar regions, which made it possible to detail the successes achieved based on specific examples.

The chronological scope of the study covers the period from 1991 to 2021. Studying the problem within the framework of the selected historical time allowed us to identify and systematize the key stages and achievements in the implementation of gender policy in the country.

The results of the study are theoretical in nature. They can be used to develop further effective strategies to improve the status of women and achieve gender equality.

From a scientific point of view, a comprehensive study of the problem is important for analyzing the effectiveness of gender policy in Kazakhstan. This allows not only to evaluate the results achieved, but also to identify potential areas for improvement and development in the future. At the level of public administration, such studies can provide the necessary basis for the development and implementation of more effective policies aimed at strengthening the status of women in Kazakh society.

Methodology and methods

In order to create a comprehensive understanding of gender policy in Kazakhstan, the authors used research methods to assess the historical development, current state and existing challenges in this area. In particular, the applied methodological approach included comparative historical analysis, historiographical review and content analysis.

A brief historical review was conducted to identify the prerequisites for the formation of State institutions aimed at improving the status of women, as well as to analyze the reasons for the introduction of a gender approach. It covers the periods when this issue was first recognized in foreign countries, and the process of its implementation in the Soviet era. The historical analysis made it possible to systematize information about the key stages of recognizing and solving the problem of gender inequality.

The reconstruction of the history of the emergence and development of the activities of the commissions on women and family affairs was carried out on the basis of data collection from archival materials, official documents and periodicals. A qualitative analysis of archival sources made it possible to trace the history of the emergence of National and regional Commissions, determine the directions of their activities and evaluate the results of their work in improving the status of women. The analysis of the sources included a comprehensive study of the content of the documents, their historical context and socio-economic significance, which provided reasonable conclusions about the effectiveness of the commissions.

Combining these methods allowed the authors to identify the causes, recreate the process of introducing the gender approach and its principles into the country's public policy, as well as identify the role of National and regional commissions in this process.

Sources and materials

The sources of research in the study of the problem were documents from state archives, periodical materials, as well as regulatory documents. In particular, the documents stored in the archives of the Republic of Kazakhstan were studied: the National Archive of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as RK) and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as AP RK). The main focus of the analysis was on the study of documents related to the work of the Council, later the National Commission for Women and Family Affairs. This focus allowed for in-depth research and evaluation of the contribution of these bodies to the development and implementation of strategies and programs aimed at improving the social and economic status of women in Kazakhstan.

Along with them, the main source base was the documents of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan), the National Archive of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the CSA of Republic of Kazakhstan), the State Archive of the Akmola region (hereinafter referred to as the SAAR), the State Archive of the city of Kokshetau (hereinafter referred to as the SA of the city of Kokshetau), the State Archive of the Pavlodar Region (hereinafter referred to as the SAPR), the State Archive North Kazakhstan region (hereinafter SANKR), the State Archive of Astana city (hereinafter SA of Astana city), which is mainly due to the implementation of this work within the framework of a scientific project aimed at studying the daily lives of women in the northern regions of Kazakhstan. The documents of the funds of the noted archives reflect the socio-economic picture in the regions of the northern regions of Kazakhstan in the decade of the 1990s of the XX century and

in the first decade of the 2000s. They include a wide range of materials, including minutes of meetings, activity reports, official correspondence. These sources provided an opportunity to study the history of the formation and functioning of regional commissions on women's affairs, as well as on the socio-economic development of the northern regions of the republic.

The analysis of publications in periodicals of the northern regions of Kazakhstan showed significant results of the activities of the regional commissions on women's affairs, expressed in the intensification of women's socio-political activities and the development of women's entrepreneurship.

Also, in order to identify the key elements of the process of integrating a gender approach into the state policy of the Republic of Kazakhstan, the following normative legal acts were considered: The Concept of State Policy for the Advancement of Women in the Republic, the National Action Plan for the Advancement of Women in the Republic of Kazakhstan, the Gender Equality Strategy.

The sources and materials used contributed to the definition of the mechanism for introducing a gender approach into the internal policy of the republic, the effectiveness of the implemented normative legal documents, the degree of effectiveness of the work of commissions on women's affairs, as well as a deep understanding of socio-economic transformations in women's lives and the impact of state initiatives on their social status.

Discussion

Gender issues, which include a multifaceted set of issues, are one of the most comprehensively studied in the foreign scientific community. This area of research covers a wide range of topics, including the analysis of gender stereotypes, the impact of gender differences on social, political and economic processes, and consideration of issues of gender equality.

Gender issues belong to a number of multidisciplinary and are studied by both social and humanitarian sciences, as well as other sciences, where various aspects of gender issues are explored.

In the foreign scientific tradition, research on gender issues has a rich history, starting with the “women's studies” of the mid-20th century and up to modern research within the framework of gender theories [2; 165].

The beginning for the formation of a scientific direction was the Suffrage movement in the struggle for gender equality, which arose in the UK and the USA in the late XIX — early XX centuries. The famous Russian historiographer of social history L.P. Repina writes that the struggle waged by feminists against male chauvinism became an incentive for the rapid development of “women's history”, whose areas of interest included “almost all issues related to the lives of women of past eras” [2; 167].

The “women's history” formed by gender historians has over time transformed into the history of gender relations, which is rapidly developing in the socio-humanitarian science of many countries in the modern period. Her scientific discourse is a huge field, including the study of various aspects of women's lives and gender issues. For example, studies by foreign historians and sociologists Kathleen Canning [3], Joan Wallach Scott [4] and many others emphasize the versatility of gender history and its role in modern socio-humanitarian sciences, confirming the thesis of its importance and relevance in the international scientific community.

The suffragette movement also determined the emergence of institutions for the promotion of gender equality, which appeared in Great Britain and the United States of America in the late XIX — early XX centuries, stimulated the emergence and development of various organizational structures aimed at implementing the principles of gender equality [5]. These bodies subsequently became a tool for integrating a gender perspective into public policy and public life in many countries, primarily developed ones, contributing to a gradual change in public consciousness and reducing gender inequality.

In the Soviet space, the ideas of suffragettes received a response at the beginning of the XX century. After the establishment of Soviet power in Russia and the national outskirts, they are reflected first in Lenin's decrees aimed at establishing gender equality, and then in the basic laws of the USSR — the Constitution and laws on marriage and family (for example, the Family Code of the USSR 1968).

In the early stages of the Soviet period, the creation of specialized departments for working with women, the so-called “women's councils”, served as one of the key tools for implementing gender policy aimed at ensuring equality and enhancing women's participation in public life. During this period, prominent figures of the women's movement N.K. Krupskaya, I.F. Armand, A.M. Kollontai, K.N. Samoilova played a significant role in the actualization of women's issues [6; 13]. It was on their initiative that women's councils were

established, the main purpose of which was to ensure equality between women and men in public life and in the field of work.

Women's councils were active throughout the entire Soviet period of history and their tasks were in many ways similar to those faced by the commissions on women's affairs, but later, and included the integration of women into public production, the eradication of illiteracy, addressing issues of protection of motherhood and childhood, encouraging women to actively participate in socio-political life.

Throughout the Soviet period, the activities of women's councils were actively promoted, which was reflected in numerous scientific papers and publications. These works, in accordance with the ideological requirements of the era, sought to emphasize the positive results of the activities of women's councils. Y.A. Ibragimova in her research notes that special works devoted to the life and everyday life of women before and after the October Revolution aimed to demonstrate a significant improvement in the status of women as a result of revolutionary transformations [6; 13]. The main thesis of these studies was that before the establishment of Soviet power, women experienced difficult living conditions and oppression, which were overcome thanks to revolutionary changes that liberated women.

Despite the relevance of the “women's theme” in the Soviet period, as an independent scientific field of research, it was formed in the “Gorbachev” time, when historians had the opportunity to master Western concepts based on their factual material. At that time, the Russian Association of Women's History Researchers, the Russian National Committee of the International Federation of Women's History Researchers, and research centers at universities and universities in Russia were established. During this and the subsequent period in Russia, N.L. made a great contribution to the development of gender studies. Pushkareva is a Russian historian specializing in the study of the life history of women [7]. According to modern researchers, N.L. Pushkareva is a methodologist of the gender approach in international studies. Her scientific methodology, based on the application of Ranke's methodology, includes “the analysis of a large number of studies and the collection, comparison and study of historical sources” [8; 76–84], which allows for a multidimensional analysis of the lives of women in different historical eras. By the way, the methodology of the eminent scientist is actively used in everyday studies of Kazakh authors Z.G. Saktaganova [9], K.K. Abdrakhmanova [10; 6–17], in particular, devoted to the study of women's lives.

The creation of special institutions for the study of gender issues and women's history, the conceptualization of problems contributes to the active development of these research areas in Russia to the present time.

In Russian historical science, the beginning of the study of gender issues dates back to the turn of the 1990s–early 2000s. Although it should be emphasized that the emergence of interest in these issues on the part of Kazakhstani researchers dates back to the end of the XX century, to the time of the appearance of a fundamental work by A.D. Azhibaeva devoted to a comprehensive analysis of the women's issue in Kazakhstan [11]. The exclusivity of A.D.'s research. Azhibaeva's idea was that for the first time it presented a scientific analysis of the interaction of political, social and cultural factors influencing the formation of gender roles in Kazakh Soviet society, marking a significant contribution to the study of gender issues in Kazakhstan, especially important against the background of rethinking Soviet history and culture in the late 1980s.

In the early 1990s, in the context of socio-economic changes taking place in Kazakhstan against the background of the transition to a market economy, there was a transformation in approaches to the study of gender issues in historical science, which was expressed in the appeal to the study of women's history. This period was characterized by the deepening of social problems directly related to women, which, in turn, actualized the need to rethink and conceptualize women's history, in this regard, in the 1990s and early 2000s. There have been active attempts in the Russian scientific community to assess the historical role of women not only in the context of their contribution to the development of society, but also in changing their social status in the context of a new historical reality [6; 20].

In these years, the problems of women's history will be analyzed at scientific and practical conferences, international congresses and seminars, as well as by the country's participants [6; 14].

The relevance of women's history and gender issues increased as public policy emphasized women's issues. In particular, in 1997 in the “Strategy of Kazakhstan-2030”, in 1998 in the Address to the people of the country by the first President of the country N.A. Nazarbayev announced specific state plans to improve the situation of women and increase their role in the life of the state. To significantly change the situation in this direction, it was planned to take a number of measures, in particular, “to increase the role of the Council on Family Problems, Women and Demographic Policy”, “to increase the representation of women in all government bodies” [12].

In this regard, since the late 1990s. Problems of women and family began to be actively discussed in Kazakh society. Under the leadership of the President of the country, Forums and congresses of women of Kazakhstan were held, from the stands of which proposals for achieving social equality were voiced, directions for the activities of commissions and women's non-governmental organizations were determined [13; 13-14].

Attention to the initiatives put forward within the framework of these events is reflected in scientific works analyzing the contribution of women to the development of socio-political and economic spheres. The same issues have also been actively studied in the sociological aspect.

In the early 2000s, after the adoption of the Gender Equality Strategy, interest in research in this area sharply increased in the scientific community, which led to the publication of a significant amount of scientific papers on gender equality and the status of women in Kazakh and Kazakhstani societies.

Over time, the relevance of scientific research on gender issues in Kazakhstan only increased and was associated not only with the turn of state policy in this direction, but also with the formation of a scientific direction in the historical science of Kazakhstan related to the study of women's history, the history of women's everyday life [6; 9; 10].

Despite the apparent vastness of the range of issues studied, gender issues in Russian historical science demonstrate significant gaps in research. Researchers mainly focus on the formation of social history, the analysis of gender aspects of the socio-economic development of the republic, attempts are made to analyze gender policy in the country. The issues of the history of women and their role in the formation and development of Kazakhstan and Kazakh society in historical retrospect, the women's movement in the republic, as well as the formation and activities of state institutions on gender issues remain poorly studied. These gaps in scientific knowledge led to the choice of the topic of this study. The coverage of these aspects is an attempt to fill the existing scientific vacuum, to analyze both the historical development and the current state of gender aspects in politics, which is key to understanding their impact on the social development of the country.

Results

The historical path of the evolution of gender policy in Kazakhstan begins with the establishment of Soviet power in the early twentieth century. One of the main steps of the new Soviet government in this direction were actions to establish gender equality in Kazakhstan, as a result of which decrees were proclaimed on the abolition of the kalym, on the establishment of equality.

Since September 1919, the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks) began to create party committees for work among women [14; 6]. The work of its departments, the so-called "women's councils", was aimed at activating the activities of women in the struggle for their rights and participation in the construction of socialism.

Thus, at the beginning of the 20th century, the legal reforms implemented by the Bolsheviks and aimed at freeing women from the foundations of patriarchal traditions and ensuring their equality with men marked the initial stage in establishing gender equality in society, opening up new opportunities for women to participate in the social, political and economic life of the republic.

For most of the 20th century, there was a further strengthening of the status of women in Kazakh Soviet society. The implemented gender policy, focused on actively promoting the advancement of women, as well as on affirming their equality, both de jure and de facto, has demonstrated significant achievements. Women in Kazakhstan found opportunities to realize their potential in a wide range of areas of government activity, including science, technology, engineering and geology, as well as actively participated in the public administration system.

The achievements of women in areas traditionally perceived as "masculine" have been significant and comprehensive. The figures of women holding the positions of directors of state farms, machine operators, miners, builders, economists and others became an integral part of everyday life, which symbolized the destruction of traditional gender stereotypes in the professional field.

The number of women scientists has increased dramatically — they accounted for 40 % of the total number of scientists in the country. For example, in 1975 there were 117 female doctors in the republic, about 3 thousand candidates of sciences. In 1985, there were already 3,932 female candidates of sciences, 1,186 associate professors, 474 researchers, 111 professors [11; 164].

The active integration of women into a variety of professional spheres was evidence of the expansion of horizons of activity for women, as well as the principle of equal opportunities for all members of society, regardless of gender, which collectively reflected the goals of gender policy at that time.

Throughout the Soviet period, women's councils played an important role in promoting the ideology of gender equality. Their activities covered a wide range of tasks, including improving women's working conditions, improving their educational and professional level, as well as participating in solving social and cultural issues. By the 1970s, the number of women's councils in Kazakhstan was 4,250, and about 28,500 women were involved in their work [6; 48].

It is noteworthy that the women's councils, which were one of the manifestations of Soviet ideology, actively carried out their activities until the end of 1991 — until the time of the republic's secession from the Soviet Union. Traditional meetings were held at which various social issues related to women and the family were discussed. For example, judging by the protocols and materials of the women's councils for 1991 in the districts of the Kokshetau region, reports on work, on elections to the body, on participation in regional congresses and much more were considered at meetings [15; 1]. The following formulations are found in the adopted decisions: “to consider the main task of the district Council for Work among women to further involve women in socio-political activities, promote their role in industrial life, educate women in the spirit of patriotism, internationalism, high citizenship and social activity”, “to assist women in the successful fulfillment of maternal and family responsibilities, to provide assistance in professional training and advanced training”, “to direct the efforts of women's councils on a daily basis to organize a healthy, cultural life, to improve housing and communal services, household, medical, commercial services for the population”, etc. [15; 1, 5, 19], which indicated the serious involvement of women's councils in the process of determining the directions and regulation of women's daily life, solving social problems.

Despite the apparent success of the gender policy implemented in Soviet Kazakhstan, it is important to emphasize that at present this policy is undergoing a stage of scientific reassessment. In particular, the researcher of women's history G. Abdykulova expresses an ambiguous attitude to the gender policy of the Soviets. In her opinion, the goal of gender policy in the republic in Soviet times was not so much the establishment of de facto equality, but the acceleration of Sovietization in the republic, the destruction of identity and traditional foundations, which Kazakh society continued to adhere to, and Russification. And women, “freed” from the action of Kazakh customs, were supposed to become assistants to the Soviets in carrying out these tasks [16; 33].

The actively advancing process of establishing gender equality in the republic slowed down by the 90s of the XX century, in the period after Kazakhstan gained sovereignty. During this period, stagnation became noticeable not only in the implementation of gender policy, but also in the application of a gender approach in the development of public policy in new conditions. The 1990s. They were characterized by significant difficulties in the field of social management and control by the Kazakh government, mainly due to the acute economic instability that gripped the country after secession from the Soviet Union.

As a result of the current socio-economic situation, there has been a significant reduction in the representation of women in many fields of activity, even in those traditionally associated with women's work. This trend was a direct consequence of large-scale unemployment in the republic, primarily affecting the female part of the population.

In the context of the formation of market relations in Kazakhstan and the need to adapt to new realities, the work of most women began to focus on the field of trade, which eventually led to the formation and fairly successful development of women's entrepreneurship. The work of the other part of women has traditionally been concentrated in the fields of education and health. However, neither active entrepreneurial activity, nor even the concentration of labor in social spheres, has made significant changes in the social status of women in the country.

The existing gender asymmetry in various fields of activity showed the need for the state to take targeted measures to implement the principles of gender equality, as well as integrate a gender approach into the process of planning domestic policy.

The introduction of the position of Presidential Adviser on Family and Women's Issues in 1994 became a key moment in the political modernization of socio-economic policy, reflecting the state's desire to improve the social status of women in the republic and addressing gender issues.

The determinant of the next significant stage in this direction was Kazakhstan's participation in the Fourth World Conference on Women's Issues, which was held under the auspices of the United Nations in Beijing in 1995. At this historic meeting with delegates from 189 countries of the world, Kazakhstan demonstrated its commitment to international efforts to promote gender equality [17; 138].

The adoption by Kazakhstan of the Beijing Platform for Action, which covered a number of priority areas, including promotion in the economy, participation in management structures, development of institu-

tional mechanisms for improving the situation, and others [17], as well as the need to implement the international obligations assumed, became a powerful impulse to integrate a gender approach into all aspects of the internal policy of the state.

A special body was established, the Council on Family, Women and Demographic Policy, which is tasked with developing a strategy to improve women's living conditions and initiating appropriate regulatory and legal support aimed at eliminating gender imbalance in all areas of social life and improving the social status of women. The steps taken have demonstrated Kazakhstan's resolute course towards introducing the principles of gender equality into the country's national policy.

To fulfill the tasks assigned to the National Council, similar Councils on Family, Women and Demographic Policy (hereinafter referred to as the Council) were established in the regions of the republic under the akims of all regions. In some areas, even a special position was introduced to organize their work, as, for example, in the Pavlodar region, in which, by the decision of the akim, "the position of adviser-secretary was introduced into the staffing table of the secretariat of the Small Assembly of Peoples of Kazakhstan" [18; 1].

The tasks of the regional Councils included "defining priorities and developing recommendations for the formation of a comprehensive state family and demographic policy, assistance in developing a comprehensive system of social, economic, legal and psychological support for families, women and children, the formation of an information base in order to identify the real situation of women, families and children in the economic, social, political and cultural spheres life" [18].

The active work of the Councils aimed at analyzing the living conditions of women in various regions has made it possible to identify key problems. The areas where gender and social issues were acutely faced by society were highlighted, requiring their urgent solution and inclusion in the public policy agenda for further regulation.

As a result of the coordinated work of the national and local Councils, in 1997 the Concept of State Policy for the Advancement of Women in the Republic was developed and approved, which defines the overall strategy and priority areas of State policy. According to her, it was necessary in the country, first of all, to ensure "respect for women's rights in accordance with the rights and fundamental freedoms of man and citizen; conditions for women's full participation in public life; equal rights in the labor market; women's health protection; prevention of violence against women" [19; 24–36].

In 1998, Kazakhstan joined the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, which once again emphasized the need for the state to address the problems of women and gender equality. Therefore, in the same year, N.A. Nazarbayev, in his Message to the people of the country, emphasized the key role of integrating a gender perspective into the process of political and social development of Kazakhstan. The President noted that the increased participation of women in the public, social, economic and political life of the country is one of the fundamental aspects of democratization and political liberalization [12].

On the initiative of N.A. Nazarbayev, in 1998 the Council on Family, Women and Demographic Policy was transformed into the National Commission for Family and Women Affairs (hereinafter — the National Commission), which significantly expanded its powers [6; 66]. The activities of the National Commission were regulated by the Regulation approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan. Within its competence, this body could initiate and participate in the development of draft laws and regulations, strategies, concepts and government programs related to women and family issues. One of the main tasks of the National Commission was to create conditions for the active inclusion of women in the political, socio-economic spheres of life of the republic.

The National Commission was headed by Aitkul Baygazitovna Samakova, whose position was equated to the position of minister. The Commission consisted of 28 people — representatives of the scientific community, the cultural sphere, employees of industrial enterprises, entrepreneurs of small and medium-sized businesses, as well as civil servants.

In order to effectively implement the tasks of the National Commission on the ground, regional, city and district commissions were established in the regions of Kazakhstan (for example, documents on the establishment of a commission in the North Kazakhstan region [20], which are the same as the previous ones. The councils were formed under the administrations of akims. Their work was determined on the basis of a Provision developed in accordance with the national regulations.

The National and regional commissions were mainly composed of women who had a deep understanding of the socio-economic problems faced by women both in the regions and in the country as a whole. They sought to provide a comprehensive approach to solving urgent and critical issues related to women's inter-

ests. The priorities of their activities were “the participation of women in politics, government, the economy, their employment, family problems and protection from violence” [21; 86]. One of the primary tasks assigned to them by the President of the republic was to stimulate the active participation of women in the political life of the country [22; 14].

In 1999, an important result of the Commission's activities was the development of a National Action Plan for the Advancement of Women in the Republic of Kazakhstan, which included 12 priorities identified by the 4th World Conference [23; 71].

In the same year, Kazakhstan ratified the UN Convention on the Political Rights of Women.

Kazakhstan's obligations to international organizations, as well as the need to implement the key provisions of the Concept for the Advancement of Women, along with solving social problems identified in the course of the activities of the National and regional Commissions, set the State the task of regulating gender and related issues. In this regard, during the first decade of the 2000s, several important policy documents and laws were developed and adopted with the direct participation of the National Commission. In particular, in November 2003. The Government decree adopted the Concept of Gender Policy of the Republic of Kazakhstan. Exactly two years later, in November 2005, the Strategy of Gender Equality in the Republic of Kazakhstan for 2006–2016 was approved by Presidential Decree. In December 2009, the Laws of the Republic of Kazakhstan “On State guarantees of equal rights and opportunities for men and women” and “On the prevention of domestic violence” were signed.

Thus, during the decade from 1995 to 2005 years a legislative framework was created to establish gender equality in the country, ensure equal rights and opportunities for both men and women, and guarantee the protection of women's rights.

Among all the adopted documents, the Gender Equality Strategy (hereinafter referred to as the Strategy), aimed at “ensuring real equality of rights and opportunities for men and women” in Kazakh society, was the most important document for the implementation of the tasks of the National Commission [24; 73], since the “expected results” of the Strategy were to be “gender sensitivity” of civil servants and managers at all levels, equal participation of women in all processes of social development [25].

It should be noted that during the decade, during which all the efforts of the state were aimed at creating a legislative framework for the introduction of a gender approach, the social status of women in the country remained without due attention. This time was characterized by a decrease in the participation of women in many areas of labor activity, which was due to the economic crisis, which was protracted, as the researchers note, throughout the 1990s and until the middle of the first decade of the 2000s.

One of the significant negative phenomena of this period was unemployment, which had the most noticeable impact on the social status of the population, affecting, without exception, all layers of society. Reorganization, optimization and closure of economically ineffective enterprises became commonplace phenomena of this time, which led to a further increase in unemployment and worsening social problems. For example, according to the Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan, in 2000 the unemployment rate relative to the economically active population was: in Akmola region — 14.3 %, in Kostanay region — 15.7 %, Pavlodar region — 13.8 %, North Kazakhstan region — 14.9 % [26; 10].

Government efforts to address this problem among women have often proved ineffective. The percentage of employed women has traditionally remained lower compared to men, which was largely due to the specifics of the offers on the labor market — the so-called “male” professions dominated among job offers. For example, in 2002 in the Employment Center of Kokshetau, Akmola region, out of 55 jobs offered by 15 enterprises, 75 % were in working specialties traditionally associated with male labor, while only 5 % of vacancies were intended for women [27; 11]. This highlighted the structural features of the labor market characteristic of this period, and also pointed to the emerging gender stereotypes in the field of employment at that time.

Limited professional opportunities forced women, who make up a significant part of the country's population, to look for alternative ways to realize their opportunities. In particular, the spread of women's entrepreneurship became a new phenomenon at the turn of the 1990s and early 2000s.

In the early 2000s, women worked in various, mostly “female” fields of activity. For example, 69 thousand women worked in the sectors of the economy in Akmola region, which accounted for 45 % of the total number of employees. In the field of public administration, the proportion of women was 60 %, 75 % of women worked in secondary education, and 76 % of the total number of employees in each of these spheres worked in the health sector [28; 3]. However, in the process of reforming the State economy, women employed in these sectors faced serious challenges: they either received insufficiently high wages, or lost their

jobs during the ongoing optimizations. This situation led to the fact that women, former doctors and teachers, began to reorient themselves to other fields of activity, in particular to trade, in search of more stable sources of income.

It is noteworthy that for women in conditions of unemployment and low wages, entrepreneurship became the niche for self-realization that they needed, their “own” sphere in which they could freely implement their business ideas without competing with men.

Within the framework of various projects initiated by the state, women were trained in the basics of entrepreneurship, underwent short-term vocational training, and received loans to open their own business. For example, at the initiative of the National Commission, 150 million tenge were allocated from the republican budget in 2002 for the development of women's entrepreneurship, thanks to which 300 business projects put forward by women entrepreneurs were credited [6; 75].

They opened shops, beauty salons, sewing workshops, laundries, and training centers. For example, according to archival data, in 2005 in Astana, if the number of employees in the field of small business was 71,508 people, of whom over 60 % were women. Only in the sphere of trade and services about 3 thousand subjects — more than 70 %, were headed by women [29; 90].

So successful women entrepreneurs, the so-called “businesswomen”, became the basis for the formation of a new elite social group among the economically active female population.

The observed positive changes in the sphere of women's economic activity testified to the process of self-regulation in an environment where for a long time there were no effective state measures to solve social problems affecting the interests of women. It also indicates the ability of women to adapt to changing conditions and find new ways to ensure their well-being and participation in the economic life of the country, despite shortcomings in government policy in this area.

Since the middle of the first decade of the 2000s, the application of the gender approach has become more noticeable, it has become a reflection of the effectiveness of the implementation of the adopted policy documents. Positive changes have been observed in various fields of women's activity.

There was a noticeable activation of women in the socio-political sphere of Kazakhstan, which indicated the formation of new prospects for their participation in the development of the country. Although minor, significant transformations took place in the process of including women in public administration, which emphasized the gradual deepening of their integration into key government structures. For example, during 2002–2004, women became akims of regions 2 times — in 2002 in North Kazakhstan and in 2004 in West Kazakhstan regions. Women were appointed deputy akims in Akmola and Karaganda regions [30; 10–12].

There has been an increase in confidence in women in the role of foreign diplomats. An example of this is the appointment of women to key diplomatic positions in the international arena, including Akmaral Arystanbekova, Birganym Aitimova and Madina Zharbosynova, who demonstrated the expansion of opportunities for women in public administration and international relations [6; 69].

Despite the noticeable changes, it is important to note that, given the significant proportion of women in the total population of the republic, their representation in public administration structures was clearly insufficient. This fact underlined the need to continue efforts aimed at achieving gender equality and increasing women's participation in key sectors of the State apparatus. Therefore, an important task of the National Commission was to stimulate the active participation of women in the political process of the country. It was expected that as a result of these efforts, their representation at the decision-making level of at least 30 percent would be achieved, as planned under the Gender Equality Strategy.

One of the strategies to increase women's participation in political life has been their involvement in the work of non-governmental organizations (NGOs).

The first NGOs appeared in Kazakhstan in the early 1990s, but their number increased sharply in the second half of the 1990s due to the release of the Law “On Public Associations”. In particular, in the early 2000s in the republic, “about 300 non-governmental organizations and public associations working in the field of protecting the rights and legitimate interests of families, women and children, including 150 women” took an active part in solving socially significant problems.

The largest NGO in the republic was the Association of Businesswomen (hereinafter — ABL): there were more than 15,000 people in its ranks. As a Republican public non-governmental organization, the Association united women engaged in the business sphere of society: in politics and public administration, business, science and education, healthcare and culture [6; 79].

Public associations headed by women operated in all regions of Kazakhstan [6; 80]. For example, in 2005, 6 “women's and gender” NGOs were actively working in the Akmola region [31; 70], among which

the activities of the public association “Feminist League” and the “Center for the Development of Women's Entrepreneurship” [32; 56].

The activities of non-governmental organizations focused on solving specific social, economic and political problems related to the status of women. These organizations have made a significant contribution to supporting and stimulating women's entrepreneurship, provided psychological assistance and support, and actively worked to promote the principles of gender equality and protect women's rights [6; 79].

During the first decade of the 2000s, another initiative of the National Commission in order to intensify the socio-political activities of women was the creation of Schools for Women's Leadership.

The Republican Network of Women's Leadership Schools consisted of 69 NGOs from all regions of Kazakhstan, which were engaged in training women in management and competitiveness skills. These schools are still functioning today and their main task is to “form a personnel reserve of women to nominate them for socio-political, legislative work, as well as in government structures and executive authorities” [33].

The mass media played a special role in popularizing the participation of women in the political life of the country. Through publications, analytical materials and educational campaigns in print and digital media platforms, the female population was encouraged to actively participate in political processes in the country and participate in legislative elections. For example, a small publication in the regional newspaper of the Akmola region that “in Kokshetau, the representation of women in the list of candidates for deputies to the Maslikhat from the Nur Otan party increased 3 times — from 11 to 30 %” testified to the active implementation of state plans to involve them in political processes in the regions [34].

The clear achievements of women in various fields of activity were also demonstrated by publications in the media. Articles on the successes of women in the fields of entrepreneurship, public service, education, health, politics, state and local government testified to the drastic changes that took place in the second decade of the 2000s, in contrast to the situation that existed throughout the 1990s and early 2000s. For example, the regional newspaper of the Akmola region “Stepnoy Mayak” often publishes articles about successful women entrepreneurs of the region. In one of them, the story is dedicated to the founder of the Fashion House “Akai” Galiya Aldabergenova, who in modern economic conditions has found herself in the role of an entrepreneur. In her interview with the newspaper, she notes that “today there is serious state support for women entrepreneurs”, thanks to which she managed to create and develop her business [35]. And there are many such examples in every region of the republic.

Summarizing some of the results of the implementation of program documents aimed at introducing the principles of gender equality, for example, in matters of attracting women to public administration, it can be noted that, if in the period from 1990 to 1999 the representation of women in the Senate and the Mazhilis of the Parliament decreased 2 times [6; 68], then by 2018 their share in the Mazhilis was “almost 30 %” — “29 deputies out of 107 are women. In the Senate of the Parliament, three out of six committees were headed by female senators” [6; 69], which practically corresponded to the “expected results” of the Gender Equality Strategy.

In the field of small and medium-sized businesses in Kazakhstan, thanks to the active support of state institutions for women's initiatives, the proportion of women entrepreneurs has increased even more over the past two decades. This can be shown by the example of statistical data for the Akmola region, according to which “as of November 1, 2019, out of 110,457 legal entities operating in the region, 3,021 heads are women (28.9 %). In large enterprises, 13.2 % of managers are women, in small enterprises — 29 %, in medium-sized enterprises — 28.7 %. At enterprises with state ownership, female managers make up 49.5 %”. These figures confirmed the consistently active participation of women in economic spheres of activity at the regional level in the modern period.

The main results of the state's work to improve the status of women in the country were summed up in 2018 — the year of the 20th anniversary of the work of the National Commission. The results and significant achievements in establishing gender balance at the decision-making level were announced by its Chairman Gulshara Abdykalikova at the International Conference “Family and Gender Policy of Kazakhstan: Achievements and Prospects”, held in Astana on December 7. In her speech, G. Abdykalikova noted that progress has been made in the representation of women in politics. According to her report, “today 22 % of the total number of deputies or 34 women are parliamentarians, whereas according to the results of the 2011 elections there were 29 or 19 % of them. The proportion of women in maslikhats at all levels is also 22 % (17 % in 2011), and in Kostanay region it exceeds 30 % (31.6 %). The representation of women in political parties ranges from 33 to 57 %. About 55 % of women work in the civil service, and more than 10 % of political civil servants” [36].

Another important result of G. Abdykalykova's work noted the expansion of economic opportunities for Kazakh women and the creation of conditions in the country for the development of women's entrepreneurship, evidence of which is the leading position in the field of small and medium-sized businesses — over 500 thousand companies are headed by women [37].

In one of his interviews, the first secretary of the Council for Women's Affairs N.A. Kayupova, also summing up the work of the National Commission, noted that achieving gender equality in the country was the main goal of their efforts. In her opinion, significant progress in integrating women into power structures and increasing the number of women entrepreneurs is proof of the effectiveness of the commission's activities over all the years of its existence [6; 161].

Conclusion

In conclusion of this study, it should be noted that during the period under study, the initiatives of the first President of the Republic of Kazakhstan, N.A. Nazarbayev, aimed at ensuring gender equality and improving the status of women in the country, coupled with Kazakhstan's accession to important international treaties, contributed to the development of an institutional mechanism. During 1995–2005 years regulatory framework aimed at establishing gender equality and providing equal rights and opportunities for both men and women was laid, the main contribution to the development of which was made by the Council, transformed into the National Commission for Family and Women Affairs and its regional offices.

A study of the activities of the National Commission since its establishment has shown the implementation of a large amount of work, during which special attention was paid to increasing the level of women's participation in socio-political and economic life, which demonstrates a significant contribution to promoting the principles of gender equality and to expanding opportunities for women in these fields of activity. Through their activities in NGOs, women actively participated in the public life of the republic, were represented in the fields of state and local government, small and medium-sized businesses.

At the same time, it should be emphasized that the activities of the National Commission have not yet achieved their ultimate goal. Despite notable successes in achieving gender balance in the political and economic spheres, the commission still faces many unresolved issues related to improving the conditions and quality of life of women. This is confirmed by the social tension observed in 2019, when mass protests of women took place in the country, caused by insufficient social support from the state and the high level of public debt to banks.

These problems, which, it would seem, affect the entire Kazakh society, concerned, for the most part, women, since housing and household insecurity and deteriorating financial situation were acutely felt by them, on whose shoulders were the main concerns in families, especially those with many children.

In order to resolve the most acute social problems that have developed, as well as generally improve the standard of living of the population, the state, headed by the new President Kassym-Jomart Kemelevich Tokayev, took a number of measures that were consistent with the tasks set in his election program [6; 63]. In particular, since April 1, 2019, the provision of targeted social assistance has been intensified, a one-time withdrawal of credit debt from most of the socially vulnerable population, including large and low-income families, has been made. To solve the problem of unemployment among women, which was caused by the fact that many professions in modern conditions were not in demand or were low-paid, the implementation of the Enbek program was initiated, according to which retraining in new specialties in demand in the labor market was carried out, women continued to be taught the basics of entrepreneurship [6; 63]. As a result of the actions taken over the next six months, many acute social problems, in particular those related to the status of women, were removed from the agenda.

The noted facts are evidence that the country still needs efforts to develop and implement a more effective social policy both from such a special body as the National Commission, whose main goal is to improve the status of women in the country, and the State as a whole.

Financing

The article was prepared as part of the implementation of a scientific project for grant funding of young scientists under the "Zhas Galym" project for 2022–2024 of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AP13268739 "Daily life of women in Kazakhstan (1991-2021): historical excursion, dynamics of change and prospects (based on the regions of Northern Kazakhstan)".

References

- 1 АП РК. — Ф. 5Н. — Оп. 1/7. — Д. 8959. — Л. 24–36.
- 2 Репина Л.П. Новая историческая наука и социальная история / Л.П. Репина. — М.: Изд-во «ЛКИ», 2009. — 320 с.
- 3 Canning K. Gender History in Practice: Historical Perspectives on Bodies, Class & Citizenship / K. Canning. — Cornell University Press, 2006. — 285 p.
- 4 Scott J.W. The Fantasy of Feminist History / J.W. Scott. — Duke University Press, 2011. — 200 p.
- 5 Kraditor A.S. The Ideas of the Woman Suffrage Movement: 1890–1920 / A.S. Kraditor. — New York: Columbia University Press, 1965. — 313 p.
- 6 Абдыкулова Г. Повседневная жизнь женщин города Нур-Султан (1991–2019 гг.) / Г. Абдыкулова. — Нур-Султан, 2021. — 195 с.
- 7 Pushkareva N.L. Women in Russian History from the Tenth to the Twentieth Century / N.L. Pushkareva. — London: Sutton Publishers, 1999. — 319 p.
- 8 Чаттерджи Ч. Наталья Пушкарёва: гендер и историческое наследие в постсоветской России / Ч. Чаттерджи, К. Петроне // Вестн. Перм. ун-та. Сер. История. — 2019. — № 3(46). — С. 76–84.
- 9 Сактаганова З.Г. Женщины Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. / З.Г. Сактаганова. — Караганда: Изд-во Караганд. гос. ун-та, 2016. — 255 с.
- 10 Абдрахманова К.К. Женщины-медики Павлодарской области в годы Великой Отечественной войны: героизм и фронтовая повседневность / К.К. Абдрахманова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2020. — № 2. — С. 6–7.
- 11 Ажибаева А.Д. Женщина и социальный прогресс / А.Д. Ажибаева. — Алма-Ата: Казахстан, 1989. — 168 с.
- 12 Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики: демократизация общества, экономическая и политическая реформа в новом столетии // Казахстанская правда. — 1998.
- 13 АП РК. — Ф. 5Н. — Оп. 1/7. — Д. 8773. — Л. 13–14.
- 14 ЦГА РК. — Ф. 30. — Оп. 18. — Д. 23. — Л. 6.
- 15 ГА АО. — Ф. 1528. — Оп. 1. — Д. 2. — Л. 1, 5, 19.
- 16 Абдыкулова Г. Формирование гендерных стереотипов в современном казахстанском обществе: анализ причин возникновения и влияния на положение женщин / Г. Абдыкулова // Вестн. Казах. нац. пед. ун-та им. Абая. Сер. Социологические и политические науки. — 2024. — № 1(85). — С. 5–23.
- 17 ГА г. Астаны. — Ф. 561. — Оп. 1. — Д. 160. — Л. 138.
- 18 ГА ПО. — Ф. 1381. — Оп. 2. — Д. 3893. — Л. 1–3.
- 19 АП РК. — Ф. 5Н. — Оп. 1/7. — Д. 8959. — Л. 24–36.
- 20 ГА СКО. — Ф. 669. — Оп. 1. — Д. 587. — Л. 49, 106.
- 21 ГА СКО. — Ф. 669. — Оп. 1. — Д. 581. — Л. 72, 86.
- 22 АП РК. — Ф. 5Н. — Оп. 1/7. — Д. 8773. — Л. 14.
- 23 АП РК. — Ф. 5Н. — Оп. 6/1. — Д. 1322. — Л. 71.
- 24 НА РК. — Ф. 54. — Оп. 1 пр. — Д. 501. — Л. 73.
- 25 Указ Президента Республики Казахстан «Об утверждении Стратегии гендерного равенства в Республике Казахстан на 2006–2016 годы». 29 ноября 2005 года, № 1677 // Казахстанская правда. — 2005.
- 26 НА РК. — Ф. 63. — Оп. 1. — Д. 17. — Л. 10.
- 27 ГА г. Кокшетау. — Ф. 449. — Оп. 1. — Д. 722. — Л. 11.
- 28 ГА АО. — Ф. 1290. — Оп. 3. — Д. 675. — Л. 3.
- 29 ГА г. Астаны. — Ф. 533. — Оп. 1. — Д. 47. — Л. 90.
- 30 О работе, проводимой Комиссиями по делам семьи и женщин при акимах областей и гг. Астаны и Алматы по улучшению положения женщин в Республике Казахстан / Национальная комиссия по делам семьи и женщин при Президенте Республики Казахстан. — Астана, 2005. — 24 с.
- 31 ГА АО. — Ф. 1617. — Оп. 1. — Д. 63. — Л. 70.
- 32 ГА АО. — Ф. 1290. — Оп. 3. — Д. 1015. — Л. 56.
- 33 Состоялась презентация школы женского политического лидерства. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.caravan.kz/news/sostoyalas-prezentaciya-shkoly-zhenskogo-politicheskogo-liderstva-884193/>
- 34 Больше женщин и молодежи // Степной маяк. — 2020. — 12 нояб.
- 35 Счастливой быть никто не запретит // Степной маяк. — 2020. — 5 марта.
- 36 У руля — женщина // Любимый город. — 2019. — 14 нояб.
- 37 Выступление Государственного секретаря РК Г.Н. Абдыкаликовой. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://akorda.kz/ru/secretary_of_state/secretary_of_state_speeches/vystuplenie

Г. Әбдіқұлова, Г. Мұсабалина

Қазақстанның мемлекеттік саясатындағы гендерлік көзқарас: жүзеге асырылу тарихы, нәтижелері және мәселелері

Мақалада Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатына гендерлік көзқарасты енгізу барысы, оның тарихи кезеңдері мен жетістіктері қарастырылған. Зерттеудің мақсаты — гендерлік бастамалардың эволюциясын жан-жақты талдау, сондай-ақ еңбек қызметі салаларында гендерлік теңдікке қол жеткізу мақсатында қабылданған мемлекеттік шаралардың тиімділігін бағалау. Зерттеудің міндеттері: Қазақстанның мемлекеттік саясатына гендерлік тәсілді енгізудің негізгі кезеңдерін тарихи шолу, гендерлік саясаттың елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына әсерін бағалау, гендерлік теңдікті жүзеге асырудағы мәселелерді анықтау. Зерттеудің өзектілігі Қазақстанның мемлекеттік саясатына гендерлік тәсілді енгізу тетіктерін терең түсіну және оның тиімділігін анықтау қажеттілігімен түсіндіріледі, бұл гендерлік теңгерімсіздікті жою және деңгейін арттыру бойынша тиімдірек стратегияларды әзірлеуге ықпал етеді. Зерттеу ары қарайғы зерттеулерге сараптамалық негіз бере отырып, Қазақстандағы гендерлік зерттеулер бойынша ғылыми диалогқа үлес қосуды көздейді. Зерттеудің хронологиялық шеңбері Қазақстандағы гендерлік саясаттың 30 жылдық даму жолын көрсете отырып, тәуелсіздік алған 1991 жылдан 2021 жылға дейінгі кезеңді қамтиды.

Кілт сөздер: гендерлік көзқарас, Әйелдер істері жөніндегі ұлттық комиссия, гендерлік теңдік, Қазақстандағы әйелдердің жағдайы.

Г. Абдыкулова, Г. Мусабалина

Гендерный подход в государственной политике Казахстана: история внедрения, результаты и проблемы

В статье рассмотрен процесс внедрения гендерного подхода в государственную политику Республики Казахстан, его исторические этапы и достижения. Целью исследования является комплексный анализ эволюции гендерных инициатив, а также оценка эффективности принятых мер государства в достижении гендерного равенства в сфере трудовой деятельности. Задачи исследования включают в себя: исторический обзор ключевых этапов внедрения гендерного подхода в государственную политику Казахстана, оценку влияния гендерной политики на социально-экономическое развитие страны, выявление проблем на пути реализации гендерного равенства. Актуальность исследования обусловлена необходимостью глубокого понимания механизмов внедрения гендерного подхода в государственную политику Казахстана и определения его действенности, что способствует разработке более эффективных стратегий по устранению гендерного дисбаланса и повышению уровня гендерного равенства в обществе. Исследование стремится внести вклад в научный диалог о гендерных исследованиях в Казахстане, предоставляя аналитическую основу для дальнейших исследований. Хронологические рамки исследования охватывают период с момента обретения Независимости в 1991 году и по 2021 гг., демонстрируя 30-летний путь развития гендерной политики в Казахстане.

Ключевые слова: гендерный подход, Национальная комиссия по делам женщин, гендерное равенство, положение женщин в Казахстане.

References

- 1 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5N. — Op. 1/7. — D. 8959. — L. 24–36 [in Russian].
- 2 Repina, L.P. (2009). *Novaia istoricheskaia nauka» i sotsialnaia istoriia* [New Historical Science and Social History]. Moscow: Izdatelstvo «LKI» [in Russian].
- 3 Canning, K. (2006). *Gender History in Practice: Historical Perspectives on Bodies, Class & Citizenship*. Cornell University Press.
- 4 Scott, J.W. (2011). *The Fantasy of Feminist History*. Duke University Press.
- 5 Kraditor, A.S. (1965). *The Ideas of the Woman Suffrage Movement: 1890–1920*. New York: Columbia University Press.
- 6 Abdykulova, G. (2021). *Povsednevnaia zhizn zhenshchin goroda Nur-Sultan (1991–2019 gg.)* [Everyday life of women in Nur-Sultan (1991–2019)]. Nur-Sultan [in Russian].
- 7 Pushkareva, N.L. (1999). *Women in Russian History from the Tenth to the Twentieth Century*. London: Sutton Publishers.

- 8 Chatterdhi, Ch., & Petrone, K. (2019). Natalia Pushkareva: gender i istoricheskoe nasledie v postsovetsoi Rossii [Natalia Pushkareva: Gender and Historical Heritage in Post-Soviet Russia]. *Vestnik Permskogo universiteta. Seriya Istoriia — Bulletin of Perm University. History Series*, 3(46), 76–84 [in Russian].
- 9 Saktaganova, Z.G. (2016). Zhenshchiny Tsentralnogo Kazakhstana v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. 1941–1945 gg. [Women of Central Kazakhstan during the Great Patriotic War. 1941–1945]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo universiteta [in Russian].
- 10 Abdrakhmanova, K.K. (2020). Zhenshchiny-mediki Pavlodarskoi oblasti v gody Velikoi Otechestvennoi voiny: geroizm i frontovaia povsednevnost [Female doctors of the Pavlodar region during the Great Patriotic War: heroism and everyday life at the front]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiya — Bulletin of the Karaganda University. Series History. Philosophy*, 2, 6–7 [in Russian].
- 11 Azhibaeva, A.D. (1989). Zhenshchina i sotsialnyi progress [Woman and social progress]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 12 (1998). Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.A. Nazarbaeva narodu Kazakhstana. O polozhenii v strane i osnovnykh napravleniiakh vnutrennei i vneshnei politiki: demokratizatsiia obshchestva, ekonomicheskaiia i politicheskaiia reforma v novom stoletii [Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. On the situation in the country and the main directions of domestic and foreign policy: democratization of society, economic and political reform in the new century]. *Kazakhstanskaia pravda — Kazakhstan Truth* [in Russian].
- 13 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5N. — Op. 1/7. — D. 8773. — L. 13–14 [in Russian].
- 14 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — Op. 18. — D. 23. — L. 6 [in Russian].
- 15 GA AO [State Archives of Akmola Region]. — F. 1528. — Op. 1. — D. 2. — L. 1, 5, 19 [in Russian].
- 16 Abdykulova, G. (2024). Formirovanie gendernykh stereotipov v sovremennom kazakhstanskom obshchestve: analiz prichin vozniknoveniia i vliianiia na polozhenie zhenshchin [Formation of gender stereotypes in modern Kazakhstani society: analysis of the causes of occurrence and influence on the position of women]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta imeni Abaia. Seriya Sotsiologicheskie i politicheskie nauki — Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abay. Series of sociological and political sciences*, 1(85), 5–23 [in Russian].
- 17 GA g. Astany [State Archive of Astana]. — F. 561. — Op. 1. — D. 160. — L. 138 [in Russian].
- 18 GA PO [State Archive of Pavlodar Region]. — F. 1381. — Op. 2. — D. 3893. — L. 1–3 [in Russian].
- 19 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5N. — Op. 1/7. — D. 8959. — L. 24–36 [in Russian].
- 20 GA SKO [State Archives of the North Kazakhstan Region]. — F. 669. — Op. 1. — D. 587. — L. 49, 106 [in Russian].
- 21 GA SKO [State Archives of the North Kazakhstan Region]. — F. 669. — Op. 1. — D. 581. — L. 72, 86 [in Russian].
- 22 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5N. — Op. 1/7. — D. 8773. — L. 14 [in Russian].
- 23 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5N. — Op. 6/1. — D. 1322. — L. 71 [in Russian].
- 24 NA RK [National Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 54. — Op. 1 pr. — D. 501. — L. 73 [in Russian].
- 25 (2005). Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan “«Ob utverzhenii Strategii gendernogo ravenstva v Respublike Kazakhstan na 2006–2016 gody». 29 noiabria 2005 goda, № 1677 [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan. On approval of the Strategy for Gender Equality in the Republic of Kazakhstan for 2006–2016. November 29, 2005, No. 1677]. *Kazakhstanskaia pravda — Kazakhstan Truth* [in Russian].
- 26 NA RK [National Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 63. — Op. 1. — D. 17. — L. 10 [in Russian].
- 27 GA g. Kokshetau [National Archives of the city of Kokshetau]. — F. 449. — Op. 1. — D. 722. — L. 11 [in Russian].
- 28 GA AO [State Archives of Akmola Region]. — F. 1290. — Op. 3. — D. 675. — L. 3 [in Russian].
- 29 GA goroda Astanyn [State Archive of Astana]. — F. 533. — Op. 1. — D. 47. — L. 90 [in Russian].
- 30 (2005). O rabote, provodimoi Komissiiami po delam semi i zhenshchin pri akimakh oblastei i gg. Astany i Almaty po uluchsheniui polozheniia zhenshchin v Respublike Kazakhstan / Natsionalnaia komissiiia po delam semi i zhenshchin pri Prezidente Respubliki Kazakhstan [On the work carried out by the commissions on family and women's affairs under the akims of regions and the cities of Astana and Almaty to improve the status of women in the Republic of Kazakhstan / National Commission on Family and Women's Affairs under the President of the Republic of Kazakhstan]. Astana [in Russian].
- 31 GA AO [State Archives of Akmola Region]. — F. 1617. — Op. 1. — D. 63. — L. 70 [in Russian].
- 32 GAAO [State Archives of Akmola Region]. — F. 1290. — Op. 3. — D. 1015. — L. 56 [in Russian].
- 33 Sostoialas prezentatsiia shkoly zhenskogo politicheskogo liderstva [A presentation of the school of women's political leadership took place]. Retrieved from <https://www.caravan.kz/news/sostoyalas-prezentatsiya-shkoly-zhenskogo-politicheskogo-liderstva-884193/> [in Russian].
- 34 (2020). Bolshe zhenshchin i molodezhi [More Women and Youth]. *Stepnoi maiak — Steppe Lighthouse* [in Russian].
- 35 (2020). Schastlivoi byt nikto ne zapretit [No One Will Forbid You to Be Happy]. *Stepnoi maiak — Steppe Lighthouse*, 5 marta [in Russian].
- 36 (2019). U rulia — zhenshchina [A Woman at the Helm]. *Liubimyi gorod — Favorite City* [in Russian].

37 Vystuplenie Gosudarstvennogo sekretaria RK G.N. Abdykalikovoi [Speech by the State Secretary of the Republic of Kazakhstan G.N. Abdykalikova]. Retrieved from https://akorda.kz/ru/secretary_of_state/secretary_of_state_speeches/vystuplenie [in Russian].

Information about the authors

Abdykulova Gulzhanar — PhD, senior lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-8403-072X>

Musabalina Gulnara — Doctor of historical sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University; Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>

B.B. Aktailak¹ , M.S. Ibraemova² , S.T. Nabiyeu¹

¹*L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

²*Semey Medical University, Semey, Kazakhstan*

(E-mail: *a.bakytzhan1992@gmail.com; mayra_isa_1972@mail.ru; dil_123@mail.ru; nabiev-92@mail.ru*)

Perception of Soviet Kazakhstan in emigrant publicism: an analysis of the works of Hasan Oraltay

This article is an analysis of the discourse of Soviet Kazakhstan in emigrant journalism. The main source is the works of Hasan Oraltay, a prominent Kazakh scientist and public figure. H. Oraltay had a deep knowledge of political and social processes in Kazakhstan and conducted systematic research into the issues of ethnicity and power in the republic throughout the 20th century. The proposed study, based on the works of Hasan Oraltay, examines the pivotal events and developments that shaped the history of Kazakhstan in the 20th century. The study focuses on the formation of the Kazakh national identity, the development and evolution of the autonomist movement, the rise of the Bolsheviks and the subsequent consolidation of Soviet power in the republic. Particular attention is paid to the role of the Kazakh intelligentsia, the Alash Party and the Alash-Orda government in the context of these historical events. The study enables an analysis of the stance adopted by Kazakh political elites towards Soviet power and an evaluation of the influence exerted by these processes on the subsequent evolution of Kazakh society.

Keywords: Kazakhs abroad, Kazakh intelligentsia, Alash, Hasan Oraltay, Soviet Kazakhstan, Soviet power, emigration, national identity.

Introduction

The issue of the formation of national identity and statehood in the Soviet republics of Central Asia remains a pertinent topic within the field of historical science. In this context, Kazakhstan occupies a distinctive position, with its history in the 20th century characterised by intricate processes of modernization and nation-building. The present study is devoted to an analysis of the formation of the image of Soviet Kazakhstan in the consciousness of Kazakh emigration, with the works of the outstanding public figure and publicist Hasan Oraltay serving as a case study.

The history of Kazakhstan during the Soviet era has been extensively studied within the field of national historiography. However, the issue of how the Soviet reality was perceived by the Kazakh diaspora remains an area of insufficient research. Conversely, an examination of emigrant sources enables the identification of alternative perspectives on the processes occurring in Kazakhstan, facilitating a more nuanced and multifaceted understanding of their inherent complexity and contradictory nature.

The novelty of this study lies in its comprehensive analysis of the works of Hasan Oraltay, which represents the first attempt to reconstruct the image of Soviet Kazakhstan in the minds of Kazakh emigrants [1]. In order to provide a more complete picture, the authors draw on a wide range of sources, including journalistic articles, memoirs, letters and other documents.

The objective of this study is to conduct a comprehensive analysis of the works of Hasan Oraltay in order to identify the principal characteristics of the image of Soviet Kazakhstan that was formed in the emigrant environment, as well as to analyse the factors that influenced its formation.

The subject matter of emigrant journalism was inextricably linked with the acute problems of the era. The authors addressed a range of pressing issues, including political repression, famine, collectivisation, and the challenges associated with adapting to a new life away from home. Their works reflected an endeavour to identify strategies for the preservation of national identity, cultural traditions and political activism in the context of emigration. The following examples illustrate this point:

1. The relationship between the Soviet regime and emigration: A substantial corpus of emigrant publicists has analysed the political, social and cultural aspects of Soviet rule, repression and mass emigration.

* Corresponding author's e-mail: *a.bakytzhan1992@gmail.com*

2. The concept of national identity is a complex one, encompassing a multitude of factors and nuances. The objective of this study is to examine the perceptions of homeland, national identity and cultural roots in the context of emigration.

3. Economic and social issues: The discussion will encompass the economic challenges faced by migrants, the processes of adaptation to the new environment, the dynamics of social integration, and the difficulties encountered.

4. The field of literature and art is a rich and multifaceted area of study. The review of published works, cultural events, and the analysis of literary and artistic trends in Soviet Kazakhstan.

5. The field of History and Politics encompasses a range of disciplines, including the study of historical events and processes, as well as the analysis of political developments and their impact on societies. An examination of historical events and political processes, and their impact on the emigrant community.

6. The following section presents a series of personal accounts. The examination of the experiences of individuals, including their successes and failures, and the circumstances that shaped their lives.

These represent merely a fraction of the subjects that preoccupied emigrant publicists. Each author selected a distinct perspective, collectively contributing to a substantial corpus of émigré literature.

Research methods

The study was based on the principles of historicism and objectivity, as well as a systematic approach, which allows for the combination of various methods of analysis and synthesis. The work employed a range of scientific research methods, including descriptive-narrative, biographical, comparative-historical, retrospective, and other approaches. The aforementioned methods will assist in gaining a more profound understanding of the perception of Soviet Kazakhstan in emigrant journalism and the role of Hasan Oraltay in this process.

The paper presents an analysis of the works of Hasan Oraltay as presented in periodicals, his speeches on the radio station Azattyk, and his memoirs. The historical sources pertaining to Hasan Oraltay's radio appearances were obtained from his personal archive, which is housed at the National Academic Library of the Republic of Kazakhstan (Astana).

Discussion

The 20th century was a period during which significant migratory processes affected the Kazakh people. Forced to leave their historical homeland as a result of repression, famine and political persecution, thousands of Kazakhs sought refuge elsewhere. Notwithstanding the geographical remoteness and political barriers of the “Iron Curtain”, emigrants, who were primarily located in Europe and Turkey, made significant efforts to maintain contact with Kazakhstan. Letters, clandestine meetings and radio communication constituted the sole means of maintaining contact with their homeland.

The formation of Kazakh foreign countries occurred in several stages and was linked to historical events of the past. It is also possible to divide them into several groups based on their origin. The majority of Kazakhs abroad originated from two historical regions, which they perceived as parts of the unified Greater Turkestan. One group originated from the territories of modern Kazakhstan, which was historically known as West Turkestan. The second group originated from East Turkestan (modern XUAR, China) [1; 12].

The primary motivation for emigration among representatives of both groups was the presence of communist regimes in their countries of origin. Accordingly, their activities abroad were predominantly anti-communist in nature. Some even entertained the possibility of returning to their homeland in the event of the collapse of Soviet power. The Communist Party was perceived as an external force that had invaded their homeland [2; 283].

Having emigrated to European countries and Turkey, they sought to demonstrate their anti-communist sentiments in a multitude of ways. They established cultural and political organisations, published newspapers and magazines, and contributed articles to foreign publications. Furthermore, they collaborated with foreign intelligence services [3; 501].

Once in exile, the Soviet authorities regarded them as “traitors to the motherland”. Their view of Soviet Kazakhstan was also ambiguous. They perceived Soviet power, as embodied by the Communist Party, as a force that deprived them of their homeland. For example, in 1932, the poem “Dombyrama kulak sal” (Listen to my dombra) was published in the magazine “Yash Turkistan” [4; 169]. The author of this verse, whose identity is unknown, conveys the idea that the “freedom” promised by the communists is merely a trap, and that the concept of equality among all as “comrades” is a deception of the people [4; 170].

For some representatives of the Kazakh diaspora, life abroad was perceived as a loss of homeland. In this context, one of the most prominent figures of Kazakh emigration in Europe, writer and poet Maulikesh Kayypaldyuly, articulated this sentiment as follows:

“...Zholaushy menen surasa:
Zhureginde kandai shok?
Kaita almainyn uiime
Endi mende Otan zhok!..” [2; 51].

The following is a proposed translation of the text: “If a traveller were to inquire of me: What affliction is troubling you? I am unable to return to my place of origin. “I am currently without a homeland”.

Maulikesh Kayypaldyuly, who wrote under the pseudonym Asan Kaigy, received a rigorous philological education, including translation courses in Berlin and the study of German and English philology in Frankfurt. He was immersed in a German-speaking environment, during which time he published extensively in local journals. His novel, *The Voice of Help from Paradise*, is regarded as one of the most colourful works of Kazakh literature written in German [1; 181]. In addition to his literary pursuits, M. Kayypaldyuly played a pivotal role in the advancement of Kazakh journalism, serving as a founding member of the Turkestan editorial office of Radio Azattyk [5; 13].

The Kazakh diaspora abroad consistently opposed the Soviet regime, characterising it as a colonial system. The emigrants were actively engaged in the anti-communist struggle. The objective was twofold: firstly, to draw global attention to the repression of Kazakh intellectuals and, secondly, to contribute to the destabilisation of the Soviet regime from outside. Additionally, while residing abroad, they sought to disseminate information regarding the political repression of local political elites to the general public in their host countries [6; 516].

The notion of the Soviet regime as colonial in essence gained further traction in the 1970s and 1980s. This was a period during which geopolitical opponents, having formally relinquished their own colonies, increasingly directed their attention towards the Soviet peripheries, including the so-called Muslim regions. Consequently, the USSR itself undertook a range of initiatives with the objective of demonstrating the non-colonial and even anti-colonial nature of the country and its society.

The notion of a colonial character to Soviet power, particularly in relation to its peripheries, gained increasing currency in the international arena during the 1970s and 1980s. This was driven by the USSR's geopolitical rivals seeking to highlight its parallels with former colonial powers and discredit the Soviet model of development. In response to these accusations, the Soviet Union employed a strategy of propaganda to shape the image of the USSR as a multinational state engaged in the fight against colonialism and imperialism [7; 29].

It can be argued that the formation of the Soviet regime as a colonial system was shaped by the emigrant environment, particularly the influence of Kazakh emigration. For instance, Kazakh emigrants in Turkey were engaged in a range of activities, including political, cultural and educational pursuits. In Turkey, they established the Turkestan Cooperation Organisation and engaged in collaboration with other organisations. The city of Izmir constituted the primary hub for their activities. In this environment, they published the newspaper *Komünizmle savaş* (War against communism), *Büyük Türkeli* (Great country of Turks), and others. One of the most prominent figures among Kazakh emigrants in Turkey was Hasan Oraltay. He was born in 1933 in East Turkestan. For political reasons, he was compelled to seek exile abroad. In the early 1950s, his family, along with numerous other Kazakh refugees, was granted asylum in Turkey [6; 538].

In the autumn of 1957, Hasan Oraltay and Ozdemir Atalan published a series of articles in the newspaper *Ege Ekspres* entitled “*Himalaya destanı* (Saga of the Himalayas)”. These articles detailed the reasons for the abandonment of their homeland. This indicated the position of the Kazakh refugees with regard to communism, namely that “the destiny of Kazakhs under communism is to be people deprived of all their rights”. Communism represents the epitome of atrocity. Communism can be defined as a system of government that enslaves its citizens. Communism is a dishonourable ideology [8].

In this article, Kazakh refugees provide a first-hand account of their experiences, as follows: “It is a widely acknowledged fact that Central Asia is the collective homeland of all Turkic peoples. In Turkestan, the golden cradle of this world, a number of Turkic peoples, including Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkmen, Bashkir and Uyghur Turks, continue to reside. It is regrettable that the communist regime does not acknowledge the right to freedom of expression or the material and spiritual autonomy of the 24,596,000 Turks residing in this expansive region. Those in power have failed to acknowledge the Turkestan people as a nation, denying them the recognition and rights afforded to other nations. They have also appropriated the potential

and possibilities of the Turkestan people, a practice mirrored in their treatment of other subject peoples. Accordingly, numerous puppet republics have been established in Turkestan, the ancestral homeland of the Turkic peoples, in accordance with the aforementioned policy. This is done in order to disseminate the most favourable propaganda against foreign countries and to exert control over these puppet governments with the assistance of their communist forces” [8; 3].

The text presents a portrayal of the situation in Central Asia as one of colonialism, wherein the rights and freedoms of the indigenous people are subjected to significant violations. This text exemplifies the characteristics of political propaganda, which is designed to mobilize national sentiments and construct an image of an external adversary. The text is evidently imbued with an underlying ideology, wherein pan-Turkism, anti-communism, and the aspiration for national self-determination and independence of the Turkic peoples are particularly prominent.

Additionally, the missive of Kalibek Hakim (father of H. Oraltay) to the American parties involved explicitly demonstrates the profound dedication of Kazakh emigrants to the anti-communist ideology. The letter makes reference to the direct participation of the signatories in armed clashes in Tibet and emphasises their readiness to oppose the communist regime in both word and deed [9; 161]. This document serves as a crucial testament to the global dimensions of the Cold War and the active involvement of Kazakh emigrants in the anti-Soviet resistance movement.

Anti-communist sentiments among Kazakh refugees abroad were a deeply entrenched phenomenon, shaped by a complex interplay of historical, political, and social factors. These sentiments constituted a significant factor in the formation of their identity and political views. For a considerable number of Kazakh migrants, Islamic beliefs and practices constituted an influential factor in the formation of anti-Soviet sentiments. Additionally, the dissident movement in Kazakhstan had an impact.

The process of adapting to a new life in a foreign country was a challenging one for Kazakh refugees. They were compelled to commence anew, relinquish their customary mode of existence, and assume unfamiliar forms of employment. Consequently, Hasan Oraltay was compelled, together with his father, to become proficient in the art of trade. Hasan Oraltay offers the following recollection: “My father, who was the leader of his people, once experienced significant challenges in the sale of fur and sheepskin coats in the market. It was not a straightforward process for my father, and the same can be said of other Kazakhs” [9; 170].

The history of Kazakh refugees is replete with instances of profound tragedy. The loss of loved ones, as exemplified by the case of Hasan Oraltay's family, where five children perished, has resulted in an immeasurable anguish for numerous individuals [10]. These occurrences, transmitted from generation to generation, constitute the collective memory of a people. A traumatic event represents a significant disruption to an individual's subjective experience, resulting in a sense of insecurity and a disruption to their sense of self. Such experiences transcend the ordinary, challenging our perceptions of reality. As A. Mustoyapova posits, throughout the 20th century, Kazakhs encountered a multitude of traumatic events, each of which transgressed the boundaries of the imaginable, endangering the loss of both the individual and the collective. The nation endured a considerable number of traumatic experiences over a relatively brief period, spanning several generations. When traumatic events occurred in rapid succession, individuals lacked the capacity to comprehend the ramifications [11; 249]. The historical trauma of Kazakh refugees represents a significant gap in the existing academic literature, necessitating an interdisciplinary approach to its investigation.

A substantial corpus of articles on the topic of Kazakh refugees, as well as personal memoirs by Kazakh individuals, can be found in the Turkish-language periodicals of the last century. These materials present a significant opportunity for further research. Hasan Oraltay served as both the publisher and editor of the magazine *Büyük Türkeli* and the newspaper *Komünizmle Savaş*. Both periodicals were characterized by an anti-communist stance. In his article “National Cause Above All” in *Büyük Türkeli*, H. Oraltay sets forth his vision of the future of Turkestan. He refutes the Soviet demarcation of national frontiers in Central Asia, characterising it as a Machiavellian stratagem by the councils to partition Greater Turkestan. He further deems it a colonial policy [12; 8]. His thoughts are inextricably linked with those of M. Shokai. Similarly, H. Oraltay perceived the future of the region to be one of Turkestan consolidation.

An analysis of the political views of Hasan Oraltay can be conducted through an examination of the following statements: “The Turkestanis are not solely opposed to communism. We are opposed to any form of imperialism that impedes the independence of Turkestan” [9; 200].

The second issue of *Türkeli* magazine, published in 1968, included an article by H. Oraltay on the topic of “Pressure on Kazakh Historians”. In this article, the author offers a critical analysis of the policy of the

Soviet authorities in Kazakhstan, particularly in relation to the treatment of the country's intellectuals. The article dedicates significant attention to the case of Kazakh historian E. Bekmakhanov, who was subjected to repression for his scientific work [9; 197].

Information about Kazakhstan was disseminated to Kazakhs abroad by three principal channels: the Soviet press and radio, Soviet tourists and business travellers, and the media of their home countries, which were frequently geopolitical rivals of the USSR [9; 282].

Another source was the group of Soviet dissidents who emigrated to Europe. One such individual was Makhmet Kulmagambetov, a Kazakh dissident who subsequently assumed a role within the Kazakh editorial office of Radio Azattyk, working alongside Hasan Oraltay in Munich. In his broadcasts, he openly discussed the violence perpetrated by the Soviet authorities against his fellow citizens [13; 52]. His thoughts and memories were of particular significance not only within the context of the Kazakh diaspora, but also within the broader global community. He addressed a range of pivotal issues, including the utilization of the labour of political prisoners in the construction of the gas pipeline to Europe, the fate of returnees in the USSR, and so forth [13; 141].

Hasan Oraltay was presented with a distinctive opportunity to broaden his professional scope and amass priceless experience in the domain of journalism through his tenure at Radio Azattyk. In his broadcasts, he addresses a range of subjects pertaining to Soviet Kazakhstan. At times, it was the sole dissenting voice amidst the prevailing Soviet propaganda in Kazakhstan. Consequently, he offers a critique of the press organs in Soviet Kazakhstan. As is the case in other Turkestan republics, the press organs operating in Kazakhstan are not national press organs, but rather state organs that espouse the tenets of the Communist Party's colonial policy. In particular, the press organs and radio stations in the country do not serve the national interests of their people; rather, they serve the interests of the Moscow-based authorities who maintain our country under colonial oppression. The history of the national press of our country does not originate with the Soviet era, but rather extends further back in time. Therefore, during the period between 1905 and 1920, and more specifically prior to the establishment of the Soviet regime in Kazakhstan, a number of newspapers were published, including "Serke", "Kazakhstan", "Uran", "Kazakh", "Saryarka" and "Alash", as well as a number of magazines, such as "Aikap" and "Balapan" [14; 26].

Additionally, Hasan Oraltay devoted considerable attention to the study of national history. The subject was frequently addressed in radio broadcasts. "The national history of our people is written in a manner that serves the interests of the Communist Party. The actual historical events of our nation are misrepresented and presented in a negative light, and at times, they are entirely omitted" [15].

The methodologies employed in the historical study of the region were subjected to rigorous scrutiny on the programme Radio Azattyk. By way of illustration, the experience of writing the history of Soviet Kyrgyzstan may be usefully considered. The criticism can be summarised as follows:

"- given the considerable overlap in our respective areas of expertise, it would be beneficial for scholars of other Turkestan nationalities to contribute to the historical discourse on Kyrgyzstan. It is regrettable that no Kazakh or Uzbek scientists were involved in this project. However, scientists from Moscow and Leningrad were involved in this project. Even among the authors, the proportion of Kyrgyz scientists is relatively small [16; 1];

- nevertheless, the coverage of the history of Kyrgyzstan is assessed by Soviet critics as "fraternal help of the great Russian people" and "a fruit of the October Revolution".

- additionally, the collective work posits that both Kyrgyzstan and Turkestan as a whole were "voluntarily incorporated" into Russia and exhibited a "progressive character".

- from an objective historical perspective, it was essential to demonstrate that our people engaged in an unequal struggle against the Tsarist Russian policy of conquest and colonisation of Turkestan.

- in addition, we want to draw the attention of the listeners in this situation. Although Kyrgyzstan is considered a sovereign and equal republic and Kyrgyz is the official language, the History of Kyrgyzstan was written in the language of "big brother". This reflects the essence of the national policy of the communist dictatorship not only in Kyrgyzstan, but also in the region" [16; 2]. In the author's opinion, the right way to eliminate such shortcomings is to give creative freedom to historians. And this is possible only in the case of getting rid of the Soviet power [16; 2].

It would be reasonable to suggest that the criticisms outlined here also apply to the history of Kazakhstan written during the Soviet era. The evolution of historical scholarship on Kazakhstan illustrates that criticism of Soviet historiography represents a natural and inevitable stage in the development of historical re-

search. Similar observations were made in the diaspora, but in the post-Soviet era, they have become more pervasive and have been subjected to more rigorous scientific scrutiny.

H. Oraltay, an employee of Radio Azattyk, was intimately familiar with the content of Soviet periodicals. In his radio broadcasts, he posed questions to the Soviet publications Pravda, Zhuldyz, and others, and responded to their critiques. He advanced a series of critiques of Soviet historiography, particularly with regard to the concept of "Kazakhstan and Middle Asia". His stance is predicated on two fundamental tenets:

- The threat to the unity of Turkestan H. Oraltay posited that the partitioning of the region into discrete republics (Kazakhstan, Uzbekistan, etc.) serves to erode the historical unity of the Turkestan region.

- From his perspective, this demarcation was a construct that served the interests of the Soviet Union's colonial policy [17; 2]. In doing so, he advanced an alternative interpretation of the region's history, which emphasized the shared past of the region's constituent republics, rather than the individual histories of the republics themselves.

H. Oraltay was an erudite intellectual who endeavoured to rethink the history of his region and identify alternative narratives. His critique of Soviet historiography constituted a significant contribution to the advancement of historical scholarship in Central Asia. He was well-versed in the state of history education in Kazakhstan and devoted considerable attention to the acute issue of the dearth of textbooks on the history of Kazakhstan and the paucity of attention devoted to the study of the history of the Kazakh people. He highlighted the persistence of a colonial approach to the teaching of history in Soviet Kazakhstan. H. Oraltay, in analysing the situation, concluded that it was necessary for the younger generation to study the national history in depth in order to ensure the preservation of the historical memory of the people. Furthermore, he underscored the significance of the creation of history textbooks by Kazakh scholars that would provide an impartial representation of historical events [18; 3].

In a message broadcast by Radio Azattyk in 1977, H. Oraltay put forth a series of pivotal arguments concerning the necessity of rethinking the historical narrative in the Soviet Union, particularly in the context of the history of the peoples of Turkestan. The core tenets of this message can be summarized as follows:

- the inseparability of history and reality: it is emphasized that historical research should be closely linked to real events and should not be distorted by ideological attitudes;

- critique of ideological history: history created to achieve certain political goals has no genuine value;

- reassessment of the role of the October Revolution: a more critical view of the October Revolution and its consequences for the peoples of Turkestan is offered, pointing out the negative aspects of this event;

- exposing Soviet repressive policies: the author calls for an open discussion of the negative phenomena of the Soviet period, such as repression, famine and collectivization;

- rehabilitation of the Alash intelligentsia: the need is expressed to give a worthy assessment of the contribution of the Alash intelligentsia to the development of Kazakh culture and society [19].

This message reflected the opinions of a section of the Kazakh intelligentsia, who sought to de-ideologize historical scholarship and to evaluate the past in a more objective manner. This represented one of the initial steps towards the establishment of an alternative historical account that would consider the interests and experiences of the Kazakh people.

Additionally, he presented an alternative perspective on the commemorative dates observed in Soviet Kazakhstan. "While the achievements of socialism were lauded by the Soviet propaganda machine, the representatives of the smaller peoples bore the full brunt of the totalitarian regime. For us, the 50th anniversary of the USSR became a symbol of the loss of freedom and national dignity that we had experienced. It is not possible for us to participate in the general rejoicing, given that we recall the repression, famine and other misfortunes that our people endured" [20]. Hasan Oraltay's statements provide a compelling illustration of critical reflection on the Soviet reality within the USSR. Such statements reflect a profound disquietude with the policy of national discrimination and an aspiration for historical justice.

H. Oraltay articulated profound disquietude with the manner in which the Soviet authorities utilised historical figures and events for the advancement of their propaganda objectives. The image of Abai Kunanbayev and other national heroes is distorted in a manner that serves the political objectives of the Soviet authorities. "It is inappropriate to portray our national heroes, who dedicated themselves to the betterment of the people and the advancement of our national independence, as serving the objectives of the communist dictatorship" [14; 28]. As has been demonstrated above, he was profoundly invested in the protection and maintenance of national identity. The objective of the colonisers is known to us. It is therefore imperative that the historical memory of our people is not eroded and that they are not assimilated [14; 30]. Aware of the threat of loss of cultural heritage and national identity, he advocated for the active defence of historical

memory and the preservation of cultural traditions. He posited that national identity is not merely a collection of historical facts; rather, it is a dynamic entity that requires consistent nourishment and renewal.

The 1980s were a period of profound transformations in the Soviet Union. Alongside political and social transformations, considerable shifts also occurred in the economic sphere. Persistent issues within the Soviet economy resulted in a systemic crisis that impacted all segments of the population. The response from the Kazakh diaspora to these developments was nuanced and reflected the diversity of its political and ideological perspectives. For anti-Soviet emigrant groups, the economic crisis in the USSR served as a validation of the infeasibility of the communist system. Information regarding shortages, queues and low living standards was employed to discredit the Soviet system. H. Oraltay wrote on this topic as follows: “In the Soviet Union, which has made radical efforts to develop heavy industry since the 1930s, i.e. since the Stalin era, mass and high-quality production of items necessary for everyday life, consumed by the people, is still ignored” [21; 2]. In general, the economic difficulties of the USSR contributed to the growth of anti-Soviet sentiments among émigrés and to the formation of a negative image of the Soviet Union abroad.

However, representatives of the Kazakh diaspora at that time considered a visit to Kazakhstan to be an unfeasible aspiration. “When individuals from Kazakhstan visited Western countries, they were influenced by nostalgia and considered going back to Kazakhstan to inquire about the country's current situation. It appeared that each piece of information and every word pertaining to our native steppes and mountains was of significant value to us” [9; 282]. They were keen to gain insight into the everyday life, culture and people who remained there. In these meetings, we were seeking not only information, but also a sense of identity and connection to our cultural heritage. “Every word spoken in our native language resonated in our hearts, serving as a reminder that we remain connected to our homeland”, H. Oraltay recalls [9; 282]. During such meetings, he engaged in discourse with artists, writers, and political figures of Kazakhstan. However, the Kazakh diaspora also experienced a sense of disappointment alongside their feelings of joy. H. Oraltay subsequently recalled one such meeting: “This was my inaugural encounter with Alexey, a Kazakh national who was unacquainted with his native language. This was a source of considerable distress for me” [9; 283].

For representatives of the emigration, such meetings with the “Soviet man” were, on the one hand, native and close to them, but at the same time, alien and incomprehensible. Representatives of the educated emigration saw how the Soviet system changed their kinsmen. It is worth noting that the Soviet people themselves saw this difference. In cases where Soviet citizens visited Western countries, these differences were very striking. This was a practice that had not been encountered before. No ideology had changed entire nations so much. Thus, Soviet ideology also influenced the Kazakhs. The emigrant environment tried to treat this with understanding. “... if (Soviet — authors) Kazakhstan were truly free, if there was no goal of complete Russification of the Kazakhs, then the official language of public life in Kazakhstan would be the Kazakh language” — summed up his thoughts on this H. Oraltay [14; 31].

It is also pertinent to consider the perspectives of the Kazakh diaspora on the leadership of Soviet Kazakhstan. Despite the negative perception of the Soviet government and the party apparatus among the emigrant population, certain individuals were held in high regard. One such figure was Dinmukhamed Akhmetovich Kunayev, whose name was widely recognized. Some members of the emigrant community held a positive view of him, citing his Muslim origins. However, emigrant journalism criticized him for his statements regarding the Alash intelligentsia. During his removal from office and the subsequent December events of 1986, they expressed support for him [9; 404]. In a written account, Hasan Oraltay offers the following observation regarding the individual in question: He occupied the most senior position in Kazakhstan for a quarter of a century. He was even a member of the Politburo, and it was here that he was fortunate to witness the independence of his country. Undoubtedly, this man, as a distinguished statesman, a scientist, and even as a sagacious elder of the Kazakh people, possesses a wealth of knowledge about the historical events of this pivotal period. His recollections should be presented to the people and the global community while maintaining historical accuracy [9; 405].

In the early 1990s, against the backdrop of Kazakhstan's independence, a transformation in national identity occurred among the Kazakh diaspora. Hasan Oraltay emerged as a pivotal figure in this process, engaging actively with his compatriots. Previously, the concept of Turkestan as a shared homeland had dominated the discourse among Kazakh emigrants. However, with the advent of an independent Kazakhstan, the focus shifted towards the nation-state. Similar developments were observed in other Turkic emigrant communities [3; 551]. From this point onwards, Turkestan became a social and humanitarian space within the context of the emigrant environment, uniting peoples with a common space, history and culture. The change in self-identification also had an impact on the citizens of the Central Asian countries themselves.

Hasan Oraltay provides the following information regarding his connections with independent Kazakhstan: “At that time, I was the only individual with Western ties who maintained regular communication with Almaty, several times a day, and possessed a comprehensive understanding of the country's daily developments. Individuals from the United States, England, and other countries who were aware of this, and intending to travel to Kazakhstan or writing about Kazakhstan, would contact me at the Kazakh section of Radio Azattyk to request pertinent information” [9; 368].

An analysis of Hasan Oraltay's publicism demonstrates the value of studying emigrant discourse as a means of comprehending Kazakhstan's historical experience. H. Oraltay's works present new avenues for interdisciplinary research at the nexus of history, sociology, and cultural studies. Further investigation in this domain will facilitate a more nuanced grasp of the transformations that Kazakhstan underwent in the 20th century.

Conclusions

The 20th century presented the Kazakh people with a significant challenge. The revolutionary upheavals that occurred in the early 20th century compelled numerous Kazakhs to abandon their native lands and seek refuge in foreign countries. In these unfamiliar environments, they had to grapple with numerous challenges, adapt to new circumstances, and construct a future. For Kazakhs residing abroad, the Soviet presence in Kazakhstan represented an alien ideology and an infringement upon their national identity. They did not view it as a representative of the interests of the Kazakh people and perceived the developments taking place as an externally imposed model.

A critical analysis of Kazakh emigrant journalism from that era yields the following conclusions:

- anti-communist character. The communist ideology of the communist party was regarded as a usurper of power in Kazakhstan. And it was imposed.
- emigrant journalism had a clearly expressed national character.
- everything Soviet was assessed as colonial.
- the successes of Kazakh literature and culture were accompanied by certain losses.
- had an alternative view, sometimes radically opposite to the established view and position in Soviet Kazakhstan.
- condemned atheism, which was established in the country of the Soviets, and had religious content as well.
- also pointed to the country's economic problems and the issue of private property.
- a very negative reaction to the repressive policies of the Soviet government, the Holodomor, the murders of the Kazakh intelligentsia and other Soviet political campaigns of that time.
- after Kazakhstan gained independence, an evolution of national identity took place among the Kazakh emigration.

Acknowledgments

The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. BR21882308) within the framework of program-targeted funding “Evolution of political institutions and structures in the history of Kazakhstan (XIX–XXI centuries)”.

References

- 1 Oraltay H. Alaş Türkistan Türklerinin Milli İstiklal Parolası / H. Oraltay. — İstanbul: Büyük Türkleri yayınları, 1973. — 200 s.
- 2 Лайас Г. Аспантау асқан үркін көш / Г. Лайас; жоба жет. Б. Бұқарбай; ауд. С. Жүсіп, Н. Есенгелді, Е. Ханькей. — Алматы: AmalBooks, 2018. — 288 б.
- 3 Абдуллаев К.Н. От Синьцзяня до Хорасана. Из истории среднеазиатской эмиграции XX века / К.Н. Абдуллаев. — Душанбе: «Ирфон», 2009. — 571 с.
- 4 Көпбаева М.Р. Кеңестік дәуірдегі эмиграциялық әдебиет / М.Р. Көпбаева, А.Б. Қалшабек, Ж.Қ. Елтаева // Qazaqtaný. Респ. ғыл. журн. — 2020. — №1 (5). — Б. 183–187.
- 5 Баймолда Д. Шындық жаршысы / Д. Баймолда. — Алматы: «Нұр-принт 75» баспасы. — 2011. — 336 б.

- 6 Ömer Özcan. Bir Vatandan bir Vatana — Rusya Müslümanlarından Türk ilim, Fikir ve Siyaset Hayatına Katkıda Bulunanlar / Özcan Ömer. — İstanbul: Dergah yayınları, 2018. — 680 s.
- 7 Абашин С. Советское = колониальное? (за и против) / С. Абашин // Понятия о советском в Центральной Азии: Альманах Штаба № 2: Центрально-Азиатское худож.-теорет. изд. / сост. и ред. Г. Мамедов, О. Шаталова. — Бишкек: Штаб-Пресс, 2016. — С. 29.
- 8 Hakim H. Himalaya destanı. № 1 / Hasan Hakim, Özdemir Atalan // Ege-Ekspres. Günlük siyasi sabah gazetesi. — 1957. — S. 3.
- 9 Оралтай Х. Елім-айлап өткен өмір / Х. Оралтай. — Алматы: Білім, 2005. — 632 б.
- 10 Hasan Hakim, Özdemir Atalan. Himalaya destanı. № 32 / Hakim Hasan, Atalan Özdemir // Ege-Ekspres. Günlük siyasi sabah gazetesi. — 1957. — S. 3.
- 11 Мұстояпова А. Бұғауды бұзған қазақ даласы: мақалалар жинағы / А. Мұстояпова; ауд. А. Ханетова. — Алматы: AmalBooks баспасы, 2022. — 268 б.
- 12 Oraltay H. Milli dava her şeyden üstündür. № 2 / H. Oraltay // Büyük Türkeli. Aylık fikir dergisi. — 1962. — S. 8.
- 13 Смағұлов О. Қазақтың айбарлы диссиденті. Мақмет Құлмағамбеттің өмір жолы: ғыл. бас. / О. Смағұлов. — Алматы: AmalBooks баспасы, 2020. — 397 б.
- 14 Нуриден Р.Ш. «Азаттық» радиосынан сөйлеп тұрмыз! / Р.Ш. Нуриден, Ә. Илиясұлы; құраст. Д.А. Дауренбекова. — Алматы: «Балауса» баспаханасы, 2023. — 327 б.
- 15 Oraltay H. Ameriykalyq ğalım Edward Allwoth-in «Oristin Orta Aziyadaǵı bir ğasırlıq öktemdiǵı» degen kitabı / H. Oraltay // Azattyq radiosy. Turkic Department program backgrounder. — 07.11.1969. — 3 p.
- 16 Кудайберген. Пер.: Бердимурат. Читал: Якупоглу. «Издана двухтомная «История Киргизии» / Кудайберген // Радио «Свобода», Туркестанская редакция. — Дата неизвестна. — С. 2.
- 17 Оралтай Х. Түркістандық этнографтардың Ашхабаттағы жиналысы / Х. Оралтай // «Азаттық» радиосы, Түркістан редакциясы. — 1967.
- 18 Оралтай Х. Тарих пәні оқушыларына жеткілікті оқулықтар берілмеуде / Х. Оралтай // «Азаттық» радиосы, Түркістан редакциясы. — 1969.
- 19 Оралтай Х. Жұртшылық назарын алжастыру үшін жалтарылған тарихи шындықтар / Х. Оралтай // «Азаттық» радиосы, Қазақ бөлімі. — 1977.
- 20 Оралтай Х. Кеңес Конституциясы және КСРО-дағы түркі халықтары / Х. Оралтай // «Азаттық» радиосы, Түркістан-III. — 1973.
- 21 Оралтай Х. Уитнидің айтуынша Пекиндегі дүкендер Мәскеуде карағанда көбірек / Н.С. Oraltay // Azattyq radiosy. Turkic Department program backgrounder. — 1980. — P. 2.

Б.Б. Ақтайлақ, М.С. Ибраимова, С.Т. Набиев

Кеңестік Қазақстанды эмигранттар публицистикасында қабылдау: Хасан Оралтай шығармашылығын талдау

Мақала эмигранттар публицистикасындағы Кеңестік Қазақстанның дискурсын талдауға арналған. Негізгі дереккөз ретінде қазақтың көрнекті ғалымы және қоғам қайраткері Хасан Оралтайдың еңбектері пайдаланылды. Қазақстандағы саяси және әлеуметтік процестер туралы терең білімі бар Х. Оралтай бірнеше жыл бойы ХХ ғасырдағы республикадағы этникалық және билік мәселелерін жүйелі түрде зерттеді. Ұсынылған зерттеу Хасан Оралтайдың еңбектеріне сүйене отырып, ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихының негізгі кезеңдеріне терең бойлайды. Қазақтардың ұлттық бірегейлігін қалыптастыру процестері, автономистік қозғалыстың қалыптасуы мен эволюциясы, большевиктердің билікке келуі және кейіннен республикада кеңес өкіметінің шоғырлануы туралы айтылған. Осы тарихи оқиғалар аясында қазақ зиялыларының, Алаш партиясының және Алаш Орда үкіметінің рөліне тоқталған. Зерттеу қазақ саяси элиталарының кеңес өкіметіне қатынасын талдауға және осы процестердің қазақстандық қоғамның кейінгі дамуына әсерін бағалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: шетел қазақтары, қазақ зиялылары, Алаш, Хасан Оралтай, Кеңестік Қазақстан, кеңестік билік, эмиграция, ұлттық бірегейлік.

Б.Б. Актайлак, М.С. Ибраимова, С.Т. Набиев

Восприятие советского Казахстана в эмигрантской публицистике: анализ трудов Хасана Оралтая

Статья посвящена анализу дискурса советского Казахстана в эмигрантской публицистике. В качестве основного источника привлечены труды Хасана Оралтая, выдающегося казахского ученого и общественного деятеля. Х. Оралтай, обладавший глубокими знаниями о политических и социальных процессах в Казахстане, систематически исследовал вопросы этничности и власти в республике на протяжении XX века. Предлагаемое исследование, опираясь на труды Хасана Оралтая, углубляется в ключевые вехи истории Казахстана XX века. В центре внимания находятся процессы формирования национальной идентичности казахов, становление и эволюция автономистского движения, приход к власти большевиков и последующая консолидация советской власти в республике. Особое внимание уделено роли казахской интеллигенции, партии Алаш и правительства Алаш-Орды в контексте этих исторических событий. Исследование позволяет проанализировать отношение казахских политических элит к советской власти и оценить влияние этих процессов на последующее развитие казахстанского общества.

Ключевые слова: казахи зарубежья, казахская интеллигенция, Алаш, Хасан Оралтай, Советский Казахстан, советская власть, эмиграция, национальная идентичность.

References

- 1 Oraltay, H. (1973). *Alaş Türkistan Türklerinin Milli İstiklal Parolası* [The National Independence Password of Turkestan Turks]. Istanbul: Büyük Türkleri yayınları [in Turkish].
- 2 Lias, G. (2018). *Aspantau asqan urkin kosh* [Kazak exodus]. (S. Zhusip, N. Yesengeldi, Ye.Khanykei, Trans.). Almaty: AmalBooks [in Kazakh].
- 3 Abdullaev, K.N. (2009). *Ot Sintsiania do Khorasana. Iz istorii sredneaziatskoi emigratsii XX veka* [From Xinjiang to Khorasan. From the history of Central Asian emigration of the XX century]. Dushanbe: Irfon [in Russian].
- 4 Kopbaeva M.R., Kalshabek, A.B., & Eltayeva, Zh.K. (2020). *Kenestik dauirdegi emigratsialyq adebiet* [Emigration literature in the Soviet period]. *Qazaqtany. Respublikalyq gylimi zhurnal — Qazaqtany. Republic scientific journal*, 1(5), 183–187 [in Kazakh].
- 5 Baimolda, D. (2011). *Shyndyq zharshysy* [Herald of Truth]. Almaty: “Nur-print 75” baspasy [in Kazakh].
- 6 Ömer Özcan. (2018). *Bir Vatandan bir Vatana — Rusya Müslümanlarından Türk ilim, Fikir ve Siyaset Hayatına Katkıda Bulunanlar* [From One Homeland to Another Homeland — Contributors from Russian Muslims to Turkish Science, Thought and Political Life]. İstanbul: Dergah yayınları [in Turkish].
- 7 Abashin, S. (2016). *Sovetskoe = kolonialnoe? (za i protiv)* [Soviet = colonial? (pros and cons)]. *Poniatia o sovetskom v Tsentralnoi Azii: Almanakh Shtaba No. 2: Tsentralnoaziatskoe khudozhestvenno-teoreticheskoe izdanie — Concepts of the Soviet in Central Asia: Almanac of the Staff No. 2: Central Asian artistic and theoretical publication*. Bishkek: Shtab-Press [in Russian].
- 8 Hakim, H., & Atalan, Ö. (1957). *Himalaya destanı. № 1* [Himalayan saga]. *Ege-Ekspres. Günlük siyasi sabah gazetesi — Ege-Express. Daily political morning newspaper*, 3 [in Turkish].
- 9 Oraltay, H. (2005). *Elim-ailap otken omir* [The life of the past years]. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 10 Hakim, H., & Atalan, Ö. (1957). *Himalaya destanı. № 32* [Himalayan saga]. *Ege-Ekspres. Günlük siyasi sabah gazetesi — Ege-Express. Daily political morning newspaper*, 3 [in Turkish].
- 11 Mustoyapova, A. (2022). *Bugaudy buzgan Qazaq dalasi* [The Kazakh steppe broke the shackles]. (A. Khanetova, Trans.). Almaty: AmalBooks [in Kazakh].
- 12 Oraltay, H. (1962). *Milli dava her şeyden üstündür* [The national cause is above all else]. *Büyük Türkeli. Aylık fikir dergisi — Büyük Türkeli. Monthly magazine of ideas*, 8 [in Turkish].
- 13 Smagulov, O. (2020). *Qazaqtın aibarly dissidenti. Makhmet Qulmagambetovtin omir zholy* [Kazakh dissident. The way of life of Makmet Kulmagambet]. Almaty: AmalBooks [in Kazakh].
- 14 Nuriden, R.Sh., & Iliasuly, A. (2023). *“Azattyq” radiosynan soilep turmyz!* [We are speaking from Azattyk radio!]. D.A. Daurenbekov (Ed.). Almaty: “Balausa” baspasy [in Kazakh].
- 15 Oraltay, H. (1969). *Ameriykaliq ğalım Edward Allwoth-ın “Orıstın Orta Aziyadağı bir ğasırlıq öktemdigi” degen kitabı* [American scholar Edward Allwoth's book “Russia's Central Asia for a Century”]. *Azattyq radiosy. Turkic Department program backgrounder*, 3 [in Kazakh].
- 16 Kudaibergen (date unknown). *Izdan dvukhtomnik «Istorii Kirgizii»* [A two-volume “History of Kyrgyzstan” has been published]. *Radio «Svoboda». Turkestanskaia redaktsia — Radio “Liberty”, Turkestan edition* [in Russian].
- 17 Oraltay, H. (1967). *Turkistandyq etnograftardin Ashkhabattagy zhinalysy* [Meeting of Turkestan ethnographers in Ashgabat]. *Azattyq radiosy, Turkistan redaktsiiasy — Radio Azattyq, Turkestan edition* [in Kazakh].

18 Oraltay, H. (1969). Tarikh pani oqushylaryna zhetkilikti oqulyqtar berilmeude [History students are not given enough textbooks]. *Azattyq radiosy, Turkistan redaksiiasy — Radio Azattyk, Turkestan edition* [in Kazakh].

19 Oraltay, H. (1977). Zhurkshylyq nazarin alzhastyru ushin zhaltarylghan tarikhi shyndyqtar [Historical truths avoided to distract public attention]. *Azattyq radiosy, Qazaq bolimi — Radio “Azattyk”, Kazakh branch* [in Kazakh].

20 Oraltay, H. (1973). Kenes konstitutsiasy zhane KSRO-dagy turki khalyqtary [Soviet constitution and Turkic peoples in USSR]. *Azattyq radiosy, Turkestani-III — Radio “Azattyk”, Turkistan-III* [in Kazakh].

21 Oraltay, H. (1980). Uitneidin aituynsha Pekindegi dukender Maskeuge karaganda kobirek [Whitney says Peking stores are fuller than Moscow's]. *Azattyq radiosy. Turkic Department program backgrounder* [in Kazakh].

Information about the authors

Aktilak Bakytzhan — PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-7614-2935>

Ibraemova Maira — Candidate of historical sciences, Semey Medical University, Semey, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-6776-5505>

Nabiyev Sayat — PhD, senior lector of the Faculty of History, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-3822-0175>

Б.А. Амалбекова

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: amalbekova_b@fmh.nis.edu.kz)

Бауыржан Момышұлының шығармаларын тарих сабағында дерек ретінде қолдану арқылы оқушыларды патриотизмге тәрбиелеу

Халық Қаһарманы және жазушысы, біртұма тұлға — Бауыржан Момышұлы шығармаларының оқушыларды тәрбиелеу барысында маңызы жоғары. Өзімізге белгілі, Б.Момышұлының шығармалары еліміздің тарихындағы әскери жанрдағы әдеби туындылардың алғашқылары саналады және өзекті. Осы себептен, мақалада қаһарман тұлғаның өмірі мен қызметі және оның шығармаларының дерек ретіндегі маңызы қарастырылған. Автор батырдың жас ұрпақты тәрбиелеуге қатысты көзқарастары мен ойларының құндылығын ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Бауыржан Момышұлы, Ұлы Отан соғысы, Мәскеу үшін шайқас, Б. Момышұлының шығармалары.

Kipicne

Қазіргі кезеңде жаһандық құндылықтар маңызы жоғарылап, ұлттық-мәдени құндылықтардың әлсіреу қаупі тұрғанда және сол тұста ұлттық рух, ұлттық таным мәселелерін қарастыру қажеттілігі туындайды. Сондай-ақ жаңаша өмір сүру мен ойлаудың ғаламдық үрдістеріне ден қоя бастаған жастардың санасында елдіктің, рухани өрлеудің, ұлттық жаңғырудың ұстанымдарын бекіту — мемлекеттілігіміздің кепілі, болашағымыздың тірегі екені ешқандай күмән тудырмайды. Бүгінде елімізде ұлттық құндылықтарымызға бет бұрып, мәдени-тарихи мұраларымыздың құндылығын қайта қарастырып, зерттеу үрдісі қолға алынды. Дәл осы тұста халық жадында өзінің нар тұлғасы мен патриоттылығы, рухани болмысымен сақталған Кеңес Одағының батыры, Қазақстанның Халық қаһарманы — Бауыржан Момышұлының шығармаларының маңызы жоғары. Бауыржан Момышұлы шығармалары өскелең ұрпақты тәрбиелеу барысында маңызды рөл атқарады. Себебі, жауынгер жазушының шығармаларында танымдық мазмұн, эстетикалық, адамгершілік-патриоттық тәрбие, тарихи шындық, рухани құндылық сынды ізгі қасиеттер кеңінен орын алған. Бауыржан Момышұлы Ұлы Отан соғысын рота командирі дәрежесінен бастап дивизия командиріне дейін көтерілген, Қазақстан тарихында өзіндік ерекше орыны бар біртуар тұлға. Б. Момышұлы соғысты тек қана қарапайым жауынгер ретінде өз басынан өткізіп қоймай, оның алуан түрлі стратегиялық мақсат-мұратын, әр шайқастың мәні мен маңызын терең талдап түсіндіре алатын әскери маман және тереңнен толғайтын ойшыл. Осы себептен, Б. Момышұлының соғыс туралы шығармалары мен ойлары біз үшін баға жетпес дерек және құнды пікірлер жиынтығы болып саналады.

Отаншылдық пен сүйіспеншілік, ерлік пен елдік, адамгершілік пен ізгілік, тектілік, намыс, ар мен жан тазалығы, достық — бәрі де Бауыржан Момышұлының жеке тұлғасы мен шығармаларынан орын алған. Мұның өзі болашақ ұрпақ бойына кісілік асыл қасиеттерді жинақтап меңгеруге ықпал ететін тәрбие бастауы болмақ. Екінші дүниежүзілік соғыста қайталанбас ерлігімен әлем халықтарына есімі аңыз болып тараған гвардия полковнигі, қазақ батыры, даңқты жазушы Бауыржан Момышұлының өмірін — өнеге, жазған мұраларын — патриоттық-педагогикалық өсиет, құндылығын жоғалтпайтын мол қазына деуге болады. Ерлігі мен ерлігі, өмірлік ұстанымы мен ерекше азаматтық бейнесі, туған тарихына, ана тіліне, дәстүріне, ұлтына деген асқан сүйіспеншілігі Бауыржан Момышұлының қайталанбас феномен екендігін дәлелдейді. Сондықтан, Б. Момышұлының шығармаларының тәрбиелілік мәнін қарастырудың маңызы жоғары.

Зерттеу әдістері

Бауыржан Момышұлының мұрасын қарастыру барысында историзм және объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Зерттеу жұмысында деректерді хронологиялық жинақтау, топтастыру, тарихи-генетикалық, жүйелі-құрылымдық, тарихи-салыстырмалы, мәтіндік саралау, кешенді жүйелі талдау әдіс-тәсілдерді қолданылды.

Нәтижелері

«Ұлы Отан соғысы» деп аталып кеткен КСРО мен фашистік Германия арасындағы соғыста қазақ жауынгерлері небір ерліктің үлгісін көрсеткені белгілі. Қазақтың ерлігі мен батырлығын, соғыс өнері мен техникасын игере алатындығын осы соғыс дәлелдеп берген болатын. Солардың бірі де бірегейі, соғысты басынан аяғына дейін өткерген, батальон командирінен дивизия командиріне дейін көтерілген, соғыстан кейін Кеңес Армиясы Бас штабының жанындағы Жоғары әскери академияны бітіріп, әскери академияда сабақ берген Бауыржан Момышұлы болғаны белгілі. 1910 жылы 24-желтоқсан күні Жамбыл облысы Жуалы ауданы Мыңбұлақ (Көлбастау) ауылында қарапайым, мал бағатын шаруа отбасында дүниеге келді. Балалық шағының он үш жылын өзінің кіндік қаны тамған ауылында өткізіп, одан кейін кеңестік дәуіріндегі интернатта тәрбие алады. 1929 жылы «Әулие Ата» тоғыз жылдық мектебін бітіреді. Мектепті тәмамдаған соң шалғай аудандардың біріндегі ауылға (Бетпақдала) мұғалім болып барады. Коллективтендіру кезеңінде кеңестік мекемелерде қызмет етеді. 1932 жылдың қаңтары мен қарашасы аралығында мансапты қызмет атқарады. Ұлы Отан соғысының басталмай тұрғаны кезінде Бауыржан Момышұлы 105-ші атқыштар дивизиясының қарамағындағы артиллериялық атқыштар бөлімшесінің командирі қызметінде болады. 1941 жылы жаңадан құрылған 316-шы атқыштар дивизиясының штабына Қазақстан мен Қырғызстан елінен сарбаздары жинай бастайды. Ол қайта жасақталған дивизияның 1073-ші атқыштар полкының атқыштар батальонына командир болып тағайындалды. Ары қарай қайнаған соғыс майданы басталып кетеді. Ержүрек сардардың батырлығын танытқан майдандар аз емес. Солардың ең ерекшесі — 1941 жылдың күзінен басталған Мәскеуді қорғау шайқасы болатын. Ол кезде ол 19-шы гвардиялық атқыштар полкына командир болған. Оның полкы жұдырықтай жұмылып, фашистерді Мәскеуге қарай жібермейді. Жасаған ерлігі мен батырлығы үшін, өзіне жүктелген міндеттерді абыроймен атқарғаны үшін, шешуші кездерде жылдам түрде нақты шешім қабылдай білгені үшін ол Ленин орденімен марапатталады. 1945 жылдың ақпаны мен наурызында Латвия жеріндегі Приекуле станциясы маңында болған шайқаста ол басқарған дивизияның солдаттары қарсыластарының қорғаныс шебін тасталқан етеді. Сондай-ақ, ұрыстың нәтижесінде 15 елдімекен жаудан азат етіліп, жаудың әскеріне солдаттар жағынан және әскери техника жағынан үлкен шығын келтіреді. 1948 жылы Генералдық штабтың әскери академиясын аяқтады. 1950 жылдан бастап «Тыл және Кеңес Армиясын қамтамасыз ету» әскери академиясында аға оқытушы болып қызмет етті. 1955 жылдың желтоқсанынан бастап запастағы полковник. Б.Момышұлы Қазақ КСР Жазушылар одағының мүшесі болды [1; 5].

Қазақ халқының біртуар батыр ұлы Бауыржанның Кеңес үкіметі мен қазақ халқы үшін жасаған ерліктері мен еңбектері өте зор болды. Ол тек қана әскери адам ретінде ғана емес, сонымен бірге жазушы ретінде де танылды. Бауыржан Момышұлы соғыс тақырыбына арналған «Офицер күнделігі», «Бір түннің оқиғасы» (1956), «Москва үшін шайқас» (1958), «Майдандағы кездесулер» (1962), «Біздің генерал» атты шығармалардың авторы. Ол қазақ және орыс тілдерінде бірдей жазып, өз еңбектерінде өмірінде көрген білгендері мен соғыста куә болған оқиғаларын шынайы түрде суреттеген. Оның қазақ прозасына қосылған жасандылықтан ада, таза өмір шындығынан туындаған романы мен әңгіме, повестері көркемдік құрылысы мен суреткерлік шеберлігі жағынан ең үздік туындылардың қатарынан орын алады.

Б. Момышұлының соғыс тақырыбын егжей-тегжейлі бейнелейтін алғашқы көлемді шығармаларының бірі «Москва үшін шайқас» романы. Ол бәрімізге тарихтан жақсы таныс атақты 8-гвардияның Мәскеу түбіндегі ерлік істерін көркем тілмен суреттеп шыққан танымал туынды. Онда Отан үшін болған тарихи шайқастың бізге беймәлім көптеген қырлары асқан шеберлікпен реалистікпен баяндалады.

Қаламгердің соғыс жайында жазылған «Москва үшін шайқас» шығармасы оқырманды еріксіз майдан даласына жетелеп, ондағы адамдар мен Табиғат ананың қасіретке толы суреттеріне ойлана қарауға мәжбүр етеді. Жалпы соғыстан кейінгі жылдары қазақ әдебиеті көптеген соғыс тақырыбына арналған шығармалармен толыққаны мәлім. Алайда, нағыз соғыс ауыртпалығын өз басынан кешіріп

кана қоймай, сол шайқастарға басшылық еткен Бауыржан Момышұлының қаламынан шыққан туындылар «жасанды суреттеулерден» алшақ жатқан дүниелер еді. Онда автор жеңістің оңайшылықпен келмегендігін үлкен қолбасыдан бастап қарапайым солдатқа дейін қым-қиғаш майдан алаңындағы арпалыс үстінде суреттей отырып, әр адамның ойы мен сезіміндегі армандары мен мақсаттарын, олардың қарапайым адам ретіндегі болмыстарын шынайылықпен бейнелеп шыққан.

Жалпы Ұлы Отан соғысындағы жауынгерлер сапында түркі ұлттарының сарбаздары аз болмағандығы тарихтан мәлім. Зерттеушілер Ресей территориясында құрылған батальондар мен Орта Азия жерінен жасақталған құрамалардың арасында елеулі айырмашылықтар болғандығын жазады. Атап айтқанда, біріншіден, әр ұлт құрамалары өз жерінде құрылған; екіншіден бұл ұлттық құрамаларды басқаратын арнайы әскери маман жетіспеген; үшіншіден, ұлттық құрама жауынгерлерінің көпшілігі орыс тілін жеткілікті білмеген, бұл құрамалар агрессорлық соққы алмаған республикаларда құрылғанымен, олардың Отанды, жерді қорғауға деген құлшыныстары жоғары болған.

Бұған дәлел ретінде түркі жауынгерлерінің «Москва үшін шайқас» романында суреттелген портреттерінен айқын аңғаруға болады. Мәселен: «Тағы бір рет қарсы шабуылға шығып, дұшпанды тойтарып бара жатырмыз. Жау шегініп біздің жігіттер өкшелей қуып барады. Менің алдымда жүгіріп бара жатқан жауынгердің сол қолын жеңінен шыға берісінен минаның жаңқасы отап кетті. Бір елі теріге ілінген алақаны мен саусақтары қанға боялып салбырап барады. Оны денесі қызған жауынгер байқар емес. Ол әлі де жүгіріп барады. Астапыралла, бұл кім?... Ол кілт тұра қалды. Енді ғана аңғарды. Бір елі теріге ілініп тұрған қолын ызаланып жұлды да, лақтырып тастады. Өз денесін қар үстіне қарай атты. Мен тітіркеніп кеттім. Ол сау қолымен пистолетін серт ұстап, алға кезеніп, жоғары көтерді де, ашынған дауысымен «атаңның аузы...» деп жау соңынан тап бере жүгіре жөнелді. Мен оны таныдым. Ол бұдан екі жеті бұрын Соколово селосында жаудың үш танкімен жекпе жек шығып, қарсыласып тұрып алған батарея старшинасы Бүркіт Әлішеров... «Алатаудың сұңқары атаңа тартқан екенсің», дедім мен ішімнен... [2; 241]. Бұл шығармада Б. Момышұлының ерлігі оның Отанға деген шексіз махаббаты, қандай іске де жан аямай кірісетіні осы бір шағын суреттемеден айқын көрінеді.

Адамгершілік принциптерге тұнып тұрған «Ұшқан ұяда» қаламгер отбасы, бала тәрбиесі, ұлттық дәстүр сынды асыл қасиеттер адам өміріне әсер ететін негізгі факторлар екендігін атап көрсетеді. Бауыржан Момышұлы өз шығармаларында адам бойындағы ерекше мінездер мен сезім күйлерді шебер суреттей білген. Ол адам үшін негізгі міндет парыз деп көрсетеді. Батырдың пайымынша, парыз — өзінің мағыналық аясына ақыл, сезім, ерік, ұят, ар-ождан, әділеттілік, шындық, махаббат сияқты асыл қасиеттерді жинақтаған, жаман әрекеттерге қарсы қойылатын ұғым. Яғни парыз адамды теріс қылықтардан сақтауға үндейді. Сондықтан да Баукең: «Әлемде парыздан артық қуатты қозғаушы күш жоқ, әрі болмайды да», – деп кесіп айтады. Ал парыз деген ұғымның аясына енетін шындық, батырдың пікірінше, ерлікке, адамгершілік жағынан кіршіксіз болуға, мұқалмас ерік жігерді шыңдауға, өз парызына сенімділікке тәрбиелеуде ең бір құнарлы құрал болып табылады, ал өтірік — барып тұрған зиянды у [3; 63].

«Ұшқан ұя» шығармасында автор бала кезден бергі есінде қалған, өзі куә болған оқиғалары арқылы сол кезеңдегі әлеуметтік, қоғамдық өмірді суреттеген. Мұнда жазушы ХХ ғасыр басындағы қазақ ауылының шын болмысын ашуға ұмтылады, ұсақ-түйек әңгімелердің барлығын да тізбелеп бере бермейді. Сондықтан да Бауыржан Момышұлы бұл туындысында өзі өмір сүрген дәуірді реалистікпен суреттеп шығады. Бұл шығармаға өміріндегі ең қызықты кезеңі балалық шағын арқау етеді. Сондықтан да бұнда «жасанды деректер» емес, басынан кешкендері жазылады. Автордың балалық шағы ұлттық әдет-ғұрып пен салт-дәстүрлерінің әлі де болса қатаң сақталатын кезеңіне сәйкес келеді, яғни Кеңес өкіметінің алғашқы жылдары болып табылады [4; 78].

Атақты қолбасшы Б. Момышұлының әскери қайраткер ретіндегі ұрпаққа ұлағат етіп қалдырған әскери-теориялық және рухани ұлағаттық еңбегі «Қанмен жазылған кітап. (Соғыс психологиясы)» деп аталады. Онда Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі бай әскери тәжірибеге баса мән берілген, көпшілігі бүтінгі таңда әлі де өзінің мәнін жоймаған кейбір әскери өнер мәселелері қарапайым және түсінікті тілде баяндалады. Кітапта автор оперативтік соғыс өнері және тактикасының рөлі мен орны, ұрыстың қорғаныс және шабуыл ерекшеліктері, әскери айла қолдану, әскери тәртіп, патриоттық тәрбие, сарбаздар мен офицерлерді оқытып-үйрету мәселелері зерттеледі [5].

Б. Момышұлы туралы белгілі ғалым Қаныш Сәтбаев: «Көз алдымызда өтіп жатқан оқиғалар даусыз бүкіл дүниежүзі тарихының игілігіне айналмақ, онымен болашақ ұрпақтан шыққан зерттеушілер де айналысатын болады. Бұл аса маңызды тарихи мәнді оқиғалардың, жарқын

көріністерінің ішінде Ұлы Отан соғысының барысында еліміздің тағдыры шешілген, Москва үшін шайқас жүргізілген 1941 жылдың күзіндегі оқиғалар ерекше маңызды әрі оның принципті мәні бар. Москваны қорғаудағы аса жауапты шептер, Қазақстанның абыройы мен даңқына орай, Қазақстанда генерал Панфилов жасақтаған дивизияға тапсырылды. Бұл оқиғалар біздің бәріміз үшін де өте маңызды, әрі біз бұл аса зор шайқастар жөнінде тереңірек білуге тиіспіз. Полковник Бауыржан Момышұлы сұрапыл шайқастарға қатысушы ғана емес, ол жетекші командир болды, сондықтан да оның әңгімелері бізге ерекше құнды болмақ» [1; 8] деп көрсетеді.

Ал, академик Мәлік Ғабдуллин «Ең алдымен, Бауыржан — ақыл мен ойдың иесі, барлық қасиеті бойына жиналған, адамгершілігі, ерлігі, жігітшілігі күшті, шын мағынасындағы қолбасшы, командир. Егер М. Горький «Адам деген — ардақты ат» деп шын мәнісіндегі тұлғалы адамды айтса, сол адамның бірі осы Бауыржан. Бұл — ең бастысы. Екіншіден, ол өжет пен өткірліктің, қайраттың иесі, өте батыл адам» [7; 336] деген баға берген.

Бауыржан Момышұлының әдебиеттегі үлесі тек көркем әдебиет туындыларын туғызу, өз көргендерін көркемдеп жеткізу мақсатында емес, керісінше адамзаттық өреге жеткізер халық тәжірибесін, еліміздің тарихын, мәдениетін, игі дәстүрін, салт, әдет-ғұрпын, озықтық мазмұндағы ырымдарын, әдеби арналарын, ұлттық ойындарын, ілгері дамытар қарым-қатынас қоғамдық философиялық этикаларын кейінгі ұрпаққа сабақ ретінде, құжат ретінде, бағдарлама ретінде, тұжырымдама ретінде, заң ретінде мұра етіп қалдыру ниетінде болғанын да келтірілген үзінділер дәлелдейді.

Қазақтың ұлы тұлғаларының бірі, қаһарман Бауыржан Момышұлы ұлттық тәрбиеге байланысты мынадай пікірді айтады: «Қай ұлттың болмасын ана тілі, ата-дәстүрі, салт-санасы — сол халықтың өзіндік қадір-қасиетін, жан-дүниесін, тұрмыс-тіршілігін көрсететін төл белгілері. Олар — бүкіл бір халықтың өмір жолында ғасырлар бойы мысқалдап жинаған рухани қазынасы, ұрпақтан-ұрпаққа қалдырған ардақ мұрасы. Онсыз қара шаңырағы бар іргелі ел болып, бүтін ұлт болып қалу мүмкін емес. Ана тілі, ата дәстүр өзінен өзі жалғаспайды немесе біреу сырттан келіп сен үшін көсегенді көгертіп сақтап та бермейді. Халықтың өз бет-бейнесінен айырылуы не сақтап қалуы — әрбір ұрпақ өкілінің өзінен кейінгі ізбасарларына бабалар аманатын қай сапада жеткізуіне байланысты» [8]. Азаматтық парызын Ұлы даланың философиясымен үндестіре отырып, халықтық тәлім-тәрбиені бар болмысының арқауы еткен Бауыржан Момышұлы ұлттық тәрбиені азамат тәрбиелеудің негізі, өзегі деп санаған.

Зерттеушілер Б.Қ. Исабек, Б.А. Амалбекова, О. Жолымбетовалар Бауыржан Момышұлының ой толғаулары мен шығармаларындағы тәрбиелік көзқарастарының мазмұнын үш бағытқа бөліп қарастырады:

- ұлттық тәрбие: бала тәрбиесі бесіктен бастау алады, яғни ұлттық дәстүр мен әдет-ғұрыпқа сүйене отырып тәрбиелеу (қазақтың ертегілері, аңыз әңгімелері, ұлттық ойындар, батырлар жыры, дастандар, тарихи оқиғалар халықтың сүйегіне сіңген дәстүрлері);

- патриоттық: Бауыржан Момышұлы барлық әңгімелері, проза, романдары ойдан шығарылмаған, яғни тәрбиенің қайнар көзі шындық кішкентай сәбидің, жасөспірім баланың, әскердегі солдаттың жүрегін жаулаудың бірден бір жолы шынайы болу және Отанды сүю;

- отбасылық құндылықтар: тәрбиенің қайнар көзі отбасынан басталады. «Ұяда не көрсең ұшқанда соны ілерсің...». Ұлттық болмыс, оны дәріптеу отбасынан, ошақ қасынан басталады. Отбасы — тәрбиенің тамаша мектебі. Үлкенді сыйлауға, ана тілін ардақтауға, салт-дәстүрімізді сақтауға тәрбиеленсек, ұшқанда да соны іліп, жүрген жерімізде сол құндылықтарды дәріптейміз. Халқымыз ұлын нарға, қызын арға балап, жігіттің бойынан елге қорған боларлық батырлық қасиетті іздеген. Осындай тәрбие арқылы құндылықтарды қалыптастырған [9].

Осылайша, өз ұлтының ізгілікті қырын басқа ұлт өкілдеріне таныта білген Б. Момышұлының әдебиеттегі үлгісі тек көркем әдебиет туындыларын туғызу, өз көргендерін көркемдеп жеткізу мақсатында емес, керісінше адамзаттық өреге жеткізер халық тәжірибесін, еліміздің тарихын, мәдениетін, игі дәстүрін, салт, әдет-ғұрпын, озықтық мазмұндағы ырымдарын, әдеби арналарын, әдеби ұлттық ойындарын, ілгері дамытар қарым-қатынас қоғамдық философиялық этикаларын кейінгі ұрпаққа сабақ ретінде, құжат ретінде тұжырымдама ретінде мұра етіп қалдыру ниетінде болған.

Қорытынды

Ұлы Отан соғысында, соның ішінде Мәскеу үшін шайқаста ерекше ерлігімен әлем халықтарына есімі аңыз болып тараған гвардия полковнигі, қазақ батыры, даңқты жазушы Бауыржан Момышұлының өмірін — өнеге, жазған мұраларын — патриоттық өсиет, құндылығын жоғалтпайтын мол қазына деп атап көрсетуге болады. Бауыржан Момышұлының ерлігі, өмірлік ұстанымы мен ерекше азаматтық бейнесі, туған тарихына, ана тіліне, дәстүріне, ұлтына деген асқан сүйіспеншілігі оның қайталанбас феномен екендігін дәлелдейді. Әлем халықтарының таңдаулы әдеби мұралары — ғасырлар бойы қалыптасқан жалпыадамзаттық рухани құндылық болып саналады. Шығармашылық өнер әрдайым дамып, ілгерілеп, өзінің танымдық, тәрбиелік, эстетикалық қасиетімен өз оқырманын биік адамгершілік қасиеттерге жетелеумен келеді. Көркем шығарманың басты міндеті ақиқат шындықты таныту десек, өз дәуіріндегі ұлы тарихи кезеңдердің көркем бейнесін көрнекті қазақ жазушысы Бауыржан Момышұлы өз шығармаларында барынша бейнелеген. Б. Момышұлының шығармаларында ХХ ғасырдың басындағы тарихи оқиғалар, атап айтқанда 1916 ж. дүрбелең, онан кейінгі кезеңдегі Қазан төңкерісі мен оған қазақ зиялылары мен шаруаларының араласуын, 1920 жылдардағы аштық мәселесі, кеңес өкіметінің құрылуы, 1941-1945 жылдары болған Ұлы Отан соғысы, ондағы қазақ және басқа ұлт өкілдерінің ерлік істері қарастырылады. Осымен бірге, жақсылық, әділеттілік, абырой, еңбексүйгіштік, имандылық сияқты әмбебап кісілік қасиеттермен қатар, батырдың тәрбиелік тағылымында көшбасшылық, қолбасшылық, көрегендік пен шешендік сияқты құндылықтар сипатталған. Бауыржан Момышұлының жеке тұлғасы мен шығармаларының мазмұнында отаншылдық пен сүйіспеншілік және ерлік пен елдік, адамгершілік пен ізгілік орын алған. Бұл болашақ ұрпақ бойына кісілік асыл қасиеттерді жинақтап меңгеруге ықпал ететін тәрбие нұсқаулық бола алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ұлы тұлға Бауыржан Момышұлы 110 жаста. Библиографиялық көрсеткіші / Құраст.: Н.С.Мұсаева. — Тараз: М.Х. Дулати Өңірлік университеті: Ақпараттық-кітапханалық орталық, 2020. — 31 б.
- 2 Момышұлы Б. Москва үшін шайқас / Б. Момышұлы. — Алматы: Өнер, 2008. — 368 б.
- 3 Дымшиц А.Л. Проблемы и портреты / А.Л. Дымшиц. — М., 1972. — 126 с.
- 4 Омарова Ж.А. Бауыржан Момышұлының портрет жасау және пейзажды суреттеу шеберлігі / Ж.А. Омарова. — Алматы, 2015. — 124 б.
- 5 Бауыржан Момышұлы және оның соғыс өнері. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://qamshy.kz/article/62175-bauyrdgan-momyshuly-dgane-onynh-soghys-oneri>
- 6 Бауыржан Момышұлы. I том. — Алматы: Жазушы, 2004.
- 7 Ғабдуллин М. Менің майдандас достарым: Өңгімелер мен очерктер / М. Ғабдуллин. — Алматы: Жазушы, 1985. — 392 б.
- 8 Момышұлы Б. Наша семья: Повести и рассказы / Б. Момышұлы. — 7-е. изд.— Алма-Ата: Жазушы, 1974. — 489 с.
- 9 Исабек Б.Қ. Бауыржан Момышұлының әскери қолбасшылық қызметі мен педагогикалық құндылықтары / Б.Қ. Исабек, Б.А. Амалбекова, О. Жолымбетова // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. Тарих және әлеуметтік-саяси ғылымдар сериясы. — 2024. — №2. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/1785>

Б.А. Амалбекова

Воспитание патриотизма учащихся через использование произведений Бауыржана Момышұлы в качестве источника на уроках истории

Произведения Народного героя Второй мировой войны, писателя Бауыржана Момышұлы имеют большое значение в воспитании учащихся. Как известно, произведения Б. Момышұлы являются первыми в истории нашей страны литературными произведениями военного жанра. В связи с этим в статье рассмотрены жизнь и деятельность Бауыржана Момышұлы и значение его произведений как источника на уроках истории. Автор раскрывает ценность взглядов и мыслей Б.Момышұлы, связанных с воспитанием подрастающего поколения.

Ключевые слова: история Казахстана, Бауыржан Момышұлы, Великая Отечественная война, битва за Москву, труды Б. Момышұлы.

B.A. Amalbekova

Education of patriotism of students through the use of works of Bauyrzhan Momysheuly as a source in history lessons

The works of the national hero of the Second World War and writer Bauyrzhan Momysheuly are of great importance in the education of students. As is known, the works of B. Momysheuly are the first literary works of the military genre in the history of our country. In this regard, the article examines the life and work of B. Momysheuly and the significance of his works as a source. The authors reveal the value of B. Momysheuly's views and thoughts related to the education of the younger generation.

Keywords: History of Kazakhstan, Bauyrzhan Momysheuly, the Great Patriotic War, the Battle of Moscow, the works of B. Momysheuly.

References

- 1 Musaeva, N.S. (2008). Uly tulga Bauyrzhan Momysheuly 110 zhasta. Bibliografiialyq korsetkishi [Great personality Bauyrzhan Momysheuly is 110 years old. Bibliographic index]. Taraz: M.Kh. Dulati onirlik universiteti: Aqparattyq-kitapqhanalyq ortalyq [in Kazakh].
- 2 Momysheuly, B. (2008). Moskva ushin shaikas [Battle for Moscow]. Almaty: Oner [in Kazakh].
- 3 Dymshits, A.L. (1972). Problemy i portrety [Problem and portrait]. Moscow [in Russian].
- 4 Omarova, Zh.A. (2015). Bauyrzhan Momysheuly'nyn portret zhasau zhane peizazhdy suretteu sheberligi [Bauyrzhan Momysheuly's skills in portrait and landscape painting]. Almaty [in Kazakh].
- 5 Bauyrzhan Momysheuly zhane onyn sogys oneri [Bauyrzhan Momysheuly and his art of war]. Retrieved <https://qamshy.kz/article/62175-bauyrdgan-momysheuly-dgane-onynh-soghys-oneri> [in Kazakh].
- 6 (2004). Bauyrzhan Momysheuly [Bauyrzhan Momysheuly]. Vol. I. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 7 Gabdullin, M. (1985). Menin maidandas dostarym: Angimeler men ocherkter [My friends from the square: Conversation and essay]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 8 Momysheuly, B. (1974). Nasha semia: Povesti i rasskazy [Our family: Tales and stories]. Alma-Ata: Zhazushy [in Russian].
- 9 Isabek, B.K., Amalbekova, B.A., & Zholybetova, O. (2024). Bauyrzhan Momysheuly'nyn askeri qolbasshylyq qyzmeti men pedagogikalyq qundylyqtary [Bauyrzhan Momysheuly's military victory and pedagogical diaries]. *Abai atyndagy Qazaq ul'tyq pedagogikalyq universitetinin khabarshysy. Tarikh zhane aleumettik-saiasi gylymdar seriiasy — Bulletin of the Kazakh Pedagogical University named after Abai. The genre of history is a series of sciences, 2*. Retrieved from <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/1785> [in Kazakh].

Авторлар турлы мәлімет

Амалбекова Бакыт — PhD докторант, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0001-9555-1910X>

Information about the author

Amalbekova Bakhyt — PhD student, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.

B.B. Baishov¹ , A.Zh. Abdenov¹ , Zh.Zh. Orazaeva¹ , N.K. Demeuova²

¹*K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan;*
²*S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan*
(E-mail: dil_123@mail.ru; aidyn_617@mail.ru; zh.orazaeva@mail.ru; nurgul_dk@mail.ru)

Some aspects of the Caspian policy of Peter I: based on the expedition in the first quarter of the 18th century

It is important to study the historical and geographical issues of the Caspian Sea, whose name underwent various changes in different periods of history due to the historical and political situation of that time. The article is written based on Russian, Kazakhstan and foreign scientific works. The purpose and objectives of the research is to study the historical significance of the expeditions organized by Peter I for the purpose of research and development of the Caspian Sea basin at the beginning of the 18th century in the collection of scientific data about the sea. Analyzing data on the history of the sea, the name of the sea; Conducting scientific analysis of the records of Russian travelers and scientists found in archive funds on the historical, geographical and economic features of the sea. The Caspian Sea and its historical and geographical issues have been the subject of historical research of many travelers, historians, geographers and scientists since ancient times. The authors make scientific conclusions by systematizing a lot of cartographic materials and data written on this issue, focusing on the expeditions organized along the Caspian Sea during the period of Peter I.

Keywords: Map of the Caspian Sea, Caspian Sea, historical geography, historical map, expeditions of Peter I, history, Caspian politics.

Introduction

Historical and geographical information about the Caspian Sea is very relevant in the light of international interdisciplinary research. The Caspian, washing the shores of five coastal states (Russia — in the west and north-west; Kazakhstan — in the north, north-east and east; Azerbaijan — in the south-west; Iran — in the south; Turkmenistan — in the southeast), attracts researchers in the field of geopolitics, history, ecology, hydrology, geography, biology. So, among the significant issues of this topic is the history of the creation of nautical charts, as well as the name of the sea, which has undergone many changes throughout its history. In addition to this, it is important for research to understand the role of expeditions organized in the 17th-18th centuries.

The Caspian Sea, as a body of water, is closed with brackish water characteristics and from time immemorial has been considered a sea due to its size and salinity. This prehistoric giant water basin was formed 600–650 million years ago, united the Southern Ocean with the Aral, Black and Mediterranean Seas. In the north, this ancient Mediterranean ocean which was called the Tethys, reached the latitude of Kazan. Approximately 50 million years ago, there was a period when the Tethys Ocean was connected to the vast West Siberian Sea and the Northern Ocean through the wide Turgai Strait. It is this connection that the modern Caspian owes to the appearance of such exotic animals as seals [1; 3]. Subsequently, the Caspian was connected to the Black Sea, and it is known that “along the Uzboy, the waters of Central Asia poured into it” [2; 4].

The boundaries of the Caspian Sea “in the north extended to the rivers Northern Dvina and Pechora, in the northeast with the Urals, in the east — the Aral Sea, in the southwest with the rivers of the Black Sea slope, in the west — with the swimming pool of the river Don and with a swimming pool of the river Dnieper, in the north-west — with the swimming pool of the river Neva” [3; 6].

The etymology of the word “Caspian” is associated with the name of the ancient tribes “Caspians” who lived from the 1st century B.C. on the right bank of the Kura River. In ancient sources, in particular Herodotus, Strabo and others, there is a mention of the Caspian tribe, testifying to their active participation in various economic, political and socio-cultural processes of the ancient world. Information about the Caspians was also found in the ancient Eastern texts of the Achaeminid time [4; 217–229].

The development of new lands by Europeans, which began at the end of the 15th century with the discovery of the American continent by Christopher Columbus, also took place in the Russian state, which gradually acquired the features of an imperial structure. To implement its own imperial policy, Russia did

not follow the path of acquiring colonies like the European talassocratic powers, which used methods of brutal extermination of local peoples and the seizure of material resources. A major politician of his time, who turned Russia into an empire, Peter I outlined new directions for moving to the East, taking into account the specifics of the region. G.G. Kornoukhova noted that, “Russia began to conduct its active policy in the Caspian region since the time of Peter I, who assumed that in the future it would serve as a profitable for the Russian treasury, as a transit route for the exchange of goods between India and Europe. As it is known, after the death of Peter I, Russia was unable to retain the lands he had conquered on the Persian coast of the Caspian Sea, but in the following decades of the 18th century it continued its penetration into Transcaucasia, gaining a foothold there in the first third of the 19th century» [5; 670].

In connection with the development of the eastern lands the expeditions organized by Peter I in the first half of the 18th century provided an opportunity for a step-by-step study of this territory as an introduction into scientific circulation of data on the Caspian Sea based on the research of professional cartographers. Research, which began to be actively carried out in the 17th-18th centuries, became an event for Russia, caused by the needs of life from the point of view of the Russian state. It should be noted that the intensification of the activities of the Russian government was also caused by the desire of the Persian state, which has its own sovereign ambitions to establish control over the Caspian and the lands adjacent to the sea, which required a resolution of this situation.

Materials and methods

During the study of the topic, special attention was paid to the consideration of the problems associated with historical events and the collection of data on the Caspian Sea in their relationship and interdependence. Thus, in the discussion of the relevance of the work on drawing up a map of the Caspian Sea, it was necessary to carry out a systematic analysis of the cartographic data. We also used a chronological method with the aim of a step-by-step description of the scientific topic under consideration, its conclusions and different points of view.

As a result of the application of the historical-comparative method, it was possible to optimally use and compare the works of researchers of the Caspian Sea necessary for our topic in the period of antiquity, the Middle Ages and modern history. The method of problem analysis contributed to the comprehension of the presented material within the scale of the research work under study.

An essential feature of this study is the availability of information about expeditions that studied the Caspian Sea, among which an important component is the material of the expeditionary work organized under Peter the Great.

One of the fundamental works for the study is the data on the confluence of the Amu Darya river into the Caspian through the Uzboy by the Azerbaijani scientists Z.M. Bunyatov and N.M. Velikhanova in the article “The Caspian Sea in Arab Sources”, which was published in the Soviet period and still has not lost its historical value [6; 129].

In addition, the necessary information was provided by the naval specialist M.I. Tsiporukha, who considered the creation of a sea map in his research [7; 88–93]. It is also necessary to note the works of the Russian historian I.V. Kurukin [8; 381], M.A. Mirzoev [9; 183], Kazakh local historian A. Edilkhan [10; 4], whose works made up the scientific database of our work. Moreover, the research materials were based on printed publications, monographic research papers and data available on specialized resources on the Internet.

Discussion

Information about the Caspian Sea is found in the writings of many travelers and researchers since ancient times, but each of them has different interpretations of the name of the sea, sources, about the peoples inhabiting this territory. The problem of the name of the sea was considered only partially, and has not yet become a special object of research in post-Soviet historical science. The main reasons for this include the incomplete systematization of sources and the historiography of works related to the name of the Caspian Sea, the inconsistency of information transmitted in historical sources, the absence of a scientifically grounded map of the water area until the first quarter of the 18th century, etc.

The origin of the name “Caspian” in the encyclopedic reference book “History of Kazakhstan” published in 2006 is associated with the Caspian tribe (Caspians) that inhabited this coast in ancient times. There we also find the following information: “The Kaspi is one of the most ancient Saka tribes inhabiting the shores of the Caspian Sea. The name “Caspian” first appears in the work of Herodotus “History” (5th centu-

ry BC)... Later (up to the 1st century B.C.) the Caspians were displaced by the Medes, Albanian, Hunnic, Turkic and other tribes. According to ancient authors (Herodotus, Strabo, Claudius, and Ptolemy), at the end of the 1st millennium B.C. the Caspians inhabited the southwestern and western coast of the modern Caspian Sea [11; 314].

According to ancient, antique and medieval sources, the position and coastal outlines of the Caspian Sea are very schematic. Throughout the centuries BC and up to the Renaissance, geographers' ideas about the shape of our planet were very vague and approximate. Therefore, according to a number of maps, it is not possible to judge the correctness of the outlines and other characteristics of the Caspian Sea. The actual outlines of the shores of the Caspian Sea, even the existence of the Caspian as a separate sea, were not entirely clear for the researchers of the past centuries. Thus, sometimes, the Caspian was shown round (among the Arabs), more often oblong in parallel, and only from the end of the 12th century. The Caspian is depicted as elongated from north to south. Some scientists considered the Caspian to be a closed sea (lake), others imagined it to be a bay of the ocean, while some geographers could not find its beginning or end. There are ideas about the existence of two Caspian seas: one closed, and the other connected with the Northern Ocean. There is practically no mention of the existence of the Aral Sea.

As knowledge was gradually replenished in geography with a number of new proven and firmly established provisions, data on the Caspian Sea was also accumulated. This made it possible to draw up more accurate, although still far from perfect, maps. With the accumulation of this geographical material, the Caspian Sea begins to be depicted on maps as a separate basin. This happened under the influence of Herodotus and Ptolemy, who brought information about the sea as a closed basin, nevertheless, in his work N.M. Knipovich (1915) writes: "It was only in the 13th century that the connection between the studied reservoir and the ocean finally disappeared on European maps" [12; 17-18].

One of the first information about the Caspian Sea was given in the ancient Iranian sacred book "Avesta". In this book, three thousand years ago, the Caspian Sea was called Vorukash, which meant "widely indented", "having wide openings", "bays" [13; 200]. The proximity of the Caspian Sea to Iran and the presence on its shores of large peninsulas such as Karabugaz and Mangistau indicate that the name Vorukash is directly related to the Caspian Sea. According to some assumptions, the name Vorukash may be the name of the Aral Sea or Lake Balkhash.

The Caspian Sea has also been written by ancient authors. Thus, in describing the outlines of the Earth (between the 7th and 12th centuries B.C.), Homer represented it as a round shield, which along the edges was washed by "a quietly flowing, deep universal river — the Ocean". In the west were located "Pillars of Hercules, in the east — Colchis, and even further there was the Pond of the Sun", which most likely could only be the Caspian Sea. After the heroic epic of Homer, the "Land Description" of Hecateus of Miletus, and a contemporary of the Persian king Darius I, appeared. According to Hecateus, the world was likened to a disk, on which the inhabited land, divided by the seas, was represented as a double island. In the East of the Black Sea, instead of the "Pond of the Sun" (the Caspian Sea), Hecateus places a new sea, named "Girkan" after the area of Girkania [9; 5-6].

A description of the Caspian Sea is also given in the writings of Herodotus (5th century B.C.). Herodotus in his work "History" tells about the administrative division of Persia and when, he speaks about the ancient peoples who inhabited the western coast of the sea, he writes about the Caspian Sea as follows: "The Caspian Sea is a closed body of water, not connected with any other sea... The Caspian Sea is a sea of a very special kind. Its length is fifteen days (1600 km — auth.) on the ridge of the ship, and its width at its widest point is eight days. It borders on the Caucasus Range, the most extensive and highest of all mountain ranges, in the west" [14, 75-76]. Therefore, Herodotus drew attention to the fact that the Caspian is isolated from the oceans.

On the map of Claudius Ptolemy, who lived in the 2nd century B.C., the Caspian Sea is named Hyrcanus (in Fig. 1), which is designated as a closed body of water that does not connect with any ocean.

In antiquity, the Caspian Sea was also called the Girkan Sea, along the river and the Gürgen region on the southeastern coast (among the Arabs, the Djurdjan Sea); Medieval Arab geographers have the Khorasan Sea, by the name of the Iranian province.

Turks called Ak-Deniz "white sea", Turkmens called Kökküz "green (blue) lake" ("kyuz" literally "eye"), in Central Asia the name "Aydarkhan deniz" also existed; V.V. Radlov gave another name "Kuzgyn-deniz" in his notes ("Kuzgyn" is associated with the word "Raven") [16; 182]. The famous orientalist V.V. Bartold etymologized from the Iranian "Varkani" "wolf" (country).

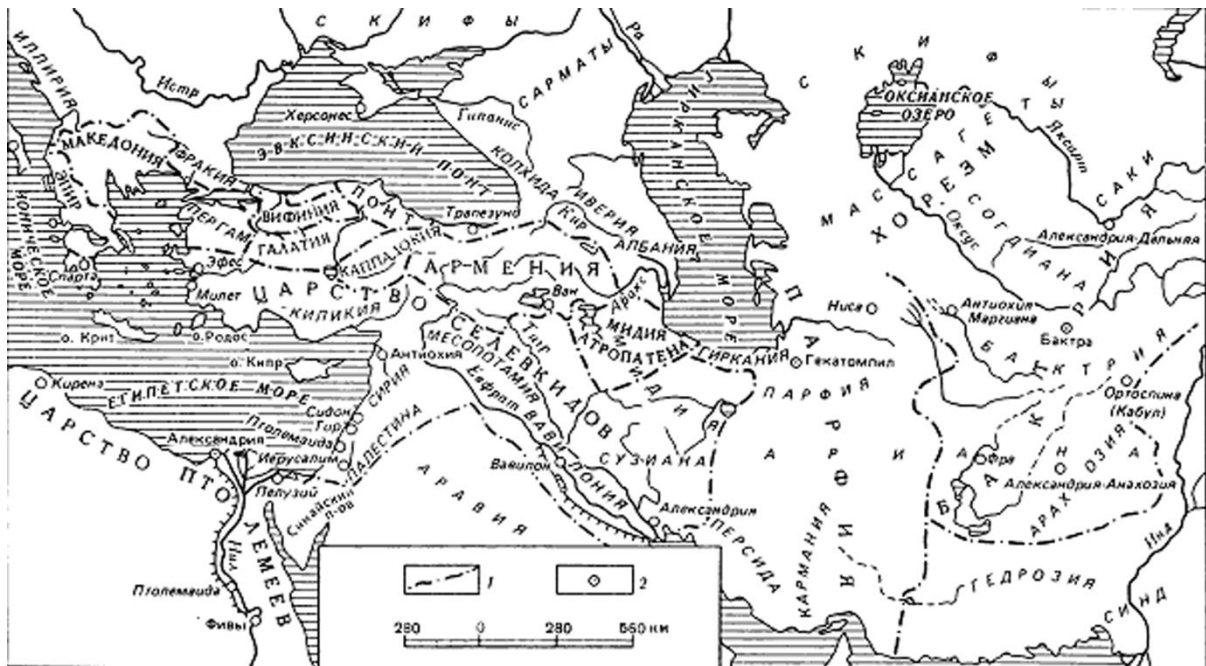

Fig. 1. Ptolemy's geographical map of the ancient world [15; 148].

In the book “Works on Historical Geography” by V.V. Bartold there is the following mention of the Caspian Sea: “Bahr al-Khazar” Sea of Khazars” (Persian Daryâ-i-Khazarân) — this is how most Arab geographers call the Caspian Sea, after the Khazar people, which in the best period of Arabic geographical literature, in the 4th / 9th century, belonged to the region on the northern coast of this sea with the important trading city of Itil (not far from the mouth of the Volga). Less commonly, this name denotes the Black Sea with Meotida (Ibn Khordadbeh, who followed him Kudama and Mas‘udi) — probably because the Khazar power extended to part of the Crimean peninsula. Outside the Muslim world, this expression did not seem to be used.

In the reports of Arab and Persian historians of the 9th-10th centuries, there is information that the Russians sailed across the Caspian Sea to the shores of Iran. The ancient Russian name of the Caspian Sea — “Khvalymskoe (variants: Khvalisskoe, Khvalynskoe) sea” — undoubtedly goes back to the name of the country Khorezm, although the Arabs and Persians always call only the Aral Sea “lake (or “sea”) of Khorezm” [17; 367]. The name of the Khopuzh Sea (in the Life of Alexander Nevsky) is also interesting.

In the book “Voyage across the Three Seas” written in the 15th century by the famous Russian traveler Afanasy Nikitin, the Caspian is one of the three seas. A. Nikitin named the sea Derbent. During his trip A. Nikitin sailed on it and visited Derbent, Shemakha and Baku. From here he got to Iran and from there to India. A. Nikitin collected very valuable and interesting material about the nature of the Caspian Sea and about the peoples living on its shores. M. Fasmer revealed this name as a tracing of the same “Derbent” with the etymology of the name of the city: Iranian “gate”, ancient Turkic — kapug “gate”, Chagatai “door” [16; 182].

In Muslim literature, the Caspian Sea, in addition to the above, is called according to other areas located on its coast: “Djurdjan Sea” (corresponds to the “Hyrcanian Sea” of the ancients), “Abeskun Sea” (according to the port city at the mouth of the Gurgun), “Tabaristan Sea” (or “Mazandaran”), “Sea of Deilem”, “Sea of Gilan”, later (from the time of Mongol rule) also “Sea of Shirvan” and “Sea of Baku” (this is the last designation, and moreover, “Sea of Sarai”, in the Middle Ages found in European sources); the name Bahr al-Kulzum, referring, in fact, to the Red Sea, is also often transferred to the Caspian Sea. In Turkish literature, in addition to reported, there are expressions “Bahr-i guzz” (named after the famous nomadic people, ancestor of the Turkmens and Ottomans) and “Ak-Deniz” (more often used for the Mediterranean)” [17; 367].

A. Mohammed Haydar Dulati (16th century) writes about the sea as the “Kulzum Sea” in his works [18; 558]. The Arab traveler Abu-Ishak-Ibrahim-ibn Muhammad al-Farisi al-Istakhri in his book “Kitabu mesalik-il-memalik” (Book of Ways and States), published in 951, described and made a map of the lands of the “Khazar Sea (Caspian Sea, auth.)”. He also described the rivers Kura, Rasu (Yaik, Yem), Tabaristan, Zhurzhan (Khorasan provinces), Siyahkukh (Karatau-Mangystau) surrounding the Caspian Sea [19; 182].

The map of the Caspian Sea was compiled in 1367 by other famous travelers — (Venetian cartographers) Brothers Francis and Dominic Pizzigani. The map was reproduced in the book “Peripheral of the Caspian Sea according to the maps of the 14th century, F. Bruna” The map shows the Western Georgian provinces Zequa (Djiketi), Auogaxia (Abkhazia) and Suania (Svaneti), localized in the mountains. Almost the same place names are recorded along the Black Sea as on the Vesconte map [20] (Periplus of the Caspian Sea according to maps of the 14th century).

Then, in 1459, a detailed map of the Mangyshlak peninsula was given by the Venetian monk Fra Mauro.

In 1558, the explorer and navigator E. Jenkinson described the exploration of the Caspian coast: “On August 21 we passed a bay 6 leagues wide and came up to the spit, on the southeastern side of which there were two islands, very visible from the sea. Behind this slanting bank it sloped to the northeast, forming another bay, into which the large river Emba (Yem) flows” [8; 4].

Results

From the middle of the 14th century the study and purposeful development of the northern coast of the Caspian Sea by the Moscow state begins. After the conquest of the Kazan and Astrakhan khanates by Ivan the Terrible, Russian ambassadors began to visit Iran, Khiva and Bukhara across the Caspian Sea. Russian merchants also established active trade on the eastern coast of the Caspian. In those days, the main center of trade was the port of Tyub-Karagan on the Mangyshlak peninsula. Thus, the study of the Caspian Sea by Russia began in the Middle Ages [12; 43].

By decree of the tsar in 1627, on the basis of previously collected drawing materials, the “Book of the Big Drawing” was compiled. The “Book...” is quite informative in terms of the historical geography of Eurasia. It indicates the Khvalynskoe (Caspian, auth.) Sea, the Blue (Aral) sea, provides information about the distances between geographical objects, about the Yaik river (Ural — auth.), which “fell into the Khvalimskoe (Caspian, auth.) Sea” [21].

Russian sea expeditions to the eastern coast of the Caspian began in the first quarter of the 17th century and were associated with the intensification of the policy of Peter I in the Caspian region as a whole [22; 44]. In particular, this is due to the following reasons:

1. The transformation of Russia into an empire required new lands, resources, and the most promising directions and opportunities opened up in Central Asia and the Caucasus. To achieve this goal, Peter I hastened to conclude an agreement with Persia, another “strong” state for that period, which also intended to rule in the Caspian region. Although in the 18th-19th centuries a number of agreements and treaties were signed between the two countries (St. Petersburg 1723, Rasht 1729, Gulistan 1813, Turkmenchay 1828), none of them fixed the status of a “lake” or the “seas” of the Caspian, and the sea was considered “common water” without delimitation. According to the adopted Russian-Persian agreements, the Russian Empire received the right to “forever” maintain a fleet in the Caspian Sea, and Persia was only allowed the right to maintain merchant ships at sea [23; 247]. In connection with the outlined circumstances, the Russian Empire decided to take its first steps in strengthening its positions in the Caspian region.

2. At the same time, militarily and technically, the rapidly developing states of Western Europe were actively conquering and colonizing countries located thousands of miles from the metropolises. It was obvious that the British Empire, which began the colonization of India in Asia in the 17th century (1607), gradually began to orient itself more purposefully in its advance towards Central Asia and the Caucasus.

Russia, which received imperial status, as a result of the reforms of Peter I in various fields aimed at developing the country in a European style, began to pursue the same active colonial policy in foreign policy as the European powers. The medieval, militarily weak states of the Caucasus and the Central Asian khanates adjacent to the frontier of Russia will not be able to resist external threats. And since most of the states of the Caucasus and Central Asia are located around the Caspian Sea, it was clear that the Caspian Sea would also fall under the sphere of influence of one or another powerful state. So Peter I, explaining the importance of the Caspian Sea, said: “Our interests do not at all allow any other power, no matter who it is, to establish itself in the Caspian Sea” [24; 186].

At the end of the 17th — beginning of the 18th centuries, Russia became significantly stronger both in socio-economic and political terms, its international authority increased.

In November 1722, by order of the tsar, a military port was built in Astrakhan, which made it possible to expand the possibilities of navigation along the Volga and the Caspian. Peter I, realizing the political and

economic significance of the Caspian, it was here that he “saw the true focus or knot of the entire East” [25; 62].

In 1722–1723, as a result of the Persian campaign of Peter I, the Caspian Sea passed into the jurisdiction of the Russian state. On September 12, 1723, Persia was forced to transfer “the cities of Derbent, Baku, as well as the Gilan, Mazandaran and Astrabad provinces, thereby recognizing the dominant position of Russia in the issue of the right of military navigation in the Caspian Sea” [26].

Thus, the allied treaty between Iran and Russia of 1723 determined the issue of Iran's territorial sovereignty in the Caspian. This issue was further strengthened by the Iranian-Soviet Memorandum signed in 1962 by the Iranian Foreign Minister Abbas Aram and the Soviet ambassador to Tehran Nikolai Pegov. In the first document, Iran made concessions to Russia on the length of the sea. The agreements, according to which in 1725, 1732, 1813, 1828, 1881, 1893, 1921, 1954 and 1957, the Iranian-Russian and subsequently Iranian-Soviet land borders were established, concern the Caspian only in the sense of designating points on the shores of the sea, on which the eastern land borders of the two countries and the western ends. None of the agreements stipulated the provision of any part of the sea to Iran until the Aram-Pegov Memorandum was signed in 1762 [27].

So, at the end of the 18th century, the Russian state, following the path of transformation into a developed European empire, began to pay special attention to the study of the Caspian Sea. In this period (the last decade of the 17th century), even at the initial stage of his reign, Tsar Peter I strove to implement the idea of his father, Tsar Alexei Mikhailovich “to conduct ships and navigational routes in the Caspian Sea”. Peter I, continuing his policy, said with confidence that in this way the way to Central Asia and Iran would be opened.

In 1699, Peter I sent an expedition led by Captain E. Meyer to draw up a general map of the Caspian Sea. In 1703, he completed work on the map, but it was never published. However, the description of the Caspian Sea became known in Europe and influenced European cartography. So, according to academician L.S. Berg, “the outline of the Caspian Sea is acquiring much more regular forms, moreover, before acquaintance with the filming of 1715 and 1719–1720” [28].

Another interesting fact is noted by I.V. Kuruikin, so even on European maps of the 16th-17th centuries, the Amu Darya flowed into the Caspian Sea. In 1714, Khoja Nefis from the Mangyshlak peninsula, arriving in St. Petersburg, asked the tsar to turn the Amu Darya, telling that earlier this river flowed into the Caspian Sea, and that the Khivans allegedly blocked the river with a dam. This story aroused the interest of Peter I, who believed that “the proposal to turn the course of the great Central Asian river meant, first of all, the opportunity to establish unhindered” communication “with distant India” [8; 25].

More complete, accurate maps of the Caspian Sea we are studying appeared only after the research work of the expeditions of A. Bekovich-Cherkassky (1715), K. Verdun and F. Saimonov (1720). Expeditions of Russian scientists and travelers are organized not only for research purposes, in the course of their work, albeit indirectly, they helped to determine and approve the status of the sea.

In May 1714, Peter I ordered the captain-lieutenant of the Preobrazhensky Guards Regiment A. Bekovich-Cherkassky (Kabardian by origin) to draw up a new map of the eastern coast of the Caspian Sea and precisely indicate on it the location of the Amu Darya estuary (according to the assumption of most geographers of that era, it fell into Caspian). And already on September 1, 1714, A. Bekovich-Cherkassky reported from Astrakhan that he “... inquired through the inhabitants of Astrakhan about the Darya River — where it flows from, where it falls with its mouth. I found such people who know this river, they call the Amu Darya, they say that a considerable river, taken by its top from India, flows through the Bukhara land and Khiva, falls into a lake called the Aral Sea, which has a distance of 14 days from the Caspian Sea; others say that there is a small channel from the lake into the Caspian Sea, only there is no such person who has seen” [7; 89].

It should be noted that the expedition of Bekovich-Cherkovskiy in 1714-1715 made a significant contribution to the description of the northern and eastern coasts of the Caspian Sea. The expedition also found out that the Amu Darya flows into the Aral Sea, and not into the Caspian.

On June 17, 1717, during Peter I's stay in France, he met with the royal geographer G. Delisle, to whom he showed handwritten maps based on the results of Russian research. G. Delisle noted the importance of information, since there have never been accurate maps of the area and outlines of the Caspian Sea. In addition, the Europeans received, as M.I. Tsiporukha “information about both the Kara-Bogaz-Gol Bay and the ancient channel of the Amu Darya” [7; 90].

Peter I did not give up on further study of the Caspian Sea. In 1719, another scientific expedition was organized to draw up a general map of the Caspian Sea and refine its western part. The expedition was headed by Lieutenant Commander Karl van Verden, the composition also included naval officers Lieutenant F. Soymonov, junior lieutenants P. Doroshenko, G. Zolotarev and others. Karl Verden was instructed to map the western part of the Caspian Sea from the mouth of the Volga to Astrabad, then to the Kura River and draw up a general map of the Caspian Sea by re-checking the description of the previously explored east coast. About the expedition, it is mentioned in the work of Academician G.F. Miller, published in 1765: “In 1719 January 8 days (January 8 — author), the entire commission was determined by Lieutenant Fedor Soimonov, who both served somewhat to serve under their own imperial on a military ship called Ingermoland, on which His Majesty usually delighted to ride, and through that they got the opportunity to win special praise from the Sovereign, for their faithfulness and skill..... by which this description of the western coast of the Caspian Sea continued... 719 (1719-auth.) years of flight to the Kura River, and on another summer, that is, to the Astrabad Bay, and back to Astrakhan too...” [29; 50–51].

In 1720, a drawing of the map was applied to a copper plate and is known as the “Van Verden Map” (Fig. 2).

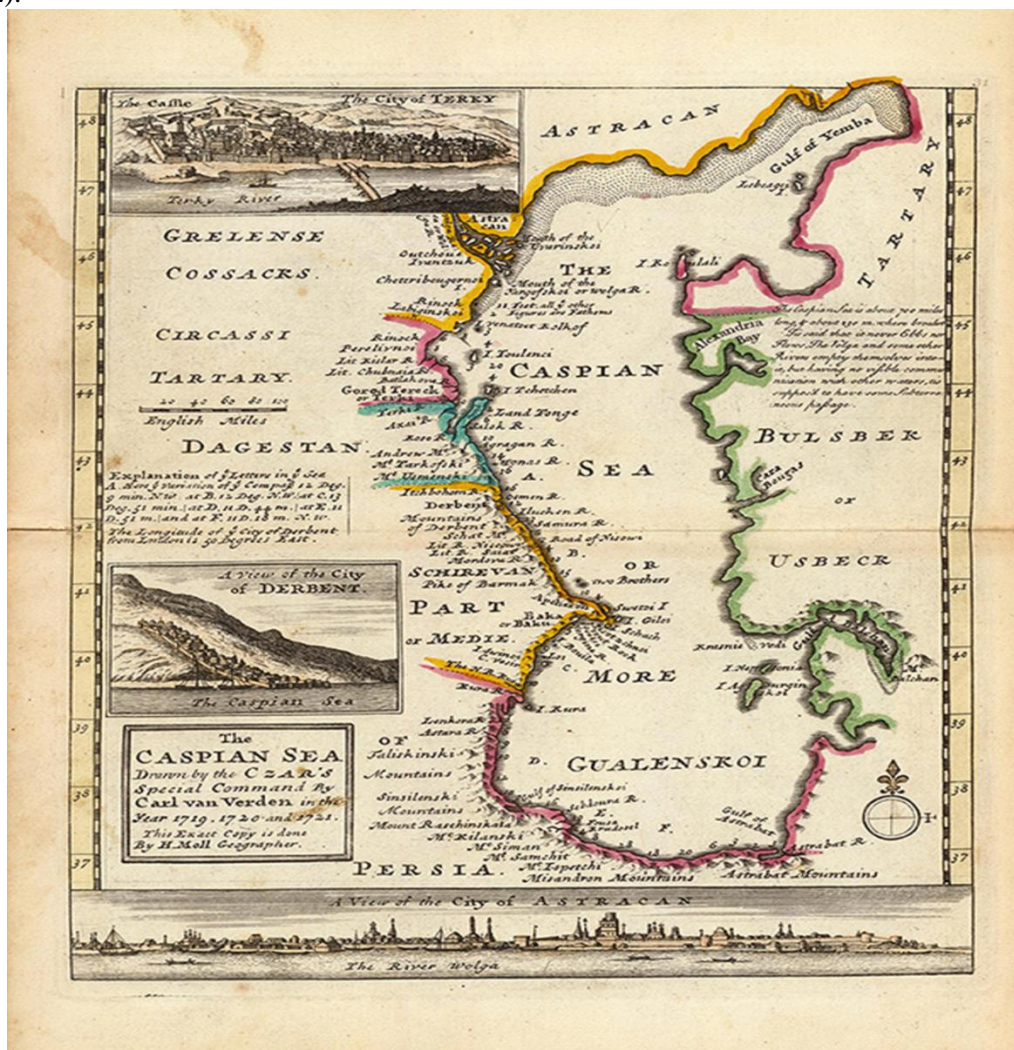

Fig. 2. “Painting of a flat Caspian sea” — General map of the Caspian Sea, Karl van Verden in 1719–1721 on the personal instructions of the Emperor Peter the Great [30; 99].

Moreover, in 1721, on behalf of Peter I, the librarian I.D. Schumacher presented a new map of the Caspian Sea to the Academy of Sciences in Paris. The map made a great impression on French scientists: “Everyone was amazed, because on the map, contrary to the opinions of all geographers, the Caspian Sea had a completely different shape” [30; 100].

Conclusion

The description of the Caspian Sea, its names, attempts to fix its outlines can be traced in the cartographic works of antiquity and the Middle Ages, but the beginning of its scientific research and state support for the implementation of mapping falls on the end of the 18th — beginning of the 19th century. Although interest in the Caspian Sea is found in the works of ancient authors, medieval scholars of Arab, Iranian, Turkic origin, the history of the Caspian has not previously been systematically studied. Based on the presented data on the study of the Caspian Sea, the main provisions and conclusions should be highlighted:

1. Ancient historians (Herodotus, Ptolemy, Eratosthenes, Strabo, etc.) collected information based on the memories of travelers, merchants, etc., that is, from the lips of third parties who told stories about the Caspian Sea and, ancient authors made approximate sea maps... Undoubtedly, obtaining data on the Caspian Sea as the only international sea trade transit at that time was due to the influence of the Great Silk Road, covering the territory from Ancient China to Italy. This is evidenced by the beginning of a chapter related to the Caspian Sea in the writings of Herodotus “according to the stories of some”.

2. The diversity of the names of the sea was influenced primarily by the presence on the coast of the Caspian Sea of peoples professing different religions and speaking different languages. The sea “inherited” from itself the names of states, principalities, khanates and cities located on the Caspian coast. Sometimes, due to incorrect pronunciation or incorrect spelling of previous names, many interpretations arose, which in historical sources are found in the most contradictory information. Although, to a large extent, an attempt to study the history of the sea, the life and life of the peoples inhabiting it originates in the studies of the Greek logographers of the ancient world, nevertheless, the accumulation of basic valuable information about the sea dates back to the Middle Ages. Scientific works of Muslim authors were devoted to the cartographic problems associated with the Caspian Sea and ideas about its coast in historical geography.

3. Since the modern era (middle of the 17th century), the study of the Caspian has acquired a scientific research character. The formation of the Russian state as an imperial state required intensive development of the territories surrounding it. As a result of the actions taken in this direction, the Caspian Sea was mapped by Peter the Great in the first quarter of the 18th century and subsequently the Russian State established its influence on the Caspian Sea.

Thus, the study of the Caspian Sea was scientifically substantiated in the Russian written information and cartographic materials of the expeditions of Peter I at the beginning of the 18th century. Planned and comprehensive studies of the Caspian Sea are starting from this period.

References

- 1 Бухарицин П. Этот древний загадочный Каспий / П. Бухарицин // Волга. — 1983. — С. 3.
- 2 Касымов А.Г. Каспийское море / А.Г. Касымов. — Л., 1987. — 152 с.
- 3 Гюль К.К. Каспийское море / К.К. Гюль. — Баку, 1956. — 327 с.
- 4 Меликов Р. Племя каспиев по античным и древневосточным источникам / Р. Меликов // Проблемы истории, филологии, культуры. — Магнитогорск: ФГБОУВО «Магнитогорский государственный технический университет им. Г.И. Носова», 2013. — № 13. — С. 217–229.
- 5 Корноухова Г.Г. Роль российского правительства в развитии каспийской торговли с Персией во второй половине XIX–начале XX вв. / Г.Г. Корноухова // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Сер. История России. — 2019. — № 3. — С. 661–682.
- 6 Буниятов З.М. Каспийское море в арабских источниках / З.М. Буниятов, Н.М. Велиханова // Изв. Акад. наук Азербайджанской ССР. Сер. истории, философии и права. — 1988. — № 2. — С. 128–138.
- 7 Ципоруха М.И. Первая печатная карта Каспийского моря / М.И. Ципоруха // Наука в России. — 2001. — № 2. — С. 88–93.
- 8 Курукин И.В. Персидский поход Петра Великого: низовой корпус на берегах Каспия (1722–1735) / И.В. Курукин. — М., 2010. — 381 с.
- 9 Мирзоев М.А. Имена на картах Каспия (из истории изучения и освоения) / М.А. Мирзоев. — СПб, 1992. — 183 с.
- 10 Едилхан А. Историческая география Мангистау / А. Едилхан // Огни Мангистау. — 2007. — С. 4.
- 11 Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы, Аруна Ltd, 2006. — 768 б.
- 12 Алиев Ш. Исторический обзор и анализ карт Каспийского моря до начала XIX в. Административные карты территории Азербайджана и их изменения за период 1813–1970 гг.: статьи / Ш. Алиев. — Баку, 2007. — 224 с.
- 13 Авеста. Избранные гимны. Из Видевдата; пер. с авест., предисл., примеч. и словарь И.М. Стеблин-Каменского. — М., 1993. — 208 с.

- 14 Бронштэн В.А. Клавдий Птолемей: II век н.э. / В.А. Бронштэн. — М., 1988. — 240 с.
- 15 Геродот. История в девяти книгах / Геродот; пер. и примеч. Г.А. Стратановского. — Л., 1972. — 600 с.
- 16 Никонов В.А. Краткий топонимический словарь / В.А. Никонов. — М., 1966. — 509 с.
- 17 Бартольд В.В. Работы по исторической географии / В.В. Бартольд. — М., 2002. — 711 с.
- 18 Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди / М.Х. Дулати. — Алматы, 2003. — 616 б.
- 19 Көмеков Б.Е. Иақұттың «Му'дждам әл-булдан» (XIII ғ.) жағрафиялық жинағы — Қазақстанның ортағасырлар тарихының дерегі / Б.Е. Көмеков, З.С. Ильясова. — Алматы, 2011. — 245 б.
- 20 Брун Ф.К. Перипл Каспийского моря по картам XIV столетия / Ф.К. Брун. — Одесса, 1872. — 44 с.
- 21 Nurbek U. Shayakhmetov. Kazakh Steppe as a Historical Geographic Phenomenon in the Works of Russian Scientists of the XVIII century / Nurbek U. Shayakhmetov, Gulnar T. Mominova, Janagul M. Omirbekova, et. al. // *Bylye Gody — Old years.* — 2019. — Vol. 54. — Is. 4. — P. 1439–1450.
- 22 Pochekaev R.Yu. Participants of Russian Naval Expeditions on the Political and Legal and Socio-Economic Situation of the Turkmen of the East Caspian Region (Mid-18th — Mid-19th c.) / R.Yu. Pochekaev // *Science Journal of Volgograd State University. History. Area Studies. International Relations.* — 2020. — Vol. 25. — № 5. — P. 42–51.
- 23 Байшов Б.Б. Отандық жер мәселесін шешу тарихы Каспий теңізі мәртебесін айқындау мысалында / Б.Б. Байшов // Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті — Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың стратегиясы — өңірлік дамудың драйвері: Халықаралық ғыл.-практ. конф. ғылыми еңбектер жинағы [2 томдық]. — Ақтөбе, 2018. — 1-т. — Б. 246–251.
- 24 Брикнер А.Г. История Петра Великого: [В 2-х т.]. — Т. 2. / А.Г. Брикнер. — М., 1996. — 368 с.
- 25 Гасанов М.Р. Каспийский поход Петра I 1722–1724 гг. — важный этап в развитии российско-дагестанских взаимоотношений / М.Р. Гасанов // *Вопросы истории.* — 2018 — № 8. — С. 62–69.
- 26 Mamedov (Mammadov) R.F. International Legal Status of the Caspian Sea: yesterday, today, tomorrow / R.F. Mamedov (Mammadov). — Baku, 2006. — 456 p.
- 27 Архив Президента Республики Казахстан. — Ф. 75–N. — Оп. 1. — Д. 5326. — Л. 92.
- 28 Берг Л.С. История великих русских географических открытий / Л.С. Берг. — М., 2011. — 640 с.
- 29 О торгах за Каспийское море древних средних и новейших времен; выписано из журнала Его Превосходительства господина тайного советника сенатора и ордена Святого Александра кавалера Федора Ивановича Соймонова, и из внесенных во оной дополнений... Г.Ф. Миллера. Печатана при Московских правительствующаго Сената Департаментах, 1765 года. — 82 с.
- 30 Соболев В. Петр I: «Зело приятно, что вы нас членом в свою компанию избрали»: 300 лет назад российский царь стал французским академиком / В. Соболев // *Родина.* — 2018. — № 1. — С. 98–101.

Б.Б. Байшов, А.Ж. Әбденов, Ж.Ж. Оразаева, Н.К. Демеева

I Петрдің Каспий маңы саясатының кейбір аспектілері: XVIII ғ. I ширегіндегі экспедиция жұмыстары негізінде

Тарихтың түрлі кезеңдерінде сол замандағы тарихи-саяси жағдайдың әсерінен атауы түрліше өзгерістерге түскен Каспий теңізінің тарихи-географиялық мәселелерін зерттеудің маңызы зор. Мақала Ресей, Қазақстан және шетелдік ғылыми еңбектеріне сүйене отырып жазылған. Зерттеудің мақсаты мен міндеті — XVIII ғасыр басындағы Каспий теңізі алабын зерттеу мен игеру мақсатындағы I Петр ұйымдастырған экспедициялардың теңіз туралы ғылыми мәліметтерді жинақтаудағы тарихи мәнін зерделеу. Бұл бойынша теңіз тарихы, теңіз атауы туралы мәліметтерді сараптау; теңіздің тарихи-географиялық және экономикалық ерекшеліктері бойынша архив қорларынан табылған орыс саяхатшылары мен ғалымдарының жазбаларына ғылыми талдау жұмыстарын жүргізу. Каспий теңізі мен оның тарихи-географиялық мәселелері ежелгі дүниеден бері көптеген саяхатшы, тарихшы, географ-ғалымдардың тарихи зерттеу тақырыбына айналған болатын. Авторлар негізгі көзқарасты I Петр кезеңіндегі Каспий теңізі бойында ұйымдастырылған экспедицияларға аудара отырып, осы мәселе турасында жазылған көптеген картографиялық материалдар мен деректерді жүйелеу арқылы ғылыми қорытындылар жасайды.

Кілт сөздер: Каспий теңізінің картасы, Каспий теңізі, тарихи география, тарихи карта, I Петр экспедициясы, тарих, Каспий маңы саясаты.

Б.Б. Баишов, А.Ж. Абденов, Ж.Ж. Оразаева, Н.К. Демеуова

Некоторые аспекты прикаспийской политики Петра I: на основе экспедиции в I четверти XVIII в.

В разные периоды истории большое значение имеет изучение историко-географических проблем Каспийского моря, название которых претерпело различные изменения под влиянием историко-политической ситуации того времени. Статья написана на основе российских, казахстанских и зарубежных научных трудов. Цель и задачи исследования — изучение исторического значения экспедиций, организованных Петром I в целях изучения и освоения бассейна Каспийского моря начала XVIII в., в сборе научных данных о море: экспертиза данных по морской истории, названию моря; проведение научного анализа записей русских путешественников и ученых, найденных в архивных фондах по историко-географическим и экономическим особенностям моря. Каспийское море и его историко-географические проблемы с древних времен стали предметом исторических исследований многих путешественников, историков, географов-ученых. Авторы делают научные выводы, систематизируют многочисленные картографические материалы и сведения, переводя основной подход в организованные экспедиции по Каспийскому морю периода Петра I.

Ключевые слова: карта Каспийского моря, Каспийское море, историческая география, историческая карта, экспедиции Петра I, история, прикаспийская политика.

References

- 1 Bukharitsin, P. (1983). Etot drevnii zagadochnyi Kaspii [This ancient mysterious Caspian]. *Volga*, 3 [in Russian].
- 2 Kasymov, A.G. (1987). Kaspiiskoe more [Caspian Sea]. Leningrad [in Russian].
- 3 Giul, K.K. (1956). Kaspiiskoe more [Caspian Sea]. Baku [in Russian].
- 4 Melikov, R. (2013). Plemia kaspiev po antichnym i drevnevostochnym istochnikam [The Caspian tribe according to ancient and ancient Eastern sources]. *Problemy istorii, filologii, kultury — Problems of history, philology, culture*, 13, 217–229. Magnitogorsk: FGBOUVO «Magnitogorskii gosudarstvennyi tekhnicheskii universitet imeni G.I. Nosova» [in Russian].
- 5 Kornoukhova, G.G. (2019). Rol rossiiskogo pravitelstva v razvitii kaspiiskoi trgovli s Persiei vo vtoroi polovine XIX–nachale XX vv. [The Role of the Russian Government in the Development of Caspian Trade with Persia in the Second Half of the 19th — Early 20th Centuries]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriya Istorii Rossii — Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: History of Russia*, 3, 661–682 [in Russian].
- 6 Buniyatov, Z.M., & Velikhanova, N.M. (1988). Kaspiiskoe more v arabiskikh istochnikakh [The Caspian Sea in Arabic Sources]. *Izvestiia Akademii nauk Azerbaidzhanskoi SSR. Seriya istorii, filosofii i prava — Bulletin of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR. Series of History, Philosophy and Law*, 2, 128–138 [in Russian].
- 7 Tsiporukha, M.I. (2001). Pervaia pechatnaia karta Kaspiiskogo moria [The First Printed Map of the Caspian Sea]. *Nauka v Rossii — Science in Russia*, 2, 88–93 [in Russian].
- 8 Kurukin, I.V. (2010). Persidskii pokhod Petra Velikogo: nizovoi korpus na beregakh Kaspii (1722–1735) [The Persian campaign of Peter the Great: the lower corps on the shores of the Caspian Sea (1722–1735)]. Moscow [in Russian].
- 9 Mirzoev, M.A. (1992). Imena na kartakh Kaspii (iz istorii izucheniia i osvoeniia) [Names on the maps of the Caspian Sea (from the history of study and development)]. Saint Petersburg [in Russian].
- 10 Edilkhan, A. (2007). Istoricheskaia geografii Mangistau [Historical geography of Mangistau]. *Ogni Mangistau — Lights of Mangistau* [in Russian].
- 11 (2006). Qazaqstan tarikh. Entsiklopediialyq anyqtamalyq [History of Kazakhstan. Let's define an encyclopedia]. Almaty, Aruna Ltd [in Kazakh].
- 12 Aliev, Sh. (2007). Istoricheskii obzor i analiz kart Kaspiiskogo moria do nachala XIX v. Administrativnye karty territorii Azerbaidzhana i ikh izmeneniia za period 1813–1970 gg. [Historical review and analysis of maps of the Caspian Sea before the beginning of the nineteenth century. Administrative maps of Azerbaijan and their changes for the period 1813–1970]. Baku [in Russian].
- 13 Avesta. (1993). Izbrannye gimny [Selected hymns]. (I.M. Steblin-Kamenskii, Trans., Preface). Moscow [in Russian].
- 14 Bronshten, V.A. (1988). Klavdii Ptolemei: II vek n.e. [Claudius Ptolemy: 2nd century BC]. Moscow [in Russian].
- 15 Gerodot. (1972). Istorii v deviaty knigakh. Perevod i primechaniia G.A. Stratanovskogo [Herodotus. History in nine books. Translation and notes by G.A. Stratanovsky]. Leningrad [in Russian].
- 16 Nikonov, V.A. (1966). Kratkii toponimicheskii slovar [Short toponymic dictionary]. Moscow [in Russian].
- 17 Bartold, V.V. (2002). Raboty po istoricheskoi geografii [Works on historical geography]. Moscow [in Russian].
- 18 Dulati, M.Kh. (2003). Tarikh-i Rashidi [Tarikh-i Rashidi]. Almaty [in Kazakh].

- 19 Komekov, B.E., & Iliasova, Z.S. (2011). YaquTTYn «Mu'dzham al-buldan» (XIII g.) zhagrafiialyq zhinagy — Qazakstannyn ortagasyrlar tarikhynyn deregi [Yakut's geographical collection “Mu'jam al-buldan” (XIII century) is a document of the medieval history of Kazakhstan]. Almaty [in Kazakh].
- 20 Brun, F.K. (1872). Peripl Kaspiiskago moria po kartam XIV stoletia [Periplus of the Caspian Sea according to the maps of the 14th century]. Odessa [in Russian].
- 21 Nurbek, U. Shayakhmetov, Gulnar T. Mominova, & Janagul M. Omirbekova. (2019). Kazakh Steppe as a Historical Geographic Phenomenon in the Works of Russian Scientists of the XVIII century. *Bylye Gody*, 54(4), 1439–1450.
- 22 Pochekaev, R.Yu. (2020). Participants of Russian Naval Expeditions on the Political and Legal and Socio-Economic Situation of the Turkmen of the East Caspian Region (Mid-18th — Mid-19th c.). *Science Journal of Volgograd State University. History. Area Studies. International Relations*, 25(5), 42–51.
- 23 Baishov, B.B. (2018). Otandyq zher maselesin sheshu tarikhy Kaspii tenizi martebesin aiqyndau mysalynda [The development of the Caspian Sea region]. *Qazaqstan Respublikasynyn Tungysh Prezidenti — Elbasy N.A. Nazarbayevtyñ strategiiasy — onirlik damudyn draiveri: Khalqaralyq gylimi-praktikalyq konferentsiasynyn gylimi enbekter zhinagy — Strategy of the First President of the Republic of Kazakhstan — Elbasy N.A. Nazarbayev — a Driver of Regional Development: Collection of Scientific Papers of the International Scientific and Practical Conference* (pp. 246–251), 1 (Vols. 1-2). Aktobe
- 24 Brikner, A.G. (1996). Istoriia Petra Velikogo [History of Peter the Great]. Vols. 1-2. Moscow, 1 [in Russian].
- 25 Gasanov, M.R. (2018). Kaspiiskii pokhod Petra I 1722–1724 gg. — vazhnyi etap v razvitií rossiisko-dagestanskikh vzaimootnoshenii [Caspian campaign of Peter I 1722–1724. — an important stage in the development of Russian-Dagestan relations]. *Voprosy istorii — History issues*, 8, 62–69 [in Russian].
- 26 Mamedov, (Mammadov) R.F. (2006). International Legal Status of the Caspian Sea: yesterday, today, tomorrow. Baku.
- 27 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 75–N. — Op.1. — D. 5326. — L. 92 [in Russian].
- 28 Berg, L.S. (2011). Istoriia velikikh russkikh geograficheskikh otkrytii [History of the great Russian geographical discoveries]. Moscow [in Russian].
- 29 (1765). O torgakh za Kaspiiskoe more drevnikh srednikh i noveishikh vremen; vypisano iz zhurnala Ego Prevoskhoditelstva gospodina tainago sovetnika senatora i ordena Sviatogo Aleksandra kavalera Fedora Ivanovicha Soimonova, i iz vnesennykh vo onoi dopolnenii... G.F. Millera. Pechatana pri Moskovskikh pravitelstvuiushchago Senata Departamentakh [On trades for the Caspian Sea in ancient, middle and modern times; excerpted from the journal of His Excellency Mr. Privy Councilor Senator and Knight of the Order of St. Alexander Fyodor Ivanovich Soymonov, and from the additions made to it... G.F. Miller]. Moscow [in Russian].
- 30 Sobolev, V. (2018). Petr I: «Zelo priiatno, chto vy nas chlenom v svoiu kompaniiu izbrali»: 300 let nazad rossiiskii tsar stal frantsuzskim akademikom [Peter I: “It is very pleasant that you elected us a member of your company”: 300 years ago the Russian Tsar became a French academician]. *Rodina — Homeland*, 1, 98–101 [in Russian].

Information about the authors

Baishov Bakyt — Candidate of historical sciences, senior lecturer of the Department of History and Religious studies, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-6656-9596>

Abdenov Aidyn — Candidate of historical sciences, Department of Geography and Tourism, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-1271-4265>

Orazaeva Zhazira — Candidate of historical sciences, Candidate of historical sciences, senior lecturer of the Department of History and Religious Studies, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-1090-8373>

Demeuova Nurgul — Candidate of historical sciences, senior lecturer of the Department of Kazakhstan History, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-6255-674X>

Ш.Т. Бектасов *, М.З. Утегенов

*Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан
(E-mail: shagbanbektasov@gmail.com; utegenov@inbox.ru)*

Хлебозаготовки 1931–1932 годов в Кокчетавском районе по материалам Государственного архива Акмолинской области

В статье рассмотрены хлебозаготовительные кампании 1931–1932 годов в Кокчетавском районе, когда колхозы стали основной производственной единицей в выращивании зерна. Авторы проанализировали деятельность местной власти, направленную на выполнение директив вышестоящих органов в период хлебозаготовок, на основе документов Районного комитета Коммунистической партии, Контрольной комиссии Рабоче-крестьянской инспекции, хранящихся в фондах Государственного архива Акмолинской области. Статья содержит сведения о сроках и объемах хлебозаготовок, методах их проведения и об отношении местного населения к действиям органов власти. Авторы считают, что такие региональные исследования позволяют раскрыть закономерности, принципы и механизмы проведения хлебозаготовок в целом по стране. По мнению авторов, Районный комитет ВКП (б) был основным органом, контролирующим и управляющим ходом хлебозаготовительной кампании, который требовал от хозяйств (колхозов, единоличных хозяйств) выполнения хлебозаготовительных планов в срок и в полном объеме, не считаясь с экономическим потенциалом населения района. Это, в свою очередь, привело к острому социальному кризису, выразившемуся в репрессивной политике власти, отходничестве населения.

Ключевые слова: хлебозаготовки, колхозы, единоличники, местные органы власти, райком партии, сельские советы, уполномоченный, ответсекретарь, семенная ссуда.

Введение

Аграрная политика правительства Советского Союза в конце 20-х–начале 30-х годов XX века была направлена на превращение сельского хозяйства в ресурсную базу для форсированной индустриализации государства. Основным ресурсом стало зерно, и для его сбора проводились государственные хлебозаготовки, обязательные для всех производителей: колхозов, совхозов и индивидуальных хозяйств.

Вопросы истории хлебозаготовительных кампаний в общесоюзном масштабе рассматриваются в исследованиях В.П. Данилова, С.В. Кульчицкого, Н.А. Ивницкого, В.В. Кондрашина [1] и многих других исследователей. В этих работах глубокое и всестороннее обоснование получил тезис о том, что коллективизация и хлебо-, мясозаготовки и другие «хозполиткампании» загнали в глубокий кризис сельское хозяйство, став причиной голода начала 30-х годов XX века.

Целостную картину функционирования хлебозаготовительной системы Советского Союза невозможно реконструировать без детального изучения региональной специфики. Хлебозаготовки в Казахстане были частью этого процесса. В этой связи необходимо упомянуть, что проблемы хлебозаготовок в Казахстане рассматриваются в трудах М.К. Козыбаева, К.С. Алдажуманова, Ж.Б. Абылхожина [2], Т. Омарбекова и других исследователей, посвященных общим темам форсированной модернизации сельского хозяйства Казахстана.

Хлебозаготовительные кампании в Казахстане как отдельная научная тема рассматривалась редко [3]. В этой связи представляют интерес отдельные районы, которые относились к зерновым в рассматриваемый период. Исследование хлебозаготовительной кампании в Кокчетавском районе может представлять научный интерес как региональная тема, и в то же время в ней будет отражена вся совокупность проблем истории хлебозаготовок в Казахстане в целом. Такое региональное исследование позволит раскрыть механизм проведения хлебозаготовок, деятельность органов местной власти — непосредственных проводников аграрной политики Советского правительства и отношение местного населения к этой деятельности.

* Автор-корреспондент. E-mail: shagbanbektasov@gmail.com

Здесь надо упомянуть, что в 1928 году в ходе административно-территориальной реформы была упразднена Акмолинская губерния и вместо нее образовались Акмолинский, Кызыл-Джарский округа, последний позже был переименован в Петропавловский. Кокчетавский уезд был ликвидирован, и в его административных границах организованы несколько районов. Спустя два года окружная система заменена на районное администрирование, Акмолинский и Петропавловский округа были ликвидированы, и на их территории образованы укрупненные районы. Территория Петропавловского округа была разделена на пятнадцать районов, одним из которых являлся Кокчетавский, занимавший территорию в 14 600 кв. км, а в его состав входили 46 сельских и аульных советов [4; 144–145].

Материалы и методы исследования

Документы, сохранившиеся в Фондах Государственного архива Акмолинской области (далее — ГА АО), позволяют составить вполне целостную картину истории хлебозаготовок в Кокчетавском районе в 1931–1932 годах. В этом отношении представляют научный интерес дела из Фонда 3272, в которых отражены сведения о деятельности Кокчетавского районного комитета ВКП(б). По описи Фонда дела датируются с 1929 по 1960 годы. В списках дел из этого фонда интересующего нас периода (1929–1933) отражена деятельность Отдела агитации и пропаганды, Общего и Организационно-инструкторского отделов райкома партии.

Источником для настоящей статьи также стали дела из Фонда 3270, в которых собраны документы по деятельности Контрольной комиссии Рабоче-крестьянской инспекции. В этом Фонде собраны протоколы заседаний партийной коллегии районного комитета ВКП(б), в которых рассматривались дисциплинарные дела коммунистов, акты обследования учреждений, колхозов и другие документы.

Из документов, собранных в этих архивных делах, помимо объемов, сроков и хода заготовок зерна, можно выявить сведения о деятельности и методах местных органов власти в этой сфере, которые свидетельствуют об установлении партийного диктата над сельским хозяйством района и отношении населения к этой деятельности.

При подготовке статьи были использованы сборники документов и материалов, опубликованных и бывших в научном обороте. Среди сборников следует отметить издание «Насильственная коллективизация и голод в Казахстане 1931–1933 гг.», изданное в Алматы в 1998 году [5]. При написании статьи авторы пользовались двухтомным сборником «Трагедия казахского аула. 1928–1934: Сборник документов в 2-х т.», содержащим документы периода советской модернизации сельского хозяйства в Казахстане [6]. Также был использован сборник «"Первая заповедь": Хлебозаготовки в СССР. 1931–1932», где опубликованы документы Российского государственного архива новейшей истории, характеризующие государственные хлебозаготовки в 1931–1932 гг [7].

В процессе разработки данной статьи авторы применили методы общенаучного анализа исторического прошлого, логический метод, а также методы анализа, синтеза и систематизации данных. Основные методологические подходы к исследованию включали в себя источниковедческий анализ, индукцию и дедукцию.

Обсуждение результатов

Хлебозаготовительные кампании 1931–1932 годов в Казахстане носили драматический характер, это было обусловлено тем, что в этот период в зерновых районах коллективизация хозяйств достигла своего апогея и колхозы стали основным источником поставок хлеба государству. Это, в свою очередь, облегчило государству, в лице органов местной власти и организаций заготовительной сети, отчуждение результатов труда крестьян, применяя административно-командные методы.

По решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 20 июля 1931 г. в 1931 году план хлебозаготовок по КазАССР предусматривал сбор 65 млн пудов. Попытки снизить его, предпринятые Казкрайкомом и СНК КазАССР в виде письма М.И. Кахиани, И.М. Курамысова и У.Д. Исаева, были отвергнуты 30 июля 1931 г. на заседании Политбюро ЦК ВКП(б) с формулировкой «в точности провести хлебозаготовительный план в 65 млн пудов, утвержденный ЦК», также указывалось «что ЦК воспрещает всякую дискуссию о хлебофуражном балансе и о плане, а также всякие разговоры о пересмотре утвержденного плана хлебозаготовок» [7; 112]. Позже, согласно Телеграмме от 12 ноября 1931 года Казкрайкому ВКП(б) и совнаркому за подписью Сталина и Молотова, этот план был снижен до 40,9 млн пудов [7; 183]. Руководству КазАССР в лице Казкрайкома и СНК предстояло

распределение плана по районам. Кокчетавскому району предстояло выполнить план хлебозаготовок согласно разверстанного плана.

Сведения о заготовках зерна в Кокчетавском районе в 1931 году содержатся в Протоколах заседаний бюро райкома, которые собраны в деле № 8 из Фонда 3272 по Описи № 1. Самые ранние даты этих документов — август 1931 года, наряду с протоколами 20 заседаний в дело включены резолюции к ним. В 17 заседаниях бюро райкома рассматривался вопрос хлебозаготовок. Первый документ из дела — Протокол № 2 датируется 11 августа 1931 года, в нем зафиксирована повестка дня заседания бюро райкома, в котором рассматривались вопросы заготовки хлеба по району за 1931 год [8].

Доклад по плану хлебозаготовок делал ответсекретарь райкома партии Стариков. Бюро на заседании утвердило годовой объем хлебозаготовок в 600 тыс. пудов и гранцевого сбора в 67 тыс. пудов или 100 тысяч центнеров, спущенный Казкрайкомом. Судя по этому документу, колхозы, обслуживавшиеся Джамантузской МТС (машино-тракторной станцией), должны были сдать государству 6700 центнеров, Зерендинским МТС — 24700 центнеров и Таинчинским МТС — 37 000 центнеров. Самостоятельным колхозам и единоличникам предстояло сдавать 32 тысячи центнеров зерна [9].

Об объеме обязательных заготовок зерна для Кокчетавского района также можно узнать из Письма «руководства Кокчетавского района в центральные органы КазАССР о невозможности выполнения плана хлебозаготовок». В этом Письме, датированном 29 августа 1931 года, говорится, что «на район в 100 000 ц, согласно директив Крайкома, был принят и спущен по району 14–15 августа в разрезе МТС и отдельных секторов» [6; 396].

На заседании, кроме плана, обсуждались организационные мероприятия по проведению заготовительной кампании и давались конкретные поручения конкретным сотрудникам и организациям района. Например, Старикову и Савельеву поручалось «в суточный срок провести уточнение заданий по сельаулсоветам в соответствии с установленным заданием по району» [9]. Партийному комитету РКС и Союзхлеба совместно с ОРГО РК — подобрать состав уполномоченных по хлебозаготовкам в количестве не менее 20 чел. и командировать немедленно после инструктирования».

12 августа 1931 года на заседании Бюро райкома рассматривался вопрос разбивки объемов сдаваемого зерна государству по МТС и сельаулсоветам [10]. Этот план утвердили на заседании, и необходимо было в пятидневный срок доставить в сельаулсоветы.

На заседании Бюро райкома от 31 августа 1931 года, которое было задокументировано Протоколом № 5, рассматривался ход заготовительной кампании, представляли информацию МТС, секретари парткомов, работники заготовительных организаций. Бюро райкома своим Постановлением, принятым на этом заседании, признает ход и темпы хлебозаготовок неудовлетворительными, «правооппортунистическими», за две недели заготовительных работ было собрано 7800 центнеров, или 7,8 процентов.

Для ускорения темпов хлебозаготовок было указано всем парткомам МТС, партийным коллективам, уполномоченным по хлебозаготовкам «добиться немедленного решительного перелома выполнения хлебозаготовок» и обеспечить к 10 сентября выполнение хлебозаготовок на 50 %, а к 1 октября выполнить весь план хлебозаготовок [11].

Но как показывает Резолюция к заседанию Бюро райкома ВКП (б) № 11, план хлебозаготовок не удалось выполнить к сроку, а к 10 октября, по данным Бюро райкома, было собрано лишь 37,8 процентов зерна от плана.

Из Резолюций к Протоколу № 14 от 8 ноября 1932 года по докладу Старикова узнаем, что к 5 ноября Кокчетавский район выполнил 50 процентов плана хлебозаготовок [12].

К 20 ноября план по хлебозаготовкам в Кокчетавском районе был выполнен на 71 процент [13]. А к 20 декабря, по Протоколам заседаний бюро РК ВКП (б) Кокчетавского района, этот показатель достиг 94,5 процентов [14].

Выполнение плана хлебозаготовок 1931 года обсуждалось и на заседаниях бюро райкома в январе 1932 года. Протоколы этих заседаний в 1932 году и резолюции к ним собраны в том же фонде и по той же описи, но уже в деле № 23. Нумерация протоколов сохранилась, из Протокола № 22 заседания бюро РК Кокчетавского района от 15 января 1932 года, также из резолюций к ним узнаем, что к 15 января 1932 года план хлебозаготовок был выполнен на 97 процентов [15]. Хлебозаготовки

1931 года в Кокчетавском районе были выполнены на 98,7 процентов, такая цифра была заявлена в докладе ответсекретаря Новака на III партийной конференции, прошедшей в марте 1932 года [16].

Рассматриваемые архивные документы содержат сведения не только о сроках и объемах выполнения хлебозаготовок, но и о характере заготовительных работ, проводимых органами местной власти. Хлебозаготовки в Кокчетавском районе начались трудно, райком партии прекрасно знал о состоянии хлебов на полях, о чем свидетельствует письмо в Казкрайком, которое упоминалось в данной статье. В этом письме руководство района ставит в известность Краевое начальство о невозможности выполнения плана хлебозаготовок, полученных в виде «твердой директивы». Причиной этому, считало руководство района, является низкая урожайность, обусловленная «засушливым летом». В качестве доказательства в письме были приведены факты о том, что «аул № 2 из всей посевной площади в 1308 га имеет уцелевший посев в 130 га с урожайностью максимум в 10 пудов с га, то есть 1300 пудов всего валового сбора, тогда как этот аул имеет план в 3600 пудов. Аул № 4 из 1017 га имеет уцелевшую площадь в 370 га с урожайностью максимум в среднем в 8–9 пудов с га, тогда как ему дан план в 900 ц. и т.д. и т.п.» [6; 398]. Тем не менее, из этого письма можно сделать вывод о том, что местным органам власти придется ради выполнения заготовок зерна применить весь административный ресурс.

Основные подходы проведения хлебозаготовительной кампании в районе были выработаны на заседании бюро райкома ВКП(б) 31 августа 1931 года и зафиксированы в резолюции к ним. Одним из важных решений, принятых на этом заседании, было обеспечение государственного плана хлебозаготовок в первую очередь, только потом разрешалась засыпка семян на посев следующего года и оплата труда колхозников. Декларировалась необходимость включения в борьбу за выполнение плана хлебозаготовок, немедленное разоблачение и изгнание из партийных рядов «правых оппортунистов, двурушников, явно или скрыто сопротивляющихся хлебозаготовкам» [17].

Еще одним значимым решением этого заседания стало привлечение к хлебозаготовкам прокуратуры, которой предлагалось «применение судебных репрессий в отношении кулацко-зажиточных хозяйств, не выполняющих твердое задание» [18]. Такие же репрессивные меры планировались в отношении работников сельсоветов, срывающих хлебозаготовки.

В колхозы и сельские советы направлялись уполномоченные райкома, райсполкома, об этом говорят протоколы заседания бюро райкома, проводившиеся 4 сентября, 15 сентября, 27 сентября, 10 октября. Эти работники должны были контролировать ход уборки зерновых и выполнения плана хлебозаготовок не только колхозами, но и единоличниками, прикрепленными в сельском совете. К их обязанностям зачастую относился также контроль за выполнением и других заготовительных мероприятий, например, мясозаготовок.

Несмотря на все усилия местных органов власти, хлебозаготовки шли медленно и райком причины такого состояния дел видел в «оппортунистической» деятельности многих сельских и аульных советов, председателей и правлений колхозов и безответственном отношении уполномоченных, например, как указывалось в резолюции к протоколу заседания бюро от 15 сентября [19]. На заседании Бюро 10 октября райком констатирует, что уполномоченные не справляются с выполнением хлебозаготовок, «сеют панику, вносят дезорганизацию в ряды колхозников» [20].

Реакция райкома последовала быстро, уже 17 октября на заседании Бюро было заявлено, что «главным виновником, инициатором в составе бюро в дезорганизации хлебозаготовок является т. Аленов» [21]. Турум Аленов был освобожден от должности председателя районного исполнительного комитета и выведен из состава бюро райкома. На этом заседании бюро перед районной контрольной комиссией была поставлена задача о сборе материалов о «правооппортунистической» деятельности Аленова для привлечения его к партийной ответственности.

В последующих заседаниях бюро райкома партии наказывало уполномоченных райкома, членов правлений колхозов и сотрудников сельских советов. Например, на заседании 28 октября были исключены из партии члены Таинчинского партийного комитета Холодов, Полещук и Погромский, 8 ноября — Аксаков, 20 ноября — Голуб. На этом же заседании был снят с работы двадцатипятилетний Афанасьев, его дело было передано в ЦК. Почти на каждом заседании бюро райкома объявлялись выговоры, например, 8 ноября секретарям партийных комитетов МТС Меличко, Усманову, Мостовому, на том же собрании директору Таинчинской МТС Смирнову, 20 ноября — уполномоченным райкома Ладыгину, Некоз, также директору Джамантузской МТС Морозкину. На партийной конференции Кокчетавского района, прошедшей 23–25 марта 1932 года,

ответсекретарь Новак заявил, что в ходе заготовок 1931 года из партии были исключены 29 человек [16].

Необходимо отметить, что многие председатели колхозов, секретари ячеек, уполномоченные, отправленные в колхозы района для проведения хлебозаготовок, на местах видели реальное положение дел и пытались сопротивляться. Например, уже 31 августа на заседании Бюро райкома секретарь парткома Таинчинской МТС И. Дулебов категорически отказался выполнять план хлебозаготовок на 100 процентов, основав это «хлебофуражным балансом», то есть разницей в объеме валового сбора зерна и объеме сдаваемого хлеба государству [22].

Двадцатипятилетний Коган, работавший инструктором в Джамантузской МТС, написал Письмо в агитационно-массовый отдел ЦК ВКП(б) (так в документе) и Кокчетавский райком о невозможности выполнения плана хлебозаготовок [23]. Это письмо разбиралось на Заседании Бюро райкома партии, где было принято Постановление, в котором утверждалось, что сведения Когана не соответствуют действительности [24]. Другой двадцатипятилетний, Жуков, председатель колхоза «Индустрия», категорически отказался выполнять план хлебозаготовок, за что был исключен из партии и уволен с работы.

Алексеевский колхоз при плане хлебозаготовок на колхоз 801 центнер собрал 613 центнеров зерна, и председатель М. Тыщевский, заявив, что планов не будет выполнять, выдал авансом колхозникам 200 центнеров, 100 центнеров выделил в Фонд общественного питания и оставил 200 центнеров в Фонд регулирования [25]. Двадцатипятилетний, кандидат в члены ВКП(б) Тыщевский был снят с работы и исключен из партии, материал его дела отправлен в Днепропетровский обком.

Ради выполнения плана уполномоченные и власть на местах доходили до откровенного шантажа населения, что в документах районного комитета партий именуется голым администрированием, «левацкими загибами». Таких упоминаний о «левых загибах» в протоколах и резолюциях к ним немного, но они описываются как массовое явление, например, ответсекретарь райкома партии Новак на заседании бюро 10 декабря констатирует, что «необходимо предостеречь нашу парторганизацию от левацких загибов, и на этот счет нам дают право говорить об этом факты, когда наши уполномоченные занимаются не тем, чем нужно, они, помимо массовой работы, администрируют, производят массовые аресты» [26]. При этом районное партийное руководство требовало от уполномоченных, ячеек, правлений колхозов достичь окончательного перелома в заготовках зерна. Выполнение плана не гарантировало освобождения от сбора зерна уполномоченных, чьи подопечные колхозы сдали обязательный объем государству. От них требовали мобилизацию колхозов на выполнение «встречных» планов, то есть сдачу зерна сверх плана хлебозаготовок.

Население восприняло хлебозаготовки 1931 года отрицательно, подобное отношение в протоколах, резолюциях было отражено в таких формулировках, как «голодные, недородные настроения», «голодные кулацкие настроения», «кулацко-байское влияние». И на каждом заседании бюро призывали бороться с такими настроениями. Особенно красноречиво выразился член бюро райкома Н. Шолохов на заседании 10 декабря, заявив «кулацко-байское влияние в колхозах до сих пор есть, которое нужно вырвать с корнем, тогда только пойдет хлеб и выполним план на 100 %» [27]. Население на действия местной власти ответило пассивным сопротивлением, представлявшим из себя сокрытие пшеницы, распределение зерна среди колхозников как аванс, которое в рассматриваемых документах сформулированы как «растранжирование».

О сокрытии пшеницы в колхозе «Буденный» села Зеренда докладывал на партийной конференции ответсекретарь Новак, по его словам, при содействии бедноты уполномоченным удалось вскрыть более 50 ям со скрытым хлебом [16]. Такие же ямы с хлебом были обнаружены в г. Кокчетаве в колхозе «Енбек».

О «растранжировании» зерна в колхозах обсуждалось на заседании Бюро районного комитета партии 15 сентября, 28 ноября. Например, в колхозах сел Москва, Берлин, Многоцветное, Ивановка выдавались авансы по количеству едоков, то есть по количеству членов семьи колхозника. На заседании Бюро райкома 28 ноября ответсекретарь Новак утверждал, что в колхозах аулсоветов № 7, 8, 9, 10 и 17 «хлеб растранжирили во время обмолота, там был поставлен контроль, который ничего не делал, и хлеб пошёл по рукам колхозников, а от колхозников к единоличникам» [28].

Особенно острой для власти являлась проблема выполнения обязательств хлебозаготовок единоличниками, особенно так называемым «кулацко-байским» элементом. По архивным документам известно, что более 12 тысяч хозяйств к августу 1931 года были объединены в 137 колхозов [29]. Количество единоличных хозяйств к середине 1932 года по архивным документам составля-

ло 552 единицы, нам представляется к сроку хлебозаготовок 1931 года их число было несколько больше [30].

Единоличники, прекрасно понимая принудительный характер не только хлебозаготовок, но и заготовок скота, масла, овощей, шерсти, пытались сопротивляться действиям органов местной власти. Сопротивление выражалось в сплошном неуправляемом отходничестве, отказе от выращивания зерна и массовом забое скота. Практически на каждом заседании бюро, где рассматривался ход хлебозаготовок, поднималась проблема единоличника, и партийные функционеры решение этой проблемы видели в применении карательных судебных мер. На заседании Бюро 20 ноября районный комитет поручал райпрокурору организовать в селе Зеренда показательный суд над «злостными несдатчиками и кулаками» [31]. В качестве примера осужденных единоличников за невыполнение плана хлебозаготовок можно привести гражданина Гурьева и братьев Лебедевых, Степана и Петра, приговоренных к трем годам лишения свободы Кокчетавским районным судом. Сведения об этих лицах фигурируют в «заявлении судебно-следственных органов в Карагандинский областной комитет партии» за подписью Председателя Карагандинского областного суда Пальмухамедова [32; 51].

Заготовительная деятельность органов местной власти не ограничивалась выполнением планов, спущенных сверху, к началу весны перед районным руководством вставала проблем засыпки семенных фондов колхозами, это означало, что продовольственный фонд колхозов сокращался пропорционально объема засыпанных семян. Эти семена предназначались для посева, который даст новый урожай, часть которого будет сдана по плану хлебозаготовок государства уже в следующей «хозполиткампании».

Хлебозаготовки 1932 года получили официальный старт Постановлением ЦК ВКП(б) «Об организации хлебозаготовок в кампанию 1932 г.» от 7 июля 1932 г., где были утверждены правила новой хлебозаготовительной кампании для колхозов и единоличных хозяйств.

В соответствии с Протоколом № 110 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) от 27 июля 1932 года по КазАССР был утвержден План хлебозаготовок в объеме 622,4 тысяч тонн зерновых [7; 370].

В 1932 году советская власть провела очередную административную реформу, по которой 10 марта была образована Карагандинская область с центром в Петропавловске, в составе которой был и Кокчетавский район. Теперь уже область распределяла планы хлебозаготовок по районам.

Протоколы заседания Бюро районного комитета ВКП (б) Кокчетавского района, собранные в Деле № 24 по Описи № 1 Фонда № 3272 ГААО, содержат сведения о таких хлебозаготовках 1932 года по Кокчетавскому району.

На заседании Бюро райкома партии 3 августа 1932 года, где определяли объем планов хлебозаготовок по району, присутствовал уполномоченный обкома Карагандинской области Будюкин, который оказал большое влияние на решения Бюро райкома. Здесь необходимо упомянуть, что, согласно Постановлению ЦК ВКП(б) «Об организации хлебозаготовок в кампанию 1932 г.» от 7 июля 1932 г., план хлебозаготовок нужно было доводить до каждого района и колхоза. Также обкомы должны были отправлять в районы уполномоченных для разбивки плана по району.

В ходе заседания Бюро райкома было принято решение об объеме хлебозаготовок, который равнялся 79200 центнеров. Уполномоченный обкома настаивал на увеличении этих объемов до 110 тысяч центнеров, что было зафиксировано в Протоколе как особое мнение областного уполномоченного [33].

В Протоколах последующих заседаний бюро райкома (7, 9 и 13 августа) обсуждался и был утвержден Районный план хлебозаготовок в размере 120000 центнеров, в том числе возврат семенной и продовольственной ссуды 50276 центнеров и продажи государству 69724 центнеров. Согласно этому документу, помимо колхозов, единоличные хозяйства должны были сдать 750 центнеров, и так называемые «кулацко-байские» хозяйства сверх плана, в порядке твердых заданий — 500 центнеров. Объем гарнцевого сбора на 1932 г. был утвержден в размере 8493 центнеров [34]. Этот объем определялся в течение нескольких заседаний, нужно при этом отметить, что основным фактором увеличения объема хлебозаготовок по району являлись требования Карагандинского обкома партии, о чем свидетельствует Телеграмма Ответсекретаря Карагандинского обкома партии И.М. Беккера [35].

В сохранившейся в архиве Резолюции Пленума Районной контрольной комиссии рабоче-крестьянской инспекции было зафиксировано, что окончательно утвержденные планы хлебозаготовок необходимо довести до каждого сельского, аульного совета, колхоза не позднее 15-го августа, проведение обсуждения этих планов на бригадных и общих собраниях колхозников. Согласно этой

резолуции в течение августа ставилась задача выполнения плана на 10 %, к пятнадцатилетию Октябрьской революции закончить полностью [36]. В этом документе также утверждалось, что за выполнение заготовительных планов полную ответственность несут сельские и аульные советы и правления колхозов.

На заседании, датируемом 3 октября, Бюро райкома вынесло решение о снижении объема хлебозаготовок и отсрочки семенной ссуды, основываясь на Постановлении Бюро обкома от 3 октября за № 41, как указано в документе [37]. По этой Резолюции объемы заготовок зерна в районе снижались на 9 тысяч центнеров и на 22890 центнеров зерна предоставлялась отсрочка возврата семенной ссуды. Такое снижение плана хлебозаготовок было связано с Постановлением Политбюро ЦК ВКП (б) «О сельском хозяйстве и, в частности, животноводстве Казахстана» от 17 сентября 1932 г., в котором было указано, что план хлебозаготовок по Казахстану уменьшен на 3 млн пудов, а возврат продсемссуды в размере 5 млн пудов отсрочен до следующего года [38; 251].

Согласно Постановлению Бюро райкома, датируемого 26 ноября, Кокчетавский район выполнил План хлебозаготовок на 104 %, но нам представляется, что составителями этого документа допущена ошибка написания месяца римскими цифрами в дате. Повод усомниться в правильности даты документа даёт текст в основной части Постановления: «...в результате чего план хлебозаготовок при общем выполнении 104,8 % на 25 декабря...» [39]. В деле нет Протокола заседания, который обычно предваряет такие документы и датируется тем же числом. Зато есть Протокол заседания Бюро райкома от 26 декабря 1932, где рассматривался широкий круг вопросов, в том числе и хлебозаготовки. Вполне вероятно, что при архивной обработке и систематизации дела сотрудники архива заложили документ в дело отдельно, ориентируясь по дате, указанной в заголовочной части постановления.

Хлебозаготовки 1932 года в Кокчетавском районе носили такой же авральный характер, что и в предыдущие годы, и это нашло отражение практически во всех документах районного комитета партии, где обсуждались заготовки зерна. Хотя райком предпринимал усилия по организации системы хлебозаготовок в районе, для этого еще 19 июля на Заседании Бюро колхозы района были разбиты на восемь кустов, за каждым был закреплен уполномоченный. А для контроля работы и непосредственного руководства на местах за каждым кустом и МТС были назначены члены бюро райкома. Для системного контроля работы уполномоченных организационный отдел райкома создавал бригаду в составе трех человек. В обязанности этой бригады входила подготовка отчетов о работе каждого уполномоченного для представления на заседаниях бюро райкома.

Партийные власти района еще до начала хлебоуборочных работ пытались контролировать подготовку колхозов, МТС, элеваторов к уборке урожая, и эта деятельность также нашла отражение в архивных работах, например, есть протоколы заседаний бюро райкома, где рассматривались вопросы ремонта на Кокчетавском элеваторе, состояния техники в Таинчинском, Зерендинском МТС. В этих документах констатируется плачевное состояние уборочной техники (лобогрейки, веялки) и чрезвычайно медленные темпы ремонтных работ Кокчетавского элеватора [40].

Органы местной власти свою деятельность по выполнению плана хлебозаготовок основывали на административно-командных методах. И это выразилось в категорических требованиях бюро райкома к партийным ячейкам на местах, уполномоченным, правлениям и председателям колхозов о проведении уборки урожая в сжатые сроки, борьбы с потерями зерна, выполнении плана хлебозаготовок.

Несмотря на все усилия райкома партии, уборка хлеба в районе и последующая заготовки зерна шли с большим трудом, в Протоколе заседания бюро райкома за 30 сентября были перечислены практически все причины этого. В этом документе отмечалось, что скирдование и молотья по темпам сильно отстают от косыбы хлеба. Слабая борьба с потерями хлеба на поле и току, отсутствие охраны зерна от порчи и расхищения, сдача засоренного или влажного зерна в элеваторы [41]. В качестве причины медленного выполнения плана заготовок зерна приведено также отсутствие работы сельских и аульных советов по выполнению единоличниками хлебозаготовок и недоведение твердых заданий.

Несмотря на все усилия райкома партии, к середине ноября ход уборки урожая в Кокчетавском районе и в особенности в радиусе Таинчинской МТС оказался под угрозой срыва. Для выправления ситуации в район приехал ответсекретарь Карагандинского обкома партии И.М. Беккер.

18 ноября на заседании Бюро райкома и Президиума Контрольной комиссии РКИ, где он принимал участие, было принято решение о применении штрафных санкций в отношении колхозов, не выполняющих плана хлебозаготовок, в виде лишения отсрочки семенной ссуды, наряду с этим о применении мер в отношении единоличников и «кулацко-байских» хозяйств при отказе от

выполнения плана заготовок Постановления Крайкома от 10 ноября, по которому судебно-следственные органы рассматривают дело о хлебозаготовках вне очереди и «наказательным порядком добываясь в процессе разоблачения организации сопротивления и саботажа» [42].

Согласно этому Протокола тройка, в составе которой были Ответсекретарь райкома партии Романцов, Председатель райисполкома Куздуkenов и Пономарев, должна была разработать комплекс мер для выправления ситуации. Вместе с этим в радиус Таинчинской МТС были отправлены в качестве мобилизованных спецуполномоченные, которые были закреплены за колхозами и сельсоветами, не выполнившими план заготовок. Также в каждую бригаду этих колхозов были направлены 15 человек из городского и районного партийного актива для контроля работы колхозников. Все работы по обмолоту зерна в радиусе МТС были переведены в круглосуточный режим.

21 ноября на Объединенном заседании Бюро райкома партии и Президиума Контрольной комиссии РКИ Постановлением директор Таинчинской МТС П. Пушкарев был снят с работы и исключен из партии. На этом же заседании был принят комплекс мер, представленный председателем РИКа Куздуkenовым и Пономаревым и направленный на выправление ситуации. В Резолюции к Протоколу этого заседания утверждалось, что колхозы Зерендинской и Джамантузской МТС обязаны отправить в колхозы Таинчинской МТС 800 рабочих и 450 подвод в течение суток, то есть они уже к 23 ноября должны были приступить к работе в колхозах Таинчинской МТС [43]. Отправить определенное количество подвод и людей вменялось и городскому совету Кокчетав.

Усилиями всего района, подстегиваемого местными властями, и за счет колхозов удалось выполнить план хлебозаготовок в процентном выражении, оставались нерешенными обязательства единоличников и твердые задания кулацко-байским хозяйствам. К 26 декабря были привлечены к судебной ответственности 10 единоличников за невыполнение плана хлебозаготовок. Пока не удалось выявить документы, связанные с этими осужденными, и данная проблема требует дополнительного исследования.

В архивных документах ГА АО есть сведения о попытках районных властей определения кулацко-байских элементов и наложении на них «твердых заданий» по выполнению плана хлебозаготовок. Здесь необходимо отметить, что к весне 1931 года по Кокчетавскому району прошла политическая кампания ликвидации кулаков как класса, и все хозяйства, зачисленные в кулаки и бай, были ликвидированы, а семьи были выселены из мест проживания. И по логике получалось, что кулаки как социальный класс уже не должны были существовать, но задача обложения их твердыми заданиями ставилась перед районными властями. В этой связи возникала проблема списков кулацких хозяйств.

Например, уполномоченный конторы Заготзерно Мамаев требовал с Зерендинского сельсовета список кулацких хозяйств, на что сельский совет предоставил список 47 «кулаков», находящихся в бегах [44]. Из таких же письменных требований Мамаева Павловскому сельсовету о выполнении единоличниками плана хлебозаготовок, отложившихся в архиве, можно установить, что последние, забросив хозяйства, выехали из района [45]. А в некоторых сельсоветах применяли практику сдачи колхозного зерна от имени кулацких хозяйств. Такие случаи были зафиксированы властями района в колхозах Коныспай, Ленин жолы, Караозек, Ельтай и Булак [46].

Население, особенно колхозники, действиям власти, направленным на выполнение плана хлебозаготовок, сопротивлялось пассивно. Выразительным средством этого сопротивления стало массовое воровство зерна на всех этапах уборки хлеба. Такое явление фиксируется практически во всех Протоколах заседания Бюро райкома. Людей не останавливало даже Постановление ЦИК СССР и СНК СССР от 7 августа 1932 года, прозванное народом как закон «о пяти колосках», самое примечательное, одним из видов воровства, согласно архивным документам, было срезание колосков пшеницы женщинами на копнах и сдача в колхоз как собранных в поле для получения 0,5 трудодня [41]. В краже чистого зерна после обмолота подозревали даже членов правления колхозов. Например, в колхозе «Новая жизнь» у одного руководителя было найдено 30 пудов зерна [41].

По архивным документам можно утверждать, что местные власти пытались искоренить практику «чрезмерного» авансирования колхозников на трудодни хлебом нового урожая. Например, в колхозе «Орталы» зерно выдавалась в качестве аванса без учета трудодней [41]. Но районное руководство восприняло такое авансирование крайне негативно и требовало от уполномоченных и судебных органов сурового наказания нарушителей.

Еще одним видом борьбы колхозов с диктатом партийного руководства района и области стало искажение сведений (уменьшение) о площади и урожайности посева. Например, по ряду колхозов в радиусе Зерендинской и Джамантузской МТС, о которой в протоколе заседания Президиума Кокчетавского райисполкома от 10 января 1933 года было написано: «Сельаулсоветы и правления колхозов под влиянием кулацкой агитации стали на путь обмана государства, давая преуменьшенные сведения о фактически убранной площади хлебов» [47]. Согласно этому архивному документу колхозы Зерендинской и Джамантузской МТС сокрыли 1939 гектаров посевных площадей. В связи с этим отсрочка по возврату семенной ссуды объемом 4581 центнер была снята с колхозов Червоная Нива, Ундрус, Ленина, Кенуткуль и др. Также нескольким колхозам было сделано предупреждение о необходимости выполнить план хлебозаготовок в объеме 1321 центнер до 10 февраля 1933 года.

Необходимо отметить, что хлебозаготовки в 1931–1932 годах в Кокчетавском районе шли наряду с другими хозяйственными кампаниями, такими как мясозаготовки, которым уделялось не менее пристальное внимание местных властей. Хлебозаготовки, мясозаготовки и сплошная коллективизация, проводившаяся в Кокчетавском районе в этот период, и связанное с ней массовое обобществление скота подорвали продовольственную безопасность населения Кокчетавского района. Во время написания данной статьи нам не удалось обнаружить документов, в которых прямо указываются факты голода в районе. Но тем не менее есть косвенные сведения об этом.

Например, на заседании Бюро райкома от 7 августа 1932 года было заслушано сообщение военного комиссара КазАССР Шелыхманова о состоянии детских домов в г. Кокчетаве. И в Резолюции Протокола к этому заседанию утверждается, что в Детдоме № 2 было 488 детей, также в этом документе сказано, что «больные и здоровые дети вместе валяются на полу, раздетые, умершие в юрте, — где устроено отхожее место детдома» [48]. Шелыхманов 3 сентября представил Докладную записку в СНК КазАССР об устройстве возвратившихся беженцев в Карагандинской области, в которой говорится, что «в Кокчетаве в одном детдоме за 1 месяц было 170 смертных случаев» [5;175]. Необходимо отметить, что поездка Шелыхманова была связана с проверкой «деятельности областных и районных организаций по устройству откочевщиков и по использованию средств и хлеба, отпущенных на эти нужды в Карагандинской области».

Количество беспризорных детей может служить косвенным признаком социальных потрясений, и в этой связи можно упомянуть Постановление Бюро Карагандинского обкома ВЛКСМ, в котором нет точной даты, но можно утверждать, что оно относится к 1933 году, так как этот документ архивирован в деле, датируемом этим годом. Так вот, в ней утверждается, что контингент детей в детских домах увеличился с 8000 в январе до 11005 человек в мае, надо полагать в Карагандинской области [49].

В той же Записке Шелыхманова, докладывая о продовольственной ссуде и продовольственной помощи откочевщикам, констатировал, что «Совнарком по плану занарядил Карагандинской продсуды и 175 тыс. пудов продпомощи. Итого хлеба — 775000 пудов. Фактически получено 569 тыс. пудов, из которых отгружено Семипалатинскому 61000 пудов. Таким образом Карагандинская область фактически получила 508 тыс. пудов, за исключением 4 тыс. пудов резерва эта сумма израсходована» [5;176]. Из Докладной записки можно узнать, что «продпомощь и продсуда во всех районах выдавалась на трудодень». По мнению Шелыхманова, областные власти не делали разницу между продпомощью и продсудой. И эту помощь получали не нуждающиеся, больные, голодные, а тот, кто работал. К тому же, по его словам, часть помощи была разворована, и в качестве доказательства своих слов приводит факт о создании запасов для себя на зиму Председателем аулсовета и Председателем колхоза «Булак» Кокчетавского района [5; 177] Здесь необходимо отметить, что сама проблема откочевщиков, казахов, бросивших свое место проживания в поисках пропитания, являлась следствием политики государства и деятельности органов местной власти, в том числе и хлебозаготовки.

Заключение

Хлебозаготовительные кампании в Кокчетавском районе проходили под руководством местного Районного партийного комитета и потребовали максимального напряжения сил органов власти, что нашло отражение в документах Райкома ВКП(б). Архивные документы позволяют видеть, что именно Районный комитет ВКП(б) играл ключевую роль в организации административно-командных механизмов заготовительных мероприятий. В этих документах зафиксированы все основные решения райкома, будь то определение сроков и объемов обязательных зерновых поставок по колхозам и

единоличным хозяйствам в районе, отправка уполномоченными в колхозы всех ответственных должностных лиц, организация судебных преследований лиц, не выполняющих обязательств по заготовкам хлеба.

Изучение документов местных архивов дают возможность фиксировать непосредственные действия местных органов власти, персонализировать эту власть, наполнять деталями исторические события и определять особенности хлебозаготовительных кампаний в каждом районе. По результатам исследования хлебозаготовок в Кокчетавском районе, на основе изучения архивных документов, считаем возможным предположить, что и в других районах Казахстана заготовки зерна шли примерно по тем же сценариям. И в этой связи полагаем, что изучение хлебозаготовок в отдельных районах Казахстана в конце 20-х–начале 30-х годов может стать перспективным направлением в изучении истории форсированной модернизации в Казахстане.

Список литературы

- 1 Кондрашин В.В. Хлебозаготовительная политика в годы первой пятилетки и ее результаты (1929–1933 гг.) / В.В. Кондрашин. — М.: Полит. энцикл., 2014. — 350 с.
- 2 Козыбаев М.К. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства / М.К. Козыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов. — Алма-Ата: АН РК, 1992.
- 3 Алдажұманов Қ.С. Қазақстандағы мемлекеттік астық пен ет дайындау саясаты және шаруалар көтерілістері (1928–1932 жж.) [Электрондық ресурс] / Қ.С. Алдажұманов, Е.И. Стамшалов // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. — 2021. — № 3 (103). — Б. 7–18. — Қолжетімділігі: <https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/apart/2021-103-3/1.pdf>.
- 4 Административно-территориальное деление Союза ССР (Районы и города СССР). — М.: Власть Советов, 1931.
- 5 Насильственная коллективизация и голод в Казахстане 1931–1933 гг.: сб. док. и материалов / Вступ. ст. и сост. К.С. Алдажуманов, М.К. Каирғалиев, В.П. Осипов, Ю.И. Романов. — Алматы: Фонд «XXI век», 1998. — 263 с.
- 6 Трагедия казахского аула. 1928–1934: сб. док. в 2-х т. — Т. 2 / Сост. А.С. Зулкашева (отв.), Г.Т. Исакхан, Ж.А. Сагаева. — Алматы: Раритет, 2018. — 746 с.
- 7 «Первая заповедь»: Хлебозаготовки в СССР. 1931–1932 / Отв. сост. В.В. Кондрашин. — М.: МФД, 2016. — 784 с.
- 8 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 1.
- 9 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 2.
- 10 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 4.
- 11 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 12.
- 12 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 64.
- 13 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 73.
- 14 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 84.
- 15 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 23. — Л. 9.
- 16 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 20. — Л. 4.
- 17 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 15.
- 18 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 16.
- 19 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 30.
- 20 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 46.
- 21 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 53.
- 22 ГА АО. — Ф. 3270. — Оп. 1. — Д. 6. — Л. 118.
- 23 ГА АО. — Ф. 3270. — Оп. 1. — Д. 6. — Л. 135.
- 24 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 56.
- 25 ГА АО. — Ф. 3270. — Оп. 1. — Д. 6. — Л. 108.
- 26 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8. — ЛЛ. 77, 77 об.
- 27 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 77.
- 28 ГА АО. — Ф. 3270. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 76.
- 29 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 6. — Л. 2.
- 30 ГА АО. — Ф. 3270. — Оп. 1. — Д. 50. — Л. 13.
- 31 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 73.
- 32 Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50-е

годы XX века). — Т. 19: Ақмола облысындағы саяси қуғын-сүргін тарихы: құжаттар мен деректер негізінде. Құжаттар мен материалдар жинағы. Құрастырушылар: А.Т. Шукеева, Ж.К. Осипова, Г. Абдыкулова, Н.Э. Именова, Г.М. Гулепбергенов, Р.К. Жусупова, А.Л. Шарипов, А.К. Салимов / жалпы ред. басқарған Е.Т. Қарин. — Астана, 2022. — 280 б.

33 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 24. — Л. 32.

34 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 24. — Л. 48.

35 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 24. — ЛЛ. 33–34.

36 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 24. — Л. 38.

37 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 24. — Л. 87.

38 Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50-е годы XX века). — Т. 13: Государственные акты и документы по насильственной коллективизации, принудительному оседанию, заготовительным и другим политическим кампаниям: сб. док. и материалов; сост. т.: Е.А. Әбіл, С.А. Жакишева, М.М. Козыбаева, А.М. Смагулова / под общ. ред. Е.Т. Карина. — Астана, 2022. — 296 с.

39 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 24. — Л. 119.

40 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 24. — Л. 24.

41 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 24. — ЛЛ. 82, 82 об.

42 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 24. — Л. 111.

43 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 24. — Л. 115.

44 ГА АО. — Ф. 3270. — Оп. 1. — Д. 50. — Л. 2.

45 ГА АО. — Ф. 3270. — Оп. 1. — Д. 50. — Л. 3.

46 ГА АО. — Ф. 3270. — Оп. 1. — Д. 50. — Л. 48.

47 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 70. — Л. 48.

48 ГА АО. — Ф. 3272. — Оп. 1. — Д. 24. — Л. 47.

49 ГА АО. — Ф. 3295. — Оп. 1. — Д. 2. — Л. 10.

Ш.Т. Бектасов, М.З. Утегенов

Ақмола облысы Мемлекеттік мұрағатының материалдары бойынша Көкшетау ауданындағы 1931-1932 жылдардағы астық дайындау

Мақалада 1931-1932 жылдары колхоздар астық өсірудің негізгі өндірістік бірлігіне айналған кезеңіндегі Көкшетау ауданында жүргізілген астық дайындау науқаны қарастырылған. Авторлар Ақмола облысы Мемлекеттік мұрағатының қорларында кейінге қалдырылған Коммунистік партияның аудандық комитетінің, жұмысшы-шаруа инспекциясының бақылау комиссиясының құжаттары негізінде астық дайындау кезеңінде жоғары билік органдарының бұйрықтарын орындауға мүдделі болған жергілікті билік органдарының іс-әрекетін талдайды. Сонымен қатар астық дайындаудың мерзімі мен көлемі, оны жүргізу әдістері және жергілікті халықтың билік органдарының әрекеттеріне көзқарасы туралы мәліметтер берілген. Мақала авторлары осындай аймақтық зерттеулер арқылы бүкіл ел көлемінде жүргізілген астық дайындаудың заңдылықтарын, принциптері мен механизмдерін ашуға мүмкіндік береді деп санайды. Авторлардың пікірінше, БКП(б) аудандық комитеті астық дайындау науқанының барысын бақылайтын және басқаратын негізгі орган болды, ол шаруа қожалықтарынан (колхоздар, жеке шаруашылықтар) аудан халқының экономикалық әлеуетімен есептеспей, астық дайындау жоспарларын мерзімінде және толық көлемде орындауды талап етті. Бұл өз кезегінде биліктің репрессиялық саясатынан, халықтың үдере кетуінен көрінетін өткір әлеуметтік дағдарысқа әкелді.

Кілт сөздер: астық дайындау, колхоздар, жеке кәсіпкерлер, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, партия аудандық комитеті, ауылдық кеңестер, уәкіл, жауапты хатшы, тұқымдық несие.

Sh. Bektassov, M. Utegenov

Grain procurements in 1931-1932 in the Kokchetav territory based on the materials of the State Archive of Akmola region

In the article the grain procurement companies of 1931–1932 in the Kokchetav territory were considered, when the collective farms (kolkhozes) became the main production unit in the cultivation of grain. The authors analyze the activities of local authorities aimed at fulfilling the directives of higher authorities during

the period of grain procurements on the basis of documents of the district committee of the Communist Party, the Control Commission of the Workers' and Peasants' Inspection, deposited in the funds of the State Archives of the Akmola region. The article contains information about the timing and volume of grain procurements, methods of its implementation and about the attitude of the local population to the actions of the authorities. The authors believe that such regional studies will reveal the patterns, principles and mechanisms of grain procurements in the whole country. According to the authors, the District Committee of the the ACP (Bolshevik) was the main body which controlled and managed the progress of the grain procurement company, who required farms (collective farms, individual farms) to fulfill grain procurement plans on time and in full, regardless of the economic potential of the population of the region. This, in turn, led to an acute social crisis, expressed in the repressive policy of the authorities, the outmigration (otkhodnichestvo) of the population.

Keywords: grain procurements, collective farms (kolkhozes), independent farmers, local authorities, district committee of the party, village councils, commissioner, the executive secretary, seed loan.

References

- 1 Kondrashin, V.V. (2014). *Khlebozagotovitelnaia politika v gody pervoi piatiletki i ee rezultaty (1929–1933 gg.)* [Grain procurement policy during the First Five-year plan and its results (1929–1933)]. Moscow: Politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].
- 2 Kozybaev, M.K., Abylkhozhin, Zh.B., & Aldazhumanov, K.S. (1992). *Kollektivizatsiia v Kazakhstane: tragediia krestianstva* [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Alma-Ata: Akademii nauk Respubliki Kazakhstan [in Russian].
- 3 Aldazhumanov, Q.S., & Stamshalov, E.I. (2021). *Qazaqstandagy memlekettik astyq pen et daiyndau saiasaty zhane sharualar koterilisteri (1928–1932 zhzh.)* [The state policy of grain and meat preparation in Kazakhstan and peasant uprisings (1928–1932)]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serii Istorii. Filosofii — Bulletin of the Karaganda University History. Philosophy series*, 3, 7–18. Retrieved from <https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/apart/2021-103-3/1.pdf> [in Kazakh].
- 4 (1931). *Administrativno-territorialnoe delenie Soiuz SSSR (Raiony i goroda SSSR)* [Administrative-territorial division of the USSR. (Districts and cities of the USSR)]. Moscow: Vlast Sovetov [in Russian].
- 5 Aldazhumanov, K.S., & Kaigaliev, M.K., Osipov, V.P., & Romanov, Yu.I. (1998). *Nasilstvennaia kollektivizatsiia i golod v Kazakhstane 1931–1933 gg.: Sbornik dokumentov i materialov* [Forced collectivization and famine in Kazakhstan 1931–1933. Collection of documents and materials]. Almaty: Fond «XXI vek» [in Russian].
- 6 Zulkasheva, A.S., Isakhan, G.T., & Sagaeva, Zh.A. (2018). *Tragediia kazakhskogo aula. 1928-1934: sbornik dokumentov* [The tragedy of the Kazakh aul 1928–1934: Collection of documents]. Vol. 2. (Vols. 1-2). Almaty: Raritet [in Russian].
- 7 Kondrashin, V.V. (Comp.). (2016). «Pervaia zapoved»: *Khlebozagotovki v SSSR. 1931–1932* [“The first commandment”: Grain procurement in the USSR. 1931–1932]. Moscow: MFD [in Russian].
- 8 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8. — L. 1 [in Russian].
- 9 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8. — L. 2 [in Russian].
- 10 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8. — L. 4 [in Russian].
- 11 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8. — L. 12 [in Russian].
- 12 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8. — L. 64 [in Russian].
- 13 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8. — L. 73 [in Russian].
- 14 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8. — L. 84 [in Russian].
- 15 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 23. — L. 9 [in Russian].
- 16 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 20. — L. 4 [in Russian].
- 17 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8. — L. 15 [in Russian].
- 18 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8. — L. 16 [in Russian].
- 19 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8. — L. 30 [in Russian].
- 20 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8. — L. 46 [in Russian].
- 21 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8. — L. 53 [in Russian].
- 22 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3270. — Op. 1. — D. 6. — L. 118 [in Russian].
- 23 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3270. — Op. 1. — D. 6. — L. 135 [in Russian].
- 24 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8. — L. 56 [in Russian].
- 25 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3270. — Op. 1. — D. 6. — L. 108 [in Russian].
- 26 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8. — L. 77, ob. [in Russian].
- 27 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8. — L. 77 [in Russian].
- 28 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3270. — Op. 1. — D. 8. — L. 76 [in Russian].
- 29 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 6. — L. 2 [in Russian].
- 30 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3270. — Op. 1. — D. 50. — L. 13 [in Russian].

31 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 8. — L. 73 [in Russian].

32 Shukeeva, A.T., Osipova, Zh.K., Abdykulova, G., Isenova, N.E., Tulepbergenov, G.M., Zhusupova, R.K., Sharipov, A.A., & Salimov, A.K. (2022). Saiasi qugyn-surgin qurbandaryn tolyq aqtau zhonindegі Memlekettik komissiiіnyn materialdary (XX gasyrdyn 20-50 zhyldary) = Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20–50-e gody XX veka). Tom 19: Aqmola oblysyndagy saiasi qugyn-surgin tarikhы: quzhattar men derekter negizinde. Quzhattar men materialdar zhinagy [Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression (20–50 years of the twentieth century). Volume 19. The history of political repression in the Akmola region: based on documents and sources. Collection of documents and materials.]. Astana [in Kazakh, in Russian].

33 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 24. — L. 32 [in Russian].

34 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 24. — L. 48 [in Russian].

35 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 24. — L. 33–34 [in Russian].

36 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 24. — L. 38 [in Russian].

37 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 24. — L. 87 [in Russian].

38 Abil, E.A., Zhakisheva, S.A., Kozybaeva, M.M., & Smagulova, A.M. (2022). Saiasi qugyn-surgin qurbandaryn tolyq aqtau zhonindegі Memlekettik komissiiіnyn materialdary (XX gasyrdyn 20-50 zhyldary) = Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20–50-e gody XX veka). Tom 13: Gosudarstvennye akty i dokumenty po nasilstvennoi kollektivizatsii, prinuditelnomu osedaniiu, zagotovitelnyim i drugim politicheskim kampaniiam. Sbornik dokumentov i materialov. [Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression (20–50 years of the twentieth century). Volume 13. State acts and documents on forced collectivization, forced settling, procurement and other political campaigns. Collection of documents and materials.]. Astana [in Kazakh, in Russian].

39 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 24. — L. 119 [in Russian].

40 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 24. — L. 24 [in Russian].

41 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 24. — L. 82 s ob. [in Russian].

42 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 24. — L. 111 [in Russian].

43 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 24. — L. 115 [in Russian].

44 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3270. — Op. 1. — D. 50. — L. 2 [in Russian].

45 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3270. — Op. 1. — D. 50. — L. 3 [in Russian].

46 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3270. — Op. 1. — D. 50. — L. 48 [in Russian].

47 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 70. — L. 48 [in Russian].

48 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3272. — Op. 1. — D. 24. — L. 47 [in Russian].

49 GA AO [State Archives of the Akmola region]. — F. 3295. — Op. 1. — D. 2. — L. 10 [in Russian].

Сведения об авторах

Бектасов Шагбан — PhD докторант, научный сотрудник, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, <https://orcid.org/0009-0008-9109-2794>;

Утегенов Марат — к.и.н., доцент, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>

Information about the authors

Bektassov Shagban — PhD student, researcher, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan;

Utegenov Marat — Candidate of historical sciences, associate professor, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

Ж. Бекболатқызы , К.Б. Болатова , А.Б. Байгапанова

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан
(E-mail: zhannur.bekbolatkyzy.86@mail.ru, kalamkas_17_81@mail.ru, aigul_bol@mail.ru)

Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру: мақсаты, барысы, салдары

Мақалада Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың мақсаты, барысы мен салдары жан-жақты қарастырылған. Кеңес Одағының ауыл шаруашылығын ұжымдастыру саясаты, елдің аграрлық құрылымын түбегейлі өзгертуге бағытталғандығы талданды. Ұжымдастырудың негізгі мақсаты жеке шаруашылықтарды жою, ұжымдық негізде өндірісті ұйымдастыру және ауылшаруашылық ресурстарын мемлекеттік бақылауға бағындыру. Авторлар мақалада мал мен мүлікті мәжбүрлеп алып қоюды, халықты колхоздарға біріктіруді қоса алғанда, ұжымдастырудың іске асырылу барысы, сондай-ақ ауыл тұрғындарын мемлекеттік жоспарларды орындауға мәжбүрлеу жөніндегі шараларды талдаған. Бұдан басқа, ұжымдастырудың қазақ қоғамы үшін терең әлеуметтік-экономикалық және демографиялық салдары, оның ішінде 1930 жылдардағы жаппай ашаршылық пен халықтың көші-қоны, сондай-ақ қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық жүйесінің жойылуы туралы айтылған. Мақала қазақ халқының тарихындағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру саясатының орны мен маңызын түсінуге, сондай-ақ ұжымдастыру салдарларынан туындаған әлеуметтік-экономикалық және мәдени өзгерістерді анықтауға бағытталған. Зерттеу нәтижелері ұжымдастыру саясаты ауыл шаруашылығы мен халықтың өміріне қатты әсер еткенін және оның тарихи маңыздылығы әлі де зерттеліп жатқанын көрсетеді.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, ауыл шаруашылығы, күштеп ұжымдастыру, экономика, ашаршылық, қасірет, Ұлы жұт, геноцид, қайғы-қасірет.

Kipicne

Еліміз тәуелсіз мемлекет мәртебесіне ие болғаннан бастап халқымыздың өткен тарихындағы «ақтаңдақтарды» ғылыми көпшілік санатта зерделеу жұмыстары толассыз жүргізілуде. XX ғасырдың алғашқы жартысы тарихнамамызда зорлық-зомбылық пен күштеп модернизациялау дәуірі деп аталуда. 1925 жылы қыркүйекте Қазақстанды басқаруға келген Филип Исаевич Голошекин «Кіші Қазан» саясатын енгізуге «1928 жылы бай-кулақтарды тәркілеу (конфискациялау) туралы» Декретінің қабылдануы түрткі болды. Үкімет басындағылар бай-кулақтар тарапына екі-үш бас малы бар қарапайым адамдарды да бай санатына қосқан болатын. Осының барлығы үлкен жұтқа әкеліп соқты. Қазақ халқы кеңес өкіметінің тұсында бірнеше алапат аштықты бастан кешірді. Соның бірі — 1930-1932 жылдардағы аштық еді. Қазақстандағы 1930-шы жылдардағы ашаршылық саяси тұрғыдан да, академиялық зерттеу тұрғысынан да толық ғылыми бағасын алмаған мәселелердің бірі болып саналады. Бүгінгі күнде отандық тарих ғылымында кеңес өкіметі кезінде жүргізілген күштеп ұжымдастырудың зардаптарына мұрағат құжаттары негізінде талдау жасалынып, шынайы бағасы берілуде. Әсіресе, посткеңестік кеңістіктегі халықтар тағдырына орны толмас демографиялық нұқсан келтірген «Ашаршылық» мәселесі ХХІ ғасыр белесінде шынайы тұрғыда қайтадан қарастырылуда. Бұл заңдылық, өйткені озбыр саясат аясында болған қоғамның қайта жаңғыруында ұлттық-этникалық болмысының айшықталу үдерісі аса маңызды. Әрбір этностың өткен «қилы кезеңдер» тарихын қайыра зерделеуі, ол ұлттық төзімділік пен келісімнің жаңа форматын қалыптастыруға және ең бастысы, қоғамның біртұтастығын күшейтуге ықпал ететін фактор болып табылады.

Аштықтың себебі мен салдарына келсек, біріншіден, Кеңес Одағы тарихындағы, оның ішінде Қазақстан тарихындағы, Кеңестік қызыл империяның үдемелі индустрияландыру, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру саясатын күштеп жүргізуі. Ұжымдастыру бай-кулақтарды тәркілеуден басталды. Қазақстанда кеңес өкіметінің бұл терең әлеуметтік-экономикалық өзгерістері бай шаруашылықтарын тәркілеумен (1928 ж.), ауқатты шаруалар мен кулақтарын тап ретінде жоюдан басталды. Қазақстандағы байларды кәмпескілеу туралы архив деректері бойынша кей құжатта 285712 бас тек қана ірі қара мал жинап аламыз деген кеңес өкіметінің жоспары болған. Нәтижесінде алғашқы тәркілеу кезінде 142737 бас мал (кей құжаттарда 108457, 125733 және 143037 бас), 108 ағаш үй, 513

қыстау, 195 киіз үй, 324 тарантас (атқа жегілетін екі доңғалақты жеңіл арба — авт.), 180 шана, 241 арба, 740 кілем, 912 жаңа киіз тағы басқа мүліктер тәркіленгені хатталған. Кеңес өкіметінің солақай саясатының құрбанына айналарын білген қазақ байлары мен дін өкілдері — имам, молда, ишандар сол кездегі саясат салған азап пен ажал құрығынан ата-қонысты тастап көшіп кету арқылы құтылу мүмкін екендігін түсінді. Олар көшіп кету арқылы өздерінің кеңес өкіметінің солақай саясатына қарсылық көрсету амалын ұстанды. Қоныс аударудың бірінші түрі, басым көпшілігінде, Қазақстанның шекаралық аймақтарында болды [1].

Зерттеу әдістері

Жалпы алғашқы ашаршылық мәселелерін қарастырғанда, оны объективті бағалауда кеңес өкіметінің жаңа экономикалық саясат жағдайындағы ауыл шаруашылығы және азық-түлік саясаты барысындағы жүргізілген зерттеулердің деректік мәні өте құнды. Зерттеу жұмысын жазу барысында ХХ ғасырдың 1921-1922 жылдары туралы толық мәліметтердің деректанушылық, тарихнамалық негізіне кеңестік дәуірдегі және кеңестік дәуірден кейінгі әдебиеттерді тәуелсіз Қазақстан тұрғысынан зерттеген ғылыми-зерттеушілер еңбектерінің мол шоғыры алынды. 1920 жылдардағы аймақтың әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар туралы жазылған ғылыми еңбектердің біразы, олардың кеңес өкіметінің Қазақстандағы саясатын мадақтау, бағалау тұрғысында жазылған. Зерттеу жұмысы ғылыми принциптерге негізделген. Тақырыпты зерттеуде тарихилық, нақтылық және объективтік жан-жақтылық қағидалары басшылыққа алынды. Зерттеуде кеңінен қолданылған тарихилық және объективтік қағидаларының басты талабы — тарихи құбылыстар мен үрдістерді барлық күрделілігі мен қайшылықтарын жан-жақты қарастыру және кешенді түрде бір-бірімен байланыстырып талдау. Бұл қағида барлық шынайы фактілердің бірегейлілігінің негізінде тарихи оқиғаны зерттеуге мүмкіндік береді. Осы тақырыпқа байланысты ғалым-зерттеушілердің тарихқа деген жаңа көзқарастары және көптеген қисынды тұжырымдамалары ескеріліп, синтезді түрде қолданылды. Тарихи шындыққа көз жеткізу үшін жиналған тарихи деректерді сұрыптау, салыстыру, жүйелеу, іріктеу, салыстырмалы талдау және қорытындылау әдістерінің қолданылуы жұмыста кең қолданылды. Зерттеудің деректік негізін мұрағат деректері және тақырыпқа қатысты зерттеу еңбектері, статистикалық есептер, құжаттық жинақтар құрайды. Өткен ғасырдың 20-жылдарының соңында және 30-жылдарындағы күрделі әлеуметтік-экономикалық процестер туралы жазылған жаңа еңбектерді және осы кезеңге дейін немесе бұрынырақта жазылған тарихи туындыларды да тарихнамамыздан шығарып тастай алмаймыз.

Талқылау

Қазақстан тарихының тарихнамасында 1928-1932 жылдардағы жаппай ұжымдастыру мен оның халыққа келтірілген зардаптары, ашаршылық апаты немесе «Ұлы жұт» қазақ халқының өміріндегі қасіретті, зұлматты, зобалаң кезеңдері геноцид, этноцид деген атаулармен белгілі болған. Жалпы ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы ашаршылық тарихы өте ауыр кезең ретінде сипатталады.

Қазіргі уақытта мемлекеттік деңгейде ХХ ғасырдың басынан белортасына дейін Қазақстан бойынша бірнеше мәрте орын алған қасіретті жылдар зардаптарын, оның құрбандарының, сыртқы елдерге еріксіз ауып кеткендерге қатысты мәліметтерді анықтау, оларға қатысты құпия құжаттарды жарыққа шығару, сонымен қатар жазықсыз жапа жеккендердің ұрпақтарының ізденуіне жағдай жасай мән беру аса игі және қажетті іс деп санаймыз. «Ақиқат маңдайыңа тимей, санаңа сіңбейді» дейтін нақыл сөз бар. Сондықтан зұлматты жылдар құрбандарының рухына тағзым ету, олардың бүгінгі ұрпақтары арқылы қасіретті жылдар тарихын саралау және өткенімізде орын алған қасіретті болдырмау, елдің бірлігіне ұйытқы болар істер атқару ұрпақ парызымыз және ел үшін келелі істер бастауы екені сөзсіз.

Мемлекет басшысы Қ.-Ж.К.Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты Бағдарламалық мақаласында қоғам алдына көптеген міндеттерді қойды. Президентіміздің: «Білікті мамандар жүйелі зерттеумен айналысып, соған сәйкес ашаршылық мәселесіне мемлекет тарапынан баға берілгені жөн. Біз бұл күрделі мәселеге ұстамдылықпен және жауапкершілікпен қарауымыз қажет. Жалпы, тарихи зерттеулерді ұраншылдық пен даңғазасыз, таза ғылыми ұстаныммен жүргізген дұрыс» деген сөзі тарихшыларды осы міндеттерді жауапкершілікпен қарауға шақырғаны деп қабылдаймыз [2].

ХХ ғасырдың 1920-1930 жылдары туралы толық мәліметтердің деректанушылық, тарихнамалық негізіне кеңестік дәуірдегі және кеңестік дәуірден кейінгі әдебиеттерді тәуелсіз Қазақстан тұрғысынан зерттеген ғылыми-зерттеушілер еңбектері жетерлік. Ел тәуелсіздігімен қатар,

идеологиялық қысымнан ада тарих ғылымында алғашқы ашаршылыққа қатысты зерттеулер қатары жарық көрді. Республикамыздың беделді тарихшылары М. Қозыбаевтың, К. Нұрпейісовтің, М. Қойгелдиевтің, Б. Әбілхожиннің және тағы басқа ғалымдардың аталған кезеңдегі қазақ халқының басына түскен қасірет туралы еңбектері кейінгі толқын тарихшыларға ой салары сөзсіз. Көрнекті ғалым М. Қозыбаевтың Қазақстан тарихындағы «ақтаңдақтарға» байланысты зерттеулері бұл мәселені саралауға көп септігін тигізді. М. Қозыбаевтың «Ақтаңдақтар ақиқаты [3] еңбегінде сол кезеңде Батыс Сібірге қараған Ақмола, Семей губернияларының Қазақстанға қосылу жөнінде аймақтың әлеуметтік экономикалық жағдайының көлеңке тұстары туралы мәселелер қарастырылады. Ғалым, зерттеуші Ж. Абылхожиннің «Очерки социально-экономической истории Казахстана XX век» деп аталатын монографиясында кеңестік дәуірдегі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайын баяндай отырып, «әскери коммунизм», жаңа экономикалық саясат, ұжымдастыру және тағы басқа мәселелерді тарихи құжаттар негізінде ғылыми айналымға енгізген [4]. 1920-30 жылдардағы Қазақстанның саяси, әлеуметтік-экономикалық процестерді жан-жақты, әрі ашаршылық мәселесін жүйелі зерттеп жүрген ғалым Т. Омарбековтің «Зобалаң» [5], «XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан қасіреті» зерттеулерінде зерттеуші кеңестендіру саясатының салдарын көрсете келе, жаңадан бой көтеріп келе жатқан тоталитарлық қоғамға халық бұқарасына жанашыр, қамқоршы болатын ұйымдардан гөрі, әркез бас шұғып қолдаумен қанағаттанатын рухта тәрбиелейтін мемлекеттік органдардың қажет болғандығын баса көрсеткен. Бұл еңбектерде біз талдап отырған мәселенің кейбір тұстары көрсетілген. Сондай-ақ ғалым XX ғасырдың 20-30-жылдарында Қазақстанда кеңестік тоталитарлық жүйенің жүргізген «Кіші Қазан», байларды тәркілеу, шаруаларды күштеп ұжымдастыру сияқты төтенше саяси-шаруашылықтық науқандарына мұрағат деректері мен материалдары негізінде талдау жасап, шынайы ғылыми тұжырымдар түйіндеген [6].

Белгілі ғалымдар М. Қойгелдиев пен Т. Омарбековтің «Тарих тағлымы не дейді?» еңбегінде Қазақстанның 1920-30 жылдарындағы экономикалық жағдайының төмен болуы және алғашқы ашаршылықтың алғышарттары, билік басына келген жаңа өкіметтің мәселені шешуге дәрменсіздігі қарастырылған. Қазақ шаруаларының босқыншылыққа ұшырауы және аштықтан қырылуы туралы бұрын терең зерттелмей келген қырлары архив деректері негізінде зерттелген [7]. А. Алексеенконың «Население Казахстана 1920-1990 гг.» [8] және Н. Алексеенко мен А. Алексеенконың бірігіп жазған «Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.)» [9] атты еңбектерінің деректері мұрағат құжаттарындағы сандық деректермен салыстыруда және ашаршылықтың демографиялық салдарын айқындауда маңызды рөлге ие.

Қазақ халқының этнодемографиялық даму сипатына арналған мәліметтерді Қазақстан бойынша салыстыра зерттеген Н. Алексеенконың «История демография Казахстана» [10], сонымен қатар А. Алексеенконың «Население Казахстана 1920-1990 гг.» [8] және Н. Алексеенко мен А. Алексеенконың бірігіп жазған «Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.)» [9] атты еңбектеріндегі келтірілген деректерден көре аламыз, одан ашаршылықтың демографиялық салдары, тигізген залалы туралы біле аламыз.

Алғашқы ашаршылықтың демографиялық дамуға тигізген әсері жөнінде М.Б. Татимовтың «Социальная обусловленность демографических процессов» [11] атты ғылыми зерттеу еңбегінде қазақтар санының артуы Қазақстандағы көп ұлтты халықтың өсуіне ықпал ететін үрдістер қарастырылып, ашаршылық кезеңіндегі этнодемографиялық жағдай жөнінде мағлұмат береді. Еңбектегі Семей губерниясы жөніндегі статистикалық мәліметтердің маңызы өте зор.

М.Х. Асылбеков, А.Б. Галиевтардың «Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.)» атты еңбегінде Қазақстанның ашаршылыққа ұшыраған губернияларынан Ақмола, Семей аймақтарына қоныс аударғандар туралы мәліметтер келтірілген [12]. Ашаршылықтың әлеуметтік зардаптарын қарастыруда еңбектің материалдары негізге алынды.

Ашаршылықтың салдарының бірі панасыз балалардың аймақтағы жағдайы жөнінде ғылыми бағытта диссертация қорғаған Г. Сүгірәлімованың «Қазақстандағы панасыз балалар: мәселені шешу тарихы, тәжірибесі және қорытындысы (1920-1940 жж.)» еңбегінде губерниядағы панасыз балалар жөніндегі зерттеулік деректерді басшылыққа алуға болады [13].

С. Атушева «XIX ғасырдың соңы — XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы жұт» атты ғылыми зерттеуінде «жұт» терминіне түсінік бере отырып, оның алғышартына, себеп салдарына және оның салдарына тоқталған. Зерттеуші қазақтың дәстүрлі қоғамының бұзылуына, көшпелі мал шаруашылығының тұралауына «жұт» емес, патша өкіметінің қоныстандыру саясаты деген тұжырым жасайды [14].

Зерттеуші Г.Х. Халидуллиннің «Кеңестік биліктің қазақ шаруаларына қатысты аграрлық саясаты (1917-1940 гг.)» [15] атты көлемді зерттеу еңбегінде кеңес мемлекетінің аграрлық саясатына, оның ішінде қазақ шаруаларына тікелей қатысты оқиғалар тың деректер негізінде баяндалған.

Жүсіп Сағаттың «Ашаршылық ақиқаты: деректер мен дәйектер» атты еңбегінде ХХ ғасырдың басындағы екі үлкен жұт туралы деректер, әңгімелер, естеліктер, зерттеулер енгізілген. Дәлірек айтқанда, 1918-1922 жылдардағы және 1931-1933 жылдардағы ашаршылық туралы тың деректер жинақталған [16]. В. Михайловтың «Ғаламат жұт шежіресінде» өткен ғасырдың 30-жылдарының басында Қазақстанда адам айтқысыз ауыр трагедияның көрінісі сипатталған. Яғни ғасырлар бойы көшпенді өмір сүріп келген қазақ жұртын еш дайындықсыз, қысқа мерзім ішінде отырықшылық жағдайға көшіруді қолға алған ойы шолақ, ісі олақ саясаткерлердің оспадар әрекетінің салдарынан қазақ даласын жайлаған жаппай аштық пен ауру-індеттен жергілікті халықтың үштен бірінен көбісі жойылып кеткені қарастырылады. 1920-30-жылдардағы әлеуметтік-демографиялық процестерге байланысты қызықты сандық деректер М.Х. Асылбеков пен Ә. Ғалиевтің жоғарыда аталған еңбегінде бар. Бұл зерттеу ұжымдастыру қарсаңындағы қазақ ауылының әлеуметтік бейнесін және ашаршылық жылдарындағы демографиялық апаттың салдарларын Бүкілодақтық санақ мәліметтері негізінде жан-жақты талдайды.

Америкалық тарихшы Сара Камерон зерттеуінде: Сталиннің модернизацияның ең қайғылы салдары ретінде танылған Қазақ ашаршылығының тарихы қоғамдық немқеттілікке қалай ұшырады? Бұл ішінара Украина, Қазақстан, Еділ алабы, Дон және Кубань аймақтарына алапат ашаршылық әкелген ұжымдастыру науқанының негізінен «шаруалар мәселесі» деп қарастырылуынан туындаған. 1929 жылы Иосиф Сталин алғашқы бесжылдық жоспарын — Кеңес Одағын индустрияландыруға және капиталистік Батысты «қуып жетуге» бағытталған түбегейлі жобасын ұсынды. Бұл модернизациялық жаңғырту жобасының іргетасы — ауыл шаруашылығын ұжымдастыру мәселесі болатын. Мәскеу ауыл тұрғындарын өздерінің жерлері мен мал-мүлкінен бас тартып, ұжымдық шаруа қожалықтарына еруге мәжбүрлеу арқылы, азық-түлікпен қамтамасыз ету процесін бақылауды күшейтіп, Кеңес Одағындағы ет, астық, әсіресе бидай өндірісін тез арада дамыта қоюды көздеді. Ұжымдастырылған шаруашылық институты, яғни колхоздардың көмегімен Мәскеу жергілікті әлеуметтік құрылымдар мен байланыстарды әлсіретіп, болшевиктер ұзақ уақыт бойы бақылауға ала алмай отырған ауылдық жердегі кеңес өкіметінің билігін күшейтіп алуға тырысты. Қазақ ретінде біз үшін бұл кітаптың үлкен маңызы бар. Әрбір екінші қазақ отбасы сияқты біздің шаңырақ та осы нәубеттің тікелей құрбаны болды. «Ашаршылықтан аман шыққандар кеміргіштер мен жабайы шөптерді жегенін немесе масақ деп аталатын жиналған астық қалдықтарын жинап алу үшін егістік жерлерді аралағанын есіне алады... (Балалар мен шынайы ашыққандар) көрпенің жүнін отқа қақтап шайнайды, төсектеріндегі былғары біткенді суға толы табаққа салып, содан кейін оны жейді. Сара Кэмерон еңбегінде Қазақстанда ашаршылық 1930 жылдың қысында, Кеңес Одағының басқа республикаларына қарағанда бір жыл бұрын басталды. Азық үшін көшпендіге айналған қазақтар малдарын сойып, ата қоныстарын тастап, ауа көшіп, босып кете бастады [17]. Елдегі ашаршылық күшейген 1931-1933 жылдар аралығында Қазақстан Республикасынан 1,1 миллионнан астам адам ауа көшіп кетті, олардың басым көпшілігі — қазақтар екендігі жөнінде деректер келтіреді. Қайғылы оқиғаның 1,5 миллион құрбанының 1,3 миллионын қазақтар құрады. Ашаршылықтан барлық қазақтардың үштен бірінен астамы қырылып, нәубет салдарынан мемлекетті құраушы қазақ ұлты өз республикаларында азшылыққа айналғандығы туралы мәліметтер бар.

Нәтижелері

Қазақ халқына орны толмас қасірет пен қайғы әкелген отызыншы жылдар ойраны туралы, күштеп ұжымдастыру саясаты кезіндегі кеңес өкіметінің солақай саясатының нәтижелеріне байланысты қазақ зиялыларының мемлекет және партия қайраткерлері Т. Рысқұловтың, Ғ. Мүсіреповтің, О. Исаевтың, Л. Мирзоянның, сондай-ақ басқа жанашыр азаматтардың сол кезеңдердегі КСРО мен республика басшылықтарының алдына көтерген мәселелері, ой-пікірлерінің орынды және өзекті болғандығын уақыт көрсетіп отыр.

1927 жылы желтоқсанда ірі бай шаруашылығын тәркілеу жөніндегі заң жобасын әзірлейтін арнайы комиссия құрылды. 1928 жылы наурызда Қазақ өлкелік комитетінің бюросы ол заң жобасын бірнеше рет қарап, нақтылады. Осы жылдың тамыз айында Өлкелік комитет тәркілеу науқанына тікелей басшылық жасайтын комиссия ұйымдастырды. Комиссияның төрағасы болып Е. Ерназаров тағайындалды, оның құрамына О. Исаев, Н. Нұрмақов, Ғ. Тоғжанов, О. Жандосов және т.б. кірді.

1928 жылдың 27 тамызында Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесінде тәркілеу жөніндегі заң жобасы қабылданды. Республиканың барлық аудандарына тәркілеуді өткізу жөнінде нұсқаулар жіберілді. Заң бойынша малы, дүние-мүлкі тәркіленіп, өзі жер аударылуға тиісті ірі байларға: көшпелі аудандарда ірі қараға шаққанда 400-ден астам малы бар, жартылай көшпелі аудандарда 300-ден астам малы бар, отырықшы аудандарда 150-ден астам малы барлар және бұрынғы сұлтандар мен хандардың ұрпақтары жатқызылды.

1928 жылы тамыздың 30-да Қазақ АКСР ХКК-нің «Қазақстанның көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы аудандарын белгілеу туралы» арнайы қаулысы қабылданып, соған сәйкес аудандар белгіленді. Науқанды 1928 жылдың 1 қарашасында аяқтау жоспарланды, яғни бір ай ішінде бітіру керек деп шешті. Кейінірек ол тағы 10 күнге ұзартылды. 1928 жылғы 30 тамыздағы қаулыға сәйкес, сонымен қатар тәркіленгендерді жер аударылуға тиісті аудандар да анықталды.

Тәркілеуге байланысты декретте әсіресе, көшпелі аудандардағы шаруа қожалықтарына деген қаталдық айқын болды. Осы көшпелі аудандағылардың малы тәркілеу мөлшерінен аз болған күннің өзінде де, егер бұл адамдар ауылда ықпалды болса, кеңестендіруге қауіпті элемент ретінде жер аударылуға тиіс болды. Тәркілеу туралы ереже бойынша жер аударылғандардың бәрі сайлау құқығынан айырылды.

Байларды тәркілеуді жүзеге асыру үшін комиссиялар құрылды. Уәкілдер бастаған комиссия мүшелері тәркілеу барысында кеңес үкіметінің нұсқауларын, яғни байларды тәркілеу туралы ережені өрескел бұрмалады. Ауыл белсенділері жоғарыдан келген уәкілдің қолдауымен тіпті ауқатты адамдарды да қыспаққа түсірді.

Республика көлемінде барлығы 696 «бай-феодалдар» тәркіленді. Қазақ қоғамында ірі байлардың көп болмағанын осы 1928 жылғы жүргізілген тәркілеу барысы мен оның нәтижелері көрсетіп берді. Алдын ала жасалған жоспар бойынша үкімет жоғарыдағы байлардан 225972 бас малды тәркілейміз деп үміттенген еді. Бірақ үміт ақталмады, барлығы 144474 бас мал ғана тәркіленді: бұл белгіленген жоспардың 64 %-і ғана. Оның себебі, алдын ала жасалынған малдың есебі дұрыс емес еді. Қазақстан басшылығы кейіннен оны мойындауға мәжбүр болды. Барлық тәркіленген малдың 10,2 %-ы отырықшы аудандардан, 83,3 %-ы жартылай көшпелі аудандардан және 6,5 %-ы көшпелі аудандардан еді. Тәркіленген малдың 118919 басы жеке шаруашылықтарға (74,3 %) және колхоздарға (25,7 %) таратылып берілді. Тәркіленген малдар негізінде жаңадан 292 колхоз құрылды. Өткен ғасырдың 20-жылдарының соңы мен 30-жылдарының басындағы Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру арқылы келген ашаршылық қолдан жасалған, идеологияға негізделген саясатты сөзсіз жүзеге асыруға ұмтылушылықтың нәтижесі еді. Коммунистік партияны қазақтарға, одан кейін, белгілі бір дәрежеде басқа да көшпелі халықтарға әкеліп жапсыру оларды сан апат пен қайғы-қасіретке душар етті. Сөйтіп, 1931-1933 жылдар қазақ халқының ең бір қасіретті жылдары болып тарихымызда қара әріптермен жазылып қалды [18].

1928 жылғы кәмпескелеудің қарсаңында қазақтың саны қанша болды? 826 мың шаруа қожалығы ресми тіркелген. 6 адамнан есептегенде 4 млн 836 мың қазақ болып шығады. Қалай есептесеңіз де, қазақтың саны 4 млн-нан асып, 5 млн-ға жуықтаған. Негізінен қазақ халқының 48 пайызы ашаршылықта қырылды деп жүрміз. 1992 жылғы Манаш Қозыбаев бастаған комиссияның шешімін біздің қазақтар әлі оқымай жүр. Әсіресе, журналист ағайындар соны оқымай, әртүрлі пікір айтады. Онда тайға таңба басқандай: «1931-33 жылдары қырылған қазақтардың саны 2 млн 200 мыңнан асып кетеді», – деп анық жазылған [19].

Қазақстандағы 1930-1933 жылдарда кеңес өкіметінің ұжымдастыру саясаты мен азық-түлікті күштеп тартып алуынан туындаған жаппай ашаршылыққа байланысты қайғылы кезеңді еске алсақ дейміз. Сол жылдары қазақ даласында 40 миллион бас мал болса, 1930 жылдары оның 4 миллиондайы ғана қалған. Бұл қазақ халқының аштыққа ұшырап, жаппай қырылуына әкеліп соқты. Тарихта «голодомор» деген атпен қалған оқиға тек қана қазақтардың емес, басқа да көршілес елдердің халқын қырды. Құрбандар саны туралы ресми деректер әртүрлі, бірақ, болжам бойынша бірнеше жүз мыңнан бірнеше миллионға дейін жетеді. Ашаршылық көптеген адамдардың, әсіресе балалар мен қарттардың азапты өліміне себеп болды. Дұрыс тамақтанбау және медициналық көмектің болмауы өлім-жітімнің өте көп болуына және бүкіл әулеттің қырылуына әкелді.

Ашаршылық Қазақстанның әлеуметтік және экономикалық құрылымына үлкен әсер етті. Көптеген адамдар дүние-мүлкінен, жерінен, малынан айырылды. Көшпелі қоғамдар мен дәстүрлі өмір салты жойылды. Ел экономикасы дағдарысқа ұшырап, халық кедейшілік пен жұмыссыздыққа тап болды. Сонымен, 1929-1933 жылдары халық аштықтан қынадай қырылып, ажалдан қашқандары

шет елдерге ауа көшті. Халық саны күрт кеміді. Патшалы Ресей кезінен қалыптасқан статистикалық есеп алу ісіндегі ықтияттылық бұл кездері әлі де сақталған еді. Жергілікті жерлерде халық пен мал басының шығыны есепке алынып отырды. Сондай есепке жүгінсек, 1930-1933 ж. Оңтүстік Қазақстан облысы Тереңөзек ауданындағы көшпелі 14 ауылда шаруашылық саны 9961-ден 1865-ке, адам саны 46,4 мыңнан 6,8 мыңға азайған. Үш жылда 7,8 мың шаруашылық жойылып, 2,2 мыңы ауданнан сыртқа көшті. Аудан адамдары 85 %-ға күрт кеміді. Сондай-ақ, көрші елдерге босыған халық туралы тағы да сөз қоссақ, Мемлекеттік саяси басқарма өкілдерінің 1933 ж. есебі бойынша Қарақалпақ жеріне 47578 қазақ босқындары енген. Олардың 2357-сі панасыз балалар. Қиыншылыққа тап болған мұндағы 48 мың қазақ босқындарынан 1934 ж. 1 наурызында 22 мың ғана адам қалады. 25 мыңы жұқпалы ауру, дерттен қаза болған. Бір ғана Ходжелі ауданында бір айда 200 адамның көшеде өлгендігі жайлы дерек бар. Бұндай деректерді елдің барлық аймақтарынан келтіруге болады. Ал, шет елдерге кеткендер, әсіресе, Шығыс Қазақстан және Алматы облыстарынан көп болғаны белгілі. Қазақ АКСР ХК мәліметі бойынша, 1933 ж. ақпанына дейін 71 ауданның (50 көшпелі мен жартылай көшпелі және 21 отырықшы) халқы сыртқа ауа көшті. 1930 ж. басы мен 1931 ж. ортасына дейін Қазақстаннан 281230 шаруа шаруашылықтары сыртқа, негізгі бөлігі Қытайға, Иранға және Ауғанстанға көшті. Өз уақытында жүргенде халық санақтары шындықты ашар еді. 1932 жылдан бастап үш рет жүргізілмекші болып, кейінге ығыстырыла берген, 1937 ж. бір күндік болып өткен халық санағы бұл сұмдықты жасыра алмады. Сол себепті «қуғын-сүргінге» ұшыраған 1937 ж. санақ, әсіресе, ауыл халқының кемуін паш етті. Мәліметтері жойылып жіберілген осы санақтың алғашқы қорытындылары туралы құжатта Қазақстан халқының 1926-1937 жылдардағы екі санақ арасында 1144,7 мың адамға, соның ішінде ауыл халқы 1831,6 мың адамға кемігендігін көрсетті. Қала халқы керісінше, 686831 адамға өскен [20]. Бұл өсімнің өндіріс орындарын игеруге келген көші-қоншылар есебінен екені анық. Басқа облыстардағы теріс айырым халық санындағы терең шыңырауға дәлел. 1926-1937 жылдардағы санақтарды қарасақ, әсіресе Шығыс Қазақстан (285919 адамға), Оңтүстік Қазақстан (255078 адамға), Алматы (140418 адамға) облыстарының ауыл халқы күрт кеміген. 1937 ж. ауыл халқы 1926 ж. мөлшерінің 69,1 %-ына ғана жетті, ал қала халқы 246,9 %-ға өсті. Ауылда ер адамдар үштен бірінен (915,5 мыңнан аса адамынан) айрылып, 1926 жылғы мөлшерінен 68,0 %-ға төмендесе, әйелдер 802,9 мың адамға кеміп, 70,3 %-ға түскен. Халық санының кемісін КСРО-ның өзге республикаларынан келген көші-қоншылар да толтыра алмады. Тарихшы Т. Омарбеков «Ашаршылық ақиқаты?» атты мақаласында күштеп ұжымдастырудан бұрын саны 4836 мың адамға жеткен Қазақстандағы қазақтардың алапат ашаршылықта 1933 ж. 1142 мыңдайы босқынға айналған деп жазады [21]. Т. Омарбековтың бұл мәліметті республикаға көрші өлкелерден қайтпай қалған, шетелге өтіп кеткен және 1935 ж. дейін республиканың өз ішінде орналасқан босқындарды жеке-жеке бөліп есептеу жолымен тексеріп шықсақ шындыққа жақындай түсеміз деген пікірімен де, есебімен де келісеміз. Ұжымдастыру саясатының зардаптары қазақ халқының басына үлкен апат әкелді. Күшпен ұжымдастырылған және материалдық жағынан өте әлсіз шаруашылықтар күйзеліске ұшырап, нәтижесінде 1932-33 жылдары халық аштыққа ұшырады. Сол кездегі мәліметтерге қарағанда аштық жайлаған аудандарда халық баудай түсіп қырылған. Аштықтан өлген адамдарды жинап, көмуге мүмкіндік болмаған. Аштықтың салдарынан адам етін жеу фактілері де өте көп болған. Осындай жантүршігерлік көріністер туралы мәліметтерді зерттеушілер тәуелсіздік алғаннан кейін архив қойнауынан алып жариялады. Аштыққа ұшыраған қазақтар босқын болып, елден шет аймақтарға үдере көшті. Қазақстаннан шет аймақтарға кеткен қазақ босқындарының ауыр да жанкешті тұрмысы туралы да деректер жеткілікті. Зерттеушілер 1930–1932 жылдары шетелге кеткен қазақтар санын, қайтып келгендерді шығарып тастағанда 1,3 млн адамға жеткізеді.

Қорытынды

Міне осылай, қазақ халқының XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы тарихы бақытсыздық, қырғын әкеліп, тұтас бір ұлттың жартысына таяуын қырғынға ұшыратып, елеулі бөлігін жат жерге амалсыздан қоныс аудартқан қайғылы оқиғалар орын алуымен ерекшеленеді. Өзінің сан ғасырлық қайғы-қасіретке толы тарихында қазақ халқы тағдырдың талай тәлкегіне түсіп, көптеген оқиғаларды басынан өткерді. Кеңес заманында бүкіл кеңес өкіметі сияқты Қазақстанда да көбіне толағай табыстар мен толассыз жетістіктердің шеруі ретінде сипатталады. Әрине, қол жеткен табыстар да аз болған жоқ. Дегенмен, Ресей империясының, одан кейінгі Кеңес Одағының жүргізген саяси-экономикалық, рухани және басқа отарлау саясатының залалы мен зардаптары одан әлде қайда асып түсті. Міне, сол отарлау саясатының бір көрінісі немесе қазақ жерінде етек алған орны толмас-

ашаршылық мәселесі. Зерттеу нәтижесінде ашаршылықтың негізгі алғышарты деректік негізде айқындалды. Кеңес өкіметі Қазақстанды шикізат базасы ретінде танып келгені тарихтан белгілі. Өлкедегі жағдайлар туралы өкімет басшылары хабардар бола отырып, бас қосып, жиын өткізіп, құр даурықпа конференциялар жүргізумен ғана олардың жұмыстары шектелген. Кеңес өкіметінің шығарған заңдары (декреттер), директивалары, бұйрық-жарлықтары қазақ жерінде сол кездегі үстемдік жүргізіп отырған Компартияның саясаты арқылы бірден жүзеге асып отырды. Оған қарсылық білдіріп наразылық көрсетсе, Орталық қаруланып, арнайы жарактандырылған әскери отрядтарын жіберу арқылы басып жаншыды. Ашаршылықтан кейін Қазақстан үшін азапқа толы ұзақ қалпына келтіру кезеңі басталды. Аштықтан тірі қалғандардың көбі бұл соққыдан есеңгіреп, жүректе қалған жарақаттан ұзақ жылдар бойы арыла алмады. Ашаршылықпен бірге сүзек, тырысқақ, іш ауруы сияқты жұқпалы ауруларда қалыптасқан жағдайларды онан әрі шиеленістіре түсті. Ашаршылық, қаңғыру, босу, өлу, шөп жеу, өлімтік жеу, түрлі адам бойы түршігерлік қысаңдықтар Шығыс Қазақстан аумағында айналып өтпегендігін қоғамдық өмірдің қиыншылықтары нақтылай түседі. Алайда қазақ даласында болған экономикалық дағдарыстың, әлеуметтік ауыр қиыншылық жағдайының мәдени-ағарту салаларына да өзіндік кері ықпалын тигізді. Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру, ашаршылық — Сталин режимінің ең үлкен қылмысының бірі. Сондай-ақ ХХ ғасырдағы ең маңызды оқиғаның бірі. 1,5 миллионнан аса адам көз жұмды. Аштық қазақ халқының болмысын өзгертті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Исенов Ө.И. Қазақстандағы ашаршылық пен босқыншылық (1920 ж. соңы — 1930 ж. басы) / Ө.И. Исенов, А.И. Құдайбергенова // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Тарих сериясы. — 2022. — № 3 (106). — Б. 145–157.
- 2 Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Т. 5. Куәгерлер естеліктері, ашаршылық туралы жазылған кітап-жинақтар материалдары, көркем әдебиет үзінділері / Жау. ред.-құраст. Б. Әбдіғалиұлы. — Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. — 604 б.
- 3 Қозыбаев М.К. Ақтандақтар ақиқаты / М.К. Қозыбаев. — Алматы: Қазақ университеті, 1992. — 272 б.
- 4 Абылхожин Ж. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век / Ж. Абылхожин. — Алматы: Университет «Туран», 1997. — 360 с.
- 5 Омарбеков Т. Зобалаң / Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1994. — 230 б.
- 6 Омарбеков Т. ХХ ғасырдың Қазақстан тарихының өзекті мәселелері: көм. оқу құр. / Т. Омарбеков. — Алматы: Қазақпарат, 2001. — 404 б.
- 7 Қойгелдиев М.К. Тарих тағлымы не дейді? / М.К. Қойгелдиев, Т. Омарбеков. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 208 б.
- 8 Алексеенко А.Н. Население Казахстана 1920–1990 гг. / А.Н. Алексеенко. — Алматы: Ғылым, 1993. — 126 с.
- 9 Алексеенко Н.В. Население Казахстана за 100 лет (1897–1997) / Н.В. Алексеенко, А.Н. Алексеенко. — Усть-Каменогорск: РВК ПО «Полиграфия», 1999. — 158 с.
- 10 Алексеенко Н.В. История демографии Казахстана / Н.В. Алексеенко. — Усть-Каменогорск: ВКГУ, 2001. — 38 с.
- 11 Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов / М.Б. Татимов. — Алма-Ата, 1989. — 144 с.
- 12 Асылбеков М.Х. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980 гг.) / М.Х. Асылбеков, А.Б. Галиев. — Алма-Ата: Ғылым, 1991. — 192 с.
- 13 Сүгірәлімова Г.Б. Қазақстандағы панасыз балалар: мәселені шешу тарихы, тәжірибесі және қорытындысы (1920–1940 жылдар): маманд.: 07.00.02 – Отан тарихы (Қазақстан Республикасының тарихы). Тар. ғыл. канд. дисс. автореф. / Г.Б. Сүгірәлімова. — Қарағанды, 2006. — 24 б.
- 14 Атушева С.Б. Джуты в Казахстане в конце XIX–нач. XX вв: спец. 07.00.02 — «Отечественная история (История Республики Казахстан)»: автореф. ... канд. ист. наук / С.Б. Атушева. — Алматы, 2000. — 29 с.
- 15 Халидуллин Г.Х. Кеңестік биліктің қазақ шаруаларына қатысты аграрлық саясаты (1917–1940 гг.) / Г.Х. Халидуллин. — Алматы, 2007. — 154 б.
- 16 Жүсіп Сағат. Ашаршылық ақиқаты: деректер мен дәйектер / Сағат Жүсіп. — Алматы, «Курсив» баспаханасы, 2015. — 416 б.
- 17 Камерон С. Аштық жайлаған дала: ашаршылық, озбырлық және Кеңестік Қазақстанды орнату / С. Камерон; ағылш. тілінен ауд. С. Батаева, З. Батаева. — Алматы: GERONA, 2023. — 306 б.
- 18 Талдыбаев Ж. Қазақстандағы ашаршылық салдары [Электрондық ресурс] / Ж. Талдыбаев // Abai.kz. Ақпараттық портал. — 2010. — 28 қыркүйек. — Қолжетімділік тәртібі: <https://qlife.kz/t-rikh/578-aza-standa-y-asharshyly-1930-1933-zhyldar>

19 Қуаныш Б. Қазақ даласындағы ашаршылық. Бұл — «Этноцид»! [Электрондық ресурс] / Б. Қуаныш // Qamshy.kz. — 2012. — 12 желтоқсан. — Қолжетімділік тәртібі: <https://mediakit.qamshy.kz/article/315-qazaq-dalasyndaghy-asharshylyq-bul-etnotsid!>

20 Құдайбергенова А.И. Қазақстандағы XX ғ. басындағы ашаршылықтар жайлы / А.И. Құдайбергенова // Отан тарихы. — 2012. — № 4. — Б.70.

21 Омарбеков Т. Ашаршылық ақиқаты / Т. Омарбеков. // Ақиқат. — 1997. — № 5. — Б. 24-27.

Ж. Бекболатқызы, К.Б. Болатова, А.Б. Байгапанова

Коллективизация сельского хозяйства в Казахстане: цель, ход, последствия

В статье всесторонне рассмотрены цели, ход и последствия коллективизации сельского хозяйства в Казахстане. Политика коллективизации сельского хозяйства Советского Союза проводилась в Казахстане в 1920–1930-е годы, и авторами настоящей статьи проанализировано, что она была направлена на коренное изменение аграрной структуры страны. Показано, что основной целью коллективизации было уничтожение частных хозяйств, организация производства на коллективной основе и подчинение сельскохозяйственных ресурсов государственному контролю. Авторами проанализирован ход реализации коллективизации, включая принудительное изъятие скота и имущества, объединение населения в колхозы, а также меры по принуждению сельских жителей к выполнению государственных планов. Кроме того, раскрыты глубокие социально-экономические и демографические последствия коллективизации для казахского общества, включая массовый голод и миграцию населения в 1930-е годы, а также разрушение традиционной хозяйственной системы казахского народа. Статья направлена на понимание места и значения политики коллективизации сельского хозяйства в истории казахского народа, выявление социально-экономических и культурных изменений, вызванных последствиями коллективизации. Результаты исследования показывают, что политика коллективизации оказала глубокое влияние на сельское хозяйство и жизнь населения, и её историческое значение до сих пор продолжает изучаться.

Ключевые слова: история Казахстана, сельское хозяйство, коллективизация, экономика, голод, страдания, великая утрата, геноцид.

Zh. Bekbolatkyzy, K.B. Bolatova, A.B. Baigapanova

Collectivization of agriculture in Kazakhstan: purpose, course, consequences

In the article the goals, progress and consequences of the collectivization of agriculture in Kazakhstan comprehensively were examined. The policy of collectivization of agriculture of the Soviet Union was carried out in Kazakhstan in the 1920s–1930s, and the article analyzes that it was aimed at radically changing the agrarian structure of the country. It was shown that the main purpose of collectivization was the destruction of private farms, the organization of production on a collective basis and the subordination of agricultural resources to state control. The article analyzes the progress of collectivization, including the forced seizure of livestock and property, the unification of the population into collective farms, as well as measures to force rural residents to implement state plans. In addition, the deep socio-economic and demographic consequences of collectivization for Kazakh society were revealed, including mass famine and population migration in the 1930s, as well as the destruction of the traditional economic system of the Kazakh people. The article aims to understand the place and importance of the policy of collectivization of agriculture in the history of the Kazakh people, as well as to identify socio-economic and cultural changes caused by the consequences of collectivization. The results of the study show that the policy of collectivization had a profound impact on agriculture and the life of the population, and its historical significance is still being studied.

Keywords: History of Kazakhstan, agriculture, forced collectivization, economy, famine, suffering, great loss, genocide.

References

- 1 Isenov, O.I., & Kudaibergenova, A.I. (2022). Qazaqstandaghy asharyshlyq pen boskynshylyq (1920 zh. sony — 1930 zh. basy) [Famine and refugees in Kazakhstan (end of 1920 — beginning of 1930)]. *Qazaq ultyq universitetinin khabarshysy. Tarikh seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. History series*, 3 (106), 145–157 [in Kazakh].
- 2 Abdigaliuly, B. (Ed.-Comp.). (2021). Asharyshlyq. Golod. 1928–1934. Dokumentalnaia khronika. Tom 5. Kuagerler estelikteri, asharyshlyq turaly zhazylgan kitap-zinaqtar materialdary, korkem adebiet uzindileri [Famine. Hunger. 1928–1934. Documents, testimonies, literary and historical materials, high-quality literary works].

umentary chronicle. Vol. 5. Eyewitness memoirs, materials of books-collections about the famine, fragments of fiction]. Nur-Sultan: Foliant [in Kazakh].

- 3 Kozybaev, M.K. (1992). Aqtandaqtar aqiqaty [The truth of Aktangdak]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 4 Abylkhozhin, Zh. (1997). Ocherki sotsialno-ekonomicheskoi istorii Kazakhstana. XX vek [Essays on social and economic history of Kazakhstan XX century]. Almaty: Universitet «Turan» [in Russian].
- 5 Omarbekov, T. (1994). Zobalan [Zobalang]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 6 Omarbekov, T. (2001). XX gasyrdyn Qazaqstan tarikhynyn ozekti maseleleri: komekshi oqu quraly [Actual problems of the history of Kazakhstan of the 20th century: auxiliary textbook]. Almaty: Qazaqparat [in Kazakh].
- 7 Koigeldiev, M.K., & Omarbekov, T. (1993). Tarikh taglymy ne deidi? [What does history say?]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 8 Alekseenko, A.N. (1993). Naselenie Kazakhstana 1920–1990 gg. [Population of Kazakhstan 1920–1990]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 9 Alekseenko, N.V., & Alekseenko, A.N. (1999). Naselenie Kazakhstana za 100 let (1897–1997) [Population of Kazakhstan for 100 years (1897–1997)]. Ust-Kamenogorsk: RVK PO «Poligrafia» [in Russian].
- 10 Alekseenko, N.V. (2001). Istoriia demografii Kazakhstana [History of demography of Kazakhstan]. Ust-Kamenogorsk: Vostochno-Kazakhstanskii gosudarstvennyi tekhnicheskii universitet [in Russian].
- 11 Tatimov, M.B. (1989). Sotsialnaia obuslovlennost demograficheskikh protsessov [Social condition of demographic processes]. Alma-Ata [in Russian].
- 12 Asylbekov, M.Kh., & Galiev, A.B. (1991). Sotsialno-demograficheskie protsessy v Kazakhstane (1917–1980 gg.) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Alma-Ata: Gylym [in Russian].
- 13 Sugiralimova, G.B. (2006). Qazaqstandagy panasyz balalar: maseleni sheshu tarikhy, tazhiribesi zhane korytyndysy (1920–1940zhzh.) [Homeless children in Kazakhstan: history, experience and results of solving the problem (1920–1940)]. *Extended abstract of candidate`s thesis*. Karagandy [in Kazakh].
- 14 Atusheva, S.B. (2000). Dzhuty v Kazakhstane v kontse XIX–nachale XX vv. [Jute in Kazakhstan at the end of the 19th–beginning of the 20th century]. *Extended abstract of candidate`s thesis*. Almaty [in Russian].
- 15 Khalidullin, G.Kh. (2007). Kenestik biliktin qazaq sharualaryna qatysty agrarlyq saiasaty (1917–1940 gg.) [Agrarian policy of the Soviet authorities in relation to Kazakh peasants (1917–1940)]. Almaty [in Kazakh].
- 16 Zhusip, Sagat (2008). Asharshylyq aqiqaty: derekter men daiekter» [Hours Yusuf’s “Famine Truth: Facts and Figures”]. Almaty, “Kursiv” baspakanasy [in Kazakh].
- 17 Kameron, S. (2023). Ashtyq zhailagan dala asharsylyq, ozbyrlyq zhane Kenestik Qazaqstandy ornatu [The Hungry Field: Famine, Tyranny and the Creation of Soviet Kazakhstan]. (S. Batayeva, Z. Batayeva, Trans.). Almaty: GERONA [in Kazakh].
- 18 Taldybaev, Zh. (2010). Qazaqstandagy asharsylyq saldary [Consequences of famine in Kazakhstan]. Abai.kz. Information portal. Retrieved from <https://qlife.kz/t-rikh/578-aza-standa-y-asharsyly-1930-1933-zhyldar> [in Kazakh].
- 19 Kuanysh, B. (2012). Qazaq dalasyndagy asharsylyq. Bul — “Etnotsid”! [Famine in the Kazakh steppe. This is “Ethnocide”!]. Retrieved from <https://mediakit.qamshy.kz/article/315-qazaq-dalasyndagy-asharsylyq-bul-etnotsid!> [in Kazakh].
- 20 Kudaibergenova, A.I. (2012). Qazaqstandagy XX g. basyndagy asharsylyqtar zhaily [XX century in Kazakhstan about early famines]. *Otan tarikhy — History of the homeland*, 4, 70 [in Kazakh].
- 21 Omarbekov, T. (1997). Asharsylyq aqiqaty [The truth of famine]. *Aqikat — True*, 5, 24–27 [in Kazakh].

Автор туралы мәлімет

Бекболатқызы Жаннұр — PhD докторант, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0003-3041-395X>,

Болатова Каламкас — т.ғ.к. аға оқытушы, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-9224-9596>,

Байгапанова Айгуль — PhD, аға оқытушы, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-6365-4488>

Information about the authors

Bekbolatkyzy Zhannur — PhD student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan;

Bolatova Kalamkas — Candidate of technical sciences, senior lecturer, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan;

Baigapanova Aigul — PhD, senior lecturer, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

Е.Е. Жақсылық

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: kz-erlan-kz@mail.ru)

Оңтүстік Қазақстандағы мемлекеттік діни саясаттың кеңестік үлгісі: тарихи талдау

Мақалада Қазақстанның оңтүстігінде жүргізілген мемлекеттік діни саясаттың кеңестік үлгісі қарастырылған. Автор Қазақ КСР-дағы дін саласындағы саясаттың кезеңделу мәселесіне көңіл бөледі. Сонымен бірге кеңестік мемлекеттегі діни саясаттың заңнамалық негізі зерттелген, яғни мемлекеттің дінге қарсы күресінің формалары мен әдістеріне талдау жасап, оның мұсылмандардың рухани өміріне тигізген кері ықпалына, кеңестік кезеңдегі Қазақстанның оңтүстігіндегі мемлекеттік діни саясатты жүзеге асырудың жолдары зерделенген.

Кілт сөздер: тарих, кеңестік тарих, діни саясат, ислам, идеология, діни қауымдар, дін басылар, дінге қарсы күрес.

Kipicne

Кеңестік қоғамтану ғылымында бұрындарда орныққан теріс тұжырымдар мен түсініктерге келсек, ол мәселен, дінді мәдениетке қарсы қою, көнеден келе жатқан діни дәстүрді жоққа шығару, оған қарсы құрал ретінде атеистік үгіт-насихатты кең түрде жүргізу, мәдениет пен руханияттың өзегі — әлем мойындаған діннің өзін түбегейлі жоққа шығарушылық, оның адамгершілік, ізгілікке бастар мәнін түсінбеу, оның орнына ешқандай тамыры да, бастау-көзі де жоқ «коммунистік қоғам» және «жаңа атеист» адам тәрбиелеу партияның түпкі мақсаты еді. Осындай мақсатты көздеген Кеңес үкіметінің Қазақстандағы дін саласына қатысты саясаты және оның мұсылмандардың күнделікті өміріне тигізген ықпалы айтарлықтай кері болды. Сонымен бірге, әлі Кеңес мемлекетінің дінге қарсы саясатының толық бейнесі, оның нормативті-құқықтық негізі және кеңестік биліктің өмір сүруінің әр кезеңіндегі дінге қарсы саясатты жүзеге асырудың әдістері, осы саясаттың ислам дініне және мұсылман дінбасы өкілдерінің тағдырына ықпал етуінің шынайы масштабы біз үшін әлі күнге дейін толық мәлім емес. Осы себептен, қазіргі кезеңде Қазақстандағы, соның ішінде Оңтүстік Қазақстандағы дін саласына қатысты Кеңес мемлекетінің саясаты, мемлекет пен дін арасындағы өзара байланыс мәселесіне зерттеушілер үлкен қызығушылықпен қарайды. Мұндай қызығушылық дін тарихын зерттеуге деген кедергінің жойылуымен және аз зерттелген немесе құпия сақталып келген құжаттарға қолжетімділіктің орнауымен, құрамдас бөлігі дін және шіркеу болып саналатын әлеуметтік және мәдени мәселеге қатысты тарихи зерттеулер тақырыбының кеңеюімен байланысты.

Осылайша, Кеңес мемлекетінің Қазақстандағы дін саласына қатысты саясаты және Кеңес үкіметі енгізген мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қарама-қайшы қатынастар үлгісі тарихшылардың, саясаттанушылар мен дінтанушылардың зерттеу объектісіне айналып отыр. Мұндай зерттеу объектісінің қатарында еліміздің оңтүстігі де бар. Осыны ескерсек, біз үшін Оңтүстік Қазақстандағы Кеңес үкіметінің дін саласына қатысты саясатын зерттеу үлкен қызығушылық танытады.

Зерттеу әдістемесі

Тақырыпты зерттеу барысында тарихилық және объективтілік, жүйелілік принциптері басшылыққа алынды. Кеңес үкіметінің жалпы Қазақстандағы, соның ішінде Оңтүстік Қазақстандағы дінге қатысты саясатын және осы саясатты жүзеге асырудың әдіс-тәсілдерін, дінге қатысты қабылдаған нормативті-құқықтық актілерін, кеңестік биліктің діни саясатының кезеңдерін зерттеу барысында салыстырмалы талдау, синтездеу және кезеңдеу әдістері қолданылды. Сонымен қоса, Кеңес үкіметінің дінге қатысты саясатының бірізді қарастыру барысында тарихи-хронологиялық әдіс пайдаланылды. Қазақстандағы, сонымен бірге жеке Оңтүстік Қазақстандағы мешіттер мен дінбасыларының динамикасын анықтауда сандық-талдау және статистикалық әдістер қолданылды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kz-erlan-kz@mail.ru

Талдау

Кеңес өкіметі саяси билікті қолына алғаннан кейін үш ай уақыт өте келе 1918 ж. 23 қаңтарда «Шіркеуді мемлекеттен бөлу туралы» арнайы құқықтық құжат қабылдады. 13 баптан тұратын бұл құжатта дінді тежеп, шіркеу, мешіт сияқты қасиетті орындардың құқықтарына шектеу енгізді. Құдайға құлшылық үшін пайдаланылатын ғимараттар мен мүліктер жергілікті және орталық мемлекеттік өкіметтің ерекше қаулыларының негізінде беріледі. Аталмыш құжаттың 12-бабында: «Ешқандай шіркеу және діни қоғамдар меншікті иелену құқығына ие бола алмайды» деп көрсетілді. Бұл құжат 1917-1937 жылдары шіркеу, мешіт мүліктерін заңсыз жоюға, сатуға, тәркілеуге тікелей жол ашты. Осыны ескерсек, келесі ретте біз алдымен Кеңес үкіметінің дін саласына қатысты саясатының кезеңдерін анықтап алуға тырысамыз.

Дінге қатысты мемлекеттік саясаттың үлгісін іздестіру, өңдеу және құру Кеңес Одағының өмір сүруінің барлық кезеңінде маңызды мәселелердің біріне айналды. Атап айтқанда, Кеңес Одағының дін саласындағы саясатының негізінде «коммунизм мен дін бір-бірімен үйлеспейді» деген нұсқау болды және қоғамның ішкі өмірінен діни ұйымдарды ығыстыру жұмыстары жүргізілді. Өзімізге белгілі, кеңестік және қазіргі кезеңдегі зерттеушілер өз еңбектерінде Кеңес Одағының дін саласындағы саясатын және діни ұйымдар мен мемлекет арасындағы қатынастардың кезеңделу мәселесін өңдеген болатын. Зерттеу жұмыстарының көпшілігінде 1917-1930 жылдар аралығы дін басыларымен күресу және қуғын-сүргін кезеңі; ал, 1941-1945 жылдар аралығы шіркеуге қатысты саясаттың жұмсару кезеңі ретінде сипатталды. Посткеңестік кезең авторларының пікірінше 1950 ж. ортасынан бастап 1980 ж. дейінгі аралықта шіркеуге қатысты «жаңа шабуылдар» жасалған [1–2]. Дегенмен, Кеңес мемлекетінің дін саласына қатысты саясатын жүзеге асыру тәжірибесі әр аймақтарда әртүрлі сипатқа ие болды: бір кезеңдері христиан конфессияларына қатысты діни саясатпен байланысты болса, екінші бір кезеңдері ислам діни үстем болған аймақтарға, соның ішінде Қазақстанға тән. Отандық зерттеуші З.Г. Сақтаганова Кеңес үкіметінің дін саласындағы саясатының жалпы траекториясын, сонымен қатар биліктің дінмен, әсіресе Қазақстандағы исламмен өзара байланысын ескере отырып, еліміздегі діни саясаттың өзіндік келесідей бес кезеңін бөліп көрсетеді: 1917-1929 жж.; 1929-1941 жж.; 1941-1953 жж.; 1953-1964 жж.; 1964-1991 жж. [3].

1917 ж. 2 қарашадағы Сталин мен Лениннің «Ресей халықтарының құқығы жөніндегі Декларациясында» Ресей халықтарына теңдік пен егемендік, бөлініп өз мемлекеттерін құрғанға дейінгі таңдау еркіндігі, ұлттық және діни артықшылықтар мен шектеулердің барлығын алып тастау, Ресей территориясында өмір сүретін аз ұлттардың еркін дамуына уәде етілді [4; 15–16]. Бұнымен қоса, 1917 ж. 20 қарашадағы «Шығыс пен Ресейдің еңбекші мұсылмандарына арналған үндеуде», патшалық Ресей территориясында өмір сүрген, патша билігі тарапынан діндері мен дәстүрлері зардап шеккен бүкіл мұсылмандарға діни және ұлттық ерекшеліктерінің сақталуына еркіндік берілетіндігі айтылған. Соған байланысты осы революцияға және оның үкіметіне қолдау білдіруге шақырылған. Шығыс мұсылмандарының да қолдауын алу мақсатында, Константинопольдің түріктердің қолында қалуы керектігі, европалықтардың Түркия мен Персияны бөлшектеуіне қарсы екендіктері білдірілген [5; 20–22].

1918 ж. 20 қаңтарда РСФСР ХКК-нің «Ар-ождан, шіркеу және діни бірлестіктер туралы» Жарлығында діннің мемлекеттен бөлінетіндігі, мемлекет территориясында сенім бостандығын шектейтін немесе белгілі бір діннің артықшылығына жол беретін заңдар мен ережелердің қабылдануына тиым салынатындығы, әрбір азаматтың кез келген дінді ұстану немесе ұстанбау еркіндігінің бар екендігі, діни ант берудің алынып тасталатындығы айтылған. Мектептің мемлекеттен бөлінетіндігі, жалпы білім беретін мемлекеттік, қоғамдық және жеке оқу орындарында діни білім беруге тиым салынатындығы, азаматтардың дінді жеке түрде үйрене немесе үйрете алатындығы, барлық шіркеу және діни бірлестіктердің жекеменшік иелену құқығының жоқ екендігі, Ресейдегі шіркеу және діни бірлестіктердің бүкіл мүліктері халықтық меншік болып жарияланатындығы көрсетілген. 1918 жылдың 23 қаңтарында «Діннің мемлекеттен және мектептің діннен бөлінуі» жөніндегі Декрет қабылданды. Кеңес үкіметінің осы декреті мен 1929 жылдың 8 сәуірінде қабылданған «Діни бірлестіктер туралы» шешімі дінге қатысты Кеңес мемлекетінің негізгі заңнамалық қайнар көзі. 1929 жылдың 8 сәуірінде қабылданған құжат болса мемлекеттің дінге қарсы саясатының қатаюына негіз болды [6; 56].

Жоғарыда айтылғандай, Коммунистік партия үшін дін жеке адамның жеке мәселесі бола алмайтын. 1919 жылы наурызда РКП-ның VIII съезінің партиялық бағдарламасындағы дінге қатысты

шешімде РКП-ны дінді мемлекеттен және мектепті діннен бөлу туралы декреттің қанағаттандырмайтындығы және жоспарлы түрде әрекет ету арқылы діни түсініктердің толығымен жойылатындығына сенетіндіктері білдірілген. Сонымен қатар, партия қанаушы таптар мен дінге қарсы насихат ұйымдары арасындағы қарым-қатынасты толығымен жоюға, кең көлемде ғылыми-ағартушылық және дінге қарсы үгіт-насихатты ұйымдастыру арқылы еңбекші бұқараны діни соқыр сенімдерден нақты түрде арашалап алуға үлес қосуға тырысатындығын білдірді. Оған қоса дінге сенушілердің сенімдеріне тіл тигізуден аулақ болу керектігі, себебі мұндай әрекеттің діни фанатизмнің күшеюіне себеп болатындығы айтылған [6; 58].

1920 ж. қыркүйекте Еуропалық Ресей, Сібір және Қазақстан мұсылмандарын басқарудың рухани орталығы құрылады. 1920 ж. қазақ қоғамында діни өмірдің белсенділігі байқалады. КП ОК-нің дінге қарсы комиссиясы молдаларға кеңес мектептерінде жұмыс жасауға рұқсат берді және мұсылман ұйымдары барлық аймақтарда өздерінің жұмыстарын бастайды.

Дегенмен, 1929–1941 жылдары Кеңес үкіметінің дінге қатысты саясаты қатаңдай бастайды. 1929 жылы Жалпы Ресейлік Орталық Атқару Комитетінің және Халықтық комиссарлар кеңесінің «Діни ұйымдар туралы» Қаулысы жарияланады. Бұл құжат осы кезеңнен бастап КСРО құлағанға дейінгі аралықтағы Кеңес үкіметінің дінге қатысты саясатының негізгі құжатына айналды. Діни ұйымдармен күресудің әдістері — шіркеулер мен мешіттердің ғимараттарын тәркілеу, оқу орындары мен діни сипаттағы басылымдарды жабу болды. Осылайша, осы кезеңде КСРО-да, соның ішінде Қазақстанда дінге қарсы саясат белсенді бола бастайды. Мысалы, 1928-1933 жылдар аралығында Қазақстанда 198 шіркеу мен мешіт жабылған. 1932 ж. мұсылман дін басыларын қудалаудың алғашқы науқаны басталды.

Оңтүстік Қазақстанда 1930 жылдары колхоздардың ұйымдастырылуынан кейін жер мен мешіттер олардың қарауына берілді. Мысалы, Оңтүстік Қазақстан облысында революцияға дейін 490 мешіт жұмыс істеген болса, осы декреттен кейін облыс колхоздары бұрынғы 160 мешітті қоймаға, 27 мешітті тұрғын үйге, 32 мешітті мәдени-ағарту үйіне айналдырды. Кейбір аудандарда барлық мешіттерді жойып жіберді. Мысалы, Түркістан ауданында революцияға дейін (1917 ж. дейін) 98 мешіт жұмыс істеген болса, 43 мешіт; Сайрам ауданында 143 мешіт болған болса, соғыстан кейін 33 мешіт ғана қалған [7].

Ұлы Отан соғысы кезеңінде Кеңес үкіметінің дінге қатысты саясатында өзгерістер пайда болды. Мұндай өзгерістер діни ұйымдардың барлық бағыттарын соғысқа жұмылдыру және діни ұйымдар тарабынан қолдау табумен байланысты болды. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Қазақстанда ешқандай рұқсатсыз барлық аудандарда мешіттер қайта ашыла бастады. Мәселен, «Түркістан ауданында — 11, Сайрам ауданында — 9, Шымкентте — 8 мешіт рұқсатсыз жұмыс істеді» [7]. Дегенмен, 1943 жылы Кеңес өкіметінің дін саясаты өзгергеніне қарамастан, заңнамалық-құқықтық база өзгерген жоқ. 1936 жылы 5-желтоқсанда қабылданған КСРО Конституциясы мен 1929 жылы 8 сәуірде қабылданған РКФСР БОАК және ХКК қабылдаған «Діни ұйымдар туралы» Қаулы негізгі заң базасы болып қала берді [8; 56].

Соғыс аяқталған соң жағдайдың қайтадан өзгергенін байқаймыз. Соғыс аяқталған соң, 1946-1948 жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстан территориясында 68 мешіт жабылған және Оңтүстік Қазақстан байынша тіркеу жұмыстарына қатысты діндарлар тарабынан 93 өтінім келіп түскен. Осымен қатар, 1947 ж. 26 сәуірдегі Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша дін істері жөніндегі уәкілетті Кеңестің хатында 11 заңсыз ашылған мешітті жабу туралы істі дұрыс деп санаған. Оңтүстік Қазақстандағы дін басыларының қызметі және діни қозғалыстың жағдайы туралы уәкілеттік Кеңестің баяндамасында «облыс бойынша діни қауымдардың саны 1956 жылдан бастап өспегендігін, дегенмен, мінәжатқа қатысатын діндарлардың саны өскендігі атап көрсетіледі. Мысалы, 1953 жылы тіркелген қауымдар бойынша мінәжат жиындарына 9850 адам қатысса, 1958 ж. олардың саны 27 630 адамға жеткен» [9].

Жоғарыда аталғандармен қатар, Кеңес үкіметінің Оңтүстік Қазақстандағы дін саласына қатысты атеистік саясатының басты бағыттарының бірі киелі — қасиетті орындарға барып табынушылық пен діни дәстүрлерге қарсы күреспен сипатталды, қажылық орындарына баруға қатаң бақылау орнатылды. Қазақстанның оңтүстігі киелі орындардың үлкен санының шоғырланған аймағы болды. Осы ретте, Оңтүстік Қазақстанның сопылық жерасты мешіттері мен киелі жерлері Кеңес үкіметінің дінмен күресу саясатының нысанына айналды.

Діни сенім қиын кезеңде бейресми негізде исламдық сопылық бауырластық кеңестік идеологияға жат ағым, секта ретінде танылып қатаң қудалауға ұшырады. Дінге қарсы науқаннан аман

қалу үшін сопылық қауымдастықтар шайхана және жерасты мешіттері кейпінде дәстүрді сақтап қалуға тырысты [10; 288]. Сонымен қатар, сопылық бауырластықтар ресми ислам институтының өкілі ретінде әрекет етіп, жекелеген медреселер желісін қолдады және мындаған қасиетті жерлердің қасында орналасқан «құлшылық орындарын» (сопы шайхтарының қабірлері) астыртын басқарып отырды деп жазады. Бұл туралы Тасар 1943-1944 жылдар аралығында Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Сталиндік биліктің исламға қатысты қатаң бақылауды жеңілдетуі исламдық әрекеттердің артуына мүмкіндік берді. Мейірімді діни саясат негізінде, жерасты мешіттерінің саны көбейді деген тұжырым жасайды. Сопылық бауырластықтар Ислам дінін сақтаудың бір жолы ретінде жерасты мешіттерін қамтамасыз етіп отырды. Дегенмен, қатаң режим саясаты тұсында мұндай жерасты мешіттерінің қай жерде және қаншасы жұмыс істегенін білуіміз қиын. Әрбір мешіт, қасиетті жер, жерасты мешіті Қазақстан мұсылмандарының ынтымағы мен бірлігін нығайтуға, адамдарды өзара жақындастыруға, сонымен қатар, дәстүрлі исламдық түсінікті сақтауда айрықша рөл атқарғандығын мойындауымыз қажет. Дегенмен, Кеңес үкіметі киелі жерлерді жоюды мақсат етіп, әулиелердің бейіттерін, молаларын бұзуға тырысты. Өйткені, белгілі шайхтардың бейіттері, кесенелері дәстүрлі ислам дінін үйрету мен уағыздау орны екендігін жақсы түсінді. Мұның астарында киелі жерлерді жою арқылы халықтың дәстүрлі діни түсінігін жою себебі жатқандығын аңғаруымыз керек [7].

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңындағы «Қылует» жерасты мешітінің кеңестік кезеңде жабылуы. Қожа Ахмет Ясауи өмір сүрген XII ғасыр тұсында сопылық ілім қарапайым халық қана емес ірі дін өкілдері мен билеуші топ өкілдері де мойындап, ислам діні түркі халықтары арасында таралуы мен орнығуына үлкен әсер етті. Ал, йассауи сопылық дәстүрінің қасиетті белгісі саналатын ортағасырға тиесілі «Қылует» жерасты мешіті кешен ретінде әлі күнге дейін ерекше рухани тәрбиелік мәнге ие. «1868 жылы Түркістанда Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңында 20 үлкен мешіт және 100 отбасы (немесе бірлестік — И.М.) (Қожа Ахмет Ясауидің жолын ұстанатын) жұмыс істесе, 1912 жылы Түркістан қаласындағы мешіттер саны 40-қа артып, Қожа Ахмет Ясауидің жолын ұстанушылар 100 отбасыдан бірнеше есе кеміп кетті. Ал, олар Қожа Ахмет Ясауидің идеяларын тарататын «Кәландарларға» (Қаляндаристы – архив құжатында осылай берілген) айналды» деген мәліметтер архив құжаттарында кездеседі [7]. М. Тұяқбаев «Түркістан сырлары» кітабында түрлі деңгейде «Қылует» мешіттерінің міндетін атқарған «Кіші Қылует», «Құмшық ата», «Шілдехана», Шәмет Ишан мешіті, «Имам Марғузи» мешіті құрылыстарының қалдығы осы күнге дейін сақталғандығын, соңғы жылдары «Құмшық ата», «Шілдехана», Шәмет Ишан мешіті, «Имам Марғузи» мешіттері қайта қалпына келтіргендігін, «Кіші Қылует», «Үлкен Қылует» сияқты тарихи орындардың 1942 жылы бұзылып, кірпіштері Түркістан қаласындағы май зауытын салуға жұмсалғандығын жазады [11; 42].

Дегенмен, қылышынан қан тамып тұрған кеңестік кезеңде «Қылует» жерасты мешіті сопылар тарапынан қайта қалпына келтіріліп, жұмыс жасағандығы туралы деректер ғылыми әдебиеттерде кездеспейді. Қазақ ССР Министрлер кеңесі жанындағы Діни салттар ісі уәкілеттігінің аға инспекторы П. Галихайдаровтың 1948 жылғы 20 қыркүйектегі баянжазбасында «Қылует» жерасты мешіті 1932-1933 жылдары бұзылды деген дерек келтіріледі. Бұл «Қылует» жерасты мешітінің кеңестік кезеңдегі алғашқы рет бұзылуы болды. «Қылует» мешітін екінші рет жабу туралы мәселе 1947 жылы қайта көтеріле бастады. КСРО Министрлер кеңесіне бағынышты Қазақстан бойынша Діни салттар ісі өкілінің (Н. Сабитов) 1947 жылғы 2-кварталдағы есебіндегі «Түркістан қаласындағы «Қылует-ханаға» (Қожа Ахмет Ясауидің оңаша қалатын орны) қожалар жиналатындығы және «зікір» (құдайға құлшылық ету) салатындығы, бұл туралы Кеңеске (Қазақстан бойынша Діни культтер ісі бойынша өкілі) және Рухани басқармаға (Орта Азия және Қазақстан мұсылмандарының рухани басқармасы) олардың көзқарасын білу үшін жолданды» [7] деген мәліметтерден «Қылует» мешіті мен осы жерде жасалатын мұсылмандық-сопылық рәсімдерді тоқтату шаралары басталады.

КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Діни салттар ісі кеңесінің төрағасы Полянскийге Қазақстан бойынша Діни салттар ісі бойынша өкілінің 1947 жылғы 13 қыркүйекте жазған құпия хатында «Түркістан қаласындағы (Оңтүстік Қазақстан облысы) дінге сенушілер Қожа Ахмет Ясауи мешітінен 150-200 метр аралығында орналасқан мешітте құдайға құлшылық жасайды. Мешіттің жанында (20 метр аралығында), құдайға құлшылық жасайтын жерде Қожа Ахмет Ясауидің «Қылует хана» (оңашалану орны) деп аталатын тереңдігі 1,5 метрлік шұқыр бар. Қазіргі кезде жергілікті молда С. Фахрутдиновтың бастамасымен «Қылует хана» шұқырының үстіне кішігірім құрылыс ғимараты салынған. Осы жерде әр жұмада қажылар жиналып, «зікір» салады. Ал, «зікір» мұсылмандарда құдайға құлшылық етудің ажырамас бөлшегі емес екендігі белгілі (Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары басқармасының шешімі осылай болған — И.М.). Мұндай рәсімді өткізудің мақсаты

Қожа Ахмет Ясауи атымен қожалардың шығарып алғаны. Осы жағдайға әкімшілік тәртіпте тыйым салу үшін Сіздің тапсырмаңызды күтеміз» деп жазады [7].

Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша діни қозғалыстардың жағдайы мен дін қызметкерлері іс-әрекеті туралы 1953 жылғы екінші кварталдағы Оңтүстік Қазақстан ОблАтКом Діни салт істері бойынша кеңесі уәкілі А. Пospelовтің құпия ақпараттық есебінде «Қылует» мешітін жабу мәселесі қайта көтеріледі. Аталған есепте «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңындағы мешітті («Үлкен Қылует» жерасты мешітін — И.М.) Борисовка елдімекеніне немесе алыстау аймаққа көшіру дінге сенушілердің мазарға көптеп келуін азайтып, зиярат дәстүрі маңызының жойылуына алып келер еді» деген ұсыныс айтылады. Бұл ұсыныс аталған мешітті жабу туралы өтініш ретінде тиісті жерлерге жіберіледі. Дегенмен, «Қылует» мешіті имамдары арасында аталған мешітті көшіру мәселесіндегі көзқарас екіге бөлініп, қарсы болғандар да көптеп кездесті. Алайда, қарсылықтарға қарамастан 1955 жылы Түркістан қаласындағы жұмыс істеп тұрған «Қылует» мешітін көшіру үшін Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен 4 км жерден жер бөлініп, сол кездегі мемлекеттік тіркеудегі бір ғана мешіт сол жерге көшірілді [7].

Өзіміз көріп отырғандай, Кеңес үкіметі өзінің Оңтүстік Қазақстандағы атеистік саясатын жүзеге асырудың тәсілдерінің бірі ретінде еліміздің оңтүстігіндегі киелі орындарға деген қолжетімділікті жою болған. Бұған қоса, Кеңес үкіметінің атеистік саясатын іске асырудың әдіс-тәсілдеріне ғылыми атеистік насихат жұмыстарының түрлері мен әдіс-тәсілдері маркстік-лениндік атеизм теориясының құрамды бөлігі болып саналды. Коммунистік партия атеистік үгіт-насихат жұмыстарының мазмұны, әдіс-тәсілдерін тиімді ұйымдастыру жолдарына баса назар аударды.

Көпшілікті атеизмге тәрбиелеу негізінен бұқаралық-идеялық бағытта жүргізілді. Мәселен, оның кейбір түрлері: 1) Саяси хабарлар тарату арқылы атеистік тәрбие беру; 2) Атеистік бағыттағы көркем әдебиетті оқыту; 3) Экскурсиялар арқылы; 4) Кино көрсету атеизмге баулуда күшті құрал ретінде кеңінен қолданылды; 5) Атеистік тәрбие берудің басты түрі — лекция. Лекциялардың мазмұны мен теориялық дәрежелері ғылыми техникалық жетістіктермен байланыстырылып барлық жерде бірдей дінге қарсы насихатталды.

Коммунистік партия лениндік принциптерді басшылыққа ала отырып, дінге қарсы насихат жұмысын ұйымдастыру үшін арнайы органдар құрды. Орталық Комитеттің идеологиялық жұмысында атеизмді насихаттау бірлестігі — үгіт-насихат бөлімі (Агитпропотдел) жетекші орган болды. Партияның ОК жанында ғылыми тұрғыда атеизмді насихаттау ісімен дінге қарсы комиссия айналысты. Бұл органның міндеті бұқараға атеистік тәрбие беру, атеистік насихатты жүйелі түрде өткізу және бағыт-бағдар беріп отыру, атеист мамандар даярлау, атеистік тәрбие берудің тиімді жолдарын қарастыру, атеистік насихаттың әртүрлі формаларын ұйымдастыру, халықтың діншілдігін бақылау, т.б. болды.

Қорытынды

Сонымен, жоғарыдағыларды қорыта келгенде, КСРО-ның мемлекеттік-партиялық жүйесіндегі дінге түбірімен қарсы атеистік саясатының барысы мен салдары кеңес мемлекетінің құрамды бөлігі ретінде кеңестік Қазақстанда, соның ішінде Оңтүстік Қазақстанда да орталықтағыдай жүзеге асырылғандығын көре аламыз. Кеңестік тарихтың әрбір кезеңіндегі биліктегілердің Қазақстандағы діни саясатты қарастыра келе, кейбір кезеңде мемлекеттің дінге және діндарлардың діни өміріне жұмсақтық танытқанымен, көп жағдайда, бұл саясат кеңес адамдарының рухани өмірі мен конфессияларды, сонымен қатар молдаларды қатаң түрде жою сипатына ие болды. Кеңес үкіметінің Оңтүстік Қазақстандағы дінге қарсы саясаты және үгіт-насихаты қоғамның рухани жағынан дамуына кері ықпал етті. Дегенмен, дін қалыптасқан шектеулер мен тыйым салуларға қарамастан Оңтүстік Қазақстан халқының күнделікті өмірінде дін басты рөл атқарды және халықтың діни мерекелері мен салт-дәстүрлерінде көрініс тапты.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Алексеев В.А. Иллюзии и догмы: Взаимоотношения Советского государства и религии / В.А. Алексеев. — М.: Политиздат, 1991. — 400 с.
- 2 Кашеваров А.Н. Государство и церковь: из истории взаимоотношений советской власти и русской православной церкви 1917–1945 гг. / А.Н. Кашеваров. — СПб.: СПб. гос. тех. унив., 1995. — 271 с.
- 3 Сактаганова З.Г. Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседнев-

ность казахстанцев во второй половине XX в. [Электронный ресурс] / З.Г. Сактаганова. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-model-gosudarstvennoy-religioznoy-politiki-v-kazahstane-i-religioznaya-povsednevnost-kazahstantsev-vo-vtoroy-pолоvine-hh-v>

4 Преодолевая религиозное влияние ислама: сб. док. и матер. / сост. И.Н. Бухонова, Е.М. Грибанова, Н.Р. Джагфаров, М.К. Кайргалиев, К.С. Мурзанов. — Алматы: Казахстан, 1990. — 254 с.

5 Арапов Д.Ю. Ислам и советское государство (1917–1936) / Д.Ю. Арапов. — М.: Марджани, 2010. — 204 с.

6 Жолдасұлы Т. Кеңестік Қазақстандағы дінге қарсы үгіт-насихат ұйымының қызметі (1929–1941 ж.ж.) / Т. Жолдасұлы, Г.Н. Байжанова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. — 2022. — № 1(105). — Б. 55-63.

7 Исаев М.С. Кеңестік биліктің Қазақстандағы мешіттерге қарсы саясаты (1918-1953 жж.) [Электрондық ресурс] / М.С. Исаев, С.Т. Шаметов, Р.Т. Джаппарова. — Қолжетімділік тәртібі: <http://88.204.166.9/kz/publications/view/1908>

8 Бөдеев К.Т. Кеңес дәуіріндегі діни ұйымдардың құқықтық жағдайы (XX ғ. 40-шы жылдары / К.Т. Бөдеев, З.Г. Сактаганова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. — 2018. — № 2(90). — Б. 56-61.

9 Абдыханова А.Ж. Советская модель религиозной политики и ее реализация на Юге Казахстана [Электронный ресурс] / А.Ж. Абдыханова // Вестник Казахского национального педагогического университета. Серия: исторические и социально-политические науки. — 2020. — №66 (3). — Режим доступа: <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/84>

10 Бруксап М. Горбачевка дейінгі Орта Азияда ислам / М. Бруксап // Азия істері. — 1987. — №18(3). — Б. 283-293.

11 Тұяқбаев М. Түркістан сырлары / М. Тұяқбаев. — Алматы: Атамұра, 2000. — 61 б.

Е.Е. Жақсылық

Советская модель государственной религиозной политики в Южном Казахстане

В статье изучена советская модель государственной религиозной политики, осуществлявшаяся на юге Казахстана в советский период. Автор данной статьи уделил внимание проблемам периодизации религиозной политики в Казахской ССР. Он проанализировал законодательную базу религиозной политики Советского государства, изучил характеристику форм и методов антирелигиозной борьбы Советского государства, обосновал тезис о ее пагубном влиянии на духовную жизнь мусульман, рассмотрел пути реализации государственной религиозной политики на юге Казахстана в советское время.

Ключевые слова: история, советская история, религиозная политика, ислам, идеология, религиозные общины, духовенство, антирелигиозная борьба.

Ye. Ye. Zhaksylyk

The Soviet model of state religious policy in Southern Kazakhstan

In the article the Soviet model of state religious policy, implemented in the south of Kazakhstan during the Soviet period was examined. The author of this article pays attention to the problems of periodization of religious policy in the Kazakh SSR. The article analyzes the legislative basis of the religious policy of the Soviet state, examines the characteristics of the forms and methods of the anti-religious struggle of the Soviet state, substantiates the thesis about its detrimental influence on the spiritual life of Muslims, examines the ways of implementing state religious policy in the south of Kazakhstan during the Soviet period.

Keywords: history, Soviet history, religious policy, Islam, ideology, religious communities, clergy, anti-religious struggle.

References

1 Alekseev, V.A. (1991). Ulliuzii i dogmy: Vzaimootnosheniia Sovetskogo gosudarstva i religii [Illusions and Dogmas: Relationships between the Soviet State and Religion]. Moscow: Politizdat [in Russian].

2 Kashevarov, A.N. (1995). Gosudarstvo i tserkov: iz istorii vzaimootnoshenii sovetskoi vlasti i russkoi pravoslavnoi tserkvi 1917–1945 gg. [State and Church: From the History of Relations between Soviet Power and the Russian Orthodox Church in 1917-1945]. Saint Petersburg: Sankt-Peterburgskii gosudarstvennyi tekhnicheskii universitet [in Russian].

3 Saktaganova, Z.G. Sovetskaia model gosudarstvennoi religioznoi politiki v Kazahstane i religioznaia povsednevnost kazahstantsev vo vtoroi polovine XX v. [The Soviet Model of State Religious Policy in Kazakhstan and the Religious Everyday Life of Kazakhstanians in the Second Half of the Twentieth Century]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-model-gosudarstvennoy-religioznoy-politiki-v-kazahstane-i-religioznaya-povsednevnost-kazahstantsev-vo-vtoroy-pолоvine-hh-v>

[model-gosudarstvennoy-religioznoy-politiki-v-kazahstane-i-religioznaya-povsednevnost-kazahstantsev-vo-vtoroy-polovine-hh-v](#) [in Russian].

4 Bukhonova, N., Gribanova, E.M., Dzhagfarov, N.R., Kairgaliev M.K., & Murzanov K.S. (1990). Preodolevaia religioznoe vliianie islama [Overcoming the religious influence of Islam]. Almaty: Kazakhstan [in Russian].

5 Arapov, D.Yu. (2010). Islam i sovetskoe gosudarstvo (1917–1936) [Islam and the Soviet state (1917–1936)]. Moscow: Mardzhani [in Russian].

6 Zholdasuly, T., & Baizhanova, G.N. (2022). Kenestik Qazaqstandagy dinge qarsy ugjit-nasikhat uymynyn qyzmeti (1929–1941 zh.zh.) [Activity of anti-religious propaganda organization in Soviet Kazakhstan (1929–1941)]. *Karagandy universitetinin khabarshysy. Tarikh. Filosofiya seriiasy — Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy series*, 1(105), 55-63 [in Kazakh].

7 Isaev, M.S., Shametov, S.T., & Dzhapparova, R.T. Kenestik biliktin Qazaqstandagy meshitterge qarsy saiasaty (1918-1953 zhzh.) [Soviet policy against mosques in Kazakhstan (1918-1953)]. Retrieved from <http://88.204.166.9/kz/publications/view/1908> [in Kazakh].

8 Bodeev, K.T., & Saktaganova, Z.G. (2018). Kenes daurindegi dini uymdardyn quqyqtyq zhagday (XX g. 40-shy zhyldary) [The legal status of religious organizations in the Soviet era (in the 40s of XX century)]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Tarikh. Filosofiya seriiasy — Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy series*, 2(90), 56-61 [in Kazakh].

9 Abdikhanova, A.Zh. (2020). Sovetskaia model religioznoi politiki i ee realizatsiia na Iuge Kazakhstana [Soviet model of religious policy and its realization in the South of Kazakhstan]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya: istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki — Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University. Series: historical and social and political science*, 66(3). Retrieved from <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/84> [in Russian].

10 Brouksap, M. (1987). Gorbachevqa deiingi Orta Aziada islam [Islam in Central Asia before Gorbachev]. *Aziia isteri — Asian affairs*, 18(3), 283-293 [in Kazakh].

11 Tuiakbayev, M. (2000). Turkistan syrlary [Secrets of Turkestan]. Almaty: Atamura [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет

Жақсылық Ерлан — PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-8378-7712>

Information about the author

Zhaksylyk Yerlan — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Г.И. Кушенова¹ *, Мартин Уорд²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Лидс университеті, Лидс, Ұлыбритания

(E-mail: jamal-i@mail.ru; m.s.ward@leeds.ac.uk)

Қазақ жүздерінің шығуы: шетелдік тарихнама

Қазақ қоғамында үш жүздің пайда болуы ғылымиаралық күрделі зерттеу мәселелерінің бірі. Зерттеу тақырыбына қатысты тарихи дереккөздердің тапшылығы ғылыми тұрғыда дәлелденген нақты тұжырым жасауға қиындық туғызады. Дегенмен, бірқатар отандық және шетелдік зерттеулер бар. Шетелдік, әсіресе, батыстық, американдық зерттеушілер үш «жүздің» пайда болуын көбіне саяси, әскери факторларға байланыстырады. Олар XVI ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ ханы Қасым қайтыс болғаннан соң саяси дағдарыс басталып, орталықтанған мемлекеттің билеуші әулет өкілдері арасында территориялық үш иелікке бөлінгенін қолдайды. Уақыт өте әрбір иеліктегі жүздің географиялық орналасуына байланысты күнделікті өмірлерінде көрші елдердің мәдени, саяси әсерлері байқалады. Ұлы, Орта, Кіші жүздердегі хандық биліктің ру-тайпалардан көрі территориялар бойынша тұрақтылығын сақтағаны болжамданады. Жүздердің құрылымдық жүйесі дамуы барысында күрделеніп, қазақ қоғамын ұйымдастыру мен басқаруда маңызды рөл атқарады. Қазақстан тарихында Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүздің қалыптасып даму процесін хронологиялық төрт дәуірге бөліп қарастыруға болады: генетикалық тұрғыда туыс ру-тайпалардың бір билікке топтасуының аяқталуы; жүздердің қалыптасуы мен өркендеуі және жүздердің саяси алаңдағы рөлінің әлсіреуі. Зерттеу тақырыбы бойынша жасалған тұжырымдар тарихи дереккөздер мен отандық және алыс-жақын шетелдік ғалымдардың іргелі ғылыми жұмыстарына негізделді. Қазақ қоғамындағы жүздердің шығу себептері мен оның кезеңдері шетелдік зерттеушілердің көзқарастары мен пайымдаулары негізінде жанаша зерделенді.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, қазақтар, қазақ қоғамы, Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз.

Kipicne

Қазақ хандығының туы астында біріккен көшпелілер, жартылай отырықшы және отырықшы ру-тайпалардың арасында өзара түрлі деңгейдегі тұрақты қатынастарының сақталғаны тарихтан мәлім. Ал ел басына күн туған жағдайда олардың бір жұдырықтай жұмыла білгені де айқын. Ішкі шекаралық аудандарының көшіп-қону жолдарымен де нақтыланып отырғанына және ру-тайпалардың генетикалық, өзара мәдени, тілдік, тұрмыстық, шаруашылық т.б. бірлігіне қатысты да ешбір даулы мәселе жоқ.

Дегенмен, Қазақ хандығы құрылғаннан кейін оның халқы үш жүзге бөлінді: Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз. Тарихи деректерге қарағанда, аталған қазақ жүздерінің орналасу аймағы олардың пайда болғанынан бастап қазірге дейінгі аралықта аса көп өзгеріске ұшырай қоймағаны аңғарылады.

Соңғы жылдары қазақстандық тарихшылар Қазақ хандығының тарихына қатысты қазақ, орыс, ағылшын тағы өзге тілдерде көптеген жұмыстарын жариялады, әлі де жаңаша зерттеулермен, көзқарастармен толықтырылып келеді. Осы орайда, аталмыш зерттеу мәселелерінің алыс шетелдік ғалымдардың да назарынан тыс қалмағынан айтуға болады.

Зерттеудің өзектілігі. Қазақстан тарихының шетелдік тарихнамасы алуан түрлі. «Ұлыбританияда — В. Конолли, Х. Сетон-Уотсон, А. Шихи, Дж. Уиллер, Францияда — А. Беннигсен, Каррер Д. Анкос, З. Лемарсье-Кельеже, Америка Құрама Штаттарында — Е. Бекон, Л. Крадер, М. Рывкин, Р. Олуорт, Германияда — Е. Саркисянс, Б. Шпуллер т.б. бастаған профессорлардың Қазақстан туралы еңбектерінсіз біздің тарихи танымымыздың толық болуы мүмкін емес» [1], – деп, Қазақстан тарихының шетелдік тарихнамасын зерттеуші К.Л. Есмағанбетов айтқанындай, батыстық, американдық тарихшылар мен зерттеушілерінің тың тұжырымдары мен жаңаша пайымдаулары Қазақстан тарихының ғылыми күрделі мәселелерін жаңаша көзқараста қайта зерделеуге өзіндік үлес қосады. Сонымен қатар Қазақстан тарихының деректік, әрі тарихнамалық қорын толықтыра түседі. Осыдан келіп ғылыми жұмыстың мақсаты айқындалып отыр.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: jamal-i@mail.ru

Тақырып ауқымды, әрі күрделі сондықтан оны мақалада толық зерттеу көзделмейді. Зерттеудің мақсаты қазақ жүздерінің пайда болу себептері мен оның хронологиялық даму кезеңдерін айқындау. Алға қойылған мақсатқа жету үшін отандық, шетелдік ғалымдардың еңбектерін зерделеп, соның ішінде шетел зерттеулеріндегі қазақ жүздерінің шығуына қатысты материалдарға талдау жүргізу және олардағы сипатын айқындау міндеттері қойылады.

Сонымен, XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басынан қазақ жері, оның халқы, мәдениеті, тұрмысы мен әдет-ғұрпы жан-жақты зерттеле бастады. Дегенмен, қазірге дейін қазақ тарихындағы үш жүздің пайда болуы, себептері, қалыптасуы, «жүз» ұғымының мәні мен мазмұны туралы ғалымдардың арасында бірыңғай пікір жоқ. Бұл мәселені зерттеуде Джу Юп Ли сынды кейбір ғалымдар жазба мұралардың қатарында ел аузында сақталған ауызша тарихқа да назар аударудың маңыздылығына тоқталатын болса, біразы қазақ жүздерінің пайда болуын нақты жазбалар арқылы зерттеуді ұсынады.

Зерттеушілердің арасында жүздерге бөліну себепін айқындауда ғана емес, оның хронологиялық кезеңін нақтылауда да көзқарас айырмашылықтары көптеп кездеседі. Бірқатар зерттеушілер қазақ жүздерінің тарихын ежелгі дәуірден немесе ерте ортағасырлардан бастауға тырысатын болса, өзгелері Алтын Орда дәуірінен немесе Қазақ хандығы кезеңінен бастайды. Мәселен, Х.М. Әділгереев «ең алғаш үйсін одағының негізінде б.з.б. II ғасырда Ұлы жүз қалыптасты. Сонымен бірге Масудидің оғыздар X ғасырда үшке, яғни үлкен, Орта және Кіші ордаларға бөлінді деген мәліметін алға тартып, оны В. Радловтың «гуз» сөзі «юз», «жюз» деген мағына білдіреді деген пікірімен дәлелдеуге тырысады» [2].

Осылайша, қазақ халқының рулық-тайпалық жүйесі, оның пайда болуы, орналасуы, этникалық құрамы т.б. жалпы алғанда гуманитарлық, әлеуметтану ғылымдарының мәселелі тақырыптарының бірі.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысында XX ғасырға дейінгі бірқатар дереккөздерге және ағылшын, орыс, қазақ тіліндегі зерттеулерге сілтеме жасалды. Соның ішінде XX-XXI ғасырдағы ағылшын тілді зерттеушілердің көзқарастары, тың тұжырымдары мен пайымдарына баса назар аударылды.

Ортағасырлық парсы тарихшысы Рашид ад-дин Фазлуллах Хамаданидің 1298-1307 жылдары жазып қалдырған «Жамиғ ат-тауарих» [3] атты еңбегінің 2023 жылы Д.Қ. Қыдырәлінің жалпы редакторлығында З.Ж. Оразбай, М.З. Оразбаев тарапынан аударма жасалып, түсініктемесі берілген қазақ тіліндегі нұсқасы пайдаланылды.

Аталмыш автордың «Жамиғ ат-тауарих» жазбасы Қазақ хандығының құрамындағы тайпалардың хандыққа дейінгі дәуірде сүрген өмірін зерделеу үшін қолданылды. Еңбек қазақ жүздерінің құрамындағы бірқатар рулардың шығу тегіне, тарихына, сипатына тоқталуымен құндылық танытады. Келесі бір маңызды еңбек Мырза Хайдар Дулатидің 1542-1546 жылдары жазып қалдырған «Тарих-и Рашиди» [4] кітабы болып табылады. Зерттеу жұмысымызда еңбектің 1898 жылы Н. Элиастың редакторлығында және Э. Денисон Росс тарапынан ағылшын тіліне аударылып жарық көрген нұсқасы пайдаланылды. Шығарма Қазақ хандығының құрылуы кезеңіндегі оқиғалар туралы ақпарат беруімен аса құндылық танытады.

Жаңа заманға жататын құнды дереккөздердің қатарында «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көрген «История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков» атты тоғыз томдық еңбектің I томындағы 173-нөмірмен белгіленген орыс елшілік құжаты [5] мен IV томындағы 1771 жылы қазақ даласына екі рет келген саяхатшы Христофор Барданестің «Киргизская, или казацкая, хорография» [6] атты жазбасы пайдаланылды.

Х. Барданестің аталмыш еңбегі ғалымдардың арасында жоғары бағаланады. Автордың осы шығармасы арқылы қалада тұратын кейбір Ұлы жүз адамдарының жаз айларында өз қалаулары бойынша жайлауға шығып кететіні туралы ақпарат аламыз. Бұндай тың ақпараттар өз кезегінде «жүздер» халқының күнделікті өмір тарихы немесе қала тұрғындарының өмірін зерттеуде қызықты тақырып болары анық деп ойлаймыз.

Сонымен қатар 1832 жылы Санкт-Петербуркте жарық көрген А. Левшиннің «Описание Киргизь-казачьихъ ордъ и степей» [7] және П.И. Рычковтың 1896 жылы жарық көрген «История Оренбургская (1730-1750)» [8] атты еңбектерін, 1896 жылы Императорлық орыс географиялық қоғамының «Живая старина» атты мерзімді басылымында жарық көрген Н.А. Аристовтың «Заметки об этническом

составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности» [9] атты мақаласын атап өтуге болады.

Жоғарыда аталған Н.А. Аристовтың мақаласында үш жүзді құраған қазақтың руларына және хандықтың құрамындағы «құрамаларға» арнайы тоқталады. Автор қазақтардың саны жағынан осман түріктерінен кейінгі екінші, жер көлемі жағынан бірінші орында екенін айта келіп, олардың Монғол Алтайынан Амударияның төменгі ағысы мен Каспий теңізіне дейін, батыс Тянь-Шань жерінен Орал тауларына дейін таралғанын баяндайды.

Зерттеу тақырыбы шеңберінде пайдаланылған кеңестік ғылыми іргелі жұмыстардың қатарында М. Тынышпаевтың «История казахского народа» [10], А.П. Чулошниковтың «Очерки по истории казак-киргизского народа» [11], В.В. Востров, М.С. Мукановтың «Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX — XX в.)» [12] атты еңбектерін және тағы өзге әдебиеттерді атап өтуге болады.

Зерттеу жұмысында негізгі басымдық беріліп, мазмұны талданып, әрі танытылып отырған алыс шетелдік авторлардың қатарында Қазақстан тарихы, Орталық Азия елдерінің тарихы бойынша мамандардың еңбектерін іріктеуге тырыстық. Атап айтқанда, А.Е. Hudson «Kazakh Social Structure» [13], М.В. Olcott «The Kazakhs» [14], L. Krader «Peoples of Central Asia» [15], V.N. Kelly-Clark «Clans and Stability: Informal Networks in Kazakhstan and Kyrgyzstan» [16], D. Jayarai «Kazakh Nomadism and the rise of Kazakh Khanate in the 16th century» [17], Lee Joo-Yup «The Kazakh Khanate» [18], E. Schatz «Modern Clan Politics: The Power of «Blood» in Kazakhstan and Beyond» [19] сынды белді зерттеушілер мен олардың іргелі еңбектерін атап өтуге болады.

А. Хадсон өзінің монографиясында қазақтардың әлеуметтік топтарын, олардың шығу процесін, қазақтардың экономикалық өмірге, неке және отбасы мәселелеріне қатынастарын, сыныптық таралуы мен саяси басқару табиғатын айқындауға тырысады. Зерттеу еңбегі XX ғасырдың ортасында жазылғанымен, 1465 жылды Қазақ хандығының құрылуы деп нақты көрсетеді.

Сонымен, тақырыпты зерттеу барысында негізінен тарихи әдістер кешені қолданылды. Атап айтқанда, тарихи-сыни, салыстырмалы, жалпылау, тарихи-генетикалық, ретроспективті және тағы басқа әдістер пайдаланылды.

Атап өткеніміздей, тақырыптың көлемді екені соншалықты, ғылыми мақала шеңберіне оны жан-жақты талқылау мүмкін емес, сондай-ақ зерттеу мәселесінің күрделілігінен де пікірталасты мезеттер көп кездеседі. Сондықтан болар қазірге дейін ғылыми ортада қазақтардың рулық-тайпалық бірлестіктерінің шығу мәселесі туралы бірқатар зерттеулер жүзеге асырылғанымен, ғалымдар арасында әлі де бірыңғай пікір қабылданбай келеді. Екінші жағынан нақты дереккөздердің тапшылығы да жағдайды қиындата түседі. Бұл өз кезегінде бұл ғылыми салыстырмалы зерттеулерге итермелейді. Шетелдік ғалымдардың еңбектері тың пайымдауларымен тарихнамалық қорды толықтыра түседі.

Талқылау және нәтижелер

XV ғасырдың екінші жартысында құрылған Қазақ хандығының тарихы, соның ішінде дәстүрлі қазақ қоғамындағы рулық-тайпалық бірлестіктер тақырыбы аз зерттелген жоқ. Бұл жөнінде құнды мағлұматтар беретін бірқатар жазба дереккөздерді, этнографиялық, статистикалық деректерді атап өтуге болады. Тіпті қазіргі таңда әрбір рудың өзіндік шежіре кітаптары бар десек жаңылыс айтқан болмаймыз.

Қазақ қоғамындағы рулық бірлестіктер туралы алғашқылардың бірі болып еңбек жазған қазақ зиялысы М. Тынышпаев «қырғыз-қазақ тарихы бойынша тек қана В.В. Вельяминов-Зернов пен Левшиннің еңбектерін жан-жақты зерттеулер ретінде» қабылдаған болатын [10; 84]. Осы жерде М.Б. Ахинжановтың да пікірін ескеруге болады. Ол өзінің докторлық диссертациясында көшпелі және жартылай көшпелі халықтың күрделі тарихының империялық кезеңін зерттеуде авторлардың Қазақстандағы өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастардың дамуына, сондай-ақ Оңтүстік Сібір, Орта және Орталық Азияның басқа халықтарының этногенезіне, тіпті автохтонды халықтың бұл үдерістегі рөліне назар аудармағанын айтып, кеңестік кезеңдегі А. Чулошников, М. Вяткин, Н. Мыңжанов, Х. Әділгереев, В. Шахматов, С. Аманжолов сынды зерттеушілердің бұл мәселенің тек жекелеген тақырыптарына көңіл бөлгенін айтқан болатын [20; 198-199]. Осындай мәселелерді назарға алсақ, қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымындағы жүздердің зерттелуінде әлі де өзіндік мәселелер бар екенін, тақырыптың қазір де өзекті екенін атап өтуге болады.

Жалпы қазақ жүздерінің шығу тарихын, тайпалардың Қазақ хандығының туы астында біріккенге дейінгі ахуалын қарастырғанда бірқатар ортағасырлық шығыс авторларының, саяхатшылардың, елшілердің, сондай-ақ империялық шенеуніктердің және тағы басқа да зерттеушілердің шығармаларынан әртүрлі мәліметтер кездестіруге болады. Мәселен, парсы тарихшысы Рашид-ад-диннің туындысында қазіргі қазақ жүздерінің құрамындағы қоңырат, қаңлы, қыпшақ, жалайыр, найман сынды тайпалардың шығу тегі, осы тайпаларға жататын кейбір тұлғалардың империядағы қызметтері баяндалады [3; 80-125]. Автор Шыңғыс ханның Тұран және Иран жеріндегі көптеген түмен басы, әмірлері жалайыр тайпасынан шыққанын жазады, тіпті Шыңғыс ханның сол қанат әскерлері жалайыр Мұқали гойонды түгел мойындағанына назар аударады [3; 55-56]. Сондай-ақ күрлеуіт, елжігін, барқұт тайпалары сияқты қоңырат тайпасы туралы Шыңғыс ханмен ешқашан соғыспағаны және оған ешқашан дұшпандық жасамағаны үшін сол әулетпен үнемі туыстық, құда-жекжаттық қатынастағы ерекше құқыққа ие болғанын [3; 76] білеміз. Рашид-ад-дин жоғарыда аталған қазақ жүздеріне жататын әрбір тайпаның Шыңғыс ханның тұсындағы ахуалы, мәртебесі, қызметтеріне т.б. қатысты жеке тоқталып өтеді. Алайда, олардың өзара бірлесіп «жүздерге» ұйымдасқаны туралы сөз қозғалмайды.

Жалпы XIII-XIV ғасырларда Шыңғыс және оның ұрпақтары құрған мемлекеттердің құрылымында «жүз» немесе «жүздік» деген ұғым әскери мақсатта ғана қолданылғанын аңғарамыз. Қазақ хандығына дейінгі дәуірлерде «жүздерге» бөліну туралы кеңестік ғалымдардың сөзімен айтқанда «егер сол кездегі тайпалардың арасында әскери мақсатты емес «жүзге бөліну бар болса ол ақпаратты ортағасырлық тарихшылар мен саяхатшылар назардан тыс қалдырмайтын еді» [12; 9].

В.В. Востров пен М.С. Муканов осындай тұжырымға келуде Н.Я. Бичуриннің «Қазақстан тарихына қатысты IX-XVIII ғасырларға жататын қолжетімді дереккөздерде «жүз» ұғымы кездеспейді» дегенін алға тартып, Ибн Фадланның, Рубруктың саяхатнамаларын, Ипатьев, Лаврентьев тізімдері бойынша жылнамаларды, Рашид-ад-дин, Рузбиханның еңбектерін дәлел ретінде ұсынады. Сөйтіп, В.В. Востров пен М.С. Муканов қазақ халқының үш жүзге нақты бөлінгенін көрсететін алғашқы сенімді деректі 1731 жылға жатқызады. Олардың пікіріне қарағанда, бұл дереккөз Кіші жүз қазақтарына келген аудармашы М. Тевкелевтің императорға жазған мәлімдемесі болып табылады. В.В. Востров пен М.С. Муканов бұдан кейінгі дереккөздердің тізімінде 1734 жылғы Орынбор экспедициясының бастығы И.К. Кириловтың, әрі қарай П.И. Рычков, В.Н. Татищевтің [12; 10] еңбектерін көрсетеді.

Дегенмен, бұл жерде авторлардың ортағасырлық орыс елшілік құжаттарын назардан тыс қалдырғанын айтуымызға болады. Өйткені орыс елшілік құжаттарында В.В. Востров пен М.С. Муканов ұсынған хронологиялық уақыттан бұрынғы кезеңдерге жататын қазақ жүздері туралы ақпараттар кездесетінін көреміз. Нақтырақ айтқанда, соңғы кезеңдегі зерттеулер бойынша қазақ жүздері туралы қолжетімді деректердің ішінде ең көнесі 1616 жылға жататыны айқындалды. Ол Ресей елшілігіне қатысты құжат болып табылады. Томил Петров, Иван Куницын қалмақтарға барған елшілік сапары туралы мәлімдемесінде нақ сол уақытта Ұлы жүз қазақтарының Далай Батыр тайшыға бағынышты екені баяндалады [5; 267]. Елшілердің мәлімдемесіндегі Ұлы жүз қазақтарын атап көрсетуінің өзі XVII ғасырдың басында қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымында өзге жүздердің де болғанын аңғартып қана қоймайды, әрі үш «жүздің» бар болғанын дәлелдейді.

Осы жерде ескере кететін жайт, қазақ жүздерінің қалыптасып дамуы, яғни оның Тәуке ханның тұсына дейінгі даму үдерісі беймәлім екендігі. Бұл мәселе де дереккөздердің тапшылығына байланысты үстіртін қалып отыр, әлі де терең зерттеулерді қажет етеді. Десек те, қазірге мұнда Ж.М. Сабитовтың «қазақ халқында Тәуке хан заманындағы классикалық «жүз» жүйесі қалай пайда болғанын түсіне отырып, оның Алтын Орданың классикалық рулық құрылымынан қалай өзгергенін түсінеміз» [21; 1165], – деген пікіріне қосылуға тура келеді.

Жоғарыда аталған Ресей империясының тарихшысы П.И. Рычковтың Орынбор тарихында да қазақтардың үш жүзге бөлінетіні, жоңғарлар Ұлы Орданы жаулап алып, аманат ретінде олардың ұлдарын алып кеткені, соған орай өзге ордаларға қарағанда Ұлы Орданың ахуалы мүшкіл екені баяндалады. Бұған қоса ол Ұлы Орданың ханы — Ауыбасар және оның ұлы Әбілғазы сұлтан деп береді. Ал Орта Орда халқының көптігі мен байлығы, олардың Түркістаннан Арал теңізіне, Тобылдың жоғары ағысы мен Есілге, Сібір жақтағы территорияларға дейін алып жатқан көші-қон жерлері туралы хабарлайды. Бұл кездегі Орта Орданың билеушісі — Әбілмәмбет хан, Барақ және Абылай сұлтан болатын. Автор Каспий теңізі, Ор, Елек өзені, Торғай, сондай-ақ далалық өзендердің бойларымен және Жайыққа дейінгі жерлерде көшіп-қонып жүретін Кіші Орда халқының билеушісі

— Әбілхайыр хан мен ұлдары [8; 71], – деп көрсетеді. Негізінде П.И. Рычковтың «жүздерге» қоса олардың билеушілері туралы да нақты ақпарат беруі еңбектің маңыздылығын арттырады. Алайда, ақпараттың зерттеу кезеңінен өте алшақтығын, яғни XVIII ғасырға қатысты екенін ескерген жөн.

Осы орайда орыс деректерінде сақталған келесі автор, грек саяхатшысы Х. Барданестің жазбалары тарих ғылымында өзіндік құндылыққа ие. Аталмыш жазбаға Қазақстанның жаңа заман саяси және әлеуметтік тарихы бойынша маман И.В. Ерофеева «Қазақстанның тарихи этнографиясы мен географиясы бойынша бірінші жалпылама еңбек» деп баға берген болатын [6; 13]. Зерттеуші Х. Барданес былай жазады: «барлық қырғыздар немесе қазақ (олар өзін осылай атайды) халқы үш басты иелікке немесе князьдікке бөлінеді. Әдетте ресейліктер оларды «орда» деп атайды. Өздері оны «джюс» деп атайды, мағынасы «жүздікті» білдіреді, бірақ олар үлкен көлемді немесе полк секілді. Мұнымен олар түрлі мал табындарын да атайды. Бірқатар қырғыздардан естігенімдей, бірінші бөлік «Улу джюс», яғни Үлкен Орда, ол «Алтын джюс», яғни Алтын Орда. Үлкен Орданың барлығы көшпелілерімен бірге Ташкент, Түркістан қалаларының маңында орналасқан. Ол жерлердің халқын өздерінің тәуелділері санайды және ол Орданың басшысы Ташкентте өмір сүреді. Олар өздерінің басшыларын хан дейді, оны атымен — Төле би хан деп атайды» [6; 167-168].

Саяхатшы Х. Барданестің жазбасында баяндалатын Төле биге қатысты мәліметті былайша түсіндіруге болады. Біріншіден, постмонғолдық дәуірде құрылған мемлекеттерде де «хан» титулын тек Шыңғыс ханның ұрпақтарына берілетінін ескеретін болсақ, Төле бидің ресми «хан» мәртебесін алуы мүмкін емес көрінеді. Дегенмен, биді үш жүздің қазағы толық мойындағаны тарихи шындық. Бұны бұқара халық Төле бидің ел арасындағы сый-құрмет дәрежесінің жоғары болғанын білдіру мақсатында ауыз екі айтуы мүмкін. Екіншіден, бұл жерде Жолбарыс хан қайтыс болғаннан кейінгі уақыттағы Төле бидің билігі кезеңін айтуы ықтималдығын да қарастыруға болады. Мәселен, М.Х. Дулатидің «Бұрындық хан болғанына қарамастан, мемлекеттік істердің барлығын Қасым хан жүргізетін еді» [4; 206] дегенінде, Қасымның хан тағына ресми отырмаған кезі екені анық, соған қарамастан оның есіміне «хан» атағын (лауазым) қосып айтады. Сондықтан мұны Қасым сұлтанның сол кездегі ел арасындағы беделін, салмағын білдіру үшін жазды деп түсінеміз. Бірақ ол екеуінің Төле биден айырмашылығы төрелер болатын. Ал үшіншіден, саяхатшының XVIII ғасырдың екінші жартысында саяхаттағанын назарға алатын болсақ, онда Төле биге қатысты ақпаратта қателік жасауын назардан тыс қалдыруға болмайды.

XIX ғасырдың тарихшы этнографы А.И. Левшин де өз кезеңінің іргелі зерттеу жұмысын қалдырған болатын. Автордың шығармасында ауызша дәстүрлердің қазақ «жүздерін» зерттеуде алатын маңызына назар аударылады. Ол халық арасында сақталған: «Алаша үш жүз әскерімен Бұхарияға жорыққа аттанып, сол жерде жеңіліп, Түркістанға қоныстандырылады. Бірнеше жылдан соң ол қайтыс болса да, оның артында қалғандары үш бөлікке бөлінген бұрынғы құрамын сол күйінде сақтап қалады. Оның үлкені «Улу Юзь» (Ұлы жүз), ортаңғысы «Урта Юзь» (Орта жүз), кішісі «Кичи Юзь» (Кіші жүз)» [7; 28], – деген оқиға арқылы халықтың жүздерге бөлінуін баяндайды. Сөйтіп, А.И. Левшин зерттеуін қорыта келе, «қазақтардың үш жүзге бөлінуінің нақты себебін сипаттап көрсететін дереккөздер жоқ және оның шығу тегі кұпия», – дейді [7; 65]. Осы жерде А.П. Чулошниковтың көзқарасына тоқталатын болсақ, А.И. Левшинді қолдайды. Оның да ауызша дәстүрлерге назар аударғанын көреміз. Ол ауызша дәстүрдегі ақпараттарды тарихи деректермен салыстырып, үш жүздің шығу тегін анықтау үшін ежелгі дәстүрлерді қамтитын халық дәстүрін зерделеу қажеттігіне тоқталады [11; 175].

Сонымен, жоғарыда берілген дереккөздердегі мәліметтерді жинақтап, «жүз» ұғымының рулық-тайпалық бірлестіктерге қатысты мағынада қолданылуы бойынша мынадай болжам жасауға болады: 1) Қазақ хандығына дейінгі дәуірлерде ру-тайпалардың әскери мақсатты емес одақтарға бірігіп, олардың «жүз» деп аталғаны туралы мәлімет қазіргі қолжетімді деректерде кездеспейді; 2) XVII ғасырдағы деректер қазақ қоғамында үш жүздің нақты болғанынан хабар береді; 3) XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдағы деректерде қазақ «жүздері» туралы ақпараттар мол, оның саяси салмағын да байқатады.

Қазақ жүздерінің пайда болған уақыты туралы деректер бойынша ғалымдардың арасында түрлі болжамдар кездеседі. Нақтырақ айтқанда, қазақ жүздерінің пайда болуын XVIII ғасырдан бұрынғы хронологиялық кезеңге жатқызатын авторлардың қатарында В.В. Вильяминов-Зерновты атап өтуге болады. Ғалымның пікіріне қарағанда, XVI ғ. соңы — XVII ғ. басындағы қазақ жері үш иелікке бөлінген болатын. Ал Т.И. Султановтың өзі қазақ жүздерінің құрылуын XVI ғасырдың екінші онжылдығында басталып, XVI–XVII ғасырлардың тоғысында аяқталғанын пайымдайды [22; 67-69].

Бұл хронологиялық шекті кейбір зерттеушілер Қасым хан қайтыс болғаннан кейінгі дүрбелең заманмен байланыстырады.

Сонымен қатар, Т.И. Султанов XV-XVI ғасырларда қазақ жүздерінің қалыптасуын теріске шығарған қазақстандық кейбір ғалымдардың пікірін негізсіз деп санайды. Яғни, бұл көзқарастағы ғалымдар қазақ жүздерінің пайда болуын Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі кезеңге жатқызады. Мәселен, С.А. Аманжолов пен Х.М. Әділгереевтің пікірінше, қазақ жүздерінің қалыптасуы VII ғасырда басталып X ғасырда аяқталған болатын [22; 68-69]. Осы жерде шығыстанушы Н.А. Аристовтың пайымдарына тоқталатын болсақ, ол керісінше, соңғы ортағасырларды меңзейді. Ол ортағасырлық араб, парсы авторларының, В. Радлов, капитан Андреев, П.И. Рычков, А.И. Левшин сынды бірқатар зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, XVIII ғасырдан бастап қана қазақтардың үш ордаға бөлінгеніне болжам жасаған болатын [9; 350].

Осылайша, ғалымдардың тұжырымдарын жинақтап, оларды нақты былайша болжап көрсетуге болады:

1) ежелгі және ерте ортағасырлық кезеңді қолдайтын пікірлер көбіне ерте дәуірдегі сақтардың, оғыздардың үшке бөлінуіне, сондай-ақ ерте ортағасырдағы түрік мемлекеттерінің мемлекеттік басқаруындағы үштік жүйеге негізделеді;

2) XVI ғасырдың екінші онжылдығы мен XVII ғасырды қабылдайтын көзқарастарда Қасым ханның қайтыс болғаннан кейінгі мемлекеттің бытыраңқылық ахуалын негізге алады;

3) XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың басын қабылдайтын көзқарастарда Хакназар ханның билігі жылдарында мемлекет іргесі қайта нығайып, халық саны көбейе түседі. Үлкен территория мен көп санды халықты басқаруда аймақтарға бөліп басқарудың тиімділігіне негіздейді. Өйткені осы кезеңдерде оның ұлдарының бірі Тыным сұлтанның Ұлы жүздің ханы болғаны туралы деректер кездеседі;

4) XVIII ғасырды қолдайтын ғалымдар негізінен Тәуке ханның тұсындағы үш жүздің бас қосуы, Кіші жүздің Ресей империясынан көмек сұрауы сынды нақты фактілерді негізге алады. Бұл кезеңде үш жүз туралы нақты деректер көп кездеседі. Соған орай, алдыңғы ғасырларға қарағанда бұл кезеңде жүздердің саяси мәні көтеріліп, мемлекеттің ұйымдасуы мен басқарудағы рөлінің барынша айшықтала түскенімен түсіндіруге болады.

Сонымен, Қазақ хандығының әлеуметтік құрылымындағы «жүздердің» шығуы мәселесі алыс шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде де талқыланғанын көреміз. «Тарихи тұрғыдан қазақтарды алғаш рет жеке халық деп 1465 жылдан бастап атауға болады, алайда, олардың кейбір құрамдас топтарын одан бұрынғы кезеңдерден байқауға болады», – дейді А.Е. Хадсон өзінің монографиясында [13; 7]. Яғни мұнда Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі тайпалардан сөз болып отырғаны белгілі.

Отандық ғалымдар секілді шетелдік ғалымдардың арасында да «жүздердің» шығуына қатысты түрлі көзқарастардың бар екенін аңғару қиын емес. Олардың біраз бөлігі жүздердің туыстық жолмен емес, Шыңғыс ханның дәуірінен қалған түмендік құрылымнан шыққанына назар аудартуға тырысатын болса, кейбір ғалымдар Тәуке ханның тұсындағы қысқа бір кезеңде болмаса қазақтардың жалғыз ханның қол астына еш уақытта бірікпегенін айтады, ал келесі бөлігі тағы өзге болжамдарын ұсынады. Дегенмен, зерттеушілердің басым бөлігі оны саяси, әскери аспектілермен айқындауға ұмтылады. Әрине, экономикалық және әлеуметтік шиеленістермен де байланыстыруға тырысады. Осы сынды пікірлерді Л. Кредер, М.Б. Олкот, В.Н. Келли Кларктың еңбектерінен байқауға болады [15; 92], [16; 47-48].

Жоғарыда аталған ғалымдардың ішінде австралиялық зерттеуші В.Н. Келли Кларк өзінің PhD диссертациясында «билікке ұмтылушы бірнеше үміткерлердің өз билік құқығын талап еткені үшін Қазақ хандығының территориясы бөлініске түсті» деген қорытынды жасаған болатын. Яғни автордың пікірінше, қазақтардың көптеген рубасылары мен билері өз ішінде дара немесе жалғыз «билеуші» туралы бір тоқтам пікірге келе алмайды. Соның нәтижесінде хандықтың халқы көшпелі жайылым циклін қолдайтын үш бөлек географиялық аймаққа бөлініп, әрбірі «жүз» деп аталған болатын [16; 47]. Сол XVI ғасырда Қазақстанда көшпелі жайылым циклін — жазғы және қысқы мал жаюды қолдай алатын үш түрлі аймақ мынадай еді: біріншісі — Жетісуда, онда Ұлы жүздің қоныстары, Шу, Талас және Іле өзендерінің бассейндері бойымен Алатау тауларындағы жазғы жайылымдар. Екіншісі Орта жүздің мекені болған жерлер, яғни Сырдарияның төменгі ағысы, Орталық аймақтағы Сарысу, Тобыл және Есіл өзендерінің салалары. Ал үшіншісі Кіші жүздің мекендейтін жері — Қазақстанның Батыс өңірі, онда Сырдария мен Жайық өзендерінің төменгі ағысындағы қысқы жайылымдар, сондай-ақ Ырғыз және Торғай таулары арасындағы жаздық жайылымдар болып табылады [14; 11].

В.Н. Келли Кларктың тұжырымына ұқсас пікірді Осло университетінде магистратура диссертациясын қорғаған Т. Хилдингтен де аңғаруға болады. Ол қазақ тарихын зерттеуші ғалым Ш. Акинердің еңбегіне сүйене отырып, «Қазақ хандығы билеуші әулеттегі ішкі бақталастыққа байланысты XVI ғасырдың ортасында Ұлы Орда, Орта Орда және Кіші Орда болып үшке бөлінді. Бұл жүздердің аумақтық таралуы маусымдық көші-қон заңдылықтарына сәйкес келді... Көбіне әр хан өз ордасының мүддесін көздейтін» [23; 6], – деген пікірді алға тартады. Сондай-ақ үшке бөлінген «жүздер» патриархалды қатынасқа негізделіп, әрбір бірлікке территория мен қызмет бекітілгені» айтылады [17; 678].

Жалпы алғанда авторлардың мұндай көзқарасқа келуіне негіздер жоқ емес. Барлық империяларда болғаны секілді таққа талас монғол империясында да одан кейінгі постмонғолдық дәуірде де орын алды. Мәселен, Жошы қайтыс болған кейінгі екі ғасырлық кезеңде оның ұлысындағы Шыңғыс ұрпақтарының арасында үнемі қақтығыстар болып тұрғаны тарихтан мәлім. «Белгілі бір хандар даланың бір бөлігіне үстемдік құрған сайын жаңа топтар мен олардың тайпалық ізбасарлары пайда болып отырды» [13; 13], – дейді А.Е. Хадсон. Мұны Әбілқайыр хандығынан бөлініп шыққан Керей мен Жәнібек сұлтандардың мысалында да түсіндіруге болады. Сонымен қатар аталмыш ғалымның пікірі бойынша: «қазақ сұлтандары хижра 870 / 1465-1466 жылдардан бастап хижра 940 / 1533-1534 жылдарға дейін Өзбекстанның да үлкен бөлігінде абсолютті билік құрған болатын. Бұрынғы көшбасшыларынан бөлінгеннен кейін кішігірім топтар жаңалармен біріккен болуы мүмкін, бірақ, қазақтар бөліну кезінде басқа тайпалардың бөліктерін тарту үшін жеткілікті күшті болған сияқты» [13; 13]. Дегенмен, А.Е. Хадсон да Қазақ хандығының біршама уақыттан кейін үш ордаға бөлінуінің себептерін нақты көрсететін дәлелдемелердің жоқ екенін айтады.

Біздіңше, Қазақ хандығына әртүрлі түрік текті тайпалардың бірігіп қана қоймай, уақыт өте өз ішіне өзге тайпаларды да тартуы мемлекеттің жаулап алу соғысының арқасында ғана емес, Қарахан мемлекетінен кейін араға ұзақ уақыт салып түрік тайпаларының бірлікке ұмтылысы деп те түсіндіруге болатын шығар. Ал кейіннен жүздерге бөлінуі хандықтың тұтас территориясының жойылуына жол ашқан жоқ, сондықтан оны мемлекеттік басқару жүйесі ретінде болжауға болады.

Осы жерде саясаттанушы Э. Шацтың еңбегіне назар аударатын болсақ, ол жүздердің шығу тегін табиғи климаттық жағдаймен байланыстыра келе, оның саяси астарын ашуға тырысады. Автордың пікірінше, XVI ғасырдың ортасында Қазақ хандығының табиғи-климаттық жағдаймен түсіндірілетін бір-бірінен бөлек үш хан басқаратын үш суббірлікке бөлінген болатын. Жүздердің саяси тұрақтылығы аймақтардың өзіндік ерекшелігін көрсетуге мүмкіндік берді. Өйткені «жүздердің географиялық орналасуына байланысты түрлі саяси ықпалдарға ұшырады: Кіші жүзге Хиуа, түрікмендердің, Орта жүзге орыс, башқұрт, татар, қалмақтардың, Ұлы жүзге ұйғырлар мен өзбектердің әсер етуі нәтижесінде олардың арасында мәдени айырмашылықтар пайда болды» [19; 30-32], – дейді. Э. Шац сондай-ақ жүздердің Шыңғыстың монғол армиясындағы сияқты әскери құрылымдар ретінде пайда болуы мүмкіндігін де назардан тыс қалдырмайды [19; 30]. Жоғарыда аталған зерттеушінің көзқарасына ұқсас пікірді А.Е. Хадсоннан да көреміз. Ол «жүздің» бастапқыда уақытта әскери ұғым мағынасында қолданылып, бұл бөліктердің кейде сыртқы жауларға қарсы немесе ерекше құзыретті ханның ғана қол астына біріккенін айтады [13; 15]. Осы пікірлерге ұқсас мазмұндағы көзқарасты М.Б. Олкоттан да байқаймыз. Автордың еңбегінен сөзбе-сөз алғанда: «батыс және кеңес ғалымдары тарапынан «орда» ұғымы бірдей қолданылғанмен, ол қате болса керек. Қазақтар бұл үш топты Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз деп атады. «Орда» мен «жүз» арасындағы айырмашылықтың маңызы бар: біріншісі қандастық пен ортақ қанды білдіреді, ал екіншісінде ондай емес. Қазақ ордалары, әдетте, ортақ шығу тегі жоқ тайпалардың федерациясы немесе одақтары болатын. Олар түрік және монғол тайпаларынан құрылған уақытша әскери одақтардың жалғасы еді. Мұндай одақтарды көбіне «жүз» деп атайтын; қазақ территориясында қысқа өмірлі әртүрлі «жүздердің» XVI ғасырға дейін болғандығы туралы деректер бар. Осылайша, қазақ ордалары негізінен әскери мақсатта қазақ даласының қауіпсіздігін қандай да бір күшті орталық билік болмаған жағдайда қамтамасыз ету үшін құрылуы мүмкін» [14; 11] деген болжам жасайды. Сонымен қатар автор Қазақ хандығының территориясы кеңейіп, халқы көбейген сайын ондағы әлеуметтік ұйым мен тайпалық бірліктің мәселелері күрделене түсті. Қасым хан қайтыс болғаннан соң ол құрған билік ыдырап, қазақтар қайтадан ұйымшылдық танытып өзінің үш ордасын құрады [14; 10], – дейді. Қасым хан қайтыс бола сала, Қазақ хандығындағы орталықтанған билік дағдарысқа ұшырайды. Мұны М.Х. Дулати де жазып қалдырады. Яғни, автордың берген ақпараты бойынша 924 жылы хан қайтыс болғаннан кейін сұлтандардың арасында қақтығыстар басталады [4; 240].

Шетелдік ғалымдар осы үш ордаға қоса тағы бір әкімшілік басқару аймағынан сөз етеді. Ол Л. Кредердің пікірінше: «XVIII ғасырдың соңында төртінші «орда» Орал мен Жайықтың арасындағы далада құрылған» болатын [15; 63]. А.Е. Хадсон да «орда» ұғымы «сот немесе ханның резиденциясы» деген мағына беретінін айта келіп, Бөкей ордасының құрамына Орта және Кіші жүз руларының кіргенін баяндайды.

Жалпы алғанда Бөкей ордасының құрылуында негізінен сыртқы күштің, яғни Ресей империясының ықпалы басым болғаны мәлім. Ал үш «жүздің» құрылуында сыртқы емес, ішкі факторлардың әсері басымдық танытты деп санаймыз. Шетелдік зерттеушілердің «төртінші орда» деп айтуының астарында үш «жүздің» құрылуы туыс руларды өзара біріктіру мақсаты емес, үлкен территорияны саяси аймақтарға бөліп басқару жағдайы жатқан болар деген ой туындайды.

Соңғы кездердегі қазақ тарихына қатысты іргелі зерттеу жұмыстарымен айналысып жүргізген Джу Юп Лидің пікіріне қарағанда «XVIII ғасырдың басында және одан ертеректе қазақтар үш жүзге бөлінді... Бұлардың барлығын Жәнібек ханның ұрпақтары биледі. Дәстүр бойынша Орта және Кіші жүздер Ұлы жүздің үлкендігін мойындады», – дейді. Автордың үш жүздің шығу тегіне, кезеңіне қатысты тұжырымынан А.И. Левшиннің пікірін қолдайтынын аңғаруға болады. Ол қазақтардың үш жүзге бөлінуі құжатталмағандықтан, оның шығу тегін немесе хронологиясын нақты анықтау мүмкін еместігін айтады [18; 9].

Осылайша, Қазақ хандығына біріккен әртүрлі түрік текті тайпалардың жалпы экономикалық, шаруашылық мүдделер негізінде топтасқанын, биологиялық немесе генетикалық тұрғыдан да аса айырмашылықтары жоқ екенін айта келе, олардың үшке бөлінуі туыстық деңгейіне қарай емес, саяси басқару мәселесінен туындады деген пікірді қолдаймыз.

Зерттеу барысында назар аударатын жайттардың бірі ол қазақ рулары нақты бір «жүзге» тәуелді болғанымен, билікке бағынуда өзге «жүздің» ханына тәуелді болу мүмкіндігі болғандығы. Мәселен, кейбір Ұлы жүз руларының Орта жүздің ханына, кейбір Орта жүз руларының Кіші жүздің ханына, сол сияқты кейбір Орта жүз немесе Кіші жүз руларының Ұлы жүздің ханына бағынышты болғаны тарихта кездеседі. Бұл деректер бір жағынан биліктің икемділігін көрсетсе, екінші жағынан хандық биліктің «жүздерден» гөрі, территориялық билікке қатысты айқындалатынын немесе территориялық шектермен тұрақтанатынын білдіреді. Өйткені үш хандықтың ішінде рулардың араласпай жатуы мүмкін емес. Қазақ хандығындағы бұқара халықтың арасында жеті атаға дейін неке қидырмауы, сондай-ақ жеті атаға дейін жақын туыс саналуы заңдастырылғандықтан, жақын маңда жатқан руластарынан қыз алып, қыз беру мүмкіндігі жоқ болатын. Бұған қоса қара шаңырақта ұл баланың ата-анаға қарап қалу дәстүрі «жүздердің» бастапқы бөлінген мекендерінің аса өзгеріске ұшырамауын қамтамасыз ететін себептердің бірі болды деп ойлаймыз.

Бұл пікірімізді нақтылау үшін мына оқиғаларды дәйек ретінде қолдануға болады. Зерттеулерге қарағанда, «Жәнібек хан (1628-1643), Жәңгір хан (1643-1652), Батыр хан (1652-1680) дәуірінде Кіші жүзде тек бір алшын тайпасы болды (Байұлы мен Әлімұлының екі бөлімімен бірге), Орта жүзде арғын тайпасы (тарактымен бірге), найман, қыпшақ, қоңырат және жетірудың жеті руы: табын, тама, кердері, керейіт, жағалбайлы, рамадан, телеу. Ұлы жүзде Үйсін тайпасы (дулат, албан, суан, ысты ошақты, сіргелі, Сары үйсін, шапырашты, шақшам), шанышқылы, қаңлы, жалайыр, уақ, керей. Ал Тәуке хан кезінде керей мен уақ Ұлы жүзден Орта жүзге ауыстырылды, Орта жүзден табын, тама, кердері, керейіт, жағалбайлы, рамадан, телеу рулары Кіші жүзге ауыстырылды [21; 1169]. Бұл қазақтардың жүзге бөлінуінің себебі саяси басқару мақсатта жүзеге асырылғанын тағы бір дәлелдейді.

Қорытынды

Қазақ хандығына біріккен рулардың барлығы генетикалық тұрғыда бір-біріне туыс тайпалар болды. Алайда, қазірге дейін хандық билікте қайсыбір рудың басым күшке ие болуын, халықтың «жүздерге» бөлінуінде негізгі рөл атқарған тұлғалар, факторлар, рулар, әйтпесе олардың «жүздерге» бөлінуін сипаттайтын дереккөздер жоқтың қасы. Зерттеушілер көбіне қосалқы дереккөздер арқылы жасалған тұжырымдарын ғылыми талқыға салып келеді. Соған қарағанда халықтың «жүздерге» бөлінуі билікті оңтайландыру мүддесінен туындағанын қолдауға болады. Мұндағы билеуші әулеттің Шыңғыс ханның ұрпақтары болғанын ескеретін болсақ, қазақ хандары мен сұлтандары билік дауында өздерінен бұрынғы заңдарды, тәжірибені пайдаланғаны да сөзсіз.

Тарихи деректерге сәйкес, Қазақ хандығында алғаш таққа талас Бұрындық хан кезінде басталып, Қасым хан қайтыс болған соң шиеленісе түседі. Бұл жағдай бір мезетте билікке ұмтылушы бірнеше

үміткерлерді туындатты. Даулы мәселеде Шыңғыс ханның тәжірибесінде пайдаланған билеуші әулет арасында жаулап алған территорияларды үлестіру тәсілі тиімді қолданылады. Осылайша, Қазақ хандығын билеуші әулет өкілдері арасында үш территориялық иелікке үлестіру үш хандықтың, яғни үш «жүздің» пайда болуына түрткі болды.

Қазақ «жүздерінің» қалыптасып дамуын бірнеше дәуірлерге бөліп қарастыруға болады. Оның бірінші кезеңі Қазақ хандығына дейінгі жеке ру-тайпалық дәуірлерден басталып Қазақ хандығы құрылуымен аяқталады. Яғни генетикалық тұрғыда бір-біріне туыс ру-тайпалардың бір территорияға шоғырланып, бір билікке бағынуын айтуға болады.

Екінші кезеңді XVI ғасырдағы қалыптасу дәуірі деп айтуға болады. Өйткені дереккөздердің тапшылығына қарамастан, XVI ғасырдың соңы — XVII ғасырдың басында қазақ жүздерінің хандары туралы деректер кездесе бастайды. Бұл «жүздердің» XVI ғасыр барысында қалыптасып орныққанын білдіреді.

Үшінші жүздердің өркендеуі, даму кезеңі ретінде XVII ғасыр мен XVIII ғасырдың алғашқы отыз жылдығын алып болжамдауға болады. Бұл дәуір жүздердің саяси аренадағы айқын рөлімен ерекшеленеді. Әсіресе, Тәуке ханның тұсында оның рөліне қатты мән берілді.

Төртінші кезеңде қазақ хандарының Ресей империясының боданы болып, хандықтардың біртіндеп жойылуы қазақ «жүздерінің» саяси рөлінің әлсіреуіне әкелді.

Алғыс айту

Ғылыми мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру шеңберінде орындалатын «XV ғ. екінші жартысы — XVIII ғ. бірінші жартысындағы Қазақ хандығы: этносаяси тарих және сыртқы саясат» атты ғылыми жоба аясында жүзеге асырылды (BR21882223).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Махаева А.Ш. Көшім Есмағамбетов — Қазақстанның шетелдік тарихнамасының негізін қалаушы [Электрондық ресурс] / А.Ш. Махаева. — Қолжетімділік тәртібі: <https://e-history.kz/kz/news/show/339462>.
- 2 Коптилеуова А.Б. Қазақ жүздері қашан пайда болды? [Электрондық ресурс] / А.Б. Коптилеуова. — Қолжетімділік тәртібі: <https://e-history.kz/kz/e-resources/show/13225>.
- 3 Рашид ад-дин Фазлуллах Хамадани. Жамиғ ат-тауарих (Тарихтар жинағы) / Фазлуллах Хамадани Рашид ад-дин. Аударып, түсініктеме жазғандар: Оразбай Зәріпбай Жұманұлы, Оразбаев Мұхаммедзафар Зәріпбайұлы. — Астана, 2023. — 1-т. — 518 б.
- 4 Dulati Muhammed Haydar. The Tarikh-i-Rashidi [Electronic resource] / Dulati Muhammed Haydar. Edited by N. Elias & Translated by E. Denison Ross, 1898. — 440 p. Access mode: <https://archive.org/details/TheTarikh-i-rashidi/page/n1/mode/2up>
- 5 История Казахстана в русских источниках. Посольские материалы Русского государства: [В 9-и т.]. — Т. 1 / Сост. транскрипция скорописи А.И. Исина. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 704 с.
- 6 История Казахстана в русских источниках (XVI–XX веков). Первые историко-этнографические описания казахских земель: [В 9-и т.]. — Т. 4 / Сост. И.В. Ерофеева. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 368 с.
- 7 Левшин А.И. Описание киргизь-кайсацких ордь и степей. — Ч. 2 / А.И. Левшин. — С. Петербургъ: Карл Край, 1832. — 333 с.
- 8 Рычков П.И. История Оренбургская (1730–1750) / П.И. Рычков. — Оренбург: Ив.Ефимскаго-Мировицкаго, 1896. — 95 с.
- 9 Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности / Н.А. Аристов // Живая старина. — 1896. — № 3–4. — С. 277–456.
- 10 Тынышпаев М. История казахского народа / М. Тынышпаев. — Алматы: Санат, 2009. — 288 с.
- 11 Чулошников А.П. Очерки по истории казах-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. — Ч. 1 / А.П. Чулошников. — Оренбург: Киргиз. гос. изд-во, 1924. — 289 с.
- 12 Востров В.В. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX–начало XX в.) / В.В. Востров, М.С. Муканов. — Алматы: Наука, 1968. — 268 с.
- 13 Hudson A.E. Kazakh Social Structure / A.E. Hudson. — USA: Human Relations Area Files Press, 1964. — 109 p.
- 14 Olcott M.B. The Kazakhs / M.B. Olcott. — USA: Hoover Institution Press, 1987. — 341 p.
- 15 Krader L. Peoples of Central Asia. Third edition / L. Krader. — USA Indiana University Publication, 1971. — 296 p.
- 16 Kelly-Clark V.N. Clans and Stability: Informal Networks in Kazakhstan and Kyrgyzstan / V.N. Kelly-Clark. *PhD Doctor's thesis*. — Australia, 2011. — 296 p.

- 17 Jayaraj D. Kazakh Nomadism and the rise of Kazakh Khanate in the 16th century / D. Jayaraj // *Indian History Congress*. — 2018. — Vol. 79. — P. 676–684.
- 18 Lee, Joo-Yup. Kazakh Khanate [Electronic resource] / Joo-Yup Lee // *The Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. Ed. David Ludden. New York: Oxford University Press, 2019. — Access mode: https://www.researchgate.net/publication/338291376_Kazakh_Khanate_In_The_Oxford_Research_Encyclopedia_of_Asian_History_Ed_David_Ludden_New_York_Oxford_University_Press.
- 19 Schatz E. Modern Clan Politics: The Power of “Blood” in Kazakhstan and Beyond / E. Schatz. — USA: University of Washington Press, 2004. — 250 p.
- 20 Ахинжанов М.Б. Этногенез казахского народа / М.Б. Ахинжанов // *Ученые записки*. — 1959. — № 4. — С. 198–222.
- 21 Сабитов Ж.М. Казахские жузы и клановые системы Золотой Орды / Ж.М. Сабитов // *Молодой ученый*. — 2015. — № 11 (91). — С. 1165–1170.
- 22 Султанов Т.И. О времени образования казахских жузов / Т.И. Султанов // *Письменные памятники проблемы истории культуры народов Востока*. — 1975. — Т. I. — С. 67–69.
- 23 Hilding Th. History politics in Kazakhstan The 550th Anniversary of the Kazakh Khanate: Geopolitics or nation building? Master Thesis / Th. Hilding. — Norway, 2018. — 113 p.

Г.И. Кушенова, Мартин Уорд

Происхождение казахских жузов: зарубежная историография

Происхождение трех жузов в казахском обществе является одной из самых сложных проблем межнаучного исследования. Нехватка исторических источников, относящихся к теме исследования, затрудняет создание убедительных выводов, доказанных с научной точки зрения. Однако существует ряд отечественных и зарубежных исследований. Зарубежные, особенно западные, американские, исследователи часто связывают появление трех «жузов» с политическими и военными факторами. Они поддерживают тот факт, что в первой четверти XVI века после смерти казахского хана Касыма начался политический кризис, и централизованное государство было разделено на три территориальных владения между представителями правящей династии. Со временем, в зависимости от географического положения каждого жуза, в повседневной жизни наблюдаются культурные, политические влияния соседних стран. Предполагается, что ханская власть в Старшем, Среднем, Младшем жузах сохраняла стабильность по территориям, а не по племенам. Структурная система жузов усложняется в процессе развития и играет важную роль в организации и управлении казахским обществом. Процесс становления и развития Старшего жуза, Среднего жуза, Младшего жуза в истории Казахстана можно разделить на четыре хронологические эпохи. К ним относятся: подчинение генетически родственных племен в одной власти; периоды становления и развития и ослабления роли жузов на политической арене. Выводы, сделанные по теме исследования, основывались на исторических источниках и фундаментальных научных работах отечественных и зарубежных ученых. Причины возникновения жузов и его этапы развития в казахском обществе были изучены по-новому на основе взглядов и суждений зарубежных исследователей.

Ключевые слова: Казахское ханство, казахи, казахское общество, Старший жуз, Средний жуз, Младший жуз.

G.I. Kushenova, Martin Ward

The origin of Kazakh Zhuses: foreign studies

The origin of the three Zhuses in Kazakh society is one of the most difficult problems of interdisciplinary research. The lack of historical sources related to the research topic makes it difficult to draw convincing conclusions that are scientifically proven. However, there is a number of domestic and foreign studies. Foreign, especially Western, American researchers often associate the appearance of the three Zhuses with political and military factors. They support the perspective that at the first quarter of the sixteenth century, after the death of the Kazakh Khan Kasym, a political crisis began and the centralized state was divided into three territorial possessions between representatives of the ruling dynasty. Over time, depending on the geographical location of each Zhus, cultural and political influences of neighboring countries are observed in everyday life. It is assumed that the khan's power in the Senior, Middle, and Junior Zhuses maintained stability by territories, and not by tribes. The structural system of the Zhuses becomes more complicated in the process of development and plays an important role in the organization and management of Kazakh society. The process of formation and development of the Senior Zhus, Middle Zhus, and Junior Zhus in the history of Kazakhstan can be divided into four chronological epochs. These include: subordination of genetically related tribes in one government; periods of formation and development and weakening of the role of the Zhuses in the political arena. The conclusions drawn on the research topic were based on historical sources and fundamental sci-

entific works of domestic and foreign scientists. The causes of the emergence of Zhuses and its stages of development in Kazakh society have been studied in a new way based on the views and judgments of foreign researchers.

Keywords: Kazakh Khanate, Kazakhs, Kazakh society, Senior Zhus, Middle Zhus, Junior Zhus.

References

- 1 Makhaeva, A.Sh. Koshim Esmagambetov — Qazaqstannyn sheteldik tarihnamasynyn negizin qalaushy [Koshim Esmagambetov — founder of Foreign historiography of Kazakhstan]. Retrieved from <https://e-history.kz/kz/news/show/339462> [in Kazakh].
- 2 Koptileuova, A.B. Qazaq zhuzderi qashan paida boldy [When did Kazakh zhuzs appear]. Retrieved from <https://e-history.kz/kz/e-resources/show/13225> [in Kazakh].
- 3 Rashid ad-din, Fazlullakh Khamadani. (2023). Zhamig at-tawarikh (Tarikhtar zhinagy) [Collection of history]. Vol. 1. Astana [in Kazakh].
- 4 Dulati Muhammed Haydar. The Tarikh-i-Rashidi [History of Rashid]. Retrieved from <https://archive.org/details/TheTarikh-i-rashidi/page/n1/mode/2up>.
- 5 (2005). Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh. Posolskie materialy Russkogo gosudarstva [The history of Kazakhstan in Russian sources. Embassy materials of the Russian State]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 6 (2007). Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh (XVI–XX vekov). Pervye istoriko-etnograficheskie opisanii kazakhskikh zemel [The history of Kazakhstan in Russian sources (XVI–XX centuries). The first historical and ethnographic descriptions of the Kazakh lands]. Almaty: Daik-Press, 4 [in Russian].
- 7 Levshin, A.I. (1832). Opisanie kirgiz-kaisatskikh ord i stepei [Description of the Kyrgyz-Kaysak hordes and steppes]. Saint Petersburg: Karl Krai [in Russian].
- 8 Rychkov, P.I. (1896). Istoriia Orenburgskaia (1730–1750) [History of Orenburg (1730–1750)]. Orenburg: Iv.Efimskago-Mirovitskago [in Russian].
- 9 Aristov, N.A. (1896). Zametki ob etnicheskom sostave tiurkskikh plemen i narodnostei i svedeniia ob ikh chislenosti [Notes on the ethnic composition of Turkic tribes and nationalities and information about their numbers]. *Zhivaia starina — Living Antiquity*, 3–4 [in Russian].
- 10 Tynyshpaev, M. (2009). Istoriia kazakhskogo naroda [History of the Kazakh people]. Almaty: Sanat [in Russian].
- 11 Chuloshnikov, A.P. (1924). Ocherki po istorii kazakh-kirgizskogo naroda v sviazi s obshchimi istoricheskimi sudbami drugih tiurkskikh plemen [Essays on the history of the Kazakh-Kyrgyz people in connection with the common historical destinies of other Turkic tribes]. Orenburg: Kirgizskoe gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
- 12 Vostrov, V.V. (1968). Rodoplemnoi sostav i rasselenie kazakhov (konets XIX–nachalo XX vv.) [Tribal composition and settlement of Kazakhs (late XIX–early XX century)]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 13 Hudson, A.E. (1964). Kazakh Social Structure. USA: Human Relations Area Files Press.
- 14 Olcott, M.B. (1987). The Kazakhs. USA: Hoover Institution Press.
- 15 Krader, L. (1971). Peoples of Central Asia. Third edition. USA Indiana University Publication.
- 16 Kelly-Clark V.N. (2011). Clans and Stability: Informal Networks in Kazakhstan and Kyrgyzstan. *PhD Doctor's thesis*. Australia, 296 p.
- 17 Jayaraj, D. (2018). Kazakh Nomadism and the rise of Kazakh Khanate in the 16th century. *Indian History Congress*, 79, 676–684.
- 18 Lee, Joo-Yup. (2019). Kazakh Khanate. The Oxford Research Encyclopedia of Asian History. New York: Oxford University Press. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/338291376_Kazakh_Khanate_In_The_Oxford_Research_Encyclopedia_of_Asian_History_Ed_David_Ludden_New_York_Oxford_University_Press.
- 19 Schatz, E. (2004). Modern Clan Politics: The Power of “Blood” in Kazakhstan and Beyond. USA: University of Washington Press.
- 20 Akhinzhanov, M.B. (1959). Etnogenez kazakhskogo naroda [Ethnogenesis of the Kazakh people]. *Uchenye zapiski — Scientific notes*, 4, 198–222 [in Russian].
- 21 Sabitov, Zh.M. (2015). Kazakhskie zhuzy i klanovye sistemy Zolotoi Ordy [Kazakh zhuzes and clan systems of the Golden Horde]. *Molodoi uchenyi — Young scientist*, 11(91), 1165–1170 [in Russian].
- 22 Sultanov, T.I. (1975). O vremeni obrazovaniia kazakhskikh zhuzov [About the time of formation of the Kazakh zhuzes]. *Pismennye pamiatniki problemy istorii kul'tury narodov Vostoka — Written monuments of the problem of the history of culture of the peoples of the East*, 1, 67–69 [in Russian].
- 23 Hilding, Th. (2018). History politics in Kazakhstan The 550th Anniversary of the Kazakh Khanate: Geopolitics or nation building? *Master Thesis*. Norway.

Авторлар туралы мәлімет

Кушенова Ганижамал — т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0001-9438-8381>

Мартин Уорд — қауымдастырылған профессор, Лидс университеті, Лидс, Англия; <https://orcid.org/0000-0001-7655-5959>

Information about the authors

Kushenova Ganizhamal — Candidate of historical science, associate professor, L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Martin Ward — Associate professor, University of Leeds, Leeds, United Kingdom.

Т.Ж. Макалаков *, Л.К. Шотбакова

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: makalakov77@mail.ru; shotbakovazz@mail.ru)*

Трудовая деятельность чеченцев и ингушей, насильственно переселенных в Казахстан в 40-е годы XX века (на примере Центрального Казахстана)

В статье рассмотрена трудовая деятельность спецпереселенцев чеченцев и ингушей, насильственно переселенных в Казахстан в 40-х годах XX века, на примере предприятий Центрально-Казахстанского региона. На основе нормативных документов, архивных данных гг. Караганды и Жезказгана произведен анализ по расселению и трудоустройству депортированных чеченцев и ингушей, их интеграция в ключевые промышленные предприятия Центрального Казахстана. В исследовании использованы документы, подтверждающие самоотверженный труд спецпереселенцев из Северного Кавказа, вопреки сложившейся тяжелой ситуации в их жизни. Одним из основных аспектов статьи является изучение вклада чеченцев и ингушей в развитие промышленности Центрально-Казахстанского региона. Многие из них, наряду с другими депортированными народами Советского Союза, стояли у истоков открытия новых производственных мощностей разных металлургических и горнодобывающих объектов в гг. Караганде, Жезказгане и Балхаше. История чеченцев и ингушей в Казахстане в указанный период служит напоминанием о сложностях, с которыми сталкивались насильственно переселенные народы СССР, это и проблемы с жильем, трудоустройством и с медицинским обслуживанием. Анализ документов, регулирующих права и обязанности спецпереселенцев, показывает, что юридически закрепленные права не только не соблюдались, а в подавляющем большинстве игнорировались руководством страны и республики. Воссоздание истории депортации и трудовой деятельности чеченцев и ингушей в Центрально-Казахстанском регионе позволит сократить пробелы в современной истории Казахстана.

Ключевые слова: Казахстан, Северный Кавказ, насильственное переселение, спецпереселенцы, чеченцы, ингуши, адаптация, правовой статус, труд, трудовая деятельность, промышленные предприятия, шахты.

Введение

В послевоенные десятилетия XX века руководство Советского Союза продолжило реализовывать программу индустриализации. Горно-металлургическая промышленность стала одной из главных отраслей, которая активно развивалась в стране. Были открыты новые металлургические заводы, горнорудные предприятия, шахты и комбинаты. Развитие горно-металлургической промышленности в этот период существенно повлияло на экономику Казахстана и сделало его ключевым поставщиком металлов и других ресурсов для Советского Союза.

Продолжались исследования новых месторождений полезных ископаемых, начатые в стране еще в 20-х годах XX века. В это время расширение горно-металлургической промышленности требовало значительного числа рабочих. Для успешной эксплуатации данных предприятий широко использовался труд депортированных народов, включая спецпереселенцев из Северного Кавказа, в частности чеченцев и ингушей. Спецпереселенцы, как дешевая рабочая сила, активно использовались в работе промышленных предприятий.

В Караганде акцент делался на добыче угля, в Жезказгане, Конраде, Саяке и Успенском — на добыче медной руды, в Карсакпае и Кентобинске — на добыче железной руды, в Атасуйске — ферромарганца, в Жездинске — марганцевой руды. На территории Восточно-Конрадского и Коктенкульского месторождений занимались добычей молибдена, а на Агадырском, Верхне-Кайрактинском и Байназарском — вольфрама.

Данные об использовании труда спецпереселенцев и Северного Кавказа на промышленных предприятиях Казахстана встречаются у многих отечественных и зарубежных исследователей, занимавшихся проблемами депортации. Например, в работе Ж.А. Ермекбаева, на основе обширных материалов из различных архивов Казахстана и Российской Федерации, рассматривается проблема ис-

* Автор-корреспондент. E-mail: makalakov77@mail.ru

пользования труда спецпереселенцев через историю депортации чеченцев и ингушей на территории Казахстана [1].

В монографии З.С. Исакиевой исследуется трудовая деятельность чеченцев и ингушей-спецпереселенцев в Центральном Казахстане, в частности на угольном комбинате «Карагандауголь». Примечателен тот факт, что у нее есть интересные данные по использованию труда женщин в угольной промышленности. Эта работа содержит обширную информацию о труде и активности чеченцев и ингушей на шахтах и горнодобывающих предприятиях в Балхаше и Джебказгане в период с 1944 по 1957 годы [2].

Значительное количество архивных материалов по трудовой деятельности чеченцев и ингушей в различных отраслях экономики Казахстана можно найти в 7-м томе «Материалов государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий 20–50-х годов XX века» [3].

В статье профессора З.Г. Сактагановой представлен глубокий анализ событий, связанных с адаптацией народов Северного Кавказа в Казахстане, на основе воспоминаний депортированных женщин [4].

При написании данной статьи были использованы архивные материалы Государственного архива Карагандинской области (ГА КО), в частности, дела Фондов № 3, 341, 596 и Государственного архива города Жезказгана (ГА ГЖ) — Фонд № 143, а также материалы периодической печати — газеты «Огни Джебказгана» за 1955 г.

Методы исследования

Методология данного исследования строится на основе принципов научной объективности и исторической точности. В ходе исследования были использованы разнообразные научные методы, включая методы анализа и синтеза, которые позволили более углубленно изучить процессы переселения, экономических и бытовых структур, а также правового статуса депортированных народов. Эти методы помогли обобщить различную информацию и понять общие закономерности в репрессивной политике, которым подверглись чеченцы и ингуши, уже после их депортации в Казахстан. Метод сравнительного анализа применялся в сопоставлении различных источников для подтверждения и/или опровержения фактов, в особенности связанных с жизненным опытом спецпереселенцев в Центральном Казахстане. Метод проблемно-хронологического анализа использовался для отслеживания эволюции социально-экономических, правовых и политических обстоятельств, с которыми сталкивались спецпереселенцы на протяжении всего срока действия системы специальных поселений. Применение этих методов позволило получить более точную картину социальной и экономической адаптации чеченцев и ингушей-спецпереселенцев в Центральном Казахстане в указанный период.

Результаты

В период с 1944 по 1957 годы чеченцы и ингуши, насильственно переселенные в Казахстан, столкнулись со множеством серьезных трудностей, основными из которых были проблемы с жильем, трудовой занятостью и доступом к медицинским услугам. Первоначальные оценки со стороны официальных органов, казавшиеся положительными, на деле не отражали полной картины сложностей, с которыми пришлось столкнуться спецпереселенцам. Документы того времени и свидетельства очевидцев показывают, что, несмотря на усилия по улучшению их положения, многие основные потребности оставались неудовлетворенными, особенно на начальном этапе насильственного переселения.

Лишь начиная с 1947 года, спустя практически три года, ситуация начала постепенно улучшаться. Это было связано как с общим послевоенным восстановлением страны, так и с конкретными мерами по улучшению условий жизни и работы спецпереселенцев, в том числе чеченцев и ингушей. Улучшение условий жизни спецпереселенцев стало возможным благодаря комплексным усилиям на местном и государственном уровнях, включая строительство жилья, создание новых рабочих мест с более приемлемыми условиями труда и улучшением медицинского обслуживания.

Тем не менее, следует признать, что экономическая и социальная адаптация чеченцев и ингушей в Казахстане оставалась сложным процессом, на который существенно повлияли начальные условия их принудительного переселения. Их опыт подчеркивает значимость поддержки со стороны местного населения и объединения уязвимых групп в условиях массовых насильственных переселений и социальных изменений.

В конечном счете, история чеченцев и ингушей в Казахстане в указанный период служит напоминанием о сложностях, с которыми сталкивались насильственно переселенные народы, и важности

гуманного и внимательного подхода к их нуждам и правам. Это также история о возможностях для преодоления трудностей и достижения постепенной интеграции при наличии поддержки и усилий, как со стороны государства и местного населения, так и самих спецпереселенцев.

Обсуждение

В отличие от других депортированных народов, которых часто селили компактно, чеченцев и ингушей целенаправленно разбрасывали по территории Казахстана и Кыргызстана, о чем, в частности, пишет в своих работах Н.Ф. Бугай. Подтверждением этого может служить факт их использования на различных промышленных предприятиях республики, о чем пойдет речь ниже. Несмотря на это, они в основной своей массе честно и добросовестно работали и демонстрировали способность к взаимопомощи и сотрудничеству.

Сразу после своего принудительного переселения народы Северного Кавказа начали сталкиваться с трудностями в различных аспектах своей повседневной жизни. Местное руководство, знавшее о скором прибытии чеченцев и ингушей, в силу объективных и субъективных обстоятельств, не предприняло заблаговременно мер по приему и размещению спецконтингента. Например, в поселке Карсакпай, где было размещено значительное количество спецпереселенцев, произошла массовая вспышка случаев инфекционных заболеваний из-за того, что заранее не были проведены санитарно-эпидемиологические мероприятия. Не многим лучше обстояли дела и в других районах Центрального Казахстана. Для скорейшего решения возникших проблем районным комитетом Коммунистической партии Казахстана было принято решение предпринять определенные шаги, а именно:

1. До 1 апреля 1944 года закончить прием спецконтингента на работу по актам от РСК РО НКВД в Карагандинской области и в городах Жезказган и Балхаш.

2. Отделу кадров Райкома КП (б) Казахстана к 1 апреля с. г. подобрать и направить в распоряжение РО НКВД для оформления на работу в спецкомендатуру 3 чел. коммунистов.

3. В связи с тем, что по пос. Карсакпай, рудникам Жезказган и Джебды среди прибывшего спецконтингента имеется вспышка остроинфекционных заболеваний, обязать тов. Байтасова принять немедленно меры к локализации эпидемии.

4. Указать тов. Байтасову на допущенные им нарушения плана приема, размещения и санобработки по Карсакпаю, что отразилось на росте остроинфекционных заболеваний.

5. Обязать тт. Лысенко, Михайлова, Шитикова и Долгова не позднее 5 апреля 1944 года создать для спецкомендатуры РО НКВД все необходимые условия, обеспечив их помещениями, оборудованием.

6. Поручить тов. Лопатину составить специальное закрытое письмо секретарям парторганизаций и руководителям предприятий по вопросу освоения прибывшего спецконтингента и компактирования работы с комендатурами ГО НКВД» [5; ЛЛ. 114–116].

Однако предпринятых мер было недостаточно, вспышки остроинфекционных заболеваний фиксировались еще продолжительное время, при этом наблюдалась высокая смертность среди спецпереселенцев из Северного Кавказа.

Горно-металлургическая промышленность Центрального Казахстана в послевоенный период развивалась достаточно быстрыми темпами, чему способствовала и высокая производительность труда и усилия, прилагавшиеся работниками Жезказганских рудников, которые не только достигли, но и превысили планы 1947 года. Так, добыча руды увеличилась на 107,9 %, объем горных работ — на 110,5 %, вместе с тем было достигнуто снижение себестоимости добычи руды на 129 % [5; ЛЛ. 114–116]. Перевыполнение планов и в целом успехи в данной отрасли были связаны, в первую очередь, с привлечением дешевой рабочей силы в лице заключенных Карлага и спецпереселенцев, среди которых было немало выходцев из Северного Кавказа чеченцев и ингушей. Задействованные на предприятиях горнодобывающей отрасли и земляных работах, они участвовали, наравне со всеми, в социалистическом соревновании, многие из них стали передовиками-стахановцами, например, можно назвать работавших на шахтах «Спасск» и «Успенка» Э. Цадарова, К. Товсултанова, Я. Исаева, И. Сапарова, И. Эльжуркаева, А. Осмаева и других [6; Л. 321]. Это притом, что они были репрессированными, лишены элементарных человеческих прав, оторванными от своих родных мест, нередко разлученными со своими семьями людьми. Следует отметить, что одним из рычагов давления на спецпереселенцев была как раз социальная проблема, именуемая в документах «разрозненные» семьи. Только при условии безупречной дисциплины и высоких трудовых показателей спецпереселе-

нец мог обратиться с ходатайством к своему руководству о воссоединении со своей семьей. Эта процедура могла затянуться от нескольких месяцев до нескольких лет.

В 1950-е годы были запущены новые производственные мощности на разных горнодобывающих объектах. Среди них были Златоуст-Беловский карьер (также известный как Северо-Джезказганский рудник), новый участок на Шахте № 55, современное отделение на Обоганительной фабрике № 1, также началась разработка трех крупных месторождений на Шахте № 57 и строительство Кенгирской гидроэлектростанции.

Среди названных предприятий высоким уровнем производительности и объемами добычи угля выделялась Шахта № 55. Немалая заслуга в этом была работников из числа спецпереселенцев, в частности, Юсупова Хасана, Чапаева Тапа, Абдуазиева Яраксу, Умалатова Дауда, Шаипова Халила, Хамидова Сала, Батаева Усама, Гайрбекова Якуба. Во многом именно их опыт и отношение к работе позволили шахте выйти в число передовых предприятий. Так, в газете «Огни Джезказгана» за 11 января 1955 г. говорится о том, что эти рабочие «...показали высокую эффективность в добыче промышленных материалов. Их усилия и опыт оказали влияние на производственные процессы на шахте, способствуя улучшению производительности» [7].

Еще одним предприятием, на котором трудились спецпереселенцы — выходцы с Северного Кавказа, был Карсакпайский медеплавильный завод, на котором в эти годы была проведена серьезная реконструкция, позволившая ему стать крупнейшим медеплавильным заводом и занять важное место в горно-металлургической отрасли СССР. Немалая заслуга в этом именно спецпереселенцев из Северного Кавказа. Работавшие на этих предприятиях чеченцы и ингуши приобретали новые профессии, обучались новым специальностям и благодаря трудолюбию и ответственному отношению к делу пользовались уважением среди местного населения. Постепенно из числа чеченцев и ингушей стали выбирать людей на руководящие должности.

В 40–50-е годы XX века на территории Караганды было основано третье по значимости всесоюзное предприятие по производству угля, предназначенного для снабжения металлургической отрасли других союзных республик. В годы Великой Отечественной войны на расстоянии примерно 30 километров от Караганды, в городе Темиртау был введен в эксплуатацию металлургический завод. Данный завод способствовал формированию Темиртау как промышленного центра, где основную часть населения на начальном этапе составляли семьи спецпереселенцев, представлявших различные национальности. Естественно, это не могло не повлиять на изменение демографической ситуации в городе, на социально-экономическое развитие региона.

Данные, представленные в отчете Карагандинского областного комитета Коммунистической партии Казахстана от 15 декабря 1952 года, свидетельствуют, что в городе Темиртау на тот момент проживало 5587 взрослых и 2861 детей из числа спецпереселенцев. Из них 2836 взрослых и 1691 детей были выходцами из Чечни и Ингушетии. Согласно отчету, 1468 человек из числа чеченцев и ингушей были трудоустроены на предприятиях горнодобывающей промышленности Темиртау [8; Л. 89, об.]. Эти данные подчеркивают значительную роль спецпереселенцев в развитии промышленного потенциала города и области в целом.

Хранящийся в Архиве музея города Темиртау документ, датированный 13 октября 1944 года, дает нам представление о том, какими были жилищные условия и как решались вопросы трудоустройства чеченцев и ингушей, депортированных из Северного Кавказа, в частности, тех, кто был занят на предприятиях «Самаркандской (Темиртауской) группы». В частности, в Постановлении находим сведения об условиях их проживания. Так, в нем говорится, что спецпереселенцы были размещены в стандартизированных бараках и землянках, где проживание было крайне плотным: до 80 человек на площади 35 квадратных метров, при этом использовались двухъярусные кровати. Такие условия проживания представляли собой значительный риск для здоровья и безопасности жителей, что привело к смерти 35 человек за небольшой промежуток времени, особенно среди жителей района Металлургстрой. Другими словами, можно говорить, что ситуация с жилищными условиями для депортированных народов была достаточно критической [9; Л. 149, 149 об.].

В масштабе всего государства правовой статус, условия жизни и трудоустройства спецпереселенцев были определены Постановлением Совета народных комиссаров СССР «О правовом положении спецпереселенцев» от 8 января 1945 года. Основной обязанностью спецпереселенцев было заниматься общественно полезным трудом. В Постановлении говорилось, что труд спецпереселенцев должен использоваться для выполнения сложных и трудоемких задач, и нарушения трудовой дисциплины могут повлечь за собой юридическую ответственность согласно существующему законода-

тельству. Кроме того, вводились ограничения на свободное передвижение спецпереселенцев, им запрещалось покидать отведенные им территории без разрешения. Несанкционированный выезд рассматривался как побег и карался уголовным наказанием. Главам семей поручалось уведомлять специальный комиссариат о любых изменениях в составе их семей, таких как рождение или смерть члена семьи, или случаи побега.

Спецпереселенцам было строго указано следовать установленным правилам и порядку в местах их нового проживания, а также безоговорочно выполнять инструкции, выдаваемые специальными комиссариатами. Любое действие, противоречащее указаниям комендатуры или несоблюдение правил, могло привести к административной ответственности, включая наложение штрафов до 100 рублей или даже кратковременное заключение сроком до пяти дней.

Дополнительно, документ содержал разделы, определяющие права лиц, находящихся в специальном поселении. Тем не менее эти права представлялись скорее в форме деклараций, нежели обеспечивались фактическими гарантиями, учитывая, что содержание документа находилось в противоречии с основными гуманистическими принципами. Уполномоченные лица комендатур специальных комиссариатов НКВД обладали полномочиями применять санкционированные меры воздействия по отношению к спецпереселенцам, включая арест и наложение штрафов по собственному решению, то есть без судебных органов.

Кроме названных выше предприятий, на которых работали спецпереселенцы, в Центральном Казахстане было еще Коунрадское месторождение, ставшее базой для Балхашского завода. В основном здесь добывали ценные и нечасто встречающиеся металлы, такие как золото, серебро, молибден, олово и сурьма.

В период 1940-х годов Конырат выделялся как один из основных производителей меди в СССР, и его развитие тесно связывалось с прибытием спецпереселенцев с Северного Кавказа, что совпало с началом модернизации предприятия. Внедрение нового оборудования и технологий, в частности, метода взрывных работ с кратковременной задержкой в неразработанных районах, позволило значительно увеличить эффективность добычи, сократив потребление ресурсов в четыре раза. Механизация процессов, особенно при загрузке скважин гранулированными взрывчатыми веществами, была расширена и на другие объекты, включая новую шахту Саяка.

К 1945 году объем добычи на руднике составил 150 тысяч тонн руды, а последующая эксплуатация шахт № 7 и № 8 привела к увеличению добычи до 200 тысяч тонн. Замена истощенной шахты № 1 на шахту № 10 способствовала не только сохранению, но и росту производственных показателей. Введение в эксплуатацию шахты № 12 в 1955 году подтвердило тенденцию увеличения объемов добычи.

Саякское месторождение, открытое в 1930-х годах, охватывало значительную территорию и было источником добычи более 13 видов минералов с высокой промышленной ценностью, включая медь, молибден, железо и золото. Трудности, связанные с обработкой твердой породы, были преодолены благодаря инженерным решениям, направленным на оптимизацию использования оборудования, в том числе через установку дополнительных компрессоров.

В советское время город Балхаш был закрытым, что означало ограниченный доступ и строгий контроль. Однако, несмотря на это, труд спецпереселенцев использовался и здесь. К примеру, спецпереселенцы, в большинстве чеченцы и ингуши, были перемещены на шахту Коунрад в холодное время 1944 года.

В рамках мер по расселению 5000 прибывших спецпереселенцев местная администрация разработала комплекс мероприятий по обеспечению их жильем. Мероприятия включали:

1. Размещение 600 лиц в поселении Рыбтрест.
2. Трансфер 2000 лиц в шахтёрский посёлок.
3. Размещение 1500 лиц в коммунальных бараках на территории Балхашского металлургического завода (БМЗ).
4. Обеспечение жильём 700 лиц в коммунальных бараках строительного треста.
5. Переселение 200 лиц в бараки, находящиеся в ведении Завода № 517.

Как видим, спецпереселенцы расселялись по различным рабочим пунктам в соответствии с потребностями промышленных предприятий региона, и в каждом из этих пунктов их должны были обеспечить жильем [10].

Одной из проблем социального характера, с которой столкнулись на первых порах спецпереселенцы с Северного Кавказа, было неприязненное, недоверчивое отношение со стороны местного на-

селения. Так, исследователь Ж. Еремекбаев отмечает, что в период тринадцатилетнего пребывания в изгнании чеченцы и ингуши, несмотря на уверенность в своём возвращении на родину, сталкивались с неприязненным отношением со стороны местного населения, настроенного против них советской пропагандой. Однако благодаря своему трудолюбию и способности выполнять особенно трудоёмкие задачи на горнодобывающих предприятиях Казахстана, они со временем смогли добиться уважения. Этот процесс не только свидетельствует о значительной адаптационной способности и трудовом вкладе чеченцев и ингушей в экономику принимающей страны, но также подчёркивает сложности, с которыми они сталкивались в период своего принудительного переселения [1; 24].

Таким образом, период с 1940-х по 1950-е годы ознаменовался ускоренными темпами развития горнодобывающей промышленности в СССР. Важная роль в развитии этой отрасли народного хозяйства отводилась предприятиям Казахстана. Развитие горнодобывающей промышленности в Центральном Казахстане в значительной мере опиралось на трудовой вклад спецпереселенцев. Рабочие условия в данной отрасли в указанный период характеризовались высокой степенью риска, что приводило к значительному числу производственных травм и несчастных случаев среди спецпереселенцев.

В «Книге памяти погибшим горнякам» [11], опубликованной в начале 2000-х годов, приводится много свидетельств о тяжелых условиях труда шахтеров, включая риск внезапных взрывов газа, подтоплений, обрушений породы и воздействия пыли, способных вызвать заболевания дыхательных путей, включая силикоз и онкологические заболевания легких. Немало пострадавших было и среди спецпереселенцев чеченцев и ингушей. Так, в бюллетенях, выдававшихся на шахтах комбината за 1952–1953 гг., мы встречаем и фамилии получивших травмы шахтеров-спецпереселенцев чеченцев и ингушей: Мерлу Межидов, который получил три травмы на Шахте № 42/43, в результате чего стал инвалидом; Салавди Кубаев, получивший инвалидность после двух десятилетий работы на Шахте № 120; Абдулмуталиб Эдилов, ставший инвалидом после взрыва на Шахте № 38; Имран Хакимов, стал инвалидом в результате взрыва метана на Шахте № 20 в 1957 году; Халим Арсаев, получивший травму позвоночника и двенадцать переломов ребер на Шахте «Саранская» [2; 155]. Данные о более чем 50 пострадавших горняках свидетельствуют о высокой опасности их профессии. Учитывая, что многие травмы легкой, а порой и средней тяжести не фиксировались медицинским персоналом предприятий, внештатных ситуаций с получением травм различной степени было гораздо больше.

Процессы демократизации и улучшение условий жизни в последующие годы способствовали повышению статуса и трудовой активности спецпереселенцев, включая чеченцев и ингушей, многие из которых достигли руководящих должностей на горно-металлургических предприятиях.

Насильственно переселенные чеченцы и ингуши пытались адаптироваться к непривычным для них обстоятельствам жизни, поскольку они попали в совершенно иные условия как в природно-климатическом, так и в хозяйственно-бытовом отношении. Несмотря на все трудности, они оказали значительное влияние на экономическое развитие Центрального Казахстана. Развитие промышленных комплексов в таких городах, как Караганда, Балхаш, Жезказган и Темиртау, в годы первых послевоенных пятилеток, способствовало преобразованию региона и заложило основу для его будущего развития. Значимую роль в улучшении производственных процессов на данных предприятиях сыграли спецпереселенцы, в том числе чеченцы и ингуши.

Выводы

Таким образом, изучение трудовой деятельности депортированных в Центральный Казахстан в середине XX века чеченцев и ингушей позволило нам сделать следующие выводы.

Исторический контекст и его воздействие: депортация чеченцев и ингушей была проведена в рамках широкомасштабной репрессивной политики Советского Союза, которая затронула десятки народов советской страны. Этот период оказал существенное влияние на жизнь и судьбу насильственно переселенных народов, поэтому изучение и осмысление сложного пути их социальной и экономической адаптации и интеграции в казахстанское общество является одной из важнейших проблем современной исторической науки.

Интеграция чеченских и ингушских спецпереселенцев в ключевые отрасли промышленности Центрального Казахстана, такие как горнодобывающая и металлургическая, сопровождалась рядом проблем различного характера. Среди них вопросы жилищного устройства, занятости, здравоохранения. Все они объяснялись тем, что ни руководство страны, ни руководство республики и государст-

венных органов на местах не были готовы к приему и размещению значительного числа людей, которые к тому же в большинстве своем не владели необходимыми профессиональными навыками.

Правовой статус и условия труда: анализ документов, регулирующих права и обязанности спецпереселенцев, выявляет систематические нарушения их основных прав. Специальные директивы и резолюции ограничивали свободы спецпереселенцев, делая их правовой статус уязвимым, способствовали эксплуатации их труда в условиях жесткого контроля.

Наследие и значение: история сохранила имена людей из числа чеченских и ингушских спецпереселенцев, которые, несмотря на тяжелые условия труда и жизни, своим бескорыстным трудом сделали очень многое для развития промышленности Центрального Казахстана, были победителями различных социалистических соревнований и удостоены высшими государственными наградами.

Список литературы

- 1 Ермекбаев Ж.А. Чеченцы и ингуши в Казахстане. История и судьбы / Ж.А. Ермекбаев. — Алматы: Дайк-Пресс, 2009. — 508 с.
- 2 Исакиева З.С. Вклад чеченцев и ингушей в развитие горнодобывающей промышленности Казахстана 1944–1957 гг. / З.С. Исакиева. — М.: Знание, 2020. — 198 с.
- 3 Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50-е годы XX века) / под общ. ред. Е.Т. Карина. — Астана, 2022. — 368 с.
- 4 Сактаганова З.Г. Фрагменты воспоминаний депортированных женщин: адаптация и жизнь в Казахстане / З.Г. Сактаганова // Мир Большого Алтая. — 2019. — № 5. — С. 232–246.
- 5 ГА КО. — Ф. 596. — Оп. 1/6. — Д. 399.
- 6 ГА ГЖ. — Ф. 143-п. — Оп. 1. — Д. 774.
- 7 Огни Джезказгана. — 1955. — 11 янв.
- 8 ГА КО. — Ф. 1 п. — Оп. 1. — Д. 119.
- 9 ГА КО. — Ф. 3 п. — Оп. 1. — Д. 187.
- 10 Промышленность Казахстана за 40 лет: сб. ст. — Алма-Ата, 1957. — 149 с.
- 11 Книга памяти погибшим горнякам. — Караганда, 2001. — 221 с.

Т.Ж. Макалаков, Л.К. Шотбакова

XX ғасырдың 40-жылдарында Қазақстанға күштеп қоныстандырылған шешендер мен ингуштардың еңбек қызметі (Орталық Қазақстан мысалында)

Мақалада Орталық Қазақстан аймағындағы кәсіпорындар мысалында XX ғасырдың 40-жылдарында Қазақстанға күштеп көшірілген, яғни арнайы қоныс аударған шешендер мен ингуштардың еңбек қызметі қарастырылған. Нормативтік құжаттар, Қарағанды және Жезқазған қалаларының мұрағаттық деректері негізінде депортацияланған шешендер мен ингуштарды қоныстандыру және жұмысқа орналастыру және оларды Орталық Қазақстанның негізгі өнеркәсіптік кәсіпорындарына біріктіру мәселелеріне талдау жүргізілді. Зерттеу барысында Солтүстік Кавказдан келген арнайы қоныс аударушылардың өмірлеріндегі қиын жағдайға қарамастан жанқиярлық еңбегін растайтын құжаттар пайдаланылды. Мақаланың негізгі аспектілерінің бірі — шешендер мен ингуштардың Орталық Қазақстан аймағының өнеркәсібінің дамуына қосқан үлесін зерттеу. Олардың көпшілігі Кеңес Одағының басқа жер аударылған халықтарымен бірге Қарағанды, Жезқазған, Балқаш қалаларында түрлі металлургиялық және тау-кен өнеркәсібі кәсіпорындарының жаңа өндіріс қуаттарын ашудың басы-қасында болды. Осы кезеңдегі Қазақстандағы шешендер мен ингуштардың тарихы КСРО-ның күштеп қоныс аударған халықтары қандай қиындықтарға тап болғанын, соның ішінде тұрғын үй, жұмыспен қамту және медициналық көмек мәселелерін еске салады. Арнайы қоныстандырушылардың құқықтары мен міндеттерін реттейтін құжаттарды талдау, заңмен бекітілген құқықтардың ел мен республика басшылығы тарапынан сақталмай, еленбей қалғанын көрсетеді. Орталық Қазақстан аймағындағы шешендер мен ингуштардың депортация тарихын және еңбек қызметін жаңғырту Қазақстанның қазіргі тарихын зерттеудегі олқылықтарды азайтуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Қазақстан, Солтүстік Кавказ, күштеп қоныс аудару, арнайы қоныс аударушылар, шешендер, ингуштар, бейімделу, құқықтық мәртебе, еңбек, еңбек қызметі, өнеркәсіптік кәсіпорындар, шахталар.

T.Zh. Makalakov, L.K. Shotbakova

Labor activity of Chechens and Ingush forcibly resettled to Kazakhstan in the 40s of the twentieth century (using the example of Central Kazakhstan)

In the article the labour activities of Chechen and Ingush special settlers who were forcibly resettled in Kazakhstan in the 1940s was examined, using the example of enterprises in Central Kazakhstan. Based on normative documents and archival data from Karaganda and Zhezkazgan, the study analyses the resettlement and employment of deported Chechens and Ingush and their integration into vital industrial enterprises in Central Kazakhstan. The study uses documents confirming the selfless labour of the special settlers from the North Caucasus despite the difficult situation in their lives. One of the main aspects of the article is the study of the contribution of Chechens and Ingush to the development of industry in the Central Kazakhstan region. Many of them, along with other deported peoples of the Soviet Union, was at the origin of the opening of new production facilities at various metallurgical and mining enterprises in Karaganda, Zhezkazgan and Balkhash. The history of Chechens and Ingush in Kazakhstan during this period serves as a reminder of the difficulties faced by the forcibly displaced peoples of the USSR, including problems with housing, employment, and medical care. Analyses of documents regulating the rights and obligations of special settlers show that the legally enshrined rights were not only respected but were overwhelmingly ignored by the leadership of the country, republic, and local authorities. The reconstruction of the history of deportation and labour activity of Chechens and Ingush in the Central Kazakhstan region will reduce the gaps in the study of the modern history of Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, North Caucasus, forced resettlement, special settlers, Chechens, Ingush, adaptation, legal status, labour, labour activity, industrial enterprises, mines.

References

- 1 Ermekbaev, Zh.A. (2009). Chechentsy i ingushi v Kazakhstane. Istoriia i sudby [Chechens and Ingush in Kazakhstan. History and destinies]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 2 Isakieva, Z.S. (2020). Vklad chechentsev i ingushei v razvitie gornodobyvaiushchei promyshlennosti Kazakhstana 1944–1957 gg. [Contribution of Chechens and Ingush to the development of the mining industry of Kazakhstan 1944–1957]. Moscow: Znanie [in Russian].
- 3 Karina, E.T. (Ed.). (2022). Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20–50-e gody XX veka) [Materials of the state commission for the complete rehabilitation of victims of political repression (20–50s of the XX century)]. Astana [in Russian].
- 4 Saktaganova, Z.G. (2019). Fragmenty vospominanii deportirovannykh zhenshchin: adaptatsiia i zhizn v Kazakhstane [Fragments of memories of deported women: adaptation and life in Kazakhstan]. *Mir Bolshogo Altaia — World of Greater Altai*, 5, 232–246 [in Russian].
- 5 GA KO [State Archives of the Karaganda Region]. — F. 596. — Op. 1/6. — D. 399. — L. 114–116 [in Russian].
- 6 GA GZh [State archive of the city of the Zhezkazgan]. — F. 143-p. — Op.1. — D. 774. — L. 321 [in Russian].
- 7 (1955). Ogni Dzhezkazgana [Lights of the Zhezkazgan]. — 11 yanvaria [in Russian].
- 8 GA KO [State Archives of the Karaganda Region]. — F. 1 p. — Op. 1. — D. 119. — L. 89 ob. [in Russian].
- 9 GA KO [State Archives of the Karaganda Region]. — F. 3 p. — Op. 1. — D. 187. — L.149, 149 ob. [in Russian].
- 10 (1957). Promyshlennost Kazakhstana za 40 let: Sbornik statei [Industry of Kazakhstan for 40 years]. Alma-Ata [in Russian].
- 11 (2001). Kniga pamiati pogibshim gorniakam [The Book of memory of the lost miners]. Karaganda [in Russian].

Сведения об авторах

Макалаков Талгат — PhD докторант, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-2016-3056>;

Шотбакова Ляззат — к.и.н., ассоциированный профессор кафедры археологии, этнологии и отечественной истории, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-0085-6584>

Information about the authors

Makalakov Talgat — PhD student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Shotbakova Lyzzat — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan history, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

S. Makhortykh¹ *, K. Grömer² , G. Tiefengraber²

¹*Institute of Archaeology Ukrainian academy of sciences, Kyiv, Ukraine;*

²*Natural History Museum Vienna, Vienna, Austria*

(E-mail: makhortykh@yahoo.com; karina.groemer@nhm-wien.ac.at; georg.tiefengraber@nhm.at)

About one of the unique finds of the late pre-Scythian period from the Koban necropolis

The Koban culture is one of the most prominent cultural phenomena in the Caucasus region. Its materials are kept in many European museums and are the subject of interest of a wide scientific community. The Koban assemblages stored in the Vienna Natural History Museum are among the most significant museum collections of the Caucasian antiquities in Europe. This collection was acquired in the 19th century by Franz Heger, director of the anthropological and ethnographical department of the Museum, and includes more than 30 representative burial complexes with highly informative artefacts of the eponymous site Koban *necropolis*. These data are not yet known to researchers. The assemblages from Vienna are unique, because they belonged to the elite members of the society, whose burials included valuable grave goods and burial costume elements. This makes the collection in Vienna a key site to be considered for research questions related to the culture and history of the Central Caucasus between the 10th and 5th centuries BC. The following article is devoted to the analysis of one of the most interesting finds from the Koban cemetery — a bronze pin decorated with the cast figure of a horseman discovered in the burial No. 1 (1884).

Keywords: Vienna Natural History Museum, Caucasian collection, Koban culture, Koban cemetery, graves, 8th century BC, metalworking, bronze pin, horseman, bow.

Introduction

The Koban culture of the Late Bronze and Early Iron Ages was named after the village of Koban which is located to the southwest of Vladikavkaz in what is today the modern territory of the Republic of North Ossetia. Excavations carried out at the site Koban in the second part of the 19th century are associated with the names of Georgij Filimonoff, Vladimir Antonovich, Rudolf Virchow, Vasilij Dolbezhev, Ernest Chantre, etc. They found thousands of impressive bronze objects, which came into the possession of museums in Tiflis, Moscow, St. Petersburg, Berlin, and Lyon, providing a foundation for their further study.

The Vienna Caucasus Collection is among the largest collections of Bronze and Iron Age in Europe. Some sparse early publications of this material only focus on specific artefacts or summaries [1; 272–276], but the main part of the prehistoric Caucasus finds kept at the the Vienna Natural History Museum Vienna never has been presented to the scientific community.

This article is dedicated to the consideration of one of the masterpieces of the metalworking of the Koban culture, namely a pin decorated with a cast figure of a horseman (Fig. 1). It is kept in the Vienna Natural History Museum and comes from the famous Koban cemetery, located in the North Ossetia. Practically all authors who have written about the pin in question, beginning with Praskovya Uvarova [2; 53] and ending with current researchers [3; 4; 68], have erroneously indicated the anonymous “Vienna Museum” as its place of storage, which is not correct. It is also extremely important that the pin in question is not an accidental find, but is associated with an informative archaeological complex — the grave of a warrior horseman (burial No. 1). Its materials came to the Vienna Natural History Museum in 1884. Artefacts from this assemblage are currently being prepared for publication [5], so only the pin will be discussed in this paper.

Materials

The bronze rod-shaped pin with a pointed end and a sculpted pommel depicting a rider is 20.8 cm long. It is made of a rod with a round cross section, which is “decorated” in the upper part with a spherical extension with a through hole. Above this, there is a short, smooth section of the rod passing into a sub-rectangular “pedestal” that tapers in the middle (Fig. 1, 1). Its concave sides are decorated with parallel in-

* Corresponding author’s e-mail: makhortykh@yahoo.com

cised lines. This “pedestal” ends with two rectangular smooth surfaces joined together in the form of a gable “roof”, which is decorated with vertical notches along the contour of the facade. On this “roof” there is a figure of a rider. The height of the sculptural composition is about 4 cm.

Figure 1. Bronze pin from grave No. 1 (1884) of the Koban necropolis

The horse is small in size, solidly built with a slightly convex chest, stands in a calm pose. Forelegs extended forward. The straight hind legs are marked with hooves and joints (Fig. 2, 2 — 4). There are poorly distinguishable oval-shaped eyes on the forward-extended head with pointed, erect ears. The slender, arched neck shows a mane in the form of a faintly marked narrow stripe. The proportionate body ends in a short, upturned tail.

The rider has a large head, a flat upper part of the body and narrow sloping shoulders (Fig. 2, 2 — 4). The long arms are bent at the elbows. The hands are brought together and placed on the horse's neck. On the left hand, three fingers are marked with indentations. The rider's legs are bent at the knees. The foot is pointed and pressed against the front leg of the animal. The rider's head is turned to the right and the face is raised up. The chin is pointed. The straight brow arches pass into a protruding relief rectangle, indicating a large nose*. The ears are shaped as rounded bulges. The mouth is shown as a straight, short, deepened line. The smooth surface of the lower part of the head is outlined along the perimeter by a recessed contour. A small bow hangs on the rider's waist on the left side. Its lower part is placed in a special bag-like container for bow. This is a typical double-curvature bow with a drawn string. A deepened line is traced along the edge of a bow case (from the string side). On the opposite side of a bow case, where it meets the protruding bow, there is a small sharp-angled protrusion that extends at an angle to the side. Perhaps, this is an image of a reduced cover of the bow container.

Results and Discussion

The pin under consideration belongs to a number of unique works of arts and crafts of the Koban culture. This object has been studied by many researchers who have given different interpretations to its images.

* The face of a rider is depicted in a similar manner on a bronze statuette from burial No. 15 of the Brili cemetery in Georgia, which dates to the Early Scythian period (Fig. 2, 5) [3; 142, kat. 375].

The dating of the pin also varies in these publications from the end of the 2nd millennium BC to the 5th — 4th centuries BC [3; 179; 4; 68; 6; 181; 7; 8; 82]. The frequent errors in the description of this item are largely due to the fact that researchers were unfamiliar with the original artefact and used a photograph published by Praskovya Uvarova in 1900 to analyse a pin [2; tab. XL, 2]. However, even in this first publication there was an inaccuracy, which was pointed out by Franz Hancar in 1932, namely that Uvarova mistook a bow hanging from the rider's waist for a part of the saddle [9; 149]. False are also the statements about the alleged presence of the rider's convex eyes marked with round knobs, the unmarked ears and nose, the lowered right arm, the bow fixed on the rider's right side, etc. [3; 178; 4; 70; 10; 108].

The pin in question is an example of the individual artistic creativity of a local craftsman and has no analogues in any of the cultures of the vast Caucasus region. At the same time, we should mention objects close to it in time (bronze dagger and belt), also decorated with images of horsemen (in the form of sculptures or graphic images). They were found in the Koban culture burial complexes of the North and the South Ossetia: grave No. 37 of the Adaidon burial ground and grave No. 76 of the Tli cemetery (Fig. 2, 1 — 3) [11; tab. 56; 12; fig. 42; 13]. It should be also emphasised that the highlands of the Central Caucasus are the main, and so far, only, centre of distribution of pre-Scythian equestrian images in the Koban culture. Remarkably that the Koban burials mentioned above, in which depictions of horsemen were found, also contained various pieces of weaponry, proving that they belonged to warriors.

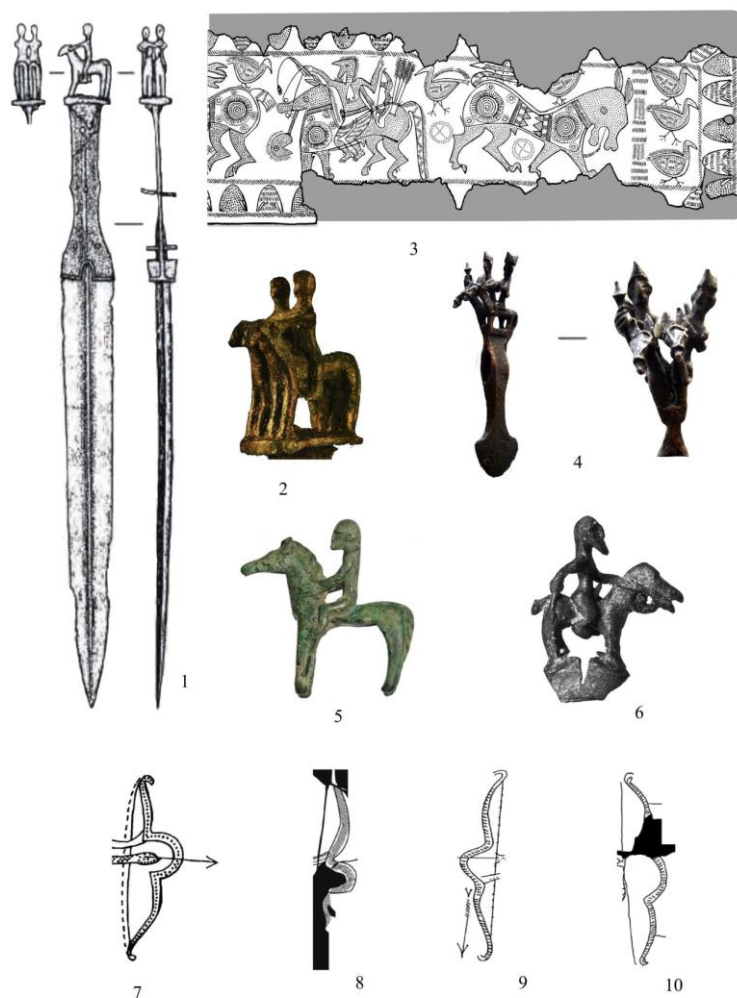

Figure 2. Figurines, as well as depictions of horsemen and composite bows: 1, 2 – Adaidon cemetery, grave No. 37; 3 – Tli cemetery, grave No. 76; 4 – Sulori; 5 – Brili cemetery, grave No. 15; 6 – Kazbek treasure; 7 – Sevan; 8 – Mouçiyéri; 9 – Astchi blur; 10 – Akhtala [3; 11; 13; 24]

A bronze dagger with a pommel decorated with cast schematic figures of two riders was found in burial No. 37 of the Adaidon burial ground (Fig. 2, 1, 2). The horses have a long, broad neck, tapering to a small, sub-triangular muzzle. The front legs are placed forward, the hind legs are straight. The long tail is positioned along the hind legs. The rounded heads of the riders have two protrusions, one of which marks the nose and the other the chin. The riders' backs are straight and their legs are slightly bent at the knees. The arms are stretched forward, the hands lie at the top of the animal's neck. According to some of the characteristics mentioned above, the equestrian figures from the Adaidon are close to an image of horseman on the Koban pin. The date of burial No. 37 of the Adaidon burial ground is determined within the framework of the middle to second half of the 8th century BC [13; 159].

A chance find of a bronze axe from the vicinity of the Sulori village in western Georgia, the butt of which depicts a sculptural group of two riders probably should be also dated to the same chronological period (Fig. 2, 4) [3; 159]. They presumably hold an arrow in their left hand and a bow in their right hand. On the right shoulder, a quiver is fixed. Unfortunately, the schematic nature of these images does not allow us to determine the details of the design and typological characteristics of above-mentioned weapons. It is also worth mentioning E.E. Kuzmina's point of view, according to which with the emergence of horsemanship in the 1st millennium BC and under nomadic influence, the myth of the twins known to the Caucasian peoples was transformed, and they began to be depicted as horsemen [6; 189].

The image of a rider is also present on a bronze belt from burial No. 76 of the Tli burial ground (Fig. 2, 3). The horse depicted on it is shown in motion. Its large elongated muzzle with "leaf-shaped" ears shows an eye in the form of two circles. The mane is depicted with diagonal lines on the massive neck, while the joints and hooves are highlighted on the legs. The long, probably braided tail is decorated with a zigzag ribbon. The torso of the horse is presumably covered with a blanket, which is decorated with solar signs on the chest. A rider is seated on the horse's back. He has a small beard and his hair is drawn in short lines. The rider's legs are bent at the knees and shown in one plane. The warrior holds a whip and, probably, the reins with his right hand. From the horse's muzzle hangs down a rope with a severed human head. The rider's left arm is extended towards the upper end of the bow. The bow is placed in the goryt, which hangs on the rider's shoulder. On the outside of the goryt there is a special small "pocket" with four arrows inside. Researchers date the bronze belt from Tli burial No. 76 (as well as the chronologically similar belt from burial № 74) to the end of the pre-Scythian (late 8th century BC) or the Early Scythian period (7th century BC) [14; 205; 15; 45; 16; 17; 226].

The riders depicted on the Koban pin and the Tli belt are armed with a small bow of the "Scythian" type that has asymmetrical shoulders, an interception in the middle part and outwardly curved ends (Fig. 1, 3; 2, 3). This bow belongs to the specimens of complex construction and is compared with the ancient Scythian bows depicted on sword scabbards from the Melgunov and Kelermes kurgans [18; 19]. The manufacture of such bows requires a practical knowledge of many laws of ballistics, a fairly high level of technical development, and the ability to carry out the finest processing and bonding of materials. The Eurasian steppes are considered to be the place of origin of the "Scythian" bow, where it was widely used by many peoples in the 1st millennium BC [19; 29, 30; 20; 150,151; 21; 75]. Similar wooden bows of asymmetrical shape were also found in the pre-Scythian sites of the south of Eastern Europe — kurgan No. 2, grave No. 5 near Zimogorya in eastern Ukraine, tomb No. 261 of the cemetery Klin-Yar III in Stavropol region [22; fig. 3; 23; fig. 110, 1, 2]. Warriors armed with bows with curved shoulders and outwardly bent ends, whose outlines resemble nomadic examples of the "Scythian type", are also depicted on some bronze belts from the southern Caucasus — Asthi Blur, Akhtala, Mouçi-yéri, etc (Fig. 2, 7 — 10) [24; 79, figs. 120; 121]. It should be noted that they differ from the Koban and Tli bows mentioned above in that they are much larger and were used by foot soldiers rather than horsemen. A specific form of a "storage" for bows and arrows of the "Scythian" type was a goryt, which consisted of a bow case with a compartment for arrows attached to the outside. Such a goryt is depicted on a bronze belt from burial No. 76 of the Tli cemetery (Fig. 2, 3).

The depictions of the bows on the Koban pin and the Tli belt are realistic, with knowledge of the features and details of their construction, which indicates that the local inhabitants of the Central Caucasus were familiar with this type of weapon, and probably with its direct carriers — early nomads.

It is worth noting, however, that this type of weapon was only truly formidable in combination with the shooting equipment designed for it, in the form of bronze-socketed arrowheads. The inhabitants of the steppes of Eastern Europe (the Cimmerians) mastered the art of making and using these innovations, especially in combination with the use of a riding horse in the early centuries of the 1st millennium BC, which largely ensured their military success on the battlefield [25]. At the same time, the socketed arrowheads were

exotic in the mountainous regions of the Central Caucasus and practically unknown in the burials of the local inhabitants. The “Scythian” bow was therefore for them primarily a symbol of the warrior’s prestige and heroic virtue, which is reflected in the spread of its images on objects found in Koban burials, which undoubtedly emphasised the high status of the indigenous Koban elite.

It should be emphasised that depictions of people are quite rare in the art of the Koban Culture, where they are recorded no earlier than the 8th century BC. For example, in the Tli cemetery, where more than 400 burials were investigated, bronze pendants in the form of a female figure and a human head are known only in two cases (burials No. 210, 244) [11; tab. 91, 3; 105, 4; 26; 84, fig. 3, 3]. It is symptomatic that anthropomorphic images, as we have seen in the example of the horsemen, are often correlated with images of horses. In our opinion, this is no coincidence, but reflects the changes in the ideology and social structure of the local Koban society, associated with nomadic, steppe influence and the spread of the prestigious institution of horsemanship in the south of Eastern Europe.

In addition to the depictions of riders, a representative set of horse harness discovered together with a pin in burial No. 1 (1884) of the Koban necropolis, provides convincing evidence of contacts between the Koban population and the nomads of Eastern Europe. It includes bronze stirrup-shaped bits, three-looped cheekpieces with curved end and different-sized flat caps at both terminals, plaques with a slightly convex shield decorated with a solar sign in the form of a rhombus, etc. (Figure. 3, 1, 2, 4, 6).

Figure 3. Bridle accessories: 1, 2, 4, 6 – Koban necropolis, grave No. 1 (1884); 3 – Belyaevskiy cemetery; 5 – Klin-Yar III cemetery, burial No. 184; 7, 8 – Elkhotovo cemetery, burial No. 85 [23; 28]

These objects find analogies in such burial grounds as Belyaevskiy, Klin-Yar III (burials No. 184, 186), Elkhotovo (burial No. 85), etc. (Figure. 3, 3, 5, 7, 8) [23; fig. 25, 9; 28, 3; 27; fig. 89, 3, 4; 28; fig. 1, 7 — 9]. The above-mentioned bridle accessories belong to the rather reliable chronological indicators that allow us to date the burial No. 1 with a pin from the Koban burial ground within the framework of the second half — the end of the 8th century BC., and probably early 7th century BC.

It should be noted that among all the necropolises excavated in the Central Caucasus, it is only the Koban burial ground is characterized by numerous and diverse composition of various types of bridle accessories (for example, at least seven different types of metal bits are presented here) (Fig. 4) [29; tab. 30]. This testifies in favor of especially close relations of Koban community with nomads in the pre-Scythian period.

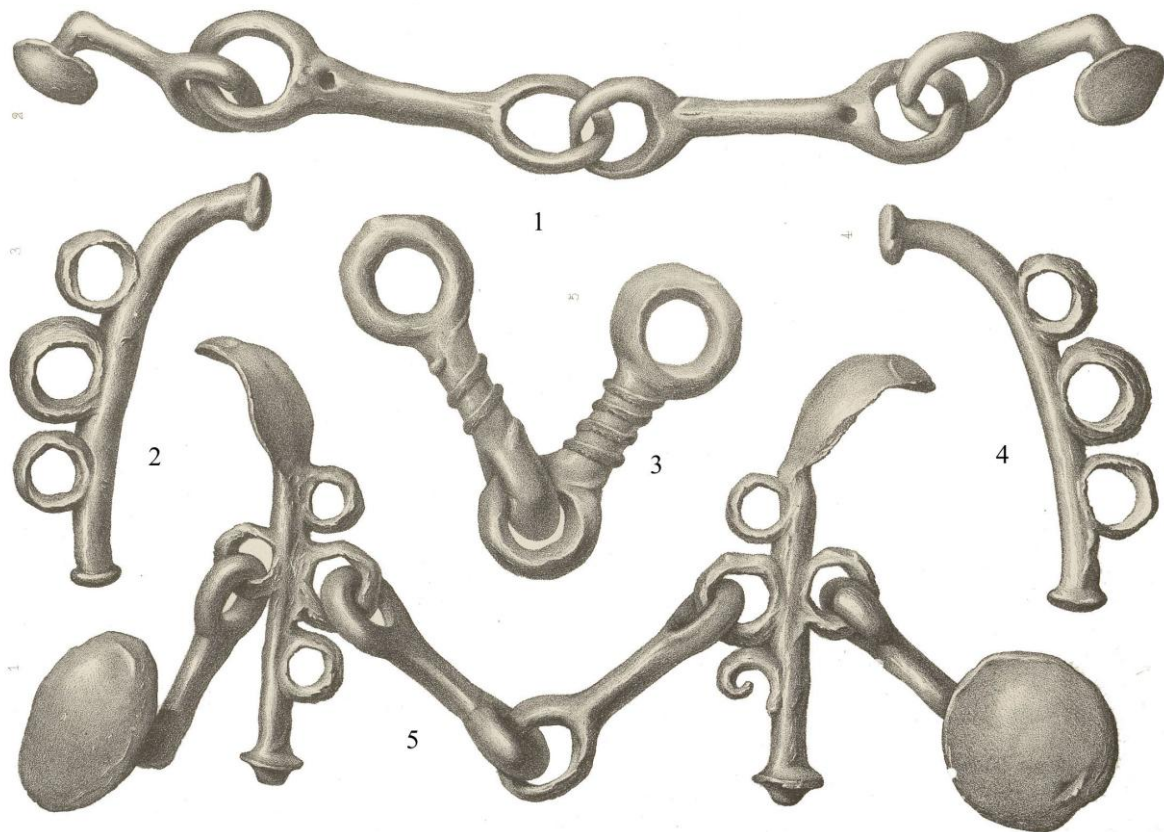

Figure 4. Horse harness from the Koban necropolis [29]

Vera Kovalevskaya's attempt to date the Koban pin on the basis of the “strongly bent” legs of the rider, which presumably have their counterparts on Assyrian reliefs of the 9th century BC does not seem to us to be successful, since the same manner of sitting of the horseman is characteristic for Caucasian images of the 6th — 5th centuries BC, for example the Kazbek treasure (Fig. 2, 6) [7; 65; 3; 310, kat. 309]. It is also worth noting the different degree of bent legs in the synchronous paired figures of riders on the dagger from burial № 37 of the Adaidon cemetery and the pole-top from Dagestan, where in one of the horsemen they are almost straight and in the other they are strongly bent [4; 71, 72]. This example is further evidence that the position of the rider's legs on Caucasian bronze figurines is not a reliable chronological marker, and only the funerary inventory accompanying these images can provide a convincing basis for their dating.

The above-mentioned interactions of the Koban tribes with the early nomads of the late pre-Scythian period do not exclude the possibility that the population of the high mountain regions of the Central Caucasus borrowed some elements of material culture, including bridle sets, from the population of the South Caucasus and the West Asia. This is strongly supported by the original horse equipment found with the image of riders in burial No. 37 of the Adaidon cemetery (Fig. 5) They are represented by a two-piece, single-ring bit with an S-shaped inlet psalias, the ends of which terminate in the heads of canine predators [12; fig. 83; 13].

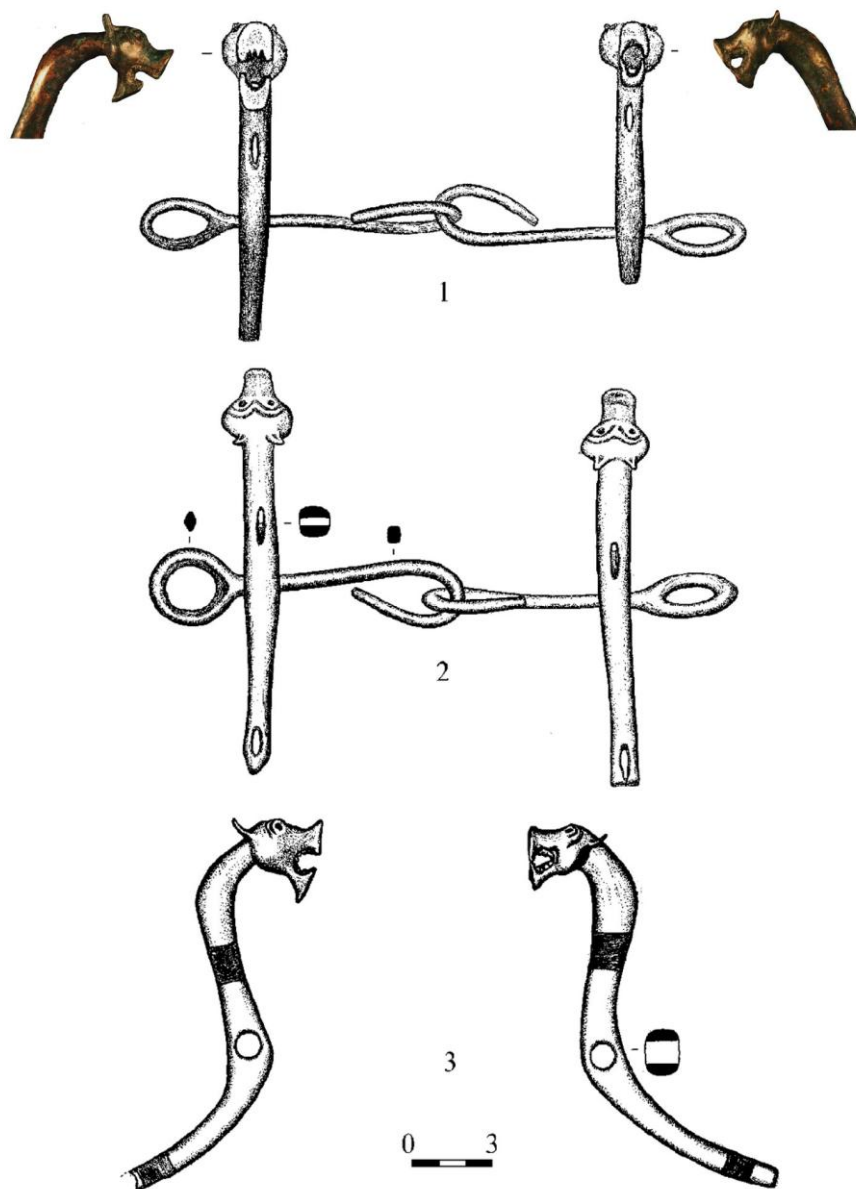

Figure 5. Bronze bits. Adaidon cemetery, grave No. 37 [13]

The borrowing of bridles from the northern and southern neighbours is explained by the specific historical period when the population of the Koban culture was involved in the military campaigns of the nomads (Cimmerians) to the Near East. The campaigns and trade operations with the inhabitants of the southern Caucasus created dynamic links between distant regions and the bearers of different cultures. It was at this time that such masterpieces as the Koban pin with a horseman were created. Its owner was undoubtedly a member of the military horsemen's elite and was distinguished by his social status among other representatives of the local community.

Conclusions

The long-standing contacts between the peoples of the world have always been a powerful factor in the development of culture. The influence of this factor manifests itself in different ways, depending on the conditions under which it takes place and the aspects of culture it affects. When we look at ancient artifacts from this perspective, it becomes clear that the impact of such contacts was not so much in the appearance within a particular culture of alien, imported objects, but in the creation of innovations that were the material outcome of complex processes and relationships, a local

response to particular pressures, in a specific cultural and social context. The special meaning attached to the thing in the traditional cultures is obviously the reason for this. The Koban bronze pin decorated with a sculptured figure of a horseman, provides evidence of such intercultural material and social entanglements in the late 8th century BC through the skilful and nuanced blending of diverse features in a single object.

Acknowledgements

The publication was carried out within the framework of the MSCA4Ukraine project (ID number 1233005), with the financial support of the *European Union*.

References

- 1 Heinrich A. Caucasus collection / A. Heinrich // *Artifacts. Treasures of the millennia. A guide through the prehistoric collection*. Vienna: Natural History Museum, 2018. — P. 272–282.
- 2 Уварова П.С. Могильники Северного Кавказа / П.С. Уварова. — М.: Товарищество типографии Мамонтова, 1900. — 381 с.
- 3 Брилева О.А. Древняя антропоморфная пластика Кавказа (XV–X вв. до н.э.) / О.А. Брилева. — М.: Таус, 2012. — 424 с.
- 4 Бурков С.Б. Булавка со всадником из собрания Венского музея. Вопросы происхождения и датирования / С.Б. Бурков // *История: факты и символы*. — 2019. — № 2. — С. 68–91.
- 5 Makhortykh S. Elite male burial of the pre-Scythian period from the Koban necropolis / S. Makhortykh, K. Grömer, G. Tiefengraber // *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien*. — 2025 (in press).
- 6 Кузьмина Е.Е. Навершие со всадниками из Дагестана / Е.Е. Кузьмина // *Советская археология*. — 1973. — № 2. — С. 178–190.
- 7 Ковалевская В.Б. Конь и всадник. Пути и судьбы / В.Б. Ковалевская. — М.: Наука, 1977. — 150 с.
- 8 Вольная Г.Н. Изображения фигурок коня со всадником в искусстве кобанской и колхидской культур / Г.Н. Вольная // *Проблемы археологии Кавказа*. — Сухум: АБИГИ, 2011. — С. 79–92.
- 9 Hancar F. Die Nadelformen des prähistorischen Kaukasusgebietes / F. Hancar // *Eurasia septentrionalis antiqua*. — 1932. — Vol. VII. — S. 113–182.
- 10 Кривицкий В.В. Антропоморфная металлопластика Северного Кавказа эпохи поздней бронзы и раннего железа / В.В. Кривицкий // *КЛИО*. — 2011. — № 1. — С. 107–110.
- 11 Техов Б.В. Глийский могильник / Б.В. Техов. — Тбилиси: Мецниереба, 1980. — 58 с.
- 12 Сокровища Алании / под ред. А. Блиева. — М.: Эксмо, 2011. — 240 с.
- 13 Чшиев В.Т. Транскавказские культурно-экономические связи в эпоху палеометалла / В.Т. Чшиев // *Записки ИИМК РАН*. — 2022. — № 27. — С. 156–163.
- 14 Воронов Ю.Н. О хронологических связях киммерийско-скифской и колхидской культур / Ю.Н. Воронов // *Скифия и Кавказ*. — Киев: Наук. думка, 1980. — С. 200–218.
- 15 Ильинская В.А. Изображения скифов времени переднеазиатских походов / В.А. Ильинская // *Древности степной Скифии*. — Киев: Наук. думка, 1982. — С. 38–47.
- 16 Дударев С.Л. Из истории связей населения Кавказа с киммерийско-скифским миром / С.Л. Дударев. — Грозный: ЧИГУ, 1991. — 155 с.
- 17 Техов Б.В. Археология южной части Осетии / Б.В. Техов. — Владикавказ: Ир, 2006. — 546 с.
- 18 Черненко Е.В. Скифские лучники / Е.В. Черненко. — Киев: Наук. думка, 1981. — 168 с.
- 19 Хазанов А.М. Очерки военного дела сармат / А.М. Хазанов. — М.: Наука, 1971. — 171 с.
- 20 Ермолов Л.В. Сложносоставной монгольский лук / Л.В. Ермолов // *Сб. Музея антропологии и этнографии*. — 1987. — № 41. — С. 149–155.
- 21 Горелик М.В. Оружие Древнего Востока (IV тысячелетие–IV в. до н.э.) / М.В. Горелик. — М.: Восточная литература, 1993. — 352 с.
- 22 Дубовская О.Р. Погребение лучника раннего железного века / О.Р. Дубовская // *Советская археология*. — 1985. — № 2. — С. 166–172.
- 23 Белинский А.Б. Могильник Клин-Яр–III и его место среди древностей Кавказа и Юго-Восточной Европы начала эпохи раннего железа / А.Б. Белинский, С.Л. Дударев. — Ставрополь: Дизайн-студия, 2015. — 446 с.
- 24 Castelluccia M. Transcaucasian bronze belts / M. Castelluccia. — Oxford: BAR Publishing, 2017. — 419 p.
- 25 Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья / С.В. Махортых. — Киев: Шлях, 2006. — 380 с.

26 Махортых С.В. Бронзовые подвески в виде фигурки лошади из Тлийского могильника / С.В. Махортых, Н.С. Котова // XVI Оразбаевские чтения. — Алматы: Қазақ университеті, 2024. — С. 82–89.

27 Эрлих В.Р. Северо-Западный Кавказ в начале железного века / В.Р. Эрлих. — М.: Наука, 2007. — 430 с.

28 Чшиев В.Т. Новые находки из памятников предгорно-равнинной части Северной Осетии как маркеры контактов автохтонного населения и племен киммерийско-скифского культурного круга / В.Т. Чшиев // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Сер. Всеобщая история. — 2016. — № 4. — С. 73–84.

29 Chantre E. Recherches anthropologiques dans le Caucase. Période protohistorique / E. Chantre. Paris-Lyon: Reinwald; Georg, 1886. — 226 p.

С. Махортых, К. Гремер, Г. Тифенграбер

Қобан қорымының ежелгі сақтарға дейінгі кезеңінің бірегей олжасы туралы

Қобан мәдениеті — Кавказ аймағының ең көрнекті мәдени құбылыстарының бірі. Оның материалдары көптеген еуропалық мұражайларда сақталған және кең халықаралық ғылыми қоғамдастықтың ғылыми қызығушылығының тақырыбы болып саналады. Венадағы табиғи тарих мұражайында сақталған Қобан коллекциялары Еуропадағы Кавказ көне жәдігерлерінің ең маңызды және құнды мұражай топтамаларының бірі. XIX ғасырда мұражайдың антропологиялық және этнографиялық бөлімінің директоры Франц Хегер сатып алған бұл коллекцияда эпонимдік Қобан қорымының көптеген жоғары ақпараттық артефактілері бар 30-дан астам өкілді жерлеу кешендері, сондай-ақ кейбір басқа Қобан мәдени ескерткіштері бар. Бұл деректер зерттеушілерге әлі белгісіз. Вена коллекциялары бірегей, өйткені олар жерлеуде құнды жерлеу заттары мен жерлеу киімінің элементтері болған қоғамның элитасына тиесілі болды. Венадан алынған бұл жинақ біздің дәуірімізге дейінгі X-V ғасырлар аралығындағы Орталық Кавказдың ежелгі мәдениеті мен тарихына қатысты мәселелерді зерттеудің негізгі нысанына айналады. Мақалада Қобан қорымынан табылған қызықты олжалардың бірі, атап айтқанда № 1 (1884) жерлеуден табылған салт аттының құйма мүсінімен безендірілген қола түйреуішті талдауға арналған.

Кілт сөздер: Вена табиғат тарихы мұражайы, Кавказ жинағы, кобандық мәдениет, Қобан қорымдары, жерлеу, б.э.д. VIII ғ., металл өңдеу, қола түйреуіш, салт атты, садақ.

С. Махортых, К. Гремер, Г. Тифенграбер

Об одной уникальной находке позднейшего предскифского периода из Кобанского некрополя

Кобанская культура — один из наиболее ярких культурных феноменов Кавказского региона. Ее материалы хранятся во многих европейских музеях и являются предметом научного интереса широкого международного научного сообщества. Кобанская коллекция, находящаяся в Венском музее естественной истории, является одной из самых значительных и ценных музейных собраний кавказских древностей в Европе. Эта коллекция, приобретенная в XIX веке директором Антропологического и этнографического отдела музея Францем Хегером, включает более 30 представительных погребальных комплексов со многочисленными высокоинформативными артефактами эпонимного Кобанского некрополя, а также некоторых других памятников кобанской культуры. Эти данные еще не известны исследователям. Собрания из Вены уникальны, поскольку принадлежат представителям элиты общества, чьи захоронения включали ценные предметы погребения и элементы погребального костюма. Это делает коллекцию из Вены ключевым объектом для изучения вопросов, связанных с древней культурой и историей Центрального Кавказа X–V веков до н. э. Настоящая статья посвящена анализу одной из интересных находок из Кобанского могильника, а именно, бронзовой булавки, украшенной литой фигуркой всадника, обнаруженной в Погребении № 1 (1884 г.).

Ключевые слова: Венский музей естественной истории, Кавказская коллекция, кобанская культура, Кобанский могильник, погребения, VIII в. до н.э., металлообработка, бронзовая булавка, всадник, лук.

References

1 Heinrich, A. (2018). *Caucasus collection. Artifacts. Treasures of the millennia. A guide through the prehistoric collection*, 272–282. Vienna: Natural History Museum.

- 2 Uvarova, P.S. (1900). Mogilniki Severnogo Kavkaza [North Caucasus burial grounds]. Moscow: Tovarishchestvo tipografii Mamontova [in Russian].
- 3 Brileva, O.A. (2012). Drevniaia antropomorfnaiia plastika Kavkaza (XV–X vv. do n.e.) [Ancient anthropomorphic plastics of the Caucasus (XV–X centuries BC)]. Moscow: Taus [in Russian].
- 4 Burkov, S.B. (2019). Bulavka so vsadnikom iz sobraniia Venskogo muzeia. Voprosy proiskhozhdeniia i datirovaniia [A pin with a rider from the collection of the Vienna Museum. Questions of origin and dating]. *Istoriia: fakty i simvoly — History: facts and symbols*, 2, 68–91 [in Russian].
- 5 Makhortykh, S., Grömer, K., & Tiefengraber, G. (2025). Elite male burial of the pre-Scythian period from the Koban necropolis. *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien* (in press).
- 6 Kuzmina, E.E. (1973). Navershie so vsadnikami iz Dagestana [Pole-top with horsemen from Dagestan]. *Sovetskaia arkhologiiia — Soviet archaeology*, 2, 178–190 [in Russian].
- 7 Kovalevskaia, V.B. (1977). Kon i vsadnik. Puti i sudby [Horse and rider. Paths and destinies]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Volnaia, G.N. (2011). Izobrazheniia figurok konia so vsadnikom v iskusstve kobanskoi i kolkhidskoi kultur [Depictions of horses and riders in the art of the Koban and Colchian cultures]. *Problemy arkhologii Kavkaza — Problems of Caucasian Archaeology*, 79–92. Sukhum: ABIGI [in Russian].
- 9 Hancar, F. (1932). Die Nadelformen des prähistorischen Kaukasusgebietes. *Eurasia septentrionalis antiqua*, VII, 113–182 [in German].
- 10 Krivitskii, V.V. (2011). Antropomorfnaiia metalloplastika Severnogo Kavkaza epokhi pozdnei bronzy i rannego zheleza [Anthropomorphic metalwork of the North Caucasus in the Late Bronze and Early Iron Ages]. *KLIO — CLIO*, 1, 107–110 [in Russian].
- 11 Tekhov, B.V. (1980). Tliiskii mogilnik [Tli cemetery]. Tbilisi: Metsniereba [in Russian].
- 12 Bliiev, A. (Ed.). (2011). Sokrovishcha Alanii [The treasure of Alania]. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 13 Chshiev, V.T. (2022). Transkavkazskie kulturno-ekonomicheskie sviazi v epokhu paleometalla [Transcaucasian cultural and economic relations in the palaeometallic era]. *Zapiski IIMK RAN — Proceedings of the IHMK RAS*, 27, 156–163 [in Russian].
- 14 Voronov, Yu.N. (1980). O khronologicheskikh sviaziakh kimmeriisko-skifskoi i kolkhidskoi kultur [On the chronological links between the Cimmerian-Scythian and Colchian cultures]. *Skifiia i Kavkaz — Scythia and the Caucasus*, 200–218. Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].
- 15 Ilinskaia, V.A. (1982). Izobrazheniia skifov vremeni peredneaziatskikh pokhodov [Images of the Scythians at the time of the Near Eastern campaigns]. *Drevnosti stepnoi Skifii — Antiquities of the steppe Scythia*, 38–47. Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].
- 16 Dudarev, S.L. (1991). Iz istorii sviazei naseleniia Kavkaza s kimmeriisko-skifskim mirom [From the history of the relations of the Caucasian population with the Cimmerian-Scythian world]. Groznyi [in Russian].
- 17 Tekhov, B.V. (2006). Arkheologiiia yuzhnoi chasti Osetii [Archaeology of South Ossetia]. Vladikavkaz: Ir [in Russian].
- 18 Chernenko, E.V. (1981). Skifskie luchniki [The Scythian archers]. Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].
- 19 Khazanov, A.M. (1971). Ocherki voennogo dela sarmat [Sketches of Sarmatian warfare]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 20 Ermolov, L.V. (1987). Slozhnosostavnoi mongolskii luk [Compound Mongolian bow]. *Sbornik muzeia antropologii i etnografii — Collection of the Museum of anthropology and ethnography*, 41, 149–155 [in Russian].
- 21 Gorelik, M.V. (1993). Oruzhie Drevnego Vostoka (IV tysiacheletie — IV v. do n.e.) [Weapons of the ancient Near East (4th millennium — 4th century BC)]. Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 22 Dubovskaia, O.R. (1985). Pogrebenie luchnika rannego zheleznogo veka [An Early Iron Age archer's burial]. *Sovetskaia arkhologiiia — Soviet archaeology*, 2, 166–172 [in Russian].
- 23 Belinskii, A.B., & Dudarev, C.L. (2015). Mogilnik Klin-Yar-III i ego mesto sredi drevnostei Kavkaza i Yugo-Vostochnoi Evropy nachala epokhi rannego zheleza [The Klin-Yar-III burial ground and its place among the Early Iron Age antiquities of the Caucasus and Southeastern Europe]. Stavropol [in Russian].
- 24 Castelluccia, M. (2017). Transcaucasian bronze belts. Oxford: BAR Publishing: BAR Publishing.
- 25 Makhortykh, S.V. (2006). *Kimmeriitsy Severnogo Prichernomoria [The Cimmerians in the North Pontic area]*. Kyiv: Shlaikh [in Russian].
- 26 Makhortykh, S.V., & Kotova, N.S. (2024). Bronzovye podveski v vide figurki loshadi iz Tliiskogo mogilnika [Bronze horse-shaped pendants from the Tli cemetery]. *XVI Orazbaevskie chteniia — XVI Orazbayev readings*, 82–89. Almaty: Kazakh universiteti [in Russian].
- 27 Erlikh, V.R. (2007). Severo-Zapadniy Kavkaz v nachale zheleznogo veka [North-West Caucasus in the early Iron Age]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 28 Chshiev, V.T. (2016). Novye nakhodki iz pamiatnikov predgorno-ravninnoi chasti Severnoi Osetii kak markery kontaktov avtokhtonogo naseleniia i plemen kimmeriisko-skifskogo kulturnogo kruga [New finds from monuments of the plain North Ossetia as markers of contacts between the autochthonous population and tribes of the Cimmerian-Scythian cultural area]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Serii Vseobshchaia istoriia — Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. General History Series*, 4, 73–84 [in Russian].
- 29 Chantre, E. (1886). *Recherches anthropologiques dans le Caucase. Période protohistorique*. Paris-Lyon [in French].

Information about the authors

Makhortykh Serhii — Doctor of historical sciences, principal researcher, Institute of Archaeology Ukrainian Academy of Sciences, Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-7865-0263>

Grömer Karina — Doctor of historical sciences, Head of Prehistory Department, Natural History Museum Vienna, Vienna, Austria; <https://orcid.org/0000-0001-5711-8059>

Tiefengraber Georg — Doctor of historical sciences, scientific staff member, Natural History Museum Vienna, Vienna, Austria; <https://orcid.org/0000-0002-1800-6684>

Н.И. Маханов *, А.С. Адильбаева , К.Б. Болатова

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан
(E-mail: nur_zhan-02n@mail.ru; aigulmalika@mail.ru; kalamkas_17_81@mail.ru)

Музей мен қоғамның өзара байланысы: тарихи аспект

Жаһандану кезеңінде ұлттық игілік және тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамудың кепілі ретінде қоғамның мәдени мұраға деген көзқарасы өзгеріске ұшырағаны белгілі. Музейлер ұлттық игілікті және әлеуметтік жақты сақтаушы болып саналады. Мақалада музей мен қоғам арасындағы байланыстың іргетасы ретінде музейдің функциясы және өзара баланыстың тиімділігін жоғарылату мақсатында қазіргі заманғы музейлер мен қоғамның арасындағы жүзеге асырылатын байланыстардың нақты қадамдары мен негізгі жолдары қарастырылған. Авторлар музей мен қоғамның өзара байланысын тарихи аспектіде зерделеген. Музей генезисі үдерісіндегі қоғамдық қажеттіліктің рөлі сипатталып, музейдің мәдени-тарихи құбылыс және қоғамның әлеуметтік-мәдени өміріндегі ерекше жүйе ретінде пайда болуының хронологиялық шеңбері анықталған.

Кілт сөздер: тарих, музей, мәдени мұра, қоғам, ұлттық игілік, музейдің функциясы, мәдени-тарихи құбылыс, мәдениет.

Кіріспе

Өзімізге белгілі, социалистік жүйе мен идеологияның күйреуі, құндылықтарды қайта бағалау қажеттілігінің туындауымен байланысты адамдардың көзқарастары мен дүниені қабылдауының трансформациялану үдерісі қоғамның мәдени мұраға деген көзқарасына айтарлықтай ықпал етті. Мұндай өзгерістер музейге де қатысты болды. Мысалы, Қазақстандағы жаңа мәдени үлгінің қалыптасуы музей мен қоғамның бұрынғы қалыптасқан өзара байланысының бұзылуына алып келді. Осы себептен, тақырыптың өзектілігі қазіргі қоғам кеңістігінің әлеуметтік-мәдени жағдайымен және әлеуметтік жүйедегі музей рөлінің өзгеруімен, сонымен қатар музей мен қоғамның өзара байланысының сипатына ықпал ететін әлеуметтік-рухани саладағы және әлемнің мәдени бейнесіндегі өзгерістермен тікелей байланысты. Атап айтқанда, қазіргі қоғамда музей мәдени форма ретінде қарқынды түрде трансформацияланып жатыр. Музейлердің жаңа түрлерінің және типтерінің пайда болуы, цифрлы технологияның дамуы музей қызметінің әлеуметтік-мәдени және коммуникативтік аспектілерін өзгертуде.

Музей адамзат өркениетінің ең керемет жетістігі болып табылады. Музей — тарихи-ғылыми дерек ретіндегі ескерткіштерді, өнер туындыларын, мәдени-тарихи құндылықтарды, т.б. мұраларды сақтап, жинақтап, ғылыми-танымдық қызмет атқаратын мекеме. Музей гректің «*museion*» сөзінен алынған, «муза сарайы» деген мағынаны береді. Бүгінгі таңда музейлер өткен дәуір құндылықтарын болашақ ұрпақ үшін сақтап қана қоймайды, заттық және рухани құндылықтарды танытуда, ғылыми тұрғыда зерттеп, оның нәтижелерін насихаттауда, осы негізде тәлім-тәрбие беруде маңызды рөл атқарады, ғылыми-ағартушылық және ғылыми-зерттеу ісімен айналысады. Сондай-ақ комплектациялау, экспозициялау, музей құндылықтарын насихаттауды жүзеге асырады. Музейлердің қалыптасуы ұлттық сана-сезімді оятуға, мәдени-саяси идеяларды (ой-сезімді) насихаттауға көмектеседі. Музей ғылымның, білімнің, мәдениеттің қалыптасуына ықпал ететін ғылыми мекеме ретінде өскелең ұрпақтың тәрбиесіне, тарихи сананың қалыптасуына ықпал етеді. Осындай жағдайда музей мен қоғам арасындағы байланыстардың түрлерін және музей қызметінің бағыттарын жаңартудың және қоғам мен музейдің өзара байланыс жүйесін ғылыми тұрғыдан зерттеудің қажеттілігі туындап отыр.

Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында талдаудың жалпы ғылыми принциптері — историзм және жүйелілік принциптері қолданылды. Бұл принциптердің негізінде музейдің қазіргі кезеңдегі қоғамның

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kz-erlan-kz@mail.ru

элеуметтік институты ретінде трансформациялануы қарастырылды. Осымен бірге, аталған принциптер музей мен қоғам арасындағы байланыстардың қалыптасу үрдісін зерттеуге мүмкіндік берді. Музей мен қоғам арасындағы өзара қатынастардың өзгеріске ұшырауын анықтау барысында тарихи-мәдени талдау әдісі пайдаланылды. Музей қызметінің бағытын және оның өзгеру векторын қарастыру барысында кешенді мәдениеттану және музейтану тәсілдері басшылыққа алынды.

Талқылау

Алдымен, негізгі түсініктерге тоқталсақ: өзара байланыс — бұл екіжақты байланыстардың жүйесі болып саналады және мұндай байланыстардың нәтижесінде біржақты өзгерістер екінші жаққа да ықпал етеді. Музей мен қоғамның өзара байланысу мәселесі екі құбылыстың диалектикалық байланысу мәселесі ретінде беріледі және бұл мәселенің шешімі диалог жасау жолдарымен байланысты болып келеді. Музей — бұл адам мен оның заттанған мәдени мұрасы арасындағы қарым-қатынастары ұйымдастыруға бағытталған ерекше жүйе болып саналады. Қоғам — бұл адамның қызметімен байланысты өздігінен дамитын орта және музей жүйесін қоршайтын элеуметтік-мәдени ортаның компоненті болып табылады. Музей — бұл индивид, қоғам және мемлекет үшін маңызды фактор болып саналады. Осы себептен, музейге мемлекет тарапынан көп көңіл бөлініп, әртүрлі заң актілері мен үкіметтің қаулылары мен бұйрықтары қабылданды, ұлттық музейлер, аймақтық (жергілікті, өлкелік) музейлердің желісі, мамандандырылған және ведомствалық музейлер құрылды, кәсіби музей бірлестіктері пайда болып, арнайы басылымдар жариялана бастады.

Қазіргі кезеңдегі музей қоғамның элеуметтік-мәдени өмірінің тұрақты элементі ретінде үш элеуметтік топтың (музей құндылықтарының иелері, музей мамандары және бұқара) өзара байланысу үрдісі барысында ұзақ уақытқа созылған институционализациялану кезеңінен өтті. Аталған топ, яғни музей құндылықтарының иелері, музей мамандары мен бұқара арасындағы байланыстардың ерекшелігі музей формасына ықпал етті. Осы тұрғыдан алғанда, музейдің келесідей тарихи формаларын бөліп көрсетуге болады: біріншісі, жеке музей. Музейдің бұл түрі жеке бір тұлғаның, субъектінің бастамасы негізінде қалыптасады және өзінің ықпалын шектелген таныстар ортасында таратады; екіншісі, корпоративтік музей, бұл корпоративтік субъектінің (ғалымдар тобы, қоғамдық ұйымдар, оқу орындары, қалалық және жергілікті әкімшілік кәсіпорындар т.б.) бастамасы және қаржысы негізінде қызмет жасайды; үшіншісі, мемлекеттік/ұлттық музей, бұл музейге мемлекеттік басқару аппараты мен музей қызметкерлері жетекшілік етеді және жұрт алдында ашық деп заңдастырылып, жалпыхалықтық игілік деп жарияланады. Осы аталған институционализацияланудың формалары өздерінің ортақ белгілерімен біріктіріледі. Әрине, мемлекеттік музей түрі әмбебап және тұрақты болып келеді, сондықтан қоғаммен өзара байланысу барысында айтарлықтай мобильді болып келмейді. Себебі, музейде шоғырландырылған құндылықтардың иесі мемлекет саналады, мемлекет өзіне музейдің қызметін реттеу, есепке алу және қаржыландыру функциясын жүктеп, азаматтық қоғаммен байланыс орнату ісін музей мамандарына жүктейді [1; 11].

Мемлекеттік музей қызметінің институционалдық аспектісінде пайда болатын барлық проблемалық жағдайлар (құндылықтарды иеленуші шиеленістер, музей коллекцияларының қоғамдық қажеттілікке сәйкес келуі т.б.) музей мамандарының ынтық жұмсартуға бағытталған. Бірақ, музей қызметкерлерінің өздері бәрінен бұрын қоғамның бір бөлігі және кәсіби қызметкер болып табылады, сол себептен музей ісін ұйымдастыру барысында мәселелер туындауы мүмкін. Сондықтан, қоғаммен тиімді байланыс орнату үшін музей «музей үш бұрышы» арқылы, яғни әкімшілік, музей мамандары және музей қызметкерлері арасындағы қатынастарды үйлестіру қажет. Өзімізге белгілі, жұрт — бұл музеймен тығыз байланыс орнататын қоғамның бір бөлігі. Соңғы жылдардағы элеуметтік-мәдени өмірдегі түбегейлі өзгерістер, мәдениет пен оның институттарының даму үрдістері қоғамға тәуелді болып келеді. Осындай жағдайда жұрттың интеграциясы мен дифференциациясы, қажеттіліктері мен қызығушылықтары маңызды рөл атқарады. Осы себептен, жұрттың қызығушылықтарын зерттеу кез келген музей қызметінің атрибуты болуы тиіс.

Өзімізге белгілі, музей — тарихи-ғылыми дерек ретіндегі ескерткіштерді, өнер туындыларын, мәдени құндылықтарды, т.б. мұраларды сақтап, жинақтап, ғылыми-танымдық қызмет атқаратын мекеме. Музей заттық және рухани құндылықтарды танытуда, ғылыми тұрғыда зерттеп, оның нәтижелерін насихаттауда, осы негізде тәлім-тәрбие беруде маңызды рөл атқарады. Ғылымның, білімнің, мәдениеттің қалыптасуына ықпал ететін ғылыми мекеме ретінде өскелең ұрпақтың тәрбиесіне, тарихи сананың қалыптасуына ықпал етеді [2].

Қоғам мен мәдениетте болып жатқан түбегейлі өзгерістерді көрсету арқылы, мұражайлар қазіргі кезде айтарлықтай өзгерістерді бастарынан өткеруде. «Өзгеріске ұшырап жатқан әлемдегі мұражайлар» қазіргі кездегі шындықтың көрінісі болып табылады. Шындығына келгенде мұражай қызметінің қазіргі таңда әлеуметтік-мәдени маңызы арта түсуде, мұражайлардың мәдени мұраларды сақтау әрі оларды көпшілікке түсіндірудегі, әлеуметтік бейімделу мен мәдени біртектілендірудің күрделі үрдісіндегі, білім алу, бос уақытты ұйымдастырудағы рөлі арта түсуде. Қазіргі заманғы мұражайлар білім, коммуникация, мәдени ақпараттар алумен қатар шығармашылық инновациялардың орталығына айналууда. Қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени ахуалдар мұражайлардың өзіндік жол іздеулерін, жаңа білімдерге ұмытуларын, жаңа ойлар, рухани құндылықтарды пайдалануға итермелейді. Қоғамдық сананың қол жеткізген деңгейін есепке алатын институттан мұражай сол сапаны алға бастыратын мәдениет көрінісіне айналады. Соңғы кездерге дейін мұражай экспозицияларының сапасы мұражайға қойылған заттар мен коллекцияларында көрсетілген дәстүрлі ғылыми үлгілерге сәйкестігіне орай белгіленетін, ол қазір мұражайлар құндылықтарды жаңа тұрғыдан қарап, мұражайда қойылған заттарға ерекше көзқарас қалыптастырады, жасалып жатқан экспозициялар мен көрмелер, мәдени-білім беру жобалары ғылыми тұрғыдан зерттеу нәтижесін көрсетсе, сонымен қатар жеке тұлғалардың шығармашылық ізденулеріне жол ашады.

Жалпы әлемде музейлердің қалыптасуы мен дамуы сол халықтарға тән өзіндік ұлттық ерекшеліктеріне байланысты. Қазақ — ежелден еркіндік аңсаған, сол ғасырлар бойына басына түскен сан алуан адам төзгісіз қиыншылықтарға мойымай, ата-баба жерін, асыл мұрасын ат үстінде найза ұшымен қасық қаны қалғанша қорғаған халық. Бойына сіңген бұл қасиеттердің құпиясы қашаннан қазақтың ата-баба мұрасына ерекше құрметпен қарап, салт-дәстүрін сақтап, өсіп келе жатқан ұрпақтарына тәлім-тәрбие және үлгі-өнеге көрсетуге ерекше көңіл бөлінуде. Әрине тәлім-тәрбие тек атадан қалған нақыл сөздермен, шебер әрі орынды айтылған ақыл-кеңеспен немесе жағымсыз қылықтарға тиым салып отырумен шектелмейтіні белгілі. Қазіргі таңда әлемдік музейлердің бірнеше түрлері бар. Олар: тарихи музейлер-тарих ғылымдарының жүйесімен біріктірілген музейлер жатады: тарихи археологиялық, нумизматикалық, тарихи-революциялық, әскери-тарихи, тарихи-экономикалық, ағарту және білім тарихы, арнайы тарихи және т.б.; өнертану музейлері — өнер және өнертану тарихына жататын музейлер. Мысалы: бейнелеу өнері музейі, сурет галереялары, скульптура (мүсін) музейлері, қолданбалы өнер музейлері, колөнер, гравюра кабинеттері, театр, музыка, киноөнері музейлері және т.б.; жаратылыстану тарихи музейлері — жаратылыстану ғылымдарына жататын музейлер. Оларға: биологиялық, ботаникалық (өсімдіктану), жануартану, геология, минералогия, палеонтология, антропология (адамтану) және экологиялық музейлер жатады; техникалық музейлерге — техника ғылымдар және өндіріспен байланысты музейлер: политехникалық, техникалық, авиация, байланыс, тау-кен ісі, теміржол көлігі, жеке кәсіпорындар музейлері, техника ескерткіштері т.б.; әдебиеттану музейлеріне әдебиетке, жазушылардың өмірі мен қызметіне байланысты музейлер; мемориалды музейлер маңызды топты құрайды; кешенді музейлер — екі не одан да көп негізгі салаларды байланыстыратын музейлер: тарихи-өнертану, тарихи-сәулет, ауылшаруашылық музейлері (жаратылыстану ғылымы мен тарих салаларының бірігуі) және т.б. Кешенді музейлердің ішінде кең тараған өлкетану музейлері. Мұнда жекелеген өнер бөлімдері де кездеседі. Кеше де, бүгін де музейлерге ғылыми-зерттеу және тәрбиелік қызметтер тән. Бұл музей қызметінің іргелі саласы — экспозициялар мен көрмелерде айқын бой көрсетеді. Музейлер түрі мен саласына қарай іштей жіктеледі. Олардың типі — негізгі қоғамдық белгісіне қарай анықталады. Осы белгілерге сәйкес музейлердің салалары арнайы өндіріс, ғылым, өнер, салалары бойынша анықталады. Олардың ішкі жағдайлары музейлерде көрініс табады [3].

Әрине, музей белгілі бір әлеуметтік-мәдени қатынастарды ұйымдастыратын ерекше форма және күрделі өздігінен дамитын жүйе болып саналады. Музейде ішкіжүйелік және экстражүйелік функциялар жүзеге асырылады. Ішкіжүйелік функциялар музей организмнің өмірлік қызметін қамтамасыз ету үшін қажет. Мұндай функциялардың қатарынан жинақтау, инвентаризациялау, тіркеу, есепке алу, сақтау, зерттеу, жіктеу, көрмеге қою функцияларын атап көрсетуге болады. Музей мен қоғам арасындағы байланысты жүзеге асыру үшін музейдің келесідей функцияларын атап өтсек:

1) әлеуметтік-мәдени орта құбылыстарын толымдау. Бұл функция музейдің базисін, атап айтқанда қорларын құрады және қоғаммен байланыс жасауға айтарлықтай ашық болып келеді. Бұл функцияның мәні — уақыт талабына сай құнды әрі маңызды мәдени құндылықтарды жинақтап, оларды сақтау мақсатында қоғам өкілдерімен байланыс орнату болып саналады;

2) шындықты моделдеу функциясы арқылы музей белгілі бір ескерткіш туралы қосымша ақпаратты анықтап, қоғамға сол ескерткіштің маңыздылығы мен мәнін жеткізеді. Бұл функцияның негізінде сақталған, зерттелген және реставрацияланған ескерткіш белгілі бір концепцияның (ғылыми, шығармашылық) және белгілі бір принцип (идея, тақырыбы, жіктеу т.б.) негізінде іріктеп алынып, жұртқа жаңа контекстінде ұсынылады;

3) музейдің шындықты коммуникативті түрде түсіндіру функциясы қалыптасқан экспозицияларының және жүзеге асырылмаған үлгілердің (музейлік коллекциялар мен қорлар) негізінде іске асырылады. Мәдени мәнді трансляциялау белгілі бір жағдайларға (жалпы мәдени жағдай және нақты байланыс жағдайы) байланысты өзгеріп отыратын музейлік мәтіндерді түсіндіру арқылы жүреді [1; 11].

Осы аталған үш негізгі функцияға сүйене отырып, музей қоғаммен байланыс орнату барысында өзінің метажүйелік функциясын жүзеге асырады. Әрине, музейдің негізгі метажүйелі функциясы және музейдің қоғамдағы миссиясы — музей коллекциялары түріндегі мәдени және табиғи мұраны трансляциялау болып саналады.

Атап өтсек, теориялық музейтануда музейлік коммуникация деген ұғым бар. Коммуникация (лат. communico) — байланыстырамын, қарым-қатынас жасаймын, жалпы етемін деген ұғымды береді. Алғаш рет 1968 жылы ұғымды ғылыми айналымға енгізген канада музеологы Дункан Ф. Камерон болды. Оның теориясы бойынша, музейлік коммуникация — бір жағынан музей экспозициясының түсінікті, шебер ұйымдастырылуы болса, екінші жағынан көрерменнің «заттар тілін» түсінуі, бір сөзбен айтқанда көрерменнің музей жәдігерлерімен қатынасы. Осыған орай, Д.Ф. Камерон музей мен аудитория арасындағы қарым-қатынаста музей ісінің ұйымдастырылуына байланысты бірқатар ұсыныстар енгізді. Біріншіден, музей экспозициясын құруда экспозиционерлермен бірге суретшілер (дизайнерлер) қатысуы керек. Екіншіден, экскурсовод көрерменді «заттың тілін» білуге үйретуі қажет. Үшіншіден, музейлік коммуникацияны тиімді дамыту үшін музейге психолог, социолог мамандар тартылуға тиісті. Музей ісін дамытуға бағытталған Д.Ф. Камеронның еңбектері ғылыми ортада мойындалғанымен, бірқатар ғалымдар тарапынан сынға да ұшырады. Дегенмен, музейтану ғылымының дамуына әсер еткен теория болды. Қазіргі кезеңде музейлік коммуникацияның теориялық негізін жасаушылардың бірі неміс ғалымы Ю. Ромедер болып табылады. Оның тұжырымдамасы бойынша, музей заты ерекше құндылыққа ие болмау қажет, өйткені ол «қоғамдық-тарихи үдерістің бір белгісі ғана». Сондықтан музей экспозициясы тарихи-мәдени құбылыстар мен үрдістерді белгілік компоненттер болып табылатын жәдігерлер арқылы көрсетіп, белгілік (символ) жүйеге айналуы қажет [4; 9].

Осымен бірге, музейдің коммуникативті жүйесінде ішкі музейлік және сыртқы музейлік ішкіжүйелерді бөліп көрсетуге болады. Бұл жөнінде, зерттеуші Е.Г. Саркисова музейлік коммуникацияның құрылымындағы конвенционалдық және конвенционалдық емес типологиясының өзіндік екі арнасын: арналарын келесідей етіп бөліп көрсетеді: «Қоғам → Музей → Қоғам»; «Музей → Қоғам → Музей». Яғни, музей — бұл адамдардың өзара байланысының әлеуметтік-коммуникативтік кеңістігі болып табылады [5; 19].

Ғылыми әдебиеттерде қарастырылған концептуалдық көзқарастардың негізінде музейдің келесідей функцияларын бөліп көрсетуге болады:

- 1) музейлік маңызы бар ескерткіштерді анықтау және жинақтау;
- 2) музейлік маңызға ие ескерткіштерді сақтау, ғылыми тұрғыдан зерттеу және түсіндіру;
- 3) мәдениетті жаңғырту;
- 4) біліми-тәрбие функциясы;
- 5) ақпараттық-коммуникативті функция;
- 6) бос уақыт қызметін ұйымдастыру функциясы;
- 7) ресурстық функция.

Сонымен қатар, бүгінгі музейтану ғылымында қоғам өміріндегі және мәдени салада музей ісінің ерекшеліктері мен ролін анықтайтын тарихи қалыптасқан екі әлеуметтік функция қолданыста екендігіне назар бөлу қажет. Олар:

– құжаттау функциясы (дәлелдеу, растау) қоғам және табиғат өмірінде болған оқиғалар мен құбылыстар, тарихи үрдістер мен заңдылықтарды музей жинағындағы музейлік заттар арқылы мақсатты түрде көрсету. Құжаттау функциясы музей қызметінің ғылыми қор жинақтау, ғылыми-қор жұмысында және экспозиция құру барысында қолданылады;

– білім беру және тәрбиелік функция музей заттарының ақпараттық және экспрессивтік мүмкіндіктерін пайдалана отырып, қоғамның танымдық және мәдени сұранысын қанағаттандыру мәселесін қарастырады. Негізінен музей экспозицияларының құрылуында ерекше маңызға ие бұл функция, ғылыми-ағартушылық үгіт-насихат және жарнамалық жұмыстарда да пайдаланылады. Бірқатар елдердің музейтанушылары жоғарыда көрсетілген екі функцияны музей қызметінде қоғамның қажеттілігін қанағаттандыратын маңызды функциялар деп атап көрсетсе, екінші бір зерттеушілер бүгінгі күні И.В. Иксанова, В.В. Селиванов, З. Странский сынды музейтанушы ғалымдар музейлердің ғылыми-зерттеу, эстетикалық, гносеология-аксиологиялық, тәрбиелік, қор жабдықтау және көрнекілік, сақтау мен коммуникация функцияларын атап көрсетеді [6]. Ғалымдар аталған функциялардың адамның мәдени құндылықтарын қанағаттандыруда, шығармашылық белсенділігінің артуында, қоршаған ортаны жан-жақты тануында маңыздылығын айта келіп, аталған функциялардың музей қызметінде кеңінен қолданылатындығына тоқталады. Музейлердің әлеуметтік функциялары музейді тек қана музей емес, музей — ғылыми-зерттеу институты, музей — мектеп, музей — клуб, музей — мәдени-ошақ деген сияқты қоғамға қажетті маңызды қырларын ашу мақсатында қолданылып отыр.

Қазіргі уақытта музейдің мәдени-тарихи құбылыс және қоғамның әлеуметтік-мәдени өміріндегі ерекше жүйе ретінде пайда болуының хронологиялық шеңберін анықтаудың да маңызы бар. Жалпы алғанда музей аясында мәдени форманың қалыптасу үрдісінің хронологиясын келесідей бөліп көрсетуге болады: әлеуметтік-мәдени жағдайдың өзгеруі — жаңа мәдени қажеттіліктің пайда болуы — бұл қажеттілікті қоғамның ұғынуы және әлеуметтік экспектация жүйесінің қалыптасуы — өз қажеттілігін қанағаттандырудың тиімді формасын іздеу арқылы қажеттіліктің өзектілігі — мәдени форманың пайда болуы, адаптациясы және дамуы.

Атап өту қажет, музейдің мәдениет формасы ретінде өзгеруі тек қана тігінен емес, көлденеңінен де жүзеге асырылады. Мұның дәлелі ретінде белгілі бір тарихи кезеңде музейлердің әртүрлі типтерінің қалыптасуын келтіруге болады. Мысалы, XVI–XVII ғғ. Еуропада «гардароба», «анатомиялық театр», «кабинет», «галерея» сияқты музейдің формалары қалыптасқан. Бұлардың қатарында қазіргі уақытта «галерея» институционалдық мәртебеге ие, ал қалғандары әлеуметтік-мәдени өзгерістердің нәтижесінде өздерінің мәртебесін жоғалтқан.

Музейдің мәдени форма ретінде белсенді даму кезеңі XVIII–XIX ғғ. орын алған. Яғни, XVII–XVIII ғғ. музейдегі жинақталған құндылықтар және олардың біліми қуаты XIX ғ. сұранысқа ие бола бастады. XX ғ. басына қарай музей мәдениеттің формасы ретінде мәдени норма деңгейіне жетеді. Жаһандану және виртуализациямен байланысты XX ғ. екінші жартысы — XXI ғ. басындағы әлеуметтік үрдістер және ұлттық тарих, материалдық және рухани мәдениеттің маңыздылығы мен өзектілігі музейдің қоғамның мәдени формасы ретіндегі рөлін кеңейтті және нығайтты [7; 130].

Қорытынды

Музей өзінің негізгі функцияларын жүзеге асыру арқылы қоғаммен байланыс орнатудың салаларын қалыптастырады және бұл салалардың әрқайсысының өзіндік бағыты мен ерекшеліктері бар. Әрбір салада музей мен қоғам арасындағы байланыс ерекше сипатқа ие және осындай ерекшеліктің арқасында олардың өзара байланысының тәсілдері мен түрлері өңделеді. Сондықтан, музей мен әлеуметтік мәдени орта арасындағы байланысты үйлесімді ету үшін музей мен қоғамның өзара байланысының барлық салаларына теңдей назар бөлу қажет.

Өзімізге белгілі, қазіргі кезеңдегі қоғамның дамуы жаңа технологияларды қолдануға және интерактивті кеңістікте өмір сүруге бейімделген адамдарды қалыптастыруда. Сондықтан, музей үшін сенсорлық дисплейі, мультимедиялық бағдарламалары және электронды экскурсия жетекшісі, виртуалды панорамасы, пікір білдіретін электронды кітапшалары бар интерактивті экспозицияларды құру қажет. Мұндай қадамдардың өзі қазіргі кезеңдегі музей мен қоғам арасындағы байланысты барынша дамытады және нығайтады.

Әдебиеттер тізімі

1 Зиновьева Ю.Г. Взаимодействие музея и общества как социокультурная проблема / Ю.Г. Зиновьева. — Санкт-Петербург, 2000. — 19 с.

2 Лебедев А. Музей имеет преимущество перед другими формами образования / А. Лебедев. — Москва, 1999. — 70 с.

3 Қазақстандағы музей ісінің даму үрдісі. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://kazmuseum.kz/muzeologiya-m-seleleri/item/1791-kazakstanda-y-muzej-isini-damu-rdisi>

4 Ромедер Ю. Методы и средства музейной работы: педагогика обслуживания отдельного посетителя в музее / Ю. Ромедер // Музееведение и охрана памятников: науч.-реф. сб. — М., 1980. — С. 8–11.

5 Саркисова Е.Г. Музей в социокультурном пространстве современного общества: функциональная трансформация. Автореф. дисс. ... канд. культурол. / Е.Г. Саркисова. — Краснодар, 2022. — 25 с.

6 Селиванов В.В. Предмет и структура музейной социологии: опыт решения проблемы / В.В. Селиванов. — М., 1988. — 225 с.

7 Полякова Е.А. Развитие музея как образовательной формы культуры / Е.А. Полякова // Вестник Томского государственного университета. История. — 2014. — № 6 (32). — С. 129-136.

Н.И. Маханов, А.С. Адильбаева, К.Б. Болатова

Взаимоотношения музея и общества: исторический аспект

В эпоху глобализации изменилось отношение общества к культурному наследию, которое воспринимается как национальное достояние, гарантия устойчивого социально-экономического развития. Музеи являются главными хранителями национального достояния, социальной памяти. В связи с этим, авторы статьи раскрывают проблемы взаимодействия музея и общества в историческом аспекте, рассматривают функции музея как фундамент взаимодействия музея и общества, основные сферы и основные пути взаимодействия и конкретные шаги, предпринимаемые современными музеями и обществом с целью повышения эффективности обоюдных контактов. Кроме того, охарактеризована роль общественных потребностей в процессе генезиса музея и уточнены хронологические рамки появления музея как культурно-исторического явления и как особой системы в социально-культурной жизни общества.

Ключевые слова: история, музей, культурное наследие, национальное достояние, функции музея, культурно-историческое явление, культура.

N.I. Makhanov, A.S. Adilbayeva, K.B. Bolatova

Relationships between museum and society: historical aspect

In the era of globalization, society attitude to cultural heritage has changed, which is perceived as a national treasure, a guarantee of sustainable socio-economic development. Museums are the main custodians of national treasure, social memory. In this regard, the authors reveal the problems of interaction between museum and society in the historical aspect. In the article the functions of the museum as the foundation of interaction between the museum and society, the main areas and main ways of interaction and specific steps taken by modern museums and society in order to increase the effectiveness of mutual contacts were examined. The role of public needs in the process of the genesis of the museum is characterized and the chronological framework of the emergence of the museum as a cultural and historical phenomenon and as a special system in the socio-cultural life of society is clarified.

Keywords: history, museum, cultural heritage, national treasure, functions of the museum, cultural and historical phenomenon, culture.

References

- 1 Zinoveva, Yu.G. (2000). Vzaimodeistvie muzeia i obshchestva kak sotsiokulturnaia problema [Interaction of the museum and society as a socio-cultural problem]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- 2 Lebedev, A. (1999). Muzei imeet preimushchestvo pered drugimi formami obrazovaniia [The museum has an advantage over other forms of education]. Moscow [in Russian].
- 3 Qazaqstandagy muzei isinin damu urdisi [The development trend of museum work in Kazakhstan]. Retrieved from <https://kazmuseum.kz/muzeologiya-m-seleleri/item/1791-kazakstanda-y-muzej-isini-damu-rdisi> [in Kazakh].
- 4 Romeder, Yu. (1980). Metody i sredstva muzeinoi raboty: pedagogika obsluzhivaniia otdelnogo posetitelia v muzee [Methods and means of museum work: pedagogy of serving an individual visitor in a museum]. *Muzeevedenie i okhrana pamiatnikov: nauchno-referativnyi sbornik — Museology and protection of monuments: scientific and abstract collection* (pp. 8-11). Moscow [in Russian].

5 Sarkisova, E.G. (2022). Muzei v sotsiokulturnom prostranstve sovremennogo obshchestva: funkionalnaia transformatsiia [Museum in the socio-cultural space of modern society: functional transformation. *Extended abstract of candidate's thesis*. Krasnodar [in Russian].

6 Selivanov, V.V. (1988). Predmet i struktura muzeinoi sotsiologii: opyt resheniia problemy [Subject and structure of museum sociology: experience of solving the problem]. Moscow [in Russian].

7 Poliakova, E.A. (2014). Razvitie muzeia kak obrazovatelnoi formy kultury [Development of the museum as an educational form of culture]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriiia — Bulletin of Tomsk State University. History*, 6 (32), 129-136 [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет

Маханов Нуржан — PhD доктарант, Alikhan Bokeikhan University, Семей Қазақстан;
<https://orcid.org/0009-0007-5367-2002>

Адилбаева Айгуль — т.ғ.д., Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан;
<https://orcid.org/0000-0003-2730-2167>

Болатова Қаламқас — т.ғ.к., Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан;
<https://orcid.org/0000-0002-9224-9596>

Information about the authors

Makhanov Nurzhan — PhD student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan;

Adilbayeva Aigul — Doctor of historical sciences, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan;

Bolatova Kalamkas — Candidate of historical sciences, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

М.Б. Муратова ^{*}, Д.А. Джумабеков , С.Б. Иксанов

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: 141092@mail.ru; azmukhan@mail.ru; karakesek424@mail.ru)*

XIX ғ. екінші ширегіндегі Қарқаралы уезінің экономикалық жағдайы

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресей империясы Қазақстанда отаршылдық тәртібін орнатты. Табиғи ресурстарға, мал шаруашылығы шикізатына бай қазақ өлкесі Ресей кәсіпкерлерінің назарын өзіне көптен бері-ақ аударған болатын. Метрополияның толқыны дамып келе жатқан кезде шикізат өнеркәсібі көздеріне, жұмысшы күшіне барған сайын мұқтаждық көре бастады. Сондықтан, жер қойнауындағы байлығы мол аймақты игеру басқарушы топтардан әкімшілік-билеушілік, тағы басқа әдістерді енгізуді талап етті. Осыған байланысты, мақалада қарастырылып отырған кезеңде Қарқаралы өңірінде болған экономикалық және әлеуметтік өзгерістерді зерттеуге арналған. Орыс шаруаларының қоныс аударуының әсерін, егіншілік пен мал шаруашылығындағы өзгерістерді талдауға, сонымен қатар өлкенің экономикалық дамуындағы орман шаруашылығының, сауданың, өндірістің, өнеркәсіптің рөліне көңіл бөлінеді.

Кілт сөздер: Ресей империясы, Қарқаралы уезі, табиғи ресурстар, өнеркәсіп, мал шаруашылығы, егіншілік, орман шаруашылығы, сауда, жәрмеңке, зауыттар, рудниктер, жұмысшылар.

Кіріспе

XIX ғасырдың екінші жартысы — XX ғасырдың басындағы Орталық Қазақстанның экономикалық дамуы егіншілік, мал шаруашылығы және өнеркәсіп салаларындағы елеулі өзгерістермен сипатталады. Өңірдің өнеркәсіптік базасының орталығына айналған Қарқаралы өңірі түрлі әлеуметтік, экономикалық және саяси факторлардың әсерінен қарқынды дамыған аймақтардың бірі болды. Орыс шаруаларының қоныс аударуы және капиталистік қатынастардың енуі ауыл шаруашылығы саласында елеулі қайта құруларға әкеліп соқты, бұл өндіргіш күштердің дамуына қазақ және орыс жұмысшыларының тығыз қарым-қатынасына ықпал етті.

Өлке дамуының негізгі аспектілерінің бірі қазақ кедейлерінің тегін жұмыс күшін шаруашылықтарда пайдалануы әлеуметтік теңсіздік пен қанауды күшейтті. Сонымен қатар, агротехнологиялар мен әдістердің дамуы, сондай-ақ егістік алқаптарының ұлғаюы өнімділіктің артуына және егіншілік пен мал шаруашылығына дәстүрлі көзқарастардың өзгеруіне әкелді. Жаңа технологияларды енгізу, ұлтаралық байланыстарды дамыту сияқты оңды тұстарына қарамастан, аймақтың экономикалық дамуы халықтың едәуір бөлігінің еңбек және тұрмыс жағдайының нашарлауымен қатар жүрді.

Орман шаруашылығы мен орманды қорғау Қарқаралы өңірінің шаруашылық өмірінің маңызды элементтеріне айналды, табиғи ресурстардың сақталуын қамтамасыз етеді және тұрақты дамуға ықпал етеді. Орманды басқару мен бақылаудың жаңа әдістерін енгізу аймақтағы экологиялық тепе-теңдікті сақтауға және шаруашылық белсенділікті қолдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу әдістері

Мақалада Қарқаралы уезінің экономикалық жағдайын зерттеуде тарихи үрдістердің диалектикалық даму заңдылықтарын басшылыққа ала отырып, тарихи құбылыстарды объективтік, жан-жақтылық, нақтылық, тарихилық ұстанымдар тұрғысынан қарастырдық. Сондай-ақ тарихи зерттеудің кеңінен танылған ғылыми әдістері мен талдау тәсілдері, соның ішінде тарихилық, салыстырмалы талдау, жүйелілік, хронологиялық, тарихи жүйелеу т.б. басшылыққа алынды.

Талқылау

XVIII ғ. 70-80-жылдары Қазақстанның жер қойнауындағы шикізат байлығын зерттеуге көп көңіл бөлінді. 1768-1774 жылдары Ресей академиясы ұйымдастырған экспедициялар қазақ даласында жиі

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: 141092@mail.ru

болды. И. Лепехин, П. Паллас, И.Г. Фальк бастаған экспедициялар Орталық Қазақстанның жер қойнауындағы байлықты ұқыптылықпен зерттеп, көптеген кен орындарын ашты [1; 201].

1815 жылы қару-жарақтанған Орынбордың әскери экспедициясы Қазақстанға келіп, кен байлығын зерттеуді жалғастырды. Келесі жылы, 1816 жылдың мамырында қазақ даласына Набоков басқарған экспедиция келген. Жол бастаушылары жергілікті қазақтар болды. Экспедиция өлкенің солтүстік және орталық бөлігін жан-жақты зерттейді. Олар кен іздеу жұмыстарын Қызылжардан бастап, Есіл өзені бойымен, Терісаққан, Қара Кеңгір, Сарысу, Нұра бойымен жүріп, шығыс және солтүстік-шығыс өңірімен Қарқаралы, Қызылтау, Баянауыл арқылы Павлодарға дейін барады. Бес ай бойы Шангин басқарған экспедиция ескі көне замандағы кен орындарын тауып бірнеше мыс, қорғасын тағы басқа кен орындарын ашады.

Арқада кен өндіріс орындарын зерттеуде, үлкен үлес қосқан Том губерниясының көпесі С.И. Попов болды. Ол 1820 жылдан бастап Қарқаралы аймағын тыңғылықты зерттеп, көптеген кен орындарына иелік жасады. Балалары Александр және Николаймен бірге Алтай өлкесімен Қазақстанның орталық алқабында бірнеше өндіріс орындарын ашты [2; 214].

Қарқаралы жерінде алтын, күміс, мыс, қорғасын кен орындарын ашып, Благодатно-Степанов, Николаев, Козьма-Демьян зауыттарын салды. 1844 жылы салынған Благодатно-Степанов зауыты жыл сайын 30 мың пұт күміс, 10 мың пұт қорғасын қорытып шығарып отырды. Ал, оның өнімін 1849 жылы 40 мыңнан 50 мың пұтқа дейін жеткізді. Зауыттың 3-тен 12-ге дейін пеші болған.

Қарқаралы мен Баянауыл округтерінің халқы арасында сауда-саттық байланысын ұйымдастырды. Жергілікті халықты кен орындарын іздестіруге тартты, олар ертедегі тайпалардың пайдаланған белгілі кен орындарымен таныстырып отырды. 1820 жылы Қарқаралыдан 75 шақырым жерде Берікқара мыс, қорғасын, күміс кен орны ашылды. Бұл кеніш орнын Богослав руднигі деп аталды, мұнда Николаев зауыты салынды.

1839 жылы С.И. Попов 17 руда мен көмір өндіріс кәсіпорындарын иеленуге куәлік алады. Осы жылы Қу тауында күміс-қорғасын кәсіпорнын салмақ болып, үкіметтің шешімімен Қарқаралыда 7 рудникті қарамағына алып, Түндік өзенінің бойында Благодатно-Степанов мыс қорыту зауытын салды. Бұл зауытқа Богослав руднигінен қорғасын рудасын әкеліп тұрды. Күміс-қорғасын қорытатын зауыттары өнімдерін сапалы түрде шығарып тұрған. Зауытта 15 жыл ішінде (1845-1860 жылдар) 19 қазандық салынған [2; 216].

Жеті жылда (1854-1860 жылдар) Берікқарада металл өнімдерінен түскен пайда 1300 мың сомға жеткен. Осы жылдары Поповтар Қызыл Әспе, Бесшоқы, Белозерский тағы басқа көне кен орындарын иеленді. 1840-1877 жылдары Богославский руднигі Благодатно-Степанов пен Богославский қорғасын, күміс зауыттарының негізгі базасы болды. Қарқаралы уезінде аз уақыт ішінде 80 мыс пен қорғасын-күміс кен орны ашылды. Оның 50-іне Поповтар, 30-ына көпес Дерев иелік жасады [3].

Патша өкіметі 1855 жылы С.И. Поповқа Қарқаралы мен Баянауыл округтерінен 1300 шаршы шақырым жер алып беріп, кен кәсіпшілігін дамытуға жағдай жасады. Орталық Қазақстанның шығыс бөлігін шикізат байлығының метрополиясына айналдырмақ болды. Сондықтан, жергілікті байшонжарлар мен ұлт өкілдерінің Қазақстан кен байлығын пайдалануына тиым салды [4; 187].

С.И. Поповтың Александровский қорғасын-мыс-күміс зауыты Ащысу өзенінен 30 шақырым жердегі Қанды-Қарасу шатқалында орналасқан зауыт 1849 жылы салынып, 1872 жылға дейін жұмыс істеді. Зауытты Александровский, Николаевский, Степанов, Аннинский, Ақ өзек, Егіз қара кен орындары шикізаттармен, Майкөбе және Талдыкөл көмір шахталары отын мен қамтамасыз етіп отырды. 10 жылдың ішінде (1863-1972) зауыт 19628 пұт (321,7 т) мыс қорытып шығарды.

Зауыттармен кен орнындағы жұмысшылардың құрамы әрқилы болды. Мамандар болмады, жұмысшыларды жергілікті тұрғындардан қабылдады. Мысалы, Николаев зауытының жалпы жұмысшыларының 200-і қазақтар, 169-ы орыстар болды. Қарқаралы уезі кен өндіріс кәсібі дамыған аймаққа жатты. Благодатно-Степанов, Николаев және Козьма-Демьянов зауыттарында және Қарқаралы уезіндегі басқа кен орындарында еңбек ететіндердің көпшілігі қазақтар еді [2; 217].

1852 жылы Благодатно-Степанов зауытында 129 қазақ жалданып жұмыс істеді. Олардың: 44-і зауыт жұмысшысы, 17-і руда қазушы, 68-і шахтер болды. 1858 жылы Қарқаралы округінде Попов тағы да 12 алтын рудниктеріне иелік жасады. Бернардаки серіктігі осы жылы Қарқаралы округінен 8 алтын мен мыс рудниктерін ашты. 1863 жылы Қырым соғысына байланысты Благодатно-Степанов зауытында қорғасын рудасын көбірек шығару үшін кен жұмысшыларының саны көбейтілді. Соғыс министрлігімен кен істерінің департаменті зауыт иелеріне, оның ішінде Поповтарға төрт жыл ішінде Алтай, Қарқаралы зауыттарынан 40 мың пұт қорғасын жеткізіп беру жөнінде контракт жасауды

ұсынды. Поповтар министрліктерден көп мөлшерде қаржылай көмек алып, зауыттың өндірістік кәсібін дамытуға мүмкіндік алды. 1857 жылы осы зауытта 372,5 пұт мыс рудасы қорытылып, 169,7 пұт таза мыс алынды. Рудалар зауыттан 65 шақырым жердегі Вознесенский мыс кен орнынан әкелініп тұрды. 1844-1853 жылдар арасында зауытта 19700 пұт қорғасын, 32 пұт 12 фунд алтын мен күміс қорытылды. Барлығы 17 жыл ішінде 78,318 пұт таза қорғасын 32 пұт 12 фунд таза алтын мен күміс алынды. Зауыт жұмысшыларының саны өсті. 1855 жылы — 360, 1858 жылы — 540 адамға жетті [2; 218].

1861 жылғы реформадан кейін Поповтардың кен-өндіріс орындарына Орал мен Алтайдағы қазыналық зауыттардан маман жұмысшылар келді. Бірақ, олар жұмыстың ауырлығына байланысты мұнда тұрақтай алмады. Сондықтан, жұмысшылардың негізгі тобы жергілікті қазақтардан құралды. 1900 жылы Семей облысының барлық кен-өндіріс орындарында 4235 адам жұмыс істеді.

Кен өндірілетін аймақтарда халық аз мекендеді, жұмысшылардың көпшілігі алыстан келіп тұрды. Жұмыс пен қамтамасыз етілетін мерзім екі кезеңге бөлінді: қаңтардан маусымға дейін және қыркүйектен қарашаға дейін қабылданып отырған. Зауыт иелері кәсіпорындарын жұмыскерлермен қамтамасыз ету шараларын болыстар мен ауыл ақсақалдары арқылы жүргізді. Жалданып жұмыс істейтіндер уақытында келіп, кетуге міндетті болды, қазақ жұмысшылары зауытпен рудникке жақын жерлерге орналасуға ұмтылды. Бірақ, бұл ниет іске аспады. Оның себебі Николаев зауыты мен рудниктер біркелкі жұмыс істемеді. Кәсіпорындар тоқтаған кезде тұрақты жұмысшыларда жұмыссыз қалды [5; 44].

XX ғасырдың басында қазақ даласына шетел капиталистерінің өкілдері келіп, Қазақстанның жер қойнауындағы байлықтарын зерттей бастады. С.А. Поповтың мұрагерлері өздерінің барлық өндіріс орындарын 1906 жылы шартпенен екі жылға ағылшын компаниясының иелігіне берді.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Қарқаралы уезі Орталық Қазақстанда өндіріс орындарының орталығына айналды. 70 мыс, 40 күміс-қорғасын, 12 алтын, 3 темір, 2 никель-күміс және 4 мырыш рудниктері болды.

Бұл кәсіпорындары көршілес Қарағанды, Екібастұз көмір ошақтарымен, Өспен, Спасскі кен орындарымен тығыз байланыс жасап тұрды. 1822 ж. «Сібір қырғыздары туралы жарғы» бойынша осы күнгі Қарағанды облысының жері — Баянауыл, Ақмола және Қарқаралы округтерінің құрамына кірді. XIX ғасырдың екінші жартысында «Орынбор және Батыс-Сібір Генерал губернаторлығының Далалық аймақтарын басқару жөніндегі Уақытша ереже» бойынша Орталық Қазақстан жері Ақмола және Семей облыстары құрамына енді. Яғни ұланғайыр өлкені билеп төстегендер Ресей экономикасының шеңберіне тарту арқылы бұл өңірдің байлықтарын жыртқыштықпен пайдалануға әкеліп соқты [6; 103].

Қорыта айтқанда, XX ғасырдың екінші он жылында Поповтардың үш ұрпағының ұзақ жылдар бойы иеленіп келген зауыттармен рудниктері елдегі саяси-экономикалық себептерге байланысты жұмыстарын тоқтатты. Қарқаралы уезіндегі өндіріс орындарының өз дәрежесінде өрістеуі, егін-жер, мал шаруашылығымен де сабақтас болды.

Қарқаралы уезінде ауыл шаруашылығының өзгерістері Ресей патшалығының Қазақстанды отарлау саясатымен тығыз байланысты. Қазақ халқының ежелден негізгі кәсібі көшпелі мал шаруашылығы болды.

Патша өкіметі қазақ өлкесінің экономикалық дамуына көңіл бөлмеді. Жергілікті халық қазақтар жаз-жайлау, қыс-қыстау арқылы оңтүстіктен солтүстікке, батыстан шығысқа мал жайылымының жағдайына байланысты 200-500 шақырым қашықтықтарда көшіп қонып жүрді. Арқаның ауа-райының әр қилы өзгеруіне байланысты мал шығынына ұшырап отырды. Мысалы, Орталық Қазақстанның көп жерлерінде 1880 жылы үлкен жұт болып, 819 мың бас мал қырылды, Қарқаралы уезі бойынша 262 мың бес мал жұтқа ұшырады.

XX ғасырдың басында Қарқаралы уезінде 1000 байлар шаруашылығында 7800 жылқы, ірі қараға шаққанда 103000 бас малы болған, ал 10400 кедей шаруашылығында 16000 жылқы, ірі қараға шаққанда 65000 мал басы болған. Әр түрлі кәсіпшілікпен уездің 26,6 % халқы айналысқан: оның ішінде кедейлері — 30 %, орта шаруалары — 8 %, байлар — 5 %. Қу болысында 1509 шаруашылықтың 245-і ұсақ кәсіпшілікпен айналысқан, оның ішінде кедейлері — 181 адам, яғни халықтың 12 %.

1867-1868 жылдары қазақ жерлері мемлекеттік меншік болып жарияланды. Ал 1901 жылы Патша өкіметі сол қазыналық жерлерді жеке меншіктерге бөліп беру туралы заң шығарды. Сонымен қатар 1904 жылы 6 маусымда «Село шонжарлары мен жер иеленуші мещандардың өз ықтиярымен

қоныс аударуы туралы» жаңа заң қабылдады. Сөйтіп, Қарқаралы аймағына ішкі Ресейден қоныс аударушылар қатары өсе бастады [7, 8].

Қарқаралы жеріне қоныс аударған орыс шаруаларының келуіне байланысты жергілікті халықтар егін шарушылығымен айналыса бастады. Егіншілік кәсіптің ошақтары табиғаты қолайлы жерлерде орын тепті. Қарқаралының тау аңғарларындағы өзен-көлдердің сағалары мен салалары пайдаланылды. Бұл өңірде ірі жер игерушілердің бірі жүз басы Карбышев еді. Ол агроном мамандығын өздігінен үйренгендіктен егін шаруашылығын игеру мүмкіндігін іс жүзінде көрсете білді. 1825 жылы 16 десятина жерге егілген күздік қара бидайдан және 40 десятинаға егілген сұлыдан жақсы өнім алды. 1827 жылы егіс көлемі ұлғайтылды. Осы кезде Ертіс бойынан ондаған казактардың отбасылары қоныстануға Қарқаралыға келді. Он жеті адам суық түскенше 14 десятина жер жыртып, күздік қара бидай екті. 1828 жылы поселкеде екі су диірмен, бір жел диірмен салынды. Карбышев казактардың егіншілік кәсіпті үйренуіне көмек жасады. 1826 жылы Қу болысының қазағы Кәрішал Тұрсынов қызыл бидайдан тәп-тәуір өнім жинады. Осындай жағдай казактар арасында жылдан жылға көбейе түсті [9; 123].

Қазақтар егістігінің көпшілігі Талды, Жарлы, Тоқырауын өзендерінің жағалауларында орналасты. Дегенменде, құнарлы егістік жерлер казактардың, феодалдардың, бай-кулақтардың қолында болды. Олар кедей казактардың тегін жұмыс күштерін пайдаланды. Уезде 2573 шаруашылықтың егістік учаскелері болды. 1901 жылы казактардың әрбір жан басына 3 қадақтан, казактардың жан басына екі қадақ көлемінде тұқым себіліп отырған. 1905 жылы — 600 десятина, 1916 жылы — 2000 десятина жер пайдаланылған.

Егіншілік кәсіп уездің бүкіл аймағында біркелкі болған жоқ. Егістіктің құнарлы жерлері Тоқырауын, Жарлы, Талды өзендерінің бойында, Мойынты болысының Шу өзені жағалауында, Нұра болысының Нұра өзенінің бойында болды. Бұл алқаптарда егістік көлемі жоғары болды. Ақтоқты болысында небәрі 0,1 % ғана болды. Уезде суармалы егіншілік өте шағын еді.

Патша өкіметінің қазақ даласына орыс шаруаларын қоныстандыруды әлеуметтік-экономикалық жағынан алғанда, оның прогрестік мәні де болды. Бұл Қазақстанда өндіргіш күштерді, отырықшылық пен егіншілікті дамытуға, қазақ пен орыс еңбекшілерінің жақындасуына ықпал жасады.

Егіншіліктің өркендеуіне орай ауыл шаруашылық машиналары келе бастады. Жерді өңдеуге және астық жинауға соқа-саймандар, шалғылар, ат тырнауыштары қолданылды.

Қазақстанға капиталистік қатынастардың енуімен байланысты мал шаруашылығында өзгерістер көріне бастады. Мал мен оның өнімдері тауарға айналды. XIX-XX ғасырдың басында тек ғана баюды мақсат тұтқан мал өсірушілер мен мал мен сауда-саттық жасаушылардың жаңа топтары кең тарай бастады. Сондықтан өлкеде мал шаруашылығы басым болып қала берді.

Көшпенді, жартылай көшпенді және отырықшы казактар жылқы, ірі қара, қой-ешкі мен түйе өсірді. Төрт түлікті өсірудің ара қатынасындағы өзгешелік ең алдымен ауа-райы, табиғат жағдайына байланысты болды. Зерттелген мәлімет бойынша 1898 жылы Қарқаралы уезінде 19016 шаруашылықта 181404 жылқы, 94947 ірі қара, 18641 түйе, 641391 қой-ешкі, барлығы 936380 бас мал болған, облыс бойынша бұл мал басының 20,8 % -ы ғана еді.

Мал шаруашылығын дамытудың негізі жайылымдарды дұрыс пайдаланумен байланысты еді. Осыған орай уезде малдың жем-шөбін дайындау ісі маңызды рөл атқарды. Шабындықты пайдалану төмендегідей болды: 50 % — шаруалар шабындықты бірлесіп игерсе, 41,5 % — әрбір түгін бойынша, 4,4 % — жеке учаскеге бөлініп мал азығын дайындаған [7].

XX ғасырдың басында кулақтар мен байлар құнарлы жерлерді иемденді. Мысалы, Темірші болысының төрағасы жыл сайын 300 десятина жерге бидай егіп отырған, машина мен шөп шауып алып, жеке басына пайдаланған, 2000 десятина жерді жалға беріп, ортақ пайдаланатын жерді өзінікі деп есептеген. Ауылдастарына 1 десятинадан 1,5 десятинаға дейін жер беріп, жыртықшыны алып отырған. Мұндай мәліметтер архив құжаттарында жиі кездеседі. Жерді жеке меншікке айналдыру елеулі орын алды. Капиталистік жер қатынасы ауылдық жерлерде де жайыла бастады. Жер мен малды меншігіне айналдырған ауқаттылар кедейлерді қанауды күшейтудің және байлығын молайтудың жолына көшті. Лажсыздан қазақ кедейлері байларға жалданды. Салық жинау кездерінде байлардың араны тіпті ашыла түсті. Орынбордың «Русская мысль» газетінің мәліметінде Қарқаралы уезінің байлары төрт ай мерзімге салық төлеушілерге 75 тиыннан 1 сом 30 тиын қарыз беріп, бір қойдан алып отырған. Ал Қоянды жәрмеңкесінде бір қой үш есе қымбатқа сатылып тұрған [9; 128].

XX ғасырдың басында Қарқаралыда әр ұлттың өкілдері тұрды. Казактар қалада, қазақ кедейлері шетте киіз үйлерінде ұйлығып, жылдың жартысын өткізетін болған. Татар мен қазақ саудагерлері

қаланың татар кварталында тұрды. Қалалар мен темір жолдан жүздеген шақырым алыс тұратын Қарқаралы ең түпкір және Сібірдегі бай аймақтардың қатарында жатты. Қалада тұратын 72 көпес пен саудагерлер бұл жердің даңқын көтерді. Олар Рязанцев, Бекметов, мал өсіруші Т. Корнилов және т.б. еді. «Жеміс сулары» дүкенін ұстаушы А.И. Дебоган, сыра қайнататын зауыт қожасы неміс Линде болды. 1860 жылдан бастап казак Тысяцкийдің былғары зауыты жұмыс істей бастады. Бұл зауыт 2100 сомның былғарысын өңдеп, шығарып тұрды. Бұл кәсіпорындарында жалданып жұмыс істейтін жұмысшылардың дені кедей казактар болды.

Қарқаралы уезінде орман шаруашылығын қорғау ХІХ ғасырдың 70-80-жылдарынан бастап қолға алына бастады. 1884 ж. 1-наурызда Қарқаралыда орман шаруашылығы құрылды. Ең бірінші орман шаруашылығын басқарушы болып Семей облыстық басқарманың ағаш жөніндегі чиновнигі Селиверстов тағайындалды. Оның қарамағында 6 ағаш қорғаушы және 2 атты шолушы болды. 1889 жылы Бидайық және Көктөбе деп аталатын жерде тоғандар салынды. ХІХ ғ. соңында орман алқабын қорғау ісімен 9 атпен шолушылар және 30 орман қорғаушылар шұғылданды. Олар Кент, Бақты, Қу, Сары құлжа, Қызыларай және Қызылтау орман алқаптарын қорғады. Революцияға дейін Қарқаралының орман алқабы дербес екі саяжайға (дачаға) бөлінді. Таудағы ағаш саяжайы таудың оңтүстік бөлігінде орналасты. Ол қаладағы казактардың қарамағында болды. Бұған Қоңыртөбе, Матақан, Сарышоқы, Қарасу және Найзашоқы сияқты көлемі 4157 десятина болатын сай-сала кірді. 1910 жылғы 1-қаңтарға дейін Қарқаралы уезінде меншікті орманды қоса алғанда, 13908 десятина жер болды. 1914 жылы Қарқаралы-Баянауыл орманының меңгерушісі болып И.З. Червев істеді. Ол қалада болған тарихи оқиғаларға байланысты көп жұмыстар атқарды. 1918 жылы ол уездік Совдеп мүшесі, 1920 жылы Ревкомның мүшесі болып сайланды. 1921 жылы қалаға шабуыл жасаған ақ бандылар қолынан қаза тапты [6; 111].

1919 жылы желтоқсанда Қарқаралы уезінде Кеңес өкіметі түпкілікті орнатылғаннан кейін өлкенің бүкіл орман шаруашылығы Ревком қарамағына көшті. Кеңес өкіметі заманында Қарқаралының орман-тоғайы тиісті дәрежеде қамқорлықта болды. Қарқаралы ауданының 28827 га жерін орман-тоғай алып жатыр. 4 өндірістік учаске — орман кәсіпшіліктері (Бақты, Кент, Қу және Қарқаралы) болды. Орман шаруашылығының жерінде Қарқаралы зоологиялық заказнигі орналасқан.

Қарқаралы уезінің экономикасы мен мәдениетінің дамуына 1848 жылы 50 шақырым жердегі орналасқан Қоянды-Ботов жәрмеңкесінің ықпалы күшті болды. Ол Орталық Қазақстандағы ең ірі сауда орталығы болып саналды (1928 ж. дейін). Жәрмеңкенің Қарқаралы уезінің экономикасын нығайтуда, ақшалы-тауарлы қатынастарды ұлғайтуда маңызы зор болды.

Қазақстанға капиталистік қарым-қатынастардың енуі казактардың шаруашылық өміріне көптеген өзгерістер әкелді. Бұның өзі Қазақстанда сауда қатынастарының дамып, ішкі сауданың құрылуына, біртіндеп сауда капиталының енуіне жол ашты.

Өлке экономикасы жалпыресейлік шаруашылық жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде біркелкі дамыған жоқ. Оған әр жерлердегі өндірістің даму деңгейі мен қоғамдық-экономикалық укладтардың (феодалдық, ұсақ тауарлы, капиталистік) пісіп-жетілу дәрежесі ықпал етіп отырды [10].

Кез келген мемлекетте ішкі және сыртқы сауда түрлерінің болатыны белгілі. Қазақстандағы ішкі сауданың дамуына жергілікті сауданың құрылуы, ақша қатынастарының енуі әсер етті. Дегенмен Қазақстанның барлық аймақтарының арасында бір-бірімен байланыс жүйелі түрде орнады деп айту қиын.

Қазақтардың басты тауары — мал мен мал шаруашылығы өнімдері болды. Елімізде сауданың дамуына Ресеймен сауда байланыстарының өсуі зор ықпал етті. Қазақстан капитализм жедел қарқынмен дамып келе жатқан ресейлік саудаға тартыла бастады. Ресейден қант, галантерея және басқа фактуралық тауарлар әкелінді. Ресейге мал мен шикізат шығару, әсіресе өлкеде темір жол салынғаннан кейін ұлғая түсті, егіншілік өнімдерін шығара бастады. Егіншілік өнімдерінің тауарлығы артты. Бұл өз кезегінде қоғамдық еңбек бөлінісін туғызды. ХІХ ғ. соңы — ХХ ғ. басында Қазақстанда сауданың үш түрі болды: қозғалмалы айырбас саудасы, маусымдық жәрмеңкелер, тұрақты сауда. Сауданың аралас айырбастау түрімен алыпсатарлар айналысты. Олар алыс ауылдағы казактарға әр түрлі арзанқол тауарларды малға айырбастады. Айырбас саудада балама ретінде көбінесе бағасы 1 сом күміс ақшаға бағаланатын ісек қой жүрді. Дегенмен, ХХ ғ. басында, мәселен 1904-1905 жылдары қойдың бөлшек саудада құны 3,40 сомнан — 6,5 сомға дейін, көтерме бағасы 3 сомнан — 7 сомға дейін өскендігі байқалады. Айырбас саудада көбіне ірі сауда және өсімқорлық капиталының тұрпайы түрлері үстемдік еткендіктен сауда тең емес, тонаушылық сипатта болды [10].

Далалық аралап айырбастау саудасының кең қанат жаюы қалалық тұрақты сауда орындарының дамуына әсер етті. Далалық ұсақ саудагерлер үстінен қарайтын ірі сауда капиталы осы бекініс шептері маңындағы қалаларда шоғырланды.

Дала өлкесінің Омбы, Петропавл тағы басқа қалалары орыстың сауда капиталының қазақ даласына енуінде маңызды рөл атқарды. Қалалардағы айырбас сарайлары жәрмеңкелік сауданың ірі орталықтарына айналды. Мұнда қалалық сауда далалық айырбас саудасымен бір арнаға тоғысты.

Сауда нүктелері тек қалаларда ғана емес, бекініс пункттері мен казак-орыс станицаларында казактар тығыз орналасқан жерлерде, темір жол бекеттері бойында ашылды.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап казактардың шаруашылық мұқтаждықтарына неғұрлым ыңғайлы жәрмеңкелік сауда кең етек ала бастады. Олардың ішіндегі ең ірісі Семей облысындағы Қарқаралы уезіндегі Қоянды (немесе 1848 ж. негізін салушы көпес С. Ботовтың есімімен аталған) жәрмеңкесі болды. XIX ғасырдың соңында оның сауда айналымының көлемі 3 млн сомға дейін жетсе, 1869-1913 жылдары 10 есе өсіп, 1,5 млн сомды құрады. Орал облысында Ойыл, Темір жәрмеңкелері, Ақмола облысындағы Петров (Атбасар станицасы), Константинов (Ақмола уезі), Тайыншакөл (Петропавл уезі), Жетісу облысында ең ірі — Қарқара жәрмеңкесі, Сырдария облысында — Әулиеата жәрмеңкесі болды. XIX ғ. 80-жылдарынан 1909 жылға дейін тек Семей облысында 15 жәрмеңке (Екатеринск, Шар, Семей, Мешіт, т.б.) өткен.

XIX-XX ғасырдың шегінде Қырғызстан мен Қазақстан аумағында жылдық айналымы 60-70 млн сомнан асатын 270 ірілі-ұсақты жәрмеңкелер болған.

Жәрмеңкелік сауда ауданаралық және жалпыресейлік маңызға ие болды. Мұнда мал, мал шаруашылығы мен жер өңдеу өнімдері сатылды. Қазақстанға орыс өнеркәсіп өнімдері, тоқыма тауарлар (мақта-мата бұйымдары), өңделген тері, металл бұйымдары (ауылшаруашылық құралдары), қант, сабын, керосин, галантереялық тауарлар, тұрмыстық заттар әкелінді. Орта Азиядан кептірілген жемістер, киім, мата, қалы кілемдер; Қытайдан шәй, маталар тасылды.

Жәрмеңкелерде сауда операциялары айырбас түрінде немесе ақша түрінде жүрді. Қазақстанда ақша-тауар қатынастарының негізінде орыс көпестері жәрмеңкелерден өте үлкен пайда түсірді. Ұсақ саудагерлер неше түрлі алдап-арбау арқылы тікелей өндірушілер есебінен байып отырды. Патша үкіметінің қазақ даласындағы сауда саясатының тонаушылық, отаршылдық сипаты болғандығына қарамастан, казактардың табиғи томаға-тұйық шаруашылығының ыдырауына жол ашты.

Жәрмеңкелер жылдың төрт мезгілінде өткізілді. Сондықтан оларды маусымдық жәрмеңкелер деп атайды. Қазақтар үшін, әсіресе, жазда өтетін жәрмеңкелердің маңызы зор болды. Бұған алыс аудандардан жылқы, ірі қара, қой, ешкі және мал шаруашылығы өнімдері: тері, жүн, киіз, май, мүйіз, жылқының қылын әкеліп өткізіп, өздеріне қажетті заттарға: яғни ұн, шай, ыдыс-аяқ және т.б. айырбастады. Бұлардың ішінен өнімдерінің белгілі бір бөлігін рынок үшін арнайы өндіретін ұлттық сауда буржуазиясы өсіп шықты. Қазақтардың арасынан шыққан саудагерлерді ұсақ, орта және ірі деп үшке бөлуге болады. Мәселен, XIX ғасырда қазақ байларының, алыпсатарларының, саудагерлерінің, приказчиктерінің, делдалдардың ірілі-ұсақты жалпы саны 40 мыңға жеткен. Солардың арқасында сауда мен өсімқорлық капитал қазақ жеріне орнықты. Дегенмен ресейлік және ортаазиялық сауда буржуазиясының бәсекелестік әсерінен қазақ буржуазиясы әлсіз болды. Ұлттық капитал толығымен қалыптаса алмады, тек сауда капиталы түрінде қалды. Өсімқорлық капитал өзінің жоғары түрі — өнеркәсіп капиталы дәрежесіне көтеріле алмады.

Жәрмеңкелік сауданың төмендеуін Қазақстандағы 1911 жылдардан басталған мал шаруашылығының дағдарысы, ақша-тауар қатынастарының терендей түсуі, тұрақты сауда орындарының үстемдік алуымен түсіндіруге болады. Тұрақты сауда әсіресе дүкен, дүңгіршек, көтерме сауда қоймалары түрінде XX ғасырдан бастап үстем бола бастады. Алайда революцияға дейінгі Қазақстанда жергілікті рыноктардың бірігуі негізінде ұлттық рынок қалыптасып үлгермеді. Оған отарлық езгі, жекелеген аймақ арасындағы экономикалық байланыстардың әлсіздігі, ру қатынастарының сақталуы әсер етті [10].

Қазақстандағы өңдеу өнеркәсібінің құрылымы, оның сипаты және ерекшеліктері. Сібір теміржолы салынғаннан кейін Қазақстан тауарлы мал шаруашылығымен айналысатын ауданға айналды. Тері, жүн, ет, май өңдейтін өнеркәсіптің дамуына жол ашылды. Ақмола облысында 2,1 мың адам, Семей облысында 1 мың адам рынок үшін мал шаруашылығы өнімдерін өңдеумен айналысты. Петропавл және Семей қалалары мал саудасымен айналысатын ірі орталық болды.

Қазақстанда ерітілген тоң май өндірісі кең түрде дамығандықтан, олардан балауыз және сабын өндіру басталды. Тек қана Ақмола облысында 33 май шайқайтын зауыттар болды. Алайда ондағы

артта қалған техника жергілікті тұрғындардың сұранысын түгелдей қанағаттандыруға мүмкіндік бермеді. Қажетті сабын мөлшері Ресейден әкелінді, жергілікті май шикізаты орталыққа тасып әкетілді. Мал шаруашылығы өнімдерін өңдеу кәсіпорындарының ішінде былғары шығару ісі жетекші орын алды. XX ғасырдың басында Ақмола және Семей облыстарында 162 былғары зауыты болды, оларда толық емес мәліметтерге қарағанда 700 адам жұмыс істеп, 1116 мың сомның өнімін шығарған. Кейбір тері өңдейтін ірі орталықтар жыл бойы жұмыс істеді. Оларда тұрақты және мерзімді жұмысшылар еңбек еткен [5; 50].

Былғары өңдейтін шеберханалар мен зауыттар судың бойында орналасты және былғары өңдейтіндердің жұмысы ауыр, көбінесе қолөнер деңгейінде болды, мануфактура үлесі тек 17 % ғана болды.

Былғары өндірісімен қатар қолғап тігетін, пима басатын кәсіпорындар жанында қой терісінен тон тігу қолға алына бастады. Тон тігетін кәсіпшіліктер Петропавл және Ақмола уездерінде жедел дамыды. Олардағы 88 кәсіпорында 271 жұмысшы 69 мың сомның бұйымын шығарды. Мәселен, тек Семей облысындағы 13 мекемеде 54 жалдамалы жұмысшы болды. Кәсіпорындардың көпшілігі ұсақ тауарлы өндіріске жатты. Мануфактура үлесі төмен, тек 12,3 % ғана құрады [5; 53].

Жергілікті жерлерде жүн шикізаты алғашқы ғана өңдеуден өтіп, Ресейге жөнелтілді. 1908 ж. Семей облысында әрқайсысында 80-нен 100 жұмысшысы бар 6 жүн жуатын және жүн тарайтын зауыттар жұмыс істеді. Сондай-ақ Семей және Ақмола облыстарында шағын кірпіш құятын зауыттар жұмыс істеді. Мәселен, бұл жазда жұмыс істейтін зауыттар 1912 ж. 2 млн сомның өнімін шығарды. Ақмола облысындағы құрылыстардың 50 % саманнан жасалған кірпіштерден салынды.

Далалық өлкеде өңдеу өнеркәсібінде ұн тарту ісі маңызды орын алды. 1897-1913 жылдарда Ақмола облысында астық алқаптарының көлемі 973 мың десятина, Семей облысында 300 мың десятинаға жетті. Астық алқаптарының жартысынан көбінде бидай өсірілгендіктен, олардың артық бөлігі тауарлы ұн тарту кәсіпорындарына жөнелтілді. Жергілікті ауылдық жерлерде су, жел, атпен қозғалтатын, керосинмен жүретін диірмендер болғанымен, аймақта бумен жүретін ұн тарту өнеркәсібі жетекші орынға шықты. Ұн тарту кәсіпорындары Сібір темір жолы бойында орналасқан Омбы, Семей, Петропавл, Орал, Ақмола сияқты қалаларда шоғырланды. 1889 ж. Семейде 700 диірмен болса, 1913 ж. 11 су диірмен, жылына 3 мың пұт ұн өндіретін 6 фабрика болды. Семей аймағындағы ірі ұн тартатын сауда үйлері «П. Плещеев и К», «М. Красинников и К», «Мухамед Мусин-Садык и К» 1908 жылы өз диірмендерін бір акционерлік қоғамға біріктірді. Бұл «Семей бу диірмендерінің акционерлік қоғамы» аса жоғары сапалы бидайдың қатты сорттарынан ұн тартып шығарды. Бұл қоғам бірнеше рет Ресейдегі және Халықаралық көрмелерде Алтын алқа мен Құрмет грамоталарын жеңіп алды. 1908 ж. құрылған «Семей бу диірмендерінің акционерлік қоғамының» негізгі капиталы 1,8 мың сомға жеткен алғашқы синдикат болды. Осылайша өлкеде ұн тарту өнеркәсібінде біртіндеп өнеркәсіп және қаржы буржуазиясының одағы қалыптаса бастады. Оларды Дала өлкесіндегі Орыс-Азия банкі қаржыландырып, ұн тарту өндірісін ғана емес, оны өткізу жағын да бақылап отырды [9; 130].

Құрылыстарға және шаруашылыққа қажетті орман ағаштарын кесетін өнеркәсіп дамыды. Мәселен, Сібір темір жолы құрылысына көп ағаш жұмсалды. Көбінесе олармен қазыналық мекемелер айналысты. Қазақстанда ұсақ тауар өндірісінің үлесі қашан да ірі өнеркәсіп үлесінен жоғары деңгейде болды.

Өңдейтін кәсіпорындар негізінен ауылдық жерлерге жақын орналасып, жер өңдеу және мал шаруашылығымен тығыз байланыста дамыды.

Кәсіпшілік пен қолөнер түрлері әр аймақтағы шикізат түрлеріне қарай дамыды. Ауылшаруашылық өнімдерін өңдеу, тері өңдеу, киіз басу, кілем тоқу кеңінен таралды. Мысалы, Ақмола уезіне қоныс аударған шаруа қожалықтарында жер өңдеуден кейін астық тарту, май тарту, май шайқау кәсіпшіліктері екінші орын алды. Әсіресе ауыл шаруашылығы шикізатын өңдеу кәсіпшілігімен егістік жерлері жоқ немесе аз шаруашылықтар айналысты.

1900 ж. Ақмола облысында кәсіпшіліктерге барып жұмыс істейтін қазақтар 12 мыңға жетті, ал Торғай облысында бүкіл шаруашылықтар санының 50 %-ы шетке барып жалданатын болды. Бұл кәсіпшіліктерге көбіне кедейленген қазақтар мұқтаждықтан жалдануға мәжбүр болды.

Жалдамалы еңбектің пайдаланылуы ұсақ тауарлы өндірістен мануфактуралық өндіріске өтуге мүмкіндік берді. Мануфактура өндірісі Қазақстанда XX ғасырдың басында тері бұйымдары, шырақ жасау, сыра жасау өндірісінде пайда болды.

Баяу болса да ұсақ өнеркәсіптерге жаңа техника мен технология енгізіле бастады. Мәселен, тоқыма, ұста, пима басу, тері өңдеу, ұн тарту, май шайқау өнеркәсіптерінде жаңа өндіріс құрал-жабдықтары пайда болды.

Жетісуда шарап жасау өнеркәсібі XIX ғ. 60-жылдары пайда болды, XX ғ. мануфактура өндірісі механикаландырылып, өнімдері жоғары сапалығы жағынан бірнеше рет шет жерлерде жүлделерге ие болды. Сол сияқты Верныйда темекі жасау, ағаш өңдеу, шұға тоқу өнеркәсіптері дамыды. Түркістан мен Шымкентте мақта тазалайтын кәсіпорындар жұмыс істеді. Арал, Балқаш, Зайсан, Каспийде балық аулау кәсіпшілігі болды.

Сонымен, ауыл шаруашылығы шикізатын өңдейтін өнеркәсіптердің ішіндегі ірі ұн тарту, шарап жасау, орман ағаштарын кесетін, металл өңдейтін салаларда фабрика өндірісіне көшу басталды. Қалған тері өңдеу, былғары жасау, балауыз, пима басу, тон тігетін, май шайқайтын, кірпіш құятын және т.б. кәсіпорындар ұсақ қол еңбегі басым өндірістер қатарына жатты. Олардың көбі үй кәсіпшілігі, қолөнер сипатында болды, көбінесе отбасы мүшелері мен мерзімді жұмыскерлердің еңбегі пайдаланылды.

Тұтастай алғанда өнеркәсіп революциясы аяқталып үлгермеді. Қазақстан Ресей өнеркәсібінің негізгі шикізат базасы қызметін атқарды. Өндіріс құрал-жабдықтарын өндіру саласы өте төмен деңгейде қалды.

Қорытынды

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Қарқаралы өңірінің экономикалық және әлеуметтік дамуы Орталық Қазақстан тарихындағы маңызды кезең болып табылады. Бұл онжылдықтар орыс шаруаларының қоныс аударуымен және егіншіліктің, мал шаруашылығы мен өнеркәсіптің дамуымен туындаған елеулі өзгерістер уақыты болды. Шаруашылық жүргізудің жаңа әдістері мен ауылшаруашылық техникасын қолдану, орман шаруашылығын дамыту облыс экономикасы мен халқының тұрмыс-тіршілігіне айтарлықтай әсер етті.

Орыс шаруаларының қазақ даласына қоныс аударуы егіншіліктің дамуына ғана емес, әлеуметтік теңсіздіктің күшеюіне де ықпал етті. Кедей қазақтардың еңбегін қанау, жер мен ресурстардың аздаған ауқатты жер иелері мен кәсіпкерлердің қолына шоғырлануы әлеуметтік шиеленіс пен қайшылықтардың шиеленісуіне әкелді. Дегенмен, бұл үдерістер өнімділікті арттыруға және жаңа технологияларды енгізуге ықпал етіп, бұл ұзақ мерзімді перспективада аймақтың экономикалық өсуіне оң әсерін берді.

Экономикалық қызметтің басым түрі болып қала берген мал шаруашылығы капиталистік қатынастардың әсерінен елеулі өзгерістерге ұшырады. Мал шаруашылығы мен мал өнімдерін өндіру коммерцияланды, бұл мал өсірушілер мен саудагерлердің жаңа топтарының қалыптасуына әкелді. Бұл өзгерістер нарықтың дамуына және аймақтың Ресей экономикасына қосылуына ықпал етті.

Облыстың тұрақты дамуын қамтамасыз етуде орман шаруашылығы маңызды рөл атқарды. Орман шаруашылығы кәсіпорындары мен орман қорғау жүйесін құру табиғи ресурстарды сақтауға, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының шикізат базасын қамтамасыз етуге, сонымен қатар экологиялық тепе-теңдікті сақтауға мүмкіндік жасады. Бұл шаралар Қарқаралы өңірінің ұзақ мерзімді экономикалық дамуының маңызды элементтері болды.

Жалпы, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қарқаралы өңірінде болған экономикалық-әлеуметтік үдерістерді талдау қайта құрулардың күрделі динамикасын, олардың жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігіне әсерін және Қазақстан экономикасындағы аймақтың рөлін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Бұл өзгерістер барлық қиындықтар мен қайшылықтарға қарамастан, кейінгі онжылдықтарда аймақтың одан әрі дамуы мен жаңаруының негізін қалады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Паллас П.С. Путешествия по разным провинциям Российского государства. — Ч. I / П.С. Паллас. — СПб., 1809. — 786 с.
- 2 Попов А.Л. Из истории завоевания Средней Азии / А.Л. Попов // Исторические записки. — М., 1940. — № 9. — С. 198–242.
- 3 Коншин Н. Заметка о киргизских родах и султанах в Каркаралинском крае / Н. Коншин // Памятная книжка Семипалатинской области на 1902 год. — 1902. — № 6. — С. 1–54.

- 4 Аполлова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII–начале XIX в. / Н.Г. Аполлова. — М., 1960. — 456 с.
- 5 Абдразаков Т.А. Экономические последствия присоединения Казахстана к России / Т.А. Абдразаков. — Караганда, 1992. — 96 с.
- 6 Бекмухамедов Е.Б. Цветная металлургия и горное дело дореволюционного Казахстана / Е.Б. Бекмухамедов. — Алма-Ата, 1964. — 378 с.
- 7 Герн В. Характер и нравы киргиз-казахов. Скотоводство у киргизов / В. Герн // Памятная книга Семипалатинской области. — Семипалатинск, 1899. — № 3. — С. 1–33.
- 8 Левшин А. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. — Ч. 3 / А. Левшин. — СПб., 1832. — 304 с.
- 9 Шығыс Сарыарка. Қарқаралы өңірінің өткені мен бүгіні. — А.: Эвро, 2004. — 564 б.
- 10 Григорьев В. Оренбургские киргизы и их умение в торговом деле / В. Григорьев // Народная беседа. — 1854. — № 1.

М.Б. Муратова, Д.А. Джумабеков, С.Б. Иксанов

Экономическое положение Каркаралинского уезда во второй четверти XIX в.

Со второй половины XIX века Российская империя установила колониальный порядок в Казахстане. Казахский край, богатый природными ресурсами, животноводческим сырьем, давно привлекал внимание российских предпринимателей. По мере того, как развивалась волна мегаполисов, все больше нуждалась в источниках сырьевой промышленности, рабочей силе. Поэтому освоение богатейшей территории недр требовало от управляющих групп внедрения административно-распорядительных и других методов. В этой связи настоящая статья посвящена изучению экономических и социальных изменений, произошедших в Каркаралинском регионе в рассматриваемый период. Особое внимание уделено анализу влияния расселения русских крестьян, изменений в земледелии и животноводстве, а также роли лесного хозяйства, торговли, производства, промышленности в экономическом развитии края.

Ключевые слова: Российская империя, Каркаралинский уезд, природные ресурсы, промышленность, животноводство, земледелие, лесное хозяйство, торговля, ярмарка, заводы, рудники, рабочие.

M.B. Muratova, D.A. Dzhumabekov, S.B. Ixanov

The economic situation of the Karkaraly district in the second quarter of the 19th century

Since the second half of the 19th century, the Russian Empire established a colonial order in Kazakhstan. The Kazakh region, rich in natural resources and livestock raw materials, had long attracted the attention of Russian entrepreneurs. As the wave of metropolitan development grew, the demand for sources of raw materials and labor increased. Therefore, the exploitation of this resource-rich territory required the ruling groups to implement administrative and regulatory methods, among others. In this context, the article is dedicated to studying the economic and social changes that occurred in the Karkaraly region during the period in question. Special attention is given to the analysis of the impact of Russian peasant resettlement, changes in agriculture and livestock breeding, as well as the role of forestry, trade, manufacturing, and industry in the economic development of the region.

Keywords: Russian Empire, Karkaraly district, natural resources, industry, livestock breeding, agriculture, forestry, trade, fair, factories, mines, workers.

References

- 1 Pallas, P.S. (1809). Puteshestviia po raznym provintsiiam Rossiiskogo gosudarstva [Travel to different provinces of the Russian state]. Part I. Saint Petersburg [in Russian].
- 2 Popov, A.L. (1940). Iz istorii zavoevaniia Srednei Azii [From the history of the conquest of Central Asia]. *Istoricheskie zapiski — Historical notes*, 9, 198–242 [in Russian].
- 3 Konshin, N. (1902). Zаметка o kirgizskikh rodakh i sultanakh v Karkaralinskom krae [A note on Kyrgyz clans and sultans in the Karkaraly region]. *Pamiatnaia knizhka Semipalatinskoi oblasti na 1902 god — Commemorative book of the Semipalatinsk region for 1902*, 6, 1–54 [in Russian].

- 4 Apollova, N.G. (1960). Ekonomicheskie i politicheskie svyazi Kazakhstana s Rossiei v XVIII–nachale XIX v. [Economic and political relations of Kazakhstan with Russia in the XVIII — early XIX century]. Moscow [in Russian].
- 5 Abdrazakov, T.A. (1992). Ekonomicheskie posledstviia prisoedineniia Kazakhstana k Rossii [Economic consequences of Kazakhstan's accession to Russia]. Karaganda [in Russian].
- 6 Bekmukhamedov, E.B. (1964). Tsvetnaia metallurgii i gornoe delo dorevoliutsionnogo Kazakhstana [Non-ferrous metallurgy and mining in pre-revolutionary Kazakhstan]. Alma-Ata [in Russian].
- 7 Gern, V. (1899). Kharakter i nruvy kirgiz-kazakhov. Skotovodstvo u kirgizov [The character and morals of the Kyrgyz-Kazakhs. Cattle breeding among the Kyrgyz]. *Pamiatnaia kniga Semipalatinskoi oblasti — The memorial book of the Semipalatinsk region*, 3, 1–33 [in Russian].
- 8 Levshin, A. (1832). Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaisatskikh, ord i stepei [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak, hordes and steppes]. Saint Petersburg, 3 [in Russian].
- 9 (2004). Shygys Saryarqa. Qarqaraly onirinin otkeni men bugini [East Saryarka. Past and present of karkaraly region]. Almaty: Evro [in Kazakh].
- 10 Grigorev, V. (1854). Orenburgskie kirgizy i ikh umenie v tovgovom dele [Orenburg Kyrgyz and their skills in trade]. *Narodnaia beseda — People's Conversation*, 1 [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет

Муратова Мадина — PhD докторант, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-4984-4752>

Джумабеков Джамбул — т.ғ.к., Қазақстан тарихы және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-7714-717X>

Иксанов Султан — тарих магистрі, Қазақстан тарихы және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының аға оқытушысы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0008-6658-5706>

Information about the authors

Muratova Madina — PhD student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Dzhumabekov Dzhambul — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of History of Kazakhstan and the Assembly of People of Kazakhstan, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Ixanov Sultan — Master of history, senior lecturer of the Department of History of Kazakhstan and the Assembly of People of Kazakhstan, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

Г.К. Мырзахмет¹ , Г.Б. Алпысбаева² , Д.И. Данабекова²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан;
²М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан
(E-mail: gala_19.80@mail.ru; alinur180815@mail.ru; dinara.danabekova@inbox.ru)

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымының бастаулары мен қазіргі қоғамдағы рөлі (тарихи талдау)

Зерттеу тақырыбының өзектілігі қазіргі уақытта Қазақстанның рухани, мәдени мұрасына, сондай-ақ рухани өмірдің тарихы мен қазіргі заманғы мәселелеріне қоғамдық және ғылыми назардың тұрақты өсуімен байланысты. Сондықтан, мақалада Қазақстанда исламның таралу тарихы қарастырылған, мұсылман дінбасыларының қызметі және қазақтардың діни, рухани дүниетанымының ерекшелігіне талдау жасалған. Мақала авторлары қазақтардың діни және рухани өмірінің өзіндік, этникалық ерекшеліктерін және оған шаруашылық-тұрмыстық факторлардың әсерін ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, қазақтардың дүниетанымы, дін, ислам, рухани өмір, қазақ қоғамы, мәдени мұра, мәдениет.

Kipicne

Дін — қоғамдық сананың ең күрделі түрлерінің бірі. Ол адамның пайда болуымен бірге пайда болды және біртіндеп қоғам дамыған сайын өзгерді. Дін салыстырмалы түрде тұрақты және консервативті құбылыс болғанына қарамастан, ол қоғамдық өмірдің өзгеретін жағдайларына бейімделеді. Егер діннің сыртқы қабығы өзінің бастапқы түрінде сақталса, онда ол сана саласында айтарлықтай өзгерістерге ұшырады.

Кез келген бір халықтың діні, наным-сенімдері мен дүниетанымы оның тарихына, рухани-мәдени, саяси өміріне үлкен әсер ететін фактор болып саналады. Өзімізге белгілі, қазақ халқының түркілік дәуірінен бастап бір тұтас халық болып қалыптасып, дамуына дейінгі аралықта өзіндік дүниетаным жүйесінде ұстанған діни сенімдері және көзқарастары қазіргі кезеңде де жоғалып кетпей, өзінің жалғасын тауып, исламдық дәстүрдің қалыптасуына ықпал етті. Әрине, дін — бұл адамзат баласы жаратылғалы бері дүниеге келген өшпес шындық, ақиқат және рухани мәдениеттің бөлігі әрі дүниетанымның тарихи нысаны болып табылады. Мәдениет пен өркениеттің түрлі институттары түгел дерлік діни нанымнан туындағаны, өрбігені шындық. Осы себептен, дінді зерттеу, діннің болмысы мен тарихын, негізгі ұстанымдарының қоғамның дамуына тигізген ықпалын зерттеу қазіргі кезеңде күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Бүгінгі күнде отандық тарих ғылымында қазақтардың ата-тегін, тарихын, дінін және рухани дүниетанымын зерттеуге деген қажеттілік бар. Қазақ халқының саяси, экономикалық және мәдени тұрғыдан тәуелсіздікке қол жеткізгеніне отыз жылдан астам уақыт толды. Өзімізге белгілі, тәуелсіздікке дейінгі кезеңде еліміз КСРО құрамында болып, бұл кезеңде қазақтардың діни дүниетанымының дамуына шектеулер қойылды. Мұндай шектеулерге қарамастан қазақтардың діни және рухани дүниетанымы өзінің құндылықтарын жоғалтқан жоқ.

Қазақстанның ұлттық өзін-өзі анықтауы жолына түсуіне байланысты қазақ халқының бай мұрасын зерттеу қазіргі рухани қайта өрлеу дәуірінде ерекше мәртебеге ие. Әлем мен адамды қабылдаудың тұтастығы, ақыл-ой мен жүректің бірлігі, шындық, мейірімділік пен әділеттіліктің рухани-адамгершіліктік басымдылықтары, төзімділік пен ізгі ниеттіліктің ерекше түрі — Ұлы Даланың барлық осы сабақтарын қазақ дүниетанымы өзіне сіңірді.

Зерттеу әдістері

Қазақ халқының рухани және діни дүниетанымының ерекшеліктерін анықтауда тарихилық, объективтілік және жүйелілік принциптері басшылыққа алынып, келесідей ғылыми тұрғыдан зерттеудің әдістері қолданылды: тарихи талдау және салыстырмалы талдау әдісі. Қазақтардың діни дүниетанымының дамуын және қоғамға әсерін зерттеу барысында пәнаралық тәсіл басшылыққа

алынды. Бұл тәсіл діни сана-сезімнің өзгеру тенденцияларын сипаттауға мүмкіндік тудырды. Компаративтік әдістің негізінде діни Қазақстан тарихында қалыптасқан діни бірлестіктердің және қазақ дүниетанымының ортақ белгілері мен ерекшеліктері қарастырылды. Жүйелеу әдісі діни дәстүрдің әлеуметтік-экономикалық және саяси факторларымен өзара байланысы анықталды.

Талқылау және нәтижелері

Ерте ортағасырларды Қазақстан тарихында түркі дәуірі деп те атайды. Бұл кезеңде Еуразиялық Ұлы дала түркілердің басшылығымен бірігіп, бұрын-соңды болмаған этносаралық коммуникациялық байланыс жүзеге асырылды. Түркілер Жерорта теңізі мен Тынық мұхиты арасындағы алып территорияны жайлап, Ұлы Жібек жолын қадағалап, халықтар мәдениеттерінің өзара араласуына жол ашты. Оңтүстік Сібір, Орта және Орталық Азия мен Шығыс Еуропаны мекен еткен түркі тілдес тайпаларды біріктірген Түрік қағанаты өзіне дейін өмір кешкен сақ, ғұн, қаңлы, үйсіндердің мемлекеттік дәстүрін бойына сіңіре отырып, көшпелі қоғам мен отырықшы мәдениет ерекшеліктерін біріктірген жаңа сапалық деңгейдегі мемлекет құрды. Біздің заманымыздағы I мыңжылдықтың орта шенінен бастап Ұлы даладағы этникалық-саяси жағдай өзгерді. VI ғасырдан бастап сақтардың, үйсіндердің, ғұндардың уақыты өтіп, түркі дәуірі басталды. Яғни, Тынық мұхитынан, Солтүстік Монғолия далаларынан және Алтай тауларынан, Қазақстанды басып өтіп, Қара теңіздің жағалауына дейін түрік халықтары өсіп-өркендеді. Сол кезден бастап Орталық Азияның ұлан-байтақ аумағы, соның ішінде Қазақстан да ертедегі түріктердің қуатты этникалық-мәдени қауымдастығының өресіне енді. Бұл аумақ ауқымында түрік тайпалары үшін ең белсенді тарихи орталық Алтай болды. Шамамен алғанда, б.з.б. V ғасырда Ашина әулеттік руының өмір сүруі кезінен одан әрі солтүстік-батысқа қарай қоныстанып, Оңтүстік Сібірдің көп бөлігін, Қазақстанды, Орта Азияның солтүстік және шығыс бөлігін, Еділ бойын, Шығыс Еуропаға дейін қамтыған көшпелі түріктердің негізгі көпшілігі сол жерден шыққан [1; 435]. Бұл орасан зор территорияны 30-дан астам түркі тектес тайпалар мекендеді. Бұдан біз халық санының көп болғандығын көреміз. Халық санының көптігі және дүниетанымында әлемнің төрт бұрышын игеруге деген талпынысының зор болғандығынан түркілердің ширақ қимылдап, дүние тарихында өте маңызды рөл атқаруға мүмкіндік жасады. Түркі халықтарының осы орасан зор кеңістік пен ондағы ауа райы туралы түсінігі жоғары болды. Оған себеп — олар климаттық жағдайға орай шаруашылығын жүргізді. Жат елдермен сауда-саттық жасады, мал және тауармен қатар, ой алмастырды, сол орайда өздері де игіліктерге ие болды. Жаугершілік болған кездері олардың айла-тәсілдерін, күш-қуатын бағамдады [2; 90]. Түркілердің құрыш сауытты, көк найзалы қуатты атты әскерінен көршілері үнемі сақтанып отырды. Дәстүрлі түркі дүниетанымының дәуірлеп тұрған кезінде, яғни түркі мемлекеттілігінің империялық дәрежеге жеткен тұсында, түркілер бүкіл әлемді билеуге өздерін ғана құқылы санап, оны «түркілер — Тәңірінің сүйікті жаратылысы» деген діни түсініктің аясында мойындаған [2; 171].

Түркі қағанатының құрылу қарсаңында мемлекеттің қалыптасуы мен дамуы үшін қажетті құрылым ретінде өз діни-идеологиялық жүйесі болды. Ұлы ғұн империясы ыдыраған соң бірнеше ғасырлық үзілістерден соң олардың мұрагерлері түркілер өз тарихында болып өткен мемлекеттілікті, империялық заманды аңсап, қайта қалпына келтіруге тырысты. Ғұн мемлекеті ыдырағанымен, оның мемлекеттік дәстүрлері із-түзсіз жоғалып кеткен жоқ. Түркі қағанаты ғұндар тұсында қалыптасқан көшпелілерге тән дәстүрлі мемлекеттік жүйені мұраға алды. Ұлы даладағы біртұтас мемлекеттің негізін қалаған түркі тайпаларына ғұндардың бір тіл мен мәдениетке, бірыңғай этникалық сипатқа ие тайпалармен қатар, әртүрлі этникалық, шаруашылық текке ие халықтар мекен ететін ұлан-байтақ территория ғана емес, мемлекет құрылымына негіз болған, әлі толық пісіп-жетілмеген, бірақ даму жолындағы билік жүйесі және дәстүрлі дүниетанымы қалды [2; 45]. Түркілердің алдында енді осы мұраға қалған дәстүрді жетілдіріп, дамыту міндеті тұрды. Бұл туралы С.Г. Кляшторный: «Ғұндар емес, олардың мұрагерлері — түркілер Орталық Азияға тән шаруашылық типтердің, саяси ортақтықтар мен мәдени дәстүрлердің қалыптасуына шешуші ықпал етті», – деген пікірінің жаны бар [3; 48]. Жалпы алғанда, түркілердің дүниетанымының бастауы сақтар, үйсіндер мен ғұндардың дәуірінен тарихи сабақтастықпен жалғасып келді. Түркілердің тұрмысы, ойлау мәнері, сенім-нанымдары, әлемге көзқарасы, салт-дәстүрлері Ұлы даланың өміріне сәйкес қалыптасты. Л.Н. Гумилев: «Дәстүрлі түркілік дүниетаным материалдық құндылықтардан гөрі, ата-бабалар өмірі мен олардың ерліктері туралы ұрпақтан ұрпаққа берілген рухани құндылықтарға және сөзге негізделген, сомдалған» [4; 145] деп баға береді. Байырғы түркілердің өз қолымен жазып қалдырған Орхон бойындағы Білге қаған, Күлтегін, Күлі-чор, Тоныкөк, Ел-етміш, Білге қаған ескерткіштерінің

мәтінінде Түркі қағанатының мемлекетіне, атқарушы үкіметіне, ел басқару әкімшілік жүйесіне, әскери ісіне, оның құрылымына түркілердің дүниетанымына байланысты деректер мол [5; 312].

Түркі әлемінің дәстүрлі дүниетанымы неден және қалай қалыптасты деген сауалға келсек, оны рухани мәдениеттің қалыптасуы және қайта жаңғыру құбылысымен тұтастықта қарастыру қажет. Түркілердің үлкен аймаққа еркін таралып, қоршаған ортаны жылдам игеруінің өзі олардың әлем туралы дүниетанымының кең болғандығынан екені белгілі.

Түркілердің дәстүрлі дүниетаным жүйесі мынадай негізгі ұғымдарды біріктірді: 1) Тәңірі — түркілердегі Жаратушы, жарылқаушы, бақылаушы және жауап алушы Құдай. 2) Жер-Су — түркілердің Тәңірі берген Отаны, өмір сүру кеңістігі, мекені. 3) Ұмай — әлемнің әйел бастауы, балалар мен әйелдердің жебеушісі, қолдаушысы. 4) Құт — Тәңірінің түркілермен бірге оларға арналған несібесі, үлесі, өмірлік күш-қуаты немесе қолдаушысы [2; 26]. Міне, осы негізгі наным-сенімдер мен діни ұғымдар түркі мемлекеттілігінің қалыптасуына, түркі қоғамындағы қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастарды реттеуге, Қағанаттағы ішкі-сыртқы істерді дұрыс ұйымдастыруға бағытталған іс-шаралардың шеңберін белгілеп берді [2; 26].

Осылайша, түркілердің наным-сенімдерін зерттегенімізде олардың көкке (көк культі), ата-баба аруағына (ата-баба культі, атақұлдық), аң-жануарларға (анимализм және тотемизм культтері) табынғанын, таудың аруағына (бүдүн инли, анимизм) сиынғанын т.б. айта аламыз. Л.Н. Гумилев «Көне Түріктер» атты кітабында «Түркілердің діні» атты тарауда ежелгі түріктердің әр түрлі этникалық топтардан құралғанын айта келіп, шонжарлардың көбінесе ата-баба культінде болғанын, кейбір топтардың күннің жарығына табынғанын, кейбір тайпалардың Жер-су деп аталатын жауыз тәңірлерге, ал бағзылардың тәңіршік аруақтарға табынғанын жазады. Яғни Тәңірге, Жер–Суға, Ұмайға табыну. Дала дәстүрінің жалғастығы. Жоғарыдағы көк аспан көне түрік дүниетанымының темір қазығы тәрізді. Бұл қазықты ол жоғарғы Тәңір әлемі, тіршіліктің тірегі Жер мен Су орналасқан ортаңғы әлем деп екіге бөледі. Аспанға (Тәңірге) табыну діни нанымда маңызды орын алады, бұл түсінікте де, сондықтан болар Көкке табыну түркілер арасында кең таралған. Аспан тұрғындары өздерінің қанатты арғымақтарына мініп, аспан күмбезін шарлайды, түрік қағандары да аспанға ұқсас, асқақ, оларды көкте туғандар дейді. Көне түркі жазба мұраларында былай делінеді: «Аспан менің әкем Ильтериш-қаған мен анам Ильбильге-хатунды жоғарыдан басқара отырып, оларды (халықтан) биікке көтеріп, асқақтатты» [6; 75].

Көк Аспан мен Жер–Суға табынушылықтың пайда болуын адамның табиғат алдындағы мәңгілік парыздарлығымен, оның қиындықта қолдап, аштық пен зілзаладан сақтайтын, азық-түлікпен қамтамасыз ететін ізгі құдайлар мен пір иелеріне үнемі алғыс білдіру ниетімен байланыстыруға болады. Нақты өмір шындығын түсіну адамға жәрдем беретін жоғарғы көк аспан әлемі бар екендігі туралы түсінікті қалыптастырды. Көне түркілер үшін әлемдегі ең биік шыңның Хан Тәңірі атануы да кездейсоқтық емес. Тәңірге, Жер–Суға табынудың пайда болуын адамда әуел бастан қалыптасқан ризашылық сезімдерімен байланыстыруға болады. Бұл құдайлар қарапайым тіршілік иелеріне қамқорлықпен қараған, ауыр кезеңдерде адамдарға азық-түлік сыйлаған мейірбандықтарына алғысын білдірудегі ниетінен туған еді деп есептейміз. Осындай өмірдің нақты шындығына көз жеткізу адамдарға жәрдемдесетін жоғары әлем бар деген түсінікті туғызуы да заңды еді. Ежелгі түрік әулеті өздерінің ұғымдарындағы ең биік шынды Хан Тәңірі деп атауы да кездейсоқтық болмас. Болмыстың мәнін және оның рухтық көрінісін Аспанға саю қазақ халқында көпке дейін сақталып келді. Аспанға құдыретті күшті Құдай тұрғысынан мұқият жасалынған талдау мен көшіп-қону бағытын анықтаудағы басты нысана ретінде қарастырылуы өзінің дүниетанымдық тұрғыдағы Тәңіріне табынуына ықпал етті. Бұдан шығар тұжырым «нақты аспан объектісімен оның тірі дүниенің рухани символы ретінде уағыздалуы арасында сәйкестік бар» [7] деген пікірге толығымен қосылуға болады.

С. Сыздықов, С. Қанаев, Ж. Жеңіс ежелгі түркілердің дүниетанымының мемлекеттік идеологияға негіз болып Мәңгілік Елдің түпқазығы болғанын былайша дәлелдейді: «Ортағасырлық түркі мемлекеттерінде дәстүрлі дүниетаным жан-жақты идеологиялық сипатқа ие болды. Дәстүрлі дүниетаным мемлекеттегі халық пен табиғат арасындағы қатынасты, этносаралық қарым-қатынасты, халық пен билік, билік пен мемлекет арасындағы қарым-қатынасты реттеуде идеологиялық тетік қызметін атқарды. Осы идеологиялық тетікті іске қосушы әрі біріктіруші Тәңірі сенімі болса, осы идеологиялық жүйенің мұраты түркілердің дәстүрлі дүниетанымындағы «Жер-Су» ұғымымен тығыз байланысты «Мәңгі Ел» идеясы болды. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгі Ел» идеясы да мәңгі мемлекет, мәңгі халық мағынасын білдіріп, жалаң, жылтырақ идея емес, керісінше, түркілердің дүниетанымымен бекітілген, тұрақты, негізгі идея екендігін байқауға болады. Көріп

отырғанымыздай, түркілердің дәстүрлі дүниетанымы тек қана халықтың сенімі ғана емес, мемлекет пен халықты, мемлекет пен көрші елдердің арақатынасын реттейтін саяси құрылым болды. Осы көне түркілік «Мәңгі Ел» идеясын жатжерлік идеяларға тосқауыл болып, Қағанатты саяси-экономикалық тұрғыдан күшейтуге қабілетті идеологияны жетілдіріп, дамыту түркі идеологтарының негізгі міндеті болды. Бірінші Түркі қағанатының құрылуынан бастап, Қазақ хандығының гүлдену дәуірі кезеңі аралығында «айгуджы», «көлеркін», «бек», «би» деген әртүрлі атауға ие болған осы идеологтар дәстүрдің сақталуын, дамуын жіті қадағалап отырды» [2; 51] деп көрсетеді.

Еуразия өлкесінің сан ғасырлық тарихы, қазақ халқының этногенезі мен этнографиясын зерттеу барысында қазақ мәдениеті мен руханияты ислам өркениеті мен дүниесінің ажырамас бөлшегі екендігін көруге болады. Қазақстанның кең-байтақ территориясы мен Еуразия аумағын мекендеген түркі ұлыстары IX ғ. басында ислам дінін қабылдап, кейін осы территорияға иелік еткен ұлыстардың ұрпақ жалғастырған халықтары өз дүниетанымында ислам құндылықтарын дәстүрлі бағдар етіп қадір-қасиетімен біріктірген. Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі кезеңдерде территориямызда түрлі мемлекеттік бірлестіктер тарихында ислам ұлттық менталитеттің негізгі дінге ретінде өміршеңдік танытқандығына тарихи деректер дәлел болады. Тіпті атеизм жарияланған кеңестік отаршылдық саясат қазақ дүниетанымдағы исламды жоя алмады. Қазақ даласындағы ислам ерекшеліктерін талдауда әлі күнге дейін отандық ғалымдар арасында бір тұжырымға шынайы біріккен пікірлер аз. Ислам рухани тазалық пен құндылықтардың өзегі, адам болмысының тұтастығын қамтамасыз ете алатын пәрменді күш ретінде адамзат санасына ұялай бастағандығы ең маңызды фактор. Қазақстандағы діни жағдайды сараптау динамикасы ежелгі кезеңнен бастап кеңестік кезеңдегі уақытта қарама қайшылықты тенденциялар бар екендігін айшықтайды. Жалпы, ислам өзінің өміршеңдігін және тұрақтылығын дәлелдеді. Себебі, ежелгі түркі даласына дін ретінде енген ислам, кейін қазақ дүниетанымына мәдени негізде толыққанды енді. Халқымыздың барлық салт-дәстүрлерінің исламнан бастау алатындығы ислам құндылықтарының халықтық санада берік бекігендігінен көруге болады [8].

Ислам дінінің қазақ мәдениетіндегі орны мен тарихи ерекшеліктері жөнінде көптеген еңбектер жазылған. Солардың тақырыбымызға қатысы барына шолу жасасақ. Белгілі тарихшы, исламтанушы Назира Нұртазина өзінің «Ислам діні қазақ қоғамының, мемлекетінің, мәдениетінің идеялық, құқықтық, саяси және рухани адамгершілік фундаменті болды. Қазақ халқының дәстүрі мен мәдениетін біз көшпенділікпен байланыста дамыған көне түркі мұрасы мен бүкіл адамзат тарихына пәрменді рухани фактор болып келген ұлы ислам дінінің бір-бірімен кездесіп, байланысып, сіңісуінің заңды қорытындысы, жемісі деп бағалауымыз керек. Тарихилық пен диалектикалық ойлау тұрғысынан қарасақ, ежелгі түркі дәстүрі өзгермей, бір орында тұруы мүмкін емес еді. Ол уақыты келгенде міндетті түрде түбегейлі өзгеріске, трансформацияға ұшырап, түрленіп, руханилануы керек болды. Ислам діні арқасында түркілер қоғамы жаңа сапалық деңгейге көтеріліп, моральдық, идеологиялық, мәдени-гуманитарлық жағынан толыққанды өркениеттік негіздерді қабылдауға мүмкіндік алды» [9; 136] деп көрсетеді.

Әлемде әрбір ұлттың ғасырлар бойы жинақтаған рухани байлығы діни құндылықтармен астасып жатады. Бұл ислам құндылықтарына да байланысты. Исламның келуі — он бес ғасыр бойы әлемнің, миллиардтаған адамдарының, әртүрлі этникалық қауымдастықтың, оның ішінде қазақ этносының да тұрмыс пен салт, дүниетанымына әсер еткен күрделі тарихи құбылыс.

Ортағасырлық әдеп әдебиеті сол кезеңдегі мұсылман қоғамының білімді бөлігінің құндылықтық бағдардағы бағытын көрсетеді. Әдептер білімді және мәдениетті адамдардың біріккен образын танытатын жарқын өкілдері болып табылады. Әдеп дегеніміз — тәрбиелілік пен білімділік нормаларының бірлігі. Әдепке тек діни білім ғана емес, сондай-ақ зайырлы ғылымдар, атап айтқанда, философия, астрономия, математика, жаратылыстану, этика арнайы мінез-құлық моделін жасақтады. Осылайша ислам мәдениетіндегі құндылықтардың гуманистік бағыттылығы анық көрінді. Бұл бағыт адамдар бойында адамгершілік қасиеттерін сіңіруді негіз етті. Орта ғасырлардағы ислам мәдениетінде гуманистік құндылықтар үш аспектіде көрініс тапты. Біріншісі: діни гуманизм, адамды Алланың ең жоғары жаратылысы ретінде тану. Екіншісі: әдеп гуманизмі, жалпы адамзаттық құндылықтардың насихатталуы. Үшіншісі: Әбу-Хайн ат-Таухиди жазбаларындағы «Адам адамға қайшылық тудырады» идеясында нақты анықталған философиялық гуманизм [8; 113].

Исламның қазақ даласына енген алғашқы, әрі одан кейінгі кезеңдерінде дүниетанымдық көпқырлылығы, әсіресе, адамгершілік мәселелері адамның күнделікті тіршілігінде ғана емес, Даланың ұлы дана ойшылдарының философиялық тұжырымдарында да көрініс тапты.

Қорытынды

Осылайша, көне заманда болмыстың қай кезеңі болмасын, адамдар қандай да бір құдыретке сенуге ұмтылған. Діни немесе басқа да нанымдар адамдар сана-сезімін байлаған. Олардың ішінде: Фетишизм — табиғи заттарға табыну. Тотемизм — Тотем белгілі бір әлеуметтік топ үшін оның генеологиялық бастауы әрі желеп-жебеушісі, рәміз (символ) әрі ең басты құндылық. Магия — белгілі бір сиқырлықтың барысында болжау қабілетінің көмегімен табиғи заттар мен құбылыстарға қоғамдық өмірдің барысында, кейінірек өз мүмкіншілігімен адамдарға әсер ете білу. Анимизм — айналадағы көзге көрінбейтін заттардың тіршілік ететініне, табиғаттан тыс елестердің — жандар мен аруақтардың әрекет өмірлеріне сену. Міне, осы құбылыстарды алғашқы қоғамдық құрылыстың кезінде діни сенімдер деп, олар әр қилы және әртүрлі мәнде болады деп түсіндіреді. Солай бола тұра, оларға ортақ нәрсе — айналадағы нақты дүниенің үстінен бір күштің үстемдік етуін жоққа шығара алған жоқ.

Қазақтардың діні, дәстүрі, дүниетанымы ғасырлар бойы қалыптасып, өзара кірігіп, бөлінбес бірегей құндылыққа айналды. Ислам діні қазақ ұлтының ұлт ретінде қалыптасуына, әдеп пен құқық нормаларының орнығуына ықпал етіп, қазақ даласындағы материалдық және рухани мәдениеттің өрістеуіне жол ашты.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): [төрт томдық]. — Алматы: Атамұра, 1996. — I т. Палеолит дәуірінен соңғы орта ғасырларға дейінгі Қазақстан. — 544 б.
- 2 Сыздықов С. Мәңгілік Ел идеясы: қалыптасуы, үш негізі, тарихи сабақтастық / С. Сыздықов, С. Қанаев, Ж. Жәніс. — Астана: Фолиант, 2013. — 320 б.
- 3 Кляшторный С.Г. Имперский фон древнетюркской цивилизации / С.Г. Кляшторный // Отечественная история. — 1998. — № 1. — С. 50-53.
- 4 Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия / Л.Н. Гумилев. — Баку: Азернешр, 1990. — 245 с.
- 5 Сартқожаұлы Қ. Байырғы түріктердің мемлекеттілігі және ел басқару жүйесі / Қ. Сартқожаұлы // Қазақ мемлекеті және Еуразия кеңістігі: тарихы мен қазіргі кезең: IX Еуразиялық ғыл. форум материалдарының жин. — Астана, 2014. — 380 б.
- 6 Гумилев Л.Н. Древние Тюрки / Л.Н. Гумилев. — Москва, 1993. — 504 с.
- 7 Бернштам А.М. Социально-экономический строй Орхон-Енисейских тюрок VI-VIII веков. Восточно-Тюркский каганат и кыргызы. — Москва-Ленинград, Изд-во Академии наук СССР, 1946. — 146 с.
- 8 Оңғарбаев Е.А. Қазақ мәдениеті және ислам құндылықтары / Е.А. Оңғарбаев. — Алматы: Көкжиек, 2013. — 272 б.
- 9 Нұртазина Н. Қазақ мәдениеті және ислам (тарихи мәдениеттанулық зерттеу) / Н. Нұртазина. — Алматы: Өнер, 2002. — 208 б.

Г.К. Мырзахмет, Д.И. Алпысбаева, Г.Б. Данабекова

Религиозное, духовное мировоззрение казахов и его влияние на общество: исторический анализ

Актуальность темы исследования определяется тем, что в настоящее время наблюдается устойчивый рост общественного и научного внимания к духовному, культурному наследию Казахстана, а также к истории и современным проблемам духовной жизни. В связи с этим, в статье рассмотрена история распространения ислама в Казахстане, проанализированы деятельность мусульманского духовенства и специфика религиозного и духовного мировоззрения казахов. Авторами данной статьи раскрыты специфические, этнические черты религиозной и духовной жизни казахов и показано влияние на него хозяйственно-бытовых факторов.

Ключевые слова: история Казахстана, мировоззрение казахов, религия, ислам, духовная жизнь, казахское общество, культурное наследие, культура.

G. Myrzakhmet, D. Alpysbayeva, G. Danabekova

Religious, spiritual worldview of the Kazakhs and its influence on society: historical analysis

The relevance of the research topic is determined by the fact that at present there is a steady growth of public and scientific attention to the spiritual, cultural heritage of Kazakhstan, as well as to the history and modern problems of spiritual life. In this regard, the article examines the history of the spread of Islam in Kazakhstan, analyzes the activities of the Muslim clergy and the specifics of the religious and spiritual worldview of the Kazakhs. The authors of this article reveal the specific, ethnic features of the religious and spiritual life of the Kazakhs and the influence of economic and everyday factors on it.

Keywords: history of Kazakhstan, worldview of the Kazakhs, religion, Islam, spiritual life, Kazakh society, cultural heritage, culture.

References

- 1 (1996). Qazaqstan tarikhy (kone zamannan buginge deiin) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)]: I Tom. Paleolit dauirinen songy orta gasyrlarga deuingi Qazaqstan [Kazakhstan from the Paleolithic to the Late Middle Ages]. Vol. 1. (Vols. 1-4). Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 2 Syzdykov, S. (2013). Mangilik El ideiasy: qalyptasuy, ush negizi, tarikhi sabaqtastyq [The idea of the Eternal Country: formation, three foundations, historical continuity]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 3 Kliashorny, S.G. (1998). Imperskii fon drevnetiurkskoi tsivilizatsii [Imperial background of ancient Turkic civilization]. *Otechestvennaia istoriia — Domestic history, 1*, 50-53 [in Russian].
- 4 Gumilev, L.N. (1990). Tysiacheletie vokrug Kaspiia [A millennium around the Caspian Sea]. Baku: Azerneshr [in Russian].
- 5 Sartkozhauli, K. (2014). Bayirgi turikterdin memlekettiligi zhane el baskaru zhuiesi [Statehood of the ancient Turks and the system of governance of the country]. *Qazaq memleketi zhane Euraziia kenistih: tarikhi men qazirhi kezzen: IX Yeuraziialyq gylymi forum materialdarynyn zhinagy — Kazakh state and Eurasian area: history and modernity: Proceedings of the IX Eurasian Scientific Forum*. Astana [in Kazakh].
- 6 Gumilev, L.N. (1993). Drevnie Tiurki [Ancient Türks]. Moskva [in Russian].
- 7 Bernshtam, A.M. (1946). Sotsialno-ekonomicheskii stroi Orkhono-Eniceiskikh tiurok VI-VIII vekov. Vostochno-Tiurkskii kaganat i kyrgyzy [Socio-economic system of the Orkhon-Yenisei Turks of the VI-VIII centuries. The Eastern Turkic Khaganate and the Kyrgyz]. Moscow-Leningrad [in Kazakh].
- 8 Ongarbaev, E.A. (2013). Qazaq madenieti zhane islam qundylyqtary [Kazakh culture and Islamic values]. Almaty: Kokzhiiek [in Kazakh].
- 9 Nurtazina, N. (2002). Qazaq madenieti zhane islam (tarikhi madeniettanulyq zertteu) [Kazakh culture and Islam (historical and cultural research)]. Almaty: Oner [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Мырзахмет Ғалия — PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0001-8786-7074>

Алпысбаева Ғалия — тарих кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0003-0335-2204>

Данабекова Динара — Білім берудегі тарих және география кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0006-7920-594X>

Information about the authors

Myrzakhmet Galia — PhD student, Akhmet Yassawi University, Turkestan, Kazakhstan;

Alpysbayeva Galia — Senior lecturer of the Department of history, Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan;

Danabekova Dinara — Senior lecturer of the Department of history and geography in Education, Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan.

B. Yensepov¹ , S. Tokbolat² , B. Dzhursinbaev³

¹Kazakh Agrotechnical Research University named after S. Seifullin, Astana, Kazakhstan

²Taraz International innovative institute named after Sh. Murtaza, Taraz, Kazakhstan

³Taraz Regional University named after Dulati, Taraz, Republic of Kazakhstan

(E-mail: ensepov_81@mail.ru; seiltokbolat@gmail.com; bakytzhan_72@mail.ru)

The rebellion of the Syr-Darya kazakhs, led by Zhanhozha Nurmukhameduly, in opposition to the Russian empire's expansionist policy

In the article the 1950s uprising of the Syr-Darya Kazakhs, led by Zhankozha Nurmukhameduly, as a response to the encroaching expansionist policies of Imperial Russia was considered. It uncovers the oppressive tactics employed by the tsarist government's local officials. The study highlights how the construction of coastal forts along the banks of Syr-Darya River enabled control over the pastures and wintering grounds of the Junior Horde Kazakh clans. The study additionally reveals archival discoveries, such as the substitution of the Hojaniyaz fortress, which fell due to the directives of the Orenburg frontier commission, with the Kazaly fort. The study links these events to the revolt of the disenfranchised tribes in the lower Syr-Darya region. Through the use of newly available archival data, it offers a detailed examination of the structure and progression of the uprising. Furthermore, the research thoroughly details the arming of Russian-Cossack forces with sophisticated weapons, ammunition, and technical means employed to suppress the rebellion. The research posits that the timeframe of the Syr-Darya Kazakhs' liberation uprising spanned from 1856 to 1862, thereby contesting the previously accepted historical timeframe of 1856-1857.

Keywords: Russian Empire, Khanate of Khiva, Fort Raim, Hojaniyaz, Fort Kazaly, Zhanhozha Nurmukhameduly, Azbergen Munaytpasuly, V.A. Perovsky.

Introduction

The 19th-century Russian expansion into Central Asia, particularly along the Syr-Darya, presents a critical juncture in the historical narrative of the region. This period, marked by the Russian Empire's strategic maneuvers, significantly altered the socio-political landscape, especially for the Kazakh tribes whose traditional way of life and societal structures faced unprecedented threats. To fully comprehend this era, it becomes essential to explore the political and social situation of Kazakhstan under Tsarist rule, with a specific focus on regions like the Syr-Darya area.

Research in this area relies heavily on scholarly articles that investigate the nature of Russian dominance along the Syr-Darya and the ensuing resistance by the local population. Such a detailed examination is crucial for understanding the broader implications of Russian colonization on Kazakh society. The Russian Empire's agenda extended beyond mere territorial annexation; it sought to dismantle traditional Kazakh societal structures, divide the Kazakh steppe, and, ultimately, weaken the state's sovereignty. This aggressive policy triggered a sustained national liberation movement fueled by the local population's growing dissatisfaction with Russian intrusion.

One of the most notable manifestations of this resistance was the mid-19th-century struggle for freedom led by the Shekti clan in the lower reaches of the Syr-Darya. Characterized by direct confrontation with the invading Russian army, sabotage of the tsarist-constructed fortresses, and opposition to oppressive taxation policies, this struggle exemplifies the depth and complexity of Kazakh resistance. Understanding the significance of these actions requires a specialized study that delves into the motivations, strategies, and implications of this resistance movement.

The research problem, therefore, lies in bridging the gap in historical understanding of these events. While there is extensive literature on Russian imperial expansion, the specific socio-political impacts on the Kazakh tribes, particularly along the Syr-Darya, remain underexplored. The nuanced responses of these tribes, their strategic resistance, and the roles of key figures within these movements have not been comprehensively examined, particularly in the context of their underlying motivations and objectives. This gap hinders a complete understanding of the regional upheaval during this critical period and the enduring effects on Kazakh national consciousness and identity.

In essence, this research endeavors to unravel the complexities of the Kazakh response to Russian expansion. By providing a comprehensive account of this transformative era in Central Asian history, the study aims to contribute to the nuanced understanding of the historical trajectory of the region, emphasizing the significant impact of these events on the formation of Kazakh national identity and the region's socio-political landscape.

In the vast landscape of historiography covering Russian imperial expansion, a nuanced understanding of the socio-political ramifications for the Kazakh tribes along the Syr-Darya remains relatively unexplored. The intricate responses of these tribes, their resistance strategies, and the pivotal roles of central figures within these movements have not been thoroughly examined, especially concerning their motivations and strategic objectives. This gap in historical understanding hinders a comprehensive understanding of the regional upheaval during this critical period.

This study is propelled by the question: How did the Russian Empire's military expansion policy along the Syr-Darya influence the socio-political dynamics in the region, and what were the consequent impacts on the Kazakh resistance movements, specifically focusing on the strategic responses and the underlying motivations of key historical figures like Zhankozha Nurmuhameduly?

The research posits that the Russian Empire's military expansion catalyzed far-reaching socio-political changes within the Syr-Darya region. This expansionist policy triggered a multifaceted resistance movement among the Kazakh population, far from being a mere reactionary response. It was a deliberate reaction to the systematic usurpation of land, cultural suppression, and economic exploitation by the Russian authorities. Figures such as Zhankozha Nurmuhameduly were not only central to this resistance but also exemplified a strategic and nationalistic response to the geopolitical circumstances of the time.

This study aims to enrich the historical narrative of Central Asian resistance movements, particularly against Russian imperialism. Through a detailed analysis of archival materials, historical accounts, and scholarly works, it seeks to offer an in-depth perspective on the resistance strategies employed, highlight the roles of key Kazakh leaders, and evaluate the broader implications of these movements on regional history and identity formation. The goal is to bridge the existing knowledge gap and provide a nuanced understanding of this crucial historical period, emphasizing its enduring impact on Kazakh national consciousness and identity.

Methods

The methodology section of this research focuses on providing an objective assessment of the Russian Empire's military expansion policy along the Syr-Darya. This is achieved through a comprehensive analysis of both existing literature and newly available archival documents, incorporating them into the scientific discourse.

A significant portion of primary data was sourced from the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan. These archives offered invaluable documents detailing the Kazakhs' resistance against Russian colonization, the strategies employed by the tsarist administration to occupy the region, and the operational procedures of its military-administrative offices in countering the Kazakh liberation efforts. Additionally, insights were gleaned from the statements of Russian army and border chiefs, providing perspectives on the interactions and conflicts between the Kazakhs of the Syr-Darya and the tsarist administration.

The research involved a thorough review of numerous published scientific works to ensure a comprehensive understanding of the historical context. These works provided a foundational knowledge base and helped in contextualizing the archival findings.

Documents from the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan, specifically from fund No. 715 "Colonel Serebrennikov's information about the Turkestan region" were also scrutinized. This collection yielded data on the diplomatic activities of the Russian administration, the construction of fortresses on Kazakh lands, and the political and social dynamics within the local clans. This information was crucial in delineating the broader impact of the Tsarist Russian Empire's conquest campaigns, the local population's response, and the roles of key Kazakh leaders and figures.

The research adhered to principles of historicity and systematicity, ensuring that the analysis remained anchored in historical contexts and was systematically structured. Comparative analysis was employed to draw parallels and contrasts between various data sources, enhancing the depth of understanding. The methodology was guided by a commitment to objectivity and scientific rigor, ensuring that the conclusions drawn were based on evidence and scholarly analysis rather than conjecture or bias.

The archival data were systematically categorized and critically analyzed. This process involved correlating the newly discovered archival information with existing historical narratives, thereby allowing for a more nuanced understanding of the Russian Empire's policies and their implications on the Kazakh populace.

In summary, the research methodology combined a meticulous review of archival sources with a critical analysis of existing literature, underpinned by a rigorous academic approach. This blend of primary and secondary sources, coupled with a methodical analytical framework, provided a comprehensive understanding of the complex historical events during this challenging period.

Discussion

The literature review on the study of the Russian Empire's military expansion policy in the Syr-Darya region reveals a significant shift in historiographical perspectives over time. Initially, Soviet historiography, as exemplified by the works of T. Shoiynbaev [1], N.A. Khalfin [2], B.S. Suleymenov, and V.P. Basin [3], approached this subject predominantly through a Marxist-Leninist lens. This perspective often recast the Russian Empire's aggressive expansionist policies as a process of "voluntary joining", reflecting the ideological biases inherent in Soviet historical analysis.

However, post-independence scholarship has marked a departure from this one-dimensional interpretation. Historians have started to re-evaluate the narrative of national liberation, emphasizing the roles and positions of key individuals in the resistance against Russian colonial policies. A notable contribution in this regard is the monograph by S.M. Mashimbaev [4] (1994), which offers an in-depth analysis of the colonial policies and military-administrative structures of the tsarist government in South Kazakhstan. Mashimbaev's work is instrumental in shedding light on the complexities and nuances of the Kazakhs' opposition to Russian rule.

Furthermore, the perspective on the national liberation movement of the Kazakh people has been enriched by the inclusion of foreign historiography. K.L. Esmagambetov's work [5] (1994) stands out in this context. Esmagambetov integrates the methodological positions and conclusions of international researchers, thereby broadening the understanding of the liberation struggle. His approach allows for a more comprehensive interpretation of the actions and impacts of historical figures such as Zhankozha Nurmukhameduly and Davit Asauuly, situating them within the broader context of the Kazakh people's national liberation struggle.

Overall, the literature review underscores a dynamic evolution in the historiography of the Russian Empire's expansion in the Syr-Darya region, transitioning from a Soviet-era class-based analysis to a more multifaceted and inclusive understanding that incorporates both local and international scholarly perspectives.

Results

During the 1850s, Kazakh dissatisfaction with the tsarist administration's colonial policies in the Syr-Darya region escalated significantly. The Russian authorities, aware of the mounting unrest and confined to the Perovsk fort, recognized the increasing danger. In 1855, responding to this threat, the Russian government decided to establish a new fort on the Kazaly branch, considering the strategic position and remoteness of the Rayim fortress, with the intent of utilizing it as a port. This strategic move was partly aimed at mitigating the imminent threat from Khiva to the Rayim area. The opportunity for Russian expansion presented itself when the Kungrat uprising erupted in Khiva, leading to the destruction of the Khoja Niyaz fortress along the lower Syrdarya. Consequently, on March 9, 1856, the Governor-General of Samara and Orenburg tasked College Assessor Osmolovsky with a crucial mission: to gather 50 camels from the Kazakhs for the purpose of seizing the abandoned Khoja Niyaz fortress and constructing a bridge over the Kuan Darya River [6]. This resulted in the construction of the Kazaly fort, effectively replacing the demolished Khoja Niyaz fortress. The personnel and operations of the Rayim fortress were subsequently transferred to this new location [7; 79–80]. With these strategic moves, including the linking of the Perovsk fort with other fortifications, the Russian administration laid the groundwork for further incursions towards the Kokand Khanate, aiming to extend its influence along the Syr-Darya. However, these expansionist ambitions were interrupted by the onset of the Kazakh uprising in the Aral region in 1856, which temporarily derailed the Russian imperial plans.

The Syr-Darya Kazakh Uprising, which began in December 1856, represented a significant confrontation against the colonial endeavors of the Russian Empire. Orchestrated by Zhankozha Nurmukhameduly, a prominent figure within the Shekti tribe, this insurrection highlighted the complexities of Kazakh-Russian relations during this era. A.A. Abdualiev, a scholar specializing in the interactions between Kazakh and Khiva societies, sheds light on the nuanced dynamics that led to Zhankozha's initial acceptance and eventual repudiation of a Russian noble title. Abdualiev identifies the tax policies enforced by Obruchev during the

erection of the Raim fortress as a pivotal factor influencing Zhankozha's change in loyalty. Despite initially embracing the conferred Russian nobility, Zhankozha orchestrated a revolt in retaliation to Obruchev's violation of a crucial agreement. This accord promised that Kazakhs would be subjected to taxation solely per household and for the utilization of camels in transport. However, the contravention of these terms incited Zhankozha to mobilize resistance against the imperial Russian authority [8; 138].

In 1856, the Aral region became the epicenter of a notable Kazakh insurrection led by Zhankozha, marking a pivotal moment in Central Asian resistance against external dominion. This uprising was characterized by its strategic collaboration with Azbergen Munaitpasuly, a revered military and strategic figure in Central Asia. Evidence of their cooperation is documented in a letter from V.A. Perovsky to the Ministry of Foreign Affairs, dated August 11, 1856. This correspondence highlights Azbergen's newly acquired title of "bek" in Khiva and his allegiance to Eset Kotibaruly. It further outlines Azbergen's invitation to Eset to consolidate forces on the Usturt plateau, with plans to muster a contingent of 2000 at the onset of winter. The strategy aimed to sway, or when necessary, coerce the allegiance of Kazakhs who had succumbed to Russian control, with explicit intentions to assault Kazakh settlements should they resist [9].

Zhankozha, in alignment with this strategic pact, engaged with the peasantry under Khiva's influence. In response, Azbergen Bi, leading the Khiva tribes, expressed readiness to support, though he stipulated that his involvement could only commence in the following spring [10]. However, this collaborative endeavor was ultimately derailed in 1857 by a Turkmen insurrection within Khiva, which obstructed Azbergen Bi's capacity to partake in the anticipated uprising. This disruption underscores the volatile dynamics of regional alliances and the challenges faced in mobilizing a unified resistance against the imposing Russian influence.

The strategic implications of the Khiva Kazakhs, under the leadership of Azbergen Bi, siding with Zhankozha's insurrectionary efforts are illuminated through the reflections of Fliegel adjutant Butakov in his correspondence to the Orenburg corps commander dated September 14, 1863. Butakov, revisiting the tumultuous period of 1856-1857, recounted the extensive regional upheavals orchestrated by Zhankozha Batyr. Russian military forces, already spread thin, found themselves hard-pressed to secure their fortifications, particularly as insurgents sabotaged essential supplies, including grass reserves. The crisis reached a point where General Fitingoff, dispatched from Perovsky with a significant military detachment, was necessitated to quell the uprising. Nevertheless, the rebellion's quelling did not eradicate the prevailing unrest, underscored by the spiritual endorsement the Khiva Kazakhs offered to the insurgents and the missed opportunity by the Kokand to leverage the turmoil. Butakov highlighted the persistent threat posed by internal dissent among influential Kazakh clans, exacerbated by the Russian military's insufficient presence in the region. He pinpointed the fragility of security along the Syr-Darya line to ongoing disturbances in Khiva and Kokan, further threatened by potential actions from the Emir of Bukhara [11].

The potential for the rebellion's escalation was further underscored by the head of the Orenburg border commission, who raised alarms over the Senior Shekty clan (tileukabaq) of Kazakhs in Khiva potentially rallying behind Zhankozha, significantly broadening the scope of the uprising [12]. The rebellion's extensive reach, engulfing the entire Kazaly region with over three thousand participants and centralizing around the strategically fortified Zhankala by Azbergen, highlighted the rebellion's meticulously organized and premeditated nature. This situation underscored the strategic and political complexities faced by the Russian Empire in managing peripheral insurrections, reflecting the nuanced dynamics of regional resistance movements and the intricate interplay of alliances that could significantly influence the stability of Russian colonial dominions in Central Asia.

The uprising within the Kazaly region can be directly attributed to a decisive action by the commandant of Fort No. 1, who authorized the redistribution of land proximal to the fortress to Russian settlers, thereby stripping Kazakh families of their ancestral agricultural territories. This forceful eviction relegated these families to lands poorly suited for farming, particularly due to the absence of essential irrigation resources such as running water, starkly undermining the Kazakhs' ability to sustain their agrarian lifestyle and infringing upon their historic land rights [13; 44]. This incident was not an anomaly but a manifestation of the systematic exploitation enacted by Russian authorities on the Kazakh populace since their encroachment into the Aral region.

The extent of exploitation imposed on the Kazakhs was vast, encompassing not only a household tax but also a plethora of oppressive duties. These included the repair and maintenance of infrastructure like roads and bridges, the construction and upkeep of canals, providing support to the local administration, monetary contributions for the travel expenses of officials, accommodations for visiting personnel, and the provision of firewood. Furthermore, the tsarist regime compelled thousands of Kazakhs to participate in the con-

struction of fortifications, offering no remuneration for their labor. Such colonial exploitation practices incited profound resentment among the Kazakhs.

This burgeoning discontent towards the Russian imperial policies eventually sparked a widespread rebellion across the Kazaly region, with participation from over three thousand individuals. The Zhankala fortress became the epicenter of this revolt, symbolizing the strategic and symbolic resistance against Russian oppression. A confidential communiqué from Mikhailov, the commander of the Ural fortress, to Fitingof, the head of the Syrdarya line, disclosed the heterogeneous composition of Zhankozha's rebel forces. This diversity not only illustrates the multi-faceted nature of the insurgency but also signals the extensive dissatisfaction and solidarity among various Kazakh clans against the imperial Russian regime [14].

The uprising saw the participation of clans from the Alimuli tribe, marking the initial core of the insurrection. As the conflict escalated, these clans were bolstered by additional Kazakh tribes from the arid sandy regions, illustrating the widespread tribal solidarity against Russian encroachments. The rebellion was co-led by prominent figures such as Sultanbüri, Dabyl, Khozha Baymuhamed, among others, who stood alongside Zhankozha, unifying various factions under a common cause. The insurgents, primarily armed with rudimentary tools like clubs, hoes, and other agricultural implements, showcased their resilience and determination against a well-armed adversary. Despite the scarcity of firearms among the rebels, their concerted effort posed a considerable challenge to the Russian forces.

This formidable challenge prompted the tsarist administration to reassess its strategy, notably attempting to mend frayed relations with the Kokan Khanate. In a significant gesture reflective of the uprising impact, the Russian authorities were compelled to unconditionally release all Kokhanid captives held in Perovsky [15]. This act underscored the rebellion's influence on altering Russian policies and strategies in the region.

In mid-December 1856, the rebellion under Zhankozha's leadership took a decisive turn with the demolition of the Cossack-inhabited settlement of Soldatskaya Sloboda. This initial offensive act was quickly followed by a strategic advance towards key Russian fortifications, including Kazali Fort No. 1 and Perovsk Fort, situated along the vital Syrdarya line. The insurgents executed a series of surprise attacks, signaling a significant escalation in their campaign against Russian control.

By the end of December, the rebellion's intensity further amplified as Kazaly found itself effectively besieged. A detailed account from the head of the Kazaly fort, dispatched to Perovsky on December 28, conveyed the critical state of affairs: the fort was encircled on all sides except the north by the rebels, who had taken strategic positions ready to counter any movement by the Russian forces. This report underscored the insurgents' tactical readiness to advance to the edge of the field at the slightest indication of Russian army movement. In anticipation of an imminent assault, the garrison inside the fort was on high alert, undertaking preparations that included the transportation of hay and the reinforcement of the fort's more vulnerable sections to enhance their defensive capabilities [16].

Mikhailov, at the helm of a Russian detachment consisting of a hundred Cossacks, fifty infantrymen, and armed with one cannon, faced off against the rebels encircling the fortress. The insurgents were not only successful in eliminating three Cossacks but also in setting ablaze the stored grass, a strategic blow to the Russian supplies. Simultaneously, a different faction of the rebellion engaged in combat with another Russian contingent led by Major Bulatov, indicating the widespread and coordinated nature of the insurgent actions. These skirmishes, which continued until the end of December, were marked by their intensity and the changing fortunes of both sides.

In light of the escalating situation and the unexpected ferocity of the uprising, Orenburg Governor-General Perovsky issued orders to Fitingof, the commander of the Syr-Darya line, to suppress the rebellion. Concurrently, Zhankozha and his rebels were laying the groundwork for a major offensive against the Kazaly fort. By January 1857, the rebel forces had grown to approximately five thousand strong, a testament to the uprising's momentum and the rallying power of Zhankozha's leadership. Following Perovsky's directive, Fitingof mobilized a significantly reinforced strength on January 9, comprising 300 Cossacks, 320 infantrymen, equipped with a cannon and two rocket launchers, as detailed in historical records [17]. This preparation signaled a notable intensification of the military response to the rebellion, reflecting the serious threat the insurgents represented.

The confrontation reached a pivotal moment in the Arykbalyk valley near Kazaly, where the rebels, utilizing the natural cover provided by reeds, executed a surprise attack on the Russian army. This ambush resulted in six Russian soldiers being wounded, underscoring the rebels' tactical acumen and their ability to inflict damage despite the disparity in arms. As the battle approached a critical juncture, the rebels launched

a bold assault, demonstrating their resilience and determination to challenge the Russian military presence. This significant encounter highlighted the strategic and determined efforts of the Kazakh fighters under Zhankozha's command, marking a crucial phase in the rebellion's ongoing struggle against Russian domination.

Despite their valiant efforts and tactical ingenuity, the rebels faced insurmountable odds due to the superior firepower of the Russian troops, who wielded heavy artillery and rifle fire. The ferocity of this engagement inflicted heavy losses on the rebel forces, compelling them to withdraw from the field of battle. Among those grievously wounded was Zhankozha, the rebellion's leader, whose life was narrowly saved by the quick actions of his comrades, pulling him from the brink of death.

In the aftermath of this confrontation, the tsarist forces executed harsh punitive measures against the defeated insurgents. The severity of these reprisals was marked by the looting and systematic destruction of rebel villages, with as many as 212 homes being razed. Moreover, the Russian military confiscated a substantial amount of property, capturing over 20,000 head of cattle from the rebels. This draconian response not only highlighted the punitive intent of the Russian military but also served as a grim reminder of the consequences of rebellion against the tsarist regime.

The uprising led by Zhankozha and the Kazakhs of the Junior Horde ultimately ended in failure. This defeat can be attributed to several critical factors, including a lack of cohesive organization among the rebel forces. The Kazakh insurgents, primarily armed with traditional weapons such as spears, swords, and bows, were drastically outmatched by the Russian military, which was equipped with the most advanced weaponry of the era. Furthermore, the rebellion's geographical limitation to the Syr-Darya region and the absence of a unified effort across different Kazakh clans significantly hampered the uprising's potential for success. This lack of coordination and inferior armament placed the Kazakh rebels at a decisive disadvantage, culminating in their defeat and the harsh repressions that followed.

The defeat of the Kazakh rebels in the uprising led by Zhankozha Nurmuhammeduly is seen more as a setback to their short-term goals rather than a reduction in the historical significance of their struggle. Historian K. Esmagambetov places this event within a broader historical context, highlighting its importance by noting, "Beginning from the 16th century, the Turkic states have faced six confrontations with hostile empires. Such an enduring struggle underscores the indomitable spirit of the rebelling Kazakhs and the extraordinary heroism of their leader, Zhankozha" [18; 11]. Esmagambetov views the rebellion as evidence of a long-standing Turkic resistance against foreign domination and a testament to the Kazakh people's persistent quest for betterment.

The uprising also indirectly affected the local Kazakhs, influencing resistance leaders such as Eset Kotibaruly. Initially in compliance with Russian rule, Eset considered moving to Khiva to reignite the rebellion. Yet, these efforts were thwarted by the vigilant oversight of the tsarist administration, which closely monitored Eset's activities, preventing any resurgence of the uprising [19].

In response to the potential threat of another uprising by the Syr-Darya Kazakhs, the tsarist government issued a decree of amnesty in 1858 [20]. This act of clemency marked a tactical shift in the administration's strategy to manage unrest within the Kazakh population, aiming to quell dissatisfaction and prevent future rebellions. The government's move towards reconciliation sought to stabilize and pacify the volatile region.

After the uprising's suppression, key figures of the rebellion regrouped. Zhankozha traveled to Daukara to join forces with Azbergen, indicating ongoing efforts to unite resistance against Russian rule. Additionally, Bi Dabyl of the Karasakal clan, along with his entire village, joined Azbergen Bi, further demonstrating the strengthened unity among the rebels [21]. This reorganization among the resistance leaders and their followers signifies a spirit of continued defiance and collective struggle for freedom and autonomy, despite the adversities posed by the tsarist regime.

The uprising experienced a notable resurgence in 1860, reinvigorated under the leadership of key figures such as Sultan Buri, Zhankozha, his son Itzhemes, and grandsons Zhankuli and Zhanmyrza. Their continued resistance against Russian authority is a testament to the indomitable spirit and determination of the Kazakh rebels, embodying a relentless pursuit of autonomy and opposition to foreign rule.

In a significant development reported by Governor-General Katenin of Orenburg in a letter to the Russian Minister of War dated March 1860, the rebels achieved a considerable victory. This letter recounts how Zhankozha, with support from Azbergen Bi, managed to decisively defeat a Russian military contingent led by Elekey Kasymov during the winter of that year [22]. This victory not only highlights the Kazakh resistance's strategic acumen and resilience but also their capability to mount effective operations against Russian forces. The continued successes of the rebels underscored their unwavering opposition to Russian do-

minion, reflecting the deep-seated desire among the Kazakh people for self-determination and the preservation of their rights and freedoms.

The participation of Buri Sultan, a relative of Jangazi Khan, in the uprising illustrates the widespread nature of the discontent with Russian rule. Buri Sultan's narrative, marked by initial involvement in robbery, his flight from Khiva to Bukhara, and subsequent movements to Kokan, and then engaging in raids in the Kyzylkum desert, demonstrates the complex socio-political dynamics of the time. His eventual collaboration with Zhankozha in Kyzylkum after an attack on the Russian embassy signifies the broadening scope of resistance against Russian expansion.

Following the suppression of the uprising, Buri Sultan's attempts to mobilize his followers for further actions against Russian interests were met with firm resistance from the tsarist administration. The directive from the Orenburg General-Governorship to the commander of the Syrdarya line to maintain "strong control over the Kazakhs before they start a rebellion" [23] reflects the Russian government's strategic approach to preventing future insurrections. This stance aimed at curtailing the potential for further unrest, highlighting the continuous efforts by the tsarist regime to consolidate control over the region and mitigate the challenges posed by the Kazakh resistance.

The resistance against Russian domination in Central Asia was multifaceted, involving not just armed insurrection but also economic strategies aimed at undermining Russian interests. In 1860, some Kazakh tribes, even those not directly participating in the uprising, engaged in a form of economic resistance by collaborating with the Bukharians. They strategically purchased barley at elevated prices, thereby monopolizing the commodity and obstructing other Kazakhs who intended to sell barley in the Perovsky market on the Syr-Darya's left bank. This maneuver was designed to economically disadvantage the Russians, showcasing the rebels' adaptability and their use of economic tactics as a form of protest [24].

The formal cessation of the uprising was recorded on February 8, 1862, marking a definitive end to this tumultuous period. The surrender of Zhanmyrza Akmurzin, Zhankozha's nephew, to the tsarist authorities at fort No. 1 symbolized the conclusion of the active resistance phase. This event not only represented the physical end of the rebellion but also signified the close of a significant chapter in the history of resistance against Russian expansion in the region [25].

This period of Kazakh resistance against Russian domination, characterized by both military and economic strategies, reflects the complexity of the struggle for autonomy and rights in the face of imperial expansion. The rebels' ability to employ diverse tactics, from direct military engagement to economic sabotage, underscores the depth of their commitment to resisting foreign control and preserving their way of life. The formal conclusion of the uprising, while marking the end of open hostilities, did not erase the legacy of resistance nor the impact of these events on the collective memory and national consciousness of the Kazakh people.

Conclusion

This study delves into the dynamic consequences of the Russian Empire's military expansion along the Syr-Darya in the 19th century, focusing on the socio-political upheaval and specifically the Kazakh resistance movements. At the heart of this investigation were the strategic responses and motivations of key individuals, such as Zhankozha Nurmuhameduly. The research uncovers the nuanced implications of this critical historical period, illustrating that the Russian Empire's territorial ambitions served as more than just conquests — they were catalysts for significant socio-political transformations within Kazakh society.

The findings reveal that the Kazakh resistance was a complex, multifaceted movement, deeply entrenched in a thoughtful reaction to the Russian administration's systematic policies of land usurpation, cultural suppression, and economic exploitation. Guided by strategic nationalistic fervor and a comprehensive understanding of the geopolitical landscape, leaders like Zhankozha Nurmuhameduly orchestrated actions that were part of a broader strategy of resilience and defiance against the overpowering imperial forces.

This research posits that the Kazakh resistance significantly influenced the historical trajectory of the region, affecting subsequent Russian Empire policies and profoundly impacting the Kazakh people's national consciousness and identity. It showcased the Kazakhs' strategic acumen and resilience, underlining their strong desire to preserve cultural integrity and political autonomy.

Contributing to the academic field, this research addresses a crucial gap in the historiography of Russian imperial expansion in Central Asia. Through an exhaustive analysis of archival documents, historical accounts, and scholarly works, it provides a detailed view of the Kazakh resistance strategies, emphasizing the roles of key leaders and the movements' broader implications for regional history and identity formation.

The study highlights the complexities of resistance movements against colonial and imperial forces, stressing the importance of contextualizing historical events within their broader socio-political frameworks. It affirms the Kazakh resistance against Russian imperialism as a testament to the enduring spirit and resilience of a people facing the challenges of colonization. This research not only illuminates a pivotal chapter in Central Asian history but also serves as a poignant reminder of humanity's ongoing struggle for autonomy, self-determination, and the preservation of cultural identity against overwhelming external pressures.

Acknowledgment

“This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19676769)” “Logistics of Imperial Russian military campaigns in Kazakh steppe and Turkestan region: impact and consequences on Kazakh society”.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Шойынбаев Т. Прогрессивное значение присоединения Казахстана к России / Т. Шойынбаев. — Алматы, 1973. — 246 с.
- 2 Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии / Н.А. Халфин. — М.: Наука, 1974. — 408 с.
- 3 Сулейменов Б.С. Казахстан в составе России в XVIII — нач. XX в. / Б.С. Сулейменов, В.П. Басин. — Алматы: Наука, 1981. — 247 с.
- 4 Мәшімбаев С.М. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты / С.М. Мәшімбаев. — Алматы: Санат, 1994. — 135 б.
- 5 Есмағамбетов К. Қазақтар шетел әдебиетінде / К. Есмағамбетов. — Алматы: Атамұра, 1994. — 240 б.
- 6 ЦГА РК. — Ф. 382. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 14.
- 7 Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства / Л. Мейер. — СПб., 1865.
- 8 Абдуалиев А.А. К проблеме характеристики политической деятельности Жанхожи Нурмухаммедова на примере казахско-хивинских взаимоотношений / А.А. Абдуалиев // Вестн. Каз. нац. ун-та. Сер. ист. — 2006. — № 1. — С. 136–138.
- 9 ЦГА Республики Узбекистан. — Ф. 715. — Оп. 1. — Д. 19. — Л. 232–233.
- 10 ЦГА РК. — Ф. 382. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 57.
- 11 ЦГА РК. — Ф. 382. — Д. 1. — Оп. 47. — Л. 125–126.
- 12 ЦГА РУ. — Ф. 715. — Оп. 1. — Д. 17. — Л. 309.
- 13 Мұсабаев Н.Т. Ортаймаған қазаны — қасиетті Қазалы / Н.Т. Мұсабаев, А.Н. Мұсабаева. — Алматы: Атамұра, 1998. — 200 б.
- 14 ЦГА РК. — Ф. 4. — Оп. 1. — Д. 1439. — Л. 37.
- 15 ЦГА РК. — Ф. 382. — Оп. 1 — Д. 5. — Л. 60.
- 16 ЦГА РК. — Ф. 4. — Оп. 1. — Д. 1441. — Л. 35–37.
- 17 ЦГА РК. — Ф. 4. — Оп. 1. — Д. 1441. — Л. 39–40.
- 18 Ел қорғаған Ер Жәкем. — Алматы: Денсаулық, 2008. — 384 б.
- 19 ЦГА РК. — Ф. 1. — Оп. 382. — Д. 17. — Л. 6.
- 20 ЦГА РК. — Ф. 383. — Оп. 1. — Д. 44. — Л. 6.
- 21 ЦГА РУ. — Ф. 715. — Оп. 1. — Д. 21.
- 22 ЦГА РУ. — Ф. 715. — Оп. 1. — Д. 23. — Л. 121–122.
- 23 ЦГА РК. — Ф. 382. — Оп. 1. — Д. 17. — Л. 39.
- 24 ЦГА РК. — Ф. 382. — Оп. 1. — Д. 38. — Л. 237.
- 25 Оспанов А. Жанқожа батыр / А. Оспанов. — Алматы, 1992. — 657 б.

Б. Енसेпов, С. Токболат, Б. Джурсунбаев

Ресей империясының басқыншылық саясатына қарсы Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған Сыр бойы қазақтарының көтерілісі

Мақалада патшалық Ресейдің басқыншылық саясатына қарсы XIX ғасырдың 50-жылдарындағы Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған Сыр бойы қазақтарының көтерілісі қарастырылған. Сол кездегі патша үкіметінің жергілікті жердегі шенеуніктерінің жүргізген саясаты мен олардың шектен тыс озбырлығы ашып көрсетілген. Сыр бойына жағалай бекіністер мен қамалдардың салынуы Кіші жүз

руларының жайлауларымен қоса қыстауларын бақылауға алғандығы нақтыланды. Сонымен қатар, Орынбор шекара комиссиясының ықпалымен қираған Қожанияз бекінісінің орнына шағын ғана Қазалы бекінісі пайда болғаны мұрағат құжаттары арқылы анықталды. Осының барлығы Сырдың төменгі ағысы бойындағы шекті руларының көтеріліс жасауына алып келгендігімен түсіндірілді. Яғни көтеріліс құрамы, барысы тың мұрағат деректері арқылы көрсетілді. Көтерілісті басуда орыс-казак әскерлерінің жаңа заманға сай қару-жарақ, оқ-дәрі, техникалық құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілгені жан-жақты баяндалды. Нәтижесінде Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған Сыр бойы халқының азаттық көтерілісінің хронологиялық шегін бұрынғы тарихнама салған 1856–1857 жылдармен шектемей, 1856-дан 1862 жылға дейін созылды деген қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: Ресей империясы, Хиуа хандығы, Райым бекінісі, Қожанияз бекінісі, Қазалы бекінісі, Жанқожа Нұрмұхамедұлы, Әзберген Мұнайтпасұлы, В.А. Перовский.

В. Енсепов, С. Токболат, В. Джурсинбаев

Восстание сырдарьинских казахов под предводительством Жанхожи Нурмухамедулы против экспансии Российской империи

В статье рассмотрено восстание казахов Сырского региона под руководством Жанхожи Нурмухамедулы в 1950-е годы против захватнической политики императорской России. Раскрылась политика местных чиновников царского правительства в то время и их крайнее самодурство. Выяснилось, что строительство прибрежных крепостей и фортов по Сыру контролировало пастбища и зимовья малочисленных родов сотни. Кроме того, архивные документы показали, что вместо крепости Кожанияз, разрушенной под воздействием Оренбургской пограничной комиссии, возник небольшой форт Казалы. Все объяснялось тем, что это привело к восстанию маргинальных племен нижнего течения Сыра. При этом состав и ход восстания были показаны с использованием новых архивных данных. Подробно описано снабжение русско-казачьих войск современным оружием, боеприпасами и техническими средствами для подавления восстания. В результате авторы настоящей статьи приходят к выводу, что хронологически освободительное восстание народа Сыра под предводительством Жанхожи Нурмухамедулы длилось с 1856 по 1862 годы, не ограничиваясь 1856–1857 годами, на которые ранее указывала историография.

Ключевые слова: Российская империя, Хивинское ханство, крепость Раим, Кожанияз, форт Казалы, Жанхожа Нурмухамедулы, Азберген Мунайтпасулы, В.А. Перовский.

References

- 1 Shoiynbaev, T. (1973). Progressivnoe znachenie prisoedineniia Kazakhstana k Rossii [Progressive significance of Kazakhstan's accession to Russia]. Almaty [in Russian].
- 2 Khalfin, N.A. (1974). Rossiia i khanstva Srednei Azii [Russia and Khanate of Central Asia]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Suleimenov, B.S., & Basin, V.P. (1981). Kazakhstan v sostave Rossii v XVIII–nachale XX veka [Kazakhstan as part of Russia in XVIII — beginning of XX century]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 4 Mashimbaev, S.M. (1994). Patshalyq Reseidin otarlyq saiasaty [Colonial policy of Tsarist Russia]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 5 Esmagambetov, K. (1994). Qazaqtar shetel adebietinde [Kazakhs in foreign literature]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 6 GA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 382. — Op. 1. — D. 4. — L. 14 [in Russian].
- 7 Meier, L. (1865). Kirgizskaia step Orenburgskogo vedomstva [Kyrgyz steppe of the Orenburg department]. Saint Petersburg [in Russian].
- 8 Abdualiev, A.A. (2006). K probleme kharakteristiki politicheskoi deiatelnosti Zhankhozhi Nurmukhammedova na primere kazakhsko-khivinskikh vzaimootnoshenii [To the problem of characteristics of political activity Zhanhozhi Nurmukhammedova on the example of Kazakh-Khivin relations]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya istoricheskaiia — Bulletin of the Kazakh National University. Series historical*, 1, 136–138 [in Russian].
- 9 TsGA Respubliki Uzbekistan [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 715. — Op. 1. — D. 19. — L. 232–233 [in Russian].
- 10 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 382. — Op. 1. — D. 5. — L. 57 [in Russian].
- 11 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 382. — D. 1. — Op. 47. — L. 125–126 [in Russian].
- 12 TsGA RU [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 715. — Op. 1. — D. 17. — L. 309 [in Russian].
- 13 Musabaev, N.T., & Musabaeva, A.N. (1998). Ortaimagan Qazany — Qasietti Qazaly [Kazan, the holy Kazaly]. Almaty: Atamura [in Kazakh].

- 14 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F.4. — Op.1. — D.1439. — L.37 [in Russian].
- 15 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F.382. — Op.1 — D.5. — L.60 [in Russian].
- 16 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 4. — Op. 1. — D. 1441. — L. 35–37 [in Russian].
- 17 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 4. — Op. 1. — D. 1441. — L. 39–40 [in Russian].
- 18 (2008). El qorgagan Er Zhakem [Er Jakem, who defended the country]. Almaty: Densaulyq [in Kazakh].
- 19 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1. — Op. 382. — D. 17. — L. 6 [in Russian].
- 20 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 383. — Op.1. — D. 44. — L.6 [in Russian].
- 21 TsGA RU [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 715. — Op. 1. — D. 21 [in Russian].
- 22 TsGA RU [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 715. — Op. 1. — D. 23. — L. 121–122 [in Russian].
- 23 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 382. — Op. 1. — D. 17. — L. 39 [in Russian].
- 24 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F.382. — Op. 1. — D. 38. — L. 237 [in Russian].
- 25 Ospanov, A. (1992). Zhankozha batyr [Zhankoja batyr]. Almaty [in Kazakh].

Information about the authors

Yensepov Bauyrzhan — Candidate of historical sciences, associate professor, Kazakh Agrotechnical Research University named after S. Seifullin, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-9266-7536>

Tokbolat Seiilkhan — Candidate of historical sciences, Taraz International innovative institute named after Sh. Murtaza, Taraz, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-3987-2917>

Dzhursinbaev Bakytzhan — Candidate of historical sciences, Taraz Regional University named after Dulati, Taraz, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-7476-4968>

Р.Б. Ермаханова *, З.О. Дукенбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: yermahanova.raya@mail.ru; dukenbaevazo@mail.ru)

Шерхан Мұртаза: өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі

Мақалада халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, республикаға еңбегі сіңген қайраткер, көрнекті публицист, қоғам қайраткері Ш. Мұртазаның өмірі мен қоғамдық қызметіне талдау жасалған. Авторлар Шерхан Мұртазаның ұлт, тіл, жер және мемлекет мәселелерімен байланысты публицистикалық шығармаларына баға береді, халықтың рухани мүдделеріне қатысты материалдарын саралайды. Журналистің кейбір публицистикалық материалдарын және оның тақырыптық және жанрлық бағытын зерттеп, оларға сараптама жасаған. Осымен бірге, мақалада Ш. Мұртаза шығармашылығының Қазақстан мемлекеттілігінің қалыптасуына және қазақ халқының ұлттық санасына тигізген әсері қарастырылған.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Шерхан Мұртаза, қоғамдық-саяси қызметі, Шерхан Мұртазаның шығармашылық қызметі, публицист, журналистика.

Kipicne

Қазіргі кезеңде тарихтағы тұлғаның рөліне қатысты мәселелер тарих ғылымының дамуындағы басым тақырыптардың біріне айналды және бұл тарихи биография тарихнамасында «тұлғатану» деген атаумен белгілі. Осы ретте, тарих ғылымының дамуының қазіргі кезеңінде тарихшылар тарихтағы жеке тұлғаның рөлін, әсіресе саяси және қоғам қайраткерлердің өмірі мен қызметін, шығармашылығын, тарих пен жеке тұлғаның өзара қатынасы мен ықпалы мәселелерін зерттеуге үлкен қызығушылық танытуда. Мұндай қызығушылық қазіргі кезеңдегі тарих ғылымындағы айтарлықтай өзгерістердің, атап айтқанда зерттеу қызығушылықтарының қайта бағдарлануы орын алуымен байланысты.

Сонымен бірге, қазіргі қоғамда болып жатқан өзгерістер әртүрлі теориялық және әдіснамалық көзқарастар тұрғысынан қайта қарастыруды қажет етеді. Қоғам мен әлемдік қоғамдастықтың дамуына бұқаралық коммуникация мен ақпарат құралдарының өзіндік ықпалы айтарлықтай. Қазіргі қоғамдағы бұқаралық ақпарат құралдарының институтын аудиториясыз елестету мүмкін емес. БАҚ-тың сәтті жұмыс істеуі үшін ақпараттық өзара әрекеттесуді, аудиторияның әлеуметтік сипаттамаларын және оның кері байланысын зерттеу қажет. Бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдағы рөлі орасан зор. Қазір бұрыннан қалыптасып қалған идеологияны бұзып, жаңа әлеуметтік-саяси көзқарас орнықтырып жатқан заманда ол бұдан да үлкен маңыз ала түскен. Сонымен қатар мемлекеттің өткен тарихына, оның ішінде баспасөз тарихына жаңа тұрғыдан қарау оған түзету енгізуге, қатып қалған идеологиялық схемалардан арылуға үйретеді. Өткен дәуірдегі таңдаулы публицистердің тәжірибесін зерттей, зерделей қолдана отырып, біздің журналистеріміз жас мемлекетіміздің әлеуметтік-экономикалық дамуына, қоғамды әрі қарай демократияландыру және адамгершілік ұрығын себуге ықпал ете алады. Бүгінгі ақпараттар ағымының үздіксіз өсуі, өмірдің алуан ырғағы, адамның жоғары парасаттылық деңгейі публицистерден де, журналистерден де әлеуметтік ақиқат пен ақыл-ой құбылысын терең зерделеуді қажет етеді.

Әрине, еліміздің ХХ ғасыр басындағы ойы озық, көкірегі ояу зерделі өкілдері өздерінің ағартушылық, жазушылық, публицистік қызметтерін туған халқының бостандығы мен тәуелсіздігіне тәрк етіп, ұлттық сезім мен ұлттық сананы оятуға бағыттаса, бүгінгі көсемсөз шеберлері еліміздің ішкі және сыртқы саясатын, нарықтық экономика мен мәдениетімізді жаңа деңгейге көтеруге атсалысуда. Қазақ ұлтының өткенін саралап және болашағын болжай білетін зиялы топтардың арасында Шерхан Мұртаза есімі ерекше орынға ие. Сондықтан, бүгін де шындықты бетке ұстаған суреткер Ш. Мұртазаның журналистік, публицистік рухани мұраларын және қоғамдық-саяси қызметін зерттеу маңызды екендігін атап көрсетуге болады.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: yermahanova.raya@mail.ru

Зерттеу әдістері

Ш. Мұртазаның өмірі мен қоғамдық саяси қызметін зерттеу барысында тарихи құбылыстардың дамуын зерттеуге мүмкіндік беретін танымның жалпы ғылыми принциптері, соның ішінде тарихилық және объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Алға қойған міндеттерді шешу барысында хронологиялық және тарихи салыстыру әдістері қолданылды. Бұл әдістер Ш. Мұртазаның әр кезеңдегі қызметін бірізді анықтауға және тарихи құбылыстармен салыстыра зерттеуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар Ш. Мұртазаның өмірі мен қызметін, қызметінің нәтижелерін және психологиялық портретін зерттеу барысында тарихи-биографиялық әдіс кеңінен қолданылды.

Талқылау

Шерхан Мұртаза 1932 жылы 28 қыркүйекте Жамбыл облысы, Жуалы ауданы, Мыңбұлақ аулында дүниеге келген. Әкесі Мұртаза «халық жауы» деген жалған жаланың жазықсыз құрбаны болып Қиыр Шығысқа айдалып кеткен. Ол анасының жанында қиыншылық күндерді бастан кеше жүріп сегіз жасында мектепке барған. Орта мектепте оқып жүргенде көрнекті Алаш қайраткері Жақып Ақбаевтың қызы Аргуниядан химия пәнінен, болашақ академик Мұхамеджан Қаратаевтан қазақ тілінен сабақ алған. Шерхан Мұртазаның балалық шағы Ұлы Отан соғысы жылдарымен қатар келді. Жазушы өзінің «Ай мен Айша» туындысында жазғанындай, Айша атты анасының қажырлығымен, өзінің етінің тірлігімен көп қиындықтарды жеңе отырып, ер жеткен. Мектепті сәтті аяқтап, Кеңес Одағының астанасы Мәскеуге барып, Полиграфия институтына оқуға түседі. Осы тұста Полиграфия институтының редакциялық-баспалық факультеті Мәскеу мемлекеттік университетіне қосылған болатын.

Осылайша қазақстандық студент Шерхан Мұртаза 1955 жылы М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің журналистика факультетін саяси және көркем әдебиет редакторы мамандығы бойынша бітіріп шығады. Одан кейін 1955-1956 жылдары Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасында редактор, 1956-1960 жылдары «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас алаш») газетінде тілші-аудармашы болып жұмыс істейді. 1957 жылы «Лениншіл жас» газетінің Қарағанды, Қостанай облыстары бойынша меншікті тілшісі ретінде аудандарды аралап, ел өмірімен етене араласады. Осы уақыт аралығында публицистикалық туындыларын өндірте жазады. 1960-1963 жылдары «Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газетінде редактор, 1970-1972 жылдары «Жазушы» баспасы жанындағы Балалар мен жастар әдебиетінің бас редакциясының және «Жалын» альманағында бас редактор болып қызмет атқарады. 1972-1975 жылдары «Жұлдыз» журналының бас редакторы қызметін атқарды. 1975-1980 жылдары Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының екінші хатшысы болып қызмет істейді. 1980-1989 жылдары «Қазақ әдебиеті» газетінің, 1989-1992 жылдары «Егемен Қазақстан» газетінің бас редакторы ретінде қызмет атқарды. 1992-1994 жылдары Мемлекеттік телерадио хабар тарату мемлекеттік комитетінің төрағасы, 1990 жылдан ҚР Ұлттық саясат, мәдениет және тілді дамыту жөніндегі комитеттің Мәдениет, әдебиет және өнер бөлімдік комитетінің төрағасы болып қызмет істеген [1]. Өзіміз көріп отырғандай, отыз жылға жуық мерзім ішінде Шерхан Мұртазаның шығармашылық пен қайраткерлік жолдары қазақ баспасөзінде қалыптасқан, сол арқылы халық арасында жете таныс болған. Өзінің студенттік шағында жинақтаған парасат-пайым қорын 1955-1963 жылдары «Жас Алаш» (бұрынғы «Лениншіл жас»), «Егемен Қазақстан» (бұрынғы «Социалистік Қазақстан») газеттерінде тілші, бөлім меңгерушісі, яғни кәдімгі журналист ретінде мейлінше тиімді, мейлінше өткір пайдалана білген жас маман осындай қабілет-қарымы арқылы көзге түсе бастады.

Осымен бірге, Шерхан Мұртаза халық қалаулысы ретінде әлденеше ел сенімін өзіне жүктеп, Қазақ КСР-і Жоғарғы Кеңесінің (1990-1993), ҚР Жоғарғы Кеңесінің (1994-1995), Қазақстан Республикасы Парламент Мәжілісінің депутаты болып қызмет жасап, 1995 жылдан жеке шығармашылықпен айналысқан [2].

Шерхан Мұртазаның редакторлық қызметі туралы «... Шерхан — батыл редактор. Ал бұл көп редактор жігіттерге дарымаған қасиет», – дейді баспасөз ардагерлерінің бірі Хайдолла Тілемісов, — Батылдығы емей немене, бүгінде барлық газет жамырай жазып жатқан — тіл тақырыбын, ұлттық сана, ұлттық дәстүр, ақтандақтар-тағдырын кешегі Колбиннің қылышынан қан тамып тұрған кезінде-ақ тайсалмай көтерген азаматымыз осы Шерхан болатын» [3].

Шерхан Мұртазаның сіңірген еңбегі туралы қоғам қайраткері Әбіш Кекілбаев былай деп атап көрсетеді: «Алпысыншы жылдар басындағы серпіліс тұсында суырылып ілгері шыққан «Лениншіл

жас» болды. Редакторы — Шерхан Мұртазаев. Жетпісінші жылдары тоқырау мен тоқмейілу рухани мәңгүрттік дертін жая бастағанда, әлі абзал бұлқыныстың рухын сақтап қала алған «Жалын» мен «Жұлдыз» еді. Редакторы — Шерхан Мұртазаев. Мәңгүрттік әбден мендеп, тоқырау әбден асқындап, апшы қуырып, сексенінші жылдар басында адал сөз, ащы пікірлер табылса тек «Қазақ әдебиетінен» табылатын. Редакторы — Шерхан Мұртазаев. Көптен күткен аңсарлы дәурен жетіп, қорқақ көңіл қорғалып, ел екіталай, пікір әрқалай жүрген шақта жұрттан бұрын батылдықты барып, «Социалистік Қазақстанның» атын мансұқ еткен «Егеменді Қазақстан» еді. Редакторы — Шерхан Мұртазаев. Бұл тек бір қаламгердің өнер жолы емес, күшті ұлттық санамыздың сергу-серпілу жолы» деп атап көрсетеді [4; 67].

1963 жылды журналист Шерхан Мұртаза өміріндегі елеулі, тіпті шешуші кезең деуге болады. Ол осы кезеңде «Лениншіл жасқа» бас редактор болды. Оның қоғамға, халыққа қызмет жасауы, өз қабілет-қарымын танытып, батыл әрекеттерге ден қоюы да осы жылдардан басталған. Өзінің адам танығыш, адамның талантын, еңбегін көріп-біліп, әділ бағалайтын қасиетімен төңірегіне өңкей бір сайдың тасындай тамаша журналистерді жинады. Оларға бағыт-бағдар беріп тәрбиелей білді. Қандай іске де принципті қарайтын Шерхан Мұртаза батыл редактор болды. Сол кездің өзінде газетте ел, жер тағдыры, ана тілі, адамгершілік мәселелері, т.б. толып жатқан өзекті проблемалар көтерілетін. Сонымен қатар әдебиет пен мәдениеттің де жанашыры, насихатшысы бола білді. Сөйтіп, «Лениншіл жас» еліміздің жастарының ғана емес, барша халықтың сүйіп оқитын басылымына айналған.

Өз бағытын батыл қорғай білетін, принципшіл, қажетті қызметке қабілеті сай келетін кадрларды шебер іріктейтін және оларды қатал әрі әділ аға боп тәрбиелей алатын басшы екенін дәлелдеді. «Лениншіл жас» газетінен Тельман Жанұзақов, Сейдахмет Бердіқұлов, Оралхан Бөкеев, Фариза Оңғарсынова, Қалдарбек Найманбаев, Ахат Жақсыбаев, Кәдірбек Сегізбай, Ақселеу Сейдімбеков, Сағат Әшімбаев, Мұхтар Шаханов және тағы да басқа дарынды ұл-қыздар қанаттанған. Сондай шәкірттерінің бірі жазушы Тұтқабай Иманбекұлының: «...Ол кезде «Лениншіл жаста» қызмет істейміз. Лездемеде ой-пікірінді қоспасақ, Шер-ағаң кәдімгідей қомсынып отыратын. Ал егер жазғаның ойынан шықпай, орамға жетпей жатса, қолжазбанды қолыңа үнсіз ұстатып жіберетін. Содан ары ойланып, әрі іштей жалған намысқа біраз түрткіленіп ізденесіз» дейді [5]. Бұл Шерхан Мұртазаның адамның жеке іс-қағазына әділ баға беріп, дұрыс жөн сілтейтін редактор болғандығын аңғартады. Осы ретте журналист Н. Оразбековтің: «Редактор ретінде Шәкеңнің «олай жаз, былай жаз» деп езіп отырғанын, құлаш-құлаш ақыл үйреткенін өз басым көрген емеспін. Оның орнына Шәкең жаза білетін, «балағының биті бар» дейтін жігіттерді тез таниды да, солардың өнімді еңбек етуіне бар жағдайды жасайды» [4] деген пікірі ойымызды дәлелдей түседі.

«Лениншіл жас» газетінің бас редакторы қызметін атқара жүріп, еңбек адамдарының өмірінен көптеген әлеуметтік, портрет очерктерін, өндіріс тақырыбындағы проблемалық мақалаларын жазды, сөйтіп, болашақ көркем шығармаларының материалын да жинақтай жүрді. Нәтижесінде, ең алғашқы «Құрылысшы Дәку» (1958) очерктер жинағы, ең алғашқы «Табылған теңіз» (1964) повесі, ізінше «Бұлтсыз күнгі найзағай» (1965), «Белгісіз солдаттың баласы» (1966), «Мылтықсыз майдан» (1969) шығармалары жарық көрді. Бұл журналистика — күллі шығармашылық қабілетті танытатын сала, ол үшін өнімді, нәтижелі еңбек пен өнімсіз, қажырсыз еңбекті ажырата білу қажет, екеуінің аражігі журналист шығармашылығынан айқын көрініп тұратындығын көрсетеді.

«Лениншіл жас» газетінен кейін журналист Шерхан Мұртаза жастар альманағы «Жалынға» 1970 жылдың 6-шы номерінен бастап бас редакторлыққа келді. Альманах әдебиетіміздегі дүмбілездіктер мен шалғайлықтарға; саяси жамылғының астарымен жазылған жазбаларды жарыққа шығаруға қарсы аяусыз күрес ашты. Мәселен, «Жалынның» «Тура би трибунасы» атты күрескер айдарын ерекше атауға болады. Аталмыш айдар альманахтың 1972 жылдың № 4-ші номерінен бастап ашылған. Сынға алушы Тураби Туғансызов Ә. Нарымбетовтің «Дәуір және поэзия» атты еңбегі туралы «Ә. Нарымбетов және сын немесе алтын тармақтан тұратын ашық хат» (№ 4, 1972 жыл), Ә. Райымбековтің «Қазақ поэзиясындағы жұмысшы образы» жинағына «Көк кітап пен интервью» (№ 5, 1972 жыл), Ш. Смаханұлының «Айға ұшамын» кітабы туралы «Автор айға қарай ұшқан ба?» (№ 6, 1972 жыл) деген материалдарында сын мәдениетін сақтай отырып, өзінің көзі көрген кемшіліктерді жіліктеп, батыл тойтарыс беріп отырған.

1970-1989 жылдар аралығындағы Ш. Мұртаза шығармаларына тән ерекшелік — тақырып ауқымдылығының кеңдігі, кәнігі журналистік пайыммен қоғамның мәдениетінен, өнерінен, ғылымынан, білімінен, экономикасынан мақала, очерк жазып отырды. Мәселен, «Абай сәулесі», «Алтын күрек», «Таушымылдык», «Өскелең мәдениет жаршысы», «Жасампаздық жолымен», «Отан

даңқын асырайық», «Адал еңбек», «Не жетпейді?», «Жат жұрттан іздемейік пайғамбарды», т.б. публицистикалық мақалалары жарық дүниеге келді.

Шерхан Мұртаза 1989 жылдың 11-қарашасында «Социалистік Қазақстан» газетінің бас редакторы болды. Сөйтіп, шыққалы бері партиялық үстемдіктің республикадағы ең негізгі идеологиялық қаруы, күші болып келген газетті аз уақыт ішінде-ақ елдің, ұлттық мүддесі үшін батыл күресетін, ұлт тағдырына батыл араласатын, азаматтық үні айқын газет етіп, жедел өзгертті. Мемлекеттік тілдің мәртебесі үшін, халық тарихын шындық негізде қайта жазу, оның ішінде «Алаш» партиясы мен алашордашылардың іс-әрекетіне әділ баға беру үшін Шерхан Мұртаза басшылығындағы табандылықты көреміз. Мәселен, Ө. Жәнібековтың «Ақиқат айнасы» (20 желтоқсан 1989 жыл), М. Қойгелдиевтің «Жалын ғұмыр» (С. Ғаббасов — 100 жыл) (1989 жыл), М. Әлмашевтің «Аласапыран ақиқаты» (С. Қожанов туралы) (желтоқсан 1989 жыл), Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Абылайхан» (11-қаңтар 1992 жыл) секілді материалдары ақтандақтар, тарихи тұлғалардың тарихтағы орны, қоғамдағы жасаған істері жайлы көптеген мағлұматтарға қанықтырады. «Социалистік Қазақстан» газетіне бас редактор болғанда тіл, тарих мәселесін көтеріп, «Алаш» партиясымен алашордашылардың іс-әрекетіне шынайы баға берілуі тұрғысында батыл күресе білді.

Шерхан мақаларында көбінесе, адамгершілік, парасаттылық, тәрбие, өнер мәселелері жиі қозғалды. Қаламгердің «Жат жұрттан іздемейік пайғамбарды» атты проблемалық мақаласында өткір, ойлы, жұртты ойландыратын мәселелерді жаны ауыра отырып суреттейді. Тарихтың терең астарына үңіліп, көкірек көзі сүзбесінен өткерген Шерхан мақаласында осы уақытқа дейін халықтардың өткен жолына көз жұмып қарап келгенімізді, Голощекиннің «Кіші Қазан» саясаты халқымыздың тең жарымынан астамын аштықтың құрбаны етсе, Хрущевтің «Тыңды бағындыруы» қазаққа соққы болып тигендігін: «Тыңды, яғни Қазақстанды, «бағындырмақ» пиғыл әріден, біздер біле бермейтін әр алуан патшалар, заманынан басталса керек, Сібірді, Қазақстанның Сібір жақ пұшпағын «бағындырғандардың» басы Ермак шығар. Ермакты «ұлттық батыр» дейтіндер бар. Әйтпесе Ертістің бойында, Павлодар облысында тұтас бір аудан Ермак атымен аталып, сол аттас қалада Ермакқа орасан ескерткіш орнатылар ма еді? Және оның тұғырына: «Ермакқа дән риза ұрпақтарынан!» деп тасқа қашап жазылар ма еді? Ал «ұрпақтары» — кешегі тың игерушілер ғой. Бірақ олардың ұраны: «Тыңды игерейік!» емес, «Тыңды бағындырайық!» болды. Тың дегеніміз — жер. Жер дегеніміз — Ана. Ал анасын бағындыратын адам бола ма екен?!», – деп шындықты жайып салған [6; 39].

Шерханның алғаш «Лениншіл жас» «Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газеттерінде жарияланған мақалаларынан, өмірінің соңына дейінгі жазылған дүниелерін саралап қарасақ, ұдайы шындық, ақиқат тұрғысында пікір айтып отырғандығын байқауымызға болады. Мәселен, қаламгердің: «Шындық анасы — өмір. Ал өмір өнердің жан-жақты өсіп, қанат жая беретінін, адамның рухани байлығын молайтатын асыл құрал екенін танытты. Эстетикалық тәрбие адам бойында жақсыны, әдеміні тани білу қасиетін сіңіреді. Табиғаттағы, қоғамдағы, өмірдегі, еңбектегі, өнердегі сұлулықты дұрыс түсініп, дұрыс бағалай білу үлкен байлық», – деуі рухани болмысын, жан тазалығын айқындай түседі [6; 41].

Атап өту қажет, қажымас, қайраткер қаламгер Шерхан Мұртазаның еңбегі жоғары бағаланып, «Құрмет белгісі», «Отан» ордендерімен марапатталған. 1978 жылы «Қара алқа» романы үшін Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығына ие болған. Қазақ КСР ЛКЖО және Бүкілодақтық ЛКЖО сыйлығының, тәуелсіз Қазақстанның «Тарлан» тәуелсіз сыйлығының иегері. Шерхан Мұртаза Қазақ КСР мәдениетіне еңбек сіңірген қызметкер, Қазақстанның Халық жазушысы, Қырғыз Республикасының Халық ақыны, өзге де мәртебелі атақтар мен дәрежелердің иегері.

1990 жылдары жазылған публицистикасында саясат, экономика, қаражат, жұмыссыздық, жекешелендіру, ел байлығы, қазақ журналистикасы мәселесін т.б. қаузап, қоғам қайшылықтарын саралап, зерделей жазды. Ұлтжанды Шерханның айбарлы мінезі мен азулы пікірі жүрегін сыздататын мәселелерден туындап, парламенттік бас қосуларда, баспасөз беттерінде халық көкейінен шығып, оқырман көңілін толқытты. Соның ең бастысы, Шерхан Мұртаза үшін — ұлт мүддесі, жер мәселесі. «Ақ жарылқап заман үшін», «Қиналғанда шыққан сөз», «Тәуелсіздік толғағы», «Бөліп ал да, билей бер!», «Тәуелсіздік ешқашан сатылмайды», «Анасын сатқан бар ма екен?», «Сатылмаған не қалды?», «Алтын сандықтың кілті кімде?» т.с.с. проблемалық мақала, хаттарында әркімді ойландырып, толғандырып отырған өмірдің өзекті мәселелер қозғалды. Еліміздің тағдыры, жеріміздің жайы үлкен мәселе екендігі айтылады.

М. Көпбаева: «Ш. Мұртазаның шығармашылық лабораториясын зерттеу барысында жазушының қаламгерлік өнер туралы жазған өз еңбектері, естеліктері ерекше бағалы дерек көзі болып табылады.

Өмір шындығының бәрі қаламгердің көз алдында болғанымен, солардың бәрінің суреткер көңілін қозғап, тербелте бермейтіні рас. Қаламгердің даралығы мәнсізден мән табуда емес, көңілін тербеген өмірдің қарапайым құбылыстарының негізінде өмірлік маңызы жоғары көркем ой түйіндей білуінде. Бұл да оңай емес. Өмір құбылыстарының көңілге тұрақтауы, тақырыптың тууы немесе шығармашылық ой өзегінің анықталуы бір басқа да, оның көркем шығармаға айналу процесі бір басқа. Бұлардың арасында жатқан шығармашылық сатылардың әрқайсысының өз сырлары, бұралаңдары тереңдері мен биіктіктері болады. Олардың бәрін көзбен көргендей баяндап шығу мүмкін емес» [7] деп, Шерхан Мұртазаның шығармасын бағалап көрсетеді.

Шерхан Мұртаза Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің депутаты (№ 52 Меркі сайлау округі бойынша 1994 жылдың 14 ақпанында сайланды), Парламент Мәжілісінің депутаты (12 қазан 1999) болды. Дәл сол тұста жазылған проблемалық мақалаларында ана тіл, жер мәселелеріне қатысты ойлары ащы шындыққа негізделді, қоғам ойын дөп басты. «Егемен Қазақстан» газетінде «Анасын сатқан бар ма екен?» (27.07.1999), «Бірікпесек бөрі жейді» (01.10.1999), «Сайлаудан соңғы ойлар» (19.11.1999), «Кездесуден кейінгі ойлар» (28.04.2000) т.б. проблемалық мақалаларында мемлекеттің, ел мен жердің тағдырына қатысты кез келген мәселеге ең бірінші болып үн қоса отырып, ашығын айтты.

Публицистің ХХ ғ. 90-жылдарындағы қызметі жөнінде А. Байтанұлы «Шерағанның жазушылығы, драматургтігі, журналистігі бір төбе де, елордадағы еңселі ғимараттың төріндегі биік мінберде тұрып ел қамы үшін айтатын ойлары бір төбе еді. КазКСР Жоғарғы Кеңесінің (1990-1993), ҚР Жоғарғы Кеңесінің (1994-1995), ҚР Парламент Мәжілісі 2-ші шақырылымының (1999-2004) депутаты болып сайланып, елдің жүгін арқалаған кезеңдерде қазақтың тілі, ділінің есе теңдігі үшін небір кереуыздармен арыстандай арпалысқан Шерағанның үні ақпарат құралдары арқылы халыққа жетіп жататын. Қазақстанның өз тәуелсіздік тарихын жаңадан жаза бастаған кезең үшін әрбір салада жылдар бойы жинаған мол тәжірибеге, ықпал мен беделге ие Шераған қатарластарының орны ерекше еді» [1] деп атап көрсетеді.

Қорытынды

Қорыта келе, Шерхан Мұртазаның шығармашылығының келесідей басты қасиеттерін атап көрсетуге болады, олар: біріншіден, қандай жанрда болса да ұлттық идея, ұлттық рухты нысанаға алуы; екіншіден, шығармашылық тақырыбының өзектілігі және ондағы заман мен қоғамның ащы шындығы; үшіншіден, ойлары мен сөздеріндегі батыл сыншылдығы, жазу стиліндегі шеберлік пен көркемдік; төртіншіден редакторлық қызметіндегі талант танығыштығы, тоқырау жылдарында баспасөздегі сын мәселесіне қатты мән беріп, қолдау көрсетіп отырған батыл басшылығы, шығармашылығы мен ұйымдастырушылық қабілетінің бір-бірімен үйлесіп жатуы саналады.

Сонымен қатар, қоғамда орын алған әлеуметтік-саяси мәселелерге шұғыл үн қосу, соған әлеуметтік талдау жасай білу және өзі қызмет еткен, етпеген газеттерге, тіпті, лауазымды қызметтерде жүрсе де қоғамдағы болып жатқан айтулы оқиғаларға үн қосып отыруы — Шерхан Мұртазаның ерекшеліктерін көрсетеді. Шерхан Мұртазаның публицистикалық шығармашылығына келесі бір ерекшелік — позициясы айқындалған, тақырыптық жағынан озық. Оның негізгі тақырыбы — қарапайым ауыл адамдарының өмірінен бастап, танымал тұлғалар галереясы болып саналады. Оның әр алуан тақырыптардағы тарихи, проблемалық материалдары үлкен қызығушылық танытады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Байтанұлы А. Шерағанның туғанына 90 жыл [Электрондық ресурс] / А. Байтанұлы. — Қолжетімділік тәртібі: https://adebiportal.kz/kz/news/view/seragannyn-tuganyna-90-zyl_24112
- 2 Шерхан Мұртаза: библиографиялық көрсеткіш (Шерхан Мұртазаның 80 жылдық мерейтойына арналады) / Құраст.: А.А. Озбекова, А.Т. Кембаева. — Тараз: ТИГУ баспаханасы, 2012. — 77 б.
- 3 Иманбекұлы Т. Тағылымнан таймаған / Т. Иманбекұлы. — Алматы: Атамұра, 1993. — 131 б.
- 4 Мамесейіт Т. Шерхан Мұртаза / Т. Мамесейіт. — Астана: Елорда, 2002. — 280 б.
- 5 Есенаман Ә. Қызырлы Қаратауда / Ә. Есенаман // «Заман Қазақстан» газеті. — 1999. — 24 қыркүйек.
- 6 Жақсылықбаева Р. Шерхан Мұртаза публицистикасында ұлттық мүдде мәселелері / Р. Жақсылықбаева, А. Ақынбекова, Р. Бакенова // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Журналистика сериясы. — 2022. — №3 (140). — Б. 36-43.
- 7 Көпбаева М. Суреткерлік өнердің эстетикалық әлемі / М. Көпбаева // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. — 2016. — №5 (114). — Б. 90-91.

Р.Б. Ермаханова, З.О. Дукенбаева

Шерхан Муртаза: жизнь и общественно-политическая деятельность

В статье проведен анализ жизни и общественной деятельности народного писателя, лауреата Государственной премии, заслуженного деятеля Республики Казахстан, выдающегося публициста, общественного деятеля Ш. Муртазы. Авторы всесторонне анализируют публицистические произведения Шерхана Муртазы, связанные с нацией, языком, землей, страной, а также материалы, затрагивающие народные и духовные интересы. Кроме того, они изучили некоторые публицистические материалы журналиста, их тематическое и жанровое своеобразие. В статье оценено влияние творческой деятельности Ш. Муртазы на становление казахстанской государственности и национальное самосознание казахского народа.

Ключевые слова: история Казахстана, Шерхан Муртаза, общественно-политическая деятельность, творческая деятельность Ш. Муртазы, публицист, журналистика.

R.B. Ermakhanova, Z.O. Dukenbayeva

Sherkhan Murtaza: life and socio-political activity

In the article analysis of life and social activity of the people's writer, laureate of the State Prize, Honored Worker of the Republic, outstanding publicist, public figure Sh. Murtaza was conducted. The authors evaluate the publicistic works of Sherkhan Murtaza related to the nation, language, land, country, analyze materials affecting the people's and spiritual interests. The authors of this article studied and analyzed some of the journalist's publicistic materials, their thematic and genre originality. The article evaluates the influence of Sh. Murtaza's creative activity on the formation of Kazakhstan statehood and on the national identity of the Kazakh people.

Keywords: History of Kazakhstan, Sherkhan Murtaza, socio-political activity, creative activity of Sh. Murtaza, publicist, journalism.

References

- 1 Baitanuly, A. Sheragannyn tuganyna 90 zhyl [90th anniversary of the birth of Sheragan]. Retrieved from https://adebiportal.kz/kz/news/view/seragannyn-tuganyna-90-zyl_24112 [in Kazakh].
- 2 Ozbekova, A.A., & Kembayeva, A.T. (Comp). (2012). Sherkhan Murtaza: bibliografiyalıq korsetkish (Sherkhan Murtazany 80 zhyldyq mereitoiyna arnaldy) [Sherkhan Murtaza: bibliographic index (dedicated to the 80th anniversary of Sherkhan Murtaza)]. Taraz: Taraz innovatsiialyq-gumanitarlyq universitetinin baspahanasy [in Kazakh].
- 3 Imanbekuly, T. (1993). Tagylymnan taimagan [I did not lose my training]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 4 Mameseiit, T. (2002). Sherkhan Murtaza [Sherkhan Murtaza]. Astana: Elorda [in Kazakh].
- 5 Esenaman, A. (1999). Qyzyrly Qaratauda [In Qyzyrly Karatau]. "Zaman Qazaqstan" gazeti — "Zaman Kazakhstan" newspaper, September 24 [in Kazakh].
- 6 Zhaxylykbayeva, R., Akynbekova, A., & Bakenova, R. (2022). Sherkhan Murtaza publitsistikasynda ulttyq mudde maseleleri [National issues Sherkhan Murtaza journalism]. *L.N. Gumilev atyndagy Euraziia ulttyq universitetinin khabarshysy. Zhurnalistika seriiasy — Bulletin of L.N. Gumilev Eurasian National University. Journalism Series, 3 (140), 36-43* [in Kazakh].
- 7 Kopbaeva, M. (2016). Suretkeplik onepdin estetikalıq alemi [The aesthetic world of Suppetkelik art]. *L.N. Gumilev atyndagy Euraziia ulttyq universitetinin khabarshysy. Gumanitarlyq gylymdar seriiasy — Bulletin of L.N. Gumilev Eurasian National University. Humanities Series, 5 (114), 90-91* [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Ермаханова Рая — PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0008-9909-6634>

Дукенбаева Задаш — т.ғ.д., Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-5968-1539>

Information about the authors

Ermakhanova Raya — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Dukenbayeva Zdash — Doctor of historical sciences, professor of the Department of the History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

З.Г. Сактаганова , А.Г. Гладышева

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: zauresh63@mail.ru; a.gladysheva2010@yandex.ru)*

Смертность и заболеваемость детей в Карлаге в 1941 году: дети матерей-заклѳченных и вольнонаѳмных

В статье проанализированы архивные статистические данные, иллюстрирующие смертность детей женщин-заклѳченных, а также детей вольнонаѳмных работников, находившихся в Карлаге в 1941 г. Для сравнительного видения проблемы детской смертности в ГУЛАГе в 1941 г. представлены показатели по двум другим лагерям системы ГУЛАГа: Вятлагу и Бурейлагу. Рассмотрены общие тенденции и отличия в уровне смертности детей матерей-заклѳченных от смертности детей вольнонаѳмного состава, получающих медицинскую помощь в структурах санитарной службы ГУЛАГа. Были сделаны выводы, что количество детского контингента в сельскохозяйственном Карлаге в 1941 г. было значительно выше, чем в лагерях лесной и железнодорожной промышленности ГУЛАГа, при этом общий уровень смертности детей матерей-заклѳченных в целом был в среднем ниже. Сделан вывод, что почти две трети умерших детей в Карлаге в 1941 г. были детьми матерей-заклѳченных. Заболеваемость детей матерей-заклѳченных в домах младенца была значительно выше, чем заболеваемость детей вольнонаѳмных в детсадах и детясях. Пик заболеваемости и смертности в Карлаге пришелся на апрель 1941 г.

Ключевые слова: ГУЛАГ, медико-санитарное обслуживание Карлага, дети ГУЛАГа, дети Карлага, дети в ИТЛ, дома младенцев, условия содержания, детская смертность в ИТЛ, дети вольнонаѳмных в ГУЛАГе.

Введение

Работы по истории детей в ГУЛАГе в сталинскую эпоху охватывают одновременно несколько исторических и социальных аспектов существования детского контингента в лагерях. Речь идет о нескольких категориях: о детях, отправленных в ссылку вместе со своими родителями; малолетних заклѳченных ГУЛАГа (детях, арестованных в подростковом возрасте); детях оказавшихся в детдомах после ареста родителей и затем нередко самих попадавших в жернова репрессий; и, наконец, детях, рожденных в ГУЛАГе [1]. Работы по истории лагерного детства основываются, как правило, на достаточно поздних свидетельствах людей, прошедших часть своего детства в ГУЛАГе. Все эти люди пережили детство или подростковый возраст в заключении или в ссылке. Иногда они вспоминают события ареста своих родителей и связанного с этими событиями сопереживания их опыту унижения и бессилия [2].

Проблема изучения рождения детей в ГУЛАГе сопряжена с рядом трудностей, первая из которых зачастую связана с отсутствием или фрагментарностью детских воспоминаний. Дети, родившиеся в лагерях, находились в том возрасте, о котором было трудно что-либо вспомнить. Они рано отправлялись в детдома или их забирали родственники. Несмотря на то, что Постановление ВЦИК и СНК от 1 августа 1933 года «Об утверждении Исправительно-трудового кодекса СССР» разрешало женщинам иметь при себе детей до 4-летнего возраста [3; 291], зачастую начальство лагеря предпочитало отсылать детей в детдома, избавляясь тем самым от «ненужной» статьи расходов. Для экономики ГУЛАГа дети требовали определенных затрат, не принося при этом никакого дохода [4; 54]. Были случаи, когда дети содержались в детучреждениях при лагере вплоть до освобождения матери, но таких случаев немного. В связи с отсутствием или редкостью воспоминаний, исследователи, изучая проблему рождения детей в ГУЛАГе, вынуждены зачастую опираться на нормативные, а также отчетные статистические и иные документы различных структур ГУЛАГа. Одной из таких структур, занимавшейся непосредственно организацией быта и санитарно-медицинского обслуживания новорожденных детей была санитарная служба ГУЛАГа.

Деятельность санитарной службы ГУЛАГа соответствовала основной стратегии политики ГУЛАГа, имеющей целью, по выражению А.И. Солженицына, «выжать» из заклѳченных всё что возможно [5; 506], и даже зачастую способствовала ей. Лагерные врачи, которые чаще всего были сами

* Автор-корреспондент. E-mail: a.gladysheva2010@yandex.ru

из заключённых, не всегда рисковали выдавать освобождение от общих работ по болезни. Если врачи оказывались замеченными в излишней снисходительности к заключённым, они сами могли быть отправлены на общие работы [5]. Отношение к человеческой жизни было утилитарным. Функционирование и отчётность подразделений санитарной службы в отношении родившихся в ГУЛАГе детей имела те же приоритеты. Эти приоритеты могут быть проанализированы в рамках понятия «биополитики», которая является, с точки зрения М. Фуко, подчинением человеческого тела экономическим целям власть имущих [6; 532]. Руководству ГУЛАГа не нужно было, чтобы присутствие ребёнка отвлекало мать-заключённую от её трудовых обязанностей. В соответствии с циркулярами санитарного отдела, мать могла быть допущена к младенцу только в период его грудного вскармливания, потом ребёнка положено было отдать в структуры министерства образования — детские дома. Женщины-заключённые освобождались от работ только на последних месяцах беременности. Родив ребёнка, они отправлялись на общие работы. На момент нахождения в лагере новорожденного ребёнка содержали в доме младенца — одной из структур санитарной службы ГУЛАГа, где, сообразно с внутренним распорядком, его жизнь только поддерживалась. По состоянию здоровья детей должна была составляться отчётность.

Цель данной статьи, на основе архивных материалов, проанализировать и сравнить статистические данные 1941 года по месяцам по смертности и заболеваемости в отношении детей, матерей-заключённых с теми детьми, чьи родители были вольнонаемными работниками ГУЛАГа. Для реализации поставленной задачи использованы данные санитарной службы (сводки, отчеты и др.) нескольких подразделений ГУЛАГа, в том числе и Карагандинского лагеря. 1941 год взят как один из годов, для которых характерен достаточно высокий уровень детской смертности. Также были использованы фрагменты воспоминаний людей, родившихся в Карлаге.

Методология, методы и материалы исследования

Используемый в данной работе комплекс методов основан на принципе историзма и системном характере описываемых явлений. Используются такие специально-исторические методы, как проблемно-хронологический, аналитический, интерпретационный и сравнительный методы. Так, проблемно-хронологический метод позволил проанализировать условия содержания детей в ГУЛАГе в период экономического и структурного кризиса системы ГУЛАГа конца 1930-х—начала 1940-х годов. Аналитический метод позволил прояснить влияние структурных особенностей системы ГУЛАГа на функционирование его отдельных служб, в частности санитарной службы ГУЛАГа.

Также в статье был использован математико-статистический метод для обобщения статистической информации, в которой представлена отчётность санитарного отдела ГУЛАГа.

В анализе статистики санитарной службы ГУЛАГа особое внимание было уделено данным по Карагандинскому лагерю. Для лучшего понимания общей тенденции по детской смертности в лагерях ГУЛАГа начала 1940-х годов в статье также представлены данные по детской смертности в Вятлаге (лагерь системы лесной промышленности ГУЛАГа) и Бурейлаге (лагерь системы железнодорожной промышленности ГУЛАГа).

Источниковой основой стали документы, находящиеся в фондах Государственного архива Российской Федерации (ГА РФ), в частности из Фонда санитарного отдела ГУЛАГа Фонд Р-9414, опись 1, дело 2767), содержащего месячные сводные ведомости Санотдела ГУЛАГа по отдельным показателям детской заболеваемости и смертности. В сводных ведомостях присутствуют такие показатели, как:

- сведения о внебольничной помощи и посещениях на дому: общее количество первичных посещений детей, заболевших в домах младенца, а также в детских яслях и детских садах;
- сведения о больничной помощи, которые содержат данные о количестве детей, оставшихся к началу месяца, а также вновь поступивших, включая количество койко-дней;
- сведения о смертности, включающих общее количество умерших детей, в том числе детей матерей-заключённых;
- дополнительные вопросы, охватывающие данные по вакцинации и прививкам от следующих заболеваний: натуральная оспа, дизентерия, брюшной тиф и паратифы, дифтерия;
- дополнительные вопросы о количестве детей: всего детей вольнонаёмных сотрудников на конец отчётного месяца, месяца до 3-х, и от 3-х до 8-ми лет, находящихся в детсадах и в детяслях;
- дополнительные вопросы о количестве детей матерей-заключённых, в том числе находящихся в домах младенца.

Для сравнительного анализа смертности заключенных в целом и детской смертности в Карлаге за некоторые месяцы 1941 года было использовано месячные сводные ведомости Санотдела ГУЛАГа НКВД по отдельным показателям заболеваемости и смертности в ИТЛ НКВД (Фонд Р-9414, опись 1 доп., Дело 611). Но в нем содержались данные не по всем месяцам 1941 года. Но даже использованные статматериалы позволяют сделать определенные выводы о процентном соотношении детской смертности в Карлаге.

Кроме того, использованы циркуляры и директивы Санитарного отдела ГУЛАГа также из Фонда Санитарного отдела ГУЛАГа (Ф. Р-9414, Оп. 1, Д. 2753).

Отдельные данные взяты из Фонда Министерства внутренних дел (МВД) (Фонд 9401, Оп. 1 с.ч., Дело 570), включавшие подлинные секретные приказы НКВД СССР за 1940 год.

Также использованы отдельные воспоминания людей, родившихся в Карлаге. Так, например, привлечены сведения из интервью Т.И. Никольской: интервью было записано в ноябре 2005 года сотрудниками Архива историко-просветительского общества «Мемориал», в рамках программы «Дети Алжира». Кроме того, использованы фрагменты воспоминаний матери-заключённой и родившегося в Карлаге ребенка, приведённые в книге Майнхарда Штарка (Meinhard Stark) «Gulag-Kinder. Die Vergessenen Opfer» (Дети Гулага: забытые жертвы), в нашем переводе с немецкого языка.

Обсуждение проблемы и результаты исследования

Присутствие женщин и детей в сталинском ГУЛАГе имеет свою историю, пик которой приходится на период «большого террора». Согласно оперативному Приказу НКВД № 00486 «Об операции по репрессированию жен и детей изменников Родины» от 15 августа 1937 года, в лагеря отправлялись жены «изменников Родины» и их дети старше 15 лет. В Приказе делалось исключение для беременных и имеющих грудных детей женщин, но такого рода исключений практически никогда не происходило. По данным А.Б. Рогинского, всего по данному Приказу было арестовано 18 тысяч жён «изменников Родины». «Контур» данной операции были намечены ещё в июле 1937 года. Постановление Политбюро от 5 июля 1937 года гласило: «1. Принять предложение Наркомвнудела (Народного Комиссариата Внутренних Дел) о заключении в лагеря на 5–8 лет всех жён осужденных изменников Родины, членов право-троцкистской шпионско-диверсионной организации, согласно представленному списку. 2. Предложить Наркомвнуделу организовать для этого специальные лагеря в Нарымском крае и в Тургайском районе Казахстана» [7; 10–11].

Дети в лагерях появляются с начала 1930-х годов, но только в конце 1937 года Санитарный отдел ГУЛАГа вводит строгую отчётность по «рождаемости, заболеваемости и смертности детского населения и работы яслей». Инструкция Санитарного отдела ГУЛАГа от 25 декабря 1937 года гласила: «Пункт 3: Учет ежедневной посещаемости детяслей для вольноноемых, так и для заключенных и т.п. ведётся в месячной таблице по форме Д3. По истечении месяца подводится итог посещаемости яслей, а также посещаемости их детьми по разным причинам и медпосещений ясельных детей на дому. Пункт 4: Анализ месячной посещаемости и работы детяслей составляется в отчетный месяц ответственным по яслям по форме Д4 и направляется в Санчасть. Пункт 5: Санчасть суммирует данные материалы, полученные о работе отдельных детяслей по форме Д4 в сводную таблицу по форме Д5. Пункт 8: В случае смертности детей обязательно составляется Акт о смерти по форме Д7. Акт составляется в 4-х экземплярах, из которых 1-й экземпляр отправляется в УРО; второй — в ЗАГС для регистрации смерти ребёнка; 3-й экземпляр отправляется в Санотдел и 4-й экземпляр хранится в делах учреждения, составляющего акт. Все случаи смерти суммируются в сводку Д8» [8; 19].

Конец 1930-х годов был критическим для экономической системы ГУЛАГа. В результате «большого террора» лагеря оказались перегруженными заключенными: 1 января 1937 по 1 января 1939 годов количество заключенных в лагерях ГУЛАГа выросло с 1,2 до 1,7 миллионов человек. Это оказалось критическим для лагерной инфраструктуры: из-за перегруженности лагерей выросло количество расстрелов. Категориями заключенных, подпадавших под высшую меру, были трудоспособные мужчины, высококвалифицированные рабочие и специалисты, которых не хватало в экономической системе ГУЛАГа. Политические задачи преобладали над экономическими: вместо использования «врагов» в качестве дешёвой рабочей силы, их уничтожали. Спад террора в период с 1939 до начала 1941 года совпал с относительной стабилизацией лагерной экономики, которая продолжалась вплоть до начала войны [9].

Проблема создания специальной инфраструктуры для детей матерей-заключённых стала с начала 1940-х годов темой переписки руководства ГУЛАГа. В своём Рапорте Наркому Внутренних Дел

Л. Берии от 19 апреля 1941 года начальник ГУЛАГа В. Наседкин пишет: «В лагерях, колониях и тюрьмах НКВД СССР находится при матерях 12000 детей до 4-х летнего возраста и 8500 беременных женщин, из которых 3000 — на последнем месяце беременности. Из этого количества только 8000 детей размещены в специально организованные детские учреждения при исправительно-трудовых лагерях НКВД, остальные содержатся в тюремных камерах и бараках вместе с заключенными-родителями. Ввиду необходимости расширить сеть детских учреждений при исправительно-трудовых лагерях и колониях, прошу Вашего распоряжения на ассигнования 1,5 миллиона рублей для организации в лагерях и колониях детских учреждений на 5000 мест и на их содержание в 1941 году 13,5 миллионов рублей, всего 15 миллионов рублей» [10; 366–367]. Расходы предполагалось восполнить за счёт внеплановых поступлений от осужденных на исправительно-трудовых работах.

В 1941 году начальник Санитарной службы ГУЛАГа Лойдин разработал Инструкцию, в которой содержалась структура детских учреждений лагерей, включающая в себя 5 типов детских учреждений: ясли, дом младенца, детский сад, детская консультация, молочная кухня. Согласно данной Инструкции, ясли и детсад являлись детскими учреждениями, обслуживающими детей от 1 месяца до 3 лет и от 3 до 7 лет, «матери которых работали на производстве и в учреждении». Дом младенца — это «учреждение закрытого типа с круглосуточным пребыванием детей в возрасте от 0 до 4 лет». В домах младенца содержались только дети матерей-заключенных [11; 129–130].

На основе сводных данных Санотдела ГУЛАГа за 1941 год по всем его структурным подразделениям мы можем проследить сведения по следующим лагерным управлениям: Главгидрострой, Управление топливной промышленности, Управление горной металлургии, Управление промышленным и специальным строительством, управление Безымянлага, Сельскохозяйственные лагеря, Лесные лагеря и ГУЖДС (Главное управление железнодорожного строительства) [12; 1–24].

Уровень смертности детей матерей-заключённых по отношению к общему числу умерших детей в Карлаге в 1941 году обозначен в таблице 1.

Т а б л и ц а 1

Показатели смертности детей з/к матерей в Карлаге в 1941 году [12; 1–7, 13; 1–9]

Месяцы 1941 г.	Всего детей матерей з/к до 3-х лет Карлаге в 1941 г.	Всего умерло з/к в Карлаге	Умерло всего детей в Карлаге в 1941 г.; (%) сравнительно с общ. смертностью	Из них детей матерей з/к; (% по отношению в общему числу умерших)	% смертности по отношению к общему количеству детей матерей з/к	Из них детей в/н матерей (% по отношению к общему числу умерших)
Январь	901	98	14 (14,3 %)	10 (71 %)	1,1 %	4 (28,5 %)
Февраль	911	114	10 (8,8 %)	9 (90 %)	0,98 %	1 (10 %)
Апрель	951	92	33 (35,8 %)	29 (88 %)	3 %	4 (12 %)
Июнь	1018		13	8 (61,5 %)	0,8 %	5 (38,5 %)
Июль	1056		25	19 (76 %)	1,8 %	6 (24 %)
Август	1101		23	13 (56,5 %)	1,18 %	10 (43,5 %)
Сентябрь	1084	139	40 (28,7 %)	24 (60 %)	2,2 %	16 (40 %)
Октябрь	1081		23	17 (74 %)	1,6 %	6 (26 %)
Ноябрь	1080		26	19 (73 %)	1,7 %	7 (27 %)
Декабрь	1077		30	22 (73,3 %)	2 %	8 (26,6 %)

Из имеющихся данных по общей смертности в Карлаге (есть статданные по 4 месяцам) можно отследить, что самый высокий процент детской смертности выпал на апрель: из 92 умерших дети составили 35,8 %, то есть умерло 33 ребенка. К сожалению, мы в данной таблице не можем привести сравнительный анализ с данными о количестве детей вольнонаёмных работников, поскольку в документах Санитарного отдела ГУЛАГа учитывалось количество детей, заключённых до 3-х лет, а количество детей вольнонаёмных работников от 0 до 8 лет. Более наглядно эти данные представлены на рисунке ниже.

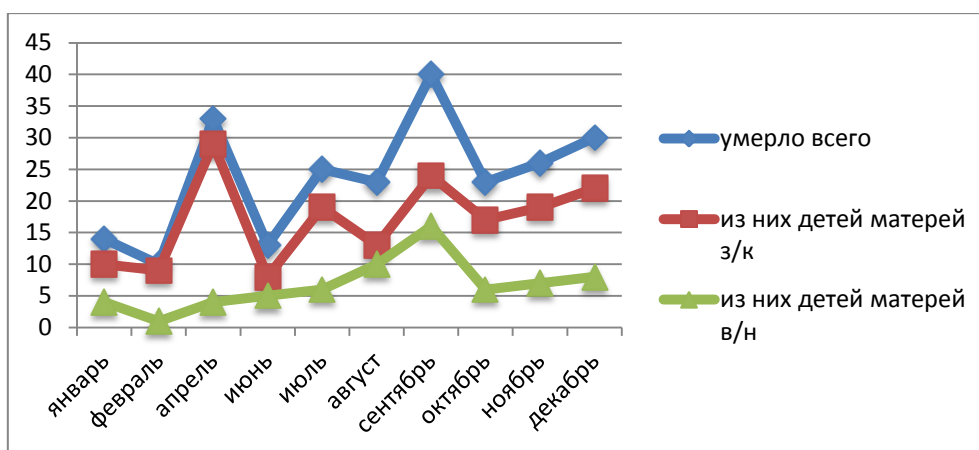

Рисунок. Смертность детей з/к и в/н матерей в сравнении с общими показателями по детской смертности в Карлаге в 1941 г.

Примечание — В сводных данных по Карлагу нет информации за март и май месяцы

По этим данным мы можем сделать вывод, что почти две трети из всех умерших в Карлаге детей в 1941 г. были детьми матерей-заключённых. Самый высокий пик смертности детей матерей-заклучённых в Карлаге в 1941 г. приходился на апрель: тогда умерло 29 детей, то есть 88 % по отношению в общему числу умерших детей. В Карлаге в апреле 1941 года находилось 2153 ребенка, из них 1202 (55,9 %) ребенка вольнонаемных сотрудников и 951 (44,1 %) ребенок матерей-заклучённых. Количество умерших детей матерей-заклучённых составляло 3 % от общего числа детей матерей-заклучённых. В другие месяцы этот процент был ниже. Максимальное число умерших детей было в сентябре, когда умерло 40 (из них 24 (60 %) ребенка матерей-заклучённых), что по отношению к общему числу детей матерей-заклучённых количество умерших детей составило 2,2 %. В целом процент умерших детей, матерей-заклучённых по отношению к общему количеству умерших детей варьировался в течение 1941 года от 60 до 90 %. По отношению в общему количеству детей матерей-заклучённых процент умерших варьировался от 0,98 до 3 %.

Архивные документы позволяют привести некоторые сведения и провести некоторый сравнительный анализ детской смертности в Карлаге. Сравним с 1941 годом конец 1930-х и 1950-е годы. Так, на 16 декабря 1938 г. в Карлаге была отмечена высокая смертность среди детей заключённых матерей. Из общего числа детей — 514, имевшихся в лагере, только за 2 месяца (сентябрь–октябрь) 1938 года умерло 98 детей (19 %). Количество умерших детей в 1,5 раз выше в 1938, чем в 1941 году (за эти же два месяца в 1941 году умерло 63 ребенка). Дети умерли от воспаления легких, что составляло 50 % всей смертности. Обозначены в отчетах причины смертности: смертность от воспаления легких объяснялась крайне неудовлетворительной постановкой лечебного дела, несвоевременной госпитализацией и недостаточной профилактической работой в детских яслях, в результате чего имелось большое количество простудных заболеваний с последующими осложнениями на легкие [14; 61]

В 1939 году в лагере умерло 114 детей. За 1941–1944 гг. умерло 924 детей, в том числе, в 1941 году — 202 (в разных архивных делах Санотдела ГУЛАГа и Карлага цифры разнятся), в 1942 — 314, в 1943 — 226, в 1944 г. — 182 [15; 169]. Смертность среди детей заключённых матерей в Карлаге в январе 1944 г. составляла 3 %, в феврале — 1 %, в марте — 1,5 % [16; 186]. В 1949 г. в 5 домах младенцев содержалось 570 детей заключённых. В результате неудовлетворительного их состояния только в 1948 году здесь умерло 184 ребенка, или свыше 32 % к общему числу детей [15; 169]. За 1951 год в Карлаге смертность детей в домах младенца составила в среднем — 1,2 % [17; 47, 47 об]. За 1952 г. в Карлаге смертность детей в домах младенца составляла в среднем 1,4 % [18; 46]. Таким образом, лишь в середине 1950-х годов по сравнению с 1940-ми детская смертность в Карлаге резко пошла на убыль, и количество умерших детей уже не являлось столь ужасающим, хотя и продолжало иметь место.

Для сравнительного видения проблемы детской смертности в ГУЛАГе в 1941 году мы приводим данные по Вятлагу (лагерь системы лесной промышленности ГУЛАГа) и Бурейлагу (лагерь системы железнодорожной промышленности ГУЛАГа).

Вятлаг существовал в системе ГУЛАГа с 1938 по 1960 годы, находился в Кайском районе Кировской области. Основными сферами деятельности лагеря были: лесозаготовки, целлюлозное производство, деревообработка, строительство лесовозных железнодорожных веток и пр. [19; 200–201].

Т а б л и ц а 2

Показатели смертности детей заключенных матерей в Вятлаге в 1941 году [12; 1–24]

Месяцы 1941 г.	Всего детей до 3-х лет матерей з/к в Вятлаге	Умерло всего детей в Вятлаге	Из них детей матерей з/к (% по отношению в общему числу умерших)	% смертности по отношению к общему количеству детей матерей з/к	Из них детей в/н матерей (% по отношению к общему числу умерших)
Январь	60	9	9 (100 %)	15 %	0
Февраль	67	4	0	-	4 (100 %)
Март	67	5	5 (100 %)	7,4 %	0
Апрель	50	2	2 (100 %)	4 %	0
Май	81	4	0	-	4 (100 %)
Июнь	82	0	0	-	0
Июль	95	1	0	-	1 (100 %)
Август	100	3	1(33,3 %)	1 %	2(66,7 %)
Сентябрь	98	3	3 (100 %)	3,06 %	0
Октябрь	118	6	4(66,7 %)	3,4 %	2(33,3 %)
Ноябрь	119	9	8(88,9 %)	6,7 %	1(11,1 %)
Декабрь	110	8	6 (75 %)	5,5 %	2 (25 %)

Как пишет в своей монографии по Вятлагу Виктор Бердинских, в Вятлаге на июнь 1941 года списочное «лагерное население» насчитывало 19650 человек, из них 17890 мужчин и 1760 женщин. Вольнонаёмных работников было 1662 человека. «Лагерь изначально создавался для совместного обоюбого содержания, мужские и женские «подзоны», сектора и бараки были вполне «взаимопроницаемыми» для заключённых с целью, выражаясь на их языке, «обмена мнениями» по вполне понятным «вопросам», мужская часть лагадминистрации имела в этом плане «самые широкие возможности» [20; 80].

Согласно сводным данным санитарного отдела ГУЛАГа (табл. 2), в Вятлаге насчитывалось в разные месяцы 1941 года от 50 до 119 детей матерей-заключённых, при этом процент смертности детей матерей-заключённых по отношению к общему числу умерших детей составлял в разные месяцы 1941 года от 33 до 100 %, что по отношению в общему числу детей матерей-заключённых составляло от 1 до 15 %. В летние месяцы и в феврале не умер ни один ребёнок матерей-заключённых. Пик смертности приходился на январь 1941 года, когда умерло 9 детей, из них все дети матерей-заключённых, что по отношению в общему числу детей заключённых матерей составляло 15 %. Смертность детей вольнонаёмных матерей составляла в разные месяцы 1941 года от 0,3 до 3 % по отношению к общему количеству детей вольнонаёмных работников: январь — 146 (0 %) детей вольнонаёмных работников; февраль — 133 (3 %); март — 183 (0 %); апрель — 191 (0 %), май — 255 (1,5 %), июнь — 251 (0 %), июль — 159 (0,6 %); август — 517 (0,4 %); сентябрь — 568 (0 %); октябрь — 568 (0,3 %); ноябрь — 372 (0,2 %); декабрь — 383 (1,8 %). В январе, марте, апреле, июне и сентябре не умер ни один ребёнок вольнонаёмных матерей.

Смертность детей вольнонаёмных была ниже, чем детей матерей-заключённых, но все равно достаточно высокой: в некоторые месяцы она составляла 100 % от всех умерших детей. Как отмечает В. Бердинских в своей монографии, Вятлаг был непопулярным местом для вольнонаёмных работников: все кто туда попадали на работу, стремились как можно скорее оттуда уйти, больше половины лагерных вакансий оставались не занятыми. Недостаток вольнонаёмных работников компенсировался за счет привлечения заключённых к лагерным должностям.

Мы можем проследить зависимость детской смертности среди детей заключённых в Вятлаге от осенне-зимних сезонов, на этом основании можно сделать вывод, что в северном, болотистом и влажном климате солнечные дни оказывали оздоравливающее влияние.

Другой лагерь, который мы приведём здесь для сравнения с Карлагом, — это Бурейлаг, лагерь системы железнодорожной промышленности ГУЛАГа.

Бурейлаг существовал в период с 1938 по 1942 годы, с центром на ст. Известковая Дальневосточной железной дороги (ныне Еврейская автономная область). Изначально это был участок строи-

тельства Бама (ж.д. Бам–Тында, Тында–Зея), в начале 1941 года лагерь был переквалифицирован на авторемонтные работы; с началом войны и до закрытия — на изготовление боеприпасов [19; 177–178]. Контингент лагеря стабилизировался вплоть до февраля 1939 года. Стабилизация жизни лагеря сказалась на уменьшении смертности, которая в апреле 1939 года (в сравнении с январем 1939) уменьшилась в 3,5 раза [21].

Т а б л и ц а 3

Показатели смертности детей з/к матерей в Бурейлаге в 1941 году [12; 1–24]

Месяцы 1941 г.	Всего детей до 3-х лет матерей з/к в Бурейлаге	Умерло всего детей в Бурейлаге	Из них детей матерей з/к (% по отношению в общему числу умерших)	% смертности по отношению к общему количеству детей матерей з/к	Из них детей в/н матерей (% по отношению к общему числу умерших)
Январь	180	5	4 (80 %)	2,2 %	1 (20 %)
Февраль	178	7	1 (14,%)	0,5 %	6 (85,7 %)
Март	181	6	2 (33 %)	1 %	4 (66,6 %)
Апрель	343	7	5 (71 %)	0,4 %	2 (28,6 %)
Май	348	10	4 (40 %)	1,1 %	6 (60 %)
Июнь	332	3	0	-	3 (100 %)
Июль	343	18	4 (22 %)	1,1 %	14 (77,7)
Август	354	25	10 (40 %)	2,8 %	15 (60 %)
Сентябрь	342	28	7 (25 %)	2 %	21 (75 %)
Октябрь	252	6	4(66,7 %)	1,6 %	2 (33,3 %)
Декабрь	224	10	10 (100 %)	4,5 %	0

Примечание — Данные на ноябрь месяц по Бурейлагу отсутствуют

По данным таблицы 3 отслеживается, что в Бурейлаге самый высокий уровень детской смертности среди матерей-заключённых в 1941 году приходился декабрь месяц: тогда умерло 4,5 % из общего числа детей матерей-заключённых. В декабре 1941 года в Бурейлаге находилось 2299 ребёнка, из них 224 ребёнка матерей-заключённых (из которых 100 % находились в домах младенца). В другие месяцы показатель смертности варьируются от 0,4 до 2,2 % по отношению к общему количеству детей матерей-заключённых. В июне 1941 года в Бурейлаге не умер ни один ребёнок матери-заключённой.

Уровень смертности детей матерей-заключённых варьировался от 22 до 100 % по отношению к общему числу смертей. При этом уровень смертности детей вольнонаёмных работников варьировался также от 20 до 100 % по отношению к общему числу смертей. Нужно заметить при этом, что общее число детей вольнонаёмных было в среднем выше, чем количество детей матерей-заключённых. В январе 1941 г. — 723 ребёнка, в декабре — 2075 детей, самое большое количество в августе — 2712 детей. Таким образом, в январе, феврале детей вольнонаёмных было в 4 раза больше, в марте–сентябре — в 7 раз больше, в октябре и декабре — в 9 раз больше, чем детей матерей-заключённых. Количество детей вольнонаёмных резко возрастало, а смертность оставалась приблизительно одинаковой с детьми матерей-заключённых. Количество детей матерей-заключённых выросло за год приблизительно в 2 раза.

Сравнивая статистические данные трёх лагерей, можно сделать вывод, что общий уровень смертности среди детей матерей-заключённых в Карлаге был несколько ниже, чем в лагерях других экономических систем ГУЛАГа (железнодорожной и лесной), если сравнивать процент умерших детей, матерей-заключённых по отношению к их общему количеству. При этом общее количество детей матерей-заключённых в Карлаге было на порядок выше, чем в лагерях других экономических систем ГУЛАГа.

По сохранившемуся воспоминанию Т. Никольской, родившейся в Карлаге в 1941 году, можно говорить о минимальных шансах на выживание детей матерей-заключённых. Татьяна Никольская вспоминает: «Я появилась в апреле 1941 года. Вернее, не так! Не я появилась, а мы вдвоем появились. Два близнеца, появились два близнеца в апреле, 9-го апреля 1941 года появились два близнеца — Владислав и Татьяна. Владислав, к несчастью, ввиду заболевания, не дожил до сегодняшних дней. И, причем, совершенно непонятное заболевание было. Абсолютно непонятное. Значит, мама рассказывала, что он очень трудно (естественный, конечно, и конец был), очень трудно переживал. Значит, было недержание головы... делали уколы, и у меня вот на двух ногах огромные шрамы для того, что-

бы вводить капельницу. Ну, это не капельница, назывался какой-то раствор. После этого, после введения раствора, все это потом резали, образовывались шрамы. Говорили: «Видно, заложено у тебя жизнелюбие» [22]. Вероятно, врачи пытались спасти жизнь ребёнка, но в условиях лагеря их усилий было недостаточно.

Из воспоминаний матерей-заключённых можно сделать вывод, что отношение к детям в домах младенца было формальным. Мать Альберта Майна, родившегося в Карлаге в мае 1940 года, вела записи, находясь в лагере. 11 февраля 1941 года она записала свои впечатления от Дома младенца, где находился её сын: «Комната для кормления продувалась из окон и из двери. Алик был похож на мышонка. Он ни разу не вытянул ручки. Бедные дети замерзали. Временами он почти синел. Да, январь был самым тяжёлым месяцем. Из-за холода и голода было практически невозможно успокоить ребёнка. При 200 граммах хлеба и одного теплого приема пищи в день. После каждого кормления тянуло в груди». Сам Альберт Майн вспоминал: «Я отрывочно помню, что стою где-то на кровати и мне холодно. Не могу сказать, где именно. Иногда кто-то силой мне что-то даёт, очевидно какие-то лекарства или еду. Я пытался как-то сопротивляться. То, что я помню — это я всякий раз стою на кровати и по какой-то причине всё время один» [23; 18–19].

Согласно статистическим данным Санитарной службы ГУЛАГа, из детей, матерей-заклучённых, находившихся в домах младенца Карлага, в 1941 году в разные месяцы заболело от 20 по 50 % детей [12; 1–24]. Более наглядно эти данные можно проследить по таблице 4.

Т а б л и ц а 4

Количество детей заболевших в Домах младенца в в Карлаге в 1941 году [12; 7–24]

Месяцы 1941 г.	Всего детей матерей з/к до 3-х лет Карлаге в 1941 г.	Заболело в домах младенца (% от общего количества детей)
Январь	901	259 (28,7 %)
Февраль	911	223 (24,5 %)
Апрель	951	456 (48 %)
Июнь	1018	269 (26,4 %)
Июль	1056	323 (30,6 %)
Август	1101	376 (34,1 %)
Сентябрь	1084	317 (29,2 %)
Октябрь	1081	338 (31,2 %)
Ноябрь	1080	400 (37 %)
Декабрь	1077	427 (39,6 %)

По данным таблицы 4 можно увидеть, что самое большое количество заболевших (как и умерших (см. табл. 1)) детей в Домах младенца в Карлаге в 1941 году было в апреле и составляло 48 % от общего числа детей, находящихся в домах младенцев (детей матерей-заклучённых). В остальные месяцы процент заболевших детей варьировался от 24,5 до 39,6 %.

Критическое состояние детского контингента в Карлаге, на наш взгляд, в апреле 1941 года может быть связано со следующими причинами (в отчетных материалах и сводках не указаны причины смертности ни в один месяц):

– недостаточное питание: нормы питания в Домах младенцев Карлага в 1941 г. включали в достаточном скромном количестве, кроме круп, хлеба, животных и молочных жиров, должны были входить также фрукты и овощи [11; 135]. Если даже предположить, что дети матерей-заклучённых обеспечивались питанием согласно нормативным правилам, то вряд ли они получали свежие фрукты и овощи, недоступные ранней весной. Таким образом, детский организм ослабевал от недостатка витаминов;

– резкие перепады температуры (до 20 градусов) в Центральном Казахстане с резко континентальным климатом и при этом недостаточная отапливаемость помещений. Дети мерзли и заболели в Домах младенцев;

– возможно предположить, что в апреле 1941 года в Карлаге была эпидемия инфекции (которые были достаточно распространены в лагерях ГУЛАГа), с которой врачи, в силу недостаточной обеспеченности лагерей медикаментами, не могли справиться.

В данных Санотдела ГУЛАГа за 1941 год данные о детях вольнонаёмных сотрудников ГУЛАГа и данные о детях матерей-заклучённых сведены в общую таблицу, что даёт нам возможность сделать

сравнительный анализ положения детей разных категорий лагерной рабочей силы. За медицинским обслуживанием вольнонаемные сотрудники ГУЛАГа нередко обращались в те же самые структуры санитарной службы, которые осуществляли также и наблюдение за здоровьем заключённых. В структуре Карлага не было отдельных больниц для сотрудников военизированной охраны (ВОХР) и вольнонаёмных работников. Медицинским обслуживанием всех людей, как заключённых, так и находившихся, и работающих в лагере, занимался Санитарный отдел Карлага.

По данным В.Н. Земского, ВОХР ГУЛАГа в начале 1940-х годов насчитывала около 107 тысяч человек. Он отмечает, что, наряду с оказанием помощи заключённым, санитарная служба лагерей и колоний осуществляла также и медицинское обслуживание работников ВОХР и их семей [24].

К началу 1940-х годов вольнонаёмными работниками всё чаще становятся бывшие заключённые, которым было отказано покинуть место заключения. Так, например, у женщин, арестованных по приказу НКВД № 00486, конец срока должен был наступить в 1942–1943 и 1945–1946 гг. Тем не менее, Специальная директива от 22 июня 1941 года ввела запрет на освобождение из лагерей «контрреволюционеров, бандитов, рецидивистов и других опасных преступников». В следующем году вышла директива, позволяющая освобождать ЧСИР, но при условии, что они остаются в лагерях НКВД на положении вольнонаёмных работников [7]. Вольнонаёмными рабочими лагерей также оказывались бывшие заключённые, которые не смогли устроить свою жизнь после выхода из лагеря: «врагам народа» отказывали в работе.

В некоторые структуры санитарной службы нанимались вольнонаёмные работники, например в структуры, связанные с наблюдением за детьми. В «Инструкции по санитарной службе тюрем НКВД Союза СССР» от 1940 года по поводу обслуживания тюремных яслей говорится, что «руководство всей работой в яслях осуществляется начальником санитарной службы тюрьмы. Обслуживание ясель производится вольнонаёмными медработниками по определённым штатам» [25; 198].

Как пишет историк Санитарной службы ГУЛАГа Б. Нахапетов, медицинское обслуживание вольнонаемного состава лагерей и членов их семей было трудной задачей. В отдаленных и лесных лагерях вообще не было больниц. «В оказании медицинской помощи вольнонаемному составу и членам их семей, а также личному составу охраны имеется много недостатков, которые сводятся к следующему: сеть больничных учреждений недостаточная. Особенно остро это чувствуется в глубинных, лесных подразделениях. Даже при управлениях некоторых лесных лагерей, как Усольский, Кизеловский, нет больниц, и сотрудники, их семьи и личный состав охраны испытывает нередко много мытарств, прежде чем получает необходимую медицинскую помощь. Детские сады и ясли были также в недостаточном количестве» [26; 82].

По статистическим данным Санитарной службы ГУЛАГа можно увидеть, что самое большое количество детей вольнонаёмных работников в Карлаге в 1941 года насчитывалось в ноябре месяце — 1354 ребёнка. Пик смертности детей вольнонаёмных работниц Карлага приходился на сентябрь 1941 года: тогда умерло 1,3 % детей от общего числа детей вольнонаемных работниц Карлага (16 из 1249). В детсадах и детяслях Карлага в 1941 году получали медицинское обслуживание от 8 до 29 % детей вольнонаемных сотрудников, к концу года их количество выросло до 30 % [12; 8–24].

Т а б л и ц а 5

**Обеспеченность детей в/н работников Карлага детсадами и детяслями
и заболеваемость детей в/н в 1941 году [12; 8–24]**

Месяцы 1941 г.	Дети в/н от 0 до 8 лет	Всего детей в/н в детсадах и детяслях (% от общего числа детей в/н)	Заболело в детсадах и детяслях (% от общего числа детей в/н)
Январь	1114	90 (8 %)	3 (0,26 %)
Февраль	1187	92 (7,7 %)	46 (3,8 %)
Апрель	1202	115 (9,5 %)	28 (2,3 %)
Июнь	1293	133 (10,2 %)	7 (0,5 %)
Июль	1231	136 (11 %)	26 (2 %)
Август	1217	187 (15,3 %)	28 (2,3 %)
Сентябрь	1249	230 (18,4 %)	35 (2,8 %)
Октябрь	1268	336 (26,5 %)	81 (6,3 %)
Ноябрь	1354	408 (30 %)	128 (9,4 %)
Декабрь	1330	389 (29,2 %)	164 (12,3 %)

Уровень заболеваемости детей вольнонаёмных работников в детсадах и детяслях вырос в течение года от 0,26 % до 12,6 % от общего числа детей вольнонаёмных. Определённый спад заболеваемости детей вольнонаёмных работников наблюдался в летние месяцы 1941 года.

Значительные проблемы были в некоторых отделениях Карлага с жилыми помещениями ВОХР. В распределении средств на создание жилищных условий вольнонаемные работники рассматривались в последнюю очередь. Такая политика распределения сохранялась с 1930-х по 1950-е годы. Письмо стрелка ВОХР 1939 года прокурору это демонстрирует: «Живу с семьёй практически под открытым небом. Стоит необорудованная моя конюшня. Вот были дожди, и я не знал, куда положить ребёнка. Кругом течёт. Вынужден был проситься к соседу переночевать. Ребёнок как родился, так всё время болеет от простуды. Ни ребёнку, ни жене не дают хлебной карточки. На 600 грамм хлеба и 200 рублей я прожить не могу. Писал докладные, но не помогают, а наоборот, положение моё становится всё хуже и хуже. Сам сплю в одежде, а ребёнка развернуть нельзя. Прошу рассчитать меня из охраны, не могу работать» [15; 184].

Но даже при таких проблемах заболеваемости детей ВОХР, по данным статистики санитарного отдела ГУЛАГа, можно проследить, что уровень заболевания детей вольнонаемных сотрудников (в детдомах и детяслях) был значительно ниже, чем уровень заболевания детей заключённых в домах младенца.

Самый большой «пик» заболеваемости пришёлся на декабрь 1941 года и составлял около 12 % детей. По повышению заболеваемости в осенне-зимние месяцы можно сделать вывод о недостаточности инфраструктуры детсадов и детяслей: вероятно, что в эти месяцы помещения недостаточно отапливались.

Заключение

Таким образом, можно сделать вывод, что, несмотря на вложенные со стороны руководства ГУЛАГа некоторые финансовые средства в организацию инфраструктуры для содержания детей матерей-заключённых, смертность детей матерей-заключённых оставалась высокой.

Почти две трети из всех умерших в Карлаге детей в 1941 году были детьми матерей-заключённых. Самый высокий процент смертности детей матерей-заключённых в Карлаге в 1941 году приходился на апрель месяц: тогда умерло 29 детей, то есть 88 % по отношению к общему уровню детской смертности в Карлаге. Причем из представленных данных по общей смертности в Карлаге можно отследить, что самый высокий процент детской смертности выпал на апрель: из 92 умерших дети составили 35,8 %. В апреле 1941 года в Карлаге находилось 2153 ребенка, из них 1202 (55,8 %) ребенка вольнонаемных сотрудников и 951 (44,1 %) ребенок матерей-заключённых. Количество умерших детей матерей заключённых составляло 3 % от общего числа детей матерей-заключённых. Мы предполагаем, что повышенная детская смертность в этом месяце могла быть связана с недостаточным питанием, отсутствием витаминов, недостаточной отапливаемостью домов младенца, а также возможным увеличением инфекционных заболеваний в апреле, характерными для весны. В другие месяцы 1941 года процент смертности был ниже. Определённый пик пришёлся на сентябрь месяц, когда умерло 40 детей, из них 24 (60 %) ребенка матерей-заключённых, по отношению к общему числу детей матерей-заключённых количество умерших детей составляло около 2 %.

В целом процент умерших детей матерей-заключённых по отношению к общему количеству умерших детей варьировался в течение 1941 года от 60 до 90 %. По отношению к общему количеству детей матерей-заключённых процент умерших варьировался от 0,98 до 3 %.

Можно утверждать, что уход за детьми матерей-заключённых в домах младенца был недостаточным. Кроме того, что сам распорядок организации домов младенца, где дети находились без матерей всё время, кроме времени кормления, провоцировал детскую смертность. Заболело в домах младенца в 1941 году от 26 до 48 % детей матерей-заключённых.

В Карлаге, по сравнению с другими подразделениями ГУЛАГа, смертность детей матерей-заключённых была ниже. По приведённым нами данным по двум другим лагерям системы ГУЛАГа можно увидеть, что в Вятлаге смертность детей матерей заключённых варьировалась от 33 до 100 % по отношению к общему количеству умерших детей при меньшей численности детей матерей-заключённых (максимальное число 119 детей в ноябре); приблизительно тот же процент смертности был у детей вольнонаёмных работников Вятлага, при общем большем количестве детей (максимальное число 568 детей в ноябре и октябре 1941 года). Смертность детей матерей-заключённых в Бурей-

лаге варьировалась от 20 до 100 % в течение 1941 года, при общем количестве детей матерей-заключённых приблизительно в 10 раз ниже по отношению к детям вольнонаёмных.

В целом можно сделать вывод о значительно большем количестве детей вольнонаёмных работников по лагерям системы ГУЛАГа в 1941 году. Смертность детей вольнонаёмных сотрудников ГУЛАГа была значительно ниже. Отчётность Санитарного отдела по посещению детяслей и детсадов детьми вольнонаёмных сотрудников является недостаточно валидной по причине недостаточной обеспеченности сотрудников ГУЛАГа детсадами и детяслями в указанный период (от 8 до 30 % детей вольнонаёмных работников находились в детсадах и детяслях). Заболеваемость детей вольнонаёмных, в отличие от детей заключённых, была выше в осенне-зимние месяцы.

Список литературы

- 1 Craveri M. Children's experiences in the Gulag. Late memories of deportation to the URSS / M. Craveri, F.M. Losonczy // *Enfances deplacées*. — 2012. — No 14. — P. 193–222.
- 2 Craveri M. *Enfants de Goulag* / M. Craveri, F.M. Losonczy. — Paris, Belin, 2017. — 257 p.
- 3 Исправительно-трудовой кодекс РСФСР от 6 октября 1924 г.: сб. нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву (1917–1959 годы); сост. П.М. Лосев, Г.И. Рагулин. — М.: Госюриздат, 1959. — 464 с.
- 4 Alexopoulos G. *Illness and Inhumanity in Stalin's Gulag* / G. Alexopoulos. — New Heaven & London, Yale University Press, 2017. — 308 p.
- 5 Alexopoulos G. *Destructive Labor Camps: Rethinking Solzhenitsyn's Play of Words* / G. Alexopoulos // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. — 2015. — Vol. 16. — No. 3. — P. 499–526.
- 6 Healey D. *Lives in the Balance: Weak and Disabled Prisoners and the Biopolitics of the Gulag* / D. Healey // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. — 2015. — Vol. 16. — No. 5. — P. 527–556.
- 7 Узницы «Алжира». Список женщин-заключённых Акмолинского и других отделений Карлага / сост. В.М. Гринев, В.В. Горещкий, Г.Н. Карсакова, Г.К. Буканова, М.Ф. Назарова, Ж.Т. Мурзаханова. — М.: Звенья, 2003. — 567 с.
- 8 Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). — Ф. Р-9414. — Оп. 1. — Д. 2753. — Л. 19.
- 9 История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х–начало 1950-х годов. — Т. 3: Экономика ГУЛАГа; отв. ред. О.В. Хлевнюк. — М.: РОССПЭН, 2004. — 626 с.
- 10 Дети ГУЛАГа. 1918–1956 / сост. С.С. Виленский и др. — М.: РОССПЭН, 2002. — 631 с.
- 11 Аланиязов Т.К. Детские учреждения в Карлаге / Т.К. Аланиязов, З.Г. Сактаганова // *Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия*. — 2023. — № 1 (109). — С. 127–143.
- 12 ГА РФ. — Ф. Р-9414. — Оп. 1 доп. — Д. 2767. — Л. 1–24.
- 13 ГА РФ. — Ф. Р-9414. — Оп. 1. — Д. 611. — Л. 1–95.
- 14 Государственный архив Карагандинской области (ГА КО). — Ф. 1171. — Оп. 1. — Д. 13. — Л. 1–61.
- 15 Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря МВД–НКВД на территории Казахстана (30–50-е годы XX века) / С.Д. Дильманов. — Алматы, 2002. — 344 с.
- 16 ГА РФ. — Ф. 9414. — Оп. 1. — Д. 2796. — Л. 1–186.
- 17 ГА РФ. — Ф. 9414. — Оп. 1. — Д. 451. — Л. 1–47 об.
- 18 ГА РФ. — Ф. 9414. — Оп. 1. — Д. 2896. — Л. 1–46.
- 19 Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. 1923–1960: Справоч. / сост. М.Б. Смирнов; под ред. Н.Г. Охотина, А.Б. Рогинского. — М.: Звенья, 1998. — 600 с.
- 20 Бердинских В. История одного лагеря (Вятлаг) / В. Бердинских. — М.: Аграф, 2001. — 432 с.
- 21 Головин С.А. Принудительный труд на Дальнем Востоке СССР в 20–30-е гг. XX века. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://Users/Asus/Downloads/prinuditelnyy-trud-na-dalnem-vostoke-sssr-v-20-30-e-gg-hh-veka.pdf>
- 22 Архив НИПЦ «Мемориал». — Ф. 54 «Дети АЛЖИРа». — Оп. 1. — Д. 73.
- 23 Stark M. *Gulag-Kinder* / M. Stark. — *Die Vergessenen Opfer*. — Berlin, Metropole, 2013. — 488 p.
- 24 «Архипелаг ГУЛАГ»: глазами писателя и статистика. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://aif.ru/society/history/arhipelag_gulag_glazami_pisatelya_i_statistika
- 25 ГА РФ. — Ф. 9401. — Оп. 1 сч. — Д. 570. — Л. 198.
- 26 Нахапетов Б.А. Очерки Санитарной службы ГУЛАГа / Б.А. Нахапетов. — М.: РОССПЭН, 2009. — 191 с.

З.Г. Сактаганова, А.Г. Гладышева

1941 жылы КАРЛАГ-тағы балалардың өлімі мен сырқаттануы: түрмеде отырған аналардың және жалдамалылардың балалары

Мақалада тұтқын әйелдердің балаларының, сондай-ақ 1941 жылы Карлагта болған жалдамалы жұмысшылардың балаларының өлімін бейнелейтін мұрағаттық статистикаға талдау жасалған. 1941 жылы Гулагтағы балалар өлімі мәселесін салыстырмалы түрде көру үшін ГУЛАГ жүйесінің басқа екі лагері, яғни Вятлаг және Бурейлаг бойынша көрсеткіштер келтірілген. ГУЛАГ санитарлық қызметінің құрылымдарында медициналық көмек алатын жалдамалы жұмысшылардың балаларының өлім-жітімінен қамаудағы аналардың балаларының өлім-жітім деңгейіндегі жалпы тенденциялары мен айырмашылықтары талданды. 1941 жылы Карлаг ауылшаруашылық лагеріндегі балалар контингентінің саны ГУЛАГ орман және теміржол лагерлеріне қарағанда едәуір жоғары болды, тұтқын аналардың балаларының жалпы өлім-жітімі орташа есеппен төмен болды деген тұжырымдама жасалды. Сонымен қатар 1941 жылы Карлагта қайтыс болған балалардың үштен екісі тұтқын аналардың балалары болды деген қорытынды жасалған. Сәбилер үйлеріндегі қамаудағы аналардың балаларының аурушандық деңгейі жалдамалы жұмысшылардың балабақшалар мен бөбекжайдағылармен салыстырғанда айтарлықтай жоғары болды. Ауру мен өлім-жітімнің шарықтау шегі 1941 жылдың сәуірінде Карлагта болған.

Кілт сөздер: ГУЛАГ, КАРЛАГ-тың медициналық-санитарлық қызметі, ГУЛАГ балалары, Карлаг балалары, ЕТЛ-дегі балалар, сәбилер үйі, асырау жағдайлары, ЕТЛ-дегі балалар өлімі, Гулагтағы жалдамалылардың балалары.

Z. Saktaganova, A. Gladysheva

Mortality and morbidity of children in KARLAG in 1941: children of prisoner and civilian mothers

In the article archival statistical data illustrating the mortality of children of female prisoners, as well as children of civilian workers who were in Karlag in 1941 were analyzed. For a comparative vision of the problem of child mortality in the Gulag in 1941, indicators were presented for two other camps of the Gulag system: Vyatlag and Bureilagu. The general trends and differences in the mortality rate of children of prisoner mothers from the mortality rate of civilian children receiving medical care in the structures of the GULAG sanitary service are analyzed. It was concluded that the number of children in the Karlag agricultural camp in 1941 was significantly higher than in the forestry and railway industry camps of the Gulag, while the overall mortality rate for children of prisoner mothers was generally lower on average. It was concluded that almost two thirds of the children who died in Karlag in 1941 were children of prisoner mothers. The morbidity rate of children of prisoner mothers in infant homes was significantly higher than the morbidity rate of civilian children in kindergartens and kindergartens. The peak of morbidity and mortality occurred in Karlag in April 1941.

Key words: Gulag, health care in Karlag, children of the Gulag, children of Karlag, children in correctional labor camps, infant homes, living conditions, infant mortality in correctional labor camps, children of civilians in the Gulag.

References

- 1 Craveri, M., & Losonczy, F.M. (2012). Children's experiences in the Gulag. Late memories of deportation to the URSS. *Enfances deplacées*, 14, 193–222 [in Russian].
- 2 Craveri, M., & Losonczy, F.M. (2017). *Enfants de Goulag*. Paris, Belin.
- 3 Losev, P.M. & Ragulin, G.I. (1959). *Ispravitelno-trudovoi kodeks RSFSR ot 6 oktiabria 1924 g.: Sbornik normativnykh aktov po sovetскому ispravitelno-trudovomu pravu (1917–1959 gody)* [Correctional Labor Code of the RSFSR of October 6, 1924. Collection of regulations on Soviet correctional labor law (1917–1959)]. Moscow: Gosizurizdat [in Russian].
- 4 Alexopoulos, G. (2017). *Illness and Inhumanity in Stalin's Gulag*. New Heaven & London, Yale University Press.
- 5 Alexopoulos, G. (2015). Destructive Labor Camps: Rethinking Solzhenitsyn's Play of Words. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 16(3), 499–526.
- 6 Healey, D. (2015). Lives in the Balance: Weak and Disabled Prisoners and the Biopolitics of the Gulag. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 16(5), 527–556.

- 7 Grinev, V.M., & Goretskii, V.V., Karsakova, G.N., Bukanova, G.K., Nazarova, M.F., & Murzakhanova, Zh.T. (2003). Uznitsy «Alzhira». Spisok zhenshchin-zakliuchennykh Akmolinskogo i drugikh otdelenii Karlaga [Prisoners of Algeria. List of female prisoners of Akmolola and other departments of Karlage]. Moscow: Zvenia [in Russian].
- 8 GA RF [State Archives of the Russian Federation]. — F. R-9414. — Op. 1. — D. 2753. — L. 19 [in Russian].
- 9 Khlevniuk, O.V. (2004). Istoriiia stalinskogo GULAGa. Konets 1920-kh–nachalo 1950-kh godov. Ekonomika GULAGa [History of Stalin's Gulag. Late 1920s — early 1950s. Volume 3: Economics of the Gulag]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 10 Vilenskii, S.S. (2002). Deti GULAGa. 1918–1956 [Children of the Gulag. 1918–1956]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 11 Alaniazov, T.K., & Saktaganova, Z.G. (2023). Detskie uchrezhdeniia v Karlage [Children's institutions in Karlage]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriiia Istoriiia. Filosofiiia — Bulletin of Karaganda University. Series History. Philosophy*, 1(109), 127–143 [in Russian].
- 12 GA RF [State Archives of the Russian Federation]. — F. R-9414. — Op. 1 dop. — D. 2767. — L. 1–24 [in Russian].
- 13 GA RF [State Archives of the Russian Federation]. — F. R-9414. — Op. 1. — D. 611. — L. 1–95 [in Russian].
- 14 GA KO [State Archives of the Russian Federation]. — F. 1171. — Op. 1. — D. 13. — L. 1–61 [in Russian].
- 15 Dilmanov, S.D. (2002). Ispravitelno-trudovye lageria MVD–NKVD na territorii Kazakhstana (30–50-e gody XX veka) [Corrective labor camps of the Ministry of Internal Affairs–People's Commissariat of Internal Affairs on the territory of Kazakhstan (30s–50s of the twentieth century)]. Almaty [in Russian].
- 16 GA RF [State Archives of the Russian Federation]. — F. 9414. — Op. 1. — D. 2796. — L. 1–186 [in Russian].
- 17 GA RF [State Archives of the Russian Federation]. — F. 9414. — Op. 1. — D. 451. — L. 1–47 ob. [in Russian].
- 18 GA RF [State Archives of the Russian Federation]. — F. 9414. — Op. 1. — D. 2896. — L. 1–46 [in Russian].
- 19 Smirnov, M.B. (1998). Sistema ispravitelno-trudovykh lagerei v SSSR, 1923–1960: Spravochnik [System of forced labor camps in the USSR, 1923–1960: Directory]. N.G. Okhotin & A.B. Roginskyi (Eds.) Moscow: Zvenia [in Russian].
- 20 Berdinskikh, V. (2001). Istoriiia odnogo lageria (Viatlag) [History of one camp (Vyatlag)]. Moscow: Agraf [in Russian].
- 21 Golovin, S.A. Prinuditelnyi trud na Dalnem Vostoke SSSR v 20–30-e gg. XX veka [Forced labor in the Far East of the USSR in the 20–30s. XX century]. Retrieved from <https://Users/Asus/Downloads/prinuditelnyy-trud-na-dalнем-vostoke-sssr-v-20-30-e-gg-hh-veka.pdf> [in Russian].
- 22 Arkhiv NIPTs «Memorial» [Archive of NIPC “Memorial”]. — F. 54 «Deti ALZhIRa». — Op. 1. — D. 73 [in Russian].
- 23 Stark, M. (2013). Gulag-Kinder. Die Vergessenen Opfer. Berlin, Metropole.
- 24 «Arhipelag GULAG»: glazami pisatel'ia i statistika [“The Gulag Archipelago”: Through the Eyes of a Writer and Statistics]. Retrieved from https://aif.ru/society/history/arhipelag_gulag_glazami_pisatelya_i_statistika [in Russian].
- 25 GA RF [State Archives of the Russian Federation]. — F. 9401. — Op. 1 sch. — D. 570. — L. 198.
- 26 Nakhapetov, B.A. (2009). Ocherki Sanitarnoi sluzhby GULAGa [Essays on the sanitary service of the Gulag]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].

Сведения об авторах

Сактаганова Зауреш — д.и.н., профессор кафедры археологии, этнологии и отечественной истории, директор Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>;

Гладышева Алина — PhD докторант, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0009-0003-0374-1330>

Information about the authors

Saktaganova Zauresh — Doctor of historical sciences, professor of the Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Director of the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Gladysheva Alina — PhD student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

С.К. Сакенов¹ *, С.А. Ярыгин¹ , Г.К. Кульмаганбетова² , Н.Н. Ильдеряков¹

¹Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Казахстан;
²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: sergazi_82@mail.ru; sergyuarygin80@gmail.ru; gulnazkazarchaeology@gmail.com; chuvash_nik@mail.ru)

Поселение и могильник конца позднебронзового века Сандыктау (предварительные результаты исследования)

Публикуются материалы поселения эпохи бронзы Сандыктау и расположенных в его округе синхронных памятников — горных выработок и двух могильников. Поселение находится в 2,2 км к югу от горной гряды Сандыктау, в 1,5 км к юго-востоку от поселка Петровка Сандыктауского района Акмолинской области. Занимает мыс на высоком левом берегу реки Жабай. На поселении зафиксировано 22 котлована от бытовых и хозяйственных построек. Котлованы организованы в четыре линейные структуры, ориентированные по оси северо-запад–юго-восток. Самые крупные котлованы сосредоточены в северной части поселения. Размеры памятника 130×325 кв.м. По всей площади поселения на современной поверхности встречаются многочисленные фрагменты керамических сосудов и прочие остатки жизнедеятельности древнего населения. Культурный слой на поселении распахан на 30 см. В нем повсеместно встречаются обломки алексеевско-саргаринской керамики, которые определяют культурную принадлежность и хронологию памятника. В данном слое обнаружены шлаки и части медных изделий — побочные продукты медеплавильного производства, а также кости животных. На котловане № 8 был заложен раскоп 12×12 м. В окрестностях поселения в результате дополнительных разведывательных работ выявлены два аварийных могильника позднего бронзового века и группа горных выработок на гранит и руду. Поселение и его округа перспективны для изучения проблем истории, культуры и металлопроизводства населения Северного Казахстана эпохи поздней бронзы.

Ключевые слова: Северный Казахстан, Сандыктау, поселение, горные выработки, руда, могильник, погребение, теплотехническое сооружение, бронзовый век.

Введение

Поселение Сандыктау впервые было обнаружено в 2004 г. сотрудниками Кокшетауской археологической экспедиции (КАЭ) [1; 473–488]. Памятник расположен в 2,2 км к югу от горной гряды Сандыктау, в 1,5 км к юго-востоку от поселка Петровка Сандыктауского района Акмолинской области. Занимает мыс на высоком левом берегу реки Жабай.

На поселении зафиксировано 22 котлована от бытовых и хозяйственных построек. Котлованы организованы в четыре линейные структуры, ориентированные по оси северо-запад–юго-восток. Самые крупные котлованы сосредоточены в северной части поселения. Размеры памятника 130×325 кв.м. По всей площади поселения на современной поверхности встречаются многочисленные фрагменты керамических сосудов и прочие остатки жизнедеятельности древнего населения (рис. 1).

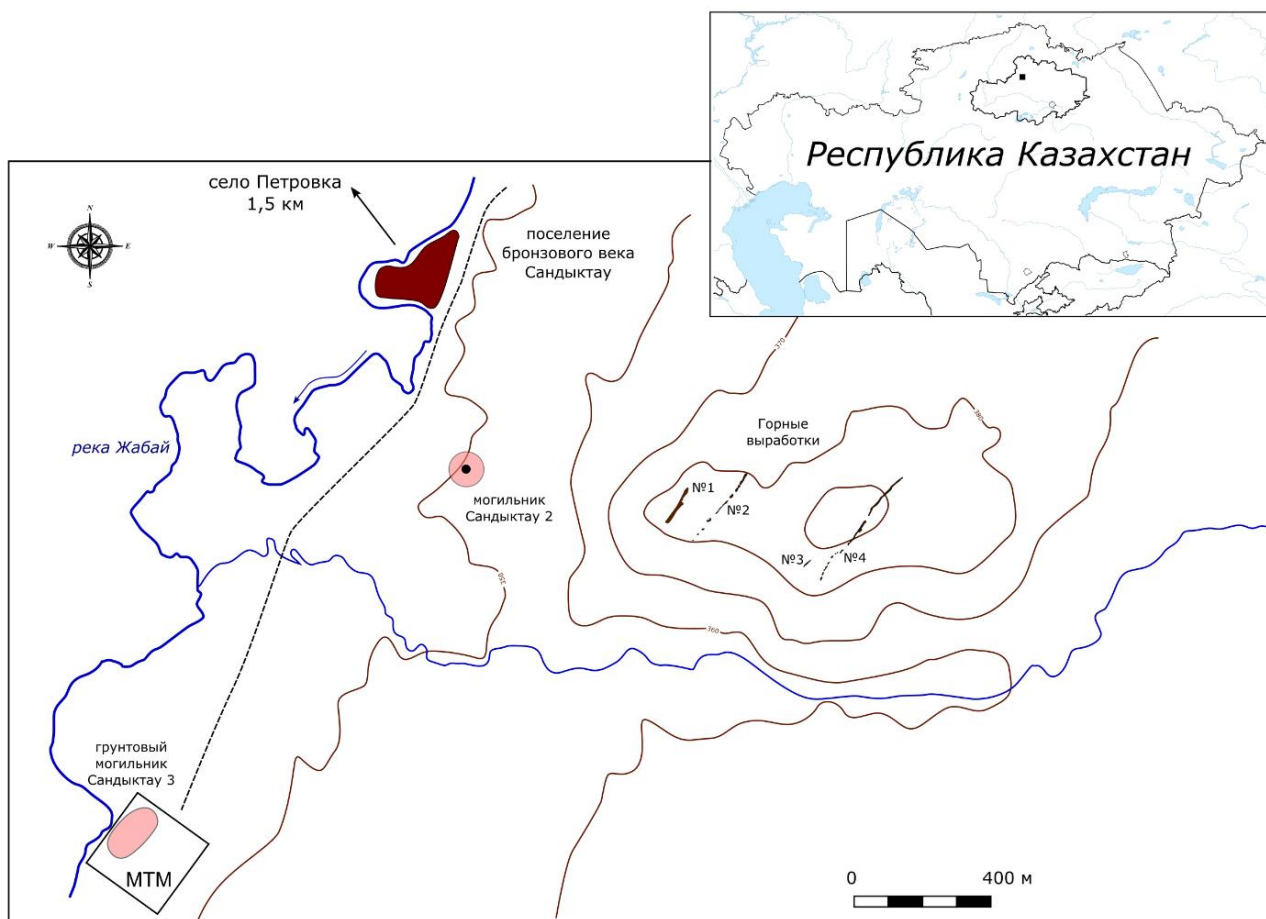

Рисунок 1. Поселение бронзового века Сандыктау и синхронные памятники в его округе (автор — С.А. Ярыгин)

Материалы и методы

В исследовании применялись стандартные археологические методы, включающие предварительную разведку территории памятника, его окрестностей и археологические раскопки. Особенности памятника и его ландшафтное окружение сняты при помощи лазерного электронного тахеометра Leica TCR 405 и дистанционно посредством беспилотной съемки квадрокоптером DJI Mini 2. Выявленные в результате разведки памятника нанесены на спутниковую карту при помощи GPS-сборщика данных Garmin ETrex10 PS336 GPS. Использован метод картографии, составлена карта-схема археологических объектов бронзового века, расположенных в одном микрорайоне с поселением.

Для исследований выбрана конструкция № 8 в южной части поселения. До начала исследований она была представлена котлованом округлой формы, диаметром порядка 9,5 м, глубиной 0,4 м. На объекте заложен раскоп 12×12 м, площадью 144 кв.м. Для стратиграфических наблюдений оставлены бровки шириной 0,4 м.

По результатам проведенных археологических работ были выявлены некоторые архитектурные особенности конструкции. В северной части постройки зафиксирована концентрация фрагментов изделий из камня и костей, предметы хозяйственно-бытового назначения, орудия охоты. Встречается значительное количество осколков керамики с богатой геометрической орнаментацией в виде сплошного, гребенчатого штампа, вдавлений, прочерчиваний, налпных элементов — жемчужин, валиков.

В процессе просеивания грунта с верхних слоев раскопа до глубины 0,15 м обнаружены небольшие остатки металлургического производства в виде обломков изделий и выплесков из цветных металлов (рис. 2, 3).

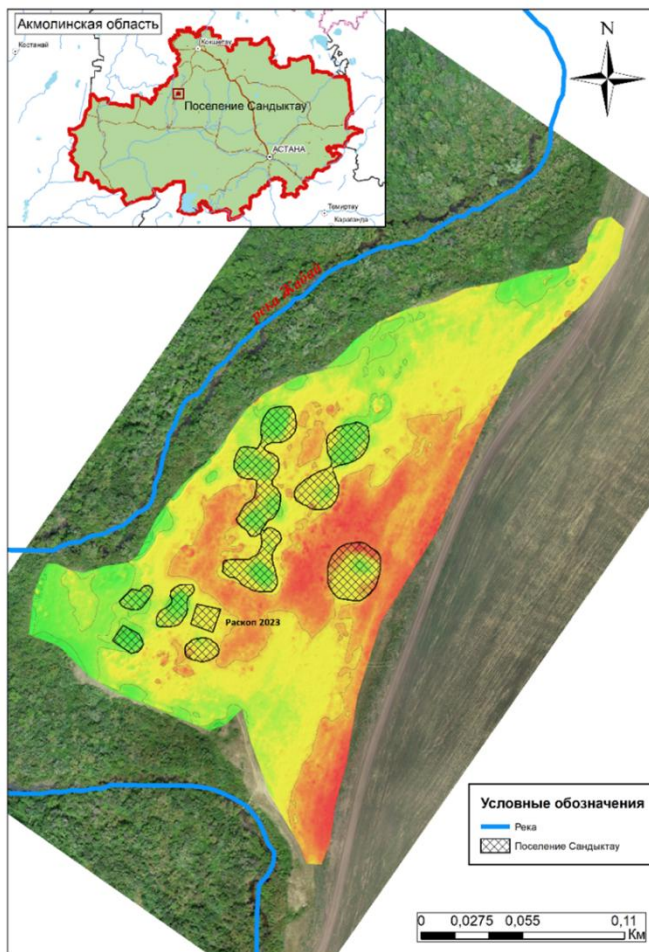

Рисунок 2. Топографический план поселения Сандыктау (автор — К. Асылбеков)

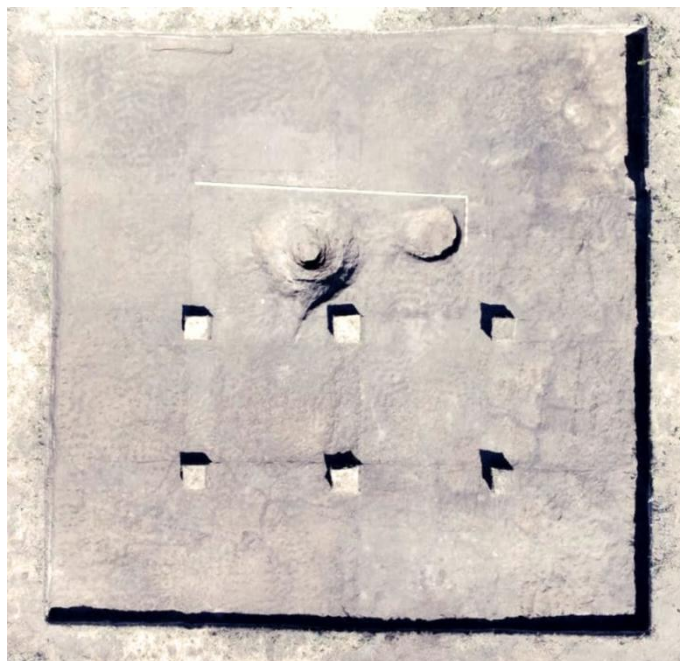

Рисунок 3. Фото раскопа на конструкции № 8 после расчистки. Остатки теплотехнического сооружения (фото С.А. Ярыгина)

После снятия дерна и углубления до 0,30 м от уровня современной поверхности планиграфические наблюдения позволили выявить, что вдоль южной, северо-западной и северо-восточной границы раскопа грунт представлен пестрым суглинком в межжилищном пространстве, являющемся отходом производственно-бытовой деятельности. Заполнение центральной части раскопа представлено гумусированным светло-серым суглинком. В северной части раскопа на уровне от 0,1 до 0,4 м фиксировались многочисленные каменные предметы со сглаженными формами (округлые) и в виде усеченных пирамидок.

На глубине 0,4 м от современной поверхности, в северной части раскопа выявлены остатки теплотехнического сооружения, состоявшие из двух ям, соединяющего их канала и небольшого тамбурообразного входа. Длина конструкции по линии запад–восток — 4,4 м.

Яма № 1 расположена в западной части сооружения. Глубина 2,35 м. В разрезе имеет вид воронки с уступом по стенке. С южной стороны на уровне устья находится дополнительный пологий тамбурообразный вход. Диаметры устья ямы 2,5×2,43 м, по центру до ступеньки уступа 1,3×1,6 м. Ширина уступа 0,33 м. Диаметр дна ямы 0,52×0,56 м. Размер тамбура 0,6×0,96 м, ширина в устье 0,7 м, глубина 0,15 м.

Яма № 2 расположена в восточной части сооружения. Глубина 0,84 м. Стенки и дно ровные. Диаметр 1,3×1,3 м.

Между ямами проходит прямой канал с округлыми стенками и дном. Ширина по верхней границе 0,6 м, длина 0,84 м, глубина 0,57 м.

Во время расчистки ямы № 1 на разных уровнях фиксировались остатки каменной обкладки стенок из небольших плиток девонского плитняка. В заполнении встречались фрагменты керамических сосудов и небольшие кусочки древесного угля. На средних и нижних уровнях ямы в заполнении попадались небольшие камни со следами сильного температурного воздействия. При расчистке ямы № 2 выявлены небольшие фрагменты керамики и колотый камень. Теплотехническое сооружение, предварительно, можно сопоставить с медеплавильными печами, исследованными на поселении Ата-су [2; 40–43].

Аварийные раскопки на территории могильника Сандыктау 2. Памятник выявлен в результате проведенных разведывательных мероприятий — осмотра территории вокруг поселения бронзового века Сандыктау при помощи программы Google Earth и пешей разведки на местности. Могильник расположен в 500 м на юго-восток от поселения, в 300 м на восток от русла реки Жабай и в 400 м на запад от ближайшего сопочного возвышения с горными выработками. Памятник находится на распаханном поле. На сегодняшний день зафиксирована только одна сильно разрушенная конструкция, представляющая собой грунтовую насыпь, диаметром 18 м, высотой 0,3 м. На северном краю насыпи обнаружена одна поваленная гранитная плита. Край другой плиты выступал в центре насыпи.

Для определения хронологии, культурной принадлежности и взаимосвязи объекта с поселением на нем был заложен раскоп 4×3 м. В результате расчистки верхнего слоя до 0,3 м выявлены четыре плиты, которые лежали одна за другой по линии запад–восток в северной части раскопа. Еще две плиты находились в восточном углу раскопа. Средние размеры плиты разрушенной ограды — 0,5×1 м. Толщина порядка 15 см. Одна из плит имела выбитый паз 0,3 на 0,3 м для крепления в оgrade.

Очертания могильной ямы зафиксированы на глубине 0,9 м от современной поверхности. Размеры ямы на данном уровне 1,68×2 м. Грунт заполнения — супесь. При расчистке в нем встречались фрагменты древесного угля и небольшие вкрапления охры. Останки погребенного начали выступать на уровне 1,43 м от современной поверхности. Погребенный лежал в скорченном положении, головой на востоко-северо-восток, лицом на северо-запад. Правая рука вытянута вдоль тела, левая согнута в районе таза. У левой руки располагались кости животного. Над грудной частью погребенного лежал крупный фрагмент сожженного дерева. По обе стороны от черепа и вплотную к нему установлены два керамических сосуда устьем кверху. Третий сосуд размещен в районе согнутых коленей погребенного. Данный сосуд отличало наличие квадратного устья. Дно могильной ямы выявлено на уровне 1,59 м от современной поверхности, длина ямы по линии север–юг 1,49 м, по линии запад–восток — 1,57 м (рис. 4).

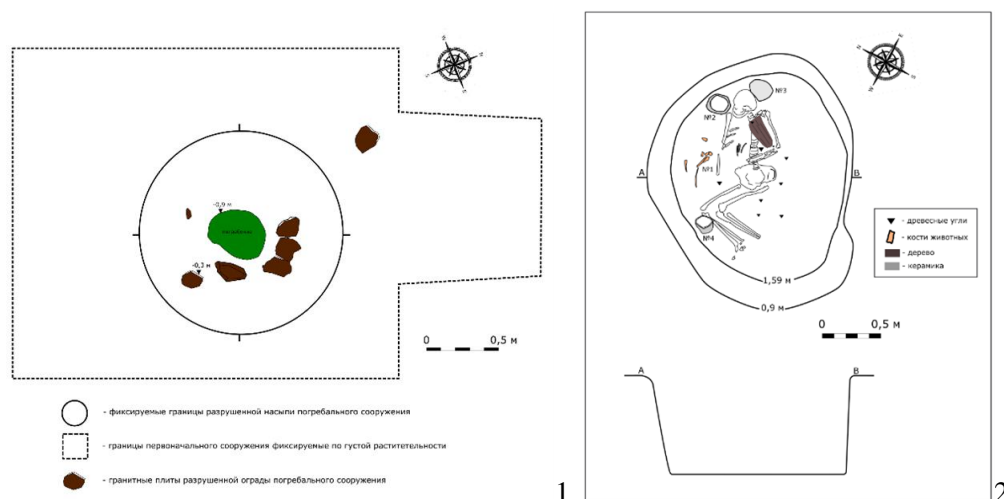

Рисунок 4. Могильник Сандыктау 2: 1 — разрушенная ограда № 1; 2 — погребение в грунтовой яме (автор чертежа — С.А. Ярыгин)

Вероятно, надмогильная конструкция представляла собой каменную ограду. Западины, которые фиксируются вокруг насыпи, позволяют предположить, что на данном участке поля располагался могильник эпохи бронзы. В результате многолетней распашки сохранилась насыпь только самой крупной и центральной ограды, остальные были полностью нивелированы. Камни оград, со слов местных жителей и согласно осмотру указанной локации, оказались перемещены к берегу реки Жабай в период пахотных работ.

Сосуды из погребения по внешнему виду и типу орнамента аналогичны фрагментам сосудов, зафиксированным на поселении Сандыктау, из чего можно сделать вывод о синхронности могильника и ряда жилищных конструкций на поселении.

Аварийные раскопки на территории грунтового могильника Сандыктау 3. Могильник расположен на первой террасе левого коренного берега реки Жабай, в 2 км к югу от поселения Сандыктау. Обнаружен в процессе опроса местного населения на территории действующей машинно-тракторной мастерской и в результате обрушения береговой линии и обнажения погребения.

Ревизионные археологические работы на территории базы позволили выявить грунтовый могильник, к которому относилось погребение. Раскоп заложен вдоль края берега, при его расчистке обнаружены два грунтовых погребения. По результатам исследований определен погребальный обряд, линейная планиграфия грунтовых захоронений, расположенных на одной оси по линии северо-восток–юго-запад. Судя по имеющимся данным, могильник датируется периодом позднего бронзового века. Погребения совершены в прямоугольных могильных ямах глубиной не более 0,7 м. Обряд погребения — ингумация. Зафиксированы позы погребенных — в скорченном положении, головой на юго-запад, на левом или правом боку. Сопроводительный инвентарь представлен бронзовыми украшениями и керамическими сосудами.

Горные выработки бронзового века на левобережье реки Жабай. В результате обследования местности вокруг поселения Сандыктау обнаружены следы горнодобывающей деятельности. Четыре горные выработки в виде трех открытых разрезов и каменоломни зафиксированы на вершине безлесной сопки размерами порядка 0,64×1,4 км, расположенной в 2 км к югу от основного хребта Сандыктау, в 0,9 км на востоко-юго-восток от мыса с поселением. С восточной и южной стороны ограничена пересыхающим ручьем, впадающим в реку Жабай. К западу и северу впритык к подножию сопки подходят современные поля. Имеет три параллельные гряды, ориентированные по оси северо-северо-восток–юго-юго-запад.

Выработка № 1. Это каменоломня, занимает первую гряду с выходами гранитных блоков на поверхности. Обнаружены следы корчевания блоков, заготовки гранитных плит, которые, вероятно, использовались для устройства оград на могильнике Сандыктау 2.

Шурфы выработок находятся на скальных вершинах центральной и восточной гряд. Расстояние между выработками № 2 и 4 порядка 0,4 км. Выработки представляют собой череду котлованов раз-

ной длины и ширины, стенки и донья которых состоят из скальной горной породы со следами зеленой окиси и щебенистого грунта.

Выработка № 2. Расположена в 1 км юго-восточнее поселения, на хребте сопки. Длина выбранного участка 275 м. По линии выработки фиксируются несколько основных котлованов, связанных выбором концентрированных участков залегания руды. Самый крупный находится на северном краю шурфа. Длина 62 м, ширина 6 м, глубина 2 м. С запада и востока высятся два отвала из колотых камней. В центре котлована имеется площадка, заваленная отработанной породой.

Выработка № 3. Размещена в 58 м к западу от выработки № 2. Длина 37 м, ширина 5 м.

Выработка № 4. Расположена в 1,4 км юго-восточнее поселения. Длина 468 м. Состоит из двух крупных котлованов и десятка небольших. Первый участок на вершине сопки длиной 84 м, шириной 6 м. Второй в 25 м южнее и ниже, длиной 77 м, шириной 7 м. Вокруг котлованов складированы отвалы пустой породы шириной до 2 м, высотой порядка 1 м.

Судя по расположению выработок, рудная жила поднимались близко к поверхности. Средняя глубина котлованов порядка 1–1,5 м, максимальная — до 2,5 м (рис. 5).

Рисунок 5. 1 — выработка № 4. Снимок с квадрокоптера. Вид с севера; 2 — выработка № 4. Центральный участок с отвалами породы (фото Н.Н. Ильдерякова)

Первый цикл — горнодобывающий. Древние горняки выбрали для разработок три участка с природным минеральным образованием, которое технически возможно и экономически целесообразно было извлекать. На основании следов выработки скальника можно сделать вывод, что руда шла в виде вкраплений и прожилковых тел, а также локальных скоплений (псевдоморфозов и конкреций).

Разработка жил осуществлялась в несколько этапов. На первом этапе горняки разводили на верхних пластах породы костры, под воздействием разницы температур она раскалывалась, и уже по трещинам осуществлялась дальнейшая выборка руды. Следы подобного технологического приема зафиксированы в центральной части выработки № 1. Диаметр кострища порядка 1 м (рис. 6).

Рисунок 6. Выработка № 2: 1 — порода с полезным минералом; 2 — следы кострища; 3 — участки с выбранной породой; 4 — отвал на северном краю выработки (фото С.А. Ярыгина)

Второй — горно-обогащительный. Судя по скоплению отходов пустой породы, руда имела низкое содержание основного минерала и в естественном состоянии не была пригодна для непосредственного металлургического передела. Поэтому горняки осуществляли ряд операций по ее обогащению. Непосредственно на горных выработках выявлены участки, где реализовывался первый этап. Руду дробили и измельчали, отделяя полезный минерал от пустой породы. Первичная сортировка руды производилась непосредственно внутри карьера, создавая вокруг него отвалы шириной до 2 м и высотой порядка 1 м.

Далее происходил перенос обработанного материала на поселение, где приступали ко второму этапу — водному обогащению. Оно осуществлялось на берегу реки Жабай, в южной части поселения. На этом участке была устроена искусственная плотина. На данном этапе завершалась подготовка рудного концентрата для металлургической выплавки (рис. 7).

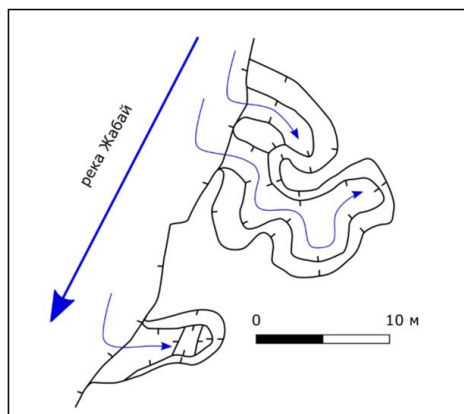

Рисунок 7. Обогащительный бассейн в южной части поселения

Обсуждение

Особенностью топографии поселений бронзового века северных районов Казахстана можно считать их стратегическое местоположение. Поселения гармонично расположены и вписаны в местный природный ландшафт; в свою очередь, природные условия влияли на выбор хозяйственной деятельности жителей.

Палеогеографические исследования показывают, что во второй половине II тыс. до н. э. климат в регионе был более сухим и жарким, с сильно выраженной континентальностью, и среднегодовая температура была на 2–4 °С выше, чем в настоящее время [3]. Ландшафт и климатические условия в регионе благоприятны для ведения скотоводческого хозяйства, но периодические изменения и резкая смена климата, к примеру, суровая зима, делали этот вид деятельности рискованной занятием. Диверсификация палеоэкономики происходила за счет развития горного дела и металлургии [4; 83–98].

Топография и материалы поселения Сандыктау свидетельствуют о том, что оно изначально было выбрано как место, близко расположенное к воде, пастбищным лугам и участкам рудных месторождений. Освоение территории изначально связано с разработкой оловорудных источников. Местные скотоводческие общины занимались последовательными, тесно связанными между собой технологическими операциями, что обеспечивало все потребности в металле [5; 53–66]. Предварительные данные анализа остеологического материала поселения показывают уменьшение костей лошади на 24,5 %, крупного рогатого скота — на 32,6 %, а доля мелкого рогатого скота, наоборот, увеличивается до 55,7 %, доля костей диких животных незначительна.

Особенности архитектуры жилища, предметы быта и изменение состава домашнего стада свидетельствуют о процессах преобразования хозяйственно-культурного типа. На основе формально-типологического анализа фрагментов керамики выделен основной массив, который соответствует керамическому комплексу алексеевско-саргаринской археологической культуре. Раннее заселение территории можно вычислить по материалам погребения № 3, расположенного в 250 м от поселения Сандыктау. Радиоуглеродный анализ погребения № 3 могильника Сандыктау показал хронологическую дату — XV в. до н. э.

Еще одной реперной датой послужило погребение № 1, выявленное на территории опахиваемого пшеничного поля. Абсолютная дата определена как середина XII в. до н. э. Верхняя дата на основе анализа материалов непосредственно самого поселения Сандыктау соответствует середине XI в. до н. э. Свидетельств о более раннем обживании селища Сандыктау исследованный керамический материал не дал, а также на современном этапе изучения не выявлены материалы переходного периода от позднебронзового века к железному. Весь археологический комплекс с ее разнообразным набором подвижных находок соответствует периоду конца бронзового века, который охватывает временной промежуток XV–XI вв. до н. э.

Как уже упоминалось выше, главной отраслью хозяйства было скотоводство. В составе стада доминировал мелкий рогатый скот, что говорит о мобильности доисторического общества, проживавшего на территории поселения. Также насельники занимались разработкой рудных месторождений. В этот период изменения происходят и в строительстве жилищ: мало становится полуземлянок с глубокими котлованами, жилища представляют собой наземные строения каркасно-столбового типа. Исчезают разнообразные орнаментированные керамические сосуды, их заменяют простые одинаковые горшки с валиком. Орнамент на керамических сосудах нанесен только на поверхности валика и шейки в виде горизонтальных елочек, ногтевых зацепов и др. Такая керамика формирует весь комплекс посуды на поселениях Сарыарки, Притоболья, Приишимья. На алтайских памятниках и поселениях протогородского типа Сарыарки она дополнена бегазы-дандыбаевской и станковой керамикой [6; 269–274].

Памятники алексеевско-саргаринской культуры соответствуют второму и третьему этапам развития Евразийской металлургической провинции позднебронзового века. Абсолютная дата определена для второго этапа — XV–XIV вв. до н. э., для третьего этапа — XIV (XIII)–X (IX) вв. до н. э. [7; 34–37]. Как отмечают специалисты, на третьем этапе Евразийская металлургическая провинция переживает распад, данный тезис хорошо прослеживается на исследуемых объектах. Культурный слой поселения Сандыктау однородный, небогатый, уже не фиксируются сложные теплотехнические сооружения, связанные с металлургическим и металлообрабатывающим делом, их заменяют незамысловатые, примитивные печи. Скорее всего, в округе поселения рудные месторождения тоже были истощены, и этот вопрос требует специального изучения.

Погребальные комплексы около поселения представлены оградами небольших размеров. Захоронения совершены в простых грунтовых ямах, погребальный инвентарь весьма скуден и ограничен одной или двумя сосудами. Металлические изделия и украшения практически отсутствуют.

Но, несмотря на однородность археологического материала поселения и могильника Сандыктау, он является первоисточником, свидетельствующим о процессах, происходивших в непростое историческое время. Необходимо отметить, что комплексный анализ полученных материалов свидетельст-

вует об общем падении производства, а в связи с этим происходит поэтапное изменение всего хозяйственно-культурного типа, и, скорее всего, на этой основе в последующий исторический период будет зарождаться новый хозяйственный уклад. Хотя в изучаемом регионе известны более 40 поселений, полностью исследован только один эталонный могильник позднебронзового века — Саргара [8; 146]. Поселение и могильник Сандыктау — один из немногочисленных памятников, на территории которого ведутся стационарные археологические исследования.

Заключение

Материалы исследования позволяют сделать вывод, что поселение и могильник Сандыктау датируются концом бронзового века. Основной этап их функционирования связан с деятельностью алексеевско-саргаринского населения. Не исключено, что нижние стратиграфические слои в будущем могут выявить синкретические материалы, характеризующие, с одной стороны, алакульские традиции, а с другой — федоровской культуры, как это отмечается на поселении Шагалалы II [9; 851–860]. Территориально весь комплекс памятников располагается в зоне распространения месторождений Кокшетауского горно-металлургического центра Казахской горно-металлургической области [10; 42–55]. И как свидетельствуют находки металлических выплесков, простые печи, предназначенные для плавки руды, и наличие в непосредственной близости к поселению трех горных выработок, древнее население региона было связано с горным делом и металлопроизводством. Формирование, развитие и распад алексеевско-саргаринской культуры (общности) предшествовали важнейшему историческому процессу в степном поясе Евразии — переходу к номадизму пастушеских обществ. Этот рубеж знаменует начало железного века в азиатских степях и слом всей предшествующей системы культурно-исторических, торговых и производственных связей, которые существовали в рамках Евразийской металлургической провинции [11; 57].

Сандыктауский комплекс памятников является перспективным объектом для археологического исследования. Материалы, полученные в ходе раскопок, позволяют говорить о его роли в хозяйственно-экономической жизни общин скотоводов позднебронзового века в Сандыктауском горнолесном массиве и его округе.

Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ПЦФ BR21882225 — «История Северного Казахстана с древнейших времен до новейшего времени») и по Программе докторантуры специальности «Археология и этнология» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва.

Список литературы

- 1 Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Акмолинская область / отв. ред. В.Ф. Зайберт, Г.М. Камалова. — Алматы: Аруна, 2009. — 568 с.
- 2 Кадырбаев М.К. Культура древних скотоводов и металлургов Сарыарки (по материалам Северной Бетпакдалы) / М.К. Кадырбаев, Ж. Курманкулов. — Алматы: Наука, 1992. — 247 с.
- 3 Евдокимов В.В. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана: учеб. пос. / В.В. Евдокимов, В.В. Варфоломеев. — Караганда: Изд-во Караганд. гос. ун-та, 2002. — 138 с.
- 4 Sakenov S.K. Paleo-economy of North Kazakhstan during the Bronze Age based on the materials of the Shagalaly settlement / S.K. Sakenov // Anthropological Notebooks. — 2017. — Vol. 23. — Iss. 2. — P. 83–98.
- 5 Берденов С.А. Казахстанские месторождения меди и олова и их разработка в бронзовом веке / С.А. Берденов // Изв. НАН РК. Сер. общ. наук, 2008. — № 1. — С. 42–55.
- 6 Варфоломеев В.В. Культура валиковой керамики алтайско-казахстанских степей / В.В. Варфоломеев // Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири: сб. науч. тр. — Барнаул: Изд-во Алтай. гос. ун-та, 2003. — Кн. 1. — С. 269–274.
- 7 Черных Е.Н. Азиатская зона Евразийской металлургической провинции / Е.Н. Черных, С.А. Агапов, С.В. Кузьминых // Проблемы исторической интерпретации археологических и этнографических источников Западной Сибири: тез. докл. — Томск: Нац. исслед. Том. гос. ун-т, 1990. — С. 34–37.
- 8 Зданович Г.Б. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей (основы периодизации) / Г.Б. Зданович. — Свердловск: Урал. гос. ун-т, 1988. — 184 с.
- 9 Сакенов С.К. Архитектура жилищ эпохи бронзы в северной Сарыарке / С.К. Сакенов // Үлкен Алтай әлемі — Мир Большого Алтая — World of Great Altay. — 2020. — 6(2). — С. 851–860.

10 Бровендер Ю.М. Горная археология: к вопросу о понятийном аппарате / Ю.М. Бровендер, Ю.П. Шубин // Збірник наукових праць ДонДТУ. — 2014. — № 2 (43). — С. 53–66.

11 Агапов С.А. Металлопроизводство восточной зоны общности культур валиковой керамики / С.А. Агапов, А.Д. Дегтярева, С.В. Кузьминых // Вестн. археол., антропол. и этногр. — 2012. — № 3 (18). — С. 44–59.

С.Қ. Сәкенов, С.А. Ярыгин, Г.Қ. Күлмағанбетова, Н.Н. Ильдеряков

Сандықтау — соңғы қола дәуірінің қонысы мен қорымы (алдын ала зерттеу нәтижелері)

Мақалада соңғы қола дәуірінің Сандықтау қонысы мен қорымы және оған жақын орналасқан сол замандағы кен орындарының материалдары жарияланды. Қола дәуірінің ескерткіштері Сандықтау тау жотасынан оңтүстікке қарай 2,2 км жерде; Ақмола облысы Сандықтау ауданы Петровка ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 1,5 км жерде орналасқан. Жабай өзенінің жоғары сол жағалауындағы мүйісті алып жатыр. Қоныс-мекендерден 22 тұрғын үйдің іргетас шұңқырлары және қосалқы құрылыс қалдықтары анықталды. Тұрғын үйдің іргетас шұңқырлары солтүстік-батыс — оңтүстік-шығыс осіне бағытталған төрт көше бойы орналасқан. Ең ірі тұрғын үй елдімекеннің солтүстік бөлігінде шоғырланған. Жалпы қоныстың аумағы 130 × 325 ш.м. құрайды. Қоныс-мекендердің бүкіл аумағының қазіргі жер бетінде көптеген керамикалық ыдыстардың сынықтары және ежелгі халықтың өмір тіршілігінде қолданылған заттар қалдықтары кездеседі. Қоныстың мәдени тобы 30 см тереңдікте тың игеру уақытында жыртылған. Алексеев-Сарғара археологиялық мәдениетіне тиесілі қыш ыдыстар сынықтары оның барлық жерінде кездеседі. Аталмыш материалдар ескерткіштің мәдени және хронологиясын анықтауға мүмкіншілік береді. Мәдени топтан шлактар мен мыс өнімдерінің бөліктері және балқытудың жанама өнімдері, сондай-ақ мал сүйектері табылды. № 8 тұрғын үйінің іргетас шұңқыр аумағына археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Қоныс манайында қосымша археологиялық барлау жұмыстарының нәтижесінде соңғы қола дәуірінің екі апатты қорымдары және гранит пен руданы өндіретін бір топ кен орындары анықталды. Қоныс пен оның төңірегіндегі ескерткіштер соңғы қола дәуіріндегі Солтүстік Қазақстан халқының тарихы, мәдениеті және металл өндірісі мәселелерін зерттеу үшін өзекті болып саналады.

Кілт сөздер: Солтүстік Қазақстан, Сандықтау, қоныс, қорым, тау-кен, руда, мыс балқыту пеш, қола дәуірі.

S.K. Sakenov, S.A. Yarygin, G.K. Kulmaganbetova, N.N. Ilderyakov

The Late Bronze Age settlement and burial ground of Sandyktau (preliminary research results)

Materials of the settlement of the Bronze Age Sandyktau and synchronous monuments located in its district — mine openings and two burial grounds are being published. The monument is located 2.2 km south of the Sandyktau mountain range, 1.5 km southeast of the village of Petrovka in the Sandyktau district of the Ak-mola region. It occupies a cape on the high left bank of the Zhabai River. 22 pits from household and out-buildings were recorded in the settlement. The pits are organized into four linear structures oriented along the northwest–southeast axis. The largest pits are concentrated in the northern part of the settlement. The area of the monument is 130×325 m². Numerous fragments of ceramic vessels and other remains of the life of the ancient population are found throughout the entire area of the settlement on the modern surface. An excavation with an area of 12 × 12 m was laid on pit No. 8. The cultural layer in the settlement was plowed up to 30 cm. Fragments of Sargarin-Alekseyev ceramics are found everywhere in it, which determine the cultural affiliation and chronology of the site. In this layer, slags and fragments of copper products were found — by-products of copper smelting, as well as animal bones. In the vicinity of the settlement, as a result of additional exploration work, two emergency burial grounds of the late Bronze Age and a group of mine openings for granite and ore were identified. The settlement and its environs are promising for studying the problems of history, culture and metal production of the population of Northern Kazakhstan of the Late Bronze Age.

Keywords: Northern Kazakhstan, Sandyktau, settlement, mine openings, ore, burial ground, burial, heat engineering facility, Bronze Age.

References

- 1 Zaybert, V.F., & Kamalova, G.M. (Eds.). (2009). Svod pamiatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. Akmolinskaia oblast [Code of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Akmolinskaia region]. Almaty: Aruna [in Russian].
- 2 Kadyrbayev, M.K., & Kurmankulov, Zh. (1992). Kultura drevnikh skotovodov i metallurgov Saryarki (po materialam Severnoi Betpakdaly) [Culture of ancient cattle breeders and metallurgists of Saryarka (based on materials from Northern Betpakdala)]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 3 Yevdokimov, V.V., & Varfolomeyev, V.V. (2002). Epokha bronzy Tsentralnogo i Severnogo Kazakhstana: uchebnoe posobie [Bronze Age of Central and Northern Kazakhstan: textbook]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 4 Sakenov, S.K. (2017). Paleo-economy of North Kazakhstan during the Bronze Age based on the materials of the Shagalaly settlement. *Anthropological Notebooks* 23(2), 83–98.
- 5 Berdenov, S.A. (2008). Kazakhstanskii mestorozhdeniia medi i olova i ikh razrabotka v bronzovom veke [Kazakh deposits of copper and tin and their development in the Bronze Age]. *Izvestiia Natsionalnoi akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh nauk — Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social sciences*, 1, 42–55 [in Russian].
- 6 Varfolomeyev, V.V. (2003). Kultura valikovoi keramiki altaisko-kazakhstanskikh stepei [Culture of roller ceramics of the Altai-Kazakh steppes]. *Istoricheskii opyt khoziaistvennogo i kulturnogo osvoeniia Zapadnoi Sibiri: Sbornik nauchnykh trudov. Kniga 1 — Historical experience of economic and cultural development of Western Siberia: Collection scientific works, Book 1*, 269–274. Barnaul: Altaiskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 7 Chernykh, Ye.N., Agapov, S.A., & Kuz'minykh, S.V. (1990). Aziatskaia zona Evraziiskoi metallurgicheskoi provintsii [Asian zone of the Eurasian metallurgical province]. *Problemy istoricheskoi interpretatsii arkhelogicheskikh i etnograficheskikh istochnikov Zapadnoi Sibiri: Tezisy dokladov — Problems of historical interpretation of archaeological and ethnographic sources of Western Siberia: Abstracts of reports*. Tomsk: Nationalnyi issledovatel'skii Tomskii gosudarstvennyi universitet, 34–37 [in Russian].
- 8 Zdanovich, G.B. (1988). Bronzovyi vek Uralo-Kazakhstanskikh stepei (osnovy periodizatsii) [Bronze Age of the Ural-Kazakh steppes (basics of periodization)]. Sverdlovsk: Uralskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 9 Sakenov, S.K. (2020). Arkhitektura zhilishch epokhi bronzy v severnoi Saryarke [Architecture of Bronze Age dwellings in northern Saryarka]. *Ülken Altay alemi — Mir Bolshogo Altaia — World of Great Altay*, 6(2), 851–860 [in Russian].
- 10 Brovender, Yu.M., & Shubin, Yu.P. (2014). Gornaia arkhelogiia: k voprosu o poniatiinom apparate [Mountain archeology: on the issue of the conceptual apparatus]. *Zbirnik naukovikh prats' DonDTU — Collection of scientific works of DonDTU*, 2(43), 53–66 [in Russian].
- 11 Agapov, S.A., Degtyareva, A.D., & Kuz'minykh, S.V. (2012). Metalloproduktstvo vostochnoi zony obshchnosti kultur valikovoi keramiki [Metal production of the eastern zone of the community of roller ceramics cultures]. *Vestnik arkhelologii, antropologii i etnografii — Bulletin of archeology, anthropology and ethnography*, 3 (18), 44–59 [in Russian].

Сведения об авторах

Ярыгин Сергей — PhD, ведущий научный сотрудник, филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0001-9505-2839>;

Сакенов Сергазы — PhD, ведущий научный сотрудник, филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>;

Кульмаганбетова Гульназ — PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-9525-8084>;

Ильдеряков Николай — магистр, научный сотрудник, филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0003-2553-3957>.

Information about the authors

Yarygin Sergey — PhD, leading researcher, Branch of Margulan Archaeology Institute, Astana, Kazakhstan;

Sakenov Sergazy — PhD, leading researcher, Branch of Margulan Archaeology Institute, Astana, Kazakhstan;

Kulmaganbetova Gulnaz — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Ilderyakov Nikolay — Master's degree, research fellow, Branch of Margulan Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan.

Д.С. Смағұлов¹ , Н.Е. Сайлаубаева¹ , М.С. Ибраимова² , А.Ж. Карибекова³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Семей медициналық университеті, Семей, Қазақстан;

³Астана қаласы әкімдігінің «Техникалық колледжі» МКҚК, Астана, Қазақстан

(E-mail: dauren2985@mail.ru; n76l@mail.ru; mayra_isa_1972@mail.ru; tolkin-8282@mail.ru)

Академик В.В. Бартольдтың ғылыми мұраларындағы ортағасырлардағы Қазақстан қалалары

Мақалада академик В.В. Бартольдтың Қазақстанның ортағасырлық қалаларының тарихына арналған еңбектері туралы ақпарат берілген, ғылыми еңбектеріне талдау жасалған. Сонымен қатар ғалымның Қазақстандағы және әлемдік қоғамдастықтағы ғылыми қызметі зерттелген, академик В.В. Бартольдтың Орталық Азияға сапарлары нәтижесінде жинаған ғылыми материалдары талданған. Авторлар мақалада табиғи-климаттық, әлеуметтік-экономикалық және тарихи факторларға байланысты қазіргі Қазақстан аумағындағы қала құрылысы мәдениетін дамытудың негізгі кезеңдерін зерттеуге көп көңіл бөледі. Қарастырылып отырған кезеңдегі Қазақстандағы қалалардың пайда болуы мен дамуын, олардың тарихи кезеңдерде қалыптасу принциптерін, архитектуралық келбеті де зерттелген.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, орта ғасырлар тарихы, қазақтар, қалалар, В.В. Бартольд, этнография тарих, Қазақ хандығы, В.В. Бартольдтың ғылыми еңбектері.

Kipicne

Орта ғасырлардағы Қазақстан территориясындағы қалаларды зерттеудің маңыздылығы қазіргі қоғамда өткен тарихымыз туралы нақты көзқарас қалыптастыру қажеттілігімен байланысты. Осы міндетті шешуде жергілікті тарихты — өлке, облыс және қалалар тарихын кешенді түрде зерттеу маңызды рөл атқарады. Сондықтан да қалалар тарихын, соның ішінде орта ғасырлардағы қалаларды зерттеу тарих ғылымының негізгі бағыттарының бірі. Әртүрлі көзқарастар мен ғылыми ұстанымдарға қарамастан қазіргі зерттеушілердің көпшілігінің пікірінше, ХХІ ғасыр — қалалық өркениеттер ғасыры, осыған орай қазіргі таңда қалалар тарихын зерттеу ең өзекті мәселе болып отыр. Бұл өз кезегінде қалалар қоғамның тарихи, экономикалық және әлеуметтік-мәдени дамуына тікелей жауапты деген тұжырым жасауға негіз бола алады. Тарихшы ғалымдар қаланың пайда болуын қоғамдық ұйымдардың күрделі формаларының қалыптасуымен, дамудың жаңа деңгейімен байланыстыра отырып, өркениет пен урбанизацияны бір-бірімен тікелей байланысты тарихи процесс ретінде қарастырады. Адамзат қоғамының дамуындағы осы тарихи үдерісті зерттемейінше қалалардың пайда болуымен байланысты өркениеттің алғашқы кезеңдерін қарастыру мүмкін емес. Осыны ескере отырып, ғылымның барлық саласындағы ғалымдар қаланы өздерінің зерттеу нысаны ретінде қарастырады. Тарихшылар үшін әртүрлі тарихи кезеңдерде пайда болған қалалардың әрбір халықтың экономикалық, саяси және рухани өмірінің дамуындағы қайнар көзі және серпіліс беруші ретіндегі рөлі маңызды болып саналады. Осындай Қазақстан аумағындағы орта ғасырлық қалаларды зерттеу барысында В.В. Бартольдтың еңбектерінің мәні ерекше.

2024 жылдың қарашасында әйгілі ресейлік және кеңестік шығыстанушы В.В. Бартольдтың туғанына 155 жыл болмақ. Өзімізге белгілі, оның араб, парсы және түркі тілдерін игеруі және мұсылман әлемі халықтарының тарихы мен мәдениетін білуінің арқасында шығыстанудың әртүрлі саласы бойынша ғалымның көптеген іргелі зерттеу жұмыстары мұра болып қалды. В.В. Бартольд Шығыста саяхатпен болып, ғылыми экспедициялар мен археологиялық қазба жұмыстарына қатысты, оның тарабынан бұрын жарияланбаған көптеген деректер алғаш рет ғылыми айналымға енгізілді. 1963 ж. В.В. Бартольдтың бай ғылыми мұрасы 9 том көлемінде басылып шыға бастады. Атап өту қажет, өзінің ғылыми қызметі кезеңінде өзіндік эрудициясы мен талантының арқасында В.В. Бартольд 400-ден аса ғылыми жұмысын жариялаған, соның 300-ге жуығы (монографиялар, мақалалар, рецензиялар) 9 томдық шығармалар жинағына енгізілген. В.В. Бартольдтың ғылыми қызығушылықтары әлеуметтік-саяси тарих, археология, этнография және Орталық Азияның тарихи

географиялық мәселелерімен байланысты болды. Сонымен бірге, ол өзінің ғылыми еңбектерінде Қазақстан территориясындағы орта ғасырлардағы қалаларды да зерттеп, қалалар туралы бай ғылыми мәліметтер қалдырған. Осы ретте, біз үшін ғалымның ғылыми мұраларындағы орта ғасырлық қалаларды қарастырып, зерттеу үлкен қызығушылық танытады.

Сонымен оның ғылыми мұраларындағы Қазақстандағы ортағасырлық қалаларды зерттеудің маңыздылығын бірнеше фактормен айқындауға болады: біріншіден, ұлттық сананы қалыптастыру, ұлттық идеяны өңдеу, жаңа Қазақстанды құру В.В. Бартольдтың еңбектерінде орын алған қазақ халқының тарихи тәжірибесі мен мәдени мұрасын зерттеусіз мүмкін емес; екіншіден, қазіргі уақытта Орталық Азия аймағы халықтарының өз аймақ тарихын тануға деген қызығушылықтары өсіп жатыр. Осы себептен, аймақтық тарих ғылымындағы өзіндік орыны бар ғалым — В.В. Бартольдтың ғылыми мұрасына сүйенудің маңызы бар; үшіншіден, академиктің ғылыми еңбектерін зерттеу еліміздің жас ұрпағын Қазақстанның орта ғасырлардағы тарихы мен мәдениетіне деген ғылыми қызығушылықтарын ұлғайтады.

Әдістер мен материалдар

Мақаланың әдіснамалық негізін историзм және объективтілік, жүйелілік принциптері құрайды. В.В. Бартольдтың ғылыми мұраларындағы Қазақстанның орта ғасырлардағы қалаларының қалыптасуы мен дамуын, тарихын зерттеу барысында тарихи еңбектерді зерттеудің әртүрлі әдістері, соның ішінде салыстырмалы-талдау, салғастырмалы талдау және сипаттау әдістері қолданылды. Бұл әдістер В.В. Бартольдтың ғылыми еңбектерін, оның ғылыми қызметін және фактілік материалдарды зерттеуге, олар бойынша қорытындылар шығаруға мүмкіндік берді. Мақаланың теориялық негізін В.В. Бартольдтың ғылыми концепциялары мен көзқарастары құрады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Ортағасырлық кезеңде Сырдария алқабы қала мәдениеті мен Қазақстанның жерлерін суландыру орталығы болып табылды. Бұл жерде қалалар қаңлы, үйсін кезеңдерінде пайда бола бастады. Алайда, қалалардың гүлдену кезеңі VII-VIII ғасырларға жатады. Өзен бойында орналасқан Отырар, Сауран, Ясы, Сығанақ, Үзгент, Жент және басқа да ондаған қалалар мен қоныстар өзен жағасындағы жерлердің белсенді түрде игерілгендігінің дәлелі бола алады. Сырдария алқабы, өзеннің осы аймақ халықтарының өмірі мен тұрмысындағы рөлі мен маңызы ортағасырлық авторлардың еңбектерінде сипатталған. Сырдария туралы Рузбихан былай деп жазады: Бұл өзеннің ұзындығы 300 ташаға ағып жатыр және Қарақұм құмдарына барып тоқтайды. Сырдың бойымен түрлі азықтық шөптер мен қамыстар көп өседі. Егістіктерді суару үшін дариядан көптеген арықтар шығарылған. Сырдария сияқты пайдасы көп өзен әлемнің ешбір елінде жоқ; жағалай өсетін қалың шөптер мен жабайы құстардың көптігі үшін оған тең келері жоқ; ол жан-жануарлар мен аңдар үшін өте пайдалы... Жағалауда түрлі-түсті бояуға малынған, сан түрлі қауырсынды аңдар, ақбөкендер және басқалары мекендейді, тіпті жел мен рух өтпейтін ормандар, аршалар өседі. Сырдария өзенінің жағасындағы биік ағаштардай көкке созылған Түркістан қалаларының арасында ағып жатыр [1; 104]. Орта Азия көшпелілерінің ұлан-ғайыр далалары мен отырықшы-егіншілік аудандары тоғысында орналасқан Сырдария өзені малшылар мен егіншілерді экономикалық және саяси жағынан байланыстырып, егіншіліктің, сауданың, қолөнер мен мәдениеттің орталығы бола отырып, Дешті Қыпшақтың көшпелі халқын өзіне тартты.

Сырдария бойындағы қалалар тарихын В.В. Бартольд та бірнеше рет қарастырды. Бұл тұрғыда ғалымның «Моңғол шапқыншылығы кезеңіндегі Түркістан» деп аталатын іргелі шығармасының бірінші бөлігі құнды болып табылады. Онда Лондон, Оксфорд, Париж, Лейден және отандық кітапханаларда сақталған 24 тарихи шығармадан алынған Сыр бойындағы қалалардың топографиясы мен тарихы жөнінде таңдамалы мәліметтер бар. Еңбекте келтірілген көптеген үзінділер сирек кездесетін, тіпті бір ғана данасы бар қолжазбалардан алынған. «Түркістанды суландыру тарихынан» еңбегінде Түркістандағы қалалардың суландыру жүйесіне сипаттама беретін тарихи мәліметтер жүйеленіп берілген. Бұнымен қоса В.В. Бартольд өзінің басқа да еңбектерінде Сыр бойындағы қалалар тарихына тоқталады [2].

Өзінің географиялық жағынан (отырықшы-егіншілік аумақтың Дешті Қыпшақпен тоғысында) орналасуы арқасында Сығнақ, егіншілік аумақ орталығы болып қана қойған жоқ, сонымен қатар ұзақ қоршауға төтеп беретін мықты қамалы бар, әрі транзиттік әрі жергілікті сауданың ірі орталығы болды

(бұл жазба деректердегі мәліметтермен расталады). Әр уақытта Сығнақ Ақ Орданың, қазақ хандарының астанасы болды [2].

XII ғ. деректерде Сығнақ қаласы Сырдариядан келетін Төмен арықпен суландырылатын төңірек ретінде көрсетіледі. В. Бартольд Сығнақтың XII ғасырда мұсылмандық емес иеліктің орталығы болғандығы қызығушылық тудыратындығын атап өтеді. Ол «бұл жерде өмір сүрген қыпшақтар ислам дінін тек хорезмшахқа бағынғаннан кейін ғана қабылдады. Ал, сол кездің өзінде Дженда өзенінің төменгі ағысында орналасқан билеушілер бұрыннан бері мұсылман болды», – деп жазады [3; 347].

Сыр бойындағы басқа қалаларға қарағанда Сығнақ моңғол шапқыншылығынан қатты зардап шекті. Моңғол елшісін өлтіргендері үшін қала тұрғындарының барлығы өлтірілді. Бірақ, дәл осы қаланың өмір сүру ұзақтығы ерекше болды. Сығнақ қаласы тұрғындарын қырып-жойған Жошының ұрпақтары 728/1328 жылдары қалада теңге шығарды [4; 125]. Бұдан кейін қала құлдырып, тек Орыс ханның тұсында қайта қалпына келтіріле бастады. XIV ғасырда Сығнақ Көк Орданың астанасы болды. Сол кезде Ерзен мен Орыс хандар тұсында мешіт пен басқа қоғамдық құрылыстар салынады. XV ғ. 20-шы жылдары біраз уақыт Сығнақ Ұлықбекке тиесілі болды [5], ал 1446 жылы қаланы Әбілқайыр жаулап алады. Ал XV ғ. 80-шы жылдарында Сығнақ Мұхаммед-Шайбанның иелігіне өтіп, одан кейін қазақ ханы Бұрындықтың қарамағында болады. Кейін қала қолдан қолға өтіп, XV ғ. аяғында қазақ хандарының иелігінде болады. В.В. Бартольд Хафис Таныштың мәліметтерін негізге ала отырып, «қала ертеден қыпшақ даласы хандарының (яғни, қырғыз) астанасы болғанын» атап өтеді [6].

Қала тұрғындары суармалы егіншілікпен айналысқан, В.В. Бартольд қаланың суландыру жүйесін айтарлықтай жақсы зерттеді. Әдеби мәліметтер мен вакуфтық қағаздардың (бірақ В.В. Бартольд бұл грамоталардың түпнұсқалығына күмән келтіреді, дегенмен де олардың тарихи дерек ретіндегі маңызын төмендетпейді) және басқа деректердің (мысалы, Абдаллах ханның вакуфтық грамотасында айтылған Тоқтамыс, Хисарчук пен Хараш деректері) негізінде ол қаланың солтүстік-батыс және солтүстік бөліктерінде орналасқан жерлердің Қаратаудан ағатын Мыңбұлақ, Шолақ, Арсланды, Қызыл-Тал, Келте-Шағыл (Калта-Джалгийя) [7] сияқты тау өзендерінен келетін ұсақ арықтармен суландырылғандығын атап өтеді. Вакуфтық грамоталарға сүйене отырып В.В. Бартольд Сығнақ қала ретінде XVII ғасырға дейін өмір сүрді деп атап өтеді [2].

Сығнақтан оңтүстік-шығысқа қарай орналасқан. Сығнақ сияқты Сауран да шекарада орналасқан камалы берік қала болған. Максидидің айтуы бойынша қала жеті қатар камалмен қоршалған; бұнда X ғасырдың бірінші жартысында мәдени атырап аяқталып, әрі қарай өзен дала бойымен аққан. Қаланың ішкі ауласында (шахиристанда) мешіт орналасып, сол жерде сауда келісімдер жасалған [17, 233-237]. XI ғасырда қала өзінің бұрынғы маңызын жоғалтып, XVI ғасырда ғана қорғаныс бекінісі мықты қала ретінде қайтадан айтыла бастады. Сауран егіншілік ауданның орталығы болып, өзін толықтай азық-түлікпен қамтамасыз етіп отырды. Бұндағы суландыру жүйесінің Сығнақ қаласынан айырмашылығы болды. Бұл жерде суландырудың кәріздік жүйесі дамыды. В. Бартольд Васифидің мәліметі бойынша Мир-Араб (сол кездегі мұсылмандық әулие) қалаға екі кәріз сыйлағаны туралы 200 үнділік құл қазған «әлемдегі барлық құрлық пен теңізді аралаған адамдардың өзі бұндай кәрізді көрмеген» деген мәліметті келтіреді. Кәріздердің бастауы Саураннан фарсах қашықтықта орналасты. Ол жерде бекініс салынып, оның ішінде 200 гыз тереңдікте құдық қазылған. Жер бетінен су деңгейіне дейін 50 гыз болса, құдықтағы судың тереңдігі 150 гыз болған. Суды өгіздер қозғалтатын шығыр көмегімен көтерген. В. Бартольдтің пікірінше, Васифи Мир-Арабтың өтініші бойынша кәріздерге арналған вакуфтық грамотаны шығарған [6].

1582 жылы қаланы Абдаллах хан жаулап алған соң құлдырап кеткен суландыру каналдарын жөндегіп, қаланың төңірегіндегі егіншілікті қалпына келтірген. Бірақ, В. Бартольдтің пікірінше оның нәтижесі болмаған [6]. Бұл пікір қате, археологиялық мәліметтер бойынша Саурандағы өмір осы аймақтағы басқа қалалар сияқты XVIII ғ. дейін жалғасқан және тіпті қарқынды болған. Орыс жаулаушылығы кезеңінде Сауран бекініс ретінде болған жоқ [2].

IX-X ғасырдың жазба деректері бойынша ерте ортағасырларда қазіргі Түркістан қаласының аумағында Шауғар округі болған. Шауғардың Сыр бойындағы қалаларды Орта Азия мен Хорезмнің егіншілік алқаптарымен байланыстырған сауда жолында орналасуы географиялық жағынан тиімді болды [17, 234]. Бұл жол Испиджабтағы Жібек жолының тармағы ретінде бастау алып, Арсубаникентке дейін барып, ол жерден Кедер, Шауғар, Сауран мен Сығнаққа жеткен. Сығнақ

төңірегінде Сырдарияның солтүстік жағалауы өткелі арқылы жол Жент, Жаңакентке барып, Қуандария арнасы бойымен Хорезмге жеткен [2].

В. Бартольд Шауғарды Түркістан аумағында орналасқан деп көрсетеді. Ол «Шауғар шамамен қазіргі Түркістанға» сәйкес келеді деп болжайды [6]. Қазіргі зерттеушілер Шауғардың орналасуын Түркістан қаласынан шығысқа қарай 8 км қашықтықта орналасқан Шойтөбе қалашығымен байланыстырады [9].

XI ғ. Шауғар құлдырап, Ясы қаласы округтің орталығы болды. Егіншілік округтегі ірі елді мекен ретіндегі бұл қала экономикалық орталыққа айналады. Бұған Испиджабтан шыққан сопылық ілімін уағыздаушысы Қожа Ахмет Яссауидің осы жерде жерленуі себеп болуы мүмкін [10]. Ясы Сығнақ пен Сауранға қарағанда қазақ хандарының қарамағына сирек қарады. Ясы тек XVI ғасырдың аяғында ғана қазақ хандарының қарамағына түпкілікті өтеді. Осы кезде Ясы қаласының мәртебесі де өзгереді. Енді ол Түркістан деп атала бастайды. Қала атауының өзгеруі Сыр бойындағы басқала рөліне өту үдерісіне сәйкес келді. Қала бүкіл аймақтың әкімшілік, шаруашылық, саяси және мәдени орталығына айналады. Ясы одан сайын өркендеп, нығайып, округтің астанасына айналады. XVI ғасырда қаланың атауы Түркістан деп өзгертіледі. Түркістанның экономикасы ауыл шаруашылығы, сауда мен қолөнер өндірісіне негізделеді. Қала округі Сырдария алқабындағы дамыған егіншілік ауданы болып табылады. Қала мен округтің халқы суармалы егіншілікпен айналысып, дәнді дақылдар, бау-бақша өнімдерін өсірген. Жүзім шаруашылығы, бағбандық өркендеп, дамыған. Қала төңірегіндегі каналдар егіс алқаптарын суландыратын бірнеше арықтарға тармақталған [2].

Сыр бойындағы тағы бір үлкен қала Сайрам болған. Бұл қаланы В. Бартольд жеткілікті түрде толық сипаттап кетеді [11]. Қала бай ауданның орталығы болған. Қаланы зерттеу негізінде Сайрамның ірі сауда-қолөнер орталығы ретіндегі рөлі анықталды. Сайрамның қирандыларнан археологтар дамыған қыш өндірісінің қалдықтарын тапты [2]. В. Бартольд «XIII ғасырдың соңында Сайрам маңызды қала болып... Бадам мен оның ағысы бойындағы елді мекендер ішіндегі бастысы болды», – деп атап өтеді [6]. Біртіндеп экономикалық ауданның рөлі Сайрамның көп ауылдарының бірі болған көршілес Шымкент қаласына өте бастайды [6]. В. Бартольд Сайрамның бай егіншілік алқаптарының орталығы ретінде маңызын да көрсетеді [2]. 1893 жылдың өзінде ол, Шымкенттен Сайрамға дейінгі алқаптың барлығын құрғап қалған арықтар алып жатыр деп жазады [6], ал кейін Сайрамдағы егіншілік мәдениеттің бастауын ежелгі дәуірмен байланыстындығын атап өтеді.

Атап өту қажет, Орта ғасырларда Қазақстанның сауда ісінде «Ұлы Жібек жолының» орны ерекше болды. Бұл жолдың бойында Тараз, Испиджаб, Шаш, Мерке, Құлан, Суяб сияқты қалалар орналасты. Қазақстанның орта ғасырлардағы аса ірі сауда орталықтары — Тараз, Отырар, Сығанақ сияқты қалалар болды. Қазақстан халықтары негізгі сауданы Орта Азия, Иран, Сібір, Кавказ, Шығыс Түркістан елдерімен жасады. Сауда айналымындағы негізгі заттар: кілем, мата, жылқы, әшекей, қару-жарақ т.б. Қытай елінен Жібек жолы арқылы жібек келіп тұрды. Сауданың дамуы ақша айналымын тудырды. VI-VIII ғасырларда әр тайпаның өз теңгелері болған. Сауда айналымында VII ғасырда ежелгі түрік теңгелері мен соғды теңгелері, VIII ғасырда Бұхара теңгелері мен Ташкент (Шаш) теңгелері, Тараз қаласында түркеш теңгелері, IX-X ғасырларда Самани әулетінің мыс теңгелері, күміс дирхемдері жүрді. XI-XII ғасырларда Тараз, Испиджаб, Шаш, Қашғар, Бұхара қалаларында теңге сарайлары болды. XII-XIII ғасырларда Отырар қаласында мыс дирхемдер шығарылды. Жазба деректерде Тараз бен Суяб қалалары ірі сауда орталықтары болғаны айтылды.

Орта ғасырларда әкімшілік, сауда-экономикалық орталық болған қалалар Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда қалыптасты. Қазақстандағы орта ғасырлардағы қалалардың бірнеше бөліктері болды. 1) Шахристан — қала билеушілері, ақсүйектер мен діни қызметкерлердің тұрағы. 2) Рабад — қаланың қолөнершілері мен саудагерлері тұратын бөлігі. 3) Цитадель — қаланың қорғаныс бөлігі, яғни қамал мен бекіністер. VI-XII ғасырлардағы Қазақстан жеріндегі ірі қалалар: Мерке, Аспара, Суяб, Үзкент, Сауран, Құлан, Талкиіз, Қойлық, Тараз, Отырар, Қарнақ, Ашнас, Баршынкент, Сығанақ, Испиджаб, Весидж, Шауғар, Иасы (Түркістан), Баласағұн, Орда т.б. қалалар болды.

Осылайша, қазіргі уақытта академик В.В. Бартольдтың Қазақстанның орта ғасырлық қалаларына және осы кезеңдегі Орталық Азияның мәдениетіне арналған ғылыми мұраларын зерттеу қазақ халқының тарихи өткенінің объективті бейнесін құруға және дүниетанымының кеңеюіне, тәуелсіз Қазақстан азаматтарының жалпы мәдениетінің жоғарлауына мүмкіндік береді. Өз кезегінде, В.В. Бартольдтың алғашқы деректерге қатысты жан-жақты білімі ғалымның жалпы Орталық Азия халықтарының, соның ішінде Қазақстан халықтарының орта ғасырлық қалалары мен мәдениетін зерттеу үшін өз үлесін қосуға мүмкіндік берді. Шығыс пен Батыстың әртүрлі тілдерін игеріп,

алғашқы дерек көздерімен жұмыс жасай отырып, В.В. Бартольд қазақ халқының орта ғасырлардағы мәдени деңгейінің жоғары болғандығын сипаттай және көрсете білді.

Қорытынды

Шығыстанушы-ғалым В. В. Бартольдтің ғылыми мұраларындағы Қазақстан территориясындағы орта ғасырлық қалаларға қатысты мәселелер қазіргі кезеңнің өзінде де өзінің өзектілігін жоғалтқан жоқ. Шығыстанушы ғалымның зерттеу жұмыстарында еліміздің орта ғасырлық қалаларының тарихына және тарихи географиясына қатысты мәліметтер баршылық. Осы бай мұраны тарихи географиялық тұрғыда кешенді түрде саралап зерделеуде еліміздің тарихының жаңа қырлары ашылары анық. Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан сынды көне өркениет аймақтарының ортағасырлық тарихы мен археологиясының зерттелуіне В.В. Бартольд өзіндік үлес қосты. Ол 1893-1894 жылдары Шымкент — Әулиеата — Мерке — Пішпек (Бішкек) — Ыстықкөл — Верный маршруты бойынша жүріп өтіп, жолай өзіне қажетті орасан зор ғылыми мәліметтер жинақтаған. Ғалым өзінің есептік мақаласында Жетісу ортағасырлық қалаларын, оның ішінде Тараз қалашығы мен Талас алқабының археологиялық және сәулет ескерткіштерін анағұрлым қызықты етіп сипаттаған. Сонымен қоса, В.В. Бартольдтың Орта Азия және Қазақстан жеріне келуі — Түркістан өлкесінің тарихына жаңа бағыт-бағдар ала келді десек болады. Осылайша, Қазақстанның тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуына үлес қосқан ресейлік және кеңестік ғалымдардың қатарында әйгілі шығыстанушы, орыс шығыстану мектебінің негізін қалаушы академик В.В. Бартольдтың фигурасы ерекше көзге түседі. Оның ғылыми қызығушылықтары дипазоны Қазақстан халықтарының орта ғасырлардағы және жаңа кезеңдегі тарихының барлық кезеңдерін қамтиды.

Сонымен бірге, қазіргі уақытта орта ғасырлық қалалар тарихының зерттелу дәрежесін айқындап, болашақта зерттелуі қажет мәселелерін зерделеудің бүгінгі таңдағы сұраныспен де байланысы күмән туғызбайды. Бүгінгі таңда тәуелсіз елімізде туризмді дамыту маңызды саланың бірі болып отыр. Осыны ескерсек, орта ғасырлардағы қалалар тарихын жаңаша көзқараспен бағалау және тарихнамалық тұрғыдан зерттеудің қажеттілігі жоғары екендігін атап өту қажет.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржылай қолдауы негізінде жазылды (Грант BR21882223 «XV ғ. бірінші жартысы — XVII ғ. Қазақ хандығы: этносаяси тарих және сыртқы саясат»).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Прошлое Казахстана в источниках и материалах (V в. до н.э. - VIII в. н.э.) / под ред. С.Д. Асфандиярова, П.А. Кунте. — М., 1935. — 104 с.
- 2 Малдыбекова Л. Присырдаринские города в трудах В.В. Бартольда [Электронный ресурс] / Л. Малдыбекова. — Режим доступа: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2617149>
- 3 Бартольд В.В. Сочинение / В.В. Бартольд. — Том 2. — Часть 2. — Москва: Наука, 1964. — 368 с.
- 4 Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью, 1893-1894. Сочинение [Электронный ресурс] / В.В. Бартольд. Том 4. — Москва: Наука, 1969. — Режим доступа: <https://h.twirpx.link/file/665836/>
- 5 Бартольд В.В. Угугбек и его время [Электронный ресурс] / В.В. Бартольд. — Режим доступа: <https://www.alexarapov.narod.ru/Library/bbl021.html>
- 6 Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана [Электронный ресурс] / В.В. Бартольд. — Режим доступа: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/65648-bartold-v-v-istoriya-kulturnoy-zhizni-turkestana-1-1927>
- 7 Бартольд В.В. Отчет о командировке в Туркестан [Электронный ресурс] / В.В. Бартольд. — Режим доступа: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003718979/
- 8 Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия [Электронный ресурс] / В.В. Бартольд. — Режим доступа: <https://www.klex.ru/16dp>
- 9 Байпаков К.М. О локализации средневековых городов Южного Казахстана [Электронный ресурс] / К.М. Байпаков. — Режим доступа: <http://nblib.library.kz/elibr/library.kz/journal>
- 10 Бартольд В.В. Двенадцат лекции по истории турецких народов Средней Азии [Электронный ресурс] / В.В. Бартольд. — Режим доступа: https://historylib.org/historybooks/Vasilij-Bartold_Dvenadtsat-lektsiy-po-istorii-turetskikh-narodov-Sredney-Azii/
- 11 Бартольд В.В. Отчет о командировке в Среднюю Азию [Электронный ресурс] / В.В. Бартольд. — Режим доступа: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003718979/

Д.С. Смағұлов, Н.Е. Сайлаубаева, М.С. Ибраимова, А.Ж. Карибекова
**Средневековые города Казахстана в научном наследии академика
В.В. Бартольда**

В статье представлена информация о трудах академика В.В. Бартольда, посвящённых истории средневековых городов Казахстана, проанализированы его научные труды. Также исследована научная деятельность учёного в Казахстане и мировом сообществе, подвергаются анализу материалы, собранные академиком В.В. Бартольдом в результате его поездок в Центральную Азию. Авторы уделяют большое внимание исследованию основных периодов развития градостроительной культуры на территории современного Казахстана, обусловленные природно-климатическими, социально-экономическими и историческими факторами. Исследуют возникновение и развитие поселений, принципы их формирования в исторические периоды, сложение архитектурного облика, формирование силуэта и панорам городов Казахстана в исследуемые периоды.

Ключевые слова: история Казахстана, история средних веков, средневековые города, казахи, города, В.В. Бартольд, этнополитическая история, Казахское ханство, научные труды В.В. Бартольда.

D. Smagulov, N. Saylaubaeva, M. Ibrayemova, A. Karibekova
**Medieval cities of Kazakhstan in the scientific heritage
of academician V.V. Bartold**

In the article information about the works of Academician V.V. Bartold devoted to the history of medieval cities of Kazakhstan was presented, his scientific works were analyzed. Bartold, devoted to the history of medieval cities of Kazakhstan, analyzes his scientific works. Also the authors of this article investigate the scientific activity of the scientist in Kazakhstan and the world community, analyze the materials collected by Academician V.V. Bartold as a result of his travels to Central Asia. The authors pay much attention to the study of the main periods of development of urban planning culture on the territory of modern Kazakhstan, conditioned by natural-climatic, socio-economic and historical factors. The authors investigate the emergence and development of settlements, the principles of their formation in historical periods, the formation of architectural appearance, the formation of silhouette and panoramas of cities of Kazakhstan in the studied periods.

Keywords: History of Kazakhstan, history of the Middle Ages, medieval cities, Kazakhs, cities, V.V. Bartold, ethnopolitical history, Kazakh Khanate, scientific works of V.V. Bartold.

References

- 1 Asfandiirрова, S.D. & Kunte, P.A. (1935). Proshloe Kazakhstana v istochnikakh i materialakh (V v. do n.e.- XVIII v. n.e.) [The past of Kazakhstan in sources and materials (5th century BC - 18th century AD)]. Moscow [in Russian].
- 2 Malydybekova, L. Prisyrdarinskije goroda v trudakh V.V. Bartolda [Syr Darya cities in the works of V.V. Bartold]. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2617149> [in Russian].
- 3 Bartold, V.V. (1964). Sochinenie [Composition]. Volume 2. Part 2. Moscow, Nauka [in Russian].
- 4 Bartold, V.V. (1969). Otchet o poezdke v Sredniuu Aziiu s nauchnoi tseliu, 1893-1894. Sochinenie [Report on a trip to Central Asia for scientific purposes, 1893-1894. Composition.]. Volume 4. Moscow, Nauka. Retrieved from <https://h.twirpx.link/file/665836/> [in Russian].
- 5 Bartold, V.V. Ugugbek i ego vremia [Ugugbek and his time]. Retrieved from <https://www.alexarapov.narod.ru/Library/bbl021.html> [in Russian].
- 6 Bartold, V.V. Istoriia kulturnoi zhizni Turkestana [History of the cultural life of Turkestan]. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/65648-bartold-v-v-istoriya-kulturnoy-zhizni-turkestana-l-1927> [in Russian].
- 7 Bartold, V.V. Otchet o komandirovke v Turkestan [Report on a business trip to Turkestan]. Retrieved from https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003718979/ [in Russian].
- 8 Bartold, V.V. Turkestan v epokhu mongolskogo noshestviia [Turkestan in the era of the Mongol invasion]. Retrieved from <https://www.klex.ru/16dp> [in Russian].
- 9 Baipakov, K.M. O lokalizatsii srednevekovykh gorodov Yuzhnogo Kazakhstana [On the localization of medieval cities of Southern Kazakhstan]. Retrieved from <http://nlib.library.kz/elib/library.kz/journal> [in Russian].
- 10 Bartold, V.V. Dvenadtsat lektsii po istorii turetskikh narodov Srednei Azii [Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia]. Retrieved from https://historylib.org/historybooks/Vasilii-Bartold_Dvenadtsat-lektsiy-po-istorii-turetskikh-narodov-Sredney-Azii/ [in Russian].
- 11 Bartold, V.V. Otchet o komandirovke v Sredniuu Aziiu [Report on a business trip to Central Asia]. Retrieved from https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003718979/ [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Смағұлов Дәурен — PhD докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0001-7377-2827>

Сайлаубаева Нүргүл — т.ғ.к., доцент, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0001-8283-1251>

Ибраимова Майра — т.ғ.к., Семей медициналық университеті, Семей, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-6776-5505>

Карибекова Ақтолкын — гуманитарлық ғылымдар магистрі, Астана қаласы әкімдігінің «Техникалық колледжі», Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0009-9319-7896>

Information about the authors

Smagulov Dauren — PhD. Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Saylaubaeva Nurgul — Candidate of historical sciences, associate professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Ibrayemova Maira — Candidate of historical sciences, Semey Medical University, Semey, Kazakhstan;

Karibekova Aktolkyn — Master of humanities, “Technical College” of Astana City Administration, Astana, Kazakhstan.

Г.М. Смагулова ^{*}, Л.К. Шотбакова , С.Б. Стамбулов , Г.Б. Оразбекова

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: gylnara2005@mail.ru; shotbakovazz@mail.ru; serstam@mail.ru; bolatkhankyzy_gulnur@mail.ru)

Семей және Батыс Қазақстандағы ядролық полигон сынақтарының тарихы және салдары: салыстырмалы талдау

Қазақстан аумағындағы ядролық сынақтардың салдарын зерттеу қазіргі кезеңнің өзекті мәселелерінің бірі. КСРО-ның барлық ядролық сынақтарының басым бөлігі Семей ядролық сынақ полигонында (СЯСП) өткізілді. Алайда, СЯСП аумағы қару-жарақ жарысы жылдарында ядролық сынақтар жүргізуден зардап шеккен қазіргі Қазақстанның жалғыз аумағы емес. Батыс Қазақстанда КСРО басшылығының тапсырмасы бойынша ядролық қаруды сынау жүргізілді, бұл өңірде апатты экологиялық және гуманитарлық зардаптарға әкеп соқтырды. Алайда, Батыс Қазақстандағы сынақтардың салдарын зерттеу мәселесі аз зерттелген және одан әрі зерттеуді қажет етеді. Мақалада Қазақстанда сынақ полигондарының құрылу тарихы зерттеліп, мұрағат материалдары негізінде Семей мен Батыс Қазақстандағы ядролық сынақтардың салдарына салыстырмалы талдау жүргізілген. Авторлар зерттелетін полигондар аумағындағы ядролық сынақтардың салдарына тән ерекшеліктерді бөліп көрсетеді. Зерттеудің тәжірибелік маңызы оның нәтижелерін Қазақстан аумағындағы ядролық сынақтар мәселесіне арналған шетелдік және қазақстандық зерттеу жұмыстары үшін қолданылу мүмкіндігімен байланысты.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, қару-жарақ жарысы, Семей полигоны, Батыс Қазақстандағы ядролық полигондар, ядролық сынақ, ядролық қару, ядролық сынақтың зардаптары, «ядролық отарлау».

Kipicne

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі қалпына келтірулер, жаһандық экономиканың қалыптасу қарқыны және жаһандандудың басқада үрдістері әлемдік саясат пен халықаралық қатынастарда жаңа тәртіптің орнауына ықпал еткені белгілі. Жаңа тәртіптің маңызды элементтерінің бірі — бұл ядролық қарудың пайда болуымен байланысты. Нәтижесінде, адамзаттың жаңа қаруды жемісті түрді сынауы «қару-жарақ жарысы» жағдайындағы ұлы державалар арасындағы бәсекелестіктің негізгі бағыттарының біріне айналды. Ядролық сынақтар «қару-жарақ жарысында» тек қана мемлекеттің жетістіктеріне септігін тигізген жоқ, сонымен қатар ядролық сынақтар ұйымдастырылған территория халықтары тарихының трагедиялық кезеңіне айналды.

XX ғ. ортасына қарай АҚШ, КСРО, Ұлыбритания және Франция, Қытай ядролық қаруды сынақтан өткізді. Атап айтқанда, АҚШ кең көлемдегі сынақтарды өзінің ірі полигондарында, соның ішінде Невадада өткізсе, КСРО ядролық қаруды сынау үшін Қазақстан территориясында, соның ішінде Семей және Батыс Қазақстан аумақтарындағы полигондарда сынақтан өткізді. Осылайша, ядролық қаруды сынақтан өткізу іс-шаралары әлемнің әр аймағында орын алды. Әрине, ядролық сынақтарды сынаудың салдары әр аймақта өзіндік ерекшелікке ие болды және бұл географиялық және климаттық жағдайға, өткізілген сынақтың типіне, халықтың тығыздығына т.б. байланысты болды. Мысалы, аралды территорияда құрылған полигондар аралдардың ластануына және аралдық экожүйенің бұзылуына алып келді. Невадада радиациялық ластану шөл аудандармен шектелсе, Семейде және Батыс Қазақстан аумағының үлкен бөлігі ластанып, көшпелі халыққа ықпал етіп, ауылшаруашылығының құлдырауына алып келді.

Сондықтан, қазіргі уақытта Семей және Батыс Қазақстан аумағында жайғасқан полигондардағы жерасты және атмосферадағы ядролық қаруды сынаудың салдарын, атап айтқанда табиғи ортаның радиоактивті ластануының көлемі мен деңгейін, оның полигон маңайындағы аймақ халықтарының денсаулығына ықпалын зерттеу және объективті бағалаудың маңызы жоғары. Осы ретте, біз үшін Семей және Батыс Қазақстан аумақтарындағы КСРО-ның «ядролық отарлау» саясатының тарихы мен салдарын зерттеу үлкен қызығушылық тудырады.

Зерттеу әдістері

Семей және Батыс Қазақстан территориясындағы ядролық қаруды сынау үшін құрылған әскери полигондардың құрылу тарихын және оның салдарын зерттеу барысында тарихилық және объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Мақала көлемінде көтерілген мәселелерді анықтауда талдау және синтездеу әдістері қолданылды. Аталған әдістер арқылы Семей және Батыс Қазақстан территориясындағы полигондардың тарихы және оның зардаптары туралы деректер мен ғылыми зерттеулер жинақталып, жүйеленді. Сонымен бірге тарихи-хронологиялық, кезеңдеу және статистикалық әдістер кеңінен қолданылды. Тарихи-хронологиялық және кезеңдеу әдістері полигондардағы ядролық сынақтардың кезеңдерін зерттеуге, әрбір кезеңдегі өзекті мәселелердің спектрін айқындауға мүмкіндік берді. Статистикалық әдіс полигондардағы әуеде, жерүстінде және жерастында жүргізілген жарылыстардың жалпы санын анықтау барысында қолданылды.

Мәселені талқылау

Семей полигоны Ертіс өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан және Шығыс Қазақстан, Павлодар, Қарағанды облыстарының территориясын қамтиды. Семей полигонының құрылу тарихы 1946 ж. 14 қарашадағы қабылдаған Министрлер Кеңесінің арнайы полигон құру қажеттілігі жөнінде Қаулысымен және 1947 ж. 21 сәуірдегі Кеңес Одағы Министрлер Кеңесінің «аса құпия» грифімен белгіленген «Таулы станция (№905-ші объект) мәселесі» жөніндегі №1092-313сс/оп Қаулысымен байланысты болды. Бұл полигонды құру үшін Семейдің батысынан 170 шақырым жердегі Ертіс өзені аумағындағы алаң, Киік станциясынан оңтүстік-батысқа қарай 80 шақырым жердегі Балқаш көлі аумағындағы алаң және Атбасар станциясынан оңтүстікке қарай 100 шақырымдағы Есіл өзені аумағындағы алаң, Ақмола-Қарталы теміржолынан 60 шақырым жердегі Наурызым қорығы ауданындағы алаң қарастырылған болатын. Осындай іс-шаралардың нәтижесінде полигонды құру үшін оңтүстігінен, батысы мен солтүстігінен биік емес таулармен қоршалған Семей қаласынан 140 шақырым батысқа қарайғы территория таңдап алынды. Ядролық сынақтарды жүргізу үшін Семей ауданының таңдап алынуының бірнеше себептері болды, олар: халықтың аздығымен, айтарлықтай бос алаңдардың бар болуымен және ірі су артериясы — Ертістің жақындығы, жеткілікті түрде транспортмен (теміржол, аэропорт) қамтамасыз етілуімен байланысты болды. Семей ядролық полигоны үш облыстың, соның ішінде Семей, Павлодар және Қарағанды облыстарының кейбір жерлерін құрады. Құнарлы жер мен пайдалы қазбаларға бай жерлердің 18000 шаршы шақырымы Семей полигоны үшін қолдануға бөлінген [1; 11]. Мысалы, Семей облысының Абыралы ауданына тиісті 1908 гектар жердің 445 гектары әскери ведомствоға берілген, ал ауданның өзі Қазақ КСР Жоғары Кеңесі Президиумының 1955 ж. 22 қаңтардағы арнайы Жарғысына сәйкес таратылған [2; 35].

Осымен бірге, АҚШ пен Кеңес Одағының арасындағы «Қырғи қабақ» соғысы кезеңінде құрылған әскери нысандардың бірі — Батыс Қазақстандағы «Капустин Яр» және «Азғыр» полигондары. Батыс Қазақстан территориясында жайғасқан бұл екі полигонда ядролық қарумен бірге, ұшақтар мен зымырандар сынақтан өткізілді.

1947 ж. 13 мамырда КСРО Министрлер Кеңесінің Астрахан, Волгоград және Атырау, Батыс Қазақстан облыстарының территориясында Орталық мемлекеттік «Капустин Яр» сынақ полигонын құру жөніндегі шешім қабылданады. Астрахан облысындағы Капустин Яр селосының атымен аталған полигон «аса құпия» деген грифпен көрсетілді. Бұл полигонның алғашқы әскери басшысы генерал-лейтенант В.И. Вознюк тағайындалды және ол құпия болып санаған әскери полигонды 27 жыл басқарды. 1947 ж. Кеңес Одағы «Капустин Яр» полигонында алғашқы баллистикалық ракетаны ұшырып, сынақты сәтті өткізді.

Осылайша, 1947 ж. іске қосылған «Капустин Яр» сынақ аймағы үшін Батыс Қазақстанның Жаңақала, Орда аудандарының территориясынан 1 55 784 гектар жер бөлінеді. Осымен бірге, «Азғыр», және «Капустин Ярдың» «Тойсойған» бөлігі үшін Гурьев облысы да 1,5 млн гектар жер беруге мәжбүр болады [3]. Атап өту қажет, мұндай іс-шаралардың нәтижесінде, 1952 ж. Батыс Қазақстан облысының 300; атап айтқанда Жаңақала ауданынан 125; Орда ауданының 175 колхоз шаруашылықтарын Оңтүстік Қазақстан облысының мақта өсіру аудандарына көшіру жоспарланады [4; 15].

Батыс Қазақстан облысының Орда ауданы жеріндегі «Хаки соры» деген тұзды көл әскери сынақ аймағы үшін нысана орталығы ретінде таңдап алынды. Әскерлердің мәліметі бойынша сордың аумағы 832 гектар жерге созылған. Орда ауданының Қарулы күштер қолына өткен территориясында

үш сынақ полигоны қызмет жасаған: Мемлекеттік орталық, Мемлекеттік ұшу-сынақ және Азғыр атом полигондары. Алғашқы екеуі ортақ атаумен «Капустин Яр» деп аталып, орталығы Ресей территориясында орналасқанымен, сынақ алаңы Батыс Қазақстан жерінде жүргізіледі.

Осылайша, Қазақстанның Семей, Павлодар, Қарағанды облыстарының және Батыс Қазақстан аумағын, Атырау облысын қамтыған әскери қаруларды сынау полигондары құрылды. Әрине еліміздің территориясында құрылған полигондардың ішінде Семей ядролық сынақ полигоны — бұл әлемдегі ең ірі полигондардың бірі болып саналады, атап айтқанда оның аумағы 18500 шаршы шақырымды құрайды.

Семей және Батыс Қазақстан территориясындағы ядролық сынақтарды салыстырсақ: 1949 жылдың 29 тамызында Семей полигонындағы алғашқы кеңестік ядролық заряд (РДС-1) сынақтан өтсе, соңғысы 1989 жылдың 19 қазанында ұңғымада өткен топтық сынақтармен белгілі. 1949-1990 жылдар аралығында КСРО-да барлығы 715 ядролық сынақ және ядролық жарылыс өткізілген, ал жарылған ядролық зарядтардың және ядролық жарылғыш құрылғылардың жалпы саны 969-ды құраған. Қорғаныс министрлігінің екінші мемлекеттік орталық сынақ полигонында 456 сынақ жүргізілген және бұл КСРО-ғы өткізілген ядролық сынақтардың 64%-ын құрайды [5].

Өзімізге белгілі, шартқа сәйкес ядролық жарылыстар жерүсті, ауадағы, космостағы, суасты, жерасты (шатқалдарда немесе ұңғымада) жарылыстар деп бөлінді. Семей полигонында жерүсті, ауадағы және жерасты жарылыстары жүргізілген. Атап айтқанда, Семей полигонында жерүстіндегі сынақтардың саны — 36, ауадағы сынақтардың саны — 86 жарылысты құраса, жерасты сынақтар, соның ішінде шатқалдарда 209, ал ұңғымалардағы сынақтардың саны 131-ге жеткен [6].

Батыс Қазақстандағы Атырау облысының территориясында (Атырау қаласынан 360 шақырым жерде) құрылған «Азғыр» ядролық полигонында 1966-1979 жж. аралығында полигонның 10 технологиялық алаңында 161 метрден 1491 метрге дейінгі тереңдікте 17 жерасты ядролық жарылыстар жүргізілген [7].

Көріп отырғанымыздай, 40 жылдың ішінде Семейде полигондық сынақ жұмыстарының үлкен көлемі жүргізілген. Сынақтарды жүргізудің қарқындылығы бірнеше факторларға байланысты болған. Ядролық қаруды құрудың алғашқы жылдарында мұндай қарқындылық ядролық зарядтарды өндіру мүмкіндіктеріне байланысты еді. Соңғы жылдары ядролық сынақтарды жүргізудің қарқындылығына әлемдегі саяси жағдай ықпал етті.

Семей полигонындағы ядролық қаруды сынға алуды екі кезеңге бөліп көрсетуге болады: біріншісі, атмосферадағы ядролық жарылыстарды жүргізу; екіншісі — жерасты ядролық жарылыстарды жүзеге асыру кезеңі. Әрине, жоғарыда аталған Семей полигонындағы жарылыстар мен сынақтардың адам денсаулығына және экологияға тигізген кері әсері көп болды. Мысалы, ғылыми зерттеулердің нәтижелері сынақ орнына жақын елді мекендерде қалқанша безінің қатерлі ісіктері, гемабластома, созылмалы лейкемия және басқа да аурулардың жиі кездескенін көрсетеді. 1950 жылдан бастап, нәрестелер өлімі 5-10 есе көбейген. Өмір сүру ұзақтығы 3-4 жылға қысқарды. Ал, полигон айналасындағы ауылдарда мутант балалар дүниеге келе бастады. Жануарлар мен қоршаған орта үлкен өзгерістерге ұшырады. Осындай өзгерістердің бар екенін, Семей полигонындағы атом қаруының зардаптарын, одан туындайтын әлеуметтік, денсаулық және экологиялық мәселелерді Б. Атшабаров экспедициясы сол жылдары-ақ дәлелдеп берді. Медицина саласында «Қайнар синдромы» деп аталған біртұтас ауру түрінің өзі де айғақ болады.

Мәселені зерттеу нәтижесінде Семей ядролық полигоны зардаптарын XX ғ. екінші жартысынан бастап зерттелгені айқындалды. Зерттеу жүргізуге КСРО Медицина ғылымдары академиясының Биофизика институты мен Қазақстандағы Өлкелік патология ғылыми-зерттеу институтының ғалымдары және полигонның орталығында орналасқан №4 диспансер (код атауы «бруцеллезге қарсы») қызметкерлері қатысқан. Олар зерттеулерді жеке және бірлесіп атқарылған. Алғашқы экспедицияны КСРО Медицина ғылымдары академиясының Биофизика институтының әскери дәрігерлері жүргізген. Олар 1956 жылдың қыркүйек-қазан және 1957 жылдың мамыр-шілде айларының аралығында Абай ауданының Қарауыл және Жаңасемей ауданының Знаменка (қазіргі Ново-Покровский) елді мекендері мен онда тұрып жатқан тұрғындардың денсаулық жағдайын зерттеген. Осы экспедиция Семей облысы халқының денсаулық жағдайын зерттеу нәтижелері туралы жазылған анықтама архив қорларында сақталған. Анықтаманың соңында 4 пункттен тұратын ұсыныс көрсетілген, соның 1-ші пунктінде астық пен көкөністердің пісіп-жетілуі мен жиналуы кезеңінде атом қаруының жердегі сынақтарын тоқтату керектігі айтылады, өйткені бұл тамақ өнімдерінің

айтарлықтай ластануына әкеледі және халықтың денсаулығына айтарлықтай қауіп төндіруі мүмкін делінген [8; 27-30].

Ал қазақстандық ғалымдардың зерттеулеріне келетін болсақ, 1952-1953-ші жылдары ғалым С.Б. Балмұханов Семей облысының территорияларына тексеріс жүргізуді бастаған. Ол туралы өзінің «Ядерный полигон моими глазами» атты еңбегінде былай деп жазған [9; 61]: «1952 және 1953 жылдары министрліктің бас радиологы ретінде Семейге бірнеше мәрте баруға тура келді. Облыстық аурухананың бас дәрігері бірде маған кейбір елдімекендерде өздері бұрын-соңды кездестірмеген жұмбақ сырқаттардың пайда болғанын, сол байғұстар тез шаршап, асқа да тәбеті болмай, үнемі маужырап отырады деген де ақпарат айтты. Мен сол байғұстардың өзім зерттеген сәуле дертіне шалдыққанын бірден-ақ аңғардым. Кейбірінің ауру тарихын оқығанда алғашқы күдігіме имандай сендім. Сол жайтты министрліктің коллегиясына салып, ауру байқалған аудандарға арнайы экспедиция жасақтауға рұқсат алдым...». Бірақ бұл экспедицияның ғылыми зерттеуі нәтиже бермеді. Оның себебін С.Б. Балмұханов былай түсіндірген: «... Біздің ізденісімізге қолдау көрсету мақсатымен Қазақстан КП Семей обкомының бірінші секретары М.Ә. Сужиковтың кабинетінде шақырылған талқылауда полигон өкілі алдын ала дайындап келген дәрігерлік тұжырымын суылдата оқып берді: ғылыми түйін ретінде мәлімдеген, радиация сәулесі зақымдады деген аурулардың белгілері мүлдем жоқ болып шықты, біз нұсқаған сырқаттың қазақтар мекендеген ауылдарда байқалуы солардың асқа пайдаланатын тағамдарында адам ағзасына аса қажет дәрумендер мүлдем аз болған, солардың жетіспеуінен қан құрамы бұзылған-мыс; нәтижесінде олар бурцеллез мен туберкулезге, тағы сондай дерттерге ұшыраған; олай болса қазақстандық медиктер қыр елін жайлаған кеселді полигон сынағынан емес, солардың аса жүдеу тұрмысынан іздесін... Сол күнгі талқыда біз оңбай жеңілдік. Шынында да сырқаттардың асқа пайдаланатын тамақтарының заттық құрамын зерттемеген едік, сол тағамдардың нәріндегі дәрумендердің нақты мөлшерін де білмейтінбіз...», – деп жазған М. Сәрсек [10; 340].

Батыс Қазақстандағы ядролық сынақтардың салдарына келер болсақ, қазіргі уақытта, Атырау облысы Құрманғазы ауданының аймағында 20 жыл бұрынғы жүргізілген көптеген ядролық жарылыстар, сонымен қатар сынақтардан пайда болған жерасты қуыстары мен тұзды төмпешіктер әсерінен қолайсыз радиациялық экологиялық жағдай туындап отыр. Ол сынақтың орны қазіргі уақытқа дейін әртүрлі өнеркәсіп қалдықтарын, сонымен бірге, радиоактивті қалдықтардың көмілетін орны болып қалды, ол өз кезегінде радиоактивті заттардан радионуклидтердің жерасты және жерүсті су көздерін ластап, сол аймақтағы тұрғындар пайдаланып отырған орталықтандырылмаған ауызсу көзінің ластануына туындатып отыр.

Ал, «Азғыр» сынақ полигоны аймағында радиациялық фактордың біріккен әсері келесідей болған: «Азғыр» сынақ полигонының беткей су көздерінде радиоактивті ластанулардың жиынтық мөлшері шекті нормадан асты, сонымен бірге полигон сынақ аймағында аз мөлшерде болса да антропогенді радионуклидтер табылды; беткей су көздерінің ластануы үшін нақтылы потенциалды қауіптілікті тудырған техногенді радиоактивті элементтердің концентрациялары болған.

Зерттеушілер С.М. Зикриярова, Д.М. Сыздықов, Э.И. Кусайынова, И.А. Снытин техногендік төтенше жағдайында (ядролық сынақ) халықтың денсаулығы үшін радиоактивті зақымдану катердің басты факторы екендігін атап көрсетеді. Олардың пікірінше, аурулардың 30 пайызын ас қорыту органдарының, қан айналымының және несеп жыныстық жүйесінің бұзылуы құрайды. Аты аталған зерттеушілердің зерттеу нәтижелері бойынша «Азғыр» полигоны маңайындағы халықтың туу көрсеткіші 2000-2013 жылдар аралығында 1,3-1,8 есе төмендеген [11].

Қорытынды

Осылайша, КСРО-ның Қазақстандағы «ядролық отарлау» саясаты Семей және Батыс Қазақстан аумағындағы ядролық полигондарын құру және онда ядролық жарылыстарды жүзеге асыру арқылы жүргізілді. Бұл полигондарды құру және ондағы ядролық қаруды сынға алу нақты белгіленген жоспарға сәйкес кезең-кезеңмен жүзеге асты. Осындай саясаттың нәтижесінде Семей және Батыс Қазақстанның ядролық аймағы ядролық сынақтардан қатты зардап шеккен әлемдегі аймақтардың біріне айналды. Әрине, Батыс Қазақстан аумағындағы полигондарға қарағанда Семей полигоны өзінің аумағы, жарылыстары саны жағынан өте ауқымды әрі айырмашылыққа ие болды. Дегенмен, еліміздің екі аумағында ядролық сынақ салдары жағынан көптеген ұқсастықтарға ие. Жалпы салдарға топырақтың, судың және ауаның радиациялық ластануы, экожүйенің бұзылуы және биоәртүрліліктің төмендеуі, халықтың денсаулығына зиян келтіру, ауыл шаруашылығының құлдырауы, балық аулау

және басқа салалардың дамуындағы кедергілер салдарынан әлеуметтік проблемалар мен экономикалық шығындар жатады. Ядролық сынақтардың салдарынан болған ең үлкен қайғылы оқиғалардың бірі — адам шығыны: ересектерде де, балаларда да онкологиялық аурулардың өсуі, ұрпақтарға генетикалық мутациялар, қан аурулары және т.б. физиологиялық проблемалар мен патологиялардан басқа, жергілікті тұрғындар арасында психологиялық жарақаттардың өсуі байқалды. Олар әртүрлі аурулармен ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі өмір салтын бұзумен, тұрғылықты жерін күшпен ауыстырумен де бетпе-бет келді.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржылай қолдауы негізінде жазылды (Грант АР19678527 «Семей ядролық полигонындағы сынақтардың салдары «ядролық отарлау» саясатының нәтижесі ретінде»).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ядерные испытания СССР. — М.: АТ, 1997. — 278 с.
- 2 Ким О.М. Семипалатинский испытательный полигон: вчера, сегодня, завтра / О.М. Ким. — Семипалатинск, 1992. — 313 с.
- 3 Көбейсінов К. Нарыннан елордаға дейін / К. Көбейсінов. — Алматы: Арыс баспасы, 2015. — 116 б.
- 4 Боранбаева Б.С. Капустин Яр әскери полигоны: Қазақ депортациясы / Б.С. Боранбаева. — Орал: Полиграфсервис, 2022. — 264 б.
- 5 АП РК. — Ф. 5-Н. — Оп. 1. — Д. 1020-а. — Л. 4-9.
- 6 АП РК. — Ф. 5-Н. — Оп.1/2. — Д. 1948. — Л. 26.
- 7 Азгирская научно-производственная радиоэкологическая экспедиция. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://inp.kz/ru/sekcia/azgirskaia-ekspediciya>.
- 8 Справка о работе группы научных сотрудников Института биофизики Академии медицинских наук СССР по обследованию населения Семипалатинской обл. // В кн.: Казахстан за безъядерный мир: сб. док. и материалов / сост. Р.М. Абдуали, А.Е. Асанбаева, Е.М. Грибанова, Г.Н. Мурзагалиева, А.Т. Сулейменова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Алматы: Print Express, 2011. — 285 с.
- 9 Балмуханов С.Б. Ядерный полигон моими глазами / С.Б. Балмуханов. — Алматы, 1998. — 144 с.
- 10 Сарсеке М. Семей қасыреті. Деректі тарихи хикаят / М. Сарсеке. — Астана: Фолиант, 2016. — 856 б.
- 11 Зикриярова С.М. Причины смертности населения от техногенных чрезвычайных ситуаций в Республике Казахстан / С.М. Зикриярова, Д.М. Сыздыков, Э.И. Кусайынова, И.А. Снытин // Вестн. Казан. мед. ун-та. — 2017. — № 17. — С. 356-359.

Г.М. Смагулова, Л.К. Шотбакова, С.Б. Стамбулов, Г.Б. Оразбекова

История и последствия испытаний на ядерных полигонах в Семипалатинске и в Западном Казахстане: сравнительный анализ

Исследование последствий ядерных испытаний на территории Казахстана является одной из актуальных проблем государства. Большая часть всех ядерных испытаний СССР была проведена на Семипалатинском испытательном ядерном полигоне (СИЯП). Однако территория СИЯП не единственная местность современного Казахстана, пострадавшая от проведения ядерных испытаний в годы гонки вооружений. В Западном Казахстане по поручению руководства СССР также проводились испытания ядерного оружия, которые привели к катастрофическим экологическим и гуманитарным последствиям в регионе. Однако вопрос изучения последствий испытаний в Западном Казахстане мало изучен и требует дальнейших исследований. В статье исследована история создания испытательных полигонов в Казахстане и проведен сравнительный анализ последствий ядерных испытаний в Семипалатинске и в Западном Казахстане на основе архивных материалов. Выделены характерные особенности последствий ядерных испытаний на территории исследуемых полигонов. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования его результатов в зарубежных и казахстанских исследованиях, посвященных изучению ядерных испытаний на территории Казахстана.

Ключевые слова: история Казахстана, гонка вооружений, Семипалатинский полигон, ядерные полигоны в Западном Казахстане, ядерные испытания, ядерное оружие, последствия ядерных испытаний, ядерная колонизация.

G. Smagulova, L. Shotbakova, S. Stambulov, G. Orazbekova

History and consequences of testing at Semipalatinsk and West Kazakhstan nuclear test sites: a comparative analysis

The study of the consequences of nuclear tests on the territory of Kazakhstan is one of the actual problems of the state. Most of all nuclear tests of the USSR were conducted at the Semipalatinsk Nuclear Test Site (SNTS). However, the territory of the SNTS is not the only territory of modern Kazakhstan that suffered from nuclear testing during the arms race. Nuclear weapons tests were also conducted in Western Kazakhstan on behalf of the USSR leadership, which led to catastrophic environmental and humanitarian consequences in the region. However, the issue of studying the consequences of the tests in Western Kazakhstan is not widely studied and requires further research. The article explores the history of test sites in Kazakhstan and provides a comparative analysis of the consequences of nuclear tests in Semey and West Kazakhstan based on archival materials. The authors highlight the characteristic features of the consequences of nuclear tests on the territory of the test sites under study. The practical significance of the study lies in the possibility of using its results in foreign and Kazakhstani studies devoted to the study of nuclear testing in Kazakhstan.

Keywords: History of Kazakhstan, arms race, Semipalatinsk test site, nuclear test sites in Western Kazakhstan, nuclear test, nuclear weapon, consequences of nuclear test, nuclear colonization.

References

- 1 (1997). *Yadernye ispytaniia SSSR* [Nuclear tests of the USSR]. Moscow: AT [in Russian].
- 2 Kim, O.M. (1992). *Semipalatinskii ispytatelnyi poligon: vchera, segodnia, zavtra* [Semipalatinsk test site: yesterday, today, and tomorrow]. Semipalatinsk [in Russian].
- 3 Kubeisinov, K. (2015). *Narynnan elordaga deiin* [From Naryn to Capital]. Almaty: Arys baspasy [in Kazakh].
- 4 Boranbayeva, B.S. (2022). *Kapustin Yar askeri poligony: Qazaq deportatsiiasy* [Kapustin Yar military training ground: Kazakh deportation]. Oral: Poligrafservis [in Kazakh].
- 5 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5-N. — Op.1. — D. 1020-a. — L. 4–9 [in Russian].
- 6 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5-N. — Op.1/2. — D.1948. — L. 26 [in Russian].
- 7 Azgirskaya nauchno-proizvodstvennaya radioekologicheskaya ekspeditsiya [Arzgir scientific-production radioecological expedition]. Retrieved from <https://inp.kz/ru/sekcia/azgirskaya-ekspeditsiya> [in Russian].
- 8 Abduali, R.M., Asanbayeva, A.Ye., Gribanova, Ye.M., Murzagalieva, G.N., & Suleimenova, A.T. (Comp.). (2011). *Spravka o rabote gruppy nauchnykh sotrudnikov Instituta biofiziki Akademii meditsinskikh nauk SSSR po obsledovaniyu naseleniia Semipalatinskoi oblasti // V knige: Kazakhstan za beziadernyi mir: sbornik dokumentov i materialov* [Information about the work of a group of researchers from the Institute of Biophysics of the Academy of Medical Sciences of the USSR on the survey of the population of the Semipalatinsk region in the book: Kazakhstan for a nuclear-free world. Collection of documents and materials]. (2d ed.). Almaty: Print Express [in Russian].
- 9 Balmukhanov, S.B. (1998). *Yadernyi poligon moimi glazami* [Nuclear test site with my eyes]. Almaty [in Russian].
- 10 Sarseke, M. (2016). *Semei qasyreti. Derekti tarikhi khikaiait* [Family tragedy. Documentary historical story]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 11 Zikriiarova, S.M., Syzdykov, D.M., Kusainova, E.I., & Snytin, I.A. (2017). *Prichiny smertnosti naseleniia ot tekhnogennykh chrezvychainykh situatsii v Respublike Kazakhstan* [Causes of population mortality from man-made emergencies in the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik Kazanskogo meditsinskogo universiteta — Bulletin of the Kazan Medical University*, 17, 356-359 [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Смагулова Гульнара — т.ғ.к., бүкіләлем тарихы және халықаралық қатынастар кафедрасының профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-8464-9637>

Шотбакова Ляззат — т.ғ.к., археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-0085-6584>

Стамбулов Серик — PhD, бүкіләлем тарихы және халықаралық қатынастар кафедрасының қауымдастырылған профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0001-5400-227X>

Оразбекова Гүлнур — гуманитарлық ғылымдар магистрі, бүкіләлем тарихы және халықаралық қатынастар кафедрасының аға оқытушысы, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-7617-3288>

Information about the authors

Smagulova Gulnara — Candidate of historical sciences, professor of the Department of world history and international relations, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Shotbakova Lyzzat — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Stambulov Serik — PhD, associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Orazbekova Gulnur — Master of humanities, senior lecturer at the Department of world history and international relations, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

А.Т. Серубаева *, Г.Б. Идрисова , А.К. Садыкова

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан
(E-mail: serubaeva_aurika@mail.ru; gulzhan0573@mail.ru; asemakaznpu@mail.ru)

Шоқан Уәлихановтың шығармашылық мұрасындағы Дала өркениетінің ерекшеліктері

Мақалада Ш. Уәлихановтың шығармашылық мұрасындағы Дала өркениетінің ерекшеліктеріне талдау жасалған. Авторлар Ш. Уәлихановтың ғылыми тұжырымы бойынша ешқашан таза көшпелі қоғам болмағанына назар аударған. Сонымен қатар, қазақ және қырғыз қоғамында мал шаруашылығынан басқа, егіншілік, қала, қолөнер сияқты бірнеше мәдени-шаруашылық типтер болғандығына салыстырмалы талдаулар жасаған. Мақала авторлары Ш. Уәлихановтың сол кезеңдегі тарихнамаға түзету енгізіп, «қазақтар мен қырғыздар жартылай көшпелі халық болды» деген ғылыми тұжырымын негізге ала отырып, бұл тұжырымның бүгінгі күнге дейін өзекті екеніне айрықша мән берген. Қорытынды бөлімінде, Дала өркениетіне сай көшпелі қоғамда мемлекет, қала, қоныс, жазу және жоғары мәдени руханият болғандығы туралы тұжырымдама жасалған. Сондай-ақ, авторлар отырықшы халықтармен салыстырғанда, көшпелі халықтардың табиғи ортамен үйлесімді, жарасымды жағдайда өмір сүрген деген қорытынды шығарады.

Кілт сөздер: Шоқан Уәлиханов, Дала өркениеті, көшпенділер, қазақ, қырғыз, ауыз әдебиеті, шежіре, ру-тайпа, жазба деректер.

Kipicne

Әлемдік өркениет деңгейіндегі алғашқы қазақ ғалымы Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов қазақ халқының ғана емес, түркі халықтарының да тарихы мен мәдениетін зерттеуге зор үлес қосты. Шоқан Уәлихановтың еңбектері Орталық Азия халықтарының этногенезін, әлеуметтік-саяси, рухани, мәдени, тарихи географиялық мәселелерін зерттеудегі маңызды дереккөздер. XIX ғасырдың бірінші жартысы мен ортасы ұлт тарихындағы маңызды кезең. Осы кезеңде Шоқан өмір сүріп, оның ағартушылық және демократиялық көзқарастары қалыптасты. Ол өз халқының тарихын зерттеп, ғасырлар бойғы ұлттық мәдениетті орыс халқымен, содан кейін Еуропалық қоғаммен таныстыруды армандады.

Ш. Уәлихановтың өмір жолын, қызметі мен ғылыми мұрасын жан-жақты зерттеу, жүйелеу және зерделеуде өлшеусіз қызмет еткен академик А.Х. Марғұлан: «XIX ғасырда Қашқарияны алғаш ашқан ұлы гуманист, этнограф, тарихшы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың есімі өз халқы үшін ең құрметті есімдердің бірі болып табылады», – деп бағалады. Бүгінгі таңда шоқантану мектебі қалыптасты, арнайы зерттеулер мен ғылыми монографиялар жарияланды. Ғалымның өмір жолы, ол өскен ортасы, қоғамдық-саяси қызметі, ғылыми көзқарастары мен ғылыми мұралары әртүрлі қырынан зерттеліп, ғылыми айналымға енгізілді. Алайда, ғылыми білім әрдайым даму үстінде екенін ескерсек, мәселені жаңа қырынан жаңаша методологиялық көзқараста зерттеудің маңызы жоғары екенін түсінеміз. Мақаланың мақсаты — Ш. Уәлихановтың шығармашылық мұрасында Ұлы Дала өркениетінің немесе көшпенділер өркениетінің ерекшеліктерін талдап көрсету.

Зерттеудің методологиясы мен әдістері

Мақаланың негізгі деректік қорын академик Ә.Х. Марғұланмен 1984-1985 жылдары жарық көрген Ш. Уәлиханов шығармаларының бес томдық жинағы мен 2010 жылы «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы аясында басылып шыққан ғалым шығармаларының қазақ тіліндегі басылымы құрайды. Сондай-ақ, Р.Б. Сүлейменов пен В.А. Мойсеевтің «Шоқан Уәлиханов — шығыстанушы» атты іргелі теориялық зерттеу еңбегі және басқа да ғалымдардың зерттеулері мен монографияларындағы тың ойлар мен тұжырымдар пайдаланылды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: serubaeva_aurika@mail.ru

Мақала тарихилық, жан-жақты салыстырмалы талдау мен жинақтау, жүйелілік және тағы да басқа ғылыми-әдістемелік принциптер басшылыққа алына отырып, жазылды. Әлемде қалыптасып келе жатқан тұлғатану саласының өркениеттілік ұстанымына ерекше көңіл бөлінді. Кез келген жеке тұлғаның ғылыми мұраларын талдап, талқылау барысында оның ғылым мен мәдениетке, жалпы өркениеттің дамуына қосқан үлесіне ерекше мән берілуі қажеттігі басты назарға алынды.

Талқылау

Кеңес үкіметі тұсында Ш. Уәлихановтың өмірі мен қызметі, ғылыми мұралары 1950-1970 және 1980 жылдардың ортасына дейін қарқынды түрде зерттелді. Ғалымның шығармаларын құрастыруда академик Ә.Х. Марғұланның еңбегі зор. Оның жетекшілік етуімен 1961-1972 және 1984-1985 жылдары бес томдық шығармалар жинағы басылып шықты.

XX ғасырдың 50-ші жылдары Х. Айдарова кеңестік ғалымдардың ішінде бірінші болып Ш. Уәлихановтың өмірі мен қызметін, ғылыми көзқарастарын зерттеу тақырыбында тарих ғылымдарынан кандидаттық диссертация қорғады [1]. Ш. Уәлихановтың өмір жолы мен қызметін, қоғамдық-саяси, экономикалық, философиялық, құқықтық көзқарастары мен зерттеулерін бірқатар ғалымдар зерттеді. Атап айтсақ, К. Бейсембиев, О.А. Сегізбаев, А. Искаков, Г.М. Исхаков, А.А. Атишев, Д.И. Дулатова, О.А. Султаньяев, Г.Р. Усенова, Ч.Д. Тұрдалиева, С.К. Өтенизов, Г.Ш. Валиханова, И.Р. Ишембетова, Р.Т. Тлеуқабылова, Ж. Бейсенбайұлы арнайы кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғады. Сондай-ақ ғалымның ғылыми мұраларын зерттеуде әртүрлі ғылым салаларының мамандары өз зерттеулерімен толықтырды.

Зерттеу нәтижелері

Қазақ халқының қалыптасуы, қазақ этнонимінің шығуы мен қазақ хандығының құрылуы туралы мәселелер бүгінгі таңда отандық тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің қатарына жатады. Аталған мәселелер Ш. Уәлихановтың зерттеулерінде қарастырылған. Ш. Уәлиханов қызмет бабымен елді аралаған сапарларында, ауылда демалыста жүрген кезінде, ертедегі аңыз-ертегілерді білетін қариялардан оларды жазып алып жүрген. Ғалымды әсіресе, олардың «қазақ» деген атаудың шығуы туралы мәліметі, рулар мен тайпалардың этимологиясы, қазақ халқының құрылу үдерістері мен кезеңдері туралы мәліметі айрықша қызықтырды.

Ол қазақ этногенезінің мәселелеріне көңіл бөле отырып, «қазақ» терминінің семантикасы мен оның пайда болуына айрықша мән берді. Ол қазақ шежірелерінен, ортағасырлық шығыс ғалымдарының қолжазбаларынан, батыс ғалымдарының еңбектерінен, қытай деректерінен, орыс жылнамалары мен орыс шығыстанушыларының еңбектерінен қазақтың тарихы, шығу тегі мен «қазақ» сөзінің түп-төркіні туралы деректерді көп ізденді [2; 154]. Ғалым қазақ халқының шығу тегі мен қалыптасуы, тарихы туралы қанша ізденсе де мардымды жазылған еңбектер таппады. Міне, осы жағдай оның «Қазақ шежіресі» атты еңбегін жазуға түрткі болды.

Ш. Уәлихановтың пайымынша «қазақ» сөзі Шыңғысхан дәуіріне дейін, түркі заманында өмір сүрген. Бұл ұғым «еркін және кезбе» деген мағынада қолданылған. Осы айтылған тұжырымды Шоқанның сөзімен дәйектейтін болсақ: «Қырғыздар өздерін қазақ деп атайды. Ежелгі уақытта қазақ сөзі еркін мағынада кездеседі; менің бұған күмәнім жоқ. Қазақшылық етістігі кезбе деген мағынада Бабырнама, Шайбания шығармаларында кездеседі. Бұл термин Ежелгі Русьта да кеңінен қолданылды», – деп нақты айтады [3; 241].

Академик Б. Көмеков: «Қазақ халқының қалыптасуы ұзақ әрі күрделі үдеріс болды. Бұл үш мың жылға созылған байырғы халықтар мен келімсек халықтардың этникалық байланыстарының нәтижесінде пайда болды... Қазақ сөзі бастапқыда әлеуметтік мағынаға ие болды. Сол кезде негізгі халықтан бөлінгендерді «қазақтар» деп атаған... Көшпелі өзбектерден бөлінгеннен кейін Жәнібек пен Керей «қазақ-өзбек» деп атала бастады» [4; 4] деп тұжырымдайды.

Б. Көмеков осы сөзін тереңдете отырып: «Қазақ» сөзі алдымен әлеуметтік мағына берген, содан кейін этносаяси мағынаға ие болды. Алайда көптеген халықтар бірден этникалық сипатқа ие болады. Мысалы, «армян» термині бастапқыда одақтың атауы болды, содан кейін ұлттың атауына айналды. Қазақ халқы өзінің этникалық атауы мен мемлекеттілігіне қол жеткізу үшін қалыптасудың ұзақ процесінен өтті. Кейбір ғалымдар Византия дереккөздеріне сілтеме жасап «қазақ» сөзі «касах», «косох» деген атпен IX-X ғасырларда белгілі болған деп мәлімдейді. Алайда, бұл тек фонетикалық үндестік қана» [5] деп нақтылайды.

Жазба деректерде алғаш рет «қазақ» термині 1245 жылы Мысыр Мәмлүк мемлекетіндегі қыпшақтар ортасында, яғни араб-қыпшақ сөздігінде қолданылады. Онда «қазақ» сөзіне «еркін, кезбе» деген мағына берілген. Бұл ұғым арқылы «қазақ» сөзінің мағынасында әлеуметтік мазмұн жатқанын аңғаруға болады.

Ш. Уәлиханов басынан-ақ «қазақ» ұғымына этноәлеуметтік мән берген. Ғалымның аталған мәселе төңірегінде тұжырымдары өзіне дейінгі және өзінен кейінгі ғалымдардың нәтижелерімен салыстырғанда ақиқатқа жақын болды. Оның «қазақ» этнонимі туралы ой-тұжырымдары тарих ғылымының жеткен жетістіктерімен үндеседі деп нық сеніммен айтуға болады. Әрине, ғалым сол кезеңде қазақ халқының этникалық тарихы туралы толық мәлімет бере алмады. Себебі, бұл заңды еді. Ол кезде оның қолында қазіргі зерттеушілердің қолындағыдай археологиялық, этнографиялық, жазба деректер болған жоқ. Алайда ол сол кезеңдегі тарихнамаға көптеген өзінің жаңа ғылыми жаңалықтарымен үлес қосты. Ғалым көшпелі қоғамның ішкі заңдылықтарын жетік білгендіктен еңбектерін жазуда жаңа методологиялық тәсілдерді қолданған.

Әртүрлі түпнұсқалардың мәліметтерін салыстыра келіп, генеалогиялық, оның ішінде қазақ хандары мен сұлтандары руларының бірнеше кестелерін сызады. Ғалым: «Көшпелілердің руға бөліну тәртібі бір заңдылыққа сүйенгенін алғаш таралған аталардың (құрметтеу) басымдылығы... (сол үшін) ордалардың ордаларға және бір орданың ішіндегі рулардың қатынасы қандас туыстыққа, ал рулардың өз ордасына деген қатынасы — жиеннің нағашыға қатынасымен сай келеді», — дейді [6; 148]. Бұл жерде ерекше атап өтетін жайт, Ш. Уәлихановтың қазақ халқының басты ерекшелігі болып табылатын ру-тайпалық құрылымын жетік білгенін көрсетеді. Ол ғылымда тұңғыш рет өзінің зерттеулері арқылы көшпелі қоғамның өзіндік ерекшелігіне назар аударып отырғанын аңғаруға болады, онда бірінші орында отырықшы елдердегідей аумақтық құрылым, яғни жер емес, көшпелі қоғамның негізгі дінге ру-тайпалық жүйе екенін басты назарда ұстаған. Оның зерттеулерінде ру-тайпалық жүйе айрықша белгі ретінде көшпелі қоғамның негізгі дінге болып саналған.

Ш. Уәлиханов «Қазақ шежіресі» атты зерттеуінде қазақ халқының қалыптасуымен қатар еліміздің аумағында үш жүздің — Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүздің қалыптасуы туралы да маңызды қорытындылар жасаған. Ол әр жүздің құрамына кірген басты руларды нақты анықтаған. Рулар мәселесін қарастырғанда, ғалым әрдайым оларды қырғыздардың руға бөліну тәртібімен салыстырып, талдау жасап отырған.

Қазақ халқының этногенезін зерделеу Шоқанға тарихшылар арасында жиі кездесетін кателіктердің бірін түзеуге мүмкіндік береді. Егер бұрын олар «Алтын Орда» сөзінің мағынасын мемлекеттік құрылым ретінде түсінсе, онда «Орда», оның түсіндіруінше «кең мағынада — хан астанасының орны, тар мағынада — оның ордасы. Ханның алтын ордасы — алтын шатыр немесе киіз үй; кейінірек ол хан өмір сүрген қалалардағы барлық бағаналардың атауына айналды...», — дейді [7; 65]. Шоқанның бұл аса бағалы ескертпесі оның көптеген еуропалық ғалымдар байқай бермейтін көшпенді қоғамдардың ішкі құрылымының ерекшеліктерін терең білетінін көрсетіп отыр.

Шоқанға дейін бірде-бір ғалым, атап айтқанда А.И. Тевкелев, П.И. Левшин және басқа да зерттеушілер қазақ хандығының құрылымын, оның мәнін, шығу тегін, қазақ қоғамындағы түрлі топтар мен таптардың қызметін, олардың иерархиясын терең әрі айқын аша алмады. Уәлиханов Гумбольдт, Риттердің қырғыздар мен қазақтар арасындағы айырмашылықтарды анықтай алмаған кемшіліктерін түзеді. Ғалым қырғыз және қазақ халқының этникалық құрамы, әлеуметтік-экономикалық құрылымы бойынша да екі түрлі ұлт екенін дәлелдеді. Сол кезден бастап ғылымда қырғыздар мен қазақтар екі халық болып таныла бастады. Ғалым көшпелі дала халықтарының шетелдік зерттеушілерге көріне бермейтін ішкі заңдылықтарын жетік білгендіктен, өзінің еңбектерін зерттеп-зерделеуде жаңа методологиялық тәсілдерді қолданған.

Тарихшы Д. Дулатова: «Ш. Уәлихановтың қазақ және қырғыз халықтарының қалыптасу мәселесіне деген көзқарастарын зерттеудің диалектикалық әдісі арқылы дәлелдегенін көрсетеді. Ол қазақ және қырғыз халықтарының қалыптасуы мен тайпалық құрамы туралы сындарлы теория әзірледі» деп тұжырымдаған [8; 58-59].

Ол еуропалық ғалымдар арасында бірінші болып қырғыздардың екі қанатқа бөлінетінін анықтады: «оң қол» және «сол қол», сол кездегі қырғыздардың халқының саны 300 мың адамды құрайтынын дәлелдеп берді [7; 78]. Ол қырғыз халқының ру-тайпалық құрамына айрықша көңіл бөле отырып, оны дұрыс анықтай білді. Қырғыз халқының автохтондығын Әбілғазы Баһадүрдің, қытай деректері мен мұрағат, сонымен қатар ауыз әдебиетінің үлгілері негізінде салыстырмалы талдау жасау арқылы анықтады. Ғалым атақты «Манас» жырына жоғары баға беріп, оның «Көкөтай ханның

өлімі мен асы асы» атты бөлімін тұңғыш рет орыс тіліне аударып, ғылыми айналымға енгізді. Қазақ пен қырғыз халқы екеуі екі халық екенін дәлелдеп, оның антропологиялық ерекшеліктеріне назар аударған. Ғалым қырғыз қоғамында мал шаруашылығымен қатар, егіншілік, қала, колонер сияқты бірнеше мәдени-шаруашылық түрлері қатар дамығандығын ғылымда тұңғыш рет анықтады. Ол ғылымда тұңғыш рет көшпелі халық ретінде қырғыздардың тарихы мен мәдениетінің ерекшеліктерін дұрыс көрсете білген. Оның зерттеулерінде отырықшы халықтармен салыстырғанда, көшпелі дала халықтарының табиғи ортамен үйлесімді, жарасымды жағдайда өмір сүргендігі баяндалып отырады.

Ш. Уәлихановтың балалық шағы қазақтың тарихы мен мәдениетіне бай ортада өтті. Ол халық арасында кең таралған қазақтың аңыз-әңгімелерін, жыр-дастандарын, ертегілерді, ән-жырларды естіп, бойына сіңіріп өсті. Шоқан халықтың рухани мұрасына жастайынан қызығып, онымен жақсы таныс болып, олардың кейбіреулерін жазып алып отырды. Оның рухани жағынан жетілуіне әжесі Айғанымның тигізген әсері зор болды.

Шоқан Уәлиханов көшпелі дала халқының өкілі болғандықтан оның ерекшеліктерін жақсы білді, көшпелі қоғамды отырықшы қоғамнан жоғары қойды. Ғалым зерттеулерінде өркениет сөзін қолданбайды. Алайда, көшпелі халықтардың мәдениетін өзінің зерттеулері арқылы өркениет дәрежесіне жеткізді. Ол ауыз әдебиетіне ерекше көңіл бөлді. Кеңес өкіметі ауыз әдебиетіне көңіл бөлмеді, себебі, ауыз әдебиеті халықтың өткен өмірі, тұрмыс-тіршілігі, салт-санасы, діні мен ділі екенін түсініп, оны бүркемелеуге тырысты. Шоқан халықтың өткен өмірі, тарихы осы ауыз әдебиетінен келіп шығатынын жақсы түсінді. Әсіресе, шежіренің маңызын жоғары бағалап, оны ауыз әдебиетінің ең биік жетілген түрі ретінде қарастырған. Батырлық жыр-дастандар, эпостар, махаббат лирикалары отырықшы қоғамда ондап саналатын болса, көшпелі қоғамда жүздеп саналады.

Әлемде эпосты қалыптастырған халықтарды саусақпен санауға болады. Батыста гректерде «Иллиада» мен «Одиссея», шығыста үнділерде «Махабхарата» және «Рамаьяна», Шығыс Еуропада «Үлкен Этта», «Кіші Этта», «Каллевала» сияқты құранды эпостары бар. Бұл эпикалық эпостары бар жалғыз елдер. Орыс халқының «Игорь полкі туралы жыры» 8 беттен тұрады, ал «Алпамыс батыр» эпосының бір өзі 800 беттен тұрады [9; 48-49].

Эпос — оны құрған елдің этникалық дінгеінің нәтижесі. Сондықтан біздің ата-бабаларымыз Еуразияның Ұлы даласында сөйлеу өнерінің биік белестеріне жеткенін көреміз. Еуропа әдебиетінің тарихына көз жүгіртсек, алдымен ауыз әдебиеті, содан кейін ғана жазбаша әдебиет екенін байқаймыз [9; 49].

Б. Көмеков көшпелі қоғамның ерекшеліктері туралы өз ойын былайша түйіндеді: «Ұлы Дала халықтары мен тайпаларында мал шаруашылығының басым болуы және географиялық ортаның әсері Дала өркениетінің дамуына, көшпелі мемлекеттіліктің өзіндік ерекшеліктерін қалыптастыруға және көшпелі мемлекеттердің құрылуына әкелді. Көптеген ғасырлар бойы көшпелі мемлекеттілік дәстүрі қалыптасты. Оның саяси басқаруда, экономикалық және рухани мәдени өмірде, мораль мен тәртіп нормаларында өз орны бар. Көшпелі мемлекеттіліктің басты ерекшелігі көп жағдайда ру-тайпалық жүйемен тығыз байланысты» [4; 3-4]. Шоқан зерттеулерінде далалық өркениетке сай көшпелі қоғамда мемлекет, қала, қоныстар, жазу-сызу және жоғары мәдени руханият болғандығы айқын көрсетіледі. Ол көшпелі дала халықтарының тарихын зерттегенде, негізінен көшпелі қоғамның өзіндік ерекшеліктеріне баса назар аударған. Соның нәтижесінде оның еңбектері мейлінше шынайылығымен, нақтылығымен, ғылыми дәлдігімен бүгінгі күнге дейін маңызын жоймай отыр.

Ғалым «Қырғыздар туралы жазбалар» атты зерттеуінде қазақ және қырғыз сияқты көшпелі жазу мәдениеті аз сақталған, алайда олардың өткен тарихы көшпелі халықтарға ғана тән атадан-балаға ауызша тарап отырған халықтардың тарихын зерттеуде, олардың төл шежірелері мен аңыз-ертегілерін, жыр-дастандарын негізгі дерек ретінде пайдаланды. Ғалым осы мәселе жөнінде: «Көшпелі халықтың тарихы фактілерге емес, ең алдымен олардың ертегі аңыздарына негізделген. Барлық көшпелі тайпаларға өз батырларының ерліктері мен халық арасындағы маңызды оқиғалар туралы аңыздарды айтып, оларды поэмаға айналдырып, кейінгі ұрпаққа есте қаларлық отбасылық тарих ретінде әңгімелеу тән. Аңыз айтушылардың құрметтілері — сол аңызды сол қалпында жеткізушілер болып табылады» деп жазды [10; 50].

Қазақ халқының дәстүрлі тарихи естелігі оның шежірелері мен батырлық эпостарында, қасиетті аңыздар мен діни эпостарда сақталған, халық бұл тарихты өзінің шынайы тарихы ретінде білген, өз ұрпағын сол рухта тәрбиелеген. Ағылшын зерттеушісі Пол Томсон жазбаша деректердің де кемшілігі бар екенін айтады: «ауызша тарих түбегейлі өзгерістердің құралы бола алмайды; дегенмен, бәрі оны қолдануына байланысты. Алайда, ауызша тарих оқиғаның мәні мен мазмұнын, сондай-ақ оның

мақсатын өзгерте алады. Ауызша тарих арқылы тарих ғылымын зерттеу тәсілін өзгерту, мұғалім мен оқушы, аға буын мен жастар арасындағы кедергілерді, оқу орындары мен сыртқы әлем арасындағы алшақтықты жойып сізге мүмкіндігінше ашық сөйлеуге мүмкіндік береді», – деп өз ойын білдіреді [11; 99-100].

Ш. Уәлиханов өз зерттеулерінде халықтың тарихи санасына қатысты мәселелерді талдауда «халық жады» деген сөз тіркесін жиі қолданған. Бұл зерттеуші халықтың ауызша руханиятының әртүрлі атаулармен аталатынын, бірақ бәрі бірге халықтың біртұтас тарихи санасын құрайтынын білгендігін көрсетеді. Ол аңыздарды маңызды деп санады. Онда өмір салты, әдет-ғұрып, наным-сенім, тұрғылықты жері және тайпалардың тайпалық құрамы туралы деректер жақсы сақталған.

Қазақ халқының аңыз-ертегілері мен мақал-мәтелдерін жинап, зерттегендердің бірі А.И. Левшин болды. Шоқан «Қазақ шежіресі» зерттеуінде қазірдің өзінде еліміздің тарихшылары мен этнографтары назар аударма бермейтін маңызды ескерту жасайды. Ол «Левшиннің “Описание киргиз-казачьих орд и степей” атты еңбегінде келтірген аңыздары қазақ арасында тіпті жоқ. Қазақтар еш уақытта орыстарға өздерінің аңыз-дастандарын айтпай, әрқашан оларды ойдан шығарып, керісінше бұзып айтады», – дейді [10; 172]. Бұдан шығатын қорытынды патшалық Ресей зерттеушілерінің қазақ халқы арасында тараған аңыз-ертегілері мен мақал-мәтелдері туралы зерттеулеріне сыни көзбен қарау керек екеніне баса назар аударып отыр.

Ол қазақ халқының ауызша тарихын зерттеуде терең теориялық ізденіс жүргізді. Қазақ даласының әртүрлі жерлерінен жиналған тарихи аңыздар мен эпикалық өлеңдерді салыстырмалы зерттеу арқылы нұсқалардың ұқсастығын және керемет дәлдікті көрсететіндігін ерекше атап өткен [12; 32]. Ғалымның қазақтар мен Орталық Азияның басқа да халықтарының этникалық тарихы жөніндегі көзқарастары бүгінгі күнге дейін өз маңызын жойған жоқ.

Шоқан бала күнінен әртүрлі жырларды жазып алып, оларды ата-анасына оқып беріп жүрді. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Ер Көкше» жырларының бірнеше нұсқасын жазып, кейінірек оларды Н.Ф. Костылецкийге тапсырған. Ол ғылыми айналымға халық ауыз әдебиетінің үлгілерін тұңғыш рет тарихи дерек ретінде енгізді. Шоқан «Едіге», «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Манас» жырларын жазып алып, оларға жоғары баға беріп, тарихи дерек ретінде пайдаланды. Сондай-ақ: «Кез келген халықтық аңыздардағыдай, тарихи аңыздар ерекше қызықты... қазақ аңыздары табиғатқа қайшы келетін оғаш оқиғалардың болмауынан өзінің қарапайымдылығы мен дәлдігінің арқасында ерекше орын алады» деп халық аңыздарына таңдана қараған [7; 23-24]. Ол аңыз-ертегі, мақал-мәтелдерді жазып алумен ғана шектеліп қоймай, олардың мазмұны мен маңызы туралы ғылыми тұжырымдар жасады. Сондай-ақ, ғалым халықтың этнографиялық материалдарына сүйене отырып, шындықты тікелей ашпасақ та, бұл шындықтың кейбір құнды жақтарын түсінуге мүмкіндік аламыз деп жазды [13; 4].

Ш. Уәлихановқа Жетісу мен Тянь-Шаньнан табылған өте сирек кездесетін ерте кездегі мәдениет ескерткіштері үлкен әсер етті. Оны әсіресе Ыстықкөлдің ежелгі қалалық мәдениеті, ирригациялық жүйелердің қалдықтары, сәулет ескерткіштері, эпиграфика және балбал тастар қызықтырды. Бұл ескерткіштерді зерттеу Шоқан Уәлихановтың бұрынғы Ыстықкөл алқабы мен Жетісудың бүкіл атырабында мекендеген халықтардың өмір бейнесін барынша жаңғыртуға мүмкіндік берді. Ғалым: «Орыс Жоңғариясында көшпелі өмір басым болғанымен, онда шағын болса да отырықшылық болған, бұл туралы алғашқы тарихи мәліметтер, атап айтқанда Чигу қаласы Қытай тарихында кездеседі, бұл қала Ыстықкөлдің шығыс жағалауында орналасқан және үйсін күнміі үшін қытайлық жұмысшылар салған болуы мүмкін. Орта ғасырларда бұл жерде, әсіресе Іле алқабында кең-кең көлемде отырықшылық болған... Азияның бұл бөлігінде несториандық және монофизиттік діни бірлестіктер көп болды, ал Ыстықкөлде, каталан картасына сәйкес, Сирияда яковит ғибадатханасы болды. Мұнда христиан діні соншалықты кең таралғандықтан, ол бірнеше рет қудаланды. XVI ғасырда Ыстықкөлде бірнеше мұсылман қоныстары болған...» деп жазады. Ғалым осы ойын түйіндеу үшін бірнеше деректерге жүгінген. Атап айтқанда, көне қытай жазба деректеріне және орта ғасырлардағы каталондық карта мәліметтеріне зер салған.

Қазақ даласындағы көрші халықтардың тарихын зерттеу Уәлихановтың ерте және орта ғасырлардағы қазақ халқы тарихының кейбір белгісіз қырларын ашуға көмектесті. Экспедициялар барысында жиналған барлық деректерді мұқият талдап, салыстыра отырып, Шоқан: «орта ғасырларда мұнда (Қырғызстан мен Қазақстанның оңтүстігінде), әсіресе Іле өзенінің алқабында, отырықшы қоныс аудару кең таралған» [8; 9-10] деп жазды.

Шығыс Түркістаннан кері жолда Ш. Уәлиханов Атбас және Үзген өзендерін кесіп өтіп, Нарын өзенінің оң жағалауындағы Қоқандағы Құрта бекінісіне барды. Бұл аймақта Шоқанды Атбас, Арпа және Нарын аңғарлары қызықтырды, олар тауларға қарағанда ауылшаруашылығы үшін әлдеқайда үлкен мүмкіндіктері бар оазис болып табылады. Саяхатшы бұл алқаптар оңтүстік қырғыздардың экономикалық өмірінде маңызды орын алатынын байқайды. Ғалым бұл жерлерде монументалды сәулет ескерткіштері мен бай қалалық мәдениет түрінде сақталған өткеннің іздерін тапты. Ол: «Атпас, Арпа және Нарын жазығындағы таулардан тыс жерлерде, ауа-райы жұмсақ алқаптарда тек бидай мен арпа өседі. Ежелгі уақытта бұл жерлерді отырықшы және жартылай отырықшы халық мекендеген деп санаған жөн, өйткені қырғыздардың айтуынша, атбастың астында үлкен қаланың қирандылары пайда болады, ал Нарында біз өз көзімізбен ерте заманауи ауыл шаруашылығының іздерін көрдік», – деп жазған [3; 45]. Ш. Уәлиханов осы жерде қазақ және қырғыз сияқты көшпелі халықтарда мал шаруашылығынан басқа да шаруашылық түрлері болғанын дәлелдеп отыр.

Ұлы Далада географиялық табиғи жағдайларға байланысты ауыл шаруашылығының бірнеше түрі қалыптасып, дамып келеді. Бұл жерлерде мал шаруашылығымен қатар ауыл шаруашылығы, қолөнер және қалалық, ішінара сауда-саттық нысандары дамыды. Бірақ шаруашылықтың негізгі түрі мал шаруашылығы болды. Сонымен қатар, ежелгі дәуірден қалған тоғандар мен арықтар жүйесі ауыл шаруашылығының да жақсы дамығанын дәлелдейді. Қазбаларды өндіру және өңдеу де жақсы жолға қойылғанын аңғаруға болады [4; 13]. Сол кезеңдегі тарихнама бойынша қазақ және қырғыз халықтары таза көшпелі халықтар деп тұжырымдалған. Бұл пікір тіпті ХХ ғасырдың 50-60 жылдарына дейін үстемдік етіп келді. Ал, Ш. Уәлиханов еш уақытта таза көшпелі шаруашылық болмағанын, онда ішінара болса да басқа да шаруашылық түрлері дамығанын, сонау ХІХ ғасырдың ортасында-ақ өзінің еңбектері арқылы дәлелдеп кеткен. Оның тұжырымы бойынша ешқашан таза көшпелі қоғам болмаған. Сондықтан қазақ және қырғыз қоғамында мал шаруашылығынан бастап, егіншілік, қала, қолөнер сияқты бірнеше мәдени-шаруашылық типтер болғандығы ғалым еңбектерінде айқын көрінеді. Әсіресе, қазақ жеріндегі қала мәдениетінің болғандығы, тау баурайларындағы қыстаулар, суландыру жүйелері қазақ халқының жартылай отырықшы халық болғандығы өзінің «Қазақ егіншілері» атты ғылыми еңбегінде жазады.

Қорытынды

Шоқан Уәлиханов ұлтының төл тарихын зерттеуге өзі өмір сүрген заман тұрғысынан қарап, зерделеп үлес қосты. Ғалымның қазақ этногенезіне, «қазақ» этнониміне, қазақ мемлекетінің қалыптасуына байланысты жасаған қорытындылары мен тұжырымдары сол кездегі барынша объективті пікірлер болғанын ғалымдар мойындап отыр. Оның «қазақ» этнониміне қатысты ой-тұжырымдары қазіргі таңдағы отандық тарих ғылымының жеткен жетістіктерімен үндеседі. Уәлиханов көшпелі дала халықтарының тарихын зерттеу кезінде көптеген жазба деректерді сыни тұрғыда салыстыра отырып пайдаланып, ауыз әдебиетінің үлгілерін тұңғыш рет төл дерек ретінде ғылыми айналымға енгізді. Ғалымның еңбектерінде қазақ және қырғыз халықтарының ру-тайпалық жүйесінің ерекшеліктері, діни сенімі мен мәдениеті, шаруашылық түрлеріне арналған нақты көзқарастары мен тұжырымдары айқындалған. Ол зерттеулерінде көшпелі халықтардың ерекшелігін жақсы білгендіктен, әрдайым көшпелі қоғамды отырықшы қоғамнан жоғары қоя отырып зерделеген. Ш. Уәлихановтың ғылыми мұрасында отырықшы қоғаммен салыстырғанда көшпелі қоғамның ұтымды ерекшелігі ретінде ғасырлар бойы ауыз әдебиетінің дамығандығы дәйектеледі. Ол көшпелі дала халықтарының отырықшы халықтардан негізгі ерекшелігі ретінде, олардың ру-тайпалық жүйесі, ауыз әдебиеті мен бірнеше шаруашылық түрлері болғандығын нақты түрде баяндайды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Айдарова Х. Чокан Валиханов / Х. Айдарова. — Алма-Ата, 1945. — 198 с.
- 2 Серубаева А.Т. Ш. Уәлиханов зерттеулеріндегі қазақ этногенезі мен Қазақ хандығына қатысты деректер / А.Т. Серубаева // Қазақ хандығы тарихының өзекті мәселелерін зерделеу: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы. — Астана, 2015. — Б. 152–157.
- 3 Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы / Ш.Ш. Уәлиханов. — Алматы, 2010. — Т. 1. — 376 б.
- 4 Көмеков Б.Е. Қазақ мемлекеттілігінің тарихы және Қазақ хандығы / Б.Е. Көмеков — Алматы, 2015. — 46 б.
- 5 Кумеков Б.Е. Понятие «казах» первоначально имело социальный смысл / Б.Е. Кумеков // Байтерек. — 2011. — № 12 (59). — С. 1–5.

- 6 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: [В 5-и т.] — Т. 2 / Ч.Ч. Валиханов.— Алма-Ата, 1985. — 416 с.
- 7 Сүлейменов Р.Б. Шоқан Уәлиханов — шығыстанушы / Р.Б. Сүлейменов, В.А. Моисеев. — Алматы, 1985. — 112 б.
- 8 Дулатова Д. Шоқан — тарихшы / Д. Дулатова. — Алматы, 1976. — 69 б.
- 9 Қайырханова Ф.К. Шоқан Уәлиханов қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті туралы / Ф.К. Қайырханова // Ш.Ш. Уәлиханов мұрасы әлемдік тарих контекстінде: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы. — Семей, 2010. — Б. 46-54.
- 10 Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы / Ш.Ш. Уәлиханов. — Алматы, 2010. — Т. 2. — 464 б.
- 11 Жандарбек З. Қазақ ауыз әдебиеті үлгілеріндегі тарихи деректерді пайдалану жолдары / З. Жандарбек // Тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция жинағы. — Астана, 2008. — Б. 99-109.
- 12 Артықбаев Ж.О. Қазақ шежіресі: ұлы дала тарихының қайнар көзі және тұжырымдамасы / Ж.О. Артықбаев. — Астана, 2012. — 495 б.
- 13 Оразбеков А. Шоқан Уәлиханов / А. Оразбеков. — Алматы, 1985. — 15 б.

А.Т. Серубаева, Г.Б. Идрисова, А.К. Садыкова

Атрибуты Степной цивилизации в творческом наследии Шокана Уалиханова

В статье проведен анализ особенностей Степной цивилизации в творческом наследии Ш. Уалиханова. Авторы обратили внимание на то, что, по утверждению Ш. Уалиханова, никогда не было чисто кочевого общества. Кроме того, в казахском и кыргызском обществе, помимо животноводства, было несколько культурно-хозяйственных типов: сельское хозяйство, город, искусство. Авторы статьи привели данные изменения по историографии того периода, на основе научных утверждений Ш. Уалиханова, по поводу того, что «казахи и киргизы были полукочевыми народами», актуальность которых сохраняется на сегодняшний день. В заключительной части статьи утверждается, что в кочевом обществе степной цивилизации существовали государство, город, поселение, письменность и высокая культурная духовность. Также авторы сделали вывод о том, что, по сравнению с оседлыми народами, кочевые народы жили в гармоничных условиях с природной средой.

Ключевые слова: Шоқан Уалиханов, Степная цивилизация, кочевники, казах, киргиз, устная литература, генеалогия, племя, письменные источники.

A.T. Serubayeva, G.B. Idrisova, A.K. Sadykova

Attributes of the Steppe civilization in the creative heritage of Shokan Ualikhanov

In the article the features of the steppe civilization in the creative heritage of Sh. Ualikhanov were analyzed. The authors drew attention to the fact that, according to Sh. Ualikhanov, there has never been a purely nomadic society. In addition, in the Kazakh and Kyrgyz society, in addition to animal husbandry, there were several cultural and economic types: agriculture, city, art. The authors of the article provide data on changes in the historiography of that period, based on the scientific statements of Sh. Ualikhanov that “the Kazakhs and Kyrgyz were semi-nomadic peoples”, the relevance of which remains today. In the final part of the article, it is stated that in the nomadic society of the steppe civilization, there was a state, a city, a settlement, writing and high cultural spirituality. It was also considered that, compared to sedentary peoples, nomadic peoples lived in harmonious conditions with the natural environment.

Keywords: Shokan Ualikhanov, Steppe civilization, nomads, kazakh, kirghiz, oral literature, genealogy, tribe, written sources.

References

- 1 Aidarova, Kh. (1945). Chokan Valikhanov [Chokan Valikhanov]. Alma-Ata [in Russian].
- 2 Serubayeva, A.T. (2015). Sh. Ualikhanov zertteulerindegi qazaq etnogenezi men Qazaq khandygyna qatysty derekter [Source on Kazakh ethnogenesis and the Kazakh Khanate in the studies of Sh. Valikhanov]. *Qazaq khandygy tarikhynyn ozekti maselelerin zerdeleu: Khalyqaralyq gylimi-praktikalyq konferentsiia zhinagy — Study of actual problems of the history of the Kazakh Khanate. International Scientific and Practical Conference* (pp. 152–157). Astana [in Kazakh].
- 3 Ualikhanov, Sh.Sh. (2010). Kop tomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of multi-volume works]. Vol. 1. Almaty [in Kazakh].

- 4 Komekov, B.E. (2015). Qazaq memlekettiliginin tarikhy zhane Qazaq khandygy [History of Kazakh statehood and the Kazakh Khanate]. Almaty [in Kazakh].
- 5 Kumekov, B.E. (2011). Poniatie «kazakh» pervonachalno imelo sotsialnyi smysl [The concept of “kazakh” originally had a social meaning]. *Baiterek — Baiterek*, 12(59), 1–5 [in Russian].
- 6 Valikhanov, Ch.Ch. (1985). Sobranie sochinenii [Collected works]. Vols. 1–5. Vol. 2. Alma-Ata [in Russian].
- 7 Suleimenov, R.B., & Moiseev, V.A. (1985). Shokan Ualikhanov — shygystanushy [Shokan Ualikhanov — orientalist]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Dulatova, D. (1976). Shokan — tarikhsy [Shokan-historian]. Almaty [in Kazakh].
- 9 Kaiyrkhanova, F.K. (2010). Shoqan Ualikhanov qazaq khalqynyn dasturli madenieti turaly [Shokan Ualikhanov on the traditional culture of the Kazakh people]. *Sh.Sh. Ualikhanov murasy alemdik tarikh kontekstinde: Khalykaralyq gylimi-praktikalyq konferentsiia zhinagy — The legacy of Sh.Sh. Ualikhanov in the context of world history: International Scientific and Practical Conference* (pp. 46–54). Semey [in Kazakh].
- 10 Ualikhanov, Sh.Sh. (2010). Kop tomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of multi-volume works]. Vol. 2. (Vols. 1-2) Almaty [in Kazakh].
- 11 Zhandarbek, Z. (2008). Qazaq auyz adebieti ulgilerindegi tarikhi derekterdi paidalanu zholdary [Ways to use historical source on samples of Kazakh oral literature]. *Tauelsiz Qazaqstan tarikhyn zertteudin ozekti maseleleri: Respublikalyq gylimi-praktikalyq konferentsiia zhinagy — Actual problems of studying the history of independent Kazakhstan: collection of the Republican scientific and practical conference* (pp. 99–109) [in Kazakh].
- 12 Artykbaev, Zh.O. (2012). Qazaq shezhiresi: uly dala tarikhynyn qainar kozi zhane tuzhyrymdamasy [Kazakh genealogy: source and concept of the history of the Great Steppe]. Astana [in Kazakh].
- 13 Orazbekov, A. (1985). Shokan Ualikhanov [Shokan Ualikhanov]. Almaty [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет

Серубаева Аурика — PhD, Білім берудегі тарих және география кафедрасының доценті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0003-1246-4411>

Идрисова Гүлжан — PhD, Білім берудегі тарих және география кафедрасының доценті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0008-6966-8638>

Садыкова Асем — PhD, Білім берудегі тарих және география кафедрасының доценті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0003-0615-6084>

Information about the authors

Serubayeva Aurika — PhD, associate professor of the Department of history and geography in education, M.H. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan;

Idrisova Gulzhan — PhD, associate professor of the Department of history and geography in education, M.H. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan;

Sadykova Assem — PhD, associate professor of the Department of history and geography in education, M.H. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan.

Д.Қ. Сейітжан¹ *, З.О. Дукенбаева¹ , А. Ташағыл²

¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан;
²Eđitene университеті, Ыстамбул, Түркия
(E-mail: seitzhanov.d@mail.ru; dukenbaevazo@mail.ru; ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr)

Тарихтағы тұлғаны танудың әдіснамалық мәселелері және Ақселеу Сейдімбектің өмірі, қызметі

Қазіргі уақытта тұлғаны зерттеудің әдіснамалық мәселелері — бұл тарих ғылымындағы дәстүрлі және іргелі мәселелердің бірі. Қазіргі жаһандану жағдайында бұл мәселенің маңыздылығы жоғалған жоқ, керісінше, тарихтағы ерекше өзекті және күрделі тақырыптардың біріне айналуға. Осы себептен, аталмыш мақалада тарихи тұлғаны зерттеудің әдіснамалық мәселелері қарастырылған. Авторлар тарихи зерттеу барысында биографиялық әдісті қолдану саласын, бұл әдістің ерекшеліктерін және әдіснамалық негізін зерделеген, тарихи танымдағы биографиялық бағыттың артықшылықтарына, биографиялық зерттеулердің негізгі ерекшеліктеріне, оның маңыздылығына назар аударған. Сонымен бірге, мақалада Қарағанды өңірінің тумасы, этнограф-ғалым, қазақтың күй өнерін зерттеуші — Ақселеу Сейдімбектің өмірі мен қызметі зерттелген.

Кілт сөздер: тарих, тұлғатану, биография, биографиялық әдіс, әдіснама, тұлғатанудың әдіснамалық негізі, Ақселеу Сейдімбек.

Кіріспе

Қазіргі уақытта отандық тарихнамада тарихтағы тұлғаның өмірі мен қызметін зерттеу басым тақырыптар қатарынан орын алып отыр. Себебі, отандық тарих ғылымының дамуының қазіргі кезеңінде тарихшылар тарихтағы жеке тұлғаның рөлін, әсіресе саяси-қоғамдық қайраткерлердің өмірін, қызметі мен шығармашылығын, тарих пен жеке тұлғаның өзара қатынасы мен ықпалы мәселелерін зерттеуге үлкен қызығушылық білдіруде. Өйткені, өзімізге белгілі, адамзат қоғамының тарихында және ұлттар тарихында негізгі рөлді ұлы тұлғалар атқарады. Тұлға дегеніміз — бұл өздерінің саяси немесе рухани еңбегінің арқасында қоғам қажеттіліктерін барынша қанағаттандырып, өз елінің дамуына үлесін қосып, мемлекеттің игілігі жолында қызмет етіп, өз еңбегін сіңірген адамдар. Тарихтағы тұлғаның өмірін және қызметін зерттеу мәселесінің ерекше мәні бар, себебі, олар тек қана тарихты жасап қаймайды, сонымен қатар, сол өз қоғамының мәдени құндылықтары мен ерекшеліктерін, салт-дәстүрлерін және адамгершілік принциптерін өзінің бойында сақтайды. Осы себептен, қазіргі уақытта тарих ғылымы үшін биографиялық зерттеулердің рөлі мен маңызы сияқты әдіснамалық мәселелер кеңінен талқылануда. Тұлғаны тану барысында биографиялық тәсіл өзінің дамуының көпқасырлық жолынан өтіп, қазіргі уақытта тұлғаны және тарихи үрдістерді зерттеу тәсілдерінің бірі ретінде өз мәртебесіне ие болды. Осы ретте, еліміз үшін өзінің көрнекті тарихи тұлғаларының ұлы істерін және өмірі мен қызметін білу, есте сақтау маңызды. Бірақ, алдымен, осындай тарихи тұлғалардың өмірі мен атқарған қызметін зерттеудің әдіснамалық негізін қарастыру және өңдеу маңызды. Тәуелсіздік жылдары отандық тарихнамада қазақ қоғамында маңызды рөл атқарған тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметі туралы көптеген ғылыми еңбектер жарық көргенімен, тұлғатанудың әдіснамалық негізі мәселелерін зерттеуге және өңдеуге көп көңіл бөлінбейді. Сондықтан, қазіргі кезеңдегі Қазақстан тарихындағы тұлғаны танудың әдіснамалық негізін қарастыру да маңызды орынға ие. Осымен қатар, публицист-қаламгер, этнограф-ғалым, қазақ елінің ұлтжанды азаматы, Қазақтың төл тарихына қажырлы үлес қосып, ауызша тарихтың дамуына мейлінше ықпал еткен Ақселеу Сланұлы Сейдімбектің өмірі мен қызметін қарастыру үлкен қызығушылық танытады.

Зерттеу әдістері

Мақалада шеңберінде көтерілген мәселелерді қарастыру барысында тарихилық, объективтілік

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: seitzhanov.d@mail.ru

және жүйелік принциптері басшылыққа алынды. Аталған принциптердің негізінде өткен құбылыстарды, соның ішінде тұлғатанудың маңызды әдісі болып саналатын биографиялық тәсілдің қалыптасуын, дамуын және өзгеруі тарихи байланыста жан-жақты қарастырылды. Салыстырмалы талдау әдісінің негізінде «ескі биографиялық тарих» пен «жаңа биографиялық тарихтың» айырмашылықтары мен ерекшеліктері анықталды. Кезеңдеу әдісінің негізінде тұлғаны тану үшін маңызды рөл атқаратын биографиялық бағыттың дамуы көрсетілді. Соңынан, биографиялық әдістің мүмкіндіктерін қолдану арқылы Ақселеу Сейдімбектің өмірі және қызметіне сипаттама берілді. Шетелдік ғалымдар Джордж Драйден Плутархтың, Л.Февр және Л.П.Репинаның еңбектері мақаланың теориялық негізін құрайды.

Мәселені талқылау

Тарих ғылымында биографиялық бағыт «тарихи тұлғатану» ретінде тарихи білімнің қалыптасуымен бірге пайда бола бастады. Алғаш рет «биография» түсінігін XVII ғасырда ағылшын ақыны және драматургы Джордж Драйден Плутархтың «Параллельные жизнеописания» еңбегін аудару барысында қолданған. Ал, XVIII–XIX ғғ. биографиялық әңгімелеу жанры «тарихи портреттер» және «ғажайып адамдар өмірі» түрінде танымал тұлғалардың өмірін тарихи тұрғыдан зерттеу барысында кеңінен қолданыла бастады. XX ғ. басына дейін биография «жекелеген тұлғалар өмірінің тарихы» ретінде түсіндіріліп келді [1; 49].

Батыс тарихнамасында XIX ғ. II жартысында тарих ғылымының философиялық және теориялық негізінің қалыптасуына байланысты тарихи танымдағы биография статусының мәселелерін өңдеу басталады. Оның тарихы неміс тарихшысы Вильгельм Дильтейдің «Введение в науки о духе» деп аталатын еңбегінен бастау алады. В. Дильтей өзінің аталған еңбегінде жалпы тарихнаманың ішіндегі биографияның статусын анықтауға тырысып, биографиялық әдісті гуманитарлық зерттеулердің жоғарғы және негізгі формасы ретінде бағалайды. Осылайша, тарихи зерттеулердегі биографиялық материалдардың маңыздылығы мен рөлін түсінудің арқасында XIX ғасырдың аяғынан бастап жеке ғылыми пән ретінде қалыптасқан жаңа ғылыми бағыт пайда болады [2].

Ресей тарихнамасында XVIII ғ. мен XIX ғ. I жартысындағы Ресейдегі тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуы Ресейдің өткен тарихының әр қырын зерттеуді күшейтті және мұндай зерттеулердің барысында мемлекеттік қайраткерлердің биографиясына басты назар аударылды. Ал, XIX ғ. II жартысында тарихты зерттеудің әдіснамалық құралы ретінде биографиялық тәсілге ерекше көңіл бөлініп, XX ғ. басында бұл тәсіл өткен тарихты танудың алдыңғы қатардағы құралына айналды. Мысалы, 1904 ж. ресейлік деректанушы В.О. Ключевский өзінің «Курс русской истории» деп аталатын еңбегінде тарихты зерттеудің бір бағыты ретінде тарихтағы тұлғаны зерттеудің маңыздылығын атап көрсетеді [3]. 1920 ж. Ресейде биографиялық бағытты өзіндік жеке бір ғылым ретінде бөліп көрсету басталады. Дегенмен, кеңестік тарих ғылымында формациялық тәсілдің үстемдік етуіне және ғылымның партиялылығына байланысты тұлға мен тұлғалық фактордың мәнін зерттеу «революциялық қозғалыс қайраткерлерін» зерттеумен байланысты болды.

Осымен бірге, көптеген тарихшылар XX ғ. II жартысында американдық және еуропалық тарихнамада тарихи үрдістегі жеке тұлғаны басты орынға қою жөніндегі тақырыптарға деген қызығушылықтың төмендегенін атап көрсетеді. Мұндай қызығушылықтың төмендеуі әртүрлі зерттеу бағыттары мен дүниеге көзқарастың үстемдік етуімен және «Анналар» мектебінің, постструктурализм мен неомарксизм бағыттарының ықпалымен байланысты болды. Осының нәтижесінде кейбір тарихшылар антропоцентризмді ескі деп танып, басқа салаларды зерттеуге бет бұрды. Ал, XX ғ. соңғы он жылдығында ресейлік тарихнамада кеңестік идеологиядан әсте ақырын бас тарту және пайдалы теориялар мен әдістерді іздестірудің себептерінен әдіснамалық тоқырау басталды. Уақыттың өтуімен, тарихшылар индивидке және оның тарихтағы атқаратын рөлі мен алатын орнына жаңа әдіснамалық көзқарас тұрғысынан талдау жасауға қызығушылық таныта бастайды, осымен қатар, пәнаралық зерттеу әдістерін қолдана отырып, әртүрлі факторлар мен құрылымдарды назарға ала бастайды.

XX ғ. аяғы — XXI ғ. басында орын алған тарихи зерттеулердегі индивидуализациялау тәсілі рөлінің өсуі тарихи биографияның теориялық негізін қайта қарастыруға алып келеді. Посткеңестік кеңістіктегі «жаңа биографиялық тарихтың» қалыптасуын алғаш рет атап көрсеткен орыс ғалымы Л.П.Репина болды. Оның барлық еңбектерінде «жаңа биографиялық тарихтың» қазіргі заманғы тарихнамасының қалыптасқандығы жөнінде атап көрсетілген. Оның пікірінше, биографияның жаңа түрінің ескіден айырмашылығы — «жаңа биографиялық тарихта» жекелеген тарихи тұлғалардың

жеке өмірі мен тағдыры, оның ішкі әлемінің қалыптасуы мен дамуын, кеңістіктің әр уақыты мен аралығындағы қызметінің ізін зерттеуді стратегиялық мақсаты етеді [4; 78]. Сондықтан, «жаңа биографиялық тарих» бұл антропологиялық бағытталған тарих шеңберінде қалыптасқан және пәнаралық биографиялық зерттеудің жаңа типін көрсететін, өткен дәуірде өмір сүрген адамның даралығын және оның өмір сүрген әлеуметтік ортасын қамтитын жеке тұлғаны жан-жақты зерттейтін ғылыми концепция.

Тарихшылардың нақты бір жеке тұлғаға деген қызығушылығының заңды түрде артуы және бет бұрысы әдіснамалық сипаттағы салдардың пайда болуына алып келді: қазіргі кезеңдегі микротарих тәсілі контекстінде тарихи-биографиялық зерттеулердің сыртқы формасы жаңа мазмұнға ие болды. Сондықтан, қазіргі уақытта аталған саладағы пайда болған тенденциялар зерттеудің өзіндік ерекше міндеттері мен рәсімдеріне ие жаңа бағыттың — тарихи тұлғатанудың пайда болғандығын дәлелдеп берді. Тарихи тұлғатанудың негізгі зерттеу объектісі тұлғалық мәтіндер болса, ал зерттеудің пәні ретінде бір өмірдің (тұлғаның) тарихын толықтық және бірегей түрінде зерттеу болып табылады. Белгілі бір әдіснамалық эклектизмге (түрлі идеяларды дәйексіз пайдалануға) қарамастан тарихи тұлғатану бағытының жалпы ұстанымы — жекелеген тарихи тұлғалардың жеке өмірін және қайталанбайтын тағдырын реконструкциялау, тұлғаның ішкі әлемінің қалыптасуы мен даму тарихын, сақталып қалған қызметінің іздерін тану зерттеудің негізгі мақсаты ретінде және тұлға өмір сүрген тарихи социумды танудың әдісі ретінде қарастырылады [5].

Сонымен, егер, тарихи қалыптасқан ережеге сәйкес XIX–XX ғғ. биографиясы деп көрнекті жеке тұлғаның, саяси және мемлекеттік қайраткерлердің, ғылым, мәдениет пен өнер өкілдерінің өмірін зерттеу және сипаттау деп түсіндіріліп келді [6]. Бірақ, өткен ғасырдың соңына қарай биографиялық әдісті қолданудың кеңістігі айтарлықтай кеңейе түсті. Атап айтқанда, көрнекті тарихи тұлға деп атауға келмейтін адамдардың өмірін зерттеудің саны өсті және бұл адами жекелік пен тарих пәнін тұлғаландыруға деген көзқарастың өзгеруімен түсіндірілді. Тарихтағы биографиялық элемент жаңа қасиетке ие болды: тарихшылар «сыртқы», «кәсіби» және «карьералық» биографияны естен шығармай, жеке тұлғаның жеке өмірін зерттеуге назар аудара бастады. Жеке сана мен жеке қызметті талдау көптеген микротарихи зерттеулердің құрамдас бөлігіне айналды.

Қазақстандық тарихнамада тұлғатануға қатысты көптеген жаппай деректердің және әртүрлі сипаттағы зерттеу жұмыстарының бар болуына қарамастан тарихи тұлғатануды тарихи ойдың дамуының белгілі бір бағыты ретінде қарастыру ұзақ жылдар бойы назардан тыс қалды және айтарлықтай деңгейде өңделген жоқ. Оның себебі отандық тарих мәселелерін талдау және тарихтың әйгілі тұлғаларының өмірі мен қызметін зерттеуге шектеу қойылып, мөлшерлі таңдау әдісі қолданылды. Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізген соң және қазіргі даму кезеңде өзіндік рухани ұлттық құндылықтарды жаңғыртып, еліміздің өткен тарихына деген көзқарастар мен оны бағалау жаңаша сипатқа ие болды. Тұлғаны танудың жоғарыда аталған әдіснамалық мәселелерін ескере отырып, ендігі кезекте биографиялық әдістің негізінде Ақселеу Сейдімбектің өмірі мен қызметін зерттеу қызығушылық танытады. Ол 1942 жылы Қарағанды облысы Жаңаарқа ауданының Байдалы би ауылында дүниеге келген. Қазақ ұлттық университетін бітіргеннен кейін «Жас Алаш», «Орталық Қазақстан», «Егемен Қазақстан» газеттерінде жұмыс істеді, «Зерде» журналының және «Әлем» альманахының бас редакторы қызметін атқарды. Сонымен қатар әр жылдары Мұхтар Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бөлімін басқарды, Ыбырай Алтынсарин атындағы Білім беру институтының директоры, Қазақ білім академиясының Тұңғыш президенті, Президенттік мәдени орталық директорының орынбасары қызметтерін атқарды. Сонымен бірге, Ақселеу Сейдімбек — еліміздің қоғамдық және ғылыми өмірінің белсенді қатысушысы, Қазақстан Ұлттық кеңесінің мүшесі болды, терминологиялық және ономастикалық комиссиялардың, ҚР Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамының Орталық кеңесінің, ғылыми кадрларды мемлекеттік аттестаттау департаментіндегі зерттеу комиссиясының, «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасының қоғамдық қорының құрамында қызмет етті [7].

1987 жылы Ақселеу Сейдімбек журналистикадан кетуге мәжбүр болды. Ол 1986 жылғы желтоқсандағы оқиғаларға байланысты қазақ ұлтшылдарын даярлады деп айыпталды. Осы кезден бастап Ақселеу Сейдімбек үшін баспа басылымдарының барлық есіктері жабылды. 1987-1997 жылдары ғалым Ұлттық ғылыми академия жанындағы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында лаборант, аға ғылыми қызметкер, соңынан жетекші ғылыми қызметкер болып жұмыс істейді. Өмірінің осы кезеңінде Ақселеу Сейдімбек өзінің теориялық білімін тереңдетумен

айналысып, қазақ халқының бұрын зерттелмеген фольклорлық мұрасын жинап, зерттей бастайды және оларды жариялаумен айналысады.

1989 жылы ғалым «Қазақтың дәстүрлі халық лирикасы қара өлең жанры» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғады. Ақселеу Сейдімбек жинаған прозалық шығармалардың нұсқалары қазақ халқының фольклор қорын екі томмен толықтырды. Оның көптеген еңбектері алты томдықта жинақталып, 2010 жылы жарық көрді. Атап өту қажет, алты томдық еңбектің екінші томына оның 1989 жылы жарық көрген және Қазақстан Жазушылар Одағы сыйлығына ие болған «Сонар» ғылыми еңбегі кірді. Бұл жұмыста өмір туралы және шынайы өнер туралы, тарихи тұлғалардың қалыптасуын анықтаған мәдени-тарихи даму мәселелерін қарастырады, «сонар» сөзінің пайда болу тарихын зерттеп, оның лексикалық мағынасымен таныстырды, «ұзақ сонар», «келте сонар» және «қан сонар» сияқты ұғымдардың негіздемесін береді. Қазақ мемлекетінің қалыптасу тарихын кезеңдерге бөледі. 1997 жылы Ақселеу Сейдімбектің «Қазақтар әлемі. Этномәдени тұрғыдан қайта қарау» деген еңбегі басылып шықты және оның мазмұнында қазақ халқының тарихына, дәстүрлі мәдениетке, фольклорға және этнографияға қатысты көптеген мәліметтер берілген [7].

Жоғарыда келтірілген мәліметтерден Ақселеу Сейдімбектің барлық ғылыми қызметі қазақ халқының тарихи тамырларын зерттеуге бағытталғанын және қолжазба түрінде өзінің артынан үлкен мұра қалдырғандығын көреміз. Мұндай қолжазбаның бірі — «Қазақтың ауызша тарихы» атты зерттеу жұмысы. Ақселеу Сейдімбектің пайымдауынша, шежіре қазақ халқының этногенезі мен этномәдениетінің байланысының айрықша дәлелі болып табылады. Ғалым фактілер мен сенімді ақпаратқа сүйене отырып, рудың мемлекеттегі әлеуметтік-экономикалық қатынастарға әсері туралы гипотеза жасайды. Жұмыста алғаш рет қазақ қоғамындағы рулық-тайпалық қатынастар жүйесі, олардың қоғамдық-әлеуметтік қатынастарға әсері талданды, көшпелі қоғамда әлеуметтік-құқықтық мемлекет үлгісінің болуы туралы дәлелді болжам жасайды [8].

Ақселеу Сейдімбектің еңбектері қазіргі қоғамды толғандыратын бірқатар негізгі мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Солардың қатарында жас ұрпақты тәрбиелеуге байланысты мәселені атап көрсетуге болады. Оның мол мұрасымен таныса отырып, ғалымның қазақтың дәстүрлі рухани мәдениетінде айрықша орын алатын үш саланы айрықша атап өткендігін байқаймыз: біріншісі — сөз өнері; екіншісі — музыка өнері; үшіншісі — қолөнері. Шынымен де қазақ халқы ұлт ретінде өзінің бүкіл рухани сұранысын үйіп-төгіп, осы үш арнаға тендеген сияқты. Қазақ жеріндегі сәулетті мазарлар, кесенелер, сарайлар, алып үңгірлер мен тасқа қашалып жазылған жазу-сызулар, кескіндер мен суреттер сияқты сәулет, кескін өнерінің құнды жәдігерлері жайлы өзінің «Күңгір-күңгір күмбездер», «Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау» атты еңбектерінде тоқталған. Қазақ өмірінде ерекше орында тұратын музыка өнері, Ахмет Байтұрсыновтың атауы бойынша, әуез өнері туралы Ақселеу Сейдімбек «Күй шежіре», «Қазақтың күй өнері» еңбектерінде қарастырады, ал қазақтың сөз өнерін зерттеуге мол үлесін қосқан, қазақтың қара өлеңінің табиғатына зер салған ол кісінің «Мың бір маржан» атты еңбегі бар. Оның өнертануға үлкен үлес қосқан, қарымы мол туындылары осы музыка өнері, оның ішінде күй өнері мен күй аңыздарын зерттеуге арналған еңбектері болғандықтан, қазақ халқының рухани өміріне азық болды. Қазақ күй аңыздарын зерттеп, этнография саласына, оның ішіндегі қазақты тану, ұлттық руханиятты білу әлемін зерттеді [9].

Ақселеу Сейдімбектің шығармашылығына қатысты ой саларлық, талдауға негізделген төрт түрлі ерекшелік сипаттарын атап көрсетуге болады: әуелгі ерекшелігі — қазақ әлемінің дәстүрлі өмір салтына ерекше ден қойып, оның мәдениетіне, өнеріне, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына жарқын көзбен қарап, шұрайлы көркем тілмен айтып беруді мақсат етуі; екінші елеулі қыры — Ұлы Дала кеңістігіне арқа сүйеген қазақ болмыс-бітімінің жылт еткен қадір-қасиетін, барынша ыждаһатпен зерттеп, жас ұрпақ кәдесіне жарату; үшінші ерекшелігі — өзі зерделеп отырған этнотанымдық қымбат белгілерді, әрдайым, ұлт мәдениеті үлгісі ретінде қарастыра отырып, келер күнге аманат қылып, аман сақтап қалу жайы; төртінші сипаты — әр текті, шалғай өрістерден желі тартқан мол мағлұматтармен қатар, қазақ бітіміндегі танымдық деректердің нақтылығы, дәйектілігі.

Осымен бірге, Ақселеу Сейдімбек «Күй аңызы» атты фольклорлық жанрды ғылыми айналысқа енгізді, қазақ этнологиясының ғасырлық ғылыми терминологиясын қалыптастырды, «Қазақтың ауызша тарихы» арқылы қазақ мемлекеттілігінің құрылымын ғылыми жасақтап, деректерді жаңартты, Қазақ хандығы тұсынан жүз атауын, тәңірлік наным-сенімге сай түркі тілдес тайпаларды зерделеді, қазақ даласындағы рулық жүйені, далалық тұрмыста қозғай білді, «Этномәдени біртұтас ел», «Қалың мал», «Жеті атаға дейін қыз алыспау» дәстүріне ғылыми тұрғыда түсінік берді. Мұның өзі ғалымның ғылым жолындағы қызметінің ерекшеліктерін дәлелдеп берді. Сонымен бірге, ол қазақ

халқының рухани әлемінде айырықша орны бар күй өнерін тарихи және этнографиялық тұрғыдан зерттеп, оның өзіндік қалыптасу жолдарын, әлеуметтік өмірмен біте қайнасқан болмысын, сондай-ақ төлтума қасиеттерін нақтылы айғақ-деректерге сүйене отырып саралады.

Қорытынды

XX ғ. аяғы — XXI ғ. басындағы тарихи зерттеулердегі индивидуализация көзқарасы рөлінің өсуі тарихи биографияның теориялық-әдіснамалық негізін қайыра қарастыруға итермеледі. Осының арқасында тарихнамада «жаңа биографиялық тарихтың» қалыптасуы орын алды. Биографияның мұндай жаңа типі нақты бір тарихи тұлғаның өмірі тарихын көрсетіп және тұлға өмір сүрген қоғамының ерекшеліктерін ашып көрсетуге бағытталған. Сондықтан, «жаңа биографиялық тарих» концепциясы өткен тарихты зерттеуге мүмкіндік береді және қазіргі кезеңдегі биографиялық зерттеулердің перспективті бағыты болып табылады. Осы себептен, қазіргі кезеңдегі отандық тарихнамада тарихи тұлғатанудың және тұлғаның тарихтағы рөлі мен қызметін зерттеудің әдіснамалық негізін зерттеу және өңдеу қажеттілігі туындап отыр.

Акселеу Сейдімбекке келер болсақ, ол ғылым саласы бойынша көшпелілердің әдебиетін, мәдениетін зерттеп, олардың тума өнерін дәріптеуге үлесін қосты, осылардың арасында қазақтың күйшілік мектептерін анықтады, рулық байланыстың типологиялық бөлінісін анықтап берді. Осымен қатар, қазақтың ән өнеріне, төлтума мәдениеті деген ұғымның орнығуына үлес қосты, алғаш рет қазақ тарихында қазақтың бейпіл сөздерін жинап, оларды бір арнаға тоғыстырып, жариялап, көпшілікке ұсынды. Сондықтан, Акселеу Сейдімбектің білім мен ғылым саласындағы қызметі айтарлықтай деген тұжырым шығаруға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Валевский А.Л. Биографика как дисциплина гуманитарного цикла / А.Л. Валевский // Лица. Биографический альманах. — М.—СПб., 1995. — № 6. — С. 49.
- 2 Дильтей В. Введение в науки о духе. Опыт полагания основ для изучения общества и истории: Собр. соч.: [В 6-и т.]. / В. Дильтей. — М., 2000. — Т. 1. — С. 310–311.
- 3 Ключевский В.О. Курс русской истории / В.О. Ключевский. — М., 1987. — 464 с.
- 4 Репина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания / Л.П. Репина // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. — 1999. — Т. 2. — С. 76–100.
- 5 Историческая биография и новая биографическая история. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://studme.org/1593110627622/istoriya/istoricheskaya_biografiya_novaya_biograficheskaya_istoriya
- 6 Caine B. Biography and History / B. Caine. — Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2010. — 152 p.
- 7 Айтулы Н. Мир Акселеу Сейдимбека — мир казахов [Электронный ресурс] / Н. Айтулы. — Режим доступа: <https://adilet-gazeti.kz>
- 8 Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы [Электрондық ресурс] / А.Сейдімбек. — Қолжетімділік тәртібі: <https://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1107429>
- 9 Керімтаева Ә. Акселеу мұрасы [Электрондық ресурс] / Ә. Керімтаева. — Қолжетімділік тәртібі: <https://www.ulitykarhiv.kz/10625/>

Д.Қ. Сейітжан, З.О. Дукенбаева, А. Ташағыл

Проблемы методологии исследования персоналистики в истории и жизнь, деятельность Акселеу Сейдимбека

На современном этапе методологические проблемы изучения — одна из традиционных и наиболее фундаментальных проблем в исторической науке. В условиях глобальной цивилизации она не только не утрачивает своего значения, но, напротив, приобретает особую актуальность. В связи с этим в данной статье авторами выделены и охарактеризованы методологические подходы изучения исторической персоналии. Авторами рассмотрены методологические основы, специфика и сфера применения биографического метода исследования, а также основные особенности биографических исследований, их значение, преимущества использования жанра биографии для исторического познания. Кроме того, исследованы жизнь и деятельность Акселеу Сейдимбека — уроженца Карагандинского региона, ученого-этнографа, исследователя казахского кюя.

Ключевые слова: история, персоналистика, биография, биографический метод, методология, методологические основы изучения личности, Аксеу Сейдимбек.

D. Seiitzhan, Z. Dukenbaeva, A. Tashagyl

Problems of methodology of personalistics research in history and life, work of Akseleu Seidimbek

At the present stage, methodological problems of study are one of the traditional and most fundamental problems in historical science. In the conditions of global civilization, it not only does not lose its significance, but, on the contrary, acquires special relevance. In this regard, in this article, the authors highlight and characterize the methodological approaches to the study of historical personalities. The article examines the methodological foundations, specificity and scope of application of the biographical research method. The authors characterize the main features of biographical studies, their significance, the advantages of using the biography genre for historical knowledge. This article also examines the life and work of Akseleu Seidimbek — a native of the Karaganda region, an ethnographer, a researcher of the Kazakh kuy — art.

Keywords: history, personalistics, biography, biographical method, methodology, methodological foundations of personality study, Akseleu Seidimbek.

References

- 1 Valevskii, A.L. (1995). Biografika kak distsiplina gumanitarnogo tsikla [Biography as a discipline of the humanitarian cycle]. *Litsa. Biograficheskii almanakh — Faces. Biographical almanac*, 6, 49 [in Russian].
- 2 Diltei, V. (2000). Vvedenie v nauki o dukhe. Opyt polaganii osnov dlia izucheniia obshchestva i istorii. Sobranie sochinenii [Introduction to the sciences of the spirit. The experience of laying the foundations for the study of society and history]. Vols. 1–6. Vol. 1. Moscow [in Russian].
- 3 Kliuchevskii, V.O. (1987). Kurs russkoi istorii [Course of Russian history]. Moscow [in Russian].
- 4 Repina, L.P. (1999). «Personalnaia istoriia»: biografiia kak sredstvo istoricheskogo poznaniia [“Personal history”: biography as a means of historical knowledge]. *Kazus. Individualnoe i unikalnoe v istorii — Case. Individual and unique in history*, 2, 76–100 [in Russian].
- 5 Istoricheskaiia biografiia i novaia biograficheskaiia istoriia [Historical biography and new biographical history]. Retrieved from https://studme.org/1593110627622/istoriya/istoricheskaya_biografiya_novaya_biograficheskaya_istoriya [in Russian].
- 6 Caine, B. (2010). *Biography and History*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- 7 Aituly, N. Mir Akseleu Seidimbeka — mir kazakhov [The World of Akseleu Seidimbek — the world of Kazakhs]. Retrieved from <https://adilet-gazeti.kz> [in Kazakh].
- 8 Seidimbek, A. Qazaqtyn auyzsha tarikhy [Kazakh oral history]. Retrieved from <https://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1107429> [in Kazakh].
- 9 Kerimtaeva, A. Aqseleu murasy [Heritage of Akseleu]. Retrieved from <https://www.ulttykarhiv.kz/10625/> [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Сейітжан Дидар — PhD докторант, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0009-8068-2219>

Дукенбаева Задаш — т.ғ.д., профессор, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-5968-1539>

Ахмет Ташағыл — PhD, профессор, Едитепе университеті, Түркия, Ыстамбұл; <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>

Information about the authors

Seiitzhan Didar — PhD student, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan;

Dukenbaeva Zdash — Doctor of historical sciences, professor, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan;

Ahmet Tashagyl — PhD, professor, Editepe University, Istanbul, Turkey.

A.M. Tashkarayeva¹ ^{*}, A.O. Negmetzhanova ², N.L. Ibraimov³

¹Scientific Institute for the Study of the Jochi Ulus, Astana, Kazakhstan;

²Sh. Ualikhanov Kokshetau University;

³M.H. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan

(E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru; negmetzhanovaa@internet.ru; nurzhan.ibraimov.82@mail.ru)

Ethnopolitical history of ancient Turkic tribes (based on Abulgazy's work "Shezhire-i Tarakime")

This article analyzes the historiography of the ethnopolitical history of the ancient Turkic tribes based on the data of "Shezhire-i Tarakime" by Abulgazi. The works of the outstanding historian of the 17th century Abulgazi are used as the main source: "Shezhire-i Tarakime" and "Shezhire-i Turk". In his works, Abulgazi describes the history, ethnography, life and economy, culture, and the system of public administration of the Turkic tribes of the Great Steppe from their origin to the 17th century. The proposed study, based on the works of Abulgazi, examines the historiography of the ethnopolitical history of the Turkic tribes, starting from ancient times. It should be taken into account that the formation of the ethnogenesis of the Turkic tribes of the Great Steppe, their first homeland and place of residence, occurs on Kazakh territory. This conclusion undoubtedly increases the importance of studying the history of Kazakhstan in conjunction with the history of the Turkic tribes. Particular attention is paid to the problem of determining the significance of Abulgazi's written data on historical events of the ancient and middle ages. The study allows us to analyze the relationships and interrelations of Turkic tribes, their ethnopolitical processes and assess the influence of these processes on the subsequent development of the history of Kazakhstan.

Keywords: Turkic tribes, Turks, Kazakh Khanate, Mughals, uluses, work, "Shezhire-and Tarakime", Abulgazy.

Introduction

One of the actual scientific problems in the field of historiography and data science is related to historical works. In the case of independence, the task of analyzing these historical records from a documentary and historiographical point of view arose. On the basis of these tasks, the article analyzes the historiography of the ethno-political history of the ancient Turkic clans based on the data of Abulgazy's "Shezhire-i Tarakime".

The history of the Turkic peoples of the ancient and Middle Ages is one of the most complex and unresolved problems that has been of interest to researchers. In particular, the formation and development of the Turkic world still causes heated debate among scientists. The main focus here is on determining the significance of written sources about historical events by medieval authors. Despite the high scientific value, to date, a full-fledged historiographic analysis of the ethno-political history of the tribes in the work "Shezhire-I Tarakime" has not been carried out. A number of scientists used the data of the work in the study of Turkic tribes. He conducted comparative and analytical research on individual issues of the work and made brief explanations of the data.

Abulgazy's work "Shezhire-i Tarakime" came to the attention of researchers only at the end of the 19th century. Before that, in the 18th century.

From the beginning, the second work of the author — "Shezhire-i Turk" was well known in the scientific community. In both works of Abulgazy, the genealogical and legendary information is the same, from the beginning of mankind to the time of Oghiz Khan. That is why, in our research work, we decided to analyze the work of the authors who considered the information related to the time of Oghiz Khan and before it in the work "Shezhire-i Turk" by Abulgazy.

Research methods

The methodological basis of the article is the principles of historicity, objectivity and consistency. General scientific and special historical methods were used to achieve our goal and achieve a number of

* Corresponding author's e-mail: assel_muxtarovna@mail.ru

tasks. Among the general scientific methods, methods of analysis and synthesis were used. Among the special methods of historical knowledge — historical comparison, content analysis, historical-comparative methods were used.

Discussion

The problem of studying the Turkic peoples in Russia was put on a scientific path in the 18th century. Scientists focused on such issues as the history of the origin of Turkic tribes and their distribution, language, ethnography, way of life, economy and culture. Among the historical works written in Central Asia at the beginning of the 19th century, the work “Firdaus al-Iqbal” by Khiva historians Munis and Agehi was published [1]. The content of the work “Firdaus al-Iqbal” completed by Muhammed Riza, known as Agehi, is not limited to information about the Turkmen. Telling the political history of the Khiva Khanate in great detail, the authors mainly describe the ethno-political history, economy and life of the Uzbeks, Kazakhs, Karakalpaks and other peoples [1; 7]. Using Abilgazy's work as the main written data, some details can be added.

In the first half of the XIX century, European scientists H.J. Klaproth, H.D. Fren, who served with an invitation to the Russian Academy of Sciences, became interested in the study of languages, literary and historical monuments, ethnography and folklore of the Turkic peoples. Klaproth mastered Chinese, Manchurian, Tibetan, Turkic languages, Georgian, Armenian and other languages, conducted research in the field of linguistics and history, geography and Ethnography. He attributed the Uyghurs to the group of Turkic-speaking peoples and focused on the data of Rashid Al-Din and Abulgazi in proving this statement [2]. Klaproth mentioned some of Abulgaz's writings as copies of Rashid Al-Din. However, the last author warned that due to the fact that many cases are not disclosed, the details in Abulgazy's work remain valuable [2; 35-36].

The conclusions of the Orientalist-scientist, historian of the middle of the XIX century Sh. Ualikhanov related to the ethnogenesis and ethnonym of the Turkic peoples are relevant and valuable.

His works on the study of the origin and history of the peoples of Kazakhstan and Central Asia, including the Kyrgyz, Khakass, Uyghurs, Dungans, Karakalpaks and individual tribes, are important in domestic and foreign Science.

Sh. Ualikhanov drew attention to the information of Abilgazy that the kangl people lived along the Issyk-Kul banks, along the Shu and Talas rivers before the Mongol invasion, and the Kipchaks lived between the Don, Volga and Urals for 400 years from the time of Oghuz to the era of Genghis Khan, so they called the place Desht Kipchak. He also reveals in his research the fact that Abulgazy's kereys were neighbors with the naimans and were the strongest among the Turkic tribes [3].

Ualikhanov widely used the sources of Abulgazy in his speech about the origin of the Kyrgyz people. Abulgazy said: “The six sons of Oguz Khan had twenty-four more children born from concubines, in addition to their legal wives” [4; 20]. This issue is not paid much attention to by Sh. Valikhanov. He does not pay attention to their family ties, noting that the Kyrgyz is one of the many children of Oguz Khan [3; 76].

At the end of the 19th century, the history of the Turkic tribes of the Great Steppe and the history of its main ethnic components, the structure of the clan and tribe were comprehensively studied by Russian scientists and developed independently as Turkic studies. This was also connected with the creation of the “History of the Eastern Countries” department at the Faculty of Oriental Languages at St. Petersburg University. A. Vambery, N.A. Aristov, V.V. Radlov, A. as a result of careful researches of Turkic studies-scientists such as Levshin, collective works on the ethnic history of individual Turkic tribes were created. N.A. Aristov relies on the works of Abilgazy and Rashid al-Din in his presentation of the Oghuz tribes. For example, the salors consider the mention of Oghiz Khan as a grandson in the data of Abilgazy among the interesting data [5; 185].

The scientific value of A. Vamberi's works on Chagatai and Uyghur languages, Turkish-Tatar and Finno-Ugric lexicography is high. In his commentary on the work “Shezhire-I Turk”, published in Kazan in 1825 by Count Rumyantsev, he wrote that the information about the origin of the Turks in the work was taken from the work of Rashid ad-Din, and the sections of the work of historical significance were the events of Abulgazy's time [6; 7].

At the beginning of the twentieth century, the ethnic history of the Turkic tribes remained relevant. During this period, the study of Turkic tribes in the Eurasian space was distinguished by a new methodological basis and setting new goals, while preserving the traditions of previous research. The study of aspects of the problem of the Turkic peoples was continued by such scientists as A. Tumansky,

V.V. Bartold, A.N. Samoilovich, O. Tumanovich, A.Y. Yakubovsky, S.P. Tolstov and V.A. Gordlevsky, P.V. Golubovsky. Known mainly as a military translator and Orientalist, A. Tumansky was the first to translate “Shezhire-I Tarakime” into Russian. This translation has increased access to the data of the work, has had a positive effect on analyzing individual questions and conducting research.

The main area of interest of V.V. Barthold was the study of the medieval history of the Turkic tribes, comparing Persian, Arab and Chinese sources with the works of European scientists. V.V. Barthold, among other details, on the basis of Abulgazy's data, adequately reflected the original and medieval history of Turkic tribes and peoples, and dwelled on the ethnogenesis of the tribes that later formed the basis of the formation of the Kazakh people [7; 274].

A.N. Samoilovich aimed to unite Turkic scholars and coordinate their research. He showed great interest in ethnic history of Turkmens and conducted extensive research. He conducts valuable research on the origin, distribution, division of Turkmens into tribal and clan groups, and concludes that they are direct descendants of the Oghuz. A. Samoilovich made effective use of manuscripts, historical works, and genealogies related to Turkmen history. He especially attached great importance to the legends and stories of the Turkmens. A. Samoilovich paid special attention to Abylgazy's “Shezhire-i Tarakime” work, which provides important information about Ogyz and is rich in legendary descriptions.

One of the researchers who most effectively used the work of Abulgazy in the study of the ancient history of the Turkmens is O. Tumanovich. In his work, he gives a general historical overview of the territory of Turkestan, the lands adjacent to Turkmenistan, writes about the origin of the Turkmens, their distribution and migration, and ethnic groups. The author noted that due to the presence of large interruptions and chronological confusion in the work of Abulgazy in terms of time, he used data related to historical events that took place at a certain time [8; 75] also, the historian-Orientalist S.P. Tolstov, who made his significant contribution to the study of the history of the peoples of Central Asia, introduced into scientific circulation a large historical and archaeological study of the Oghuz of the Syrdarya. At the same time, he considered the work “Shezhire-I Tarakime” in his attempt to determine the character of the Oghuz settlements in the Syrdarya Delta, to establish his attitude to the origin of the Oghuz in the X-century and early XI centuries [9; 91].

Since the middle of the twentieth century, the study of personalized written data has been undertaken. At the same time, the turkologist-scientist A.N. Kononov compared several manuscripts of the work “Shezhire-I Tarakime”, published the text and a full-fledged translation. V.M. Zhirmunsky studies the history of the origin of the Turkic tribes, Oguz Khan and his time, and relies on the data of Abulgazy in comparative analysis.

In the study of the heroic epics of the oghuzs, Manash batyr and his bride in the chapter “about the girls who were Bek in the Oghuz tribe” of the work “Shezhire-I Tarakime” are based on the famous Alpamys song Gulbarshyn, and Manash Salor-Bek Alpamys batyr. Similarly, in his research about Korkyt Ata in the comparative historical essay “National heroic epic”, he relies on the data of Abulgazy [10].

In Turkic society, women played an important role, which was due to the promotion of their value in the Turkic spiritual culture. In this regard, the Turkish scientist N. Ata Yildiz believes that the attitude of the Turkish people to a woman determined her place in Turkic society. In the study of the place and role of women in Turkish epics, he analyzes the data on Barşın Salor, the daughter of Karmış Bai, the wife of Mamaş Bek, in the work of Abulgazy “Shezhire-I Tarakime” [11; 22].

In the works of the outstanding Kazakh researcher of the Soviet period A.H. Margulan, along with the Legends of the early period, one can find studies related to the ethnic history of the tribes. A.H. Margulan clarifies that the historical ancestors of the Kazakhs were Turkic-speaking tribes that led a nomadic lifestyle. He argues that the kangli, along with the Saka, Huns, uysun tribes, are one of the oldest tribes that inhabited the territory of modern Kazakhstan, the founder of state structures on the territory of Kazakhstan. In the study of the history of the origin of the kangli tribe, analyzing the content of Abulgazy's work “Shezhire-I Tarakime”, he pays attention to the word “skeleton”, “skeleton”, its meaning in the ancient Turkic language “Arba”, based on the information of The Legend, he associated the origin of the name of the tribe with the nickname given to the master who made the chariot [12; 49].

During this period, the history of individual tribes was studied by S.G. Agadzhanov, S.G. Klyashtorny, A.H. Margulan, V.P. Yudin, B.E. Komekov, T.I. Sultanov, L.N. Gumilyov. L.N. Gumilyov, analyzing the essence of the name Oguz, turned to Abulgazy's note. He wrote that the name Oguz initially gave such a cumulative meaning as “Tribe”, “Association of tribes”, and later became an ethnic name with its own meaning, which in certain cases received a definition as a determinative. According to L.N. Gumilyov,

eventually the term “Oguz” lost its meaning and became the name of Oguz Khan, who joined the ranks of Muslim prophets, considered the ancestors of the Turkmens [13; 70]. In addition, in the study of the origin and distribution of steppe tribes, the data of medieval authors are of great interest. In particular, the analysis of the ethnic, political and religious aspects of these tribes relied on the data of Abulgazy.

S. Atanyazow, writing about the history of the Turkmen tribes, the reasons and meaning of the name, widely uses the data of Abulgazy and offers readers completely different ideas about the origin of the Turkmen tribes [14].

The Bashkir scientist G.N. Garustovich believes that one of the changes in the ethnic composition of the largest tribes in the Middle Ages was the inclusion of the Bashkir people in the Kipchaks, violated by the advancing Mongols of Genghis Khan at the beginning of the XIII century.

This game is based on the data of Abulgazy in proof: “the authors of medieval works do not say anything specific about the time of the Bashkir Kipchak people. But Abulgazy, who lived in the XVII century, obviously knew about this migration” [15; 151].

In his research Soviet scientist Agadzhanov S.G. touches on various aspects of the life of Turkic-speaking tribes, especially questions of a personalized nature, starting with the main issues of the history of the Oghuz. He paid special attention to the period of the existence of the Oguz tribal union after the collapse of the Western Turkic Khaganate and the history of their state in the Syrdarya. He conducted research on the distribution area of the Oguz tribes and Turkmens, their ethno-political situation, characteristics of the social structure, economy, life. S. Agadzhanov believes that the Oghuz tribes had a great influence on the course of historical events in Central Asia and Eastern Europe in the IX-X centuries. Thanks to the creation of the Seljuk power in the middle of the XI century, the oghuzs and Turkmens began to play an important role in Muslim history throughout the East [16; 124].

S.G. Agadzhanov, based on the information about the oghuzs in Abilgaz's work “Shezhire-i Tarakime”, draws attention to the fact that the two Oghuz phratries of the bow and Arrow were considered symbols. The bow was considered a sign of gray bullets or “large” tribes, and arrows — three bullets, that is, the sign of “small” tribes. Also, Abulgazy made a Spur and concluded that the formation of the Syr Darya yabgular played a major role in the formation of the Oghuz ethnic group in the late IX — first half of the X centuries, the tribes that were part of this steppe power over time acquired the common name Oghuz [16; 213].

S.G. Klyashtorny considered individual issues of the history and culture of nomads and made them a single part of the ethnopolitical and ethnocultural history of Eurasia. It is especially believed that the political conditions and migration.

Moments of the Turkic tribes in Central Asia in the IX-XI centuries led to the migration of Kipchaks, kumans, basmins and other tribal groups to the steppe zone of Eastern Europe and the formation of new arrays of the Turkic-speaking population here. According to S.G. Klyashtorny and T.I. Sultanov, Abilgaz was well versed in the tribal structure of the nomadic peoples of Central Asia and adjacent regions, as well as local terms for tribal divisions and could give explanations to individual names [17; 254].

B.E. Kumekov about the kimaks, which can be considered the ancestors of the Kazakh people IX–XVI centuries he conducted a thorough documentary analysis of historical geographical information in medieval Arab and Persian works. He paid special attention to the reading of the text and cartographic material of Al-Idrisi (XII). This is because his messages were very important.

A large place in the work is occupied by the problems of the ethnic history of the kimaks; the main stages of the formation and development of the Union of the kimak tribes from the middle of the IX to the middle of the XI century, the socio-economic structure is presented in a new way [18].

A. Kaidar rationally used the data of medieval authors, including Abulgaz, in the analysis of the Tribal Association, which formed the ethnic basis and composition of the Kazakh people. It follows from the works of Abulgazy, who answers the question of where the name of the tribes that lived before the appearance of the Kazakh people came from, especially the onguts, Kipchaks, katagan, kiyat [19].

In the study of the etymology, distribution, and migration of the Oghiz tribal union, the Turkologist A.B. Erjulasun connects the origin of this tribe with Oghiz Khan. Taking into account Abilgaz's statement in “Shezhire-i Tarakime” that he was a contemporary of Oghiz Khan Keyumars, he substantiates it scientifically [20]. Z. Olmez Abilgaz, who conducted research on the division of Oghz tribes and their distribution areas, made a comparative analysis of Oghz symbols and ongons in the work “Shezhire-i Tarakime”. Z. Ölmez stated that the names of all the sons and grandsons of the Oghuzs, their meanings, as well as designations of their symbols and their ages are fully specified in the mentioned work, and such information is not found in any source [21].

Regarding the work “shezhire-I Tarakime”, Z. Ölmez carried out a large-scale work that covered all aspects of the work and was able to fill a huge gap in this area. In the study of the language of the work, he shared the views of various scientists on the formation and development of the Chagatai language. It also describes in detail the life and work of the author, The Chronicle and copies of the work. Writing about the basis of the text, the sequence, the execution of the translation, he paid attention to the meaning of the words and their transmission. Turkish scientists led by N. Gültepe, N. Ugurlu, M. Ergin, Z. Ölmez, A.B. Erjulasun, who drew attention to the work of Abilgazy, at different times were engaged in the study and translation of this work. N. Gültepe, who devoted his life to archival research, translated the work “Shejere-I Tarakime” into Turkish and published the text with other valuable works called “Oguzname” [22].

In the study of the political history of the oghuzs, the works of the historian F. Sumer are valuable. The scientist, studying the history of the Turkish and Seljuks of the Middle Ages, sought the background in the study of the political history of the Oguz tribes in the writings of Orkhon. According to him, the phrase given in the Orkhon requisites in the form of “nine Oguz” means “Oguz people made up of nine tribes”. And in Muslim sources, these tribes are known under the name “Guz”.

During the reign of Kutluk Shad, nine Oguz tribes sat on the bend of the Tula River and were known as the most powerful tribe (budun) of the eastern Turkish world. At this time, he was looking for an ally to subdue the koktur, who had become stronger than them. He sent an ambassador to the Chinese in the East and called for allies. This plan of the Oghuz reached Kutlik, and at the suggestion of his chief Assistant Tonykok, they met the Oghuz along the Tula River. In this battle, the Oghuz were defeated, and the survivors were forced to recognize the power of the koktur. F. Sumer thus wrote that the Turkish state was rebuilt and the Oghuz lived as a constituent tribe of this state [23; 500].

M. Toker, O. Karatay, T. Refik conducted a thorough study of the ethnic history of the Oghuz. The author of the work “the first oghuzs” O. Karatay studied the origin and early history of the oghuzs on the basis of sources. He believes that the Oghuz played a huge role in the ethnic history of the modern Turkic, Azerbaijani, Turkmen, etc. peoples and that these peoples make up the Oghuz community [24; 102]. In writing the General History of Turkey, T. Refik focuses on the place of the Turkish-Seljuks in Asia Minor and their place in the ethnogenesis of the later Ottoman Turks [25; 8].

At the same time, Turkmen historians Sh. Kadyrov, Azerbaijani historians T. Guliyev, S. Rzasoy wrote about the ethnic history of the oghuzs, their division and distribution. T. Guliyev in his work “Kitabi-Dada Korkud” shows the connection between the unification of the Oghuz tribes and the formation of the Albanian state and makes interesting conclusions. S. Rzasoy considered the Oghuz Khan as a model-image that reflects the Oghuz tribe, all its structural values as an ethnic unit. Azerbaijani scientists, who translated the Oguz-Nameh saga of Rashid Al-Din into their own language, compared the names and events found in the work with the data of Abulgazi [26]. The Kyrgyz historian T. Akerov in the work of Abulgazi mentions as an important fact that he was one of the first to write about the migration of the Kyrgyz to the Tien Shan along with the Oguz and refers to this trend as the VIII century [27; 19].

Scientists from Uzbekistan N. Rakhmanov and G. Ashurova highly appreciated the work of Abulgazi, who wrote the ethnic history of the Turks as a true researcher: “in both works, Abulgazi focuses on the ethnic history of the Turkic tribes, uses the works written before him as a historian, analyzes their positions and conclusions, expresses his point of view as a researcher. Abulgazi gives valuable information about the geography of the distribution and location of the Turkic tribes that descended from Yafet, revealing the etymology of some Turkic words. Thus, Abulgazi continued the tradition of raising the level and status of the Turkic language and was able to prove it in practice”, he says [28; 74].

In the conditions of independence, the way to study the history of Kazakhstan in depth and from a new point of view was opened. At the same time, the roots of the history of the tribes that make up the Kazakh people were sought from the early period. The well-known historian K.R. Amanzholov in his two-volume work “History of Turkic Peoples” comprehensively considered the history of the formation of Turkic tribes, political issues, relations with other states, and their contribution to human civilization [29].

The history of Turkic tribes in the Middle Ages is always considered one of the most interesting and difficult areas of historical science. The similarity of historical destinies of the Turkic tribes and peoples living in the Great Plain, the sharing of more than two thousand years of ethnic history in the common space led to the formation of the concept of “Great Turkic Country”.

As the research shows, the first experiments in the study of ethno-political history in the Turan steppe were made in the 14th century and still attract the attention of scientists. Soviet scientists, historians and orientalists in particular continued the historiography that was founded before the revolution and achieved im-

portant results in the field. Since the years of independence, the national historiography has studied the fundamental issues of the history of the Great Steppe Turks from a new point of view and evaluated them on a national basis. Abulgazi's work "Shezhire-i Tarakime" served as a valuable source for the foundation of the concept of modern nomadism or steppe civilization.

The work was written with the financial support of the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (ИРП № BR21882223)

References

- 1 Мунис ва Огоҳий. Фирдавс ул-икбол / Огоҳий ва Мунис. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. — 520 б.
- 2 Klaproth H.J. Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren / H.J. Klaproth. — Paris: In der Königlichen Druckerey, 1820. — 104 p.
- 3 Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы / Ш.Ш. Уәлиханов; жау. ред. Б.Е. Көмеков; құраст.: Х.А. Арғынбаев т.б.; ауд. Д.Е. Медерова. — Алматы: Толағай групп, 2010. — Т. 2. — 462 б.
- 4 Әбілғазы. Түрік шежіресі / Әбілғазы; құраст. Б. Әбілқасымұлы. — Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2011. — Т. 12. — 496 б.
- 5 Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен / Н.А. Аристов; отв. ред. акад. В.М. Плоских. — Бишкек: Илим, 2003. — 460 с.
- 6 Вамбери А. История Бохары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего: [В 2-х т.]. — [Электронный ресурс] / А. Вамбери; пер. А.И. Павловского. — СПб.: Типография Скарятин, 1873. — Т. 1. — 555 с. — Режим доступа: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=93402> (Дата обращения: 11.08.2023).
- 7 Бартольд В.В. Сочинения / В.В. Бартольд. — М., 1963. — Т. 2. — Ч. 1. — 1020 с.
- 8 Туманович О. Туркменистан и туркмены: материалы к изучению истории и этнографии / О. Туманович. — Асхабад-Полторацк, 1926. — 102 с.
- 9 Толстов С.П. Города огузов: историко-этнографические этюды / С.П. Толстов // Сов. этнография. — 1947. — № 3. — С. 55–102.
- 10 Жирмунский В.М. Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки / В.М. Жирмунский. — М.—Л.: Гос. изд-во худож. литературы, 1962. — 435 с.
- 11 Ata Yıldız N. Türk destanlarında Kadın / N. Ata Yıldız // Alp kadın çalıştayı. — Ankara, 2018. — S. 21–28.
- 12 Марғұлан Ә.Х. Шығармалары / Ә.Х. Марғұлан. — Алматы: Алатау, 2012. — Т. 12. — 576 б.
- 13 Гумилев Л.Н. Древние тюрки / Л.Н. Гумилев. — М.: ООО «Издательство "АСТ"», 2004. — 575 с.
- 14 Atanyúazow S. Şejere (Türkmeniň nesil daragty) / S. Atanyúazow. — Aşgabat: "Turan-1", 1994. — 307 b.
- 15 Гарустович Г.Н. Степные кочевники в пределах Башкортостана. К вопросу о причинах и времени расселения кыпчаков в лесостепной зоне Южного Урала / Г.Н. Гарустович // Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники: Сб. материалов Междунар. науч. конф. — Астана, 2003. — С. 148–161.
- 16 Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. / С.Г. Агаджанов. — Ашхабад, 1969. — 297 с.
- 17 Кляшторный С.Г. Государства и народы Евразийских степей: от древности к Новому времени. — / С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2009. — 432 с.
- 18 Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам / Б.Е. Кумеков. — Алма-Ата: Наука, 1972. — 158 с.
- 19 Қайдар Ә. Қазақ қандай халық? / Ә. Қайдар. — Алматы: Дайк-Пресс, 2008. — 651 б.
- 20 Ercilasun A.B. Oğuzlar: dilleri, tarihleri ve kültürleri: 5-Uluslarar. türkيات arařtırmaları sempozy. Bildirileri / A.B. Ercilasun. — Ankara, 2015. — 769 s.
- 21 Ölmez Z. Oğuzlar: dilleri, tarihleri ve kültürleri: 5-Uluslar. türkيات arařtırmaları sempozyumu bildirileri / Z. Ölmez. — Ankara, 2015. — 769 s.
- 22 Gültepe N. Oğuzname / N. Gültepe. — Istanbul, 2018. — 336 s.
- 23 Sümer F. Dokuz Oğuz. Göktürkler ve Uygurlar ile modern bir Türk kabilesi / F. Sümer. — Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1999. — S. 500–502.
- 24 Karatay O. İlk Oğuzlar. Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar / O. Karatay. — İstanbul, 2017. — 183 s.
- 25 Refik T. Genel Türk Tarihi / T. Refik, N. Ergezer. — Ankara, 1995. — 494 s.
- 26 Фәзлуллаһ Рәшидәддин. Огузнамә / елми ред. К. Вәлиев. — Бакы: Азәрнәшр, 1992. — 72 с.
- 27 Акеров Т.А. Маджму ат-Таварих как исторический источник. (Полный перевод, анализ и комментарии) / Т.А. Акеров. — Бишкек, 2017. — 348 с.

28 Рахманов Н. История тюркологии в Узбекистане / Н. Рахманов, Г. Ашурова // *Türkologia*. — 2018. — № 3. — С. 71–78.

29 Аманжолов К.Р. Түркі халықтарының тарихы (Көне дәуірден біздің заманымыздың XIV ғасырына дейінгі кезең) / К.Р. Аманжолов. — Алматы: Білім, 2005. — Т. 1. — 304 б.

А.М. Ташқараева, А.О. Негметжанова, Н.Л. Ибраимов

Ежелгі түрік тайпаларының этносаяси тарихы (Әбілғазының «Шежіре-и Таракиме» еңбегінің негізінде)

Мақалада Әбілғазының «Шежіре-и Таракиме» деректері негізінде көне түркі тайпаларының этносаяси тарихының тарихнамасы талданған. Негізгі дереккөз ретінде XVII ғасырдың көрнекті тарихшысы Әбілғазының «Шежіре-и Таракиме» және «Шежіре-и Түрік» еңбектері пайдаланылды. Әбілғазы өз еңбектерінде Ұлы даладағы түркі тайпаларының тарихын, этнографиясын, тұрмысы мен шаруашылығын, мәдениетін, мемлекет басқару жүйесін олардың шығу кезеңінен XVII ғасырға дейінгі аралықта сипаттайды. Әбілғазы еңбектері негізінде ұсынылып отырған зерттеуде көне дәуірден бастап түркі тайпаларының этносаяси тарихының тарихнамасы қарастырылған. Ұлы даладағы түркі тайпаларының этногенезінің қалыптасуы, олардың алғашқы отаны мен мекені қазақ жерінде өткенін ескерген жөн. Бұл тұжырым Қазақстан тарихын түркі тайпаларының тарихымен бірге зерттеудің маңыздылығын арттыра түсетіні сөзсіз. Әбілғазының ежелгі және орта ғасырлардағы тарихи оқиғалар туралы жазба деректерінің маңызын анықтау мәселесіне ерекше назар аударылған. Зерттеу түркі тайпаларының қарым-қатынастары мен өзара байланыстарын, олардың этносаяси процестерін талдауға және осы процестердің Қазақстан тарихының кейінгі дамуына әсерін бағалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: түркі тайпалары, түріктер, Қазақ хандығы, моғолдар, ұлыстар, «Шежіре-и Таракиме», Әбілғазы.

А.М. Ташқараева, А.О. Негметжанова, Н.Л. Ибрагимов

Этнополитическая история древнетюркских племен (на основе труда Абулгази «Шежире-и Таракиме»)

В статье проанализирована историография этнополитической истории древнетюркских племен на основе данных «Шежире-и Таракиме» Абулгази. В качестве основного источника привлечены труды выдающегося историка XVII века Абулгази: «Шежире-и Таракиме» и «Шежире-и Турк». Абулгази в своих трудах описывает историю, этнографию, быт и хозяйство, культуру, систему государственного управления тюркских племен Великой степи от их возникновения до XVII века. Предлагаемое исследование, на основе трудов Абулгази, рассматривает историографию этнополитической истории тюркских племен, начиная с древнейших времен. Следует учитывать, что формирование этногенеза тюркских племен Великой степи, их первой родины и места проживания происходит на казахской территории. Этот вывод, несомненно, повышает важность изучения истории Казахстана совместно с историей тюркских племен. Особое внимание уделено проблеме определения значимости письменных данных Абулгази об исторических событиях древних и средних веков. Исследование позволяет проанализировать отношения и взаимосвязи тюркских племен, их этнополитические процессы и оценить влияние этих процессов на последующее развитие истории Казахстана.

Ключевые слова: тюркские племена, тюрки, Казахское ханство, моголы, улусы, «Шежире-и Таракиме», Абулгази.

References

- 1 Munis, va Ogokii. (2010). *Firdavs ul-ikbol* [Firdaus ul-Iqbal]. Toshkent: Yangi asr avlodi [in Uzbek].
- 2 Klaproth, H.J. (1820). *Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren*. Paris: In der Königlichen Druckerey.
- 3 Ualikhanov, Sh.Sh. (2010). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy* [Many volumes of books]. B.Ye. Komekov (Ed.), Kh.A. Argynbayev (Comp.), D.Ye. Mederova (Trans). Vol. 2. Almaty: Tolagai grupp [in Kazakh].
- 4 Abilkasymuly, B. (Comp.). (2011). *Abilgazy. Turik shezhiresi* [Turkish genealogy]. Vol. 12. Almaty: «Taimas» baspa uii [in Kazakh].

- 5 Aristov, N.A. (2003). Trudy po istorii i etnicheskomu sostavu tiurkskikh plemen [Works on the history and ethnic composition of Turkic tribes]. Bishkek: Ilim [in Russian].
- 6 Vamberi, A. (1873). Istoriia Bokhary ili Transoksanii s drevneishikh vremen do nostoiashchego [History of Bukhara or Transoxania from ancient times to the present]. Vols. 1–2. Saint Petersburg: Tipografiia Skariatina, 1. Retrieved from <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=93402> [in Russian].
- 7 Bartold, V.V. (1963). Sochineniia [Essays]. Vol. 2, Part 1. Moscow [in Russian].
- 8 Tumanovich, O. (1926). Turkmenistan i turkmeny: materialy k izucheniiu istorii i etnografii [Turkmenistan and Turkmens: materials for the study of history and ethnography]. Ashkhabad–Poltoratsk [in Russian].
- 9 Tolstov, S.P. (1947). Goroda oguzov: istoriko-etnograficheskie etyudy [Cities of goats: historical and ethnographic sketches]. *Sovetskaia etnografiia — Soviet ethnography*, 3, 55–102 [in Russian].
- 10 Zhirmunsky, V.M. (1962). Narodnyi geroicheskiy epos. Sravnitel'no-istoricheskie ocherki [Folk heroic epic. Comparative-historical essays]. Moscow–Leningrad: Gosudarstvennoe izdatel'stvo khudozhestvennoi literatury [in Russian].
- 11 Ata Yildiz, N. (2018). Türk destanlarında Kadın [Türk in the distances of Kadın]. *Alp kadın çalışmaları*. Ankara [in Turkish].
- 12 Margulan, A.H. Shygarmalary [Essays]. Vol. 12. Almaty: Alatau [in Kazakh].
- 13 Gumilev, L.N. (2004). Drevnie tiurki [Ancient Turks]. Moscow: OOO «Izdatel'stvo "AST"» [in Russian].
- 14 Atanyazov, S. (1994). Şejere (Türkmeniň nesil daragyty) [Shejere (Turkmen family tree)]. Aşgabat: “Turan-1” [in Turkmen].
- 15 Garustovich, G.N. (2003). Stepnye kochevniki v predelakh Bashkortostana. K voprosu o prichinakh i vremeni rasseleniia kypchakov v lesostepnoi zone Yuzhnogo Urala [Steppe nomads within Bashkortostan. On the question of the reasons and timing of the settlement of the Kipchaks in the forest-steppe zone of the Southern Urals]. *Kipchaki Evrazii: istoriia, yazyk i pismennyye pamiatniki: Sbornik materialov Mezhdunarobnoi nauchnoi konferentsii — The Kipchaks of Eurasia: history, language and written monuments. Collection of materials of the international scientific conference* (pp. 148–161). Astana [in Russian].
- 16 Agadzhanov, S.G. (1969). Ocherki istorii oguzov i turkmen Srednei Azii IX–XIII vv. [Sketches of the history of the Oghuz and Turkmens of Central Asia in IX–XIII]. Ashkhabad [in Russian].
- 17 Klyashtorny, S.G., & Sultanov, T.I. (2009). Gosudarstva i narody Evraziiskikh stepei: ot drevnosti k Novomu vremeni [States and Peoples of the Eurasian Steppes: From Antiquity to the Modern Times]. Saint Petersburg: Peterburgskoe vostokovedenie [in Russian].
- 18 Kumekov, B.E. (1972). Gosudarstvo kimakov IX–XI vv. po arabskim istochnikam [The state of the Kimaks IX–XI vv. according to Arabic sources]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 19 Kaidar, A. (2008). Qazaq qandai khalyq? [What kind of people are the Kazakhs?]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].
- 20 Erjulasun, A.B. (2015). Oğuzlar: dilleri, tarihleri ve kültürleri: 5-Uluslarar. türkiyat araştırmaları sempozyumu. Bildirileri [Divisions: trade, history and culture: 5-Sections. Turkish clothes sempozyumu. Bildirileri]. Ankara [in Turkish].
- 21 Ölmez, Z. (2015). Oğuzlar: dilleri, tarihleri ve kültürleri: 5-Uluslar. türkiyat araştırmaları sempozyumu bildirileri [Oğuzlar: trade, history and culture: 5-Generations. Proceedings of the Turkish International Cultural Symposium]. Ankara [in Turkish].
- 22 Gültepe, N. (2018). Oğuzname [Oğuzname]. İstanbul [in Turkish].
- 23 Sümer, F. (1999). Dokuz Oğuz. Göktürkler ve Uygurlar ile modern bir Türk kabilesi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [Gokturks and Uyghurs and a modern Turkish tribe. Turkey Religious Foundation Islamic Encyclopedia]. İstanbul: TDV Yayınları [in Turkish].
- 24 Karatay, O. (2017). İlk Oğuzlar. Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar [The First Oghuz. Studies on Their Origin, Descent and Early History]. İstanbul [in Turkish].
- 25 Refik, T. & Ergezer, N. (1995). Genel Türk Tarihi [General Turkish History]. Ankara [in Turkish].
- 26 Fazlullakh Rashidaddin. Oguzname [Oguzname]. Baky: Azarnashr [in Azerbaijani].
- 27 Akerov, T.A. (2017). Madzhmu at-Tavarikh kak istoricheskiy istochnik (Polnyi perevod, analiz i kommentarii) [Majmu al-Tawarih as a historical source (Full translation, analysis and commentary)]. Bishkek [in Russian].
- 28 Rakhmanov, N., & Ashurova, G. (2018). Istoriia tiurkologii v Uzbekistane [History of Turkology in Uzbekistan]. *Türkologiya — Turkish studies*, 3 [in Russian].
- 29 Amanzholov, K.P. (2005). Turki khalyqtapynyn tapikhy (Kone dayipden bizdin zamanymyzydyn XIV gasyryna deingi kezen) [History of the Turkish people (from the present day to the 14th century of our era)]. Almaty: Bilim [in Kazakh].

Information about the authors

Tashkarayeva Assel — PhD, associate professor of the Scientific Institute for the Study of the Jochi Ulus, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-1349-1502>

Negmetzhanova Aliya — Lecturer of the Department of General linguistics and literature, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0003-0990-8699>

Ibraimov Nurzhan — Senior lecturer of the Department of history, M.H. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0009-7568-0120>

М.Е. Темирбекова¹ *, А. Вентсель² , А.Ж. Мырзахметова¹

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

²Университет Тарту, Тарту, Эстония

(E-mail: Imarkhabat@gmail.com, aimar.ventsel@ut.ee, amyrakhmetova@gmail.com)

Методы анализа фотографических изображений

Статья посвящена исследованию методов анализа фотографических изображений в исторических исследованиях: иконологический метод искусствоведческого анализа произведений Аби Варбурга и иконографически-иконологический анализ изображения Эрвина Панофски (Пановский). Иконологический метод Аби Варбурга предполагает тщательный контекстуальный анализ изображений с учетом их исторических, культурных и эмоциональных аспектов. Он выходит за рамки стилистического анализа и изучает символический язык изображений и их резонанс в более широких культурно-исторических рамках. Иконографически-иконологический анализ изображений Эрвина Панофски представляет собой комплексный подход, направленный на раскрытие глубинных представлений культурных, исторических и символических смысловых, заложенных в произведениях искусства. Этот метод включает в себя два совместных процесса: иконографию и иконологию. В исторических исследованиях визуальные данные предоставляют исследователям инструменты для изучения визуальных аспектов общественных структур, культурных практик и исторических представлений. При использовании методов анализа изображений в области гуманитарных наук необходимо принимать во внимание интерпретационную природу визуальных данных и контекст, в котором создаются и потребляются изображения. Очень важно подходить к этим методам с критическим подходом, учитывая место производства образа, место самого образа и место, где его видят различные аудитории.

Ключевые слова: визуальная история, изображение, фотография, анализ изображений, интерпретация, иконологический метод, иконографически-иконологический анализ, репрезентация, визуальный образ, визуальная антропология.

Введение

Мы живем в мире изображений. Картины, рисунки, гравюры, фотографии и фильмы дают представление о социальных, культурных и исторических явлениях эпохи. За последние десятилетия значение визуальных средств значительно возросло. Люди, как никогда ранее, подвержены воздействию информационных и коммуникационных технологий, основанных на визуальном восприятии [1].

Технология фотографии распространилась по всему миру сразу после ее изобретения в первой половине XIX в. Исследователи все больше говорят о новой эпохе изменившихся представлений [2; 36]. Сейчас, в начале XXI в., и на исходе классической фотографии исчезают границы между миром и образом, реальностью и симуляцией; измерения времени и пространства кажутся относительными, исчезают различия между означающим и означаемым. Наука отреагировала на это «пикториальным поворотом», требующим дискурсивной науки об изображениях, в меньшей степени опирающейся на лингвистическую основу и использующей социальные качества изображения, видимость «другого» [3]. Новые подходы к методам интерпретации фотографий также связаны с развитием социальных наук в последние три десятилетия. Фотографии позволяют интегрировать новые подходы, например, в историю или антропологию.

Методология и методы исследования

Для расшифровки информации, содержащейся в снимках, в начале XX в. немецким историком искусства Аби Варбургом был создан иконологический метод искусствоведческого анализа произведений, который до сих пор служит основой для анализа всех изображений. В отличие от традиционных искусствоведческих подходов, которые фокусировались исключительно на стилистическом анализе, метод Варбурга был направлен на выявление культурно-исторического резонанса изображений [4]. Такие науки, как антропология и история, начали адаптировать вклад истории искусства и науки

* Автор-корреспондент. E-mail: Imarkhabat@gmail.com

об искусстве и развивать их как «визуальную антропологию». Немецкие исследователи Клаус Молленхауэр (1983), Хорст Шиффлер и Рольф Винкелер (1985), Конрад Вюнше (1991) одними из первых начали систематически исследовать изображения как источник для исторических исследований [5].

Исследователи обращают свое внимание на материализацию и воплощение культуры. Телесные позы, а также всевозможные артефакты рассматриваются как выражение культуры. Фотография фиксирует и переносит визуальные аспекты культуры, многократно воссоздавая ее как в публичной, так и в частной сфере. Изображения содержат закодированную информацию о взаимоотношениях между поколениями. В отличие от литературных произведений, которые обычно фиксируют нетипичное, фотографии сохраняют повседневное и тривиальное.

Однако мы до сих пор мало знаем о том, что на самом деле показывают фотографии. Ключевым вопросом является вопрос о том, можно ли считать фотографию документальным источником. Фотографии содержат информацию о политической, культурной, социальной и частной жизни. Но камера фиксирует то, что находится перед объективом, а это может быть нечто случайное и непреднамеренное. Иногда именно эти элементы изображения, например, малейшие движения тела, комментируют то или иное событие. Фотография всегда обращает внимание на невербальные аспекты коммуникации, поскольку ограничивает реальность ее визуальными элементами.

Обсуждения

Сомнения в пригодности фотографий в качестве источника возникают тогда, когда они используются просто как иллюстрации, либо когда они выдвигаются в качестве доказательства без необходимой проверки источника [6]. Привлекательность фотографии заключается в напряжении, существующем между подлинным и постановочным. С момента появления фотографии фотограф может играть с возможностью создания кажущейся реальности. Следовательно, эффект кажущейся спонтанности фотографии, так называемый «моментальный снимок», может быть достигнут благодаря используемой фотографом технологии.

Есть две особенности, которые объясняют причину сомнения ценности даже классической фотографии как источника (когда фотография задумывается как документальная, без манипуляций и оцифровки) — это ее отношение к реальности и роль случайности [7; 84–109].

В целом фотография не прямо соотносится с реальностью, поскольку она не фиксирует отражение один в один, а представляет точку зрения. С точки зрения оптического восприятия фотоаппарат действительно беспристрастен, и все, что появляется на снимке, должно было быть видно и перед объективом фотоаппарата в момент спуска затвора, но где и как это появится, во многом решает фотограф. Фотографическое изображение — это редукция реальности, выборка. В процессе фотографирования вещи объективной реальности не только теряют свои пространственные, акустические, тактильные и обонятельные свойства: объект, по выражению американского фотографа Аарона Сискин-да, вырывается из привычного окружения, отчуждается от соседей, вступает в новые отношения [8].

В отличие от живописи, фотография по своей сути не является физическим творческим процессом, поэтому невозможно интерпретировать каждый элемент снимка как намеренный. Напротив, фотографы больше полагаются на фотоаппарат, а значит на случайность. Можно ли вообще интерпретировать фотографии, если они не являются продуктом намерения? На это можно ответить двояко. Во-первых, эффект изображения не зависит от первоначального замысла и характера производственного процесса. Оно действует в соответствии с формальными эстетическими критериями, которые можно проанализировать и описать. Во-вторых, в природе фотографии заложено, что эффект изображения реализуется сначала в выборе и композиции мотива и его техническом воплощении, а затем снова в принятии решения о проявке пленки, печати негатива и сохранении или утилизации конечного снимка. Это означает, что фотографы, как правило, принимают решение о том, удался ли, по их мнению, снимок или нет.

Способы работы со случайностью в фотографии различаются в зависимости от жанра. Художественные фотографы часто работают со случайностью как с творческим элементом, генерируя другие перспективы, новые идеи и разрывы с условностями. Профессиональные фотографы также работают с совпадениями и случайностью. Однако в относительно статичных мотивах, таких как фотографии официальных мероприятий, фотографы стараются по возможности исключить это. Для интерпретации элемент непредвиденного может быть очень полезен, поскольку именно эти непреднамеренные, непредсказуемые детали часто раскрывают ключевую информацию о том, как человек реагирует на реальность.

Другой аспект фотографии обуславливает особые отношения фотографии с реальностью — это ее кажущаяся «правдивость». С самого своего изобретения фотография понималась как технология, которая просто фиксирует то, как все выглядит на самом деле. Но также с самого начала фотографии считались магическими и странными [9]. Способность фотоаппарата фиксировать оптическую «правду», взаимодействие химических и физических законов в фотографии привели к тому, что фотографии стали рассматриваться как «подлинные». Лишь спустя некоторое время было осознано, что техническая процедура может быть изменена. То, что, не меняя фотографической ситуации, можно конструировать, подчеркивать и интерпретировать эффект изображения путем соответствующего технического вмешательства. Возможно, фотографический снимок воспринимается как снимок реальной жизни в силу нашего ожидания, что фотографии покажут нам фрагменты правды. Но, по мнению французского мастера гуманистической фотографии Робера Дуано, фотография может выглядеть «реально», но быть позированной [10]. Кроме того, как отмечает визуальный теоретик Гризельда Поллок [11; 85–87], статус снимка реальной жизни также частично определяется ее содержанием, который находится не в фокусе.

Технология фотоаппарата предлагает фотографу определенные возможности, такие как изменение диафрагмы, времени экспозиции и фокуса, которые позволяют выбрать мотив перед камерой. Через видоискатель можно определить основные аспекты композиции и главный мотив, отцентрировать фотографию и определить точку схода. Можно получить совершенно разные фотографии одного и того же объекта в зависимости от того, как он сфотографирован: с высоты птичьего полета, на уровне глаз, на одном уровне с объектом или снизу. Фокусируясь на определенной области или изменяя глубину фокуса, можно изменять соотношение времени и пространства, а значит, и значимость объекта. Также возможна дальнейшая обработка, и часто для достижения желаемого эффекта, особенно в прессе или в рекламе, обрабатываются целые участки снимка. Форма готовой фотографии зависит от того, для каких целей она будет использоваться. Например, при съемке детей фотограф часто держит камеру на уровне глаз ребенка, чтобы имитировать их равное положение. Также очевидно, что разница между профессионалами и фотографами-любителями играет большую роль в производственном процессе. Не следует забывать и о стоимости создания фотографии. Производство искусства — это нечто ценное, но на протяжении последних десятилетий фотографии были относительно дешевы, так что многие фотографировали, не задумываясь. Кроме того, они легко воспроизводимы, и им не нужно изображать что-то уникальное. Именно способность «запечатлеть мимолетную тень настоящего в его полете» делает их столь ценными для историков [12].

Что на самом деле показывают фотографии? Что они показывают, чего не показывают другие источники, или для чего они являются источником?

На фотографиях изображено то, что находилось перед объективом в момент экспонирования пленки (нажатие спусковой кнопки на камере), независимо от того, было ли это специально организовано или попало в кадр непреднамеренно. Фотография имеет множество смыслов. В этом она сопоставима с изобразительным искусством, и, как все исторические источники, является сверхдетерминированной. Причина этого кроется во множестве визуальных знаков, объединенных в фотографии, в том, что фотография опосредует как детали, так и целое, в эстетическом качестве (содержание и форма воспринимаются в фотографии неразрывно), а также в правилах зрительного восприятия.

Фотографии могут пониматься как акты самопрезентации фотографа, так и как репрезентации желаний заказчика или идеологии. Фотографии, сделанные фотокорреспондентом, дают представления, заметно отличающиеся от моментальных снимков. Фотограф для новостного журнала не стал бы делать те же снимки, что и фотограф-любитель.

Объекты съемки также могут в определенной степени влиять на фотографию, поэтому всегда необходимо определять соотношение между саморепрезентацией фотографа и самопрезентацией объектов съемки.

Таким образом, ценность фотографии как источника для исследования заключается в ее сложности. Скрытые перспективы фотографа и объекта соответствуют той многоплановости, которая ожидается от социологических и исторических исследований. Было бы неверно ограничивать исторический анализ визуальных источников только содержанием изображения. Эстетическое качество изображения неразрывно связано с его содержанием и должно рассматриваться в равной степени при определении значимости фотографии.

Несмотря на то, что важные аспекты теории фотографии уже рассмотрены, до сих пор не существует широко апробированного и признанного метода интерпретации фотографий в рамках истори-

ческих или эмпирических исследований [13]. Фотографии можно использовать и интерпретировать различными способами, но это нельзя делать произвольно. Результаты должны быть правдоподобными и способными к подтверждению. Интерпретация фотографий дает возможность руководствоваться не только гипотезами или вопросами, поставленными в рамках исследовательских проектов, но и выявлять и учитывать вопросы, поставленные самими изображениями. Уточнение исследовательских вопросов и выдвижение гипотез возможны двумя способами: анализ большого количества фотографий и анализ отдельных изображений. Интерпретация отдельных изображений также требует изучения больших сопоставимых групп фотографий. Таким образом, интерпретация отдельных изображений и анализ большого количества фотографий не являются альтернативой, а взаимозависимы.

Одним из преимуществ анализа фотографических изображений является то, что фотографии образуют жанры, могут иметь общие мотивы и сходство стиля, а также условности, характерные, как правило, для определенной эпохи. Для того чтобы их распознать, необходимо иметь большое количество изображений разных авторов и исторических этапов. По мере того, как фотографии приобретают характер массового носителя информации, они становятся доступными в таком количестве и с такой неоднородностью, что возникает необходимость их сортировки по содержанию и историческим критериям, а не исследования произвольных отдельных фотографий или серий снимков. В силу сложности и неоднозначности изображений фотографии должны быть сначала помещены в некоторый внешний контекст. Поэтому первым шагом является архивирование фотографий с точки зрения их происхождения и времени создания. Однако для научной работы с большими коллекциями, а также для сравнения и сопоставления серий фотографий этого недостаточно. Необходимо также классифицировать фотографии по стандартным критериям, обеспечивающим наличие хотя бы минимальной информации о контексте, без которой невозможна ни правильная интерпретация, ни эффективная обработка и структурирование фотографий в большом количестве.

Каждая отдельная фотография классифицируется путем присвоения ей стандартных текстовых формулировок о происхождении, использовании и контексте сбора. Соответствующая информация берется либо из самой фотографии, то есть является внутренним фактором (тематика, мотивы и стиль), либо внешним (дата, место, авторство, применение). Дата и место являются обязательными данными классификации, без которых редко удастся правильно оценить фотографию. Кроме того, классификация фотографий предполагает также ввод ключевых слов в базу данных изображений. В целом для каждого вида социально-научного исследования, включающего большое количество фотографий, необходимо создать справочный каталог, основанный на этих критериях. База данных изображений также должна включать всю известную информацию о фотографии.

Внешние факторы классификации фотографии относятся к историческим фактам, связанным с фотографией. Такими факторами являются дата, место(-а) производства, авторство и применение.

Для эмпирических исследований обычно достаточно иметь возможность отнести фотографию к десятилетию или некоторому ограниченному периоду времени. Неопределенность в несколько лет не представляет особой проблемы для исследований в науке, связанных с переходом формы, поскольку изменения в любом случае происходят в течение более длительного периода времени.

Помимо даты, важно место, где была сделана фотография, прежде всего, для отнесения ее к той или иной эпохе, социальной системе, культуре.

Для анализа как большого количества фотографий, так и отдельных снимков, особенно важно знать, был ли снимок сделан частным лицом, либо лицом, выполняющим государственные функции или имеющим определенное задание. Поэтому первое разделение проводится между частной и профессиональной фотографией. Частные фотографы действуют по иным правилам, нежели профессионалы, кроме того, существуют существенные различия в фотографических и художественных средствах, а также в принципах каждого жанра [14]. Среди профессиональных фотографов также существуют значительные различия: например, между художественными фотографами и фотографами прессы. Если художественный фотограф исследует возможности среды, то фотограф прессы готовит комментарий на актуальную тему, ориентируясь на определенный круг зрителей. Существует также отдельная группа, которую называют полупубличными фотографиями. Это, как правило, работы фотографов с определенными целями, например, современные блогеры. Все эти фотографы преследуют иные цели, чем фотографы прессы или официальные фотографы. К этой группе относятся фотографии из разных летописей, а также многие фотографии молодежных организаций и т.п. Однако некоторые работы по визуальным вопросам не интересуются намерениями создателя изображения. Есть те, кто утверждает, что, поскольку изображение всегда создается и воспринимается в связи с другими

изображениями, этот более широкий визуальный контекст является более значимым для того, что означает изображение, чем то, что думал художник. [15]. Ролан Барт [16; 145–146] привел этот аргумент, когда провозгласил «смерть автора». Также есть исследователи, которые настаивают, что самым важным местом, где создается смысл изображения, является не его автор, не его производство и не оно само, а его аудитория, которая привносит свои собственные способы видения и другие знания в изображение и в процессе создает из него свои собственные смыслы.

Фактор применения тесно связан с фотографом — информация группируется, по какому случаю был сделан снимок, а также о его первоначальном и последующем использовании. С какой целью была сделана фотография? Кто является заказчиком? Как она была использована? Как она была передана? Как и в случае с фотографиями, различаются публичные, полупубличные и частные цели. Например, публичное использование подразумевает использование в публикации, а фотография в семейном альбоме — частное. Полупубличным будет использование фотографии в социальных сетях. Также нужно иметь в виду и ряд экономических, социальных и политических отношений, институтов и практик, которые окружают изображение и через которые оно воспринимается и используется. Зачастую не вся аудитория сможет или захочет реагировать на способ видения, предлагаемый конкретным изображением и конкретной практикой его демонстрации. Таким образом, восприятие изображения всегда происходит в определенном социальном контексте, который опосредует его воздействие. Оно также всегда происходит в определенном месте со своими особыми практиками. Различные места имеют свои собственные правила поведения зрителя, и это влияет на то, как конкретное изображение будет увидено и как воспринимается конкретное изображение.

Внутренние факторы классификации относительно легко получить в сравнении с внешними, поскольку они связаны исключительно с данными, которые можно получить из самого изображения: тема, фотографический мотив, стиль. Необходимость классификации по внутренним критериям возникает прежде всего из-за проблем структурирования большого количества фотографий, прежде всего сортировка по мотиву позволяет собирать серии для сравнения. Однако реальная категоризация фотоматериала для исследования происходит путем связывания классификационных признаков.

Классифицированные коллекции фотографий могут быть структурированы различными способами в зависимости от характера исследования и интересующей темы. Это означает, что для новой темы исследования и новых вопросов классифицированный архив может быть перестроен по-другому. Таким образом, одна фотография или архив могут быть исследованы по разным причинам. Фотография может быть отнесена к различным группам под разными заголовками. Перед каждым исследованием встает вопрос о том, какие фотографии можно отнести к той или иной группе и какова их конкретная ценность как источника. Например, общественный образ системы образования формируется в основном за счет опубликованных фотографий в прессе или в официальных источниках, а частные снимки, сделанные школьниками на уроках, как правило, дают частный взгляд на то же самое явление.

Определившись с объектом исследования, необходимо определить критерии отбора по классификационным признакам. Связав внутренние и внешние классификационные признаки, можно создать фильтр отбора — наиболее эффективно это можно сделать с помощью соответствующей функции электронной базы изображений. Применяв фильтр ко всей базе данных, можно получить группы, отсортированные по историческим критериям и содержанию и позволяющие проводить необходимые для данного исследования сравнения.

Для анализа отдельных фотографий существуют различные методы, основанные на художественном и историческом подходах. Один из наиболее известных анализов принадлежит Ролану Барту [17]. Однако многие художественные фотографии или частные снимки не обладают той однозначностью, которая присуща рекламе, интерпретируемой Бартом. Для того, чтобы верно оценить фотографию, интерпретация всегда должна учитывать: технические средства, которыми располагала фотография и проявка пленки; жанр (частная или публичная фотография); конкретные истории стиля и мотива; назначение и использование фотографии (применение).

Сведение источника только к изображению, интерпретируемому только с точки зрения содержания, без учета эстетики, было бы принижением.

Иконографически-иконологический анализ изображения для использования именно при интерпретации фотографии был детально разработан как историческая методология анализа культурной значимости изображений и других форм визуального выражения и хорошо апробирован вплоть до отдельных процедурных шагов. Эрвин Пановски, разработавший и многократно варьировавший этот

метод, придавал большое значение анализу форм, символов, мимики, жестов, поз тела и мельчайших деталей в их историческом контексте [18]. Анализ на каждом уровне (доиконографическом, иконографическом и иконологическом), в свою очередь, является продуктом исторического анализа произведений искусства.

Цель иконографически-иконологического анализа отдельных фотографий — рассмотрение фотографии в деталях как единое целое, с ее исторической техникой, мотивом и критическим восприятием, а также учитывать функцию фотографии в интерпретации, так что вместо того, чтобы просто вычленивать отдельные мотивы из изображения и представить их в качестве доказательства, информация извлекается из самой фотографии в смысле «обоснованной теории».

В целом для иконографических исследований подходят все фотографии, если известны основные факты (дата и место производства). Однако для иконографического анализа отдельных фотографий с целью проверки новых исследовательских гипотез, как правило, выбираются фотографии, которые не только кажутся особенно актуальными для данной темы, но и предполагают некоторую двусмысленность, создают впечатление, что на них можно обнаружить информацию, неочевидную на первый взгляд.

На первом этапе, доиконографическом описании, предпринимается попытка охватить фотографию во всех ее деталях. На этом уровне описывается формальная структура изображения. На втором этапе, иконографическом описании и интерпретации, информация, полученная на первом этапе, соотносится со внешними знаниями об изображении и с другими фотографиями. Вся доступная информация используется для исследования функции фотографии, ее применения и критического восприятия. Изучается история типа фотографии, чтобы можно было классифицировать ее исторически. Проводится сравнение с другими фотографиями, близкими по тематике. На основе всей этой информации делается первая попытка интерпретации предполагаемого смысла фотографии. На заключительном этапе такие аспекты, как знание контекста, расположение, противоречия и уникальные особенности фотографии, роль фотографа и объекта, форма и содержание, соотносятся между собой. Затем, на этапе, названном Эрвином Панофским «синтетической интуицией», предпринимается попытка герменевтическим путем прийти к «реальному» смыслу или глубинной структуре фотографии. Вопрос о том, несет ли «реальный» смысл отдельной фотографии типичные черты того или иного явления, должен быть затем исследован с помощью сопоставимых фотографий. В отличие от других продуктов изобразительного искусства, в фотографии значительную роль играет нецелевой элемент. Тем не менее, как для целевых, так и для нецелевых посланий фотографий существуют формальные основания, элементы содержания, четкие методологические индикаторы, которые могут быть понятны другим. Поскольку фотография представляет собой визуальное выражение, всегда можно показать, как что-то было выражено на снимке. Поэтому этот заключительный этап интерпретации, который обычно служит для формулирования гипотез, является научно точным и может быть воспроизведен на других фотографиях.

Фотография — это не просто изображение мира или репрезентация объективных фактов, а kaleidoscope индивидуальных и коллективных точек зрения. Поэтому сами по себе фотографии не могут служить доказательством общественно-исторических событий. Но точка зрения фотографа является отражением этого развития. Например, фрагментарность нашей жизни и изменчивость наших представлений, которые мы связываем с модернизацией общества в его постмодернистской фазе, в фотографии представлены метафорически, а сама фотография является первым средством современной массовой культуры.

Фотография сблизила мир. Одни и те же фотографии используются для передачи информации по всему миру, хотя это не означает, что их эффект везде одинаков. Как бы то ни было, они формируют мировоззрение тех, кто их рассматривает; они служат и информации, и манипуляции.

Конечно, в случае социально-исторических исследований существует риск культурного релятивизма. Кажущаяся двусмысленность фотографии может привести к тому, что зритель откажется от попыток объяснения. Преходящие изображения можно рассматривать как метафору изменчивости взглядов.

Заключение

Чем больше человек знает о фотографии, чем больше ему известно фотографий разных эпох и регионов, чем точнее он может их интерпретировать, тем разнообразнее возможности их применения. Следовательно, можно рассматривать фотографию в разных вариациях: 1) фотография как доку-

мент — содержание фотографий как архив того, что реально существовало, как никакой другой носитель информации, фотография сохраняет образы былых времен; 2) фотография как источник для изучения среды и воздействия — материальные, физические и эстетические формы выражения, представленные на фотографиях, могут быть интерпретированы как реакция на исторические явления. Изменения в этих формах выражения могут быть описаны в краткосрочной или долгосрочной перспективе. Позы и жесты отдельных людей, презентации профессиональных групп, учреждений, молодежи и общества можно рассматривать как сложное наложение преемственности и изменений, намерений и последствий, внешних воздействий и внутренней логики; 3) фотография как источник для внутрикультурных и межкультурных сопоставлений — фотографические источники связаны с культурами, но в них проявляются элементы стиля, выходящие за рамки отдельной культуры. По этой причине фотографии прекрасно подходят в качестве источника, например, для межкультурных исследований советского периода.

Ценность фотографий как источника заключается в том, что фотографический носитель обеспечивает как внутреннюю, так и внешнюю репрезентацию изображения. Это связано с тем значением, которое придается фотографии в частной и общественной жизни. Также это зависит от визуальной природы фотографий. Они могут рассматриваться как визуальная связь между внешним образом общества и внутренним образом индивидуума. Чем проще технология, тем более непосредственно изображение будет представлять визуальную реакцию на импульс, тем ближе оно будет как источник к высказываниям людей о своей жизни. Личный опыт такая же часть визуальности фотографии, как и исторически сложившиеся формулы изображения. Фотография, как и все изображения в искусстве, показывает центральные, проблемные, животрепещущие вопросы эпохи.

Список литературы

- 1 Burgin, V. (1996). *In/Different Spaces: Place and Memory in Visual Culture*. Los Angeles: University of California Press.
- 2 Crary, J. (1992). *Techniques of the Observer: Vision and Modernity in the Nineteenth Century*. London: MIT Press.
- 3 Mitchell, W.J.T. (1994). *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*. Chicago: Chicago University Press.
- 4 Gombrich, E.H. (1970). *Aby Warburg: An Intellectual Biography*. London: The Warburg Institute, University of London.
- 5 Hockings, P. (2003). *Principles of Visual Anthropology*. Berlin: Walter de Gruyter.
- 6 Barnouw, D. (2008). *Germany 1945: Views of War and Violence*. Indiana: University Press.
- 7 Sekula, A. (1982). On the invention of photographic meaning. *Thinking photography*. V. Burgin (ed). London: Red Globe Press.
- 8 Siskind, A. (1989). *Road Trip: Photographs 1980-1988*. Carmel: The Friends of Photography.
- 9 Slater, D. (1995). Photography and modern vision: the spectacle of natural magic. *Visual Culture*. C. Jenks (ed). London: Routledge.
- 10 Doisneau, R. (1990). *Renault: In the Thirties*. London: Dirk Nishen.
- 11 Pollock, G. (1988). *Vision and Difference: Femininity, Feminism and the Histories of Art*. London: Routledge.
- 12 Sontag, S. (2001). *On Photography*. London: Picador.
- 13 Banks, M., & Morphy, H. (1997). *Rethinking Visual Anthropology*. New Haven and London: Yale University Press.
- 14 Hirsch, M. (1999). *The Familial Gaze*. London: University Press of New England.
- 15 Hall, S. (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.
- 16 Barthes, R. (1978). *Image-Music-Text* (S. Heath, Trans). New York: Hill and Wang.
- 17 Barthes, R. (2022). *Camera Lucida: Reflections on Photography* (R. Howard, Trans). Morrisville: Lulu.com.
- 18 Panofsky, E. (1957). *Meaning in the Visual Arts*. New York: Doubleday & Company.

М.Е. Темирбекова, А. Вентсел, А.Ж. Мырзахметова

Фотосуретті талдау әдістері

Мақала тарихи зерттеулердегі фотографиялық бейнелерді талдау әдістерін зерттеуге арналған, яғни Аби Варбург шығармаларын өнертану талдауының иконологиялық әдісімен және Эрвин Пановскийдің (Пановский) бейнесін иконографиялық-икологиялық талдау. Аби Варбургтың иконологиялық әдісі кескіндердің тарихи, мәдени және эмоционалдық аспектілерін ескере отырып, мұқият контекстік

талдауды қамтиды. Ол стилистикалық талдау шеңберінен шығып, бейнелердің символикалық тілін және олардың резонансын неғұрлым кең мәдени-тарихи шеңберде зерделейді. Эрвин Панофскидің бейнелерін иконографиялық-иконологиялық талдау — бұл өнер туындыларына енген мәдени, тарихи және символдық семантикалық терең түсініктерді ашуға бағытталған кешенді тәсіл. Бұл әдіс екі бірлескен процессті қамтиды: иконография және иконология. Тарихи зерттеулерде визуалды деректер зерттеушілерге қоғамдық құрылымдардың, мәдени тәжірибелердің және тарихи ұғымдардың визуалды аспектілерін зерттеуге арналған тәсілдерді ұсынады. Гуманитарлық ғылымдар саласындағы бейнелерді талдау әдістерін пайдалану кезінде визуалды деректердің интерпретациялық табиғатын және бейнелер жасалатын және пайдаланылатын контексті назарға алу қажет. Бейненің жасалу орнын, бейненің өзін және оны әртүрлі аудитория көретінін ескерсек, осы әдістерге сын тұрғысынан қарау өте маңызды.

Кілт сөздер: визуалды тарих, бейне, фотосурет, бейнелерді талдау, интерпретация, иконологиялық әдіс, иконографиялық-иконологиялық талдау, репрезентация, визуалды бейне, визуалды антропология.

M.Y. Temirbekova, A. Ventsel, A.Zh. Myrzakhmetova

Photographic image analysis methods

This paper examines the photographic image analysis methods used in historical research through the lens of two art historical approaches: Aby Warburg's iconological method and Erwin Panofsky's Iconographic/Iconological Analysis. Aby Warburg's iconological method involves analyzing images in context, including historical, cultural, and emotional aspects. It analyses the symbolic language of images in a broader cultural and historical context, beyond stylistic analysis. Erwin Panofsky's Iconographic/Iconological Analysis is an approach that aims to uncover cultural, historical, and symbolic meanings represented in works of art. The method consists of two combined processes: iconography and iconology. Visual data provides a tool to explore the visual aspects of social structures, cultural practices, and historical representations in historical research. Have you ever wondered how visual data is analyzed in the humanities? It's not just about the technical aspects of images, but also about their interpretation and contextual significance. Understanding these factors is crucial for effective analysis. Images are complex pieces of visual communication that require a thorough analysis. To achieve this, it is essential to take into account the place of production, intended audience, and location.

Keywords: visual history, image, photography, image analysis, interpretation, iconological method, iconographic-iconological analysis, representation, visual image, visual anthropology.

Сведения об авторах

Темирбекова Мархабат — PhD докторант, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-5582-9671>;

Вентсель Аймар — PhD, профессор отделения этнологии, Университет Тарту, Тарту, Эстония; <https://orcid.org/0000-0002-3242-5471>;

Мырзахметова Асель — к.и.н., ассистент профессора кафедры археологии, этнологии и Отечественной истории, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-7695-9475>.

Information about the authors

Temirbekova Markhabat — PhD student, Karaganda Buketov, Karaganda, Kazakhstan;

Ventsel Aimar — PhD, professor of the Department of Ethnology, University of Tartu, Tartu, Estonia;

Myrzakhmetova Assel — Candidate of historical sciences, assistant professor of the Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan history, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

Н.О. Дулатбеков , Г.К. Уалиева *

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: gulmi877@mail.ru.)*

Ұлы анадан туған ұлы тұлға: Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхантегі туралы деректер

Мақала XIX ғасырдың басындағы қазақ даласындағы қоғамдық-саяси өмір, Ресей империясының дәстүрлі хан билігін жою үрдісін кешенді зерттеуге арналған. Зерттеуде бұл процестің қазақ қоғамына тигізген әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени салдары терең талданған. Әсіресе, XX ғасырдың 20–40 жылдарындағы Бөкей Ордасы, оның соңғы ханы Жәңгір және оның ұрпақтарының хандық биліктен аластатылу себептері мен салдары және оның ұлы тұңғыш қазақ генерал-адъютант Ғұбайдолланың тағдыры жан-жақты сараланған. Оның императорға жазған хаттары арқылы Ресей империясының Қазақстандағы ішкі істерге қатысты саясатының сипаты ашылады. Бұл зерттеу Қазақстанның XVIII–XIX ғасырлардағы саяси тарихын терең түсінуге, сонымен қатар ресейлік отаршылдық саясатының қазақ қоғамына тигізген ықпалын объективті бағалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, дәстүрлі қазақ қоғамы, Бөкей Ордасы, хандық басқару, реформа, Бөкей, Жәңгір, Фатима, Ғұбайдолла, генерал-адъютант, саяси өмір, хан ұрпақтары, сұлтаннар, Шыңғыс хан, отаршылдық саясат.

Kipicne

XX ғасырдың 20–40 жылдарында қазақ даласындағы Ресей империясының негізгі мақсаты қазақ даласындағы жерасты, жерүсті байлықтарын иемдену, шикізат көзі ретінде пайдалану, сауда қарым-қатынастарын дамыту, экономикалық ықпалын нығайту арқылы қазақ даласын өзіне бағынышты елге айналдыру болғандығын тарихшы ғалымдар, зерттеушілер жазды.

Орынбор мен Батыс Сібір өңірлері арқылы қазақ жерлеріне белсенді аннексия саясатын жүргізді. Бұл кезеңде Ресейдің басты мақсаты қазақ даласындағы өз саяси ықпалын орнықтыруды көздеді. Ресей билігі қазақ хандықтарының ішкі істеріне қолдан араласып, оларды өз бақылауына алуға тырысты. Өйткені, Ресейдің Орта Азиядағы және Қытаймен сауда қатынастарының дамуы үшін қазақ даласындағы саяси-құқықтық үстемділік орнату маңызды болды. XIX ғасырдың 40–шы жылдары қарай Ресей мен қазақтардың экономикалық қатынастары күрделене түсті. Ресей мануфактуралық өнеркәсібі мен қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығы арасындағы салық және сауда саясаты Ресейдің батыс пен орталық қазақ жерлеріндегі үкіметтік ықпалын айтарлықтай кеңейтті.

Сонымен қатар, осы кезеңде қазақтардың табиғи ресурстарын, атап айтқанда, жер және кен байлықтарын игеруге де баса назар аударыла бастады. XIX ғасырдың 20–40-жылдарында Ресей мемлекеті қазақ жерлерін саяси және экономикалық тұрғыдан біртіндеп өз бақылауына ала бастады. Бұл қарқынды ену процесі Ресейдің Орта Азия мен Қытаймен сауда-экономикалық қатынастарын нығайтуға бағытталған болатын [1; 101–110].

1860 жылдардың ортасында Ресей империясындағы экономикалық дамудың капиталистік сипаты күшейе түсті. Бұл Ресей өкіметін жаңа нарықтар мен шикізат көздерін игеруге, сыртқы саяси ықпал аймақтарын кеңейтуге ұмтылдырды. Сыртқы саяси фактор ретінде Ресей мен Ұлыбритания арасындағы Таяу Шығыстағы ықпал ету аймақтары үшін қарқынды бәсекелестікті атап өтуге болады. Екі империялық держава Орта Азия аймағында қарама-қайшылықтарының шиеленісуі Ресей үкіметін әскери-саяси әрекеттерді күшейтуге итермеледі. Осы мақсатта Ресей Орта Азиядағы, соның ішінде қазақтар мекендеген аумақтарда мынадай іс-шаралар жүргізді: экономикалық инфрақұрылымды қарқынды дамытты: көлік жолдарын салды, сауда байланыстарын күшейтті, жаңа шикізат қоры мен нарықтарын игере бастады; әскери-саяси ықпалын арттырды: жаңа әскери бекіністер мен гарнизондар құрылды, әкімшілік басқару органдары кеңейтілді; қазақ халқын Ресей империясының әкімшілік-құқықтық және экономикалық кеңістігіне тартуға бағытталған саясат жүргізілді. Яғни, Ресей Орта Азияда, соның ішінде қазақтардың мекендеген аймақтарында өзінің сенімді

экономикалық және әскери-саяси базасын қалыптастырып, Ұлыбританиямен болған күрес жағдайында аймақта үстемдік орнатуға тырысты.

Біз зерттеген әдебиеттердің ішіндегі көзқарастарға сүйенсек, қазақ қоғамында дәстүрлі басқару жүйесі жойылғанымен, сұлтандар одан толығымен қол үзіп кетпеді. Мысалы, Орта жүздегі хандық басқару Ресей тарапынан 1822 жылы ресми түрде жойылғанымен, қазақтар арасында XIX ғасырдың ортасына дейін хандық мәселесі толығымен ұмытылып кетпеді. Тіпті, 1830 жылы императордың қабылдауына барған аға сұлтандар Тұрсын Шыңғысұлы мен Абылай Ғаббасұлының өтініштерінің арасында өздерін егер мүмкін болса хандық дәрежеге көтерулерін сұраған тілектерді кездестіреміз [2]. Одан басқа, 1841 жылы Кенесарының хандық билікті қайта қалпына келтіру әрекеті — сол уақыттағы қазақтар үшін орыс әкімшілігі заңдарының екінші орында тұрғандығын білдіреді.

Орта жүздің әлеуметтік-саяси құрылымында хандық билік маңызды рөл атқарып келді. Бірақ кезінде Уәли хан мен Бөкей хан қайтыс болғаннан кейін, Ресей империясы бұл аймақтағы хандық биліктің ресми түрде тоқтатылуына шешім қабылдады. Дегенмен, қазақ халқы үшін хандық билік әлі де жалғасын тапты. Ресей империясының билікті орталықтандыруға тырысуына қарамастан, Орта жүз қазақтары арасында хандық билік құрылымы ресми жойылғанымен, халықтық деңгейде сақталып қалды. Бұл өз кезегінде қазақ қоғамындағы әлеуметтік-саяси құрылымның өзгеруіне және ескі дәстүрлердің жаңғыруына әсер етті. Хандық биліктің ресми түрде жойылғанына қарамастан, халық арасында оның беделі мен ықпалы әлі де сақталып келді. Бұл қазақ қоғамындағы әлеуметтік-саяси қатынастардың ерекше сипатын көрсетеді.

Сонымен қатар, 1821 және 1824 жылдары Ұлы жүз бен және Кіші жүзде хан билігі жойылды. Біраз уақыттан кейін дәл осындай тағдыр Бөкей хандығын да басынан өткерді. Төрелердің мәртебесі Ресей империясында енді күшін жойып, олар қарапайым азаматтар дәрежесінде қалды [3; 87].

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу әдістерінің өзегінде қазіргі заманғы тарихи таным теориясы негізге алынды. Соған сай тарих теориясының кешенділік, жүйелілік, шынайылық, тарихилық, тарихи-салыстырмалық қағидалары қолданылды. Тарих әдіснамасына қатысты Отан тарихын ұлттық мүдде тұрғысында қарастырудың әдіснамалық негізін қалаған М. Қозыбаев, К. Нұрпейіс, Х. Әбжанов, М. Қойгелдиев, К. Есмағамбетов және т.б. ғалымдардың тұжырымдары, сондай-ақ, тұлғалық зерттеуге байланысты Л.П. Репина, Л. Феврдің еңбектерін басшылыққа алдық.

Мәселен, Г.К. Мукатаев пен М.В. Ирхинаның «Султан Губайдулла Чингисхан полный генерал от кавалерии: Документы и материалы» [4] атты зерттеу жұмысында, С.З. Зимановтың «Россия и Букеевское ханство» [5], «Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков» [6] сынды еңбектерінде, Б.М. Абдрахманованың «История Казахстана: власть, система, управления, территориальное устройство в XIX веке» [1] монографиясында, Г.С. Султанғалиева мен У.Ж. Тулешованың редакциясымен шыққан «Казахское дворянство. XIX — начало XX вв: монография в документах» [7] зерттеуінде Ғұбайдолла Шыңғысханға байланысты көптеген тарихи деректер мен зерттеулер кездеседі.

Сондай-ақ, Ж.К. Касымбаевтың «Государственные деятели казахских ханств в XVIII — первой четверти XIX вв.» [8], Б.С. Сулейменов пен В.Я. Басиннің «Казахстан в составе России в XVIII — начале XX века» [9], Н.Е. Бекмаханованың «Присоединение Центральной Азии к Российской империи в XVIII–XIX вв.» [10], И.В. Ерофееваның «Родословные казахских ханов и кожа XVIII–XIX вв.» [11], М. Вяткиннің «Политический кризис и хозяйственный упадок в Малой Орде в конце XVIII — начале XIX в.» [12], И.С. Ивановтың «Джангер, хан Внутренней киргизской орды» [13], Р.Ю. Почекаевтың «Губернаторы и ханы. Личностный фактор правовой политики Российской империи в Центральной Азии: XVIII — начало XX в.» [14], «История Казахстана в документах и материалах» [15] альманахында Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхантегінің бейнесіне қатысты құнды деректер мен зерттеулер бар.

Сонымен қатар, Ғұбайдолла Шыңғысханның тарихи тұлғасын А. Тоқтабай, Д. Қожамұрат, Г. Кенжеғалиева, Ю. Носовский, А.А. Галиев, С. Ченнык, С. Кенжеахметұлы, Ш. Аманжолова, Л.С. Нуркеева сынды ғалымдар да егжей-тегжейлі зерттеп, оның шынайы бейнесін қалыптастыруға үлес қосқан. Олар ұсынған тұжырымдар мен талдаулар Ғұбайдолла Шыңғысханның тарихи тұлғасына байланысты мәселенің одан әрі жүйелі, жан-жақты зерттелуіне мүмкіндік береді.

Тарихи деректерде Ғұбайдолланың тұлғасын Ғұбайдолла Шыңғысхан, Ғұбайдолла Жәңгірұлы деп атағанымен, оның толық есімін Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхантегі деп атаса болады. Бұл

мақалада біз де солай бірнеше нұсқа бойынша қолданатын боламыз. Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхантегінің күрделі қоғамдық-саяси қызметін, өмірін талдауға, ол туралы тұжырымдар жасауға биографиялық тәсіл мүмкіндік берді. Мақаланың басты деректік негізін Қазақстан мен Ресей Федерациясы архивтерінен табылған Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхантегінің хаттары мен өзге де құнды қолжазбалары құрайды. Олармен жұмыс жасау кезінде талдау, синтездеу, түсіндіру әдістері қолданылды. Зерттеу деңгейіне қарай, Ғұбайдолла Шыңғысханның тарихи бейнесін қалыптастыруға байланысты бірқатар маңызды ғылыми еңбектер жарық көрген.

Осындай айтулы қайраткердің шынайы тарихи бейнесін қалыптастыруға байланысты бүгінгі күнге дейін жүйелі зерттеу жұмысы жоқтың қасы. Қазірге дейін біздің білетініміз энциклопедияларда, оқулықтарда берілетін қысқаша анықтамалар ғана. Сондай-ақ мақалада Орынбор мұрағатынан табылған, ғылыми айналымға енген жаңа деректерді талдаймыз.

Талқылау

XIX ғ. 20–30 жылдары орыс-ағылшын бақталастығының шиеленісуіне байланысты патшалық Ресей Орта Азия мен Қазақстанда өз ықпалы мен билігін одан әрі нығайту басты міндеті деп санады. Қазақстанның Ресей мен Орта Азия хандықтарының және Қытай аралығында геосаяси орналасуы Ресей тарапынан қазақ даласын отарлау үрдісін тездетті. Осы мақсатпен Ресей империясы 1822 ж. «Сібір қырғыздары туралы», 1824 ж. «Орынбор қырғыздары туралы» Жарғыны қабылдады. Ресейдің хандық билікті жоюға асығуы соншалықты, олар әрбір мүмкіндікті пайдаланып, ел ішіндегі ықпалды адамдарды, хандарды, билер мен батырларды бір-біріне айдап сала отырып, алдау, күш көрсету сияқты шараларды қолданды. 1822–1824 жылдардағы Жарғының қабылдануымен Орта және Кіші жүзде хандық билік жойылды. Авторы Сібір әскери губернаторы М. Сперанский болған «Сібір қырғыздары туралы» (1822 ж.) Жарғысы бүкіл Орта жүздің жерін қамтыса, ал Орынбор әскери губернаторы П. Эссе автор болған «Орынбор қырғыздары туралы» (1824 ж.) Жарғысы Кіші жүз территориясына таралды.

Жәңгір Бөкейұлы — Бөкей Ордасының (1823–1845) ханы, Бөкей ханның ұлы. 1815 жылы әкесі мұрагерлік салтқа сәйкес хандық тақты Жәңгірге берді. Алайда, Жәңгір жас болғандықтан, Бөкейдің тапсыруы бойынша хандықты Бөкейдің інісі Шығай сұлтан басқарды. 1823 жылға дейін Жәңгір еуропалық үлгіде тәлім-тәрбие алады, Астрахан губернаторы Андреевскийдің үйінде жатып оқиды. Сол жерде ол хандықты әкімшілік басқару әдістері бойынша да дәріс алды. 1823 жылғы 22 маусымда патша Жәңгірді Ішкі Орданың ханы деп тану туралы грамотаға қол қойды, ол 1824 жылдың 26 маусымында Оралда ертедегі рәсім сақтала отырып, патшалық өкімет орындарының бақылауымен ол хан болып жарияланып, 20 жылдан астам уақыт билік етті.

Ресей империясы қазақ даласындағы дәстүрлі хандық билікті жою бағытындағы кешенді іс-шаралар қабылдап жатқан тұста Жәңгір Бөкейұлы хандық биліктің элементтерін сақтауға ұмтылды. Шын мәнінде оның билігі шектеулі еді. Жәңгір Бөкейұлы хан болып тағайындалған сәттен бастап түрлі шешім қабылдауда Ресей империясымен санасуға мәжбүр болды. Өйткені Ішкі Орда алғашында Сыртқы істер министрлігіне, кейін Мемлекеттік мүлік министрлігіне бағынды. Аймақтық орналасуы бойынша Орынбор, Астрахань әскери губернаторының жіті бақылауында еді. Ол билік еткен кезеңде жер мәселелері мейлінше ушықты және Ресей империясының орыс шаруаларын қазақ жеріне қоныстандыру саясаты тез қарқынмен жүргізіле бастады. Нәтижесінде хандықтың барлық бөлігі даулы аймаққа айналды. Сондықтан елді бір орталықтан басқару мақсатында Жасқұс елдімекенінде Хан Ордасының негізін қалады. Біртіндеп Хан Ордасы маңызды саяси, экономикалық, мәдени орталыққа айнала бастады. Соған қарай Жәңгірдің сыртқы жер саясаты Орданың шекараларын нақтылау, көрші халықтардың басқыншылық әрекеттерін тоқтату және ел территориясын мүмкіндігінше кеңейту бағытында жүргізілді.

Жәңгір ханның жер мәселесін шешуде кейбір қателіктері халықтың наразылығын тудырады [1; 78]. Патша үкіметінің қазақ даласындағы басқару жүйесінің енуі және жер мәселесінің қазақ халқының мүддесіне сай шешілмей тұрған күрделі кезеңде Жәңгір ханның кенеттен қайтыс болуы Бөкей Ордасындағы әлеуметтік саяси жағдайға әсер етті. Оған қосымша 1845 жылы күзде Жәңгірдің ақылшысы болған әйелі Фатима ханша да дүниеден озады.

Фатима — Ресейдің тұңғыш мүфтиі болған Мұхамеджан Хұсайыновтың қызы. Оның әкесі Мұхамеджан Хұсайынов Ресейдегі мұсылман қауымының жетекшісі ретінде белгілі. Ол — алғаш болып қыздардың сауат ашу мектебін құрып, қыздар мен әйелдердің білім алуына жаңа мүмкіндіктер жасаған. Сонымен қатар, Фатима қолөнер мен би үйірмелерін ұйымдастырып, өнер мен мәдениет са-

ласына да үлес қосты. Еуропаша білім алып, фортепианода ойнаған. Орыс, француз және неміс тілдерін еркін меңгерген. Фатима Хұсайынова замандастары, оның ішінде В.И. Даль, Г.С. Карелин, В.А. Перовский, Фукс секілді зиялылармен таныс және пікірлес болды. Бұл байланыстар оның әлеуметтік ортада кең танылуына және беделін арттыруына ықпал етті. Қазанда, Орынборда өткен жоғары деңгейдегі қабылдауларға қатысқан. Мысалы, 1826 жылы Фатима өзінің жұбайы Жәңгірмен бірге Мәскеуге барып, император І Николайдың тәж кию салтанатына қатынасып, ол өзінің білімділігімен және мәдениетілігімен ерекшеленіп, айналасындағыларды таңқалдырған. Петр сарайында өткен салтанатта Фатима императордың ілтипатына бөленеді. Бұл туралы 1826 жылы Петербордан шыққан «Сын Отечества» журналында жазылды. Сол сапарынан кейін 1829 жылы патшайым Александра Федоровна Фатима ханшаға бразилиялық асыл тастармен әшекейленген, алтын жалатылған баскиім тарту еткен. Патшайымның сыйлығын Фатима ханшаға Император сарайының министрі, князь Волконскийдің бұйрығымен Орынбордың әскери губернаторы Эссеннің өзі әкеліп тапсырған. Патшаның ұлықтау рәсімінен қайтарда Жәңгір мен Фатима жолай Қазанға соққан болатын. Қазан императорлық университетінің ректоры, профессор Карл Фукспен кездескен деген мәліметтер бар.

Фатима Жәңгір ханның кеңесшісі болып, жұбайын әрқашан қолдап отырған. Оқу–білім тарату үшін барын салған. Отырықшы өмірге көшуді қолдап, 1826 жылы Жасқұстағы Хан ордасының салынуына өзі ықпал етті. Жәңгірдің ордасында мектеп салуға дәнекер болып, өзі сол мектепте сабақ берді. Ел оны құрметтеп «Фатима тоташ» деп кеткен [16].

1845 жылдың жазында Жәңгір мен Фатима патшамен жүздесуге дайындала бастайды. Алайда сапарға дайындалып жатқан кезде Жәңгір хан қаза табады. Жұбайының қазасынан кейін өзінің денсаулығының нашарлап бара жатқанын сезген ол үлкен ұлы, тақ мұрагері Сақыпкерейді хандық құқық негізінде билікті жалғастыру үшін Петербургтен шақыртады. Себебі, 1840 жылы император І Николай Сақыпкерейді арнайы жарлықпен Бөкей Ордасындағы хандық тақтың мұрагері ретінде ресми бекіткен болатын. Оны мына құжаттан көруге болады. Ішкі Істер министрінің генерал-адъютанты Косоловскийдің 1969 жылы 9 шілдеде император жанындағы ІІІ бөлімнің басшысына жазған хаты: «... Хана Букея, и собственные его, Джангера, заслуги приобрели ему столь много прав на Высочайшее внимание, что он не должен опасаться происков против Ханского достоинства и что доколе он и потомства его будут руководствоваться одинаковыми правилами внеподданнического усердия, наследники его могут быть уверены во Всемиловейшем внимании и покровительстве Императорского двора. В доказательство сего, Его Величеству благодарно была изъявить предварительное соизволение на утверждение старшего сына Хана Джангера Сахиб Гирея наследником Ханского достоинства по окончании им курса в пажеском Корпусе...» [17].

Жұбайы Жәңгір ханның кеңесшісі ретінде маңызды рөл атқарып, оның саяси және әлеуметтік шешімдеріне әсер еткен, ел ісіне араласып, ұл-қыздарының білімді, сауатты болуына ықпал етіп, олардың әке жолын жалғастырып, тақ мұрагерлері ретінде дәстүрлі хандық билікті сақтауға ұмтылғанымен, ауруы асқынып, 1854 жылдың қазанында 36 жасында Фатима да бақилық болды.

Осылайша Сақыпкерейге кәмелет жасына толғаннан кейін Ішкі Орданы басқару тапсырылған: «... Вследствие сего Камеръ Пажъ Султанъ Сахибъ–Гирей—по родовому происхождению Чингисъ Высочайшим Именнымъ Указомъ, даннымъ Правительствующему Сенату въ 25 день Іюня 1847 г. возведенъ въ Княжеское Россійской Имперіи достоинства, съ нисходящимъ потомствомъ, а по выпуске въ Августе того же года изъ Пажеского Корпуса въ Л.Гв.Казачій полкъ съ чиномъ Карнета, прикомандированъ къ Оренбургскому Военному Губернатору для практическихъ занятій и приобретения опытности въ делахъ, съ темъ чтобы по достиженіи совершеннолетия онъ былъ выпущенъ изъ Корпуса 17–ти летъ вверить ему Управление Внутреннею Ордою согласно вышеозначенному предложению Графа Киселева...» [17].

Алайда Орынбор генерал–губернатордың қысымымен хандық биліктен үміт үзіп, Паж корпусына қайта оралады. Араға екі жыл салып, 1849 жылы Петербургтен Хан Ордасына қайтар жолда белгісіз жағдайда қаза болады, артында ұрпақ қалмады. Дала ханы Сақыпкерейдің қазасынан соң Жәңгір ұрпақтарының мұрагерлік жолмен ел басқару құқығы бола тұра, Бөкей Ордасында хандық билік жойылады. Бұл туралы Санкт-Петербург мұрағат қорынан табылған хатта мынадай мәлімет кездеседі: «... После смерти хана Джангера, старший его сын, а мой брат, Камер Паж Сахиб Кирей окончив в 1847 году курс наук в Пажеском Вашего Императорского Величества Корпусе, Всемиловейшие возведен в Княжеской Россійской империи достоинства с нисходящем потомством и с наименованием Чингисом по родовому происхождению отца нашего Хана Джангера от Чингис хана

и по выпуск Корпуса в Корнеты Л.П. Казачьего полка по Высочайшему повелению был прикомандирован к Оренбургскому Военному Губернатору, о том чтобы по достижении совершенности ему поручено было управление Внутреннего Киргизскою Ордою, но в 1849 году Князь Сахиб Гирей Чингиз умер бездетным...» [18].

Сақыпкерей қаза болған соң Ішкі Орданы басқару інісі Ибрагим Шыңғысқа берілуі тиіс еді. Алайда патша үкіметі Ибрагим Шыңғысты да кәмелеттік жасқа толғанға дейін билікке араластырмайды. Бұл туралы генерал-адъютант Косолювскийдің 1869 жылы 9 шілдедегі хатында төмендегідей мәлімет бар: «... и порядок управления ею, временно установленный, продолжен был до совершеннолетия брата его Ибрагима, на которого Правительство имело тоже виды, что и относительно старшего его брата...» [17].

Мемлекеттік мүлік министрлігі Ибрагимді Ішкі Орданы басқару жөніндегі Уақытша кеңестің төрағасы етіп тағайындауды көздейді, бірақ бұған Орынбор облысының губернаторы, граф В.А. Перовский қарсылық білдірді [5; 96]. Дәл осы тұста 1852 жылы Ибрагим сұлтан әскери училищені аяқтаған соң, Ресей империясының орталық билігі оны Ішкі Орданың Уақытша кеңесінің басшысы етіп тағайындауды ұйғарады. Алайда, В.А. Перовский хабарды естіп, көп ұзамай мұндай шешімге қарсы жан-жақты негіздеме дайындайды. Оған себеп, В.А. Перовскийдің Орынбор өлкесін алғаш билеген кезден-ақ Жәңгірге жаулық танытып, оның тіпті, құқықтары мен мүмкіндіктерін шектеген [14; 196]. Себебі, Жәңгір ханның тәуелсіз саясат жүргізуге деген ұмтылысы патша үкіметіне ұнамады. В.А. Перовский 1841 жылы 21 қазанда Ресей Мемлекеттік мүлік министрлігіне Бөкей Ордасын басқару жөніндегі арнайы жобаны ұсынды. Жаңа жобаға сәйкес Жәңгір ханның өкілеттігін шектеп, Орда кеңесін құру жоспарланды. Алайда бір жыл бұрын Жәңгір ханға генерал шенін сыйлаған Ресей патшасының қаһарынан сескенген шенеуніктер бұл жобаны аяқсыз қалдырды.

1853 жылы қаңтарда П.Д. Киселев В.А. Перовскийге генерал-губернатордың дәлелдері императорды сендіргенін және ол Жәңгір ұрпақтарының Бөкей хандығындағы биліктен шектетілуі туралы хабарлайды [14; 201]. Осылайша ол Ішкі Ордадағы Жәңгір хан ұрпақтарының билігінің ресми түрде жойылуына тікелей ықпал етті.

В.А. Перовский Ішкі Ордадағы хандық басқаруды жою қажеттілігін мойындай отырып, Жәңгірдің ұрпақтарын Орда басқаруға жібермеуді, оның орнына көшпелі өмір салтына бейімделген уездік құрылымды енгізуді ұсынған: «Признавая необходимымъ, для блага киргизскаго народа, окончательна упразднить во Внутренней Орды Ханское достоинство, давно уже несуществующее въ Орде Зауральской, Графъ Перовскій полагааль устранить Джангерова потомство отъ всякаго участія въ делахъ управления Ордою, съ темъ чтобы дать ей общее уездное устройство съ изменениями, какія потребуеть пастушеский образъ жизни Ордынцевъ» [17].

Құжатта сондай-ақ генерал-адъютант Безак та Ішкі Ордадағы хандық билікті жоюды және Жәңгірдің ұрпақтарын Орда басқаруына араласпауын тікелей қолдайды: «Разделяя мненія предместниковъ своихъ на счетъ упраздненія Ханской власти во Внутренней Орде и устраненія лицъ Джангерова потомства отъ всякаго участія въ управленіи Ордою, Генераль-Адъютантъ Безакъ признаваль необходимымъ разобщить ихъ интересы отъ интересовъ Орды, дабы избегнуть всякихъ затрудненій въ виду предстоявшихъ для последней преобразовані» [17].

Сонымен қорыта айтқанда Жәңгір мен Фатимадан тараған көзі ашық ұрпақтарының қазақ даласындағы биліктің біржолата патша үкіметінің қолына өтіп бара жатырғанын түсінгендіктен, Жәңгірдің саясатын жүргізеді деп сескенген патша үкіметі олардың ұрпақтарын ел билігіне жолатқысы келмеді деп санаймыз. Бірақ тарихи деректер, құжаттар Жәңгір ұрпақтарының ел басқаруға толық қатыса алатын қабілеттері мен біліктіліктерін көрсетеді. Солардың ішінде ерекше талдауға тұратын хан ұрпағының бірі — Ғұбайдолла.

Жәңгір ханның төртінші ұлы, кавалерия генералы Сұлтан Қажы Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхан, әскери қызметі үшін генерал атағын алған алғашқы қазақ. Ғұбайдолла Шыңғысхан 1840 жылы 6 мамырда императорлық армияның генерал-майоры, Ішкі Орданың ханы Жәңгір отбасында дүниеге келген. 6 жасқа дейін ол отбасында тәрбиеленіп, ата-анасымен Орынбор қаласында орналасқан Неплюевский кадет корпусына берілді. Бозбаланың тағдыры алдын ала анықталған болатын. 1849 жылы Ғұбайдолла өзінің ағасы Ахметкерей екеуі Орынбор генерал-губернаторының адъютанты есаул Житковпен бірге Ресей империясының элиталық оқу орны — Паждық корпусқа келеді. Болашақ генерал «... үздік тәрбиеленуші болып танылып № 9-шы ерекше кітапқа енгізілді». Ал 1856 жылы камер-паж Ғұбайдолла Шыңғысхан қазақ полкінің лейб-гвардиясының корнеті болып шығады [19].

Оның мансабының өсуі ІІ Александр дәуіріне тұспа-тұс келді. Солтүстік-батыс өлкедегі әскери байқаулардың бірінде императордың көзіне түскен жас офицер кейіннен оның флигель-адъютанты болды, ал 1878 ж. бастап өзінің шынайылығы, адалдығы және білімділігінің арқасында патша нөкерлерінің құрамына кірді.

1856 жылы тәж кигізу салтанатында төре тұқымынан шыққан ағайындар Ішкі Орда атынан шықты. Ал 1860 жылы олар біраз уақытқа Орынбор қаласына аттандырылды. Ғұбайдолла мұнда бірінші рет өзін білікті басшы етіп көрсетеді және императордың сенімді тұлғасы ретінде екі рет Башқұрт жеріне алтын кен орындарын зерттеу үшін іс-сапарға жіберіледі. Генерал-губернатор А.П. Безаконның жанында болған Жәңгір ханның екі ұлы гвардия ротмистрі князь Ибраһим Шыңғыс және штабс-ротмистр Ғұбайдолла Шыңғысхан жайында «...біздің Үкіметке толық берілген, өте жақсы қабілеттерімен ерекшеленетін және қырғыздарға қатысты істер бойынша ғана емес, сондай-ақ басқа да қызметтік қажеттіліктер бойынша да үлкен жетісікке жетті» деп куәлік етті.

Бірақ Императордың айналасында туындаған қызғаныш кесірінен 1866 ж. Ғұбайдолла әскери кавалерияға аттандырылады. Төрт жылдан кейін ол казак полкінің лейб-гвардиясының полковнигі болып тағайындалып, императордың флигель-адъютанты міндеттерін атқаруға қайтарылады. 1879 жылы император оған мұрагерлік дворяндықты тарту етеді.

Полковник Шыңғысханның одан арғы мансабын екі фактор анықтайды: оның жеке қасиеттері мен басшылық тарапынан қолдау. ІІ Александр Солтүстік-Батыс өлкеге сапар жасаған кезде, Ғұбайдолланы бірге алып жүрді. Мұндай сапарлардың бірінде ол императорның адъютанты болды, патшамен өте сенімді әрі тығыз қарым-қатынас орнатты. Бұл қызметте ол императордың жеке тапсырмасымен алғаш рет Қырымға аттанды. Осы кезде ІІ Александр рұқсатымен Ғұбайдолла Шыңғысхан Мекке мен Мәдинаға қажылық жасайды. 1876 жылы ақпанда император оған телеграф ведомствосын басқаруды тапсырады. Осы департаментті басқара отырып, Шыңғысхан Түркиямен соғысқа дайындалады. Оның бастамасымен Севастопольдегі, Одессадағы және Очаковқадағы маяктар мен жағалау батареялары байланысып, Қара теңізден Каспий теңізіне телеграф кабелін салу басталады.

1877 ж. Орыс-түрік соғысының басталуымен полковник Ғұбайдолла майданға аттанады. Оның жұмыс қабілеттілігі, техникалық сауаттылығы және зеректілігі көпшілікті таңқалдырады. 1878 жылы әскери қызметтегі жетістігі үшін генерал-майор атағын алады. Майданда көрсеткен батылдығы үшін Император оған «За храбрость» деген жазуы бар алтын сапыны табыс етеді [20].

Соғыс аяқталғаннан кейін ІІМ телеграф департаментін басқаруға жіберілді. Кейін осы министрліктің қазақтар мен қырым татарлары істері жөніндегі бөлімін басқарып, 1888 жылы генерал-лейтенант, ал 1894 жылы кавалерия-генералы (қазіргі генерал-полковник шенімен дәрежелес) атақтарын алды. Осы қызметте жүріп, ол «Түркістан өлкесін басқару жөніндегі ережені» дайындауға қатысты. Қоғамдық жұмыстармен айналысып, қазақ даласында емдеу орындарын, көпірлер жасауға басшылық жасады. Қазақ жастарының Орталық Ресейдегі жоғары оқу орындарына түсуіне көмектесті және Ақмолда ақынның түрмеден босап шығуына себепші болды. Ресейдегі Мемлекеттік думаға сайлау жөніндегі жобаны жасауға атсалысты, әрі сайлауға қазақтардың да қатысуына көп көңіл бөлді. Қызметтегі табыстары үшін Ресей және шетел мемлекеттерінің көптеген ордендерімен марапатталды. Отставкаға шыққаннан кейін (1902–1903) император сыйға тартқан Ялтадағы иелігіне көшіп барды. Осы жерде 1909 жылы 1 наурызда қайтыс болды.

Ғұбайдолланың тарихи бейнесі және оның тегі зерттеушілердің мақалаларында, ғылыми еңбектерінде әртүрлі баяндалады. Кейбір деректерде Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхан, Ғұбайдолла Шыңғысхан немесе тіпті Сұлтан қажы Ғұбайдолла Жәңгір оғлы Шыңғыс хан деп те аталады. Осы мәселеге байланысты мақалада Орынбор облысының мемлекеттік мұрағатынан табылған Ғұбайдолланың өз қолымен жазылған екі хатын және Әділет министрлігіне жолданған генерал-адъютанттардың хаттарын, яғни, тың деректерді талдаймыз.

Мысалы, 1869 жылы 9 маусымда Вилен әскери округінде қызмет етіп жүрген кезінде ол ІІ Александр патшаға хат жолдайды. Хатта ағасы Ахметкерейге өзінің отбасындағы хан дәрежесін қалпына келтіруді және арғы бабасы Шыңғыс ханнан тарағандықтан өзіне және ағасына «Шыңғыс» тегін қосып беруді өтініш етеді. Бұл оның Шыңғыс ханнан тараған ұрпақ екенін дәлелдеген құқығы еді. Ол туралы: «...повергая вышеизложенные к священным стопам Вашего Императорского Величества на милосердное воззвание Ваше Государь всеподданнейший прошу о сохранении Княжеского достоинства если не во всем род отца моего Хана Джангера, то в род старшего моего брата Султана Ахмед Гирея, с именованием его Князем Чингисом о находящем потомствам, дозволив и мне писать

и именоваться Султаном Джангер Буковым Чингисом, по родовому происхождению моему от Чингиз Хана» [21].

Мұрағат құжаттарында Ғұбайдолланың өтінішіне байланысты патшаның шығарған шешімі туралы кейбір қызығушы авторлар да өз еңбектерінде көрсетеді. Ұзаққа созылған келіссөздер негізінде Императордың бұйрығымен, «ресейлік дворян Шыңғысхандар» мөртаңбасы бекітілген соң сұлтанның толық аты-жөні Сұлтан қажы Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхан болып өзгертіледі [22; 136].

Бұл туралы: «...Лейб-гвардии казачьего полка полковнику Султану Губайдулле Джангер-Букееву вместе с сим объяснено, что Государь Император Всемилостивейше соизволил разрешить ему принять фамилию «Чингис», с присоединением оной, по родовому происхождению его от Чингиз Хана, к прежней его фамилии и именоваться впредь «Султан Джангер Букеевым Чингисом» Высочайшим указом 30 августа 1870 года разрешено Губайдулле Чингисхану пользоваться гербом брата своего, но только без княжеских эмблем» [23]. Бірақ та автордың мақаласында мұрағат құжатына сілтеме көрсетілмеген.

Алайда патшаның бұйрығы шыққанға дейін Ғұбайдолланың бұл өтініші Әділет министрлігі мен генерал-адъютанттар арасында ұзақ қаралып, әртүрлі пікірлер мен ұсыныстар қалыптасты. Оған мұрағаттан табылған хаттар толық дәлел бола алады.

Мысалы, Ғұбайдолланың 1869 жылы 9 маусымда II Александр патшаға жолданған өтініші бойынша Ішкі Істер министрі генерал-адъютант Ашимлашев 1869 жылы 13 маусымда Әділет министрлігіне жауап хат жолдайды. Қолжазбаның ішінде 1839 жылы Жәңгір хан Санкт-Петербургке сапары кезінде Ішкі Орданың сұлтандары Жәңгір хан әулетіндегі ханды тағайындау мұрагерлік құқығын бекітуді өтінеді. I Николай патша бұл өтінішті қабылдап, Жәңгір ханның және оның ұрпақтарының патшаның ерекше назарында болатынына кепілдік берілді. Сондай-ақ 1847 жылғы Ішкі Орданы басқару жүйесіндегі өзгерістерге тоқталады. Осы хаттағы ең қызықты деректердің бірі Жәңгірдің ортаншы ұлы Сұлтан Ибрагимнің «Шыңғыс» деген княздік атақпен марапатталуы. «Султанъ Ибрагимъ вышелъ изъ Пажеского корпуса въ 1852 г. съ чиномъ Корнета, въ Л. Гв. Гусарскій Его Величества полкъ Государь Императоръ, удостоивъ возвести его въ Княжеское достоинство, съ наименованіемъ «Чингисомъ», Высочайше повелеть соизволилъ прикомандировать его, подобно распоряженію о его брате, къ Оренбургскому и самарскому Генераль-Губернатору, для приобритенія практическихъ сведеній въ делахъ управленія» [17]. Осы тұста Сақыпкерей мен Сұлтан Ибрагимнің тектеріне «Шыңғыс» атауы берілгенде Ахметкерей мен Ғұбайдоллаға неге берілмеді деген сұрақ туады. Оның жауабын іздеуде мұрағат деректеріне үңілсек, Жәңгір хан көзі тірісінде сұлтан Сақыпкерей Паж корпусына оқуға қабылданғанда «Шыңғыс» деген текті берген. Соның негізінде сұлтан Сақыпкерей корпусы аяқтаған кезде Шыңғыс тегімен бітірген екен. Осы текті туыстық жалғастық ретінде қалған балалары да сақтаған деп хатта жазылған: «Ханъ Джангеръ, при определеніи въ Пажескій Корпусъ старшого своего сына Султана Сахибъ-Гирея, придалъ ему прозваніе Чингисъ по происхожденію отъ Чингисъ-Хана. На семь основаніи Султанъ Сахибъ Гирей, при выпуске изъ Корпуса и при пожалованіи въ Княжеское достоинство, наименованъ Чингисомъ, каковое прозваніе какъ родовое, сохраняли и остальные его братья» [17].

Ал, Жәңгірдің екінші ұлы Сұлтан Ибрагим кадет корпусын корнет шенімен Сұлтан Жәңгір Бөкейұлы тегімен аяқтаған екен. Мемлекеттік мүлік министрі Сұлтанның есіндегі айырмашылықты жою қажеттілігіне байланысты Ибрагим Шыңғыс деп атауды ұсынған: «Между темъ въ Высочайшемъ приказе 13-го Августа 1852 г. о производстве въ Корнете привыпуске изъ Камеръ-Пажей въ Л.Гв. Гусарскій полкъ, второй сынъ Хана Султанъ Ибрагимъ, былъ названъ Султаномъ Джангеръ-Букеевымъ. Министръ Государственныхъ Имуществъ в месте съ соображеніями своими о будущемъ назначеніи Султана Ибрагима, представляль на Высочайшее усмотреніе о необходимости устранить разность въ названіи этого Султана и предполагалъ наименовать его Ибрагимомъ Чингисомъ, о кемъ и войти въ сношеніе съ Военнымъ Министромъ» [17].

1852 жылы Патша бұйрығымен Сұлтан Ибрагимге «Ибрагим Шыңғыс» тегін беру туралы шешім шығарады. Бұл туралы хаттан үзінді: «...1852 г. Высочайшие соизволилъ собственноручно положить следующую резолюцію: «Исполнить, назвавъ Княземъ Ибрагимомъ-Чингисомъ» [17].

Яғни, жоғарыда келтірілген хаттың мазмұнында Жәңгірдің барлық ұрпақтары «Шыңғыс» тегін сақтады деген ақпарат кездескенімен, Ахметкерей мен Ғұбайдоллаға келгенде бұл «Шыңғыс» тегінің патша тарапынан ресми бекітілмегендігін растайды [17]. Сондықтан да ол өзіне және ағасына «Шыңғыс» тегін сұрап, хат жазған.

Патша үкіметі тек ғана 1870 жылы 30 тамызда Ахметкерей Жәңгір Бөкеевке және Сұлтан Ғұбайдолла Жәңгір Бөкеевке «Шыңғыс» тегін беруге шешім шығарды. Мұрағат қоры соны дәлелдейді: «Имею честь сообщить Вашему превосходительству, что Именным Высочайшим указомъ, даннымъ управительствующему Сенату въ 30-й день минувшего Августа, третий сынъ покойного Хана Внутренней Киргизской орды Джангера отставной полковникъ, ауцманъ Ахметъ Гирей Джангеръ Букеевич возведенъ въ Княжеское Российской Империи достоинства, при чемъ въ высочайшемъ указа наименовать по фамилии «Чингисамъ», и ъ, что по высочайшему Его императорского Величества пониманию, предложенному вместе съ сиею управительствующему сенату, брату князя Ахметъ-Гирея Чингиса состоящему при Вашемъ превосходительстве Лейдъ Гвардіи казачьего полка полковнику Султану Габаидулла Джангиряъ Букееву Всемиловейшие дозволено принято фамилию «Чингисъ» [24].

1871 жылы 18 қаңтарда Ғұбайдолланың өз қолымен жазылған Әділет министрлігіне жолдаған хатында мынадай қызықты дерек кездеседі: Ұлы Императордың жоғары рұқсатымен «Шыңғыс» тегін алғанымен, кейін Әкімшілік Сенат жарлығындағы тұжырымдамада келтірілген нақтылықтың жетіспеушілігіне байланысты бұрынғы Сұлтан Жәңгір Бөкеев тегін пайдалану құқығынан айыруы мүмкіндігіне байланысты түсіндіруді талап етеді. Сол себепті Жоғарғы бұйрықты нақтырақ қарастырып, өзін Сұлтан Жәңгір Бөкеев Шыңғысхан деп атауға рұқсат беруді сұраған. Осыған байланысты дерек-дәйек ретінде өтініштің қысқаша нұсқасын келтіре кетсек пе дейміз: «Ись этой редакции Указа можно заключить, что я какъ-бъ лишень теперъ права носитьъ прежнюю мою фамилию Султана Джангера Букеева, которая саменена фамилию Чингисъ, безъ всякихъ объясненій ел родового значения, которое и было именно главнымъ основаниемъ моего ходатайства. Вследствие этого я приемлю смелость утруждать Ваше Сіятельствошоею почтительнейшей просьбой и всепокорнейшие просить не отказать въ распроженіи Вашемъ, если признаете то справедливымъ, къ болеее точному разьясненію последовавшего по всеподданныйшему докладу Вашего Сіятельства Высочайшаго повеленія о разрешеніи мне именоваться Султаномъ Джангеромъ Букеевымъ Чингисъ Ханомъ» [25].

Яғни, Ғұбайдолланың өтініші бойынша патша рұқсатымен «Шыңғыс» тегі берілгенімен, оның оған дейінгі ата-тегі ескерілмей, құжаттарда тек «Ғұбайдолла Шыңғыс» деп жазылса керек. Ал, сұлтанның түпкі негізгі мақсаты арғы атасы Бөкей, өз әкесі Жәңгірді түп-тамыры, ата-бабасын негізге ала отырып, Сұлтан Жәңгір Бөкеев Шыңғыс хан аталуы еді.

Ғұбайдолланың «Шыңғыс» тегін сұрауына байланысты Ресей әкімшілігінің кейбір шенділерінің қарсылық білдіргендерін де мұрағаттан табылған қолжазбалардан көре аламыз. Соның бірінде 1869 жылы Әділет министрлігінің басқарушы мырзасына жолданған хатында «Ғұбайдолла Жәңгір Бөкеевтің ағасы Ахметкерейге хан дәрежесін қалпына келтіруді, өзіне және ағасына «Шыңғыс» тегін қосып беруді сұраған өтініш ұсыныстардың қайта қайталануына рұқсат бермеуіңізді құрметпен сұраймын» деген [26].

Мұндай қарсылық тек «Шыңғыс» тегіне байланысты ғана емес, Бөкей Ордасындағы басқару аппаратына өзгерістер енгізу, Жәңгір хан ұрпақтарының хандық биліктен мүлдем аластатылып, олардың құқықтары мен мүмкіндіктерін шектеу туралы жазылған біраз деректерді көре аламыз. Мысалы, Ішкі Ордада Сақыпкерей мен Ибрагимнің қазасынан кейін, Жәңгірдің ұлдары Ахметкерей мен Ғұбайдоллаға хан билігінің мұрагерлік жолмен берілмеуінде патша үкіметінің «қолдан жасаған» бірнеше себептері бар еді. Оған дәлел ретінде, Ғұбайдолланың өтініші бойынша 1870 жылы 11 наурыздағы генерал-адъютант Н.А. Крыжановскийдің Орынбор генерал-губернаторының басқармасына жазған қорытынды хатын айтуға болады. Мұрағат дерегіне сүйенсек, Император Николай Жәңгірдің үлкен ұлы Сақыпкерейдің қайтыс болуымен байланысты ағасы Лейб-гвардия гусар полкінің корнеті Ибрагим Жәңгір Бөкейге (Шыңғысқа) және оның ұрпақтарына князьдік титул бергені анықталған. Бірақ Мемлекеттік Меншік министрі Орынбор аймағының сол кездегі бастығы генерал-адъютант Перовскийдің Жәңгір хан отбасына байланысты бұйрықтарда, сұлтан Шыңғыстың ағаларының ешқайсысы князьдік титулды мұрагерлікке алу немесе бұл атаққа ұмтылу құқығына ие болатыны айтылмаған. 1865 жылы Сұлтан Ибрагим Шыңғыс қайтыс болып, артында ұрпақ қалдырмады және оның өлімімен байланысты Сұлтан Шыңғыстар әулетінің жалғыз өкілі ретінде бұл князьдік әулет үзілген. Мұрағат дерегінен үзінді келтірсек: «Жәңгір ханның ұлы Ибрагим Бөкеевті княздық мәртебеге көтеру туралы менің бөлімім арқылы жүргізілген хат-хабарлардан мәлім болғандай, оның үлкен ұлы Сахиб Гирай қайтыс болғаннан кейін ол марқұмға император І Николай Павловичтің құрмет көрсеткенін білдім. Марқұмның екінші ағасы, лейб-гвардия гусар полкі, корнет Бөкеев Ибрагим Жәңгірөвке /Шыңғыс/ ұрпақтарымен князьдік титул берілді. Бірақ қазір Мемлекеттік

мүлік министрі, сол кезде Орынбор өлкесінің бастығы болған генерал-адъютант Перовскийге жіберген хатта хан Жәңгірдің басқа мүшелерін орналастыруға қатысты Жоғарғы бұйрықта жоқ екен. Шыңғыс төре князьдік атағын кейін иеленуге немесе осы қадір-қасиетке ұмтылуға құқылы еді. Төре тұқымы Ибраһим Шыңғыс бұл титулдық мәртебенізге қатысты мағынасында, өз артынан ұрпақ қалдырмай 1865 жылы қайтыс болып, кетті және оның қайтыс болуыменен Шыңғыс хандар әулетінің осы тармақтағы жалғыз өкілі ретінде бұл княздық әулет тоқтады» [27].

Сондай-ақ қолжазбада князьдік атақ тек марқұм Сұлтан Шыңғысқа ғана беріліп, полковник Сұлтан Ғұбайдолла Бөкейдің ағасы Ахметкерейдің князьдік титулын сақтау туралы қазіргі өтініші қабылданбауы туралы айтылады: «...Такимъ образомъ, по разсмотреніи помянутой выше переписки, убедясь въ томъ факте, что Княжеское достоинство было Всемилостивейшіе пожаловано лично самому умершему Князю Чингизу, но не всемъ братьямъ его, я съ своей стороны полагалъ бы настоящее ходатайство полковника Султана Губайдуллы Букеева о сохраненіи Княжескаго титула за старшимъ братомъ его Ахметъ–Гиримъ, отклонить» [27]. Оның пікірінше, қазақтарға және империяға бағынышты басқа ұлт өкілдеріне князьдік титулдарды көбірек беру үкімет үшін пайдалы және ыңғайлы емес деп санады. Сонымен қатар, Жәңгір хан мен оның ұрпақтары патша тарапынан қолдау тауып, материалдық жағынан соншалықты қамтамасыз етілгендіктен, Жәңгір хан ұрпақтарының жаңа марапаттарға ұмтылуы орынсыз деп есептеді. Ал, егер Жәңгір ұрпақтарының біреуіне князьдік атақты берген жағдайда, Бөкейден тараған ұрпақтардың, сондай-ақ Ресейге алғаш бағынған Орда хандарының тікелей ұрпақтары, мысалы, Жантөриндер, Баймұхамедовтар т.б., сұлтандардың князьдік титулды сұрауынан қауіптенді [27].

Қорыта айтқанда, Ғұбайдолла Шыңғыс қазақ тарихындағы көрнекті тұлғаның бірі деуге болады. Себебі, оның бүгінгі күнге дейін жеткен рухани мұрасынан XIX ғасырдың бірінші жартысындағы патша үкіметінің қазақ даласындағы жүргізген отаршылдық саясатының әлеуметтік салдарын және қазақ халқын кемсіту, қорлау әрекеттерін көруге болады. Отбасында әке мен анадан алған тектілік тәрбиесі және өз заманындағы оқыған білімділігінің арқасында адам құқығын, яғни азаматтық құқығын қорғауды, сақтауды құжат негізінде дәлелдеген патшаның заңдарын жақсы білетін тұлға ретінде көреміз. Патша үкіметінің заңдарын ел басқару туралы заңдарын жақсы білген білікті тұлға ретінде әулетінің құқығын сақтай білген текті ұрпақ ұлы даланың тарихи тұлғасы ретінде бұл мәселені әлі де жан жақты зерттеу қажет деп санаймыз.

Қорытынды

Біз жоғарыда қарастырған мұрағаттан табылған құжаттар XIX ғасырдың ортасындағы Ресей билігінің Ішкі Орданың хандық билік институтын жою, оны біркелкілендірілген әкімшілік құрылымға ауыстыруға деген ұмтылысын көрсететін және отарлау саясатын түсінуге мүмкіндік беретін құнды тарихи дереккөз болып табылады. Бөкей ордасындағы хандық құрылымы жойылып, Уақытша кеңес құрылады. Орданы Уақытша кеңес 1847—1917 жылдар аралығында биледі. Бұның басты себебі, сол кездегі болған ірі Исатай-Махамбет, Кенесары көтерілістерінен шошыған Ресей империясы Бөкей Ордасын тұншықтыруға мәжбүр болды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система, управления, территориальное устройство в XIX веке / Б.М. Абдрахманова. — Астана, 1989. — 137 с.
- 2 Тлегенова Л.Т. Ел қозғап, шерік жиған Абайдлда хан / Л.Т. Тлегенова // Мәдени мұра. — 2015. — № 2. — Б. 23–27.
- 3 Галиев А.А. Идеология чингизизма в свете теории Э. Хобсбаума «Invention of Traditions». К 750-летию Золотой Орды / А.А. Галиев, А.Ж. Мырзахметова, С.Б. Галиева // Вестн. Караганд. гос. ун-та. Сер. История. Философия. — 2020. — № 2(98). — С. 81–89.
- 4 Мукатаев Г.К. Султан Губайдулла Чингисхан полный генерал от кавалерии: документы и материалы / Г.К. Мукатаев, М.В. Ирхина. — СПб.: Изд-во М.В. Ирхиной, 2003. — 159 с.
- 5 Зиманов С.З. Россия и Букеевское ханство / С.З. Зиманов. — Алматы: Наука, 1982. — 171 с.
- 6 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков / С.З. Зиманов; Академия наук КазССР; Институт философии и права. — Алма-Ата: Изд-во Академии наук КазССР, 1960. — 293 с.
- 7 Казахское дворянство. XIX–начало XX вв: моногр. в документах / отв. ред. Г.С. Султангалиева, сост.: Г.С. Султангалиева, У.Ж. Тулешова. — Алматы: Қазақ университеті, 2020. — 429 с.

- 8 Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств в XVIII–первой четверти XIX вв. — Т. 4. Хан Жангир (1801–1845) / Ж.К. Касымбаев. — Алматы: Наш мир, 2001. — 352 с.
- 9 Сулейменов Б.С. Казахстан в составе России в XVIII–начале XX века: истоки великого содружества / Б.С. Сулейменов, В.Я. Басин; Академия наук КазССР; Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. — Алматы: Изд-во «Наука» КазССР, 1981. — 247 с.
- 10 Бекмаханова Н. Е. Присоединение Центральной Азии к Российской империи в XVIII–XIX вв. / Н.Е. Бекмаханова. — М.: Ин-т рос. истории РАН; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2015. — 244 с.
- 11 Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII–XIX вв. / И.В. Ерофеева. — Алматы: Print-S, 2003. — 178 с.
- 12 Вяткин М.П. Политический кризис и хозяйственный упадок в Малой орде в конце XVIII–начале XIX в. / М.П. Вяткин // Материалы по истории Казахской ССР (1785–1828 гг.). — Т. 4. — М.–Л., 1940.
- 13 Иванов И.С. Хан Джангер, хан Внутренней Киргизской Орды / И.С. Иванов // Букеевской Орде — 200 лет. — Кн. 2. / науч. ред. М. Кулькенов. — Алматы: Олке, 2001. — С. 5–139.
- 14 Почекаев Р.Ю. Губернаторы и ханы. Личностный фактор правовой политики Российской империи в Центральной Азии: XVIII–начало XX в. / Р.Ю. Почекаев. — М.: Изд. дом ВШЭ, 2017. — 384 с.
- 15 История Казахстана в документах и материалах: Альманах. — Вып. 1. — Алматы: LEM, 2011. — 436 с.
- 16 Хасан С. Фатима ханша / С. Хасан // «Айкын» республикалық саяси-қоғамдық газеті. — 2015.
- 17 ГА КО. — Ф. 1705. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 206.
- 18 ГА КО. — Ф. 1705. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 210.
- 19 Казахстан. Национальная энциклопедия. — Т. 2: Г–Й. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. — 557 с.
- 20 Рахым А.Ф. Қазақтан шыққан тұңғыш кавалерия генералы [Электрондық ресурс] / А.Ф. Рахым. — Қолжетімділік тәртібі: <https://ulagat.com/2020/12/23>.
- 21 ГА КО. — Ф. 1705. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 206.
- 22 Нуркеева Л.С. Қырымда қалған Шыңғысхан немесе Ғұбайдолла Жәңгіровтің тарихи бейнесі / Л.С. Нуркеева // «Шежіре тұнған құт–мекен»: Халықаралық ғылыми–практикалық конференция материалдары. — Хан Ордасы, 2016. — Б. 136.
- 23 Аден А. Губайдулла Чингисхан. Хан, лишенный ханства / А. Аден. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/news/show/32226>.
- 24 ГА КО. — Ф. 1705. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 210.
- 25 ГА КО. — Ф. 1705. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 210.
- 26 ГА КО. — Ф. 1705. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 206.
- 27 ГА КО. — Ф. 1705. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 206.

Н.О. Дулатбеков, Г.К. Уалиева

Источники и документы о великом потомке Чингисхана — Губайдулле Жангирулы

Статья посвящена комплексному исследованию общественно-политической жизни казахских степей в начале XIX века. Авторами подробно проанализированы социальные, политические, экономические и культурные последствия после ликвидации традиционной ханской власти Российской империи. Всесторонне дифференцированы причины и последствия отстранения ханской власти Букеевской Орды хана Жангира и его потомков, а также судьба первого казахского генерал-адъютанта Губайдоллы. Его письма императору Российской империи раскрывают характер политики в отношении внутренних дел Казахстана. Данное исследование позволяет глубже понять политическую историю Казахстана XVIII–XIX веков, а также объективно оценить влияние российской колониальной политики на казахское общество.

Ключевые слова: история Казахстана, традиционное казахское общество, Букеевская Орда, ханское управление, реформа, Бокей, Жангир, Фатима, Губайдолла, генерал-адъютант, политическая жизнь, потомки хана, султаны, Чингисхан, колониальная политика.

N.O. Dulatbekov, G.K. Ualiyeva

Sources and documents about Gubaidulla Zhangiruly, a great descendant of Genghis Khan

The article is dedicated to a comprehensive study of the socio-political life in the Kazakh steppes at the beginning of the 19th century. The work thoroughly analyzes the social, political, economic, and cultural consequences following the dismantling of traditional Khanate authority by the Russian Empire. It provides a detailed differentiation of the causes and consequences of the removal of the Khanate authority of the Bukey Horde under Khan Jangir and his descendants, as well as the fate of the first Kazakh General-Adjutant Gubaydolla. His letters to the Emperor of the Russian Empire reveal the nature of the policy regarding internal affairs in Kazakhstan. This research offers a deeper understanding of the political history of Kazakhstan in the 18th and 19th centuries and provides an objective assessment of the impact of Russian colonial policy on Kazakh society.

Keywords: History of Kazakhstan, traditional Kazakh society, Bukeyev Horde, khan administration, reform, Bokey, Zhangir, Fatima, Gubaidollah, adjutant general, political life, descendants of khan, sultans, Genghis Khan, colonial policy.

References

- 1 Abdrakhmanova, B.M. (1989). *Istoriia Kazakhstana: vlast, sistema, upravleniie, territorialnoe ustroistvo v XIX veke* [History of Kazakhstan: power, system, management, territorial organization in the XIX century]. Astana [in Russian].
- 2 Tlegenova, L.T. (2015). El qozgap, sherik zhigan Abaidilda khan [Abaidilda Khan, who moved the year and gathered a companion]. *Madeni mura — Cultural heritage*, 2, 23–27 [in Kazakh].
- 3 Galiev, A.A., Myrzakhmetova, A.Zh., & Galieva, S.B. (2020). Ideologiya chingizizma v svete teorii E. Khobsbauma «Invention of Traditions». K 750-letiiu Zolotoi Ordy [Ideology in the world of Chingizism theory E. Hobsbawm's "Invention of Traditions". 750th anniversary of the Golden Horde]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia — Bulliten of Karaganda university. Series "History. Philosophy"*, 2(98), 81–89 [in Russian].
- 4 Mukataev, G.K., & Irkhina, M.V. (2003). Sultan Gubaidulla Chingiskhan polnyi general ot kavalerii: dokumenty i materialy [Sultan Gubaydullah Genghis Khan full general of cavalry: document and material]. Saint Petersburg: Izdatelstvo M.V. Irkhinoi [in Russian].
- 5 Zimanov, S.Z. (1982). *Rossiia i Bukeevskoe khanstvo* [Russia and the Bukeiv Khanate]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 6 Zimanov, S.Z. (1960). *Politicheskii stroi Kazakhstana kontsa XVIII i pervoi poloviny XIX vekov* [Political structure of Kazakhstan at the end of the 18th and the first half of the 19th centuries]. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 7 (2020). *Kazakhskoe dvorianstvo. XIX — nachalo XX vv: monografiia v dokumentakh* [XIX — beginning of XX century: monograph in documents]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 8 Kasymbaev, Zh.K. (2001). *Gosudarstvennye deiateli kazakhskikh khanstv v XVIII — pervoi chetverti XIX vv. Khan Zhangir (1801–1845)* [State leaders of the Kazakh khanate in the XVIII — the first quarter of the XIX centuries. Vol. 4. Khan Jangir (1801–1845)]. Almaty: Nash mir [in Russian].
- 9 Suleimenov, B.S., & Basin, V.Ya. (1981). *Kazakhstan v sostave Rossii v XVIII — nachale XX veka: istoki velikogo sodruzhestva* [Kazakhstan as part of Russia in the 18th — early 20th centuries: the origins of the great commonwealth]. Almaty: Izdatelstvo «Nauka» Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 10 Bekmakanova, N. E. (2015). *Prisoedinenie Tsentralnoi Azii k Rossiiskoi imperii v XVIII–XIX vv.* [Annexation of Central Asia to the Russian Empire in the XVIII–XIX centuries]. Saint Petersburg: Tsentr gumanitarnykh initsiativ [in Russian].
- 11 Erofeeva, I.V. (2003). *Rodoslovnye kazakhskikh khanov i kozha XVIII–XIX vv.* [Genealogies of Kazakh khans and leather of the 18th–19th centuries]. Almaty: Print-S [in Russian].
- 12 Viatkin, M. P. (1940). *Politicheskii krizis i khoziaistvennyi upadok v Maloi orde v kontse XVIII — nachale XIX vv. Materialy po istorii Kazakhskoi SSR (1785–1828 gg.)* [Political crisis and economic decline in the Little Horde in the late 18th — early 19th centuries. Materials on the history of the Kazakh SSR (1785–1828)]. Moscow–Leningrad, 4 [in Russian].
- 13 Ivanov, I.S. (2001). *Khan Dzhangir, khan Vnutrennei Kirgizskoi Ordy. Bukeevskoi Orde — 200 let* [Khan Dzhangir, Khan of the Inner Kirghiz Horde. The Bukeyev Horde is 200 years old]. Almaty: Olke [in Russian].
- 14 Pochekaev, R.Yu. (2017). *Gubernatory i khany. Lichnostnyi faktor pravovoi politiki Rossiiskoi imperii v Tsentralnoi Azii: XVIII — nachalo XX vv.* [Governors and khans. Personal factor of the legal policy of the Russian Empire in Central Asia: XVIII — early XX centuries]. Moscow: Izdatelskii dom Vyshei shkoly ekonomiki [in Russian].
- 15 (2011). *Istoriia Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: Almanakh* [History of Kazakhstan in documents and materials: Almanac]. Issue 1. Almaty: LEM [in Russian].
- 16 Khasan, S. (2015). *Fatima khansha* [Fatima khansha]. *“Aiqyn” Respublikalyq saiasi-qogamgyq gazetii — “Ayqyn” Republican political and social newspaper* [in Kazakh].

- 17 GA KO [State Archive of Karaganda Region]. F. 1705. Op. 1. D. 5. L. 206 [in Russian].
- 18 GA KO [State Archive of Karaganda Region]. F. 1705. Op. 1. D. 1. L. 210 [in Russian].
- 19 (2005). Kazakhstan. Natsionalnaia entsiklopediia [Kazakhstan. National Encyclopedia]. Vol. 2: G–I. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Russian].
- 20 Rakhym A.G. Qazaqtan shyqqan tungysh kavaleriia generaly [The first cavalry general from Kazakh]. Retrived from <https://ulagat.com/2020/12/23> [in Kazakh].
- 21 GA KO [State Archive of Karaganda Region]. F. 1705. Op. 1. D. 5. L. 206 [in Russian].
- 22 Nurkeeva, L.S. (2016). Qyrymda qalghan Shyngyskhan nemese Gubaidolla Zhangirovtin tarikhi beinesi [Historical image of Genghis Khan or Gubaidolla Dzhangirov who stayed in Crimea]. «Shezhire tungan qut–meken»: *Khalyqaralyq gylymi–praktikalyq konferentsiia materialdary — Proceedings of the international scientific-practical conference “The place where the genealogy is born”*. Khan Ordasy [in Kazakh].
- 23 Aden A. Gubaidulla Chingiskhan. Khan, lishennyi khanstva [Gubaidulla Genghis Khan. Khan deprived of his khanate]. Retrived from <https://e-history.kz/ru/news/show/32226> [in Russian].
- 24 GA KO [State Archive of Karaganda Region]. F. 1705. Op. 1. D. 1. L. 210 [in Russian].
- 25 GA KO [State Archive of Karaganda Region]. F. 1705. Op. 1. D. 1. L. 210 [in Russian].
- 26 GA KO [State Archive of Karaganda Region]. F. 1705. Op. 1. D. 5. L. 206 [in Russian].
- 27 GA KO [State Archive of Karaganda Region]. F. 1705. Op. 1. D. 5. L. 206 (kopii) [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет

Дулатбеков Нұрлан — ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, заң ғылымдарының докторы, профессор, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің Басқарма төрағасы — Ректоры, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0001-7300-1958>;

Уалиева Гүлмира — г.ғ.м., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан тарихы және ҚХА кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0002-9350-0348>.

Information about the authors

Dulatbekov Nurlan — Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Law, Professor, Chairman of the Board — Rector of the E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan;

Ualiyeva Gulmira — Master of humanities, Senior Lecturer at the Department of History of Kazakhstan and the Assembly of Peoples of Kazakhstan, Karaganda, Kazakhstan.

М.В. Шлюпиков¹ *, М.М. Шлюпикова²

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

²Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, Москва, Россия
(E-mail: shlyupikovm@mail.ru; masha.97sh@gmail.com)

Природа и человек древнего мира в исторической концепции Ф. Броделя

Статья посвящена анализу концептуального видения природы и человека древнего мира в исторической теории Фернана Броделя. Авторами показано влияние географических и климатических факторов на исторический процесс в концепции Ф. Броделя. Определено значение факторов рельефа местности и определенных экологических систем на формирование и развитие исторически обусловленных экономических, социальных и политических отношений. На примере развития Франции раскрывается реализация теоретических положений концепции французского ученого о формировании общественно-политических и экономических отношений, начиная с античного периода. Географическое строение, рельеф местности также определяют культурное, экономическое и политическое районирование, региональные различия в рамках единых государственных образований. Показана роль путей сообщения в становлении и развитии античной государственности изначально на Апеннинском полуострове, а в дальнейшем и на большей части территории Западной и Южной Европы. Весьма интересна и продуктивна в научном отношении идея Ф. Броделя о схожести политических трансформаций эпохи эллинизма и ряда современных проектов политической интеграции. Становление в эллинистический период территориальных государств, занявших место прежней модели греческих городов-полисов, имеет немало общих характеристик со становлением единого европейского пространства современности.

Ключевые слова: древний мир, античность, эллинизм, Древний Рим, географические факторы в историческом процессе, политическая интеграция, экономическое районирование, исторические региональные различия, социальная история, экономическая история, школа «Анналов».

Введение

Настоящее тысячами нитей связано с прошлым, которое жаждет остаться. А прошлое через свой многовековой опыт, через повторяемость, через выявление закономерностей предлагает гносеологическую модель, обобщенный идеальный тип для правильного анализа настоящего [1; 11].

Имя Фернана Броделя (Fernand Braudel — фр., 1902–1985) глубоко уважаемо в европейском научном мире. Признанный лидер второго поколения французской школы «Анналов», продолживший разработку проблем экономической и социальной истории, начатую М. Блоком и Л. Февром, Ф. Бродель стал автором оригинальной концепции «глобальной истории», эшелонированной, с разными скоростями исторического развития, направленной «вглубь» изучаемого явления. Его творческий призыв двигаться от «событийной истории» к «структурам повседневности», к почти «неподвижной истории» за прошедшие десятилетия не потерял своей актуальности. Человек — творец истории, но он же сам «продукт» географии, «среды», которая часто определяет способ и средства добывания пищи, технику, материальные средства, одежду, жилища, транспорт, образ жизни, общественные отношения, форму власти, характер законов и социально-политических институтов, культуру, науку, религию [2]. Отдельные проблемы исторических исследований знаменитого французского учёного уже были в сфере нашего научного интереса [3].

Ф. Бродель поддерживает учёных, которые расширяют хронологические рамки и всматриваются в глубокие структуры социальной деятельности. Трудно согласиться с мнением экономиста и социолога Р. Фоссазра, который фрагментирует историю Франции: «Галлия (...) почти ничем не связана с нашей страной, которая не всплыла откуда-то из глубины веков, но явилась плотью от плоти самой истории» [4; 8–9]. История пронизывает века, мифологическое и реальное переплетено, сельская Франция формировалась, «дышала полной грудью», кормила себя и округу уже тридцать веков назад. Галлия географически и экономически очертила территории, где позднее взрастёт Франция.

* Автор-корреспондент. E-mail: shlyupikovm@mail.ru

Древняя и средневековая история Франции — своего рода экспериментальная модель для межпространственных и межвременных сравнений, которые обеспечивают возможность выявить связи, тенденции, закономерности, что позволяет считать историю ретроспективной социологией. Прошлое и современность разорваны временными рамками, между которыми непреодолимые барьеры, в виде горных массивов, холмов, разломов, трещин, быстрых и полноводных рек. Прошлое, по мнению Ф. Броделя, тем не менее, входит в нашу жизнь [4; 12].

География помогает человеку многопланово. Для Броделя география — шанс лучше познать историческое наследие Франции. Территория — историческая реальность. Современные ландшафты природный слепок прошлого [4; 19]. Экосистема, среда, земля, окружение — всё это становится заслуженным объектом изучения, не менее важным, чем традиционные исторические источники.

Сплачиванию Франции, считает Ф. Бродель, благоприятствовало её пространство, природа и география этого пространства. Франция — регион сельских дорог, деревушек, «мозаика пейзажей». Эта разница была более наглядна в прошлом, когда всюду преобладали местные привилегии, местные диалекты, народные сказания, легенды и мифы, типичные виды построек (из самана, дерева, камней, лавы, кирпичей) и костюмы [4; 20].

Жилые постройки также возводились в разных регионах по-разному: в каждой местности свой особняк, другими словами, свой тип жилых помещений [4; 23]. Жан Жиано утверждал, что ему трудно охарактеризовать своих земляков-крестьян, не описав их местных ландшафтов, ибо крестьяне сливаются с этими ландшафтами в одно целое. На горных массивах Прованса или на равнине, всюду живут люди, чья деятельность осуществляется в сочетании с окружающей средой, лесом, полями и пчёлами, с холмами, овцами, козами, быками и конями [4; 24].

Методы и материалы

Какова источниковедческая база исторических исследований Ф. Броделя? Насколько он был точен в анализе разнообразных письменных источников и данных географии, климатологии, статистики, археологии, топонимики, ономастики? Наверное, мы не первые, кто задаёт вопросы, постановка которых очевидна для любого профессионального исторического исследования.

Нас интересуют, в первую очередь, методы историописания Ф. Броделя, то, как историк использует в своих научных интерпретациях, в построении концептуальных схем развития древнего мира, взаимодействия человека и природы фактические данные, почерпнутые из разных источников, в том числе корреляции собственных наблюдений географических ландшафтов региона Средиземноморья, этнографических данных.

Наш историографический анализ направлен, в первую очередь, на то, как строится его концепция взаимодействия человека древнего мира и природы, насколько она обоснована или фактически уязвима, является ли она самостоятельной или служит лишь вспомогательной конструкцией некоей общей концепции «глобальной истории» с очевидным креном в сторону вестернизации или географической детерминации важных исторических процессов. Найти адекватные ответы на эти вопросы нам поможет тщательный анализ научных произведений Фернана Броделя, ставших широко известными и переведёнными на многие языки.

Результаты и обсуждение

Единой Франции нет, надо говорить о многих Франциях, заявляет Бродель. Горы Юра, их лесные склоны и луга в долинах на востоке, — с некоторым единообразием климата и почв, сельскохозяйственных культур, деревень и городков [4; 27]. Прованс обладает особыми климатическими условиями, небом, южными деревьями и травами, огромными пустошами. Сказывалось долговременное совместное природно-климатическое воздействие Средиземноморья, Роны и Альпийского горного массива. Горные ландшафты Прованса — это столетние сосновые и дубовые леса, маки, вечнозеленые кустарники и многолетние травы на каменистых сухих склонах приморских Альп.

В своих работах Ф. Бродель неоднократно затрагивает проблему леса, его влияния на жизнь средневековой Франции, эффективное использование его ресурсов. Дубовые заросли на склонах гор — типичная картина средневековой Франции: «дровосеки рубят лес, обжигальщики извести собирают хворост для печей, где печётся хлеб и обжигается известь, женщины, вооруженные деревянными молотками, обивают с веток кору, угольщики распиливают эти голые ветки, возчики доставляют кору на дубильные мельницы» [4; 28–29]. Технологические секреты этих сельских ремесел, по мнению Ф. Броделя, не изменялись столетиями.

Во Франции наличествуют несколько главных типов рельефа: древние массивы, осадочные равнины, горные цепи. Дополнительные отличия создаёт, по мнению Ф. Броделя, климат: континентальный — на востоке; океанический — на побережье Атлантики и в прилегающих местностях; средиземноморский — на юго-востоке Франции, прикрытым приморскими Альпами [4; 42].

Многое зависит, по мнению Ф. Броделя, от сочетания рельефа, климата и почвы: тип жилища, характер земледелия, еда, образ жизни, средства передвижения, источники энергии [4; 43]. К удачному сравнению Пьера Дефонтена (Deffontaines P. 1959), что Франция — «плод битвы климата с растительностью», Бродель добавляет — «битвы рельефов, почв и, в довершение всего, битвы прошедших эпох, нажитого в течение столетий опыта» [4; 43].

Основное климатическое разделение Франции — разделение между севером и югом, которое наглядно выражает, по мнению Ф. Броделя, северная граница распространения южных теплолюбивых растений: винограда, оливковых, каштановых, фиговых деревьев и кукурузы [4; 43].

Особое внимание Бродель уделяет феномену пространства в истории древней цивилизации. Древняя Франция, по Броделю, безмерное пространство, негодное для торговых переходов на дальние расстояния, трудно контролируемое, дикое и опасное [4; 89]. Античное пространство было как бы растянутым: провинции, области, городки, сёла и деревни, законы, культуры, диалекты, традиционные обычаи существовали раздельно, изолированно одни от других [4; 94].

Бедность почвы вынуждает людей поселиться, по мнению Ф. Броделя, дальше друг от друга, в пределах сельскохозяйственной недосыгаемости [4; 112]. Хутора, заимки и одинокие фермы, деревни, городки — это, считает Ф. Бродель, давние, проверенные социальным общежитием виды объединения людей, в которых выражается славная история государства, его исторического движения и социальной динамики [4; 113].

Повсеместно вырисовывалась похожая по модели ситуация: обрабатываемые поля двигались на ближайшие новины, а леса противостояли заброшенным, бедным землям. Новины (целина, ещё не обработанная земля), в трактовке Ф. Броделя, это примерно то, что латиняне обозначали *saltus* — лесистое место, лесной выгон, в противоположность пашне (*ager*) [4; 116].

Ранее участки пашни, которые по разным причинам не обрабатывались несколько лет подряд, так называемые залежи, несмотря на их неприглядный вид, приносили, по мнению Ф. Броделя, значимый доход. То же самое Бродель относит и к лесам: «здесь можно было заниматься «собираТЕЛЬСТВОМ», здесь паслись стада; под ветвями дубов и буков кормились желудями и шишками свиньи; вообще все животные — овцы, быки, кони — долгие месяцы совершенно свободно бродили по залежам, ландам и лесам, ведя жизнь почти дикую» [4; 118].

В древней и средневековой Франции диких зверей было достаточно много: олени, косули, волки, и только охота могла защитить урожай от их набегов и потрав [4; 119]. Лес, «драгоценнейшее из благ», цитирует Бродель Дорника (F. Dornic, 1955). Лес традиционно сильный экономический фактор: использовался в качестве пастбища, листья дуба и вяза, собранные в лесу крестьянами, шли на корм скоту, когда недоставало сена, буковые листья — на подстилки, сухостой или листья самшита использовались для удобрения земли. Лес, продолжал Ф. Бродель, широко и продуктивно использовался в качестве хвороста для обогрева жилья, кухни [4; 120]. Подавляющее число сельских жителей освоили необходимое ремесло лесоруба, так как перед началом каждой холодной зимы все трудоспособные мужчины, женщины, подростки деревни уходили в лес — валить деревья, срезать ветки, набирать хворост, жёлуди, листья.

Античный человек, по мнению Броделя, был крепче связан с окружающим его лесом, знал его, жил им, изменял его облик. Лес — божественный и природный дар, но людям было свойственно молча, упорно, настойчиво отбирать у леса его богатства, как свои. «Человек властно подчиняет себе лес» [4; 121]. Леса Франции сохраняли от полного исчезновения, по мнению Ф. Броделя, сложный рельеф, нехватка удобных дорог и транспорта, что принуждало использовать богатства леса непосредственно на месте, в ближайших деревнях и городках. Каждый большой лесной массив, несмотря на особенности ландшафта, в историческом видении Броделя, был практически окружен стройными рядами деревень, которые беспощадно отбирали у леса его богатства, в расчете не только для личного пользования, но и для обмена, или продажи [4; 121].

Лес, по мнению Ф. Броделя, был ещё и *миром наизнанку*, местом, которое было прекрасно обжито разбойниками с большой дороги, закоренелыми и находящимися в розыске бандитами, всевозможными пауперами, маргиналами и изгоями. В густых, мрачных лесах «рыскали грабители», безопасность путешественников и их имущества постоянно находилась под серьёзной угрозой [4; 121].

Лес, окружающий сплошной массой деревни, рассуждает Бродель, являлся природной защитой для всех людей, преступивших закон, или установленный королевскими властями порядок. Однако во время тяжелых испытаний, прямых военных действий, затрагивающих данную территорию лес был надёжным укрытием, спасением для слабых, жители массово укрывались в леса, когда деревням реально угрожала вражеская сторона и мародёры-грабители [4; 123]. Другой тип беглых, который выделяет Бродель, — это нищие, бродяги, бедняки, пауперы, которые искали приют на стыке между деревенскими землями и лесом.

Своеобразие территориального пространства Франции заключается в том, что здесь сдвигаются юг и север, восток и запад, Средиземное море и океан. Возможно, в этом выражена главная особенность географической сущности Франции [4; 232].

Торговый путь по Гаронне, который насыщенно использовался ещё в античное время, старый маршрут из Ла-Рошели в Ним сближали Атлантику с Средиземным морем. Торговля по Роне преобладала, потому, что от Средиземного моря она вела к городским рынкам Северной Европы. Такое положение сформировалось издавна [4; 233]. Водные маршруты по Соне, Луаре, Сене и её притокам, по Рейну и Мозелю, соединяли далёкие области Франции убедительными связями торговых коммуникаций.

На стыке водных путей контакты обслуживались перевозками на лошадях, телегах или вьючных животных — через возвышенности Центрального массива из Лиона к Луаре; через Дижон, от Соны к Сене; через Бургундские ворота от Соны к Рейну. Водные и сухопутные маршруты создали разветвлённую сеть, от которой зависело социально-экономическое освоение всего пространства Франции. Благодаря римским дорогам, утверждает Бродель, эта территория вместе с экономическими возможностями Галлии стала доступным объектом «колониального» выкачивания материальных богатств. Для римских легионов преобладающим было восточное направление сети дорог, которое прямо выводило на границу с Германией на Рейне, или же через Булонь развивать торговые контакты с Британскими островами.

Видал де ла Блаш одним из первых указал на значение этого маршрута, объединившего всю Францию. «Уже в глубокой древности на нашей территории стало сказываться влияние близко подступающих друг к другу Средиземного и Северного морей. Географически это влияние выражается и закрепляется в дорогах, дальних линиях сообщения. Торговая ось всей Франции, исходящая из Прованса и заканчивавшаяся в Англии или Фландрии, отличается замечательной устойчивостью» [4; 234].

Доставки и складирование различных товаров, грузов на берегах Роны, местная торговля дали прекрасный шанс подняться и укрепить целому ряду небольших городов, которые при благоприятных исторических условиях достигали настоящего расцвета.

Во времена римской империи «французский перешеек», считает Ф. Бродель, представлял один из основных торговых путей, своего рода связку, но служил он в большей мере интересам Рима — ту сеть длинных дорог, городов и деревень, что возникла по инициативе империи в междуречье Мозеля и Рейна. «Перешеек» географически позиционировался как граница Галлии, лишь косвенно затрагивая важные интересы региона. Лион, многими производственными и торговыми условиями был связан с Италией, Лигурией, Средиземноморьем в целом, Западной и Северной Галлией, стал в римскую эпоху базой всех торговых коммуникаций; это была важная часть римской военной логистики, благодаря которой римские войска выдвигались на восточный пограничный рубеж вдоль Рейна. Лион стал местом слияния больших римских дорог, которые служили политическим и торговым целям Римского государства и направлявшихся к германским землям, к Средиземному морю, в Галлию. Лион, заявляет Бродель, стал по существу колониальной столицей, предназначенной для охраны и эксплуатации завоеванных земель [4; 242].

Торговые связи по линии Рона — Сона активно развивались с времён античности и благодаря этому в пределах её досягаемости сложилась крепкая сеть городов, городков, торговых местечек, ярмарок: Бургундия, Лион, Валанс [4; 244]. Так называемый «французский перешеек», по мнению Ф. Броделя, являлся не самым удобным транспортным перевалом Европы и, если не считать римскую эпоху, никогда и не был самым загруженным и эффективным [4; 245].

Историческая судьба Лиона, по мнению Ф. Броделя, во многом определялась характером и структурой международных связей, силовыми возможностями власти и управления, перспективы социально-экономической динамики города прямо зависели от внешнего фактора; Лион требовал продуктивной помощи извне. Римляне, подчинив Галлию, создали этот форпост своего влияния в регио-

не — Лион на территории с малым количеством населения, которой объективно было невозможно противостоять Риму без крепких союзников, в одиночку. Лион постепенно превратился в центр экономической эксплуатации Галлии Римской империей [4; 255].

Необходимо учитывать комплексное значение «французского перешейка», считает Ф. Бродель, и, как маршрут продвижения многонациональной культуры Европы [4; 264].

Демографический избыток имел место уже к началу краха римской Галлии, и, возможно, потому римские порядки получают исторический шанс закрепиться в этом регионе. Иль-де-Франс и соседние с ним провинции послужат в будущем географическим и демографическим фундаментом для большой международной экспансии, произведённой Каролингами [4; 266–267].

Через обширное пространство Галлии, утверждает Ф. Бродель, шли два миграционных потока — один со стороны Средиземного моря, другой — из территории Центральной Европы. Таким образом, интенсивно формировалась Прото-Франция — Галлия. Образовалась первоначальная совокупность территории, которая выполнит роль базы для будущего единства [4; 268].

Представляет научный интерес определение так называемых «естественных границ» — крайних контуров прежней Галлии, послужившей пространственной моделью будущей Франции, то есть границ по Альпам, Средиземному морю, Пиренеям, Атлантике, Ла-Маншу, Северному морю, Рейну. В античности, утверждает Бродель, эти границы были определены, и впоследствии, под господством меровингских и каролингских сюзеренов, Галлия продолжала историческое существование в тех же самых широких границах. Галлия удерживала их суверенность в Пиренеях (и даже увеличила свои территориальные владения посредством Испанской марки), в Альпах и в Италии (захват Карлом Великим лангобардской Италии), вдоль Рейна и по своим протяженным морским побережьям. Таким образом, Галлии на протяжении столетий удавалось удерживать своё территориальное единство, а тем временем это пространство крепко связалось с историей Франции, в её границах диффузно перемешались этносы и цивилизации [4; 279].

Стало аксиомой, что непосредственной целью внешней политики Франции в долговременной перспективе является достижение конечных пределов Галлии, её «естественных границ». Однако Галлия, по мнению Ф. Броделя, продолжительное время находилась вне исторического контекста Франции, полностью игнорировалась.

Историки средневековья преподносили историю Франции как хаотичное смешение хроник королевских деяний. Для французов средних веков, утверждает Бродель, не существовало схемы: «наши предки — галлы», история Франции выводилась с франкского завоевания. «Люди даже не задавались вопросом, кто жил в Галлии до франков... или, вернее, отвечали — римляне». И только Этьенн Пакье первым заявил (в 1560 г.), что историю Галлии и её жителей можно составить, изучая записи Цезаря. Галлы после этого и стали составной частью истории Франции [4; 280].

Недостаточно зная о Галлии, трудно было определить её естественные пределы — то есть границы Галлии. Карл VII (XV в.) заявил, что Франция уже давно лишена своих естественных границ, доходивших ранее до Рейна, и настало время утвердить над этими территориями власть французского короля, по праву и обычаю Франции. Из данного утверждения, безусловно, следовало, что предшественниками были правители Франкской державы — Хлодвиг Мервей и, в особенности, император Карл Великий. Французская монархия, защищая своё наследственное право, основывалась не столько на понятии естественных границ древней Галлии, сколько на исторической памяти о силе и военном могуществе франкского королевства, и империи Карла Великого.

Жак Лебон (XVII в.): «Из Рейна пить Париж хотел — то был бы Галлии предел» («Галлия» означает здесь «Франция», «новая Галлия»). Ясные внешнеполитические ориентиры отражены в политическом завещании кардинала Ришелье. «Целью моего правления — было возратить Франции те рубежи, что определила ей природа... дабы Франция совпала с Галлией и всюду, где была древняя Галлия, простиралась бы Галлия новая» [4; 283].

Используя данные исторические и археологические находки, данные топонимики, а также аэрофотосъёмки, Р. Спеклен изобразил картографическую модель укрепленной границы, которая делила Галлию на две части. Созданная, возможно, ещё в древние времена италиками для защиты от воинственных кельтов, укрепленная Римом в IV веке, когда Галлии грозили нашествия варваров, граница и земля эта сделалась впоследствии, в VI–VII веках, свободной маркой [4; 79].

В I тыс. до н.э. началось активное проникновение виноградников и оливковых деревьев с восточного в западный сектор моря. Климатические условия Средиземноморья способствовали быстрому произрастанию кустарников. Зато его климат, по мнению Ф. Броделя, скорее препятствует рас-

пространению настоящих лесов и обычных деревьев. Он, по крайней мере, утверждает учёный, не способствует их адаптации в этой экологической нише. «Люди очень рано начали своё наступление на леса, бывшие изначально неотъемлемой частью средиземноморского пейзажа, и слишком активно занялись их истреблением. На месте этих лесов, которые восстановились лишь частично, появились пустоши и заросли кустарника. Таким образом, по сравнению с европейским Севером, Средиземноморье очень рано утратило свой естественный растительный покров», — утверждает Ф. Бродель [5; 333].

Миры-экономики, различные общества, цивилизации, государства и даже империи существовали на протяжении долгого исторического периода. Античная Финикия, по мнению Броделя, была в сравнении с большими империями как бы моделью мира-экономики. Схожим образом, как Карфаген в лучшие периоды своего военного могущества, политического и социально-экономического превосходства, и доминирования в средиземноморском регионе. Эллинистические цивилизации действовали по разработанным моделям: экономика, политика, идеология, территориальная, экономическая и культурно-идеологическая экспансия. Китай, который действовал аналогичным образом, несмотря на разделяющие пространства, смог овладеть огромными близлежащими территориями, включив их в орбиту своего влияния: Кореей, Японией, Индонезией, Вьетнамом, Тибетом, Монголией. Индия ещё раньше сумела освоить в своих интересах Индийский океан и превратила его в своего рода Внутреннее море, от берегов Индонезии до Африки [1; 16–17].

Экономика Римской империи, её товары и люди, деньги и право, культурные образцы, тем не менее, успешно проникали через линию Рейна и Дуная или в направлении восточных обществ, вплоть до Красного моря и Индийского океана; по утверждению Плиния Старшего, римская экономика имела ежегодное отрицательное торговое сальдо с Дальним Востоком 100 млн. сестерциев. Нумизматы находят древнеримские монеты часто в Индии до сих пор [1; 17].

Общей закономерностью, по мнению Ф. Броделя, является то, что пределы миров-экономик античности были мало оживлёнными, инертными, застывшими, почти брошенными. Пустые, ничейные земли, безграничные моря, суровые горные хребты и глубокие впадины, речные долины, безводные пустыни выступали труднопреодолимой природной защитой.

На суше и вдоль больших рек веками создавались сообщества локальных и региональных рынков, торговых местечек, факторий, перевалочных и ремонтных баз. Даже притесняемый империей, которая давила на него, меркантильно, завистливо игнорировала специфические потребности разных своих провинций, мир-экономика, считает Ф. Бродель, угнетаемый, мелочно контролируемый, мог существовать и развиваться с удивительными для него моментами выхода за имперские границы: римские подданные вели активную торговлю в бассейне Красного моря и его побережий, Индийском океане и сопредельных водах; армянские купцы из Ирана, осуществляли свою торговую, посредническую и финансовую деятельность в разных уголках известного мира, китайские торговцы динамично и усердно осваивали морские порты островов Индонезии.

Европейские регионы смогли, утверждает Ф. Бродель, избавиться от жёсткого экономического давления структурами имперского типа. Римская империя не совпадала с европейскими границами. Империи Каролингов и Оттонов были не способны экономически освоить европейский субконтинент, который после многочисленных исторических коллизий пребывал в экономическом, социальном, политическом и культурно-идеологическом коллапсе.

Культуры, или цивилизации, по выражению Броделя, тоже были структурами, которые объединяли разобщённые территории и географические пространства, на тех же базовых, универсальных принципах, что и экономики. Культура происходила из забытого прошлого, которое превосходило саму по себе долговременность миров-экономик [1; 60]. Культура — самый старый элемент истории человечества: экономические системы и модели менялись, политические институты разваливались, социумы чередовались друг за другом, но цивилизация, как самый стойкий элемент, двигалась дальше по своему историческому пути. Римская империя рухнула в V веке н.э., но институт римско-католической церкви, по мнению Ф. Броделя, по существу продолжает его до настоящего времени.

Культура тесно связана с обществом, политикой, экономикой, диффузным продвижением вширь и вглубь сопредельных территорий. Барьеры по Рейну и Дунаю были культурными преградами по преимуществу: с одной стороны — Европа с христианским благочестием, с другой — чуждая, непонятная и поэтому опасная «христианская периферия». Это был древний *limes* Римской империи, граница силы империи, требующей физической защиты и географических очертаний [1; 61].

Европа совершала экспансию, двигалась вширь со всем её пространством, экономическим, политическим, социокультурным, религиозным, а также и с её прошлым; включая также разнообразные модели проникновения и грабительских захватов, которые имели место вслед за разрушительными вторжениями варваров V в. Границы империи ослабли, обмякли, «потрескались» в местах наибольшего давления и напряжения, стали проницаемы и почти легко и безнаказанно преодолимы — в направлении германских и восточноевропейских земель, Северной Европы, Британии, частью уже поверженных римским оружием. Были обжиты, экономически освоены морские акватории бассейнов Балтики, Северного и Ирландского морей, Бискайского залива, вод Ла-Манша. Западная европейская цивилизация, по мнению Ф. Броделя, предприняла попытку выйти за границы сфер влияния Римской империи, которая, несмотря на своё военное могущество, свои корабли, стоявшие в Булони и в устье Соммы, оказывала слишком слабое влияние на этот морской мир. Балтийский бассейн давал Риму недостаточно, потребности росли, а материальная и финансовая отдача не соответствовала экономическим ожиданиям. «Римлянам Балтика давала лишь немного амбры», — писал Ф. Бродель.

На южном направлении главной задачей стало установление военного, а затем экономического контроля за торговыми, транспортными коммуникациями Средиземного моря, силовое изъятие у мусульманского мира и у Византии рычагов влияния на южных морях, портах, рынках. Такая традиционная политика морского господства представляла, утверждает Бродель, главный смысл существования Римской цивилизации, душу империи во всей её глубине, этот «пруд посреди сада», был вновь заполнен римскими кораблями и торговцами. Это явилось, по мнению французского учёного, одним из стимулов крестового движения на Восток, настоящей военной, грабительской колонизации западных европейцев, принесшей разорение, упадок, жизненную катастрофу целым поколениям народов Ближнего Востока и Северной Африки [1; 88].

Европа лучше развивалась, крепла, богатела, прирастала новыми городами, портами, пашнями, когда она занималась сама собой, а не колонизацией и ограблением чужих территорий. Прав Арчибальд Льюис (1958), считает Бродель, когда пишет, что «самой важной из границ европейской экспансии была внутренняя граница леса, болот, ланд» [1; 89]. Слабо освоенные, малозаселённые пространства Большой Европы, по мнению Ф. Броделя, отступали перед крестьянами, распахивавшими целину, осваивались, стремились быть быстрее обработанными; сельские труженики, жители малых городков технически осваивали передаточные и водяные колёса, ветряные мельницы; устанавливались логистические контакты между областями, ломались «перегородки»; вырастали или воссоздавались на пересечении торговых дорог, у речных переправ, удобных бухт, крепостей, крупных поместий многочисленные города [1; 89]. Древний мир имел частью свободные города, полисы, эллинские города-государства, которые были открыты для сельского населения близлежащих деревень и хуторов, доступные их присутствию и их торговой и ремесленной деятельности.

«Большая часть крупных городов Италии, Франции, прирейнской Германии, придунайской Австрии возникли до нашей эры», — писал известный бельгийский историк античности и европейского средневековья Анри Пиренн, и с чьим мнением соглашается Фернан Бродель.

На своих северных и западных рубежах Англия выходила на труднодоступные горные массивы, плато, главным образом пастушеские, бедные, мало населённые, притом варварские, кельтские, чаще всего чуждые и враждебные английской культуре. Установить своё цивилизационное доминирование, политическое, экономическое, культурное господство — это был, по мнению Ф. Броделя, обязательный процесс внутренней истории Британии, задача, которая могла быть эффективно и успешно решена только силовыми методами, огнём, мечом, выдавливанием на ландшафтную периферию [1; 378].

Индия в течение столетий была, по меткому выражению Броделя, добычей денежной экономики, её несчастной жертвой, частью из-за своих тесных экономических контактов с миром Средиземного моря, со времён античности активно используя деньги, которые он в некотором роде создал и распространил в далёкие азиатские регионы. По спорному, для Броделя, утверждению Л. Джайна (1929), Индия, возможно, имела финансистов уже в VI веке до н.э., в целом — за сто лет до времён Перикла. По крайней мере денежная экономика, финансовые операции получили, считает французский учёный, большое распространение в Индии задолго до Делийского султаната [1; 513].

Индия при своём экономическом и политическом проникновении на Восток могла, утверждает Ф. Бродель, адекватно и эффективно отвечать на Вызовы, которые объективно возникали при количественно и качественно возросших контактах с Западом, то есть Средиземноморьем. Дилемма Евро-

па — Индия, очень старая, производительная во всех отношениях, — не была ли она одной из важных особенностей системы античного прошлого мира? — задаётся вопросом Ф. Бродель.

Выводы

Современность нас предупреждает: всякая производственная революция, экономический и технологический рост — это соединение, некое «множество», симбиоз движений, некая «последовательность». Подходящий пример в исторической реконструкции Фернана Броделя — это эллинистический Египет. В Александрии между 100 и 50 гг. до н.э., за многие столетия до промышленного переворота, произошло явление пара. Изобретатель Герон создал тогда новое техническое устройство — золипил, в определённом роде паровую турбину — технический макет, приводивший, однако, в движение механизм, способный дистанционно открывать и закрывать массивные двери религиозного храма. Это изобретение, по мнению французского учёного, было подготовлено: всасывающим и нагнетательным насосами, инструментами, предтечами современных термометра и теодолита, боевыми машинами, использующими сжатие или расширение воздуха, или силу мощных пружин. Античная Александрия стала настоящим центром технической мысли. В эллинистический период там развернулись разные революции: научная, технологическая, культурная, торговая (Евклид, Птолемей-астроном, Эратосфен), Дикеарх (III в. до н. э.) — первый географ, определивший на карте линию широты, которая проходила бы от Гибралтарского пролива до Тихого океана [1; 360].

Мир эллинизма родился благодаря завоеваниям Александра Македонского, где территориальные государства (такие как Египет и Сирия) заняли, по утверждению Ф. Броделя, место проверенной модели греческих городов-полисов. Это трансформация, которая напоминает в своих основных чертах становление современной Европы.

Однако все научные старания александрийских учёных не были востребованы, остались играми ума, научными фантазиями, не реализовались в производстве, не сделали труд людей легче, а жизнь богаче и свободнее. Вина за это, считает Бродель, лежит, безусловно, на рабстве, которое дало древнему миру весьма доступную для эксплуатации, дешёвую по своей стоимости, психологически покорную рабочую силу, в какой он страстно нуждался. Эллинистическое общество упустило свой исторический шанс, не воспользовалось достижениями античных изобретателей, утверждает Ф. Бродель [1; 560].

Определённую долю исторической ответственности за это Ф. Бродель отводит римскому завоеванию, которое произошло вслед за этими техническими находками и было слишком занято военными, фискальными, политическими аспектами своего господства. Эллинистическая экономика и социум, по мнению Ф. Броделя, были повернуты в мир, пользовались открывавшимися потенциальными возможностями античной глобализации. Римская империя же, к сожалению, закрылась в границах Средиземноморья и, сокрушив своего главного торгового конкурента — Карфаген, подчинив Грецию, Египет и Ближний Восток, закрыла наглухо проходы в азиатский и африканский миры, сузила горизонты своего экономического, политического и культурного проникновения. Бродель предлагает только гадать — была ли альтернатива исторической судьбе, одержи верх в своей трагической борьбе, экзистенциальном противостоянии с Римом Антоний и Клеопатра.

Ранний капитализм, делает вывод Ф. Бродель, зримо проявляется в самом начале глобальной истории, последовательно набирает силу и укрепляется в течение долгого времени. Когда в начале новой эры Индия поработила Индонезию или, по крайней мере, туда экономически входила, когда Рим контролировал в своей имперской власти огромные пространства, больше чем весь Средиземноморский мир, когда в IX веке Китай создал бумажные деньги, когда так называемый коллективный Запад — агрессивные феодальные страны Европы, в своём внешне религиозном рвении в XI–XIII века отвоевывал своё *Mediterranean mare*, убивая иноверцев, захватывая их имущество, земли, когда в XVI веке, с великих географических открытий, «вскрыв глобальное пространство», обозначились контуры транснационального мирового рынка — тогда, по мнению Фернана Броделя, фактически берёт своё начало знаменитая «биография капитала» [1; 641].

Список литературы

- 1 Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV–XVIII вв. — Т. 3. Время мира / Ф. Бродель. — М.: Прогресс, 1992. — 679 с.

2 Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV–XVIII вв. — Т.1. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. — М.: Прогресс, 1986. — 624 с.

3 Шлюпиков М.В. Современная западная историческая мысль в историографии СССР и СНГ / М.В. Шлюпиков // Исторические и историографические проблемы всеобщей истории: сб. науч. тр., межвуз. — Караганда: Изд. Караганд. гос. ун-та, 1995. — С. 3–42.; Шлюпиков М.В. Французская историческая школа «Анналов» в историографии СССР и СНГ / М.В. Шлюпиков // Всемирная история в канун XXI века: методология, историография и источниковедение. — Караганда: Изд. Караганд. гос. ун-та, 1996. — С. 59–78.

4 Бродель Ф. Что такое Франция? — Кн.1. Пространство и история / Ф. Бродель. — М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. — 406 с.

5 Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: [В 3 ч.]. — Ч. 1. Роль среды / Ф. Бродель. — М.: Языки славянской культуры, 2002. — 496 с.

М.В. Шлюпиков, М.М. Шлюпикова

Ф. Бродельдің тарихи тұжырымдамасындағы ежелгі әлемнің табиғаты мен адамы

Мақала Фернан Бродельдің тарихи теориясындағы ежелгі әлемнің табиғаты мен адамының тұжырымдамалық көзқарасын талдауға арналған. Авторлар Ф. Бродель тұжырымдамасындағы тарихи процеске географиялық және климаттық факторлардың әсерін көрсетеді. Жер бедері факторларының және белгілі бір экологиялық жүйелердің тарихи негізделген экономикалық, әлеуметтік және саяси қатынастарды қалыптастыру мен дамытудағы маңызы анықталды. Францияның даму мысалында француз ғалымының ежелгі кезеңнен бастап қоғамдық-саяси және экономикалық қатынастарды қалыптастыру тұжырымдамасының теориялық ережелерін іске асыруы ашылған. Географиялық құрылымы, жер бедері бірыңғай мемлекеттік құрылымдар шеңберіндегі мәдени, экономикалық және саяси аудандастыруды, аймақтық айырмашылықтарды да айқындайды. Ежелгі мемлекеттіліктің қалыптасуы мен дамуындағы байланыс жолдарының рөлі бастапқыда Апеннин түбегінде, содан кейін Батыс және Оңтүстік Еуропаның көп бөлігінде көрсетілген. Ф. Бродельдің эллинизм дәуіріндегі саяси өзгерістердің ұқсастығы және саяси интеграцияның бірқатар заманауи жобалары туралы идеясы ғылыми тұрғыдан өте қызықты және нәтижелі. Эллинистік кезеңде грек полис-қалаларының бұрынғы моделі орын алған аумақтық мемлекеттердің қалыптасуы қазіргі заманғы біртұтас еуропалық кеңістіктің қалыптасуымен көптеген ортақ сипаттамаларға ие.

Кілт сөздер: ежелгі әлем, ежелгі дәуір, эллинизм, Ежелгі Рим, тарихи процескегі географиялық факторлар, саяси интеграция, экономикалық аудандастыру, тарихи аймақтық айырмашылықтар, әлеуметтік тарих, экономикалық тарих, «Жылнамалар» мектебі.

M.V. Shlyupikov, M.M. Shlyupikova

Nature and man of the Ancient world in the historical concept of F. Braudel

The article is devoted to the analysis of the conceptual vision of nature and man of the ancient world in the historical theory of Fernand Braudel. The authors show the influence of geographical and climatic factors on the historical process in the concept of F. Braudel. The importance of terrain factors and certain ecological systems on the formation and development of historically determined economic, social and political relations was determined. On the example of the development of France, the implementation of the theoretical provisions of the French scientist's concept of the formation of socio-political and economic relations, starting from the ancient period, was revealed. Geographical structure, terrain also determines cultural, economic and political zoning, regional differences within the framework of unified state entities. The role of communication routes in the formation and development of ancient statehood was shown, initially on the Apennine Peninsula, and later on in most of Western and Southern Europe. F. Braudel's idea on the similarity of the political transformations of the Hellenistic era and a number of modern projects of political integration is very interesting and scientifically productive. The formation of territorial states in the Hellenistic period, which took the place of the former model of Greek city-polis, has many common characteristics with the formation of a single European space of modernity.

Keywords: Ancient world, Antiquity, Hellenism, Ancient Rome, geographical factors in the historical process, political integration, economic zoning, historical regional differences, social history, economic history, Annales school.

References

- 1 Brodel, F. (1992). Materialnaia tsivilizatsiia, ekonomika i kapitalizm. XV–XVIII vv. Tom 3. Vremia mira [Material civilization, economics and capitalism, XV–XVIII centuries. Vol. 3. Time of the World]. Moscow: Progress [in Russian].
- 2 Brodel, F. (1986). Materialnaia tsivilizatsiia, ekonomika i kapitalizm. XV–XVIII vv. Tom 1. Struktury povsednevnosti: vozmozhnoe i nevozmozhnoe [Material civilization, economics and capitalism, XV–XVIII centuries. Vol. 1. The structures of everyday life: the possible and the impossible]. Moscow: Progress [in Russian]
- 3 Shlyupikov, M.V. (1995). Sovremennaia zapadnaia istoricheskaia mysl v istoriografii SSSR i SNG [Modern Western historical thought in the historiography of the USSR and the CIS]. *Istoricheskie i istoriograficheskie problemy vseobshchei istorii — Historical and historiographical problems of general history*. Karaganda [in Russian]; Shlyupikov, M.V. (1996). Frantsuzskaia istoricheskaia shkola «Annalov» v istoriografii SSSR i SNG [French historical school “Annales” in the historiography of the USSR and the CIS]. *Vsemirnaia istoriia v kanun XXI veka: metodologiya, istoriografiia i istochnikovedenie — World history on the eve of the XXI century: methodology, historiography and source studies*. Karaganda: Izdateistvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta, 59–78 [in Russian].
- 4 Brodel, F. (1994). Chto takoe Frantsiia? Kniga 1. Prostranstvo i istoriia [What is France? Book 1. Space and history]. Moscow: Izdatelstvo imeni Sabashnikovyx [in Russian].
- 5 Brodel, F. (2002). Sredizemnoe more i sredizemnomorskii mir v epokhu Filippa II: [V 3-kh chastiakh]. Ch.1. Rol sredy [The Mediterranean Sea and the Mediterranean World in the Era of Philip II: Parts 1–3. Part 1. The role of the environment]. Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].

Сведения об авторах

Шлюпиков Михаил — к.и.н., ассоциированный профессор кафедры всемирной истории и международных отношений, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0001-9025-209X>;

Шлюпикова Мария — магистр экологии и природопользования, аспирант географического факультета, Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, Москва, Россия; <https://orcid.org/0009-0009-7988-0103>.

Information about the authors

Shlyupikov Mikhail — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of World history and international relations, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Shlyupikova Mariya — Master of Ecology and Environmental Management, postgraduate student, Faculty of Geography, M.V. Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia

A.G. Shabambayeva *, A.M. Turlybekova , A.M. Akshanova

Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
(E-mail: shabambaeva.anar@mail.ru; turlybekovaam@mail.ru; asselya-2012@mail.ru)

The role of A.Zh. Mashanov as a scientist in the study of historical and political processes

In the article the socio-political and historical activities of A.Zh. Mashanov were characterized, his participation in the historical and political processes was indicated, the interdependence and interrelation of these processes were revealed, attention was focused on the study of the life of the scientist as a historical figure and political subject, his contribution to historical science was explored, his performance as the driving force of the political process in the country, given an idea of the types of historical and political figures.

Keywords: A.Zh. Mashanov, historical process, political process; historical figure, political subject, totalitarian and authoritarian regimes, democracy.

Introduction

Today, our country positions itself as the center of Eurasia. And this is due to increasing international contacts: the OSCE summit in 2010, the World Universiade, EXPO-2017 Exhibition, the accession to the World Trade Organization, and is associated with the desire of the state to demonstrate its national identity and through participation in modern historical and political processes.

According to V.G. Udaltsov, the historical process is “a successive change of states of nature, society and intellect in time and space in the course of world development” [1]. The political process is characterized by P.K. Goncharov as a process “taking place in the sphere of politics, reflecting the dynamic, mobile, constantly changing side of the existence of the political system of society” [2]. These processes are interconnected, since the historical process is a broader concept that includes as an integral part the political system and the changes taking place in it. The historical process has a complex structure, which includes several components. V.G. Udaltsov, drawing attention to the heterogeneity of the structure of the historical process, notes: “The structure of the historical process should be considered as a way of interaction of natural, social and spiritual elements, providing their interconnectedness” [1]. D. Iston believes that the political process acts as part of the social system, defining it as “the continuous functioning and change of the political system of society” [3, 630-631]. Consequently, we can talk about the relationship of historical and political processes, which is expressed in the fact that the political process as part of the social system of society acts as part of the historical process, because the social system is a structural component of the historical process.

Considering the participation of the individual in political processes, we can identify his role in advancing not only the political process, but also the historical process. For example, studying the personality of the head of state, a scientist, in changing the political process in the country, we can also talk about the advancement of the historical process and this is expressed in the fact that, influencing the change in the course of policy aimed at the spiritual revival of society. Thus, in his works, A.Zh. Mashanov pays special attention to national history, the historical past, and indicates clear ideological reference points.

Leading philosophers argue that “the return to the traditional value and semantic reference points and the spiritual heritage of the Kazakh people becomes the cultural and historical core of the formation of the national identity of the Kazakhs and plays an important role in the formation of citizenship of the Republic of Kazakhstan” [4-5].

Research methods

Methods of anthropocentric, biographical analysis and a method of modeling are used to describe a scientist as a certain type of political person. The essence of the anthropocentric approach is the study of the influence of the national character of the individual and the type of his mentality on his political behavior, actualized in the process of influencing the course of the political process. To do this, we should first identify the type of personality of the scientist who participates indirectly or directly in political activity. The classifi-

cation of the subjects of politics is done in different ways. The classification of the personality of a politician offered by M. Weber is widely known. He distinguishes three types of personality of a politician. The first type includes those individuals who engage in politics “on occasion”, when a person episodically makes a will, without thinking about the nature of political action. The second type includes a person constantly engaged in professional political activities. The third type of politician includes an individual engaged in “part-time” politics [5; 19]. The subjects of politics are also classified according to their participation or non-participation in politics. In this case, individuals with political status and social communities (classes, nations, political elites) are distinguished. The second group includes states and public organizations [6; 20]. The third classification of the political personality is based on the distinction of such political personalities as the political subject and the political person. A political person in a narrow sense refers to a person acting in politics as a leader, political figure, person participating in politics [7; 21].

The political subject is specifically a political carrier of a variety of political activities aimed at gaining, defending, or using power in order to realize indigenous interests.

The fourth classification of political personality is determined by the type of political participation. H. Baranov proposed a model of political participation of the subject in the political process: a) the model of political participation, when there is a balance of relations between political participants, civil influence and structures of power; b) the model of political participation, where the state only partially responds to the will of citizens. Here, political participation has a reduced, limited character; c) formal participation, a model of political participation that creates only the appearance of mass activity of the population; adaptive participation, when forced to show loyalty to the political regime [8; 22].

Determination of A.J. Mashanov’s personality type according to the features of political personalities highlighted in the above classifications shows that the scientist can be attributed to the personality of a politician “on occasion”, because the main activity of A.Zh. Mashanov is related to his scientific and educational activities. He turned to politics “on occasion”, when it was necessary to defend ideas related to the implementation of the idea of national policy in order to protect the cultural heritage of al-Farabi.

For a deeper study of the moral and political views of the scientist, it seems appropriate to use a synergistic approach to explain why A.J. Mashanov was occasionally engaged in political activity out of necessity, to identify his social and political views, moral principles and philosophical outlooks.

The effectiveness of the synergetic approach in the study of socio-political ideas of A.Zh. Mashanov lies in the possibility of considering the system of the scientist’s worldview as a self-organizing open system, capable of being changed. E.S. Abdulova, analyzing the synergetic specificity of the evolution of modern political processes, believes that “complete stability and equilibrium in the society is stagnation, deadlocks of the process, when the inflow and use of external and internal resources becomes constant”. Society becomes an authoritarian rather than an open system. At the same time, controlled instability, small revolutionary, in its essence, reform can act as a condition for a stable, dynamically developing society [8].

Discussion

The idea of returning to the cultural and historical traditions of the people was raised in the works of many scientists, among whom we can name A.Zh. Mashanov, a scientist-encyclopedist, who made a significant contribution to various fields of science and culture. A.Zh. Mashanov was among the first to promote a revival of interest in the cultural heritage of the past, helping to form a new scientific field of knowledge — Farabi studies. The merit of the scientist is his desire to promote interest in the past of the people, its cultural and historical heritage. In this regard, the study of A.Zh. Mashanov’s personality as a historical and political personality is logical.

The scientist-encyclopedist left significant traces in the field of mining, astronomy, theolinguistics, and made a significant contribution to the development of translation studies and literature. We should especially note the scientist’s selfless activity in the historical and political spheres of public life. Thus, the attribution to the historical personality is conditioned by his actions affecting the events of historical character.

L.E. Grinin attributes to the historical personality an individual when “due to his personal peculiarities, or occasion, or social position, or specificity of time, a person can have by the very fact of his existence, his ideas, his action or inaction, directly or indirectly, during his lifetime or after his death such impacts on his own or others’ societies, which can be recognized as important because they have left a significant mark in history and influenced the further development of societies (positive, negative or one)” [9; 7].

According to L.E. Grinin, the participation of the individual in the course of history consists in his actions aimed at the development of the historical process. These include historical researches of the scientist:

1) creation of historical works: “On studying the heritage of al-Farabi”, “Aristotle of the East”, “The Great Scientists of Central Asia and Kazakhstan”, “Al-Farabi and Abay”, etc. 2) the publication of scientific research in mining and mineralogical sciences — on the methodology of search for minerals, discovered several gold deposits [10; 8, 2003], copper-encrusted ores [11; 9, 45], publication of more than 80 scientific papers on the development of mining; 3) studying the ancient history of Kazakhstan. In his books “The Secrets of the Earth” (Almaty, 1948), “The Structure of the Earth” (Almaty, 1949), “The Mystery Concluded in the Stone” (Almaty, 2006) the scientist described the way of life of ancient people inhabiting the territory of Kazakhstan (central and eastern regions), ways of their economic activities, types of crafts, introduced readers to their beliefs, expressed his thoughts about the stone statues found on this land.

According to D.S. Zhakiyanov, A.Zh. Mashanov during the study of the ancient monuments (balbals) tried to decipher the rock drawings, described the features of the ancient system of the Huns and Saks, gave evidence that some cities: Zhun-Bulen (Zhunn), Gun-Guan (Gunn), Hua (Dunhu), located in modern Mongolia and China, are Turkic [12]; 4) the scientist has thoroughly studied the history of medieval Kazakhstan (the history of the Karkaraly and Bukeyev khanates and their rulers), stone sculptures in the Sary-Arka area have also been studied. According to A.D. Kasenova, A.Zh. Mashanov [11] collected information about the stone statues of Sarah-Arka, excavated medieval structures. In the tract of Karagaila, he excavated two (Turkic) fences with statues [13]. A.Zh. Mashanov tried to interpret archaeological monuments using his knowledge of astronomy [14].

Within the theory of driving forces, the historical personality can act as such a force, characterized as one of the most important among them. L.E. Grinin emphasized the importance of personality as a driving force, saying that “the future can change as a result of the activities of not only large political forces, but even individual groups and their leaders, it also depends on the actions of a variety of people, such as scientists” [15]. The merit of the scientist A.Zh. Mashanov, who played a significant role in determining the direction of the political process in the future of the country, was his social and political ideas concerning the study of al-Farabi’s creative heritage.

A.Zh. Mashanov on his own initiative “made a trip on the traces of al-Farabi to the grave of the scientist in Damascus” [16]. According to A. Mashanov, “as a solitary scientist, my father began to correspond with libraries in Syria, Turkey, London, Stockholm, etc. At his expense, photocopies of the works of scientists of the East were sent to him. In researching these sources, my father constantly expanded the range of his search” [17]. In search of materials on the works of al-Farabi, the scientist repeatedly traveled to Syria (Damascus, Sham and other cities). During the 35 years dedicated to the study of al-Farabi, the scientist published more than 20 articles, published monographs: “The Great Scientists of Central Asia and Kazakhstan” (Almaty, 1969), “About translation of al-Farabi’s works into Kazakh language” (Almaty, 1969), “Farabi and education of youth” (Almaty, 1972), “Al-Farabi” (Almaty, 1970), “Al-Farabi and Abay” (Almaty, 1994), “Al-Farabi and modern sciences” (Almaty, 2007).

Through the initiative of A.Zh. Mashanov, al-Farabi museum was opened in Turkestan, and an international scientific conference dedicated to the 1100th anniversary of al-Farabi (1978) was held.

A. Derbisaliev noted the great role of A. Mashanov in the development of the course of history, which is that the scientist, despite the fact that al-Farabi entered the history of Arab culture, managed to prove to the world the Turkic origin of the great thinker, returned him to his homeland, published many books devoted to al-Farabi, having historical significance, thereby awakening our sleeping spirit [18].

As we can see, A.Zh. Mashanov can be attributed to the type of historical personality, which, according to the classification of Z. Hook, actively influences events. Z. Hook in his personality theory divides historical figures into people who influence events and people who create events [19].

The study of A.Zh. Mashanov’s personality as a political subject, who influenced the change in the political process, is also of interest.

And if before the totalitarian regime, the goal of the political process was to ensure deterministic stability and permanence in the political sphere. Thus, during the functioning of the Soviet state, the history of the people and their culture were consigned to oblivion. The political sphere was dominated by communist ideology. Between 1921 and 1953, totalitarianism manifested itself in the fact that “the state in the person of the Communist Party played an enormous role in the life of society, seeking to control all areas of its vital activities through the established system of mass organizations (Pioneer, Komsomol Organizations, Trade Union Committees, Local Committees, Women’s Councils, Associations of Scientists, Artists, Athletes, etc.) [20]. During the reign of N.S. Khrushchev and L.I. Brezhnev, an authoritarian regime took place (1955–1980),

from 1989 to 1991 democratic principles of the organization and functioning of state power were implemented, the task of building a legal state was set” [21].

The main period of A.Zh. Mashanov’s scientific and public activity was in the period of totalitarianism. For bold statements of social and political ideas, the scientist was persecuted, accused of political illiteracy, adherence to the Islamic religion. And this is at a time when religion in the USSR was officially banned. The use of the biographical method in politics allows us to reinforce statements about the ideas of A.Zh. Mashanov, according to scientists, colleagues who emphasize that in “conditions of the dominance of communist ideology, it was necessary to have extraordinary courage to express such views. It is no coincidence that for a long time A. Mashanov was persecuted by the Soviet government as a true Muslim, one of the few connoisseurs-interpreters of the Koran” [22].

A.Zh. Mashanov promoted the Islamic religion (Muslim). In his opinion, Islam is a deep concept requiring comprehensive education and humanism. The scientist expressed his understanding of Islam in the books “Tabu”, “Al-Farabi and Abay”, in the manuscript “Scientific foundations of Islam”. In 1953 the newspaper “Pravda” published an article about K.I. Satpayev and A.Zh. Mashanov, accusing them of studying mineral deposits. In 1956 A. Mashanov was one of the first to raise the issue of studying the heritage of Abu Nasr al-Farabi. The scientist wrote about it this way: “Does anyone forbid us to study the scientific heritage of al-Farabi and is this not a direct and honorable duty of scientists of Kazakhstan — his homeland? It is our duty to the people and to the memory of one of his great sons. And I set myself the task: to begin research on the heritage of al-Farabi” [17]. A.N. Nysanbayev emphasizes that “Mashani was the first in Kazakhstan to pay attention to the study of the encyclopedic heritage of the medieval thinker, which for Kazakh researchers personifies the deep roots of Kazakh culture, its Turkic and Islamic origins, spiritual and moral content”.

In the era of totalitarianism, al-Farabi’s legacy was studied “in the pursuit of materialistic tendencies and in his worldview and stating concessions to idealism in various areas of his heritage”.

According to A.N. Nysanbayev, al-Farabi’s philosophical heritage, “having deep content, became an object of ideological interpretation. Partly forced, partly being representatives of this era, researchers interpreted al-Farabi’s teachings only in the context of dialectical-materialistic and rationalistic tradition” [23]. Although in the era of totalitarian regime, then authoritarian regime, al-Farabi’s legacy could not be studied in terms of evaluation of his ethical, humanistic views, cultural heritage, and only A. Mashanov for the first time raised the issue of revival of the national consciousness of the Kazakhs, contributed to the restoration of al-Farabi’s Turkic roots, the return of his name to the Kazakhs. He acted as the driving force behind the political process of a future independent Kazakhstan, contributing to its change under authoritarian rule.

A. Mashanov’s contribution to changing the political process of the future consisted, firstly, in the fact that he boldly expressed his ideas regarding the preservation of the cultural heritage of the past, called for the preservation of the historical past of the people, their humanistic and moral views, spoke of the need to assimilate the ethical provisions of the Islamic worldview. Secondly, his influence on the approach of the political process of the future affected the fact that A. Mashanov committed real actions aimed at exploring the cultural heritage of al-Farabi, studying his work. During the years of authoritarian power (1973) he finished the manuscript “Al-Farabi and modern science”, which was not allowed to print by the censorship. A. Mashanov did a lot of work to restore the name of al-Farabi in the Kazakh land. For this purpose, the scientist traveled to Turkestan, Tashkent, Leningrad, Moscow, Ufa, Arabia and Syria. Thirdly, A. Mashanov laid the foundations of a new science — theolinguistics. In his unpublished manuscript, “The Scientific Foundations of Islam”, the scientist wrote that the Islamic faith is the purest religion with a scientific basis, the greatest duty of Islam is science [24].

According to B.M. Suyerkul, in the Soviet period there were few scientists who combined science with religion. Among them a scientist-geologist, mining engineer, doctor of geological-mineralogical sciences, professor, one of the founders of the national academy, honored worker of science of Kazakhstan, scientist, who proved the Kipchak origin of al-Farabi, who published many works. He published many works dedicated to studying cultural heritage of medieval eastern thinker (“About studying heritage of al-Farabi”, “Aristotle of the East”, “About translation of al-Farabi’s works into Kazakh language”, “Al-Farabi”, “Great scientists of Central Asia and Kazakhstan” and others).

The theologian Khalifa Altai testified that A.Zh. Mashanov accumulated his thorough knowledge of the theory of Islam in the process of studying the cultural heritage of al-Farabi. He contributed to the study of the scientific foundations of the Quran-Karim from the perspective of new approaches in modern science, interpreted the main provisions of the holy book in the context of the Turkic mentality, introduced the Turkic world [17].

In the years of the authoritarian regime, A.Zh. Mashanov was also persecuted. In the 1980s, after the world conference dedicated to the 1,100th anniversary of al-Farabi, A. Mashanov's ill-wishers ensured that the study of al-Farabi's work in the Kazakh land was consigned to oblivion, because al-Farabi was a native of Central Asia. In this regard, the study of the heritage of al-Farabi was carried out in Uzbekistan, and this was due to the policy of the state aimed at inciting ethnic hatred between peoples. In 1975, a denunciation was received in the name of A. Mashanov, in which the scientist was accused of inconsistency between his views of communist ideology and its dogmas [25].

The analysis of the role of A.Zh. Mashanov in the movement of historical and political processes is not direct, since the scientist had an indirect influence on the change in these processes. It is known that history is driven by the motives of individual personalities. Changes in the political process are also conditioned by the influence, even indirectly, of individual political subjects who have no relation to power, but who enter into certain political relations in the process of expressing their own and public ideas that are at odds with the tenets of communist ideology. Any person becomes a subject of politics when, self-organizing and expressing his views, finds himself in confrontation with other social groups (with power during the actualization of totalitarian and authoritarian regimes), comes into conflict with the authorities existing at one time or another. In this case, the scientist enters into subject-object relations, presenting, on the one hand, as a subject expressing his views, ethical views, on the other hand, as an object of influence from the authorities in the process of research. Subjects and objects of politics enter into political relations. Such relations are characterized by the presence of a certain content and form of being. The content of political relations manifests itself as a certain activity of political subjects, their political behavior, and as a political process. Genesis of political relations is expressed in forms and principles. Political norms and principles as a form of existence of political relations are divided into political-legal (laws, decrees, by-laws, international treaties, etc.), political-moral (customs, traditions, politeness, etc.) and political-religious. Politics is expressed through these norms, especially legal norms; political subjects function within these norms.

A.Zh. Mashanov entered the political processes of his time as a political subject, entering into political relations on the basis of compliance with political and religious norms.

The researcher's political behavior manifested itself in open opposition to the current government by studying the work of al-Farabi, the medieval thinker and founder of the doctrine of Islam. During the totalitarian regime and the years of authoritarianism, the political processes of society were not subject to significant changes, because during the Stalinist period, all political relations and processes were controlled by the state and its party, which implemented the ideological attitudes of the government. During the years of the totalitarian regime and the years of reconstruction of the democratic state formation (1985–1991), the political process was characterized by four features: 1) it was universal in that it encompassed the whole of society; 2) it controlled the actions of an individual or another; 3) its power to make binding decisions deemed legitimate; and 4) its decisions were authoritarian-powerful.

In independent Kazakhstan, the political process as “a combination of all dynamic changes in the behavior and relations of subjects, in the performance of their roles and the functioning of institutions, as well as in all elements of the political space carried out under the influence of external and internal factors”. The external factors include Kazakhstan's acquisition of sovereignty, and the internal factors include the impact on the political process of both the head of state and a number of political figures to implement certain reforms aimed at building a sovereign democratic state. The main directions of changes in the political process were: 1) reforming the political process. Functioning in the period of authoritarian political power (1991–1993), the creation of a new political system, the introduction of a multiparty system, and the expansion of citizens' rights and freedoms; 2) the search for a model of Kazakhstan's political system that takes into account the political, economic, socio-cultural, psychological, geopolitical, and national characteristics of the country (1993–1995). Changes in the political process were expressed in the principle of separation of power (legislative, executive, judicial bodies were defined as branches of state power), elections to Parliament were held, local authorities were created — The Maslikhats; 3) the transition to a presidential form of government, the creation of a two-chamber parliament. Currently, changes in the political process are associated with the implementation of the course of the country on the spiritual revival, modernization of the political system through the study of the historical experience of the people and increasing interest in the historical and cultural heritage of the people. Such transformations have been a long time coming, dating back to the mid-1970s, from the time when individuals raised the issue of studying the cultural heritage of the people.

Al-Farabi's name is now becoming a symbol of the spiritual culture of Kazakhstan. Therefore, A.Zh. Mashanov can be considered as one of the personalities who promoted back in the 1960s the idea of reviving national culture, the idea of returning to the history of the Kazakh people. The idea, promoted for 37 years, has been reflected in the modern historical process in Kazakhstan.

A. Mashanov's role as an indirect political personality was manifested in the fact that he gradually through the study of al-Farabi's works, the return of his name to his homeland, the popularization of the thinker's ideas, the publication of monographs, articles contributed to the passage of the idea of the spiritual revival of the cultural past of the people. Such ideas put forward by many thinkers (Abay, Shakarim, Mashhur Zhusup Kopeev, etc.), accumulated gradually, can influence the evolution of the political system and contribute to changing the political process. Changes not related to the direct political activity of personalities indirectly influencing politics "mean the transformation of properties that do not affect the basic structures and mechanisms of power (for example, leaders, governments, individual institutions may change, but the leading values, norms, ways of governing power remain in the same quality), and the modification of supporting, basic elements, which together contribute to the system achieving a new qualitative state" [25].

The changes introduced into the country's political process by such "occasional personalities" as A. Mashanov don't represent cardinal changes in politics, but concern changes in the spiritual sphere of society. But they contribute to the movement of the political process. The gradual accumulation of external and internal changes in the political system leads to a renewal of the political process. And this is due to the resonant coordination of the interests and goals of individual groups, people, parties, organizations that create the dynamism of the political process. A political system is a self-organizing, open and dynamic system characterized by stability on the one hand and dynamism on the other. It is the combination of stability and dynamism of the political system that ensures change in the political process. According to E.S. Adulova, "the dynamic aspect of political stability (i.e. the ability of the political process to change permanently) is already distinguished at the current stage of scientific development" [8].

Synergistic processes in the political system can be characterized by using the basic principles and patterns of synergetic in the process of analyzing political facts. The basic principles of synergetics include: 1) the principle of heterogeneity of the system; 2) the principle of nonlinearity; 3) the principle of openness [26].

The application of the principles of heterogeneity and openness "any manifestation of political disagreement was mercilessly destroyed and eradicated. This is the main rule of functioning of the totalitarian regime" [20]. During this period, A.Zh. Mashanov could not openly express his beliefs regarding the study of the cultural heritage of the people, the revival of the spiritual experience of the past (the study of monuments and culture of the Kazakh people, the study of the heritage of al-Farabi).

All the scientist's statements were criticized, denunciations were written on A. Mashanov, and the approval of his doctoral dissertation was delayed. According to archival data of the Russian Federation, fund R 9506, 6a, 248, it is known that the petition for awarding A.J. Mashanov the degree of geological and mineralogical sciences was rejected (October 11, 1947). Document 249 contains data about a denunciation against A. Mashanov from geologists and young scientists of Kazakhstan. However, A. Mashanov didn't stop his research on the works of al-Farabi. It was during the years of stagnation that he, in search of traces of al-Farabi in the Kazakh and Arab lands, repeatedly traveled abroad at his own expense, corresponded with leading scientific foundations in France, Moscow and other countries and cities, openly visited the mosque and expressed his views on the purity and scientificity of Islamic teachings. These speeches of A. Mashanov and other leading figures, scientists (K. Satpayev, M. Auezov, O. Suleimenov, etc.) contributed to the manifestation of non-linear thinking of the citizens of the USSR. In the Soviet years, chaos reigned in the political system of the state: on the one hand, a totalitarian regime that suppressed all kinds of political disagreement, on the other — a lot of speeches by ordinary individuals who didn't want to obey the established order that prohibited participation in the political process of society, because the nature of citizens' participation in politics was forced (under totalitarian and authoritarian regimes, chaos in the political system was created, on the one hand, by formal but forced participation of citizens in the political life of the state through pioneer and Komsomol organizations, with other — the speeches of individuals who led to the heterogeneity of the political system due to the participation of both the state and individuals who did not want to participate in the political process forcibly, to influence the activation of cultural and research work in the scientific and partly in the political spheres) in order to strengthen the foundations of the national policy of the state. But such speeches contrary to the totalitarian and authoritarian (1965–1985) regimes were suppressed, but they nevertheless contributed to the heterogeneity of the system. The gradual accumulation of occasional, not entirely

open speeches of individual figures of science, intellectuals led to the destruction of the stability of the political system. Although under totalitarian and authoritarian regimes, stability in politics was recognized as an order in the political system of the state. However, this order led to stagnation.

The ideological and political system of A.Zh. Mashanov's views also shows signs of self-organization and dynamism. In the initial period of his scientific activity, the scientist, like all citizens of the USSR, was forced to participate in politics, but gradually, as the interest in the heritage of al-Farabi, the study of his works, the study of his worldview, in the scientist arose a protest against the existing political system, which prohibited freedom of thought, engage in scientific research of historical origins, the national culture of the people. That is why A.J. Mashanov repeatedly expressed his opinion about the need to study the past, accept the provisions of the Islamic religion. And all this prepared the revival of that direction in the political process of Kazakhstan, which is actualized in the modern state: the modernization of public consciousness through the revival of national culture by appealing to the ethical heritage of Kazakh thinkers. And in this case, the role of A.J. Mashanov's participation in the political process of Kazakhstan is significant, as he acted as one of the catalysts for the spiritual renewal of the political system of the country.

Conclusions

Thus, the analysis of the historical and political activities of A.Zh. Mashanov showed that scientists carried out a versatile activity: along with the main, geological and mineralogical activities, he was engaged in historical research, studying not only architectural monuments, but also exploring the work of the medieval thinker al-Farabi. A.Zh. Mashanov's participation in political activity is due to his selfless activity in the name of restoring the name and cultural and historical heritage of al-Farabi. The influence of A.Zh. Mashanov's activity as a "political personality on occasion" during the forty years of democracy and functioning of independent Kazakhstan led to the awareness of the need to study the cultural heritage, the past, the ethical views of the people.

References

- 1 Удальцов В.Г. Организация и структура исторического процесса: философский анализ / В.Г. Удальцов // Социально-гуманитарные знания. — 2014. — № 3. — С. 257–265.
- 2 Гончаров П.К. Политический процесс: сущность и содержание / П.К. Гончаров // Социально-гуманитарные знания. — 2018. — № 2.
- 3 Истон Д. Категории системного анализа / Д. Истон. — М.: Гардарики, 2000. — 843 с.
- 4 Нысанбаев А.Н. Этика как ядро казахской философской мысли / А.Н. Нысанбаев, Г.Г. Барлыбаева // Вопросы филологии. — 2012. — № 10. — С. 65–74.
- 5 Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. — М.: Прогресс, 1990. — 804 с.
- 6 Самойлюк Р.Н. Понятие, признаки и сущность государственной власти / Р.Н. Самойлюк // Наука. Мысль: электрон. период. журн. — 2015. — № 4.
- 7 Щеглов И.А. Проблема человека политического в теории политической социализации / И.А. Щеглов // Теория и практика общественного развития. — 2012. — № 7. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-cheloveka-politicheskogo-v-teorii-politicheskoy-sotsializatsii>.
- 8 Адулова Е.С. Синергетические особенности политических процессов: автореф. дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02. — «Политические институты, процессы и технологии» / Е.С. Адулова. — М., 2009. — 27 с.
- 9 Гринин Л.Е. Личность в истории: современные подходы / Л.Е. Гринин // История и современность. — 2017. — № 1. — С. 3–40.
- 10 Нурпеисова М. Научная школа Машанова / М. Нурпеисова. — Алматы: Искандер, 2016. — 223 с.
- 11 Нурпеисова М.Б. Ученый-энциклопедист / М.Б. Нурпеисова, Б.М. Жаркимбеков, Ж.Ж. Байгулин // Вестн. Каз.нац. техн. ун-та. — 2006. — № 5. — С. 44–47.
- 12 Эл-Машани А.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы: 3-том: Жер сыры. Жер құрылысы. Қазақстанның тас-қола дәуірі миастары / А.Ж. Эл-Машани; арнаулы ред. және құраст. Ш. Абдраман. — Алматы: «Алатау баспасы», 2006. — 296 б.
- 13 Касенова А.Д. История изучения древних средневековых каменных изваяний Сарыарки: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 — «Археология» / А.Д. Касенова. — Кемерово, 2019. — 32 с.
- 14 ЦГА РК. — Ф. 2285. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 12.
- 15 Ерохина И.С. Историческая личность: современная методика изучения / И.С. Ерохина // Преподавание истории в школе. — 1996. — № 7. — С. 50–52.
- 16 ЦГА РК. — Ф. 2285. — Оп. 1. — Д. 152. — Л. 25.
- 17 Машанов А. Өнегелі өмір / А. Машанов. — Алматы: Қазақ университеті, 2017. — 312 б.

- 18 Дербисалиев А. Өнегелі өмір / А. Дербисалиев // Қазақ әдебиеті. — 1996. — № 38. — Б. 5.
- 19 Sidney Hook (Ed). Philosophy and History a Symposium [Electronic resource] / Hook Sidney // New York University Press. — 1963. — Access mode: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/291508>
- 20 Петров А.В. Тоталитаризм: уроки прошлого / А.В. Петров. — Иркутск, 2011. — 136 с.
- 21 Рыбаков В.А. Советское государство: эволюция политического режима / В.А. Рыбаков // Вестн. Ом. ун-та. — 2016. — № 3 (48). — С. 32–38.
- 22 Мустафин Е. Дом, где живо прошлое / Е. Мустафин // Индустриальная Караганда. — 2006.
- 23 Нысанбаев А.Н. Развитие фарабиеведения в Казахстане: итоги, проблемы и перспективы / А.Н. Нысанбаев // Вопросы философии. — 2011. — № 5. — С. 119–129.
- 24 Shabambayeva A. The influence of a passionate personality on the preservation of the ethno-cultural code of society in Eastern countries / A.G. Shabambayeva, Z.O. Dukenbayeva // REVISTA DE LA UNIVERSIDAD DEL ZULIA. 3^a época. — 2021. № 34. — P. 512–534.
- 25 Амрина М.С. Ақжан Машановтың ғылыми және рухани мұрасы / М.С. Амрина, Н.Б. Смағұлов // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. сериясы. — 2018. — № 3. — Б. 103–110.
- 26 Князева Е.Н. Основание синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. — СПб.: Алетейя, 2002. — 348 с.

А.Г. Шабамбаева, А.М. Турлыбекова, А.М. Акшанова

А.Ж. Машановтың тарихи саяси процестерді зерттеудегі ғалым ретіндегі рөлі

Мақалада А.Ж. Машановтың қоғамдық-саяси қызметі қарастырылған, оның тарихи және саяси процестерге қатысуы талданған, осы үдерістердің өзара тәуелділігі мен өзара байланысы ашылған. Авторлар ғалымның өмірін жеке тұлға және саяси субъект ретінде зерттеуге баса назар аударып, оның тарих ғылымына қосқан үлесін, оның елдегі саяси процестің қозғаушы күші ретінде көрінуін зерттеген, тарихи және саяси тұлғалардың даралығы туралы түсінік береді.

Кілт сөздер: А.Ж. Машанов, тарихи процесс, саяси процесс, тарихи тұлға, саяси субъект, тоталитарлық және авторитарлық режим, демократия.

А.Г. Шабамбаева, А.М. Турлыбекова, А.М. Акшанова

Роль А.Ж. Машанова как ученого в исследовании исторических и политических процессов

В статье рассмотрена общественно-политическая деятельность А.Ж. Машанова, проанализировано его участие в историческом и политическом процессе, раскрыта взаимообусловленность и взаимосвязь данных процессов. Авторы акцентировали внимание на изучении жизни ученого в качестве исторической личности и политического субъекта, исследовали его вклад в историческую науку, показали его в качестве движущей силы политического процесса в стране. Кроме того, дано представление о видах исторической и политической личности.

Ключевые слова: А.Ж. Машанов, исторический процесс, политический процесс, историческая личность, политический субъект, тоталитарный и авторитарный режимы, демократия.

References

- 1 Udaltsov, V.G. (2014). Organizatsiia i struktura istoricheskogo protsessa: filosofskii analiz [Organization and structure of the historical process: philosophical analysis]. *Sotsialno-gumanitarnye znaniia — Social and humanitarian knowledge*, 3, 257–265 [in Russian].
- 2 Goncharov, P.K. (2018). Politicheskii protsess: sushchnost i sodержanie [Political process: essence and content]. *Sotsialno-gumanitarnye znaniia — Social and humanitarian knowledge*, 2 [in Russian].
- 3 Iston, D. (2000). Kategorii sistemnogo analiza [Categories of system analysis]. Moscow: Gardariki [in Russian].
- 4 Nysanbaev, A.N., & Barlybaeva, G.G. (2012). Etika kak yadro kazakhskoi filosofskoi mysli [Ethics as Kazakh philosophical thought]. *Voprosy filosofii — Questions of philosophy*, 10, 65–74 [in Russian].
- 5 Veber, M. (1990). Izbrannye proizvedeniia [Selected Works]. Moscow: Progress [in Russian].

- 6 Samoiluk, R.N. (2015). Poniatie, priznaki i sushchnost gosudarstvennoi vlasti [Concept, Features and Essence of State Power]. *Nauka. Mysl: elektronnyi periodicheskii zhurnal — Science. Thought: electronic periodical journal*, 4 [in Russian].
- 7 Shcheglov, I.A. (2012). Problema cheloveka politicheskogo v teorii politicheskoi sotsializatsii [The Problem of Political Man in the Theory of Political Socialization]. *Teoriia i praktika obshchestvennogo razvitiia — Theory and Practice of Social Development*, 7 [in Russian].
- 8 Adulova, E.S. (2009). Sinergeticheskie osobennosti politicheskikh protsessov [Synergetic Features of Political Processes]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 9 Grinin, L.E. (2017). Lichnost v istorii: sovremennye podkhody [Personality in history: modern approaches]. *Istoriia i sovremennost — History and modernity*, 1, 3–40 [in Russian].
- 10 Nurpeisova, M. (2016). Nauchnaia shkola Mashanova [Scientific school of Mashanov]. Almaty: Iskander [in Russian].
- 11 Nurpeisova, M.B., Zharkimbenov, B.M., & Baigurin, Zh.Zh. (2006). Uchenyi-entsiklopedist [Scientific encyclopedist]. *Vestnik Kazakhskogo tekhnicheskogo universiteta — Bulletin of Kazakh Technical University*, 5, 44–47 [in Russian].
- 12 Al-Mashani, A.Zh. (2006). Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. 3-tom. Zher syry. Zher qurylysy. Qazaqstannyq tas-qola dauiri mirastary [Collection of multi-volume works: Vol. 3. Secrets of the Earth. The structure of the Earth. The legacy of the Stone and Bronze Age of Kazakhstan]. Almaty: «Alatau baspasy» [in Kazakh].
- 13 Kasenova, A.D. (2019). Istoriia izuchenii drevnikh srednevekovykh kamennykh izvaianii Saryarki [History of the study of ancient medieval stone sculptures of Saryarki]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kemerovo [in Russian].
- 14 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 2285. — Op. 1. — D. 5. — L. 12 [in Russian].
- 15 Erokhina, I.S. (1996). Istoricheskaia lichnost: sovremennaia metodika izuchenii [Historical personality: modern method of study]. *Prepodavanie istorii v shkole — Teaching history in school*, 7, 50–52 [in Russian].
- 16 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 2285. — Op.1. — D. 152. — L. 25 [in Russian].
- 17 Mashanov, A. (2017). Onegeli omir [Moral life]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 18 Derbisaliev, A. (1996). Onegeli omir [Moral life]. *Qazaq adebieti — Kazakh literature*, 38, 5 [in Kazakh].
- 19 Sidney Hook (Ed). Philosophy and History a Symposium. Retrieved from <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/291508>.
- 20 Petrov, A.V. (2011). Totalitarizm: uroki proshlogo [Totalitarianism: lessons of the past]. Irkutsk [in Russian].
- 21 Rybakov, V.A. (2016). Sovetskoe gosudarstvo: evoliutsiia politicheskogo rezhima [Soviet state: the evolution of the political regime]. *Vestnik Omskogo universiteta — Bulletin of Omsk University*, 3(48), 32–38 [in Russian].
- 22 Mustafin, E. (2006). Dom, gde zhivo proshloe [The house where the past lived]. *Industrialnaia Karaganda — Industrial Karaganda* [in Russian].
- 23 Nysanbaev, A.N. (2011). Razvitie farabievedeniia v Kazakhstane: itogi, problemy i perspektivy [Razvitie farabievedeniya v Kazakhstan: results, problems and perspectives]. *Voprosy filosofii — Questions of philosophy*, 5, 119–129 [in Russian].
- 24 Shabambayeva, A., & Dukenbayeva, Z. (2021). The influence of a passionate personality on the preservation of the ethno-cultural code of society in Eastern countries. *REVISTA DE LA UNIVERSIDAD DEL ZULIA*. 3ª época, 34, 512–534.
- 25 Amrina, M.S. (2018). Akzhan Mashanovtyn gylmi zhane rukhani murasy [Akzhan Mashanov's scientific and spiritual heritage]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Tarikh. Filosofii seriasy — Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy series. History*, 3, 103–110 [in Kazakh].
- 26 Kniazeva, E.N., & Kurdiunov, S.P. (2002). Osnovanie sinergetiki. Rezhimy s obostreniem, samoorganizatsiia, tempomiry [The foundation is synergistic. Regime with exacerbation, self-organization, temporimiy]. Saint Petersburg: Aleteiia [in Russian].

Information about the authors

Shabambayeva, Anara — Master of humanitarian sciences, senior lecturer of the Department of History of Kazakhstan, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan; <http://orcid.org/0000-0003-3663-1368>

Turlybekova Aigul — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of History of Kazakhstan, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan; <http://orcid.org/0000-0001-5671-9119>

Akshanova Asel — Master of humanitarian sciences, teacher - assistant of the Department of History of Kazakhstan, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan; <http://orcid.org/0009-0004-8570-1929>

Zh.O. Abikenov*

*Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan
(E-mail: Abikenovkz@gmail.com)*

Methodological analysis of theories of the concept of nation

This article provides a comprehensive overview of the main theoretical frameworks, taking a deeper look at theories related to the understanding of the issue of nationhood. Concepts and works of scientists who founded this concept were distinguished. Various perspectives on the formation of ethnic identity in modern society were explored. Because the nation is a complex and multifaceted structure that includes various disciplines and has attracted the attention of researchers. Any kind of understanding of the problem of the nation creates certain methodological difficulties during its research. It is important to compare the ways of understanding it and to identify the relevant points of view. The article analyzes the approaches of primordialism, constructivism and instrumentalism. And in the course of the discussion, theories that offer opposing views on ethnic identities will be discussed. Through this multidimensional analysis, the article attempts to provide a comprehensive account of the study of ethnic identity. Combining insights from various theoretical perspectives, it offers insights into the dynamic nature of ethnic identities and their relationship to social cohesion and cultural diversity in contemporary societies. The importance of combining different theories for a comprehensive understanding of the nation is emphasized and recommendations are made for developing an appreciation of cultural diversity.

Keywords: culture, tradition, innovation, society, science, research, method, refinement, education, value.

Introduction

Problems of analysis and research of theories of nation are currently one of the most relevant areas of scientific research. The research methodology has a number of known challenges.

There are many scientific opinions that explain this phenomenon. However, its complexity, comprehensiveness, variety of forms, as well as radically conflicting trends in the development of ethnic identity cover a wide range for further research [1; 112].

Therefore, the theory of the nation consists of personal experiences and cultural connections that shape the way individuals perceive themselves and interact with the surrounding world.

There is much research on the intricacies of nation theory and its implications for social cohesion. All of them first compare and study different theories about the formation of ethnic identity in different cultural contexts.

This article provides a broad understanding of the theory of nation, comprehensively analyzes the methods of primordialism, constructivism and instrumentalism, modern theories in research, necessary for its study. Each of these theories offers unique insights into the development and negotiation of ethnic identity in different social contexts.

* Corresponding author's e-mail: Abikenovkz@gmail.com

Considering these theoretical foundations, we aim to analyze the complex interplay of factors that shape ethnic identity in modern societies.

Methods

The methods of defining the concept of “nation” were based on the theoretical conclusions of scientists, and a comprehensive review of the literature was made. Various theoretical frameworks proposed in the study were analyzed.

The comparative socio-historical method was used as the methodological basis of the work. This methodology made it possible to juxtapose the trajectory of the transformation processes in a certain period of time and the hierarchy of the basic values of the nation.

The study was guided by scientific findings and research. At the same time, systematic and comparative analysis, logical, multifaceted, subjective and objective methods from the point of view of development were used.

Theory

The root of the word “nation” is “nation”, which has two meanings: nation and state. The content of the scientific analysis of the concept of “nation” is subject to a long and heated discussion. Despite the opinions of many prominent scientists of the past and present, there is still no generally accepted definition of the concept of “nation” in world science on this issue.

S. Huntington points out: “Researchers usually distinguish two types of nationalism and national identity and give them different names: civil and ethnic, political and cultural, revolutionary and tribalistic, ethnic-genealogical, patriotism and nationalism” [2; 62].

The concept of “nation” is mainly explained based on a rigorous scientific analysis of this category. Researchers question the possibility of objectively studying the meaning of this phenomenon. For example, Nikolay Berdyaev: “Truly, no rational definition can fill the concept of nation. No amount of rational definitions can eliminate it. Every time some psychological and sociological definitions are used for the concept of nation, the concept of nation becomes more complex” [3; 75-76].

However, due to the absence of a universal theory of nation, the theory of nation is interpreted as a historical phenomenon that analyzes national processes relatively.

From a theoretical point of view, it is still difficult to give a clear definition of the concept of “nation”. Some scholars consider the nation to be simply an “imaginary community” [4]. Other scholars argue that it can be defined in terms of culture or voluntarism, but there are many uncertainties in such an approach. However, “belonging to a certain nationality is not an innate quality of human being” [4], because in the era when the national state became the subject of international relations, only the requirements of time made it “an innate quality, it is a feature of human nature” [5]. In other words, we still have reason to question the legitimacy of the concept of “nation”.

Ernest Gellner is a scholar known for his work “Nations and Nationalism”. In this work, Gellner said, “Specifically, the nation is just as accidental as the state, it is not a universal need. It is believed that neither the nation nor the state can exist at all times and in all circumstances” [6]. According to political scientist B. Shakeeva: “often there is a misunderstanding between the terms “nation” and “citizenship”. We can see it in the translation of these terms in each country. If we take the United Nations Charter as an example, even in its official language translations, there is a similarity between “nation” and “citizenship”. In French, “nationalite” just means “citizenship”. And in German, different words are used for these terms: “Nationalist” means ethnic identity, and “Staatsbürgerschaft” is translated as civic identity. It is clear that questions related to these terms cannot but arise in the countries of the former USSR. In personal passports of the citizens of the USSR, we can see that “nationality” is necessarily marked and it has an ethnic character” [7].

The most basic methodological approaches

At present, primordialism, instrumentalism and constructivism are important in the study of the nation problem.

The primordialist trend maintained its dominance in the theory of the nation. According to the concept of the nation, he introduced changes that are opposite to the primordialist direction. These two positions often compete and oppose each other. The approach of primordialism is widely popular among nationalists in countries developing a nation-state [8].

The approach of primordialism explains the concept of nation as a community of people with immutable biological kinship. This theoretical approach considers the issue of national identification as an inescapable law of nature.

The primordialist approach is based on the natural connection of a person with the culture of his national identity. Proponents of the primordialist approach show the nation as a real phenomenon with an objective basis in nature and society, and consider ethnic groups as biologically formed groups of people living together [9].

Anthony Smith, a primordialist scientist, thinks that nations are formed on the basis of ethnic groups [10].

Because ethnic groups have legends about their common origin, common historical consciousness and historical memory to differentiate them. Common myths and symbols play a particularly important role in the formation of collective consciousness, they begin to identify ethnic groups.

The approach to the study of ethnos problems, which is called constructivist, studies national identity as a social structure that has different meanings for each person [8].

According to the constructivist approach, a person can change the national identity of his own free will. At the same time, the symbols of the nation and the state are considered the main tool for it. State symbols and ideals are an integral part of changing national identity.

In the constructivist approach, ethnicity is understood as a socially created phenomenon.

This approach emphasizes the role of social, cultural and historical processes in the formation and meaning of ethnic identities.

A key concept in constructivism is ethnic division, where individuals and groups define the boundaries of their ethnic identities. Constructivist scholars often analyze how ethnic identities are constructed and changed in relation to power dynamics, social inequalities, and cultural representations.

Constructivist approaches are applied to a variety of ethnographic studies, including multiculturalism, identity politics, diaspora studies, and cultural hybrid studies. By focusing on the socially constructed nature of ethnicity, constructivist approaches contribute to our understanding of the diversity, complexity, and dynamism of ethnic identities and their importance in contemporary societies.

According to the researcher Kaliyev, “proponents of constructivism derive from its purposeful influence of all ethnic communities, cultures and power elites that appeared at different stages of human development. Processes such as the modern state, administrative centralization, statistical data collection, language standardization, and the creation of centralized education systems can create or change a nation” [11; 112].

These contemporary theories offer different perspectives on the complexity of ethnic identity, reflecting the multidimensional nature of identity formation and negotiation in today's globalized world. Researchers advance our understanding of how ethnic identities are formed, maintained, and transformed in different social contexts and historical periods.

Methodological approach — instrumentalism, the problems of ethnicity and nation are considered as a means of struggle for power and career. Ethno issues are considered a means of realizing group interests or an ideology of national intellectuals aimed at grouping people. The emergence of this ethnos is a product of interaction of social conditions.

From an instrumentalist point of view, ethnicity is a strategic resource needed by individuals and groups for specific interests. Instrumentalism focuses on the pragmatic aspects of ethnicity.

Instrumentalist approaches are used in studies related to ethnic politics, ethnic entrepreneurship, identity politics. Instrumentalist perspectives contribute to our understanding of the dynamics of ethnic identity.

Constructivism and instrumentalist trends differ from primordialism in that they pay insufficient attention to the cultural factor, which is considered an important element of ethnic identity. Failure to pay adequate attention to culture, which is considered the “unifier” of an ethnic group or nation, is a process that leads to the destruction of the nation. It is a fact that the historical cultural values of the nation are the way to preserve the ethnic identity from the configurations of “counter-identities” in the context of globalization.

According to scientist Baigabatova, “The technology of collecting empirical material is a question related to the competence of the researcher, in particular, the ability to build relationships”. That is, each researcher chooses the classical methodology as the main method during the accumulation of experience. It expands its own reserve of methods of obtaining other information [1; 119].

French anthropologist J. Devereux introduced the concept of hyperbolization into the scientific circulation of ethnic identity. Hyperindividuation of ethnic identity occurs when it is active from other social identities [12].

Discussion

In this section, the scientific concepts and theoretical methods of the concept of “nation” are analyzed. By analyzing theories, we appreciate the multifaceted nature of human existence and its interaction with social contexts.

E. Renan “What is a nation?” In his report on the topic, the nation comes to the conclusion that it is “a somewhat new phenomenon in history”. According to him, due to the small number of ancient states, due to the diversity of the population and the absence of concepts of “citizenship” and “fatherland”, there was no such thing as a nation. E. Renan noted that nation cannot be tied to family, race, religion, language.

According to E. Renan, “the nation is a manifestation of the spiritual desire of people to live together, to preserve the heritage left by the previous generation, to strive for a common goal” [13].

As for the concept of nation, primordialists say it is the highest form of development of an ethnic group that has emerged on the basis of economic relations, territorial unity, language, cultural features and psyche.

In the primordialist concept, ethnos is considered as a property of human existence that has its objective basis in nature or society. The existence of the ethnos rests on these two objective bases. All theories formulated within the framework of the primordialist approach are divided into two directions: social-biological and evolutionary-historical.

Proponents of the first direction say that the biogenetic nature of the nation is correct.

Representatives of the primordialist view consider ethnic groups as social communities closely related to the socio-historical context rather than biological ones. These groups have their own characteristics. It's language, culture, identity.

According to O. Bauer, “A nation is a whole set of people connected by a common character” [14]. Therefore, he did not consider the common origin, language, territory. Of course, O. Bauer's concept could not reveal the whole nature of the nation phenomenon.

In the 70s and 80s of the 20th century, researchers E. Gellner, B. Anderson, A. Smith, E. Hobsbaum and others. His works played a decisive role in the formation of the modernist and postmodernist movement as a whole concept. Thanks to their work, the undivided supremacy of the first theory about the nation was put to an end. Representatives of the modernist movement said that nations are the creation of a new era.

Adherents of the constructivist theory argue that the formation of nations is a result of the development of industrialization and the growth of urbanization. It is said that it was important in the creation of a single internal market, as well as in the development of the national economy.

According to the constructivist theory, nations differ from pre-national formations in that their members, first of all, perceive themselves as representatives of a particular nation. Only then, the class, family group, professional group, etc.

With the transition from a traditional agrarian society dominated by natural economy to an industrial society, the situation changed dramatically.

As noted by E. Gellner, the most important difference between agrarian and industrial societies is that the first is stable, and the second is mobile. A direct manifestation of this mobility is the significant territorial movement of the population and the growth of urbanization, the creation of a single national market. All these revolutionary changes in the life of society create enormous opportunities for the integration of people and goods. This contributes to the elimination of previous social barriers and the territorial isolation of certain regions.

On the other hand, unlike an agrarian society, an industrial society is not only mobile, but also able to work competently and culturally. These requirements were determined by the literacy of society members and the features of the industrial society's production system.

The difference between the constructivist theory and the primordialist approach is that “nations are not given to us by nature. The nation is not a political version of the theory of biological species” [15].

In contrast to the view that the transformation of an ethnic group into a nation is a natural and predetermined process, modernists consider nations to be an intellectual construct of writers, scientists, and politicians. That is, representatives of the intelligentsia who create the national ideology, which is the theoretical basis of the formation of the nation. At this point we come to the concept of “personality”.

According to constructivists, the process of formation of a nation begins with the emergence of a corresponding national ideology. Representatives of the intelligentsia usually discuss the images of the nation and the concepts of national interest and bring them to the masses.

According to the constructivist statement, the formation of nations is not a universal stage of development of all ethnic groups in the world. Thus, many small ethnic groups are often merged with larger nations. According to them, nations have a purely political origin, etc. Ethnic groups acquire national symbols not as a result of ethnic self-development, but as a result of political action. In essence, it is the result of the activity of individual intellectuals. And the basis of this process is the national ideology formulated by the intellectual elite, according to which “political and national unity must coincide” [15; 8]. In this regard, as E. Gellner pointed out, “nationalism creates nations” [15; 43].

Of course, the modern nation is the ethnic community of the past era. From this point of view, cultural homogeneity is formed on the basis of a specific ethnic community. The ethnic and cultural characteristics of the population targeted by intellectuals significantly influence their conceptions.

According to V.M. Mezhuev, “Nation is the state, social, cultural affiliation of an individual, its anthropological and ethnic definition” [16].

V.A. According to Tishkov, “The idea of a nation is born among peoples, it is not necessarily culturally homogeneous, it is created as a political program for the creation of sovereign civil communities” [17].

In this regard, “nation-states” do not necessarily have kinship and cultural affinity with each other, they include representatives of different ethnic groups.

The national idea appeared along with the development of industrialization, urbanization and individualism, contributing to the formation of the nation.

Understanding the complexity of human personality requires a multidimensional and interdisciplinary approach that considers the interplay of individual, group, cultural, and environmental factors. By studying these theories, it contributes to a comprehensive understanding of the human personality and its social dynamic interactions. By analyzing these different theoretical insights, researchers can develop a more holistic framework to help to address ethnic identity.

Thus, due to the complexity of studying the concept of “nation”, and its importance in modern society, many theoretical studies have appeared. Future directions of research in theories of the concept of “nation” should include interdisciplinary cooperation, various methodological innovations. Scholars can contribute to a comprehensive understanding of ethnic identity by integrating insights from multiple disciplines, engaging with diverse cultural perspectives, and adopting innovative methodologies. By fostering dialogue and collaboration in research practice, we can advance our understanding of ethnic identity and contribute to the promotion of social justice, equality and cultural diversity.

Conclusion

The process of an ethnic group becoming a nation is usually called the nationalization of an ethnic group. Actions of the state, its political institutions or ethno-political elite aimed at turning an ethnic group into a nation are called state building. The process of formation of a nation takes different forms depending on specific historical and socio-economic conditions.

If the national policy of the state is not clear, if we continue to present the idea of a different civil nation, which the society is not used to, it will affect social stability. In this case, how should we consider the issue of cultural integrity of the state? In order to answer this, we must study the phenomena of the national state and national unity from all angles.

Because such a complex and multifaceted phenomenon cannot be fully explained by a single theory. That is, the integration of interdisciplinary methods of scientific directions is necessary in the study of the nation problem. Among them, we should use the methodological practices of ethnology, sociology, psychology, cultural studies. By integrating various theoretical advances, researchers can gain a deeper understanding of the complexities of ethnic identity and its implications for individual well-being and social cohesion.

Continued research and dialogue are essential to developing an appreciation of equity and cultural diversity in ethnic identity studies. By engaging in interdisciplinary collaboration, researchers can explore new lines of inquiry and develop innovative methodologies that include a diversity of ethnic identities. In addition, the development of public dialogue can promote mutual understanding in ethnically diverse societies.

Continued exploration of diverse theoretical perspectives is important to understanding ethnic identity and its impact on societal well-being.

The benefits of studying nation theory are the development of intergroup understanding and shaping practices.

Moving forward, continued interdisciplinary research, empirical research, and critical engagement with theoretical frameworks are essential to advancing understanding of nation theory. By adopting the necessary elements of the theory of nation and promoting dialogue between cultures, we can identify the factors related to the ethnic identity of each individual.

Acknowledgements

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. Grant AP19677146. Cross-cultural and axiological analysis of ethnic identification processes of ethnic minorities in the southern region of Kazakhstan.

References

- 1 Baigabatova N. Fieldwork of ethnic identity: theory, practice, reflection / N. Baigabatova // Bulletin of history. — 2021. — 1 (100). — P. 112–119.
- 2 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. — М.: ООО «Издательство "АСТ"», 2003. — 603 с.
- 3 Бердяев Н. Философия неравенств / Н. Бердяев. — Париж, 1970. — 231 с.
- 4 Андерсон Б. Воображаемые общности. Размышления о происхождении и распространении национализма. / Б. Андерсон // Этнос и политика: хрестом. — М.: Изд-во «УРАО», 2000. — С. 78-79.
- 5 Гулыга А.В. Гердер / А.В. Гулыга. — 2-е изд.; пер. Ху Хунсюнь. — Шанхай: Шанхай. нар. изд-во «Октябрь», 1985. — С. 67.
- 6 Геллнер Э. Нации и национализм / Э. Геллнер; ред. и послесл. И.И. Крупника; пер. с англ. Т.В. Бредниковой, М.К. Тюнькиной. — М.: Прогресс, 1991. — 794 с.
- 7 Шакеева Б.Р. Қазақстандағы ұлттық бірегейліктің қалыптасу аясындағы қазақ этникалығы. Филос. д-ры (PhD) ... дисс. 6D050200 — Саясаттану мамандығы / Б.Р. Шакеева. — Алматы, 2022. — 175 б.
- 8 Айтымбетов Н. Қазақстандағы ұлттық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері. Жеке монография / Н. Айтымбетов. — Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2018. — 200 б.
- 9 Ахмедьянова Д.Х. Национальная идентичность как условие сохранения и позиционирования казахстанского общества в глобализирующемся мире: дис. канд. ... полит. наук / Д.Х. Ахмедьянова. — Астана, 2010. — С. 21.
- 10 Smith A.D. National identity Penguin / A.D. Smith // Harmondsworth Smith National identity. — 1991.
- 11 Kaliyev D.S. Theories of Ethnicity, Nationality and Ethnic Identity / D.S. Kaliyev, Aimar Ventsel // Adam alemi. — 2021. — No 4 (90). — P. 106–113.
- 12 Деверо Дж. О работах Джорджа Деверо / Дж. Деверо // Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология; под общ. ред. А.А. Белика; пер. Л.В. Трубицыной. — М.: Смысл, 2001. — 555 с.
- 13 Малинова О.Ю. Либерализм и концепт нации / О.Ю. Малинова // Полис. Политические исследования. — 2003. — № 2. — С. 96–111.
- 14 Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия / О. Бауэр. — СПб., 1909. — С. 1-2.
- 15 Геллнер Эрнест. Нации и национализм / Эрнест Геллнер; пер. Хань Хунь. — Центр. изд-во по подбору и переводу, 2002. — С. 5.
- 16 Межуев В.М. Идея национального государства в исторической перспективе / В.М. Межуев // Полис. — 1992. — № 5-6. — С. 10–16.
- 17 Тишков В. Дилеммы развития России / В. Тишков // Этнополис. — 1992. — № 1. — С. 76–85.

Ж.О. Әбікенов

Ұлт ұғымы теорияларын әдіснамалық талдау

Мақала ұлт мәселесін түсінуге қатысты теорияларды тереңірек қарастырып, негізгі теориялық негіздерге жан-жақты шолуды ұсынады. Автор осы ұғымның негізін қалаған ғалымдардың тұжырымдамаларына, еңбектеріне сараптама жасаған. Қазіргі қоғамдағы этникалық сәйкестікті қалыптастыруға қатысты түрлі перспективаларды зерттейді. Себебі ұлт дегеніміз бұл түрлі пәндерді қамтитын, зерттеушілердің назарын аударған күрделі және көп қырлы құрылым. Ұлт мәселесін түсінудің кез келген түрі өзінің зерттеу барысында белгілі бір әдіснамалық қиындықтарды тудырады. Оны түсінудің тәсілдерін салыстыру және тиісті көзқарастарды анықтау маңызды. Мақалада примордиализм, конструктивизм және инструментализм тәсілдері талданған. Ал талқылау барысында этникалық сәйкестіктер туралы қарама-қарсы көзқарастарды ұсынатын теориялар зерделенген. Осы көп өлшемді талдау арқылы мақала этникалық сәйкестікті зерттеуге қатысты жан-жақты мәлімет

беруге тырысады. Әр түрлі теориялық көзқарастардағы түсініктерді біріктіре отырып, ол этникалық сәйкестіктің динамикалық табиғатын және оның қазіргі қоғамдардағы әлеуметтік келісім мен мәдени әртүрлілікпен байланысын түсінуді ұсынады. Ұлтты жан-жақты түсіну үшін әртүрлі теорияларды біріктірудің маңыздылығы атап өтілген және мәдени әртүрлілікті түсінуді дамыту бойынша ұсыныстар берілген.

Кілт сөздер: мәдениет, дәстүр, ұлт, қоғам, идентификация, зерттеу, әдіс, нақтылау, білім, құндылық.

Ж.О. Абикенов

Методологический анализ теорий понятия нации

В статье представлен всесторонний обзор основных теоретических основ, более глубоко рассматриваются теории, связанные с пониманием проблемы государственности. Выделены концепции и работы ученых, основавших эту концепцию. Исследованы различные точки зрения на формирование этнической идентичности в современном обществе. Потому что нация представляет собой сложную и многогранную структуру, включающую в себя различные дисциплины и привлекающую внимание исследователей. Любое понимание проблемы нации создает определенные методологические трудности при ее исследовании. Важно сравнить способы его понимания и выявить соответствующие точки зрения. Кроме того, автором проанализированы подходы примордиализма, конструктивизма и инструментализма. А в ходе дискуссии будут обсуждаться теории, предлагающие противоположные взгляды на этническую идентичность. Посредством этого многомерного анализа в статье предпринята попытка дать всесторонний отчет об изучении этнической идентичности. Сочетая идеи различных теоретических точек зрения, автор предлагает понимание динамической природы этнической идентичности и ее связи с социальной сплоченностью и культурным разнообразием в современных обществах. Подчеркнута важность объединения различных теорий для комплексного понимания нации и даны рекомендации по развитию понимания культурного разнообразия.

Ключевые слова: культура, традиция, нация, общество, идентификация, исследование, метод, уточнение, знание, ценность.

References

- 1 Baigabatova, N. (2021). Fieldwork of ethnic identity: theory, practice, reflection. *Bulletin of history*, 1 (100), 112–119.
- 2 Huntington, S. (2003). *Stolknovenie tsivilizatsii* [Clash of Civilizations]. Moscow: ООО «Издательство “АСТ”» [in Russian].
- 3 Berdyayev, N. (1970). *Filosofia neravenstv* [Philosophy of inequalities]. Paris [in Russian].
- 4 Anderson, B. (2000). *Voobrazhaemye obshchnosti. Razmyshleniia o proiskhozhdenii i rasprostraneni natsionalizma* [Imaginary communities. Reflections on the origin and spread of nationalism]. *Etnos i politika: Khrestomatiia — Ethnicity and politics. Chrestomathy*. Moscow: Izdatelstvo «URAO» [in Russian].
- 5 Gulyga, A.V. (1985). *Gerder* [Herder]. (2nd edition). (Hou Hongxun, Trans). Shanghai: Shangkhaikoe narodnoe izdatelstvo. «Oktiabr» [in Russian].
- 6 Gellner, E. (1991). *Natsii i natsionalizm* [Nations and nationalism]. I.I. Krupnik (Ed.). (T.V. Brednikova, M.K. Tiunkina, Trans). Moscow: Progress [in Russian].
- 7 Shakeeva, B.R. (2022). *Qzaqstandagy ulttyq biregeiliktin qalyptasu aiasyndagy qazaq etnikalygy* [Kazakh ethnicity in the framework of formation of national identity in Kazakhstan]. *PhD's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 8 Aitymbetov, N. (2018). *Qazaqstandagy ulttyq biregeiliktin qalyptasu erekshelikteri. Zheke monografiia* [Features of formation of national identity in Kazakhstan. Personal monograph]. Almaty: Qazaqstan Respublikasy Bilim zhane Gylym ministrliги Gylym Komitetinin Filosofii, saiasattanu zhane dintanu instituty [in Kazakh].
- 9 Akhmedianova, D.Kh. (2010). *Natsionalnaia identichnost kak uslovie sokhraneniia i pozitsionirovaniia kazakhstanskogo obshchestva v globaliziruiushchemsia mire* [National identity as a condition of preservation and positioning of the Kazakh society in the globalizing world]. *Candidate's thesis*. Astana [in Russian].
- 10 Smith, A. (1991). *National Identity* Penguin. *Harmondsworth Smith National identity*.
- 11 Kaliyev, D.S. & Ventsel, A. (2021). Theories of Ethnicity, Nationality and Ethnic Identity. *Adam alemi — The human world*, 4 (90), 106–113.
- 12 Devereux, J. (2001). *O rabotakh Dzhordzha Devero* [George Devereux works]. *Lichnost, kultura, etnos: sovremennaia psikhologicheskaiia antropologiia — Personality, culture, ethnos: contemporary psychological anthropology*. A.A. Belik (Ed.). (L.V. Trubitsyna, Trans). Moscow [in Russian].
- 13 Malinova, O.Yu. (2003). *Liberalizm i kontsept natsii* [Liberalism and the concept of nation]. *Polis. Politicheskii issledovaniia — Polis. Political studies*, 2, 96–111 [in Russian].

- 14 Bauer, O. (1909). *Natsionalnyi vopros i sotsial-demokratiia* [National question and social democracy]. Saint Petersburg [in Russian].
- 15 Gellner, Ernest (2002). *Natsii i natsionalizm* [Nation and nationalism]. (Han Hunyi, Trans). Tsentralnoe izdatelstvo po podboru i perevodu [in Russian].
- 16 Mezhev, V.M. (1992). *Ideia natsionalnogo gosudarstva v istoricheskoi perspektive* [The idea of a national state in a historical perspective]. *Polis — Polis*, 5-6, 10–16 [in Russian].
- 17 Tishkov, V. (1992). *Dilemmy razvitiia Rossii* [Dilemma of development of Russia]. *Etnopolis — Ethnopolis*, 1, 76–85 [in Russian].

Information about the author

Abikenov Zharkynbek — PhD, Senior Lecturer of the Department of Philosophy and Social Sciences and Humanities, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-7950-330X>

S.E. Adylkhanova*

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: ase280884@mail.ru)*

Philosophical aspects of the ethics of responsibility by Hans Jonas

In the article the philosophical aspects of Hans Jonas' ethics were described and analyzed. The analysis of their logical coherence and consistency in the observed moral imperatives was carried out. The reconstruction of the meaning of the ideological and contextual context was carried out, within the framework of which Jonas formulates the main provisions of his ethical theory. As the main application updating the proposed understanding and ethics of the Recommendation, the solution of the technology, or rather its (their) intensive and irreversible growth, is proposed. The irrelevance of imperative ethics was emphasized in the light of the new particularly acute challenges facing modern civilization. The main epistemological and problematic aspects of Jonas's ethical theory were highlighted, formulated in the form of questions, the search for answers to which constitute the justification of these scenarios. The application of the author's logic of argumentation and the metaphysical basis of the new ethics in the key of rationalism, as well as the possibility of its application in the political dimension at the global level of environmental problems was demonstrated. The author's dichotomies were revealed when analyzing the ethical attitude to such categories as "value" and "responsibility". The substantial novelty of the Jonas concept was presented, taking into account the main provisions of Kant's formal ethics and ontological explanations of technical Heidegger. It was concluded that, unlike many irrational interests in modern philosophy, the ethics of Realization was embedded in the classical tradition of philosophical knowledge, although constructive polemics were associated with it. The question of the applicability of the practical application of the new ethics was raised.

Keywords: philosophy, ethics, Hans Jonas, alarmism, responsibility, values; technology, techne, future, generation.

Introduction

The modern world is characterized by the increased influence of technology in people's lives. The level and scale of technology development entail significant changes not only at the social, but also at the natural level. Humanity has turned out to have a powerful weapon in its hands, the careless use of which can lead to irreversible harmful consequences.

Traditional ethics proves insufficient when considering collective actions that arise from the use of advanced technologies. Such actions often have consequences that cannot be predicted and that go beyond the private sphere. It is emphasized that although it is impossible to fully understand all the consequences of our technological actions, we have a responsibility towards nature and future generations. These two aspects must be included in ethical thinking, since technologies allow us to manipulate them, making them objects of our responsibility. We must reconsider our role in society and the world, accept new moral obligations that correspond to the risks, negative, but also positive aspects that modern technologies provide. First of all, it is necessary to take care of nature, the future generation and the ecological component. Moreover, such care must be long-term, so that it has any consequences in the future. Therefore, we need flexible and accessible ethics, such ethics that can be adapted and applied by everyone and at all levels of life and functioning of society.

The effects of technological progress are irreversible and cumulative, especially in the area of genetic technologies and their impact on human nature and moral responsibility. In other words, technological impacts tend to accumulate, making it impossible to predict all their effects in the medium and long term, resulting in considerable uncertainty. What we consider to be immutable aspects of human nature may be changed by new genetic technologies. Modern technologies actively interfere with human nature, making it possible to change it significantly. In light of these changes, the question of moral responsibility requires a new understanding. We must reassess our responsibilities to other people and future generations, taking into account how technologies may change human nature.

* Corresponding author's e-mail: ase280884@mail.ru

Therefore, the ethics of responsibility of Hans Jonas seems to be an urgent necessity for technological civilization.

The priority areas of research focus for us are following:

- 1) The basics of Jonas's proposal for a new ethics;
- 2) The relationship between ethics, social order and political ideology;
- 3) The possibilities of implementing the ethics of responsibility in modern environmental policy.

Methods

The research was conducted using traditional methods of philosophical analysis, including basic procedures for inductive and deductive reasoning, as well as operations of abstraction and generalization.

The primary focus of the research was hermeneutical in nature and was aimed at understanding the holistic contextual meaning of Hans Jonas' ethics of responsibility.

Comparing H. Jonas's concepts with those of M. Heidegger and I. Kant provides a deeper understanding of the need to rethink ethical principles in light of technological change.

Results

H. Jonas, in his book "The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age", argues that traditional ethical systems are unable to cope with the challenges posed by modern technology because they do not take into account the long-term and global consequences of our actions. In his work, H. Jonas emphasizes the need for a new ethical system that will take into account responsibility to future generations and nature, adapting to the changing conditions created by technological progress [1]. H. Jonas's thesis echoes M. Heidegger's diagnosis of modernity in his work "The Question Concerning Technology", where Heidegger explored the nature of technology and its impact on human existence, arguing that technology changes our perception of the world, turning everything into resources for exploitation [2].

The essence of Heidegger's thesis on the essence of technology is that it represents a special ontological disposition, which he calls "Gestell". "Gestell" is a way of revealing the world in which both nature and man are seen as resources for satisfying the needs of society. Technology turns nature into raw material for manipulation, and in this context, man sees everything as part of an ordered reservoir of resources. This perception of the world is not just one of the threats, but the primary threat that determines man's relationship to the environment.

In light of ancient Greek philosophy, which can be traced in Heidegger's ideas and concepts, it makes sense to think that art (poiesis) can serve as a counterweight to the technical and instrumental way of revealing the world (techne), offering a deeper and more authentic understanding of being.

Jonas uses the term "techne" like M. Heidegger [3]. In ancient times it meant skill or craftsmanship, which were the basis of development, craftsmen and artisans created technologies for that time. Today we have different technologies, but the essence is the same. Developing technologies no longer fit into the framework of existing ethics. Heidegger looks at how technologies affect our lives, but Jonas looks at technologies from the point of view of ethics, that is, how to use them correctly or incorrectly. Jonas presents new grounds for creating the very ethics that takes into account modern technologies:

Ethics traditionally focuses on humans and their relationships with other humans, without taking into account the impact on nature and future generations.

Traditional ethics focuses on the immediate and visible consequences of actions, ignoring long-term and cumulative effects.

Ethics assumes that moral actions occur in personal and immediate interactions, without taking into account complex, technologically mediated actions.

The basic conditions of human existence are assumed to remain unchanged, which does not correspond to the rapidly changing reality of the technological age.

Based on the presented features, it can be assumed that traditional ethics should be expanded, that is transformed into a new ethics, to include the impact on nature and future generations, taking into account the long-term and cumulative consequences of technological actions.

In today's world, where technology is everywhere, we need an ethical approach that values individuals and considers the long-term impact of our actions. Kant's idea to "treat humanity... not only as a means, but also as an end" [4; 97] reminds us to respect people for who they are, not just for what they can do for us. Similarly, Hans Jonas's advice to "act so that the consequences of your actions are compatible with the con-

stancy of genuine human life” [5; 321] stresses the importance of thinking about how our actions affect future generations. Together, these ideas encourage us to respect human dignity and ensure our actions support a sustainable and good life for everyone, now and in the future.

The key point to understand here is that preserving nature is crucial, especially for the well-being of future generations, because humans are deeply connected to nature and cannot survive without it. Therefore, the destruction of nature will ultimately lead to the destruction of humanity itself. Consequently, it is essential for humans to be highly conscious of the importance of protecting and preserving nature.

Should we change human beings? Is it right to extend life with technology? Can modern inventions make our life easier and longer? These questions come up because of recent inventions in biomedicine and genetics. These technologies have greatly impacted our lives. Jonas thinks that because of these inventions and changes, people are becoming subjects of scientific experiments and interventions. We should raise important questions about how these actions are right and acceptable. This suggests that we need a new set of ethical guidelines to address these issues.

Biomedicine can be used to control behavior, which affects our moral consciousness. Jonas is concerned about how this change will affect people and their responsibilities. It is important to consider what kind of human being we aspire to, who defines it, and on the basis of what knowledge. It is also important to consider that future generations may have different values and moral preferences than ours. The question is how modern technologies can change people and what will be the moral consciousness of future generations.

- In light of this, it is necessary to consider the following questions in the frames of new ethics:
- What kind of human being do we consider ideal?
- Who has the right to define this image?
- On what knowledge and principles should this definition be based?
- On what moral grounds can we justify our assumption that future generations will adhere to the same values as we do?
- How can modern technologies transform human nature and how will this affect the moral consciousness of future generations?

Jonas emphasizes that without including metaphysical foundations in the ethical debate, it is impossible to create a sustainable and comprehensive system of norms that would cope with the challenges of the technological age. He insists that metaphysics provides a deep understanding of existence and moral obligations that go beyond purely empirical data. This understanding is necessary to create ethical standards that take into account not only present but also future generations. Jonas believes that the restoration of metaphysics in philosophy can help to overcome the moral crisis and ensure a more responsible approach to the use of technology.

Let us consider Jonas’s questions from a philosophical perspective. A key aspect of normative assessments of the relationship between technology use and future generations is the uncertainty of future generations’ value preferences. We cannot predict with certainty how future technological innovations will change the perception of current resource problems or whether our current actions will be valued as beneficial. This uncertainty raises doubts about whether we should base our assumptions on future generations’ preferences. However according to Jonas, these uncertainties should not distract us from our responsibility to ensure the well-being of future generations and to take actions that we believe will be in their interests. It is important to develop an ethics that takes into account possible scenarios and aims to minimize risks and maximize benefits for all generations.

The problems that arise with new technologies can also be related to our knowledge, our ability to see the future, and problems of a more global level, such as the nature of things themselves. Solutions to such problems cannot be made immediately and based on something that does not yet exist, such as the idea that there will be unlimited access to clean energy in the future. Values are of primary importance we must base decisions on what we have now. This distinction can help make informed decisions that consider possible risks and benefits for future generations without ignoring our current ethical and environmental responsibilities.

There are questions that force us to consider how current events and society's actions will affect future generations. Overpopulation or on the contrary population decline are not the only problems. Ontological and epistemological problems are aspects of philosophy and are related to questions of knowledge, uncertainty, human existence, and the morality of future generations. We need to consider how ignorance, or uncertainty will affect our sense of responsibility to future generations, and whether we understand their needs

and lives well enough to take their well-being into account when making decisions. Additionally whether we have duties to people who have not yet been born, and whether future people can have rights.

As mentioned, Jonas believes that traditional ethical theory fails when it comes to the concerns of future generations. So, let's look at the utilitarian principle of maximizing the overall welfare, taking into account the above-mentioned differences. Utilitarianism, which focuses on maximizing happiness and minimizing suffering, may not take into account the long-term and cumulative effects of our actions on future generations. Moreover, the utilitarian approach often fails to take into account moral obligations to people who do not yet exist, which is a critical aspect of the ethics of future generations.

Despite the fact that I. Bentham mentions that temporal distance has no ethical significance, the utilitarian faces difficulties. According to I. Bentham "first, how far into the future do our responsibilities for our descendants extend? Should distant generations be given the same weight as the interests of our own children and grandchildren? If all future generations are equal, an equal distribution of goods means that we ourselves will receive very little. However, the utilitarian has difficulty finding a moral justification for preferring near generations over distant ones. Second, how should the utilitarian evaluate the welfare of future individuals if their preferences and needs are unknown? Should we maximize the average welfare of future individuals or the total amount of welfare for future populations?" [6].

Responsibility to the "idea of man" for Jonas consists of adhering to a binding code of conduct that is based on an ontological imperative. Jonas is less concerned with specific questions about how much we should take into account the well-being of future generations or how much current generations should sacrifice to prevent future losses of well-being. The main emphasis is on the need to develop an ethical code that is universal and binding for everyone. This code must be based on metaphysics, which allows us to justify its imperativeness. For Jonas, the metaphysical justification of ethics is important because it provides a deep understanding of human existence and moral obligations that goes beyond purely utilitarian or pragmatic approaches. In other words, we can assume, that responsibility to the "idea of man" presupposes adherence to ethical norms that guarantee the preservation of human essence and well-being in the long term.

It is assumed that if politicians recognize and accept this, they will adopt a binding code of conduct based on the imperative "the welfare of mankind must be guaranteed in the future" [7; 52]. This code of conduct will manifest itself in the regulatory regulation of the use of potentially dangerous technologies.

Let us follow the author's own way of expressing his thoughts, which is quite interesting, since Jonas begins with a radical proposal: in order to determine whether humanity ought to exist, we must first confront Leibniz's fundamental metaphysical question: "Why is there something rather than nothing?" [8; 16]. In examining ethics and our moral obligations, it is important to define what we mean by "value" in the broadest sense. Only when we understand the objective nature of value, we can develop objective moral standards and understand what we should do, and will this allow us to establish our duties to the very fact of existence and our responsibility for maintaining and preserving that existence, making the objectivity of value the foundation for defining our ethical obligations [8; 16].

This approach directly challenges the tenets of contemporary philosophy, which often dismisses terms such as the "objectivity of value" and "objective ought" as outdated or irrelevant. In arguing for the necessity of these concepts, Jonas places himself in opposition to thinkers such as G.E. Moore, who criticized the derivation of ethical norms from natural properties, a criticism known as the "naturalistic fallacy." Jonas argues that ignoring the objective basis of values leads to a superficial understanding of ethics. He believes that without recognizing the objective nature of values, our ethical frameworks remain incomplete and insufficient to address the profound moral responsibilities we face, especially in the context of technological advances and their impact on future generations. This approach emphasizes the need for a holistic ethical system that not only addresses immediate human problems but also considers the long-term consequences of our technological and moral choices.

Therefore, Jonas proposes that nature possesses an ontological "locus," where we can bridge the supposed gap between "is" and "ought" without falling into the naturalistic fallacy. Jonas introduces the concept of a "self-affirmation of being" inherent in all biological life, suggesting that this self-affirmation embodies a fundamental sympathy between life and death. According to Jonas, life is a clear confrontation between being and non-being, where the essence of life actively asserts itself against the void of non-existence [9; 510]. By acknowledging such ontological dimension, Jonas looks to develop a more comprehensive understanding of our moral responsibilities, especially in relation to the impact of technological advancements on future generations.

Thus, there is the fundamental duty to guarantee the continuation of life into the indefinite future and to maintain the essential conditions for human existence. The development of a new ethical framework relies on the ability to justify an objective “should-be” with solid reasoning. The author suggests three necessary conditions for responsibility: first one is the causal effect, which means actions must have an impact on the world; the second one is the control, i.e. the action must be under the control of a moral agent; the last one is the predictability, or in other words the agent must be able to foresee the consequences of their actions to some extent. Our primary ethical duty is to ensure the ongoing existence of life and the foundation for human life. For a new ethical system to be viable, it must convincingly establish why certain things “should” happen. In these frames there are two types of responsibility: for actions and for the consequences of those actions.

Jonas emphasizes “meaningful” responsibility, where individuals are accountable for their actions that affect specific things. This includes our duty to future generations. With today’s knowledge and abilities, we can predict and reduce the harmful impacts of technology on nature and people in the future. Previously, limited understanding meant we didn’t worry much about the future, assuming conditions for human life would always stay the same. Now, with greater awareness and capability, we must take on the meaningful responsibility to ensure these conditions are sustainable.

The ethics of responsibility cannot rely solely on the idea of something being “objectively good” as an absolute obligation. It must also address the motivation to act. According to Jonas, what drives us to uphold strict responsibility for future life is a “natural sense of responsibility,” an inherent feeling within us. This type of responsibility is inherent and fundamental, unlike contractual responsibility, which is based on agreements. Natural responsibility is the original form from which all other responsibilities stem. The archetype of this responsibility is parental responsibility, which is characterized by unconditional care. This serves as the model for the meaningful responsibility previously discussed.

Jonas’s unusual comparison highlights that both parental and political responsibilities involve a commitment to care for others and ensure their well-being. In parental responsibility, parents naturally assume the duty to care for and nurture their children, driven by an inherent sense of responsibility. Similarly, political responsibility involves leaders who willingly take on the duty to govern and protect their citizens, aspiring to power to effectively manage their responsibilities. Jonas sees a connection between the two through the concepts of “totality”, (both responsibilities encompass a comprehensive care for the well-being of those under their charge, whether it is children or citizens) “continuity”, (both involve ongoing duties that persist over time, requiring consistent attention and commitment) and “future” (both types of responsibility are oriented towards securing a better future for the next generation or the society as a whole). This threefold concept leads us to the thought that we can be responsible for those who do not yet exist?

Jonas argues that responsibility should not rely on reciprocity. It requires an unconditional commitment, not based on compensation or selfish motives. The model for this type of responsibility is how we care for our children, driven by a natural, selfless obligation. Children inherently evoke our sense of duty, prompting responsible actions. Thus, responsibility is rooted in the inherent qualities of those we care for. Ethical responsibility also needs to address the rational justification for obligatory commitments and the psychological motivations behind them. The sense of “ought” guides the will, requiring moral agents to determine their actions’ direction. We suggest that Jonas views responsibility as an inherent part of human nature, deeply connected to our natural instincts and moral reasoning. By grounding responsibility in these fundamental aspects, Jonas believes we can develop a more robust and universal ethical framework.

Therefore, ethics encompasses both objective and subjective dimensions. The objective aspect pertains to rational thought and logical principles, while the subjective aspect is connected to emotions and personal feelings. This dual nature of ethics ensures that moral considerations are balanced, incorporating both reason and empathy. The ethical ability to feel responsible is part of what makes us human.

Although the idea of future generations seems to be something completely abstract and distant, it is us who are responsible for their potential existence. Jonas believes that the attitude towards future generations should be based on our responsibility to them. Each individual person in modern society should bear a “moral imperative” that is based on the very foundations of existence, i.e. the continuation of the family (life), responsibility for descendants, both close and distant.

There are two types of values: internal and external. Jonas’s idea is that our responsibilities to future generations are those values that must not only be cultivated in ourselves, but also transmitted to others, creating the so-called value network. Future generations cannot impose a sense of responsibility on us, since they do not yet exist, but nevertheless, we must think about their well-being, which correlates with the con-

cept of humanity in general. The first type of values includes what is inside, for example, the value of life as such, while the second type of value is more associated with external factors that make this very life more comfortable and acceptable, for example, tools that include benefits. Jonas calls for forming and taking responsibility for future generations based on internal values, accepting life as the most important value, realizing that the maintenance of human life is inherent in us by nature.

In other words, it is necessary to rely on the subconscious, where the goals of existence are inherent in nature itself in the entire living world and are the engine of life itself, what saved us in the past from total extinction. Jonas's biocentrism is a concept that puts internal values at the forefront, from which ethical considerations are formed. Jonas argues that by accepting the law of nature — to support life, to take care of it — as our internal value, the ethics of coordinating our actions with the aforementioned goal is also accepted.

This means recognizing the inherent worth of all forms of life and making decisions that support and preserve the natural world. By understanding that all organisms strive to maintain their existence, we can develop an ethical framework that respects and protects the continuity of life, integrating this biocentric perspective into our moral duties and obligations.

In this perspective, people should stand out by taking responsibility for other living beings. Jonas's biocentric ethics suggests that humans, with their unique ability to think morally and plan ahead, have a special duty to protect and sustain the natural world. This responsibility includes caring for all living things, not just human interests. By recognizing the value and purpose of all life forms, humans are called to be caretakers of the environment. This means making ethical choices that support the well-being of all organisms and ensure our actions do not harm the balance of nature. In this way, we meet our ethical duties to both current and future generations, helping to maintain the continuity of life in line with nature's ultimate goal. Thus, the question is "who is responsible for what"? Answers to these questions have been already given but we need some clarifications how responsibility and political power relate.

Of particular interest is the fact that Jonas identifies different types of responsibility. He distinguishes between formal responsibility, which is the accountability an individual has for their actions, and substantive responsibility, which involves a deeper ethical commitment to the well-being of others and the environment.

When it comes to protecting the "idea of humanity", we must all act to safeguard it, as our collective actions threaten the future of human existence. It is essential that everyone is motivated to make sacrifices for the future. This implies that responsibility has no fixed level; it is shared among individuals, groups, and institutions. The responsibility of political leaders, however, is amplified by the power of technology. The extent of responsibility should match the extent of our power. This directly counters any attempt to dismiss the negative impact we may have on the future.

Fear is what can impose restrictions on our actions, thereby creating a long-term responsibility that will extend not only to society, but also to politicians, leaders, and managers. The "fear heuristic" uses fear to foresee and, as a result, prevent bad consequences of our actions, especially when it comes to technology and the environment. Inventing potential worst-case scenarios allows us to avoid future dangers.

If society begins to think in this way, then perhaps we will be able to protect future generations, but for this it is necessary to translate this type of thinking into a moral foundation that should form ethics. It is important to remember that such a concept should primarily be adhered to by the leader when developing plans for the future of society.

The concept of fear or "Fear Heuristic" Jonas has three bases. The first base is related to the fact that fear helps to come up with the worst scenarios for the future and the development of events. We think ahead, evaluate our actions and imagine the worst that can happen (no one has canceled the reference to Murphy's Law). Thinking about negative consequences in the future allows you to make the right decisions in the present. The second foundation is connected with a sense of caution and responsibility in the present. Risks and challenges become more real. We want to avoid negative scenarios, which means we think and reason more. The third foundation is planning for the future, where fear is the main driver, i.e., based on the care for the future generation inherent in nature, we begin to think about how today can affect tomorrow. The desire to protect is actualized, even for the generation that is very far from us.

Discussion

Despite the fact that Jonas's ideas are logical, perhaps too radical in some places, one should ask the question: is it possible to spread Jonas's ideas throughout the world and introduce them to modern society? Politics is the driving force. People who want to change their behavior must first change politics. The values of life are at the forefront of ethical responsibility, and the values of the lives of future generations. Isn't this

too general? Is it possible to instill such general moments in society and politics? Yes, Jonas's ideas and concepts are quite profound and well-founded, the author's position is strong and inspires confidence, but are they feasible?

Jonas emphasizes the necessity of considering long-term consequences and the moral obligation to future generations. The strength of the theory is its comprehensive approach which integrates both rational and emotional aspects of ethics making it relevant for addressing complex global issues.

Take climate change as an example. There is much debate about whether it is caused by natural factors or human activities. According to Jonas's ethics of responsibility, if there is reasonable doubt that natural fluctuations are to blame, we have no ethical excuse for inaction. We must take responsibility for the possibility that humans are causing these changes and act collectively to address it. Uncertainty about the causes of climate change does not absolve us of our ethical duty to take responsibility and take action.

The most challenging aspect of Jonas's ethics of responsibility is figuring out how to inspire the widespread commitment to responsible behavior that his theory demands. Encouraging individuals and societies to adopt this level of ethical responsibility requires more than just understanding the theory; it necessitates fostering a deep-seated motivation to act in accordance with these principles. This involves creating a cultural and educational shift where the importance of long-term consequences and the well-being of future generations are ingrained values.

The author himself sees this problem and doubts that democracy is the right system to solve our environmental issues. Jonas does not believe that democracy effectively addresses ecological concerns. He even explores the idea of an environmental dictatorship, suggesting that temporarily setting aside Western democratic values might help solve urgent environmental problems. He examines whether a right-wing or left-wing dictatorship would be better and concludes that a left-wing environmental dictatorship would be preferable. Jonas argues that a needs-based economic model, focused on meeting society's essential needs, is more efficient in managing limited resources compared to the profit-driven capitalist model. He believes that the future of human existence must take priority over everything else. Jonas is open to the idea of a temporary "green" dictatorship if it ensures the survival and well-being of future generations. This strong position highlights his belief that drastic measures might be necessary to address the environmental crisis and fulfill our ethical duties to future humanity [10].

This is a strong position, reflecting Jonas's urgency regarding the environmental crisis and his skepticism about the effectiveness of democracy in addressing it. He highlights a common issue in the environmental debate: the ecological crisis is often seen as a result of an imbalance between human activities and nature. Jonas argues that democratic systems, with their short-term focus and susceptibility to political and economic pressures, may be ill-equipped to restore this balance and implement the necessary long-term solutions.

It is worth considering whether it is puzzling that democracy has primarily been practiced in countries that have benefited from the exploitation of natural resources. One might question if democracy is partly responsible for the environmental crisis due to its connection with industry, technology, economic growth, and environmental threats. Additionally, it is important to explore whether political freedom has a downside, as it may contribute to the overuse and depletion of natural resources through widespread self-expression and consumption.

It is, therefore, useful to talk about the need to choose between different values in the context of environmental crises. The connection between these crises and our values is emphasized, as well as doubts about our ability to set priorities correctly. In order to express an opinion on sustainable development, one must understand which values are more important. For example, survival is more important than income equalization. However the question arises as to how simple a life limited by consumption, we are prepared to lead for this.

Jonas hopes that the necessary changes will be based on people realizing the need to take responsibility. International agreements and joint projects can help to effectively solve environmental problems. Education plays a key role in shaping a new generation that will recognize the importance of preserving our planet. The environmental revolution, as Jonas understands it, is a rethinking of values. Internal and external moral foundations must move into the global sphere and form a new ethic. Technological progress is gaining momentum and is becoming almost unstoppable. Our society needs a new ethic even more urgently.

Conclusion

In general, the ethics of responsibility of Hans Jonas is a positive example of long-term strategic thinking, which problematizes modernity, despite the apparent security.

Unlike many irrationalist trends in modern philosophy, the ethics of responsibility is embedded in the classical tradition of philosophical knowledge, although it conducts constructive polemics with it.

Jonas convincingly proves the inconsistency of some ethical imperatives in the conditions of technologically complicated modernity. He offers completely different (new, unusual) parameters of thinking, arguing his position in favor of a guaranteed future.

References

- 1 Jonas, Hans (2001). *The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age*. The University of Chicago Press.
- 2 Heidegger, Martin (2013). *The Question Concerning Technology and Other Essays*. Harper Perennial Modern Classics.
- 3 Jonas, Hans (2008). "Ethics and Biogenetic Art". *Social Research*, 75, 3, 491–504.
- 4 Kant, Immanuel (1997). *Groundwork of the Metaphysics of Morals*. Cambridge University Press.
- 5 Jonas, Hans (2007). "Causality and Perception". *The Journal of Philosophy*, 104, 11, 319–324.
- 6 Bentham, Jeremy (2007). *Deontology or the Science of Morality*. Clarendon Press.
- 7 Jonas, Hans (2001). "Ontological Grounding of a Political Ethics: On the Metaphysics of Commitment to the Future of Man". *Graduate Faculty Philosophical Journal*, 22, 1, 47–62.
- 8 Jonas, Hans (2006). "Freedom of Scientific Inquiry and the Public Interest". *The Hastings Center Report*, 36, 4, 15–17.
- 9 Jonas, Hans (2009). "The Nobility of Sight". *Philosophy and Phenomenological Research*, 79, 3, 507–519.
- 10 Jonas, Hans (2004). "Toward a Philosophy of Technology". *Hastings Center Report*, 34, 3, 34–43.

С.Е. Адылханова

Ханс Йонастың жауапкершілік этикасының философиялық аспектілері

Мақалада Ханс Йонас этикасының философиялық аспектілері сипатталған және талданған. Бақыланатын моральдық императивтерде олардың логикалық үйлесімділігі мен дәйектілігіне талдау жасалады. Йонастың этикалық теориясының негізгі ережелері тұжырымдалатын идеологиялық және контекстік мағынасын қайта құру мәселесі қарастырылған. Жаңа этиканы өзектендірудің негізгі факторы — заманауи технология және оның қайтымсыз өсуі. Ханс Йонастың этикалық теориясының негізгі гносеологиялық аспектілері сұрақтар түрінде назарға алынып, оған жауап іздеу жаңа этиканың негіздемесін құрайды. Осыған байланысты рационализм кілтінде жаңа этиканы дәлелдеудің авторлық логиканы қолдану, сондай-ақ оны саяси өлшемде пайдалану мүмкіндігі көрсетілді. Авторлық дихотомиялар «құндылық» және «жауапкершілік» тәріздес категорияларға этикалық қатынасты талдау кезінде ашылады. И. Канттың формальды этикасының негізгі ережелерін және М. Хайдеггердің техника философиясының онтологиялық түсіндірмелерін ескере отырып, Ханс Йонас тұжырымдамасының маңызды жаңалығы берілген. Сонымен қатар, қазіргі философиядағы көптеген иррационалды ағымдардан айырмашылығы сол, ол Ханс Йонастың этикасы өзіндік полемикалығына қарамастан, философиялық білімнің классикалық дәстүріне енген деген қорытынды жасалған. Жаңа этиканың іс жүзінде қолданылуы туралы мәселе көтерілген.

Кілт сөздер: философия, этика, Ханс Йонас, алармизм, жауапкершілік, құндылықтар, технологиялар, әдістер, келешек, ұрпақ.

С.Е. Адылханова

Философские аспекты этики ответственности Ханса Йонаса

В статье проанализированы философские аспекты этики Ханса Йонаса. Проведены анализ их логической согласованности и последовательности в наблюдаемых моральных императивах, а также реконструкция идеологического контекста, в рамках которого Х. Йонас формулирует основные положения своей этической теории. В качестве основного фактора актуализации новой этики выступают современные технологии и их необратимый рост. Выделены основные эпистемологические аспекты этической теории Ханса Йонаса, сформулированные в виде вопросов, поиск ответов на которые составляют

обоснование новой этики. Продемонстрировано применение авторской логики аргументации новой этики в ключе рационализма, а также возможность ее использования в политическом измерении. Авторские дихотомии раскрываются при анализе этического отношения к таким категориям, как «ценность» и «ответственность». Представлена содержательная новизна концепции Йонаса с учётом основных положений формальной этики И. Канта и онтологических разъяснений философии техники М. Хайдеггера. Сделан вывод, что, в отличие от многих иррациональных течений в современной философии, этика Ханса Йонаса, несмотря на свою полемичность, встроена в классическую традицию философского знания. Поднимается вопрос о практической применимости новой этики.

Ключевые слова: философия, этика, Ханс Йонас, алармизм, ответственность, ценности, технологии, методы, будущее, поколение.

Information about the author

Adylkhanova Samal — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0007-2502-3531>

А.А. Амангельдиев*, С.Е. Шакиров

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: a.azimkhanuly@gmail.com; simba_004@mail.ru)*

Білім беру жүйесіндегі цифрландыру мәселелері: философиялық талдау

Цифрландырудың дамуы білім беру саласына өзгерістер алып келуде. Бүкіл әлемде және елімізде цифрландыруға қатысты жаңа мемлекеттік өзгерістер үстемдік ете бастады. Цифрлық жүйенің дамуы нәтижесінде іске қосылатын жаңа технологиялардың артықшылығы жеткілікті. Бүгінгі таңда мұндай өзгерістер қызметтің барлық дерлік салаларын, соның ішінде білім беру саласын қамтып отыр. Білім беруді трансформациялау жаһандық процестің сын-қатерлеріне жауап беріп қана қоймай, оның жүзеге асырылуын да айқындайды. Қоғамның барлық салаларын цифрландыру мен трансформацияланатын білім берудің түйісуі мен өзара шарттылығы мәселесі ерекше жағдайларға байланысты іргелі ғылыми міндетке айналып отыр. Бүгінгі күні цифрлық білім беру барысында оқытушы мен білім алушыда кездесетін мәселелердің мәнін теориялық-әдіснамалық тұрғыдан түсіну, теріс тенденцияларды азайту қажеттілігін ескере отырып, тек теориялық қана емес, практикалық маңызы бар өзекті міндет болып табылады. Қазіргі білім берудің өзгеруін тудыратын іргелі факторлардың қатарына цифрландыру, цифрлық технологиялардың білім беру жүйесінің әр түрлі аспектілеріне әсерінің күшеюі жатады. Цифрландырудың қазіргі білімге әсері сан қырлы: оның даму мүмкіндіктері кеңейеді, сонымен бірге жаңа мәселелер туындайды, бұл осы феноменнің күрделілігі мен динамикасын күшейтеді. Мақаланың мақсаты — цифрландыру процесінің әсерінен қалыптасатын заманауи білім беруді дамыту ерекшеліктері мен мәселелерін анықтау.

Кілт сөздер: цифрландыру, білім беру, цифрлық трансформация, білім беру жүйесі, цифрлық білім беру ортасы, білім беруді цифрландыру тенденциялары.

Кіріспе

Қазіргі таңда цифрландыру түсінігі сәнді тенденцияға айналды. Көпшілік бұл құбылысты нақты түсінбесе де, зерттеулер мен баяндамаларда ынтамен қолданылып жатқанын көреміз. Цифрландыру — бұл өмір сүру сапасын арттыру үшін оның әр түрлі салаларына цифрлық технологияларды енгізу ғана емес, ойлау стереотиптерін, жұмыс әдістерін түбегейлі өзгерту деп түсінуге болады [1]. Мұндай өзгерістер іс жүзінде барлық қызмет салаларын, соның ішінде білім беру саласын да қамтып отыр.

2020 жылы бүкіл әлем білім берудегі цифрландыру мәселесіне қайта бет бұруға мәжбүр болды. Бұл қызығушылық цифрлық саладағы елеулі ғылыми-техникалық прогреспен, «COVID-19» инфекциясының пайда болуымен байланысты. Қазіргі уақытта цифрлық шындықтың контурлары оның қарқынды басталуын, айқындылығы мен адекватты ой қорыту арасындағы алшақтықтың артуын көрсетеді. Қазіргі әлемді цифрландыру нәтижесінде пайда болған, ауқымы үлкен сын-тегеуріндерге сәйкес келетін, эпистемологиялық тұрғыда ең маңыздысы білім беруді трансформациялау мәселесі болып табылады. Білім беру ісі терең мағынасында білімді таратуға келіп тірелмейтіні белгілі. Ол өз мәнінің толықтығы мен тұтастығына сүйене отырып, өз тепе-теңдігін сақтай отырып, басқаша болу қабілетімен адамның әлеуметтік және мәдени сәйкестігін қалыптастыру міндетін шешеді. Бұл туралы ресейлік ғалым М. Маниковская «әлемдік ғалымдар қауымдастығының ғылыми ізденістері мен болжамдары, сондай-ақ нақты фактілер цифрландырудың бұрын-соңды болмаған жемісті күдіретіне сендіреді. Бірақ бұл процесс неғұрлым тиімді болса, оның тәуекелдері де соғұрлым маңызды болады. Цифрландырудың бүгінгі теориялық көрінісінде адам өмірінің барлық жақтарын, соның ішінде білім берудегі түбегейлі өзгерістердің таңғаларлық перспективалары басым және оның тәуекелдері мен теріс салдары азырақ ұсынылған», — дейді [2].

Бүгінгі таңда Қазақстанда білім беру саласын цифрландыру бойынша қызмет күшейтілуде, атап айтқанда онлайн-оқулықтарға, виртуалды зертханаларға, жеке оқу жоспарларына, әрбір білім алушымен жеке жұмыс істеуге және т.б. көшуге байланысты оқыту формасын өзгертуге ерекше назар аударылуда. Оқу орындарында ақпараттық мәдениетті дамытуға, білім берудің жаңа электрондық

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: a.azimkhanuly@gmail.com

өнімдерін таратуға, педагогтарды білім беру жүйесін цифрландыруға даярлауға бағытталған арнайы жобалар іске асырылуда.

Қазіргі таңда көптеген оқу орындары оқу-тәрбие процесінде жаңа технологияларды қолдану бойынша нақты цифрлық стратегияларды әзірлеуде [3; 42]. Оқу процесін цифрлық ұйымдастыру, білім алушылар мен оқытушылардың цифрлық құзыреттіліктерін дамыту, педагогикалық зерттеулердің негізгі тақырыптары ретінде қоғамды цифрландыруды анықтау қажет.

Зерттеу әдістері

Білім беруді цифрландыру — қазіргі кезеңдегі жаһандық мәселелердің бірі, әсіресе пандемиядан кейін өзекті болды. Пандемия кезеңінде қағаз түріндегі оқу материалдарын цифрлық форматқа көшіру және аудиториялық форматтан қашықтыққа көшу білім беру сапасының артуына әкелмейтіні белгілі болды. Көптеген адамдар білім беруге деген көзқарасын оқытушылардың білім алушыға білімді трансляциялауы ретінде қайта бағалады, яғни білім берудің мемлекеттің ұлттық негізі ретіндегі үлкен тәрбиелік және дамытушылық рөлін түсінді. Осылайша, технологияларға құдіреттілік пен центризмді телуге қатысты мәселелер анықталды, бірінші орында техникалық құралдар емес, адам мен оның құндылықтары және қағидалары тұруы керек екені белгілі болды. Бұл цифрлық білім берудің әдіснамалық және философиялық негіздерін қайта қарауды талап етуде, мұнда антропоцентрилік принцип басты орынға ие болуы қажет.

Білім беру адамды әр түрлі қызмет түрлеріне дайындаумен байланысты, дегенмен цифрлық білім берудің инновациялық дамуының мәнін зерттеу кезінде философиялық тәсілдің мүмкіндіктері әлі толыққанды қолданылмауда. Бұл процестерді түсіну, олардың мәнін анықтау, әр түрлі сипаттамаларына, барлық мүмкін болатын нұсқаларына, бұрыннан белгілі нәрсені бұрмалауға, оларды метафоризациялау әрекеттеріне және т.б. келіп саятындығын білдіреді.

Философиялық тәсілдің әдіснамасын қолдану жалпы алғанда цифрлық білім берудің мәнін түсінудің өзгеше сипатына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Мақалада осы реттегі барлық өзгерістерді «проблематизациялауға» баса назар аударылады. Бұл цифрлық білім беру саласындағы мәселелердің туындауына ықпал ететін іргелі, жүйе құраушы себептерді анықтау және оларды одан әрі дамыту мен шешудің перспективаларын айқындауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Техногендік өркениеттің қалыптасу процестерін философиялық тұрғыдан зерттеу және оның мәдениеттің, қоғамның және адам санасының дамуына әсері ХХ ғасырдың екінші жартысында ғалымдарды толғандыра бастады. Шын мәнінде, білім беру саласын цифрландыру адамның әлеуметтік тәжірибесінің жаңа құрамдас бөлігі. Қалыптасу процесінің басталуын 1940 жылдардағы компьютердің пайда болуымен байланыстыруға болады. Демек, адамзат қоғамының барлық салаларында «цифрлық трансформация» процестері өте белсенді жүріп жатыр [4; 47]. Цифрлық технологияға ұмтылу, барған сайын көп пайда табу, тәжірибелердің манипуляциялық форматтарын қолдану, техникалық прогресті ойланбастан адам қолымен жеделдету күн тәртібіне осындай трансформациялаудың мағыналық мазмұнын анықтауға байланысты түбегейлі мәселелерді шығарады.

Жаңа тарихи жағдай турбуленттілікпен, тұрақсыздықпен және тәуекелдердің тұтас кешенімен анықталады, бұл философтарды тәуекелдер әдіснамасына, олардың жеке тәртіптік түрлері мен көріністеріне жүгінуге итермелейді.

Бұл ретте заманауи білім беруді қалыптастыру мәселесіне арналған зерттеулердің көпшілігі цифрлық білім берудің негізгі мәселесі ретінде «қазіргі әлемді өзгертетін цифрландыру педагог пен білім алушы арасындағы қарым-қатынасты қалай өзгертеді және ол қазіргі білім беруді қаншалықты өзгерте алады?» деген сұрақты қарастыруда. Аса қатты алаңдаушылық туғызатындар қатарына: білім беруді азғындату, білім беруді инструменталдандыру, педагог пен білім алушының жеке басының деформациясы, білім беруді дара биліктен айыру, педагог пен білім алушы арасындағы және жалпы білім беру жүйесіндегі қазіргі мораль мен этика нормаларының девальвациясын жатқызуға болады. Білім беруді цифрландырудың моральдық-этикалық аспектісі, цифрлық қоғамдағы мораль мен этиканың тағдыры қазіргі заманғы білім берудің өткір мәселелері арасында өте өзекті болып саналады. Бұл туралы зерттеуші С. Ячин «бұл мәселе аса маңызды, оның мәні экзистенциалды-антропологиялық өлшемге ие, себебі мораль мен адамгершілік құндылықтары осы қатынастарға

делдал болады, ал этика адам болмысының онтологиясы мен феноменологиясының кілті болып табылады», – дейді [5; 72].

Бүгінгі таңда білім берудің цифрлық трансформациясы — уақыт пен заман талабы. Білім беруді цифрландыру адамның әлеуметтік тәжірибесінің жаңа құрамдас бөлігі болып табылады. Білім беру жүйесі ақпараттандыру және технологияландыру үрдістерін күшейте отырып, цифрлық даму жолына түсуде. Ақпараттық технологияларды жетілдіру, педагогикалық қызметтің озық техникалары мен құралдарын белсенді енгізу, оқу процесін толық дербестендіру, дербестендірілген білім беруді дамыту — жаңа цифрлық білім беру ортасын құруға негіз болуда. Соңғы ондаған жылдар ағымында білім беру ортасын цифрландыру жалпы әлемдік тәжірибеде негізгі тенденцияға айналды. Өз кезегінде, әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің жиынтығы және қоғамның ақпараттық мүмкіндіктерін кеңейту бүкіл әлемде цифрлық кеңістік үшін қажетті жағдайлар жасауға мүмкіндік берді. Бұл туралы Бүкіләлемдік экономикалық форумның президенті К. Шваб «цифрландыру процесі білім беру бағдарламаларының мүмкіндіктерін кеңейтті және әлеуметтік-экономикалық және саяси плюрализм жағдайында адам туралы жаңа түсініктер қалыптастырды. Бұл түсініктер қоғамның компьютерлік технологияларға ақпараттық байланысына негізделген, бұл өз кезегінде қалыптасқан тұлғаның психологиялық ерекшеліктеріне әсер етеді», – дейді [6].

Цифрлық білім — оқыту мен оқу кезінде цифрлық құралдарды, технологияларды инновациялық қолдану және сол технологияны пайдалана отырып оқыту немесе электронды оқыту деп атайды. Демек, бұл білім беру жүйесін цифрландыру онлайн оқытуды да білдіреді. Қазіргі уақытта онлайн оқыту жыл өткен сайын танымал бола түсуде. Әлемдегі COVID-19 жағдайын ескере отырып, цифрлық білім барлығына лайықты білім алуға және жұмыс істеуге мүмкіндік берді. Білім беру жүйесін цифрландыру арқылы барлығына халықаралық сертификаттар алу немесе бұрын мүмкін болмаған дәрежені алу оңайырақ бола бастады. Сонымен қатар, оқыту құралдары мен технологиялары білім алушыларға өзіндік білім алудың тиімді дағдыларын дамытуға мүмкіндік беруде. Цифрлық оқыту білім алушыларға әр түрлі уақытта, кез келген жерде оқу мүмкіндігін ұсынууда. Цифрлық оқытудың басты басымдықтарының бірі білім алушылар үшін оқу мүмкіндіктерін кеңейту.

Қазіргі таңдағы білім беру процесі өмір бойы білім алуға (*lifelong-learning*) және жетілдірілген оқыту технологиялары (*advanced-learning-technologies*) негізінде оқытуды индивидуализацияға бағытталған. Бұл ұғымдарға зерттеушілер В. Гребенникова мен Т. Новикова келесідей түсініктеме береді:

«*Өмір бойы білім алу (lifelong learning)* — бұл жаңа мағыналарды үздіксіз іздеу тұжырымдамасы, кәсіби және жеке амбициялар мен ниеттер оған себеп бола алады. Өмірге деген мұндай көзқарас адамның еңбек нарығында кәсіби өсуіне, бәсекеге қабілеттілігіне ықпал етеді және сонымен бірге тұлғалық өсудің тиімді формасы болып табылады.

Жетілдірілген оқыту технологиялары (advanced-learning-technologies) — ең соңғы ғылыми жетістіктерді пайдалана отырып, оқу сапасын жақсартуға мүмкіндік беретін технологиялар. Бұл технологияларды дамыту мен жетілдірудің негізгі техникалық проблемасы ақпараттық және коммуникациялық технологиялар саласындағы инновациялардың тым жоғары жылдамдығымен байланысты. Біз бүгінгі күні жетілдірілген деп атайтын нәрсе бірнеше айдан кейін ескірген болып саналады. Сондықтан қандай да бір технологияны озық деп бағалау динамикалық және сол кездік уақытқа сәйкес келуі керек. Екінші жағынан, жаңа технологиялар мен оқыту жағдайларын қолданудың ықтимал оң әсерін ұсыну, анықтау және бағалау қажет. Жетілдірілген технологияларды таңдау мен сипаттаудағы эксперименттік тәсіл адамды оқытудың ақпараттық компонентінде де, оқыту психологиясында да ғылыми прогреске ықпал етеді» [7; 160].

Қазіргі уақытта білім алушыларға көптеген білім беру ресурстарының кең спектрі қол жетімді, атап айтқанда оқу платформалары (Moodle, GlobalScholar, Edmodo және т.б.); жаппай ашық курстар (Coursera, EduOpen және т.б.); вебинарлық алаңдар (Virtual room, Webinar.ru және т.б.) бар. Бұл платформалар білім берушілердің білім алушылармен желілік өзара іс-қимылын қамтамасыз етуге арналған. Оқу процесі үшін арнайы әзірленген платформалар білім алушының жалпы коммуникативтік кеңістігінен біршама бөлінген білім беру қызметі үшін ерекше кеңістік құруға мүмкіндік береді, бұл білім алушының оқу және басқа да іс-әрекеттері арасында «іш пыстырарлық, міндетті» және «ойын-сауық» салалары арасындағы сияқты шекараны қалыптастыруға ықпал етеді.

Электрондық ақылды құрылғылар мен датчиктер, бұлтты технологиялар, озық аналитикалық құралдар сияқты дамыған технологиялар білім мазмұнын өзгертуде. Бұл технологиялар оқыту процесін жетілдіру үшін жаңа мүмкіндіктер ашуда.

Классикалық анықтамаға сәйкес, цифрлық білім — бұл цифрлық технологияларға негізделген білім беру қызметі. Ол цифрлық білім беру ортасын білім беру процесінің әр түрлі міндеттерін қамтамасыз етуге арналған ақпараттық жүйелердің ашық жиынтығы ретінде санайды.

Бүгінгі таңда зерттеушілер цифрлық педагогиканың жаңа ұғымдарын біріктіретін «білім беруді дигитализациялау», «цифрлық білім беру», «смарт білім» ұғымдарымен жұмыс істейді. Атап айтқанда, ашық білім беру ресурстары, жаппай ашық онлайн курстар, оқу платформалары, электрондық оқулықтар, электрондық кітапханалар, ашық лицензиялар, мобильді оқыту, «бұлтты» білім беру жүйелері, интернет-сервистер, цифрлық бейнекоммуникациялар, жаһандық медиа, білім беру ұйымдарын басқарудың автоматтандырылған жүйелері және т.б. Соған қарамастан, бізге білім беруді цифрландыру феноменінің мәні әлі айқын нақтыланбаған сияқты, себебі ол тек цифрлық технологияларды енгізуге ғана қатысты емес.

Бір нәрсе анық, кез келген нәрсенің ең ұшар басында техникалық құралдар емес, құндылықтары мен ұстанымдары бар адам тұруы керек. Бұл цифрлық педагогиканың әдіснамалық және философиялық негіздерін қайта қарауды талап етеді, мұнда антропоцентрилік принцип басты орынға ие болуы керек.

Сондықтан қазіргі білім берудің тиімділігі және цифрлық білім берудің одан әрі ілгерілеуі жаппай цифрландыруға байланысты деген ой барған сайын өзекті бола түсуде. Бірақ білім берудің басты мақсаты цифрлық білім беруді енгізуді жеделдетуде емес, білім беру жүйесінде әркімнің өз әлеуетін іске асыруына және педагог пен білім алушының қасиеттерін жетілдіру бүкіл адамзаттың ілгерілеуінің кепілі мен мазмұнына айналған кезде салауатты, шығармашылық, белсенді өмір сүруіне мүмкіндік беру болып табылады.

Бүгінгі таңда білім беруді цифрландырудың барлық түрлеріне ойланбай жаппай құмарту білім алушыларды біреу алдын-ала дайындаған алгоритмдерге тікелей дайындаудан басқа ештеңе емес. Бұл туралы ғалым М. Маниковская «адам өмірі алгоритмдермен анықталмайды, тіпті ғылыми негізделген және эмпирикалық дәлелденген алгоритмдермен де айқындалмайды», – дейді [2; 103].

Болмыстың толықтығы шығармашылық өздігінен жүзеге асу арқылы қамтамасыз етіледі. Шығармашылық көріністердің ауқымы шексіз, бірақ оған белгілі жағдайлар мен материалдық ресурстар қажет. Айталық, шынайы өнер туындыларын түпнұсқа сияқты қабылдау бұқаралық ақпарат құралдарының арқасында емес, біріккен шығармашылыққа айналатын «жанды» қарым-қатынас арқасында мүмкін болып табылады. Цифрландыру игіліктерінен айырылуды түсіну өнегелілік атмосферасын бұлыңғыр етеді, әділетсіздік сезімін нығайтады, тиісті және бар нәрсенің этикалық мәселесін айқын көрсетеді. Мұның өзі тәрбиеленушілердің осындай білім беру жүйесі мен ойлау қабілеттерін, шығармашылық бастаманы және тиісті дербестігін дамытуға ықпал етуі екіталай. Бірақ дәл осы қасиеттер, тек сөзбен ғана емес, іс жүзінде азаматтық қоғам құруды, құқықтық мемлекет қалыптастыруды және әлеуметтік әділеттілікті бекітуді көздейтін қоғам мүшелеріне тән болуы керек.

Білім беру процесінің әр түрлі міндеттерін қамтамасыз етуге арналған ақпараттық жүйелердің ашық жиынтығы ретінде барлық білім алушыларға теңдей қол жетімді болып көрінетін цифрлық білім беру ортасы әлеуметтік әділетсіздіктің көптеген белгіленген конфликтерін алып тастайды. Алайда, цифрлық шындық бұл саладағы моральдық этикалық сын-қатерлерді анықтайды. Білім беруді дигитализациялау интеллектуалды коллапс, креативтің төмендеуін, жалған шығармашылықты тудырады. Көптеген студенттер өздерінің интеллектуалды ізденістерін «әлемдік өрмектен» алынған компиляциямен, дайын шешімдердің фрагменттерімен алмастырады, қалтасында гаджеттің болуы олардың білімді екенін көрсетеді деген елеспен өмір сүреді. Жаңа Зеландиялық философ Д. Флинн бұл мәселеге алаңдаушылық білдіріп, «олар жаңа технологиялар мен гаджеттерді басқара алады, бірақ соған қарамастан университеттен шыққанда тар шеңберге қамалған ортағасырлық шаруалардан еш айырмашылығы жоқ. Шын мәнінде, олардың әлемі әлдеқайда кең, бұл заманауи әлем, бірақ олар сонда да қамауда, себебі оларға тарихи өлшем беймәлім», – дейді [8; 467].

Дербестендірілген оқытудың, білім беру бағдарламаларын меңгерудің жеке тректерінің, компьютерлік оқытудың артықшылықтарын мойындай отырып, осы білім беру стратегияларын іске асыруда «бетпе-бет» қарым-қатынас барынша азайтылғанын атап өтпеске болмайды. Жоғарыда айтылғандай, адамгершілік адамдар арасындағы қарым-қатынаста көрінеді.

Әмбебап моральдық талаптарды шамадан тыс деп мойындау моральдық нормалардың салыстырмалылығын растау, мүмкін және мүмкін емес, жақсы және жаман арасындағы шекараны бұзу қаупін тудырады. Бұл қоғамдық санада моральдық қағидалар ретінде, берік және мызғымас нәрсе ретінде қалыптасқан негіздердің тербелісін тудырады. Осыдан жоғары білім кәсіби дайындықтан басқа, іргелі адамгершілік құндылықтарды шынайы насихаттауы, олардың кәсіби қызметтегі де, өмірді үйлестірудегі де мәні мен жемісті маңыздылығын көрсетуі керек деген рефлексивті түрде қалыптасқан этикалық ұстаным қажеттілігі туындайды.

Цифрлық дәуірге көшудің бастапқы нүктесі деректерді цифрлық форматта сақтау, өңдеу және жіберу мүмкіндігі болды. Содан бері ақпарат саны орасан зор қарқынмен өсе бастады. Қазір бірнеше жыл ішінде адамзат өзінің бүкіл өміріне қарағанда көбірек ақпарат шығарады, бұл құбылыс ақпараттық жарылыс деген атауға ие болды. Білім беру өмірдің барлық басқа салалары сияқты, біздің әлемді қабылдауымызды ғана емес, өскелең ұрпақтың мінез-құлқының психофизиологиялық, когнитивті, коммуникативті және әлеуметтік ерекшеліктерін өзгертетін осы жеделдетілген ақпарат ағынында өзгеріссіз қала алмайды. Ол енді білімді жеткізуге ғана емес, сонымен қатар осы ақпарат массивін өңдеу, ақпараттық шу, фейктер, виртуалды тұлғалар және көптеген басқа да әлемде бағдар табу дағдыларын қалыптастыруы тиіс.

Қазіргі кезеңдегі білім беруді цифрлық трансформациялау процесінің тағы бір ерекшелігі бұл процестің біртұтас, тіпті шамалас моделінің және әлі күнге дейін цифрлық білім берудің қалыптасқан және көпшілік қабылдаған анықтамасы және онымен байланысты немесе оның құрамдас бөлігі болып табылатын ұғымдардың нақты анықталған шеңбері жоқ екенін айтпағанда, оның түпкілікті нәтижесінің болмауы болып табылады: біреу цифрлық дидактика туралы айтса, біреу цифрлық педагогиканы зерттейді.

Цифрлық технологиялар бүгінде ақпаратты іздеу құралы ғана емес, білім алу мүмкіндігінің шарты болып табылады. Цифрлық технологиялар тек білім алуға, жұмыс істеуге ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманғы адам өмір сүруіне тура келетін өте қанық ақпараттық өрісті құруға байланысты өзгереді. Бір жағынан, цифрлық өркениет қажетті ақпаратты икемді іздеуге, оны ақпараттық қанағаттанудың қажетті деңгейіне дейін кеңейтуге мүмкіндік береді, екінші жағынан, ақпараттық ағындардың будандастырылуы мен интерференциясы, қажетті екіпіндерді бақыланбайтын аймаққа араластыру және ауыстыру пайда болады. Интернеттің әр түрлі беттерін жылдам қарау кезінде тұтас білім алынбайды, ол көбінесе эклектикалық, мозаикалық болып қалады.

Қоғам дамуының қазіргі кезеңі — бұл барлық салаларға, ең алдымен мемлекеттік басқаруға, денсаулық сақтауға, ауыл шаруашылығына, сондай-ақ білім беруге заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың кеңінен енгізілуі байқалатын кезең. Елімізде цифрлық экономиканы белсенді дамыту бойынша кешенді шаралар іске асырылуда, оған көшу уақыт талабы болып табылады.

Қазіргі білім беру жүйесі қоғамға цифрлық дәуірге сенімді көшуді қамтамасыз ете алады. Жүзеге асырылып жатқан білім беруді ақпараттандыру жаңа деңгейге өту үшін база жасайды, ал цифрландыру еңбек нарығында кепілді сұранысқа ие, мобильді және интернет-технологияларды оңай және еркін меңгерген, электрондық оқыту арқылы үздіксіз білім алуға (біліктілікті арттыруға) бағдарланған мамандарды даярлауға бағытталған.

Бүгінгі таңда қазіргі заман адамы оған үлкен мүмкіндіктер мен перспективалар беретін цифрлық технологиялар әлемінде өмір сүруде, олардың арасында кез келген ыңғайлы уақытта білім алу, үздіксіз білім беру, өзінің білім беру бағыттарын жобалау мүмкіндігі, электрондық ресурстарды тұтынушыдан оларды жасаушыға айналу мүмкіндігі бар.

Білім беруді цифрландыру білім алушыларға оқу бағдарламаларын меңгеру қарқынын, педагогты, оқыту формалары мен әдістерін таңдауға мүмкіндік береді. Білім беруді цифрландырудың маңызды тұстары педагогтардың өздері де, білім алушылар да интернетті және мобильді коммуникацияларды дамытуы, кеңінен енгізуі және қолдануы болып табылады. Мысалы, интернетті және мобильді технологияларды білу және жұмыс істей алу, педагогқа сабақ өткізуге, ал білім алушыға кез келген жерде және кез келген уақытта оқуға мүмкіндік береді.

Білім беруді цифрландырудың артықшылықтары пандемия жағдайында айқын байқалды, ол кезде бүкіл әлем халқы уақытының көп бөлігін үйде өткізуге мәжбүр болды, бірақ интернет пен телекоммуникацияның арқасында жұмыс істеуді және оқуды жалғастыруға болды. Бұл жағдайда өзіндік жеке тапсырмалардан, тесттерден бастап толық ауқымды курстарға дейін ашық онлайн ресурстар құрылды және қолданылды.

Цифрлық білім берудің артықшылықтарын келесідей сипаттауға болады:

- дербестікке байланыстыру, себебі білім беру жүйесі өзіндік жұмыстың болуын білдіреді;
- қағазбастылықтың болмауы, себебі цифрлық білім адамды қағазбастылыққа арналған артық шығындардан құтқарады. Барлық оқулықтар, нұсқаулықтар мен жұмыс жазбалары компьютерлерге орналастырып, оларды планшет алмастыра алады;
- мұғалімдердің жеңілдетілген жұмысы, себебі цифрлық форматтағы оқыту жүйесі мұғалімнің жұмысын көмек ретінде бағалайды;
- оқытуды цифрландыру оқушыларға болашақта ақпараттық әлемде жақсы бағдарлануға көмектеседі [9; 44].

Алайда, онлайн білім берудің кейбір кемшіліктері де бар — оның қысқа мерзімді немесе ең жақсы жағдайда орта мерзімді міндеттерді қанағаттандыруға бағытталуы. Білімнің шектеулі жиынтығын игерген, бірақ іргелі базалық дайындығы жоқ маман тұрақтылығы иллюзия іспеттес интеллектуалды «қондырмаларға» ғана сене алады. Белгілі бір дәрежеде бұған ақпараттың көптігі мен қол жетімділігі, оны пайдаланушының сұранысы бойынша жылдам іздеу мүмкіндігі ықпал етеді. Сонымен қатар, ақпараттың артықтығы көбінесе оны үстіртін қабылдауға әкеледі, интернетке, деструктивті көзқарастар мен сананы манипуляциялау қаупіне жүгінетін білім алушылардың сезімталдығы айтарлықтай артады.

Цифрлық білім берудің кемшіліктерін төмендегідей жүйелеуге болады:

- ақыл-ой белсенділігінің төмендеуі (адам өз бетінше ақпарат алуды тоқтатқан кезде бұл ойлау қабілеттерінің нашарлауына алып келеді);
- нашар әлеуметтену (ақпараттық жүйе адамның әлеуметтену деңгейін айтарлықтай төмендетеді, бұл тұлғаның әрі қарай дамуына ықпал етеді);
- шығармашылықтың болмауы (өзіндік жұмыстың азаюы);
- физикалық даму проблемаларының болуы (экран алдында ұзақ уақыт бойы отыру көздің шаршауына, соның салдарынан көру қабілетінің нашарлауына алып келеді);
- педагогтар функциясының жойылуы (білім беруші мамандарды роботтар мен виртуалды жүйелер алмастырып, нәтижесінде адамдар жұмысынан айрылу қаупі болғанда);
- абсолютті бақылау (цифрландыру жылдам таралып, қоғамдық өмірге терең еніп кеткен процесс ретінде оның мүшелерін еркіндігі мен тәуелсіздігінен айырып, толықтай бақылауға алып келеді). Басқа кемшіліктері келесі сілтемеде көрсетілген [9; 45].

Біздің ойымызша, білім беруді цифрландыру классикалық оқыту формасынан толық бас тартуды білдірмеуі керек, бүгіннен бастап олардың арасындағы оңтайлы тепе-теңдікті іздеу керек.

Заманауи білім оқушылардың білімдерін нақты өмірде қолдануға үйретуі қажет. Ол үшін функционалдық сауаттылықты дамыту, мәтінді талдауға үйрету, ақпараттың әр алуан түрлерімен және бағыттарымен жұмыс істеу, қолданбалы мәселелерді шешу үшін өз білімін пайдалану қажет. Мұнда цифрландырудың артықшылықтары бар: жоғары көрнекілік және интерактивті құралдар. Бір жағынан, оқушы өз білімін қолданатын өмірдегі жағдайларды шынайы түрде елестетуіне болады, екінші жағынан, күрделі метапәндік ұғымдарды модельдеу оңайырақ болады.

Бүгінгі таңда оқытушының рөлі өзгеруде: ғасырлар бойы осы мамандыққа тән құзыреттерге жаңалары қосылды. Ақпараттың қол жетімділігі мен мөлшері үнемі артып отырады және онымен жұмыс істей білу аса маңызды. Сонымен қатар «икемді» дағдыларды дамыту өзектілікке ие болады. Адам өмірінің барлық салаларын цифрландыру жылдамдығына әсер ететін маңызды фактор интернеттің, адамдар үшін ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қолжетімділігі болып табылады.

Қорытынды

Қазіргі жағдайда жоғары оқу орындары білім алушыларды оқыту барысында цифрлық технологиядан барынша пайда алуды үйретуге жауапты. Дұрыс оқыту стратегиясын әзірлейтін жоғары оқу орындары білім алушылар және профессор-оқытушы құрамымен өзара байланыс жасау үшін көптеген жаңа қызықты мүмкіндіктер аша алады. Цифрлық технологиялар арқылы нақты нәтижелерге қол жеткізудің жалпыға ортақ жолы жоқ. Жекелеген педагогтарға цифрлық технологиялармен жұмыс істеудің жаңа тәсілдерін байқап көруге мүмкіндік беріп, оларға қажетті қолдау көрсетіп, жоғары оқу орны өзінің цифрлық даралығы бар серпінді мекемеге айнала алады. Цифрлық дәуірдің артықшылықтарын пайдалану әр оқытушыға байланысты. Бұл ретте педагогтың

цифрлық сауаттылығы маңызды, ол қажетті нәтижелерге жету үшін қол жетімді технологиялар мен құрылғыларды пайдалану кезінде оқытушының білімі мен дағдыларын білдіреді.

Осылайша, білім беруді цифрландырудың мәні дербестендірілген және нәтижеге бағытталған білім беру процесіне көшу үшін соңғы технологияларды тиімді және икемді қолдану болып табылады.

Бүгінгі таңда қазіргі білім беру процесінің шешуші тенденциясы әлемді өркениетті дамытудың әр түрлі тәсілдерін одан әрі саралау емес, интеграция болуы керек. Үшінші мыңжылдықта ғылыми-техникалық және әлеуметтік прогрестің табиғаты адамзат өркениетін аман қалу шегіне жеткізген кезде, бұл бағыт ерекше маңызға ие болады.

Қорытындылай айтқанда, білім беруді цифрландыру адам қызметінің барлық салаларын қамтитын, жаңа қалыптасып келе жатқан цифрлық және озық оқыту технологияларын түсіну, дамыту және іс жүзінде белсенді қолдануды қажет ететін құбылыс.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің АР15473151 «Цифрлық қозамды қалыптастыру мәселесі Қазақстандағы әлеуметтік әділдікті дамытудың шарты ретінде» атты гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Молчанова Е.В. О плюсах и минусах цифровизации современного образования / Е.В. Молчанова // Проблемы современного педагогического образования: сб. науч. тр. — Вып. 64. — Ч. 4. — Ялта, 2019. — С. 133–135.
- 2 Маниковская М.А. Цифровизация образования: вызовы традиционным нормам и принципам морали / М.А. Маниковская // Власть и управление на Востоке России. — 2019. — № 2(87). — С. 100–106. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: DOI 10.22394/1818-4049-2019-87-2-100-106.
- 3 Умарова М.Х. К вопросу о цифровизации образования в Республике Узбекистан / М.Х. Умарова // Наука и образование сегодня. — 2020. — № 12(59). — С. 42–43.
- 4 Ибраева А. Цифровая трансформация системы образования: зарубежный опыт / А. Ибраева, С. Егембердиева // Вестн. Евраз. нац. ун-та им. Л.Н. Гумилева. Сер. Экон.— 2020. — № 3. — С. 46–52. — [Электронный ресурс].— Режим доступа: <https://bulecon.enu.kz/index.php/main/article/view/411>.
- 5 Ячин С.Е. Аналитика человеческого бытия: введение в опыт самопознания. Систематический очерк / С.Е. Ячин. — М.: ИНФРА-М, 2014. — 210 с.
- 6 Шваб К.М. Четвертая промышленная революция / К.М. Шваб. — М.: ЭКСМО, 2016. — 40 с.
- 7 Гребенникова В.М. К вопросу о цифровизации образования / В.М. Гребенникова, Т.В. Новикова // Историческая и социально-образовательная мысль. — 2019. — № 5. — С. 158–165. — [Электронный ресурс. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-tsifrovizatsii-obrazovaniya>.
- 8 Сатпаев Д. Деформация вертикали / Д. Сатпаев. — Алматы: Print House «Gerona», 2019. — 794 с.
- 9 Кенжебаева З.С. Использование цифровых технологий в системе дистанционного образования: зарубежный опыт и Казахстан / З.С. Кенжебаева, М.С. Садырова, Е.С. Мухтар, Ш.О. Момынкулова // Вестн. Казах нац. ун-та. Сер. Педагогические науки. — 2021. — Т. 67, № 2. — С. 40–50.

А.А. Амангельдиев, С.Е. Шакиров

Проблемы цифровизации в системе образования: философский анализ

Развитие цифровизации привносит изменения в сферу образования. Во всем мире и в нашей стране начал доминировать новый мем цифровизации. Преимущества новых технологий, которые будут запущены в результате развития цифровой системы, достаточны. Сегодня такого рода преобразования охватили практически все сферы деятельности, в том числе и сферу образования. Трансформация образования не только отвечает вызовам глобального процесса, но и определяет его реализацию. Проблема интеграции и взаимообусловленности цифровизации всех слоев общества и трансформируемого образования становится фундаментальной научной задачей в силу особых обстоятельств. Сегодня теоретико-методологическое понимание сущности проблем, с которыми сталкивается преподаватель и обучающийся в цифровом образовании, с учетом необходимости минимизации негативных тенденций, является актуальной задачей, имеющей не только теоретическое, но и практическое значение. К числу таких фундаментальных факторов, вызывающих изменение современного образования, отно-

сится цифровизация, усиление влияния цифровых технологий на различные аспекты системы образования. Воздействие цифровизации на современное образование многогранно: происходит расширение возможностей его развития, но при этом возникают новые проблемы, что усиливает сложность и динамичность данного феномена. Цель данной статьи состоит в выявлении особенностей и проблем развития современного образования, формирующихся под воздействием процесса цифровизации.

Ключевые слова: цифровизация, образование, цифровая трансформация, система образования, цифровая образовательная среда, тенденции цифровизации образования.

A.A. Amangeldiyev, S.Ye. Shakirov

Digitalization issues in the educational system: a philosophical analysis

The development of digitization is bringing changes to the field of education. A new meme related to digitization has started to prevail all over the world and in our country. The advantages of new technologies, which are launched as a result of the development of the digital system, are sufficient. Today, such changes cover almost all spheres of activity, including the sphere of education. The transformation of education not only responds to the challenges of the global process, but also determines its implementation. The issue of convergence and interdependence of digitization of all spheres of society and transforming education is becoming a fundamental scientific task due to special circumstances. Today, in the course of digital education, understanding the essence of the problems faced by the teacher and the student from a theoretical and methodological point of view, taking into account the need to reduce negative trends, is an urgent task of not only theoretical, but also practical importance. Digitization, increasing impact of digital technologies on various aspects of the education system are among the fundamental factors causing changes in modern education. The impact of digitalization on modern education is multifaceted: it expands its development opportunities, and at the same time, new problems arise, which increases the complexity and dynamics of this phenomenon. The purpose of this article is to identify the features and problems of the development of modern education formed under the influence of the digitization process.

Keywords: digitization, education, digital transformation, educational system, digital educational environment, trends in digitalization of education.

References

- 1 Molchanova, E.V. (2019). O plusakh i minusakh tsifrovizatsii sovremennogo obrazovaniia [About the pros and cons of digitalization of modern education]. *Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniia — Problems of modern pedagogical education*, 64, 4, 133–135 [in Russian].
- 2 Manikovskaia, M.A. (2019). Tsifrovizatsiia obrazovaniia: vyzovy traditsionnym normam i printsipam morali [Digitalization of education: challenges to traditional norms and principles of morality]. *Vlast i upravlenie na Vostoke Rossii — Power and management in the East of Russia*, 2(87), 100–106. Retrieved from DOI 10.22394/1818-4049-2019-87-2-100-106 [in Russian].
- 3 Umarova, M.Kh. (2020). K voprosu o tsifrovizatsii obrazovaniia v Respublike Uzbekistan [On the issue of digitalization of education in the Republic of Uzbekistan]. *Nauka i obrazovanie segodnia — Science and Education today*, 12 (59), 42–43 [in Russian].
- 4 Ibraeva, A., & Egemberdiyeva, S. (2020). Tsifrovaia transformatsiia sistemy obrazovaniia: zarubezhnyi opyt [Digital transformation of the educational system: Foreign experience]. *Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Ekonomicheskaiia — Economic Series of the Bulletin of L.N. Gumilyov ENU*, 3, 46–52. Retrieved from <https://bulecon.enu.kz/index.php/main/article/view/411> [in Russian].
- 5 Yachin, S.E. (2014). Analitika chelovecheskogo bytiia: vvedenie v opyt samopoznaniia. Sistematcheskii ocherk [Analytics of human existence: introduction to the experience of self-knowledge. A systematic essay]. Moscow: INFRA–M [in Russian].
- 6 Shvab, K.M. (2016). Chetvertaia promyshlennaia revoliutsiia [The fourth industrial revolution]. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 7 Grebennikova, V.M., & Novikova, T.V. (2019). K voprosu o tsifrovizatsii obrazovaniia [Questions about digitalization of education]. *Istoricheskaiia i sotsialno-obrazovatelnaia mysl — Historical and socio-educational thought*, 5, 158–165. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-tsifrovizatsii-obrazovaniia>, 5, 158–165 [in Russian].
- 8 Satpaev, D. (2019). Deformatsiia vertikali [Deformation is vertical]. Almaty: Print House «Gerona» [in Russian].
- 9 Kenzhebaeva, Z.S., Sadyrova, M.S., Mukhtar, E.S., & Momynkulova, Sh.O. (2021). Ispolzovanie tsifrovyykh tekhnologii v sisteme distantsionnogo obrazovaniia: zarubezhnyi opyt i Kazakhstan [The use of digital technologies in the distance education system: foreign experience and Kazakhstan]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya Pedagogicheskie nauki — Bulletin of the Kazakh National University. Series “Pedagogical Sciences”*, 67, 2, 40–50 [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Амангельдиев Асан — PhD, постдок, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті философия кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0001-9257-1609>

Шакиров Сымбат — PhD, постдок, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті философия кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-8354-5844>

Information about the authors

Amangeldiyev Assan — PhD, PostDoc, senior lecturer of the Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-9257-1609>

Shakirov Symbat — PhD, PostDoc, senior lecturer of the Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-8354-5844>

A.A. Beissenova*, Zh.S. Muhanova

*Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: aika.amanzhanova@mail.ru, mukhanova.zhanara02@gmail.com)*

Education and human capital: Socio-philosophical aspect

Education is as a social institution that ensures social stability and integration. Additionally, education plays a role in the socialization of individuals, including their acceptance and execution of social roles and statuses. This article raises issues of the development of education as a social institution and as a factor in the formation of human capital. The authors present and analyze key theoretical approaches to defining the role and significance of education in shaping human capital. The concept of “human capital” is examined within the context of contemporary Kazakhstani society. Human capital is viewed as an investment in personal development and social welfare, encompassing not only material success but also improvements in quality of life. The authors analyze the main trends in the development of higher education in Kazakhstan, provide statistics on government educational grants for higher education, and the allocation of quotas across regions of the country. The state, as a regulator, consciously implements policies to support socially vulnerable populations and improve the lives of youth from densely populated areas of the country. This work was carried out as part of a project funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant № AP14971423 “Sociocultural adaptation of students studying under the “Serpín” program to the university space”).

Keywords: human capital, socialization, education, competition, value, university, quality of life, status.

Introduction

The concept of education is a broad and multifaceted concept, which is the result of human cognitive activity and a collection of experience, information, skills and values. The concept of education is used in different fields and can have different meanings. An important component of socialization of people in any society is education, that is, education for the purpose of imparting knowledge and cultural values accumulated in social reality to an individual and formation of social responsibility in a person. An educational institution is a set of organizations and bodies aimed at the formation of education, skills and values of individuals. Educational institutions may have different structures, functions and goals, but they all participate in the educational process and are important elements of the educational system.

In the conditions of modern socio-economic development and increasing competition, every country conducts a systematic search to create optimal systems for the functioning of the economy, to achieve the parameters of economic growth and people's welfare. Innovative development and the global economic environment place high demands on the quality of human capital, which is the main driver of world progress.

Human capital is a set of people's qualities, such as knowledge, skills, experience and health, which allow to increase productivity and improve the general welfare of society by using them effectively in economic and social activities [1]. The concept of human capital was first introduced in economics in the 1960s by scientists such as Gary Becker and Theodore Schultz. Human capital development contributes not only to economic efficiency, but also to social justice, cultural development and social stability. Equal opportunities can be created in society by developing human capital. This is especially reflected in the fields of education and health care. If all people are provided equal access to education, social inequality will decrease. The link between education and culture plays an important role as an integral part of human capital. It contributes to the preservation and development of cultural norms and values in the society by means of education about culture. A high level of human capital contributes to the stability of social relations and the strengthening of social harmony [2]. The level of mutual understanding and trust between educated and healthy people is high.

Investing in human capital is an efficient way to achieve long-term economic and social benefits. Investments can be made at different levels:

* Corresponding author's e-mail: aika.amanzhanova@mail.ru

Individuals spend time and financial resources to improve their knowledge and skills [3]. This increases their competitiveness in the labor market.

Companies invest in professional development and health improvement of their employees. This increases productivity and overall company efficiency.

Governments allocate funds for the development of the education system, health care and professional training programs. This increases the competitiveness of the national economy and improves the quality of life of the people.

Human capital is the basis of the development and prosperity of the society. Investing in it not only stimulates economic growth, but also contributes to ensuring social justice, cultural development and social stability [4]. Therefore, the development of human capital is an important step in ensuring the welfare of future generations.

Materials and Methods

The theory of knowledge in ancient times laid the foundations of Western philosophy and played an important role in the study of the nature of knowledge and cognition. In that era, philosophers were looking for answers to the questions about the meaning of knowledge, how it appears and how a person can achieve true knowledge [5]. Socrates was known for his Dialectic method. By asking questions, he encouraged people to analyze their beliefs and approach true knowledge. Socrates showed that knowledge lies in the inner world of man and can be discovered within dialogue. He tried to “instill” knowledge by asking questions. According to Socrates, true knowledge leads to virtue, and a person without true knowledge cannot attain virtue. He is famous for the saying “All I know is that I know nothing”, which means that a person should constantly improve their knowledge.

The ancient Greek philosopher Plato was a disciple of Socrates and is known for his “Theory of Forms”. According to Plato, true knowledge originates from the world of ideas, not from the world perceived by the senses. Things are only shadows of ideas. According to Plato, knowledge is memory. Since the soul was previously in the world of ideas, human being attains knowledge only by recalling those ideas. Plato considered dialectics, that is, the method of discovering ideas through thinking, to be important. His dialogues illustrate this method [6].

Aristotle was a disciple of Plato, but differed from many of his ideas. According to Aristotle, knowledge originates from the world perceived through the senses. He believed that true knowledge can be achieved by observing and analyzing things. Aristotle divided things into matter (essential essence) and form (its properties). Knowledge comes from understanding these two aspects. Aristotle also laid The Foundation of Logic. He pointed out the importance of using logical methods to achieve knowledge in a systematic way.

Ancient theories of knowledge laid the foundations of modern philosophy and science. The ideas of the scholars of that era revealed many questions about the nature of knowledge and cognition, and provided directions for future philosophers and scientists. Socrates' method of developing thinking within questioning and dialogue is also important in modern pedagogy. Plato's concepts of the world of ideas and true knowledge formed the basis for metaphysical and epistemological research. Aristotle's empiricism, the method of learning within observation and experience, is the foundation of the modern scientific method [7].

The teachings of Quintilian, an ancient Roman teacher, are also relevant in modern society. He proposed the methodology of teaching children to various sciences. Quintilian said that learners should not be over-educated, as this could lead to the development of a hatred of science. Therefore, it is initially necessary to set special requirements for the teacher. Criticizing human nature, Quintilian concludes that laziness and reluctance to study do not originate from nature, but from harmful teachings. Therefore, each child needs an individual approach that takes into account their abilities and characteristics. Someone needs encouragement and punishment, and someone could not withstand such an experience. Some punishments may reduce the child's personality, while others may increase their activity. Cruelty does not motivate a child to learn, and punishment often leads to negative consequences. These ideas of Quintilian are the forerunners of modern education and are currently guiding it towards morality. In addition, Quintilian made high demands on the personality of the teacher. A teacher should be able to identify and evaluate the potential of their learners, be open to their learners, avoid anger, insults and ridicule, and be able to answer any funny questions. The teacher must know the basic principles of teaching in order to accurately determine the abilities of learners, to identify their strengths and to develop knowledge in this direction. The level of education of the teacher makes learning effective for the strong and diligent, weak and lazy learners. Not only this, Quintilian gave an important role to school education. He believed that it was important for the

child to be at school to prevent moral decay outside of school, which could lead to the lack of opportunities to get the necessary social experience [8].

A special place among the philosophers of the Middle Ages is occupied by Ibn Sina, who proposed new ideas on creating a quality education system and believed that the goal of education is the comprehensive development of a person. He believed that education should be started from the age of six. Ibn Sina, promoting the idea of a professional direction of education, believed that there is a connection between the economic needs of society and education. Having individual characteristics, learners should master general specialized knowledge, and in the last stages the teacher should help them and move to specialization according to their abilities.

As one of the most well-known theologians in Christian history, and one of the inspirations for the reformation of the Church, Martin Luther also contributed to the theory of education. Martin Luther believed that education should be given both at home and at school. The reason is that it contributes to the development of social and state life. The school is engaged in providing students with education that is not provided by family education. Martin Luther was the first to announce the necessity of universal compulsory education. If the parents are poor and cannot provide education for the child, then the state and the church should take this responsibility upon themselves. Also, Martin Luther spoke about the reform of school education. According to the theologian, they remained at the Stone Age level. Teachers use cruelty to teach students literacy. He believed that teachers should be responsible and honest, and their example would create a love of learning in students [9].

The French philosopher Michel de Montaigne was a critic of the religious doctrine introduced by the school of his time. Montaigne believed that the main goal of education is to create a sense of freedom, activity, and mastery. Parents should not educate their children because their love for their child does not allow them to be objective. Such obligations should be assumed by schools. In addition, it is impossible to overload information, it should be measured according to the age of a learner. Too much information does not make a child's brain sensitive to it [10].

Jan Amos Komenský, a well-known scholar of the Czech Republic, put forward the idea of compulsory education for everyone, regardless of origin. According to the scientist, children from poor families should receive a decent education and be able to work well, thus education should be equal and accessible to everyone [11]. Education should not be related to religion, skin color or origin. Jan Amos Komenský was against violence in education. He believes that threats and violence in education do not make any sense. The main goal of education is to direct the student to voluntarily and consciously perform his educational tasks, whereas rods and sticks do not contribute to this. Jan Amos Komenský believed that instead of buying expensive toys and clothes for children, parents should invest this money in education. A foolish person cannot find happiness in society, but a wise person feels respect and happiness.

The French aristocrat, philosopher and social theorist N. Condorcet is one of the scientists who made an important contribution to the development of the theory of education. N. Condorcet distinguished between the concepts of education and training. Education involves the combination of science values, and teaching is a cultural ethics process. He believed that education should be universal and needed by all. Education should be a social affair, while teaching can be a private affair. Religious teaching is not allowed in state educational institutions. The government should give full freedom to the educational system [12].

Concepts of education formed in ancient times played an important role in the study of cognitive abilities of mankind and have a great influence on the development of education and science to this day.

Discussion

Education plays a crucial role in the formation and development of human capital. Human capital, which is considered the greatest value, is based on inherent intellectual abilities and talents, as well as the knowledge and practical skills acquired through education, upbringing, and practical activities. It not only brings material income to an individual but also contributes effectively to the social and spiritual development of the state [2].

The concept of "human capital" is closely related to the notions of "human potential" and "human development". Human potential refers to the overall costs incurred in developing a person's reproductive potential, enhancing the quality of the workforce, and increasing efficiency. In the current context, it is crucial to understand human capital as a comprehensive representation of human resources and as a fundamental basis for the distribution and functioning of intellectual, social, and cultural capital. This understanding promotes the recognition of the need for investment [1].

In a knowledge-based economy, human productive forces are realized in the form of human capital. The view that human capital is the most valuable resource in society, surpassing natural resources or accumulated wealth, is increasingly gaining popularity.

Moreover, the task of developing human capital today should primarily be formulated as a key state responsibility, focusing on the modernization of several contemporary socio-economic sectors, such as education, culture, healthcare, and science, which are considered sectors for capitalizing on human potential.

According to many economists, education plays a crucial role in the formation of human capital. Today, education has become a key factor in a company's market success, the country's economic growth, and the enhancement of its scientific and technological potential. In our era, competitive advantages are no longer determined by a country's size, rich natural resources, or financial capital strength. Now, everything is determined by the level of education and the amount of knowledge accumulated by society.

Education has long been considered a beneficial consumer good. After American scholar T. Schultz defined the concept of human capital, he argued that if education impacts production and is important for the economy, then it constitutes a form of capital.

In T. Schultz's works, it is written: "All human resources and abilities are either innate or acquired. Every person is born with a unique set of genes that determines their innate human potential. The valuable qualities that a person accumulates over their lifetime and enhances through appropriate investment are called human capital" [13].

Subsequently, significant contributions to the development of human capital were made by scholars such as Y. Ben-Porath, M. Blaug, E. Denison, J. Kendrick, F. Machlup, G. Psacharopoulos, and L. Turocy. Among Russian researchers V.S. Goylo, A.I. Dobrynin, I.V. Ilyinsky, R.I. Kapelyushnikov, M.M. Kritsky, and V.I. Martsinkevich also made notable contributions.

Contemporary interpretations of various aspects of human capital theory can be found in the works of Kazakhstani economists such as A.A. Abishev, Z.S. Aidarbekov, E.B. Aimagambetov, Y.A.I. Komyagina, R.T. Keltenova, and N.K. Mamyrova.

The complexity and multifaceted nature of the concept of human capital is evidenced by the many definitions it currently has, which can be grouped into two categories.

The greatest wealth of any country is its quality human resources. In the modern world, socio-economic growth depends on the quality of the workforce, which includes components such as health status, intellectual development, professional training, the spiritual and cultural level of the population, social activity, ethical behavior, and motivation for socially beneficial activities [1].

Significant transformations are taking place in the human factor. Society is increasingly not only interested in but also dependent on the level of human development, without which it is impossible to imagine the continued efficient operation of advanced industries. The intellectual abilities of individuals, their education, and their capacity to generate new knowledge, creativity, and initiative are in high demand in society.

In Kazakhstan, the Human Capital Index has increased from 0.59 to 0.63 over the past ten years, with the maximum value of 1. This was announced by G.A. Patrinos, a leading manager of the World Bank's Education Global Practice covering the Europe and Central Asia region, during a public discussion on the Human Capital Index at The Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan.

The emergence and development of higher education in Kazakhstan has undergone several historical phases. We are going to examine the major events and accomplishments of these phases. During the Soviet era, in the 1930s, the foundations of the higher education system began to be established in Kazakhstan, which was then part of the Soviet Union. In 1934, the first higher education institution in Kazakhstan, the Kazakh State University (now Kazakh National University named after Al-Farabi), was established in Almaty. The university was the first higher education institution in Kazakhstan and laid the foundation for the national education system. From 1940 to 1950, under the Soviet Union's education policy, several higher education institutions were founded in Kazakhstan. This period saw the establishment of technical and pedagogical institutions aimed at training professional specialists. In the period of independence, after Kazakhstan gained independence in 1991, many changes and reforms began in the education system. Following independence, reforms were implemented to align the higher education system with the national characteristics and requirements. In 1992, new laws and programs aimed at higher education reform were adopted by the Decree of the President of Republic of Kazakhstan. The autonomy of higher education institutions was increased, and new curricula were introduced to ensure that the education system met

international standards. In the early 2000s, Kazakhstan joined the Bologna Process and began the process of integrating its higher education system with the European Higher Education Area. This system aimed to standardize education levels, introduce a credit system, and ensure international recognition of national diplomas. The number of public and private higher education institutions in Kazakhstan increased, and cooperation with international partners was established, including the development of joint degree programs and opening new branches with foreign universities. From 2000 to 2010, numerous reforms were implemented to improve the quality of the education system, including the enhancement of standards of education, the modernization of teaching methodologies, the professional development programs for pedagogical staff, and the introduction of innovations at all levels of education.

In the city of Astana, new higher education institutions were established, including Eurasian National University named after L.N. Gumilyov and Nazarbayev University, which played a significant role in shaping the new model of the education system.

Since 2010, the state program “Bolashak” has been implemented to advance Kazakhstan's education system internationally within the “Bolashak” international scholarship. The program aims to enhance the quality of higher education by sending students abroad. In recent years, numerous updates and reforms have been introduced in the education system, including measures such as academic freedom, the renewal of educational programs, the introduction of online education platforms, and the support of scientific research.

The emergence and development of higher education in Kazakhstan have traversed several historical stages. From the establishment of the educational system during the Soviet era to the reforms and international integration of the independence period, Kazakhstan's higher education system has continuously evolved and advanced. Higher education institutions in the country strive to meet international standards, and reforms aimed at improving the quality of education are being implemented.

The construction of the New Kazakhstan is focused on achieving the global goal of establishing a competitive national education system. In his address to the nation, “Kazakhstan 2030: Prosperity, Security, and Ever Growing Welfare of All the Kazakhstanis”, the country's First President, N. Nazarbayev, described the modern development of education in Kazakhstan and highlighted that the country had embarked on a new path of development. He envisioned a new stage of development capable of addressing numerous issues across all areas of life, including education. The advancement of education and science was considered by the President as a political and national priority, with significant tasks set for the future [3].

Strategy of Education Development in Kazakhstan until 2030 aims to enhance the country's educational system and align it with international standards. This strategy, implemented under the initiative of President Nursultan Nazarbayev, is regarded as a basis for socio-economic development of Kazakhstan.

Strategy of Education Development in Kazakhstan until 2030 is focused on modernizing the educational system, aligning it with international standards, incorporating innovations, and ensuring social equity. The goal of this strategy is to make Kazakhstan's education system internationally competitive and support the country's socio-economic development. The primary task of current education policy is to achieve a contemporary level of education quality and ensure equal access to education for every individual throughout their lifetime.

Additionally, a significant step has been taken in improving the legislative and regulatory framework for education in the Republic of Kazakhstan. The Law of the Republic of Kazakhstan No. 319-III, “On Education”, was adopted on July 27, 2007 [4].

It is important to note the strong political will and comprehensive support from the state in the modernization of the education system. Education is one of the key national priorities in The Strategy for development “Kazakhstan-2050”. The strategy outlines the country's long-term development path and envisions specific changes and achievements in the education sector. Let us examine the key aspects of the strategy in terms of education:

Quality of School Education: New standards and methodologies will be introduced to enhance the quality of education in schools. Educational programs will be updated to ensure learners receive education that meets international standards, and pedagogical staff will undergo professional development programs.

Higher Education: It is intended to increase the quality of higher education institutions, to ensure that they have high positions in world rankings. To achieve this, the curricula of universities and colleges must align with international standards.

Digital Education: The education process will be improved within the integration of digital technologies. This includes online learning, the use of electronic textbooks, and the application of digital resources and platforms.

Innovative Methodologies: The introduction of new methodologies and technologies into the education system will enhance the effectiveness of teaching and learning.

In terms of social equity and accessibility:

Equal Access to Education: Ensuring equal access to educational services for all citizens, with a particular focus on improving the quality of schools in rural and remote areas. This initiative aims to provide equal educational opportunities and promote social equity.

School Infrastructure: Building new schools, improving the infrastructure of existing schools, and upgrading the material and technical base of educational institutions.

In terms of professional training and lifelong learning:

Professional Training: Developing the professional education system to train highly qualified specialists. This includes enhancing cooperation between educational institutions and enterprises, improving professional development programs, and teaching modern skills.

Lifelong Learning: Implementing the concept of lifelong learning to enable citizens to continuously develop and improve their knowledge. This requires expanding additional education programs and courses.

To improve the integration of science and education:

Scientific Research: Ensuring active participation of the education system in scientific research. This involves fostering collaboration between universities and research centers, and incorporating scientific discoveries into the educational process.

Innovative Projects: Supporting new innovative projects and research, which strengthens the connection between education and science [14].

Development Strategy of the Republic of Kazakhstan until 2050 aims to enhance the country's international competitiveness in education, introduce innovations, ensure social equity, and improve professional training. The measures implemented in these areas will contribute to modernizing the education system and promoting the overall socio-economic development of the country.

One of the key priorities of the state's policy is the development of education, which is crucial for the pace of economical, social, and cultural progress, as well as the nation's competitiveness in the coming years. In his address to the nation, "Strategy 2050: New Political Course of the Established State", Nursultan Nazarbayev summarized the development of the education system and set new goals.

Universities also differ based on the roles and functions they fulfill. In European countries, national systems distinguish between universities and non-university institutions. Universities provide education across the broadest range of subjects and disciplines, offering longer study programs and awarding degrees that enable both academic careers and professional opportunities beyond academia. They integrate educational and research activities, offering all forms of higher education, including master's and doctoral programs, thereby enhancing the quality of human capital.

In the past three decades, higher education in our country has reached a level of significance comparable to that of general secondary education a century ago. The status of higher education has become markedly elevated. A single indicator of this elevated status is sufficient: today, achieving significant success in any field is nearly impossible without higher education. Even personal success is often closely associated with having a higher education.

The potential loss of valuable scientific and educational infrastructure in universities posed a risk of a complete collapse of higher education in Kazakhstan. The state support provided proved insufficient for sustainability and highlighted a dangerous trend of reducing subsidy levels for universities. In such circumstances, universities faced a critical issue of survival.

Conclusion

As noted by the first President of Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, during a Council on the implementation of state programs in healthcare and education, it is essential to adopt international education evaluation of national higher education quality. To achieve this, Kazakhstani universities need to participate in international rankings of higher education. Regarding the current development of the paid education services market, the commercial activities of universities as business entities are aimed at meeting demand. Additionally, this participation allows for the assessment of university effectiveness from a competitiveness perspective.

It should be noted that a competitive university is always efficient. Resources such as a faculty teaching staff, a well-organized scientific and educational process, robust scientific and material-technical infrastructure stimulate students' passion for knowledge and encourage them to become competitive

specialists. Several researchers argue that the autonomy of science and education, as well as the moral and intellectual independence from governmental policies and economic pressures, offers significant appeal. In managing the activities of higher education institutions in Kazakhstan, there is a need to stimulate demand and supply in the labor market, develop manufacturing and civil society, and maintain financial support from the state for the economy.

Educational theorists argue that the quality of education is determined by three key aspects: the degree of alignment between educational goals and outcomes at both the system level and the individual institution level; the congruence of various parameters in evaluating the educational outcomes of a particular individual; and the degree to which theoretical knowledge and skills align with their practical application in life and professional activities.

On the official website of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan and on social media, the list of grant recipients for the 2023-2024 academic year has been published. A total of 94,000 applicants submitted their documents for university admission, which is 14,000 more than the previous year. State grants were awarded based on the results of the Republican Commission's meeting. The Commission included members of the Parliament of Kazakhstan, representatives from relevant government agencies, education sector unions, the National Chamber of Entrepreneurs, the Association of Higher Education Institutions, and public organizations. This year, following the instruction of President Kassym-Jomart Tokayev, grants were allocated for youth in densely populated western regions and newly established regions.

Applicants of pedagogical, engineering, IT specialties and natural sciences received grants as follows: Atyrau region — 1500, Mangystau region — 1500, Ulytau region — 300, Zhetisu region — 300, Abai region — 500, Shymkent city — 400, and Turkistan region — 500. The highest competition was for the “Dentistry” educational program, with 22 applicants competing for one place. The next highest competition was for “International Relations and Diplomacy” (14 applicants), “Law” (11 applicants), “Music Education”, “Physical Education”, and “Psychology” (10 applicants each). Among the grant applicants, approximately 20,000 individuals had priority rights in case of tied scores, including “Altyn Belgi” awardees, winners of international and national Olympiads, and top students. Additionally, quotas for socially vulnerable groups were considered in the allocation process. The Ministry of Science and Higher Education of Kazakhstan has completed the process of awarding the remaining vacant grants following the summer admissions campaign and held a meeting of the Republican Competition Commission. Most grants were allocated to pedagogical and engineering sciences, as well as to “Information and Communication Technology”, and “Natural Sciences, Mathematics, and Statistics”. As a result of the commission's decision, over 4,000 applicants have been awarded state educational grants [15].

The quality of higher education is directly related to its application in daily and professional practice. One of the critical skills that contribute to students' acquisition of quality education and their subsequent professional and career development is the ability to search for information, engage in critical reflection, and apply knowledge in practice.

Targeted training of specialists, provision of social packages for young professionals, and ensuring the quality of graduates' education along with guaranteed employment should be regarded as positive policies within our national education system.

In conclusion, the quality of education and human capital is intricately linked to social relations. Human capital encompasses not only a collection of knowledge and values but also a range of social attributes developed within individuals to meet diverse needs. The transformation of the education system, adapting individuals to modern requirements, and ensuring their competitiveness in the labor market as future professionals are critical. Therefore, the state, the education system, and individuals themselves must all contribute to the development of various forms of capital.

The article was completed within the framework of the “Serpín” Program (№ AP14971423) under the “Young Scientist” project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2022–2024. This research falls under the postdoctoral program focusing on the social and cultural adaptation of students studying within the university space.

References

- 1 Черемных Ю.Н. Микроэкономика. Продвинутый уровень: учеб. / Ю.Н. Черемных. — М.: НИЦ ИНФРА-М, 2015. — 844 с.
- 2 Ярушкина Е.А. Человеческий капитал: сущность и роль в повышении эффективности организации / Е.А. Ярушкина, А.А. Кобелева // Науч. вестн. Южного ин-та менеджмента. — 2018. — № 1. — С. 30–34.
- 3 Кузьмичев С.М. Актуальные вопросы понимания человеческого капитала и его роль в современных экономических процессах / С.М. Кузьмичев // Молодой ученый. — 2017. — № 28. — С. 63–64.
- 4 Ильясова К.Х. Виды инвестиций в человеческий капитал и их эффективность / К.Х. Ильясова, З.К. Раджабова, М.С. Дадаева // Вестн. Академии знаний. — 2021. — № 1(42). — С. 164–166.
- 5 Карипбаев Б.И. Теории массовой культуры: учеб. пос. / Б.И. Карипбаев. — Алматы: Эпиграф, 2016. — 346 с.
- 6 Исакаков М.Р. Человеческое развитие как фактор креативной экономики / М.Р. Исакаков, Л.А. Миэринь // Изв. СПб. гос. экон. ун-та. — 2023. — № 4(142). — С. 17–24.
- 7 Гусева М.Н. Феномен наставничества и его значение в формировании и развитии человеческого капитала / М.Н. Гусева // Наука и образование. — 2023. — № 6(1). — С. 175.
- 8 Михайлова О.Б. Прогрессирующий инфантилизм личности: ретроспектива причин и современные направления профилактики / О.Б. Михайлова, М.С. Агафонов // Человеческий капитал. — 2022. — № 7 (163). — С. 228.
- 9 Каримова А.И. Педагогические взгляды и политико-правовая концепция Мартина Лютера / А.И. Каримова // In Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences. — 2023. — Вып. 2, № 3. — С. 182–186.
- 10 Киселёв А.Ф. Мишель де Монтень: жизнь — вот мое занятие / А.Ф. Киселёв, А.В. Лубков, Н.Н. Пахомов // Высшее образование сегодня. — 2020. — № 10. — С. 71–74.
- 11 Рахронов А.Б. Основные педагогические взгляды Яна Амоса Коменского / А.Б. Рахронов // Universum: психология и образование. — 2023. — № 4 (106). — С. 19–21.
- 12 Углева А.В. Апология человеческого разума Николая де Кондорсе. Образованное общество как основание нового политического порядка / А.В. Углева // Философия. Журн. Высшей школы экономики. — 2023. — Т. 7, № 3. — С. 50–78.
- 13 Драмарецкая Л.В. Обзор основных подходов к определению человеческого капитала / Л.В. Драмарецкая // Экономика: теория и практика. — 2020. — № 4. — С. 92–97.
- 14 Стратегия «Казахстан–2050». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://primeminister.kz/gosprogrammy/strategiya-kazahstan-2050>
- 15 Мемлекеттік білім гранты иегерлерінің есімдері белгілі болды [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/documents/details/503460?lang=kk>

А.А. Бейсенова, Ж.С. Муханова

Білім және адами капитал: әлеуметтік-философиялық аспект

Қазіргі таңда білім мен адами капитал заманауи қоғамның дамуының маңызды элементтеріне айналған. Жоғарғы білім беру жүйесі тек ғана кәсіби мамандарды даярлаумен айналысумен шектелмей, адамның әлеуметтену процесінде қамтамасыз етеді. Мақалада білім мен адами капиталдың әлеуметтік философиялық аспектілері талданған, олардың қоғамның әлеуметтік және экономикалық дамуына қосқан үлесі қарастырылған. Білім — қоғамның негізгі жүйесі бола тұра әлеуметтік ортаның әлеуметтік-мәдени құндылықтар мен нормаларының сақталуы мен дамуын қамтамасыз ететін институт. Ол адамдарға қажетті білім мен дағдыларды үйретіп қана қоймай, оларды қоғамдық өмірге белсенді қатысуға дайындайды. Білім беру арқылы жеке тұлға қоғамның мәдени, әлеуметтік және экономикалық өміріне бейімделеді. Адами капитал — бұл білім, дағдылар, тәжірибе және басқа да жеке қасиеттердің жиынтығы, олар экономикалық өнімділікті арттыруға қабілетті. Адами капиталдың деңгейі жоғары болған сайын, қоғамның экономикалық даму қарқыны да жоғары болады. Білім мен адами капиталды қарастырудың әлеуметтік философиялық аспектілері олардың қоғамдағы рөлін терең түсінуге мүмкіндік береді. Білім беру жүйесі мен адами капиталды дамытуға бағытталған саясаттар мен бағдарламалар қоғамның әлеуметтік, экономикалық және мәдени салаларына оң әсерін тигізеді. Сондықтан, білім мен адами капиталды инвестициялау — бұл болашақ ұрпақтардың әл-ауқатын қамтамасыз етудің маңызды қадамы.

Кілт сөздер: адами капитал, әлеуметтендіру, білім, бәсекелестік, құндылық, университет, өмір сапасы, мәртебе.

Образование и человеческий капитал: социально-философский аспект

Образование является социальным институтом, обеспечивающим социальную стабильность и интеграцию. Кроме того, оно выполняет функцию социализации человека, принятия и исполнения им социальных ролей и статусов. В статье авторы поднимают вопросы развития образования как социального института и как одного из факторов формирования человеческого капитала. В работе приведены и проанализированы основные теоретические подходы к определению роли и значения образования в формировании человеческого капитала. Рассмотрено понятие «человеческий капитал» в условиях современного казахстанского общества. Человеческий капитал изучен как инвестиция в собственное развитие и социальное благополучие, которое подразумевается не только как материальный успех, но и улучшение качества жизни. Авторы проанализировали основные тенденции развития системы высшего образования в Казахстане, привели статистику выделения государством образовательных грантов на получение высшего образования и распределение квот по регионам страны. Государство как регулятор осознанно проводит политику поддержки социально уязвимых слоев населения и улучшения жизни молодежи из густонаселенных районов нашей страны. Данная работа подготовлена в рамках реализации проекта, профинансированного Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP14971423 — «Социокультурная адаптация студенческой молодежи, обучающейся по программе «Серпін», в университетское пространство»).

Ключевые слова: человеческий капитал, социализация, образование, конкуренция, ценность, качество жизни, статус.

References

- 1 Cheremnykh, Y.N. (2015). *Mikroekonomika. Prodvinitiyi uroven: Uchebnik [Microeconomics: Advanced level. Textbook]*. Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 2 Yarushkina, E.A., & Kobeleva, A.A. (2018). Chelovecheskii kapital: sushchnost i rol v povyshenii effektivnosti organizatsii [Human capital: Essence and role in enhancing organizational efficiency]. *Nauchnyi vestnik Yuzhnogo instituta menedzhmenta — Scientific Bulletin of the Southern Institute of Management*, 1, 30–34 [in Russian].
- 3 Kuzmichev, S.M. (2017). Aktualnye voprosy ponimaniia chelovecheskogo kapitala i ego rol v sovremennykh ekonomicheskikh protsessakh [Current issues of understanding human capital and its role in contemporary economic processes]. *Molodoi uchenyi — Young Scientist*, 28, 63–64 [in Russian].
- 4 Piasova, K.K., Radzhabova, Z.K., & Dadaeva, M.S. (2021). Vidy investitsii v chelovecheskii kapital i ikh effektivnost [Types of investments in human capital and their effectiveness]. *Vestnik Akademii znaniy — Bulletin of the Academy of Knowledge*, 1 (42), 164–166 [in Russian].
- 5 Karipbaev, B.I. (2016). *Teorii massovoi kultury: uchebnoe posobie [Theories of mass culture. Textbook]*. Almaty: Epigraf [in Russian].
- 6 Iskakov, M.R., & Mierin, L.A. (2023). Chelovecheskoe razvitie kak faktor kreativnoi ekonomiki [Human development as a factor of the creative economy]. *Izvestiia Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo ekonomicheskogo universiteta — Bulletin of the St. Petersburg State University of Economics*, 4 (142), 17–24 [in Russian].
- 7 Guseva, M.N. (2023). Fenomen nastavnichestva i ego znachenie v formirovanii i razvitii chelovecheskogo kapitala [The phenomenon of mentorship and its significance in the formation and development of human capital]. *Nauka i obrazovanie — Science and Education*, 6(1), 175 [in Russian].
- 8 Mikhailova, O.B., & Agafonov, M.S. (2022). Progressivnuiushchii infantilizm lichnosti: retrospektiva prichin i sovremennye napravleniia profilaktiki [Progressive infantilism of personality: Retrospective causes and contemporary prevention directions]. *Chelovecheskii kapital — Human Capital*, 7 (163), 228 [in Russian].
- 9 Karimova, A.I. (2023). Pedagogicheskie vzgliady i politiko-pravovaia kontseptsii Martina Liutera [Pedagogical views and political-legal concept of Martin Luther]. *Proceedings of the International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences*, 2, 3, 182–186 [in Russian].
- 10 Kiselev, A.F., Lubkov, A.V., & Pakhomov, N.N. (2020). Mishel de Monten: zhizn — vot moe zaniatie [Michel de Montaigne: Life is my occupation]. *Vysshee obrazovanie segodnia — Higher Education Today*, (10), 71–74 [in Russian].
- 11 Rakhmonov, A.B. (2023). Osnovnye pedagogicheskie vzgliady Yana Amosa Komenskogo [The main pedagogical views of Jan Amos Comenius]. *Universum: psikhologiya i obrazovanie — Universum: Psychology and Education*, 4 (106), 19–21 [in Russian].
- 12 Ugleva, A.V. (2023). Apologiya chelovecheskogo razuma Nikolia de Kondorse. Obrazovannoe obshchestvo kak osnovanie novogo politicheskogo poriadka [The apology of human reason by Nicolas de Condorcet. Educated society as the foundation of a new political order]. *Filosofiya. Zhurnal Vysshei shkoly ekonomiki — Philosophy: Journal of the Higher School of Economics*, 7(3), 50–78 [in Russian].

13 Dramaretskaia, L.V. (2020). Obzor osnovnykh podkhodov k opredeleniiu chelovecheskogo kapitala [Overview of main approaches to defining human capital]. *Ekonomika: teoriia i praktika — Economics: Theory and Practice*, 4, 92–97 [in Russian].

14 Strategiiia «Kazakhstan–2050» [“Kazakhstan-2050” Strategy]. (n.d.). Retrieved from <https://primeminister.kz/gosprogrammy/strategiya-kazahstan-2050> [in Russian].

15 Memlekettik bilim granty iegerlerinin esimderi belgili boldy [List of scholarship holders for the 2023-2024 academic year published on the official website and social media of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.). Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/documents/details/503460?lang=kk> [in Kazakh].

Information about the authors

Beissenova Aigul — PhD, Researcher — postdoctoral fellow, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-4059-3093>

Muhanova Zhanara — Master's student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0001-7862-8282>

B.A. Dzhukeeva^{1*}, R.N. Imanzhusip¹, T.U. Kashaganova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: bayan198414@gmail.com, raushankoshenova@mail.ru, Karabalin.80@mail.ru)

Prerequisites for the transformation of the element of national consciousness in the Kazakh worldview at the beginning of the XXI century

In the article the prerequisites for the transformation of national consciousness in the Kazakh worldview at the beginning of the 21st century were deeply analyzed, including the main external and internal influencing factors in the stages of the formation of the national consciousness own development path. We hope that the historical foundations of the formation of a new national consciousness of the citizens of Kazakhstan, the modernization of the national consciousness in the context of the globalization process, and the establishment of new principles of national identity will not be ignored and will arouse the interest of scientists dealing with these issues. In the conditions of Kazakhstan independence, social and humanitarian sciences underwent a certain transformation, their role in the modernization of public consciousness is undoubtedly important. Among the relevant historical topics, the performance should highlight innovative issues that were unthinkable recently. In this regard, the relevance of the conceptual direction associated with field civilization is undeniable. The scientific article defines the problem of national cognition, as well as the increasing complexity and dynamics of the social process, which creates the need for their scientific and philosophical reflection.

Keywords: nation, national consciousness, transformation, Kazakhstan, XXI century, Kazakh, globalization, national identity.

Introduction

The modern world is developing very dynamically and mobile. This process is distinguished by the search for new meanings from the lack of stability. Today man has lost himself. Because the axiological systems that served him for a long time suddenly turned out to be non-functional and out of date. All this has led us to observe today the era of religious renaissance, the passion for esotericism, the interest in hidden charlatanism. Now people are looking for new sources of worldview. Among them, the biggest problem is a person's search for his identity. Depending on the results of these searches, a person defines himself as a deep believer, an extremist, a hipster, and so on. The world, which is falling and being rebuilt at the same time, demands freedom from a person in choosing his life strategy. We live in such an age.

Global phenomena occurring in the world do not fully affect aspects of public life, actualize the understanding of the importance of ethnic identity in multiethnic social development. At the same time, there is also a risk that, on the contrary, cultural identity will be negatively affected. Such concepts require scientific refractive analysis. Especially for the Kazakh people, the transformation of our spiritual values in the revival of our native culture has become an urgent problem.

But at the same time, the value-cultural filters that protect society from the harsh effects of global challenges also began to collapse. The broad transnational communication field in which the individual is involved causes national consciousness to manifest itself in a special form — transit nationalism. The individual not only does not give up national values, but also begins to defend it more often, reproducing samples of his culture abroad. At the same time, he identifies supranational values, gets acquainted with the diversity of the global world, tries to overcome his local limitations.

The relevance of the research work is closely related to the state programs “Cultural heritage”, “Spiritual renewal”, “New Kazakhstan”. Because since the years of our independence, the problem of formation of spiritual worlds defining our national identity has been taken up. At present, the Kazakh people are going through the period of national heritages — revival, shedding. In this regard, the requirements for the formation of a new approach to our spiritual heritage make clear the relevance of the research work and oblige to determine the newness of the forgotten old.

* Corresponding author's e-mail: bayan198414@gmail.com

Today, such domestic scientists as A.N. Nysanbaev [1], A.K. Abdina [2], R. Kadyrzhanov [3], A.T. Zabirowa [4] write and study literature on various aspects of the transformation of the national consciousness of Kazakhstan.

Foreign scientists, such as B. Dave [5], R. Brubaker [6], O. Beachain D., R. Kevlihan [7], Doganaksoy P. [8], S.N. Cummings [9] also considered the problem of national consciousness and identity of the Kazakh people. The problem of the national idea was dealt with by such scientists as A. Shomanov, M. Ashimbayev, A. Kosichenko.

Establishing Kazakhstan as a tolerant multi-ethnic country with great economic prospects is attractive for representatives of various nationalities and states for immigration. In our opinion, a national policy based on these principles is aimed at inter-ethnic, inter-confessional and general national harmony and worldview harmony.

Methods

The theoretical basis of the research is the traditional methodological foundations used in philosophy. Concepts received for protection and analysis were considered in the form of comprehensive analysis, systematization and analysis methods and approaches developed in the science of philosophy. Historical-cultural, comparativistic, and axiological methods, which are widely used in the humanities, are used in the study of the topic.

Discussion

Until recently, the civilizational approach was part of the study of sedentary agricultural societies and did not extend to the nomadic environment with a low level of social and cultural development according to the standards and criteria of foreign historiography. As a result, on the one hand, European civilization was accepted as the measure of all things, and on the other hand, the development of nomadism was underestimated or completely excluded. In this regard, in the current period of historical science, it is an urgent problem to determine the development features of the nomadic societies of the Great Steppe.

In the period of antiquity and the Middle Ages, the process of statehood on the territory of Kazakhstan was characterized by two main features. It is clear that before the formation of the Kazakh Khanate in the XV century, 18 nomadic states were connected by succession.

“Crisis identity”, proven by the urgent need for response of Turkic culture in the ancient steppes of the Kazakh people. Being an effective form of eliminating personal conflict, crisis identity destroys the “plural unity” of the individual's personality. The destruction of the system, which is “uniqueness”, is influenced by the media and the virtual world, subjected to a certain restructuring, the role of which is undoubtedly important in the modernization of public consciousness. A special place in this important process is occupied by historical science. Among the topical historical topics, innovative problems should be highlighted, which the performance has not been able to think about recently. In this regard, the relevance of the conceptual direction associated with steppe civilization is undeniable. Until recently, the civilizational approach was part of the study of settled-farming societies and did not extend to a nomadic environment with a low level of social and cultural development according to the standards and criteria of foreign historiography. As a result, European civilization, on the one hand, was perceived as a measure of all things, and on the other hand, the relations between tribes and clans in Kazakh society corresponded to the relationship of brothers, and the Zhuzs interacted with each other by the right of blood brotherhood. The uniqueness of the tribal system was its focus on uniting the population.

In the space of the problem of national consciousness, the study of a religious phenomenon is of particular importance, which, especially recently, has a significant impact on the value structures of Kazakhstan's society. In this scientific problem space, works that understand the religious factor in socio-cultural coordinates are of undoubted interest. One of these interesting works is the doctoral dissertation of A.A. Demeuova. “Religion in the context of modernizing modern Kazakhstan society”, in which the author, based on a comprehensive Religious Studies analysis, gives a description of the philosophical concepts of religion in the context of the modern role of religion as a result of the development of the economy of the Republic of Kazakhstan.

An example is the “fate” of Salafism in Kazakhstan. Using methods of Free Interpretation, Salafists talk about the need to cleanse Islam from secular formats and return it to its first true manifestations. It should be recognized that every year the number of supporters of this movement is steadily growing. All this takes place against the background of serious international political religious cataclysms (Syria, Iraq, Egypt, etc.).

Kazakhstan is pursuing a holistic, well-founded policy in the fight against such phenomena. However, it is necessary to understand that this situation is not just a “patriot” of state organizations and political institutions. This is solved only by the joint programmatic efforts of all those responsible for the spiritual institutions of the public device.

The peculiarity of steppe civilization is often associated with the tribal system, which has become the main principle of social and state development. The tribal system contributed to the unity of the ethnic community and its integration, because it was based on genealogy that started from a common ancestor. Relations between tribes and clans in Kazakh society corresponded to the relations of brothers, and faces interacted with each other with the right of blood brotherhood. The uniqueness of the tribal system was its focus on unifying the people. Foreign historiography has accepted and still interprets the tribal system only as a factor of controversy, which does not correspond at all to the essential features of the tribal system.

One of the most promising areas for studying the phenomenon of religion is its study in the socio-cultural and cognitive broadsides of society. It is necessary to analyze it not individually, but in combination with other social, spiritual phenomena. In this regard, in our project, we study the phenomenon of religion not as a social attribute, but its presence in our consciousness as a whole, that is, we study religious consciousness as part of national consciousness. Education is one of the important socio-cultural spheres that actively influence the formation of national consciousness. Today's education is not only a place for training specialists of a certain profile, but also a powerful social force that has a significant impact on the spiritual, scientific and political outlook of the world. Therefore, special attention is paid to the problems of improving the educational system, dynamizing it, and creating coherent educational programs. Interest in this social institution is determined by the fact that today education is in a state of searching for new formats of its existence, which in turn results from very negative evaluations of the effectiveness of this institution in the public mind. In this regard, there is a need to study the paradigm of general education in the current cultural, political and economic dominants. Research on the issue of education in the Kazakh socio-humanitarian version depends on individual and public needs.

In domestic science, much attention is paid to the worldview understanding of civic, ethnocultural self-identity, the ideas of humanism, patriotism. In this context, the scientific studies of A.M. Kanagatova, which have proven that the concepts of “spirituality” and “morality” are fundamental worldview categories of being a person, which help to form a positively oriented worldview, are obvious. The provisions of this author that the search for the spiritual and moral component of society should have a strong socio-moral, cultural saturation in national philosophy and culture seem convincing. Spirituality, morality act as a resource for the further development of the human race, the personal realization of the inner need of each person in self-realization, self-improvement. A “spiritual person” is a person who, first of all, is aimed at determining a specific life position aimed at the formation of an understanding of his purpose in the world, a socially responsible attitude towards himself, society. According to A. Kanagatova, the basis of modern life in the world of globalization is a humanistic-oriented culture. A culture that reproduces in its signs and symbols the most important positive and meaningful values of the modern world [10].

An important aspect of studying the nature of national consciousness is its variability in accordance with gender characteristics. In this regard, we considered it possible and necessary to pay attention to these important characteristics and attributes within the framework of the topic of the article. In a sense, gender stratification in society “sheds light” on several levels and formats of national consciousness as a whole. Such a study required us to analyze the gender contours of socio-cultural reality. The approach we propose is not related to the analysis of biological definitions, but to the process of social construction. The biological approach makes us dependent on natural inclinations, which deprives us of the opportunity to develop, change, improve gender relations based on the principles of mutual respect, cooperation and harmony. The analysis of the influence of transformational processes on the dynamics and content of national consciousness, in our opinion, should be associated not only with the identification of the general universal dominants of society, It (analysis) should also include the possibilities of individual variations. In this context, it seems extremely important to use scientific approaches to the problem of human individuality as theoretical, worldview prerequisites for the study, since it predetermines certain general social stereotypes, or rather predicts them. Indeed, as noted by a number of Kazakhstani researchers, individuality is one of the defining characteristics of being a person, acting as a real creator and free individuality as the center of the socio-cultural space. In the conditions of an emerging democracy, in the modern social space, the ability of a person to creative self-development and self-improvement is determined, first of all, by the ability to be himself. The worldview concept of social and personal life, the value-semantic vectors of human consciousness, the

problems of identifying individual and social invariant structures are logically interconnected, mutually determining. Social culture undoubtedly affects the inner world of a person, his thinking and behavior. The presented study reveals the idea of human individuality on the basis of the modern concept of Kazakhstan's society to the system of forming a social attitude to individual strategies of human self-formation. The works of A.K. Zholdubaeva are especially interesting and valuable, she argues that individuality is a single version of the implementation of various degrees of development and explication of relations between a person and a social universum, a kind of criterion for the manifestation of unique human features, the specific weight of these features in the entire human life. In general, assessing a certain constancy of the main characteristics of national consciousness, we understand the possible axiological options in the format of individual assessments depending on the individuality of a person.

A number of publications testify to the active "search" of the national idea: someone speaks about the hard work of Kazakhs, someone boldly declares the priority of family relations, someone speaks about hospitality. All this rises to the level of a national idea. Not only this, there are also words that the national idea of Kazakhstan is the national idea of the Kazakhs, and the rest of the ethnic groups should be considered only as adjacent diasporas living on the territory of Kazakhstan.

The current situation in assessing the role and place of the Kazakh language does not bother either. A whole generation of Kazakhs lives in Kazakhstan, who know their language poorly or do not know it at all. This is a very serious problem. Therefore, it is necessary to have such a root in the mind that creates a desire to learn language, to understand culture, because, as M. Heidegger said, "Language is the home of my being".

Therefore, the Kazakh khanate, the period of imperial colonization, Kazakhstan at the beginning of the 20th century, and Soviet Kazakhstan should not be viewed as alternative "legacies" lost by the Kazakhs, but as complementary factors. After all, all ethnic groups living in Kazakhstan are witnesses of many historical events that directly or indirectly formed the basis for the formation of Kazakhstan as an independent state.

In the last ten to fifteen years of our country's history, interest in everything that forms the basis of national unity has grown significantly. In the modern culture of Kazakhstan, the issue of using the idea as a mechanism for uniting the society to solve current problems is becoming urgent. The changes taking place in Kazakhstan put the task of developing a strategic national-state ideology before the society. Today there is no unity in the ways to solve this problem. However, we come to the conclusion that it cannot be solved without involving patriotic values.

The period when the Republic of Kazakhstan and many other countries of the disintegrated socialist camp gained independence has become a period of crisis, a turning point in the recognition of culture and moral values.

The symbols of the Kazakh title symbolism will become symbols of the whole of Kazakhstan. For example, a thin light blue stripe on the main red background of the flag of the Kazakh SSR has become the main color of the flag of the Republic of Kazakhstan. In order to give the Kazakh symbols a central position in Kazakhstan, the Kazakh elite strives to become the main definition of as many spheres of social and cultural life of Kazakhstan as possible.

In the modern world, it is necessary to consider and study epidemics and diseases as global factors for the development of society. All states must unite and fight against existing viruses that threaten the survival of humanity, as well as prevent viruses that threaten the next generation. The media and the Internet have played a negative role in spreading new myths, for example, the coronavirus is called the biological Third World War. Since the devastating pandemic of antiquity and the Middle Ages, humanity seems to have made significant progress in its spiritual and informational development. The psychological state of modern society leaves much to be desired. The world turned out to be psychologically unprepared for a pandemic, and forced social isolation, on the one hand, aggravated the psychological problems of the individual and society, and on the other, forced to rethink the basic values of life.

In the context of the globalization process, the implementation of programs of cultural heritage and spiritual modernization in Kazakhstan is in full swing. This is the main problem of the formation of a new consciousness as an important priority for the country's development, and therefore it is necessary to implement it as an innovative and systematic appeal. For a quarter of a century of independence, Kazakhstan has successfully modernized the socio-economic sphere. At the beginning of 2017, the start of the third modernization was announced.

National consciousness in the XXI century came to global conclusions. Of course, thoughts in this area worry not only us, but in general all the people of the world, all of humanity. Because there are problems in the heads of all humankind.

National consciousness is a complex, multifaceted phenomenon, therefore it can be considered only in the format of interdisciplinary research, using the epistemological potential of philosophy, cultural studies, psychology, religious studies, etc. One of the main concepts that reveals the nature of national consciousness, its specificity is language. Kazakhstan implements a targeted multi-faceted language policy.

We know that the spiritual revival of Kazakhstan has not begun today. A lot of work has been done over the years since independence. According to the program “Cultural heritage”, historical and cultural monuments were updated, and on the other hand, “People in the flow of history” — the most important documents related to the history of our country were collected. Therefore, one of the main goals set is to put competitiveness in the first place. Today it is emphasized that success can be achieved only by increasing the competitiveness of the entire population, and not individuals. To do this, Kazakhstan must become pragmatists, expand the boundaries of national consciousness. Including the main one — the national mentality. These are new ideological concepts or principles that determine the strategic direction of the interests of the nation, mobilizing the population for positive action. The process of renewal can be called a matter of time, since the former model of consciousness does not correspond to the current realities of the day. It can be said that there are no clearly prepared samples in advance for the update. That is why many people define it with Westernization, but it is not the same.

From the point of view of Lev Gumilyov's theory of ethnogenesis, Kazakhstan is the only wonderful place in the world that does not tire of enjoying. In the family-tribal Chronicle, we will definitely find dances, heroes, wrestlers, poets and zhyrau who inspire us to great and good deeds. This secret is our unique “historiography”. Our people have a common history, a history of formation.

Kazakhstan is recognized as the center of Eurasia, international relations have become much stronger — this is the holding of the OSCE Summit in Astana in 2010, accession to the OSCE, the World Trade Organization, the World Universiade, the recent exhibition “EXPO”. Kazakhstan has shown its originality, including its historical and cultural aspect. We have a lot to show the world. This is the richest steppe civilization with unique traditions of honor and nobility, hospitality and respect for elders, mutual assistance and tolerance, poetics and musicality.

The people of the Far East did not worship the achievements of the leading countries and did not allow themselves to abandon the experience of their development. He rationally combined respect for his traditions with openness to innovation and the desire to join the positive achievements of other countries. “We are pragmatic. We will try, and if so, we will continue. It will not work — we will abandon this approach and try another. We are not tied to any ideology, “Lee Kuan Yew's one — life formula. As a result, the “South-East Tigers” not only successfully solved the problem of modernization, but also took a leading position in the technological development of the modern world”.

Since the late 1970s of the last century, pragmatism has dominated China's politics and public life. The Chinese were able to awaken the traditions of their common sense and business acumen. The public victory that dominated for decades was expressed in Deng Xiaoping's formula: “despite the fact that a cat catches mice, its color does not matter”. The result of such a turn was the rapid growth of Chinese society, which reached the status of the second economy of the world. The underdevelopment of the culture of pragmatism and the desire for radicalism managed to solve the problem of modernization of most of the former Soviet republics during the post-Soviet years of development. Due to the predominance of the logic of radicalism in the public consciousness, they drew attention to ill-conceived changes and tried not to experiment dangerously or change the existing situation. History has proven that none of these versions of radicalism can be successful. Therefore, the program for the modernization of public consciousness noted that “the century of radical ideologies has passed”. In the face of unprepared and hasty changes, countries have subjected themselves to large-scale changes.

Undoubtedly, in the process of modernization, traditions change, elements of rejection of some archaic traditions are found. But thanks to the pragmatic course of change, Kazakhstan's society was able to overcome the conflict of traditions and innovations, which for many countries has become an obstacle on the way to modernity. The modernization of Kazakhstan should be adapted to our national roots, and not a blind copy of Western models. As a result of the choice, Kazakhstan will solve the problems of reconstruction without going against its traditions.

Conclusion

Thus, there are two systems of values in Kazakhstan's culture, and therefore in the mentality. One of them was based on contradictions and showed a person the way from evil to good. The second tried to eliminate these contradictions. In our country created the image of an ideal relationship for Kazakhstan's society: the warmth of the family, the Justice of the authorities, the inauguration of his native land, the willingness to defend it. Civilizational choice, and therefore the search for a new Kazakh macro-identity, is discussed in three versions: the western path to modern civilization by entering Europe as a "second" Europe; the eastern path (focused on China and the "Asian Tigers"); a special "third" path to modern civilization through the understanding of one's own Eurasian civilization. The modern elite directs Kazakhstan's society to the Western European model of development.

Currently, as before, there is a threat of degradation of innovative potential in Kazakhstan society, imitation of innovations, their displacement by the ideology and practice of traditionalism. However, world experience shows that not a single big problem of the transformation of ambitious countries can be solved without involving and mobilizing all or many parties to the human essence.

Today, there is literature devoted to various aspects of the transformation of the national consciousness of Kazakhstanis. This scientific article also analyzed the main programs of Kazakhstan in the context of the problem of establishing new principles of the national identity.

Of course, we understand that the process of changing national consciousness is a long and complex process. Maybe we are only at the beginning of the way. But today's policy of our state, the solid political position of President K.K. Tokayev gives confidence that "New Kazakhstan" will not be a beautiful declaration, but a fundamental program of our actions, victories.

References

- 1 Казахстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности / под ред А.Н. Нысанбаева. — Алматы: Ин-т философии и политологии КН МОН РК, 2011. — 422 с.
- 2 Абдина А.К. Основные проблемы толерантности этнически неоднородного казахстанского общества / А.К. Абдина // Мониторинг общественного мнения. — 2013. — Т. 8. — С. 144–155.
- 3 Кадыржанов Р. Конструктивизм, примордиализм и определение национальной идентичности Казахстана / Р. Кадыржанов // Эл-Фараби. — 2012. — № 4 (40). — С. 86–94.
- 4 Забирова А.Т. Формирование, легитимация и воспроизводство идентичности в постсоветском Казахстане / А.Т. Забирова // СоцИс. — 2003. — № 12. — С. 118–126.
- 5 Dave B. Kazakhstan: ethnicity, language and power / B. Dave. — Routledge, 2007.
- 6 Brubaker R. Nationalizing states revisited: projects and processes of nationalization in post-Soviet states / R. Brubaker // Ethnic and racial studies. — 2011. — 34 (11). — P. 1785–1814.
- 7 Beachain D. Threading a needle: Kazakhstan between civic and ethno-nationalist state-building / D. Beachain, R. Kevlihan // Nations and Nationalism. — 2013. — 19 (2). — 337–356.
- 8 Doganaksoy P. The role of language in the formation of Kazakh national identity: thesis. / P. Doganaksoy. — Middle East technical university, 2008.
- 9 Cummings S.N. Symbolism and power in Central Asia: politics of the spectacular / S.N. Cummings. — Routledge, 2013.
- 10 Канагатова А.М. Культурное пространство цифрового поколения: генезис и трансформация / А.М. Канагатова, Д.Р. Сапарова // Материалы Междунар. науч.-метод. конф. «Традиционная казахская культура и современность». — Алматы, 2018. — С. 87.

А.Б. Джукеева, Р.Н. Иманжүсіп, Т.Ү. Қашағанова

XXI ғасырдың басындағы қазақ дүниетанымындағы ұлттық сана элементін трансформациялаудың алғышарттары

Мақалада XXI ғасыр басындағы қазақ дүниетанымындағы ұлттық сана трансформациясына негіз болған алғышарттар, соның ішінде ұлттық сананың өзіндік даму жолын қалыптастыру кезеңдеріндегі негізгі сыртқы және ішкі ықпал ету факторлары терең талданған. Қазақстан азаматтарының жаңа ұлттық сана-сезімін қалыптастырудың тарихи негіздері, тәуелсіздікпен қатарлас келген жаһандану үдерісі жағдайындағы ұлттық сананың модернизациялануы, ұлт болмысының жаңа қағидаттарын орнықтыру мәселесі назардан тыс қалмайды және осы мәселелерімен айналысатын ғалымдардың

қызығушылығын тудырады деп үміттенеміз. Қазақстанның тәуелсіздігі жағдайында қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар белгілі бір қайта құруға ұшырады, олардың рөлі қоғамдық сананы жаңғыртуда сөзсіз маңызды. Өзекті тарихи тақырыптардың қатарында соңғы кезге дейін ойға келмеген инновациялық мәселелерді ерекше атап өту қажет. Осыған байланысты дала өркениетімен байланысты тұжырымдамалық бағыттың өзектілігі сөзсіз. Әрине, ұлттық сананы өзгертудің негізгі бағыттарын анықтау әлеуметтік-гуманитарлық білім үшін де, мемлекет үшін де теориялық және практикалық жағынан қызығушылық тудырады. Мақалада ұлттық таным мәселесі, сондай-ақ олардың ғылыми-философиялық рефлексиясына қажеттілік туғызатын әлеуметтік процестің күрделілігі мен динамикасының артуы қарастырылған.

Кілт сөздер: ұлт, ұлттық сана, трансформация, Қазақстан, ХХІ ғасыр, қазақ, жаһандану, ұлттық бірегейлік.

В.А. Джукеева, Р.Н. Иманжусип, Т.У. Кашаганова

Предпосылки трансформации элемента национального сознания в казахском мировоззрении начала ХХІ века

В статье глубоко проанализированы предпосылки трансформации национального сознания в казахском мировоззрении начала ХХІ века, в том числе основные внешние и внутренние факторы влияния на этапах формирования собственного пути развития национального сознания. Надеемся, что исторические основы формирования нового национального самосознания граждан Казахстана, модернизации национального сознания в условиях процесса глобализации, утверждения новых принципов национальной идентичности не будут проигнорированы и пробудят интерес ученых, занимающихся этими вопросами. В условиях Независимости Казахстана социальные и гуманитарные науки претерпели определенную трансформацию, их роль в модернизации общественного сознания, несомненно, важна. Среди актуальных исторических тем необходимо выделить инновационные проблемы, которые еще недавно были немыслимы. В связи с этим актуальность концептуального направления, связанного с полевой цивилизацией, неоспорима. Разумеется, определение основных направлений изменения национального сознания представляет теоретический и практический интерес как для социогуманитарного образования, так и для государства. Авторами рассмотрены проблемы национального познания, а также возрастающая сложность и динамика социальных процессов, что создает необходимость в их научном и философском осмыслении.

Ключевые слова: нация, национальное сознание, трансформация, Казахстан, ХХІ век, казах, глобализация, национальная идентичность.

References

- 1 Nysanbaev, A.N. (Ed.). (2011). Kazakhstan v globalnom mire: vyzovy i sokhranenie identichnosti [Kazakhstan in the global world: challenges and preservation of identity]. Almaty: Institut filosofii i politologii KN MON RK [in Russian].
- 2 Abdina, A.K. (2013). Osnovnye problemy tolerantnosti etnicheski neodnorodnogo kazakhstanskogo obshchestva [The main problems of tolerance of the ethnically heterogeneous Kazakh society]. *Monitoring obshchestvennogo mneniia — Monitoring of public opinion*, 8, 144–155 [in Russian].
- 3 Kadyrzhanov, R. (2012). Konstruktivizm, primordializm i opredelenie natsionalnoi identichnosti Kazakhstana [Constructivism, primordialism and definition of national identity of Kazakhstan]. *Al-Farabi — Al-Farabi*, 4 (40), 86–94 [in Russian].
- 4 Zabirowa, A.T. (2003). Formirovanie, legitimatsiia i vosproizvodstvo identichnosti v postsovetskom Kazakhstane [Formation, legitimation and reproduction of identity in post-Soviet Kazakhstan]. *SotsIs — SocIs*, 12, 118–126 [in Russian].
- 5 Dave, B. (2007). Kazakhstan: ethnicity, language and power. Routledge.
- 6 Brubaker, R. (2011). Nationalizing states revisited: projects and processes of nationalization in post-Soviet states. *Ethnic and racial studies*, 34 (11), 1785–1814.
- 7 Beachain, D., & Kevlihan, R. (2013). Threading a needle: Kazakhstan between civic and ethno-nationalist state-building. *Nations and Nationalism*, 19 (2), 337–356.
- 8 Doganaksoy, P. (2008). The role of language in the formation of Kazakh national identity: thesis. Middle East technical university.
- 9 Cummings, S.N. (2013). Symbolism and power in Central Asia: politics of the spectacular. Routledge.
- 10 Kanagatova, A.M., & Saparova, D.R. (2018). Kulturnoe prostranstvo tsifrovogo pokoleniia: genezis i transformatsiia [Cultural space of the digital generation: genesis and transformation]. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-metodicheskoi konferentsii «Traditsionnaia kazakhskaiia kultura i sovremennost» — Proceedings of International scientific and methodological conference “Traditional Kazakh culture and modernity”*. Almaty, 87 [in Russian].

Information about the authors

Dzhukeeva Bayan — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0006-7199-7954>

Imanzhusip Raushan — Doctor of philosophical science, professor of the Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-5220-5540>

Kashaganova Tursynkhan — Candidate of pedagogical sciences, Associate Professor, Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-2113-0640>

Н.А. Донецкая*

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: ndonetskaja@mail.ru)*

Этническая идентичность как фактор этнокультурной толерантности молодежи: научно-прикладной аспект

В статье рассмотрены научно-прикладные аспекты этнической идентичности, выступающей фактором этнокультурной толерантности молодежи. Этническая идентичность определяет особенности поведения человека в многонациональном обществе, формирует модели поведения, ценности и установки. Этническая идентичность играет важную роль в формировании различных социальных связей в обществе, формировании групп на этнической основе. Определение себя частью большой этнической общности становится основой поведения и общественных действий. Таким образом, исследование процессов этнической идентификации и факторов формирования и проявления толерантности актуализируется не только как событие локального характера. Авторами представлен результат изучения вопросов формирования и развития этнической идентичности и этнокультурной толерантности через изучение и обсуждение научных, теоретических исследований этих процессов в зарубежных и отечественных источниках. На фоне роста глобализационных процессов, интенсификации социальной мобильности повышается значимость исследований, посвященных анализу социокультурных процессов этнической самоидентификации и этнокультурной толерантности. Современные исследования в данном направлении, как правило, базируются на сочетании качественных и количественных методов прикладного анализа. Прикладной анализ в данном отношении направлен на выявление качественных характеристик этнокультурной толерантности представителей молодого поколения в соотношении с их количественным измерением. В статье представлены результаты эмпирического исследования этнокультурной толерантности представителей молодого поколения Карагандинской области. Проведенное исследование обозначило ряд основных характеристик этнокультурной идентичности молодежи, специфику процессов этнической идентификации, а также особенности межкультурного и межэтнического взаимодействия в молодежной среде.

Ключевые слова: этнокультурная идентичность, кризис идентичности, этническая принадлежность, этничность, этнокультурная толерантность, социокультурный фактор, исследовательский метод, анкетный опрос, эмпирическое исследование, количественные методы исследования.

Введение

В Республике Казахстан поставлена многогранная и сложная задача — построение государства, где каждому предоставляются одинаковые шансы на реализацию своих возможностей и прогрессивное развитие. Для создания эффективного работающего государства, где важны правовые нормы, установленный порядок, культура диалога, чувство ответственности и солидарности, необходима консолидация общества, изменение общественного сознания и устремление граждан к прогрессивным переменам. Историческая данность и важный фактор современности — это то, что Республика Казахстан является многонациональным государством, интенсивно развивающимся государством. Это не просто утверждение очевидного факта, а одна из ключевых практических задач национальной государственной политики. Она вытекает, прежде всего, из необходимости учета культурно-исторической уникальности каждого народа, его «самочувствия» в прошлом и настоящем, особенно когда появляются демократические механизмы согласования этноинтересов. В реализации данных глобальных задач важная роль отводится системе образования, научной сфере, социальным отношениям. Научно-практический подход к исследованию специфики этнической идентичности дает возможность рассмотреть особенности этнокультурной толерантности молодежи, исследовать процессы, происходящие в духовной сфере молодого поколения.

Анализ этнокультурной толерантности предполагает тщательное изучение причинно-следственных связей между индивидуальными характеристиками личности и их этнической идентификацией.

* Автор-корреспондент. E-mail: ndonetskaja@mail.ru

Методы и материалы исследования

В статье применены общенаучные и специально научные методы исследования. Общенаучные методы исследования базируются на эмпирическом методе — сборе фактической информации, измерения и описания явлений. Для изучения рассматриваемых явлений и прогнозирования результатов был применен теоретический подход, основанный на анализе теорий и исследовательских моделей. Также использовался аналитический метод для детального анализа сложных структур и процессов, позволяющий разбить их на составные элементы для лучшего понимания природы идентичности и этнокультурной толерантности. Сравнительный метод применен для оценки общих и различных аспектов объекта исследования для выявления общих закономерностей и особенностей.

Использованы методы количественного и качественного анализа. Количественный анализ дал возможность осуществить сбор данных с помощью анкетирования. Качественный метод позволил сфокусироваться на понимании контекста, значений и взглядов участников исследования.

Применен метод сбора первичной информации при помощи анкет для следующих категорий респондентов: обучающиеся колледжей; студенты вузов; работающие молодые люди. Выборочная совокупность отобрана по строго заданным параметрам. Первичные данные получены посредством использования анкетного опроса. Применена модель выборки — простая случайная, бесповторная. Исходя из данных, представленных «Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан», численность молодежи Карагандинской области составляет 309 258 человек [1]. Минимальный объем выборки составил 387 человек, что соответствует требованиям к объёму выборочной совокупности. Доверительный интервал составил 5 %. В исследовании приняли участие молодые люди, что позволяет на статистически приемлемом уровне определить некоторые закономерности.

Изучение вопросов формирования этнической идентичности и этнокультурной терпимости в молодежной среде представляется достаточно актуальным направлением. Данные практических исследований в этом направлении способствуют определению уровня толерантности, позволяют глубже и качественнее понять те процессы, которые происходят в молодежной среде и оказывают в той либо иной степени влияние на все общество.

Цель исследования состояла в установлении качественных и количественных характеристик этнокультурной толерантности, выявлении факторов, оказывающих первостепенное влияние на этническое самосознание представителей молодежи, которые принадлежат к различным этносам. Изучалась самооценка молодых людей касательно вопросов, связанных с культурой своего этнического сообщества, а также с культурой иных этнических групп в контексте межэтнического взаимодействия.

Объектом исследования являются молодые люди в возрасте от 18 до 27 лет, которые выступили в качестве источника информации о доминирующих в молодежной среде ценностно-нормативных аспектах деятельности в соответствии с доминирующими установками и стереотипами и характерных именно для представителей молодежи как номинальной социальной группы казахстанского общества.

Предметом исследования является специфика этнической идентичности молодежи и уровень терпимости к представителям других этнокультурных сообществ.

Задачи исследования состояли в изучении воздействия ценностно-нормативных аспектов этнокультурной идентичности и самоидентификации на характер взаимодействия представителей различных этнических групп и сообществ в молодежной среде, а также рассмотрение развитости этнокультурной толерантности в зависимости от той или иной этнокультурной среды, что проявляется в самооценках респондентов, представленных в ответах на вопросы анкеты.

Результаты и их обсуждение

Актуальность темы исследования обусловлена желанием рассмотреть и теоретический и практический срез в решении вопроса о состоянии этнической идентификации и анализ этого процесса как фактора этнокультурной толерантности молодежи. Изучению вопроса идентичности посвящено большое количество теоретических исследований и статей. Можно отметить ряд фундаментальных и прикладных работ представителей различных смежных направлений: философов, психологов, социологов, политологов, антропологов конца XIX–первой половины XX века. В этих работах со всей очевидностью и свойственным классическому знанию гносеологическим оптимизмом был поднят во-

прос о самоидентификации индивидов, были сформулированы базовые принципы «теории зеркального Я», рассматривались различные факторы, связанные с формированием этнической идентичности в «первичных группах». Именно эти концепции рассматривали сложные и многоаспектные вопросы политического, социального, культурного и психологического взаимодействия индивидов. К авторам, внесшим наиболее существенный вклад в рассмотрение и анализ этих вопросов, относятся Роберт Эзра Парк с его работой «Размышления о коммуникации и культуре» (1937), Чарльз Эллвуд и его «Психология человеческого общества» (1925), Элсуорт Фэрис с его «Природой человеческой природы» (1937), а также Чарльз Хортон Кули, перу которого принадлежит статья «Социальное сознание» и масштабное исследование «Человеческая природа и социальный порядок», увидевшее свет в 1902 году [2].

Безусловно, для индивида его этническая принадлежность представляется более значимой и влиятельной, чем его собственная уникальная экзистенциальность. Эта принадлежность часто определяет его цели и ориентиры в жизни, а также сохраняется после его ухода из мира. Понимание идентичности в этническом контексте нередко обладает «священным» и «естественным» характером, поскольку она не выбирается индивидуально, а приходит с рождением, вместе с языком и культурой, окружающей его, проще говоря, составляет один из немногих аскриптивных статусов современного мира. Такое культурное окружение индивида определяет стандарты поведения и самореализации в обществе, нормы приемлемого и неприемлемого, допустимого и недопустимого. Для многих людей этническая идентичность воспринимается как самоочевидный, само собой разумеющийся факт, посредством которого они определяют себя и свою роль в социуме.

Идентичность играет ключевую роль в адаптации индивида к социальной среде и лежит в основе формирования его личностных убеждений. Основываясь на этнической идентификации, человек структурирует свое поведение и определяет свои действия. Этническая принадлежность оказывает колоссальное влияние на формирование больших социальных групп и их взаимосвязей в обществе. Таким образом, идентификация с определенной этнической группой может выступать в качестве мощного стимула массового поведения и политической активности, особенно в периоды социальных трансформаций и кризисов. По этой причине распространенные этнические самоидентификации оказывают значительное влияние на направление дальнейшей эволюции любого общества, любой страны.

В неклассической философии XX века, такой как направление Э. Гуссерля, М. Хайдеггера, Ж.П. Сартра, К. Ясперса и других, проблема идентичности принимает связь с жизнью и бытием человека. Однако в постнеклассической традиции, представленной философами, такими как Ж. Делёз, Ж. Деррида, М. Фуко и другие, данная проблема отрицается, уступая место понятиям «инаковость», «различие».

Параллельно с философским подходом в социально-гуманитарных науках также рассматривается проблема идентичности. Психологические аспекты проблематики идентичности находят отражение в исследованиях У. Джемса, З. Фрейда, К.Г. Юнга и других.

С начала второй половины XX века проблема идентичности стала объектом изучения не только в рамках философии и научных дисциплин, но и выходит на междисциплинарный уровень. Э. Эриксон предложил комплексный подход, объединяя социологические, психологические и философские исследования, чтобы более полно осветить проблему идентичности в контексте индивидов, коллективов, культуры и общества в целом.

Эрик Хомбургер Эриксон (1902–1994) разработал теорию развития личности, включающую концепцию идентичности, в рамках которой выделяются восемь стадий психосоциального развития, простирающихся от раннего детства до зрелости. Он подчеркивал взаимодействие индивида с его социокультурной средой и выделял ключевые кризисные моменты, на которых формируются определенные аспекты личности. Эриксон отмечал, что идентичность и представления о ней трансформируются по мере развития социума, изменений в образе жизни, в культурном пространстве.

Основные идеи концепции идентичности, по Эриксону, включают кризис идентичности, роль общества и культуры, идентичность как процесс, успех кризиса.

Подростки сталкиваются с поиском своей уникальной личности и пытаются ответить на вопрос «Кто я?». Они исследуют различные роли, ценности и убеждения, чтобы сформировать стабильное понимание себя это «кризис идентичности против ролевой рассеянности, поскольку ... установившаяся к концу отрочества идентичность включает в себя все значимые идентификации, но в то же время и изменяет их с целью создания единого и причинно связанного целого» [3; 171].

Эриксон подчеркивает влияние общества и культуры на формирование идентичности. Он видит идентичность как социокультурный продукт, который взаимодействует с индивидуальным опытом.

Идентичность, по Эриксону, не является статичным состоянием, а процессом, который продолжается на протяжении всей жизни. Люди могут пересматривать и переосмысливать свою идентичность на различных этапах жизни.

Успешное преодоление кризиса идентичности приводит к формированию стойкой и устойчивой идентичности, что, в свою очередь, способствует более зрелому и удовлетворительному взрослому развитию. Эриксон утверждал, что отсутствие разрешения кризиса идентичности может привести к ролевой рассеянности, а человек может испытывать трудности в установлении стабильной идентичности и в адаптации к обществу.

Общий тезис Эриксона заключается в том, что успешное преодоление каждого кризиса на его ступенях приводит к развитию зрелой и стабильной личности.

Теоретик постиндустриального общества Ален Турен (1925–2023), отмечал, что идентичность складывается на основании следующих фундаментальных компонентов, а именно: потребностью в принадлежности к обширной социальной группе; потребностью в положительной самооценке и такой же со стороны окружающих людей; потребностью в обеспечении безопасности, самоуспокоении.

«Идентичность не может быть противопоставлена социальному участию и выполнению социальных ролей. Еще менее возможно смешение ее с ними. В доиндустриальных обществах призыв к идентичности был призывом к общественному порядку независимо оттого, была ли эта идентичность религиозной природы, национальной или даже классовой. Напротив, сегодня, если идентичность противопоставляет себя социальной жизни, она может быть только маргинализованной или манипулируемой теми, кто ею руководит. Зато призыв к идентичности может быть осознан как демократическая работа, как усилие социальных действующих лиц самим определять условия, в которых происходит их коллективная и личная жизнь. Сама социальная система оказывается при этом постоянно меняющейся и имеющей большую власть над самой собой» [4; 70–71].

Каждый индивид демонстрирует сложный набор целого ряда различных идентичностей: этнической, культурной, религиозной, политической и т.д. Идентичность создает социальные границы, дает возможность ориентироваться в реальных и воображаемых сообществах. Вместе с тем, надо сказать, идентичности подпитываются друг от друга, переплетаются друг с другом. Только для традиционных обществ со слабой мобильностью и культурной замкнутостью характерна опора на общность крови, территории, языка (Ю.В. Бромлей, П. Ван ден Берг, К. Гирц). В настоящее время большинство людей планеты так или иначе встроены в общий глобализационный контекст, взаимодействуют в общемировой системе. Вместе с тем XXI век отличается «этническим парадоксом», одновременным развитием как глобальных, так и глокальных тенденций, важной составляющей которых выступает этническая самоидентификация (Ф. Барт, Э. Геллнер, В. Тишков и другие). В этой связи актуализируется вопрос об этнической идентичности как факторе этнокультурной толерантности в современном многонациональном Казахстане. В настоящее время исследование развитости этнокультурной толерантности в полиэтничной и многоконфессиональной среде является важным направлением исследования в отечественной науке. Большая работа в определении научно-методологических основ изучения толерантности и этноконфессиональной идентичности проделана совместными усилиями ученых из Казахстана и Турции Б.И. Карипбаевым, М.А. Домбайчы [5]. Феномен культурной идентичности обстоятельно проанализирован казахстанскими учеными А. Сагикызы, А.Т. Жиреновой, Ш.К. Абеуовой. На примере обширного анализа трудов ведущих зарубежных и казахстанских ученых авторы делают вывод о сложности исследования культурной идентичности и необходимости продолжения работы в данном направлении [6].

Анализу казахстанской идентичности посвящена монография М.С. Шайкемелева «Казахстанская идентичность в контексте модернизации общества». В монографии представлены методологические основания исследования казахской этничности, рассмотрены социально-политические и этнокультурные факторы казахской идентичности [7].

Важным является вопрос об определении толерантности. Сущность толерантности может быть проиллюстрирована через ряд характеристик, таких как:

- открытость, любознательность, принятие других людей как самодостаточных, интересных, имеющих свои традиции, обычаи и ценности;
- принятие ценностей и культуры других людей, осознание единства человеческого бытия;

- осознание и принятие единства в многообразии мнений и конструктивных действий других людей.

В целом, будем руководствоваться Декларацией принципов толерантности, которая была создана в 1995 году ЮНЕСКО и принята Генеральной Конференцией организации [8]. Этот международный документ устанавливает основные принципы толерантности и призывает к содействию толерантному обществу, свободному от предвзятости, дискриминации, насилия и конфликтов на основе религии, расы, пола, языка или иных характеристик. Декларация призывает к уважению прав человека и основных свобод, поддерживает образование в духе толерантности, способствуя пониманию и уважению культурного и религиозного разнообразия.

Для большинства людей работа, достоинство, уверенность и самоуважение обычно зависят от уровня образования. Границы культуры, в которой они были воспитаны, также определяют границы того мира, в котором они могут свободно функционировать, как этически, так и профессионально.

Основной посыл заключается в том, что в тех государствах, где демократические политические институты достаточно хорошо развиты, что способствует появлению гражданского общества и его интенсивному участию во всех основных социально-политических процессах, вопросы, связанные с этнокультурной толерантностью и ценностным плюрализмом представляются весьма значимыми в контексте общественного дискурса.

Молодежь становится микрокосмом этнического многообразия, где этнокультурная толерантность играет ключевую роль в поддержании здоровой атмосферы в социокультурной среде. Через культуру, институты образования и социализации молодежь получает ряд социально значимых качеств, приобретает гражданскую ответственность, с уважением относится к истории своего общества, своей страны.

Этническая принадлежность каждого человека определяет его способы взаимодействия в многонациональном социуме, создает определенные представления, модели поведения, определяет те либо иные реакции. Уровень этнической самоидентификации может быть различным у различных индивидов, от полного растворения в иной культурной среде, до предельно развитой идентификации со своей этнической группой. Мы измеряли этническую принадлежность через опрос с последующим анализом данных. В рамках опроса респондентам предлагался ряд критериев для определения того, что больше всего объединяет людей, принадлежащих к одной и той же этнической группе. К таким социокультурным маркерам были отнесены историческое наследие, общие традиции и обычаи, профессиональная общность, общий язык, единая территория, особенности социокультурного опыта, биологическое происхождение, механизмы взаимодействия с другими этническими сообществами. В качестве отдельной характеристики были рассмотрены характер и особенности поведенческих реакций, связанных с этническим разграничением социального пространства.

Полученные результаты по данному вопросу выглядят так: больший процент респондентов отметили общие традиции и обычаи (95,9 %), далее общий язык (88,1 %), следующую позицию заняла история (8,6 %), наличие общих предков роднит людей одной национальности считают 74,7 %, важность наличия общей территории отметили 66,7 %, религиозный фактор как объединяющий элемент выделили 60,5 %. Наименьшими объединяющими факторами выступили общие трудности — 58,1 % и показатель «общие враги» — 40,1 %.

Чувство этнической принадлежности в возрасте до 7 лет осознали 21,7 %, большинство респондентов прошли этот процесс в возрасте от 8 до 18 лет — 58,4 %, старше 18 лет — 11,6 %, не ощущают этническую принадлежность 5,7 % респондентов, затруднились ответить 12,7 %. О важности этнической принадлежности заявили 29,5 %, скорее да, чем нет отметили 36,7 %, скорее нет, чем да — 18,9 %, этническая принадлежность не важна, считают 15 % респондентов.

Вопрос о межэтнических и межнациональных отношениях обсуждают с друзьями и однокурсниками (однотруппниками) 63,3 %, не касаются этого вопроса 26,15 %, затруднились ответить 10,6 %. В семейном кругу подобные вопросы поднимаются у 63,3 %, не обсуждаются у 32,0 % респондентов и затруднились ответить 4,7 %.

Важным стал вопрос: «Зависит ли ваше отношение к тому или иному человеку от его этнической принадлежности?». Утвердительно ответили 15,2 %, скорее да 11,6 %, скорее нет 16,8 %, нет — 56,3 % респондентов. Ответ на этот вопрос говорит о приоритете других принципов в оценке человека, а не его этническая принадлежность. Свой этнос как лучший выделили 21,2 % опрошенных, скорее да отметили 15,5 %, скорее нет — 8,5 %, нет — 54,8 %. Сталкивались с недоброжелательным отношением к себе со стороны других этнических групп 10,9 %, всего один или лишь несколько раз у

42,6 %, ни разу не было отметили 26,2 % и затруднились ответить 10,3 %. Высказывали открыто свое недовольство каким-нибудь этносом много раз 3,4 % респондентов, один или несколько раз 31,3 %, ни разу не высказывались плохо о другом этносе 55,6 %, затруднились ответить 9,8 %. Гордятся своей этнической принадлежностью 49,9 %, не задумывались об этом 18,1 % респондентов, стесняются своей этнической принадлежности 3,6 %, не гордятся и не стесняются 28,4 %.

Этнокультурная самоидентификация личности отражает ее осознание принадлежности к определенной национальности или этносу. Такая принадлежность определяет особенности социального взаимодействия в полиэтничном обществе, определяя установки, модели поведения, реакции индивида, его участие в широком контексте социокультурной практики. От полного растворения в чужой культуре до сильной идентификации с собственной этнической группой — данная принадлежность может проявляться в различных формах. Социализация играет ключевую роль в формировании этнической идентичности, определяя личностные особенности, характер этнокультурной самоидентификации, специфику социального взаимодействия. Исследования также указывают на наличие скрытых форм ксенофобии среди некоторых представителей молодежи, которые могут проявиться в определенных обстоятельствах.

В этой связи следует подчеркнуть, что многие молодые люди предпочитают учиться и работать в многонациональных коллективах. Это подтверждается данными опроса, где 48,6 % респондентов выразили предпочтение многонациональной среде перед средой, состоящей только из представителей их национальности. Не имеет значение выделили 40,3 %, в мононациональном коллективе предпочитают учиться 8,3 %, затруднились ответить 2,8 %. Граждане неказахской национальности, но рожденные в Казахстане, признаются коренным населением 59,2 % опрошенных, скорее да 7,0 %, скорее нет 8,3 %, нет 25,6 %. К практике межнациональных браков демонстрируют позитивное отношение 48,8 % респондентов, скорее положительное — 9,6 %; нейтральное — 33,3 %; скорее отрицательное — 0,8 %. Преимущественно отрицательно воспринимают межнациональные браки лишь 7,5 % опрошенных.

«О человеке надо судить только по его моральным и профессиональным качествам, а не по его национальности» [цитата вопроса анкеты]. Так считают 89,9 % опрошенных представителей молодого поколения. Выразили принципиальное несогласие с данным утверждением — 7,5 %, тогда как затруднились дать определенный ответ — 2,6 %. Таким образом, респонденты из среды молодежи Карагандинской области склонны разделять личностные особенности людей и их этническую принадлежность. Данное обстоятельство свидетельствует в пользу того, что молодежь склонна в большинстве своем относиться достаточно объективно к вопросам оценки социально значимых характеристик и не связывать их с теми или иными этнокультурными стереотипами.

89,1 % опрошенных отмечают, что государство должно создавать равные условия и возможности для саморазвития любым этносам, проживающим в Казахстане, представители которых обладают казахстанским гражданством. Характерно, что всего 7,2 % респондентов не согласились с этим, затруднились ответить — 3,6 % опрошенных.

Изучение вопросов, связанных с этнокультурной толерантностью, невозможно без подробного рассмотрения корреляции между личностными, индивидуальными особенностями индивида и его этнической самоидентификацией. В современном мире этническая принадлежность не имеет большого значения, так считают 38,5 % респондентов, что это неправильно и национальность важна считают 49,9 %, затруднились дать однозначный ответ лишь 11,6 % опрошенных.

Достаточно высокая степень толерантности представителей молодежи к культурным различиям, отмеченная по результатам данного исследования, оказывает положительное воздействие на отношение к необходимости овладения государственным языком для представителей самых разных этносов, проживающих в нашей стране. Относительное большинство (47,0 %) респондентов считают необходимым овладение государственным языком независимо от этнической принадлежности, тогда как несогласие с данным мнением выражают 39 % опрошенных, а 14 % затруднились дать конкретный ответ.

Важным компонентом этнической, социальной и культурной толерантности является терпимость к близким людям и к самому себе. Большой процент респондентов выделили как положительный, факт то, что многонациональность обогащает культуру страны: положительно ответили на этот вопрос 81,1 % респондентов, отрицательно — 11,9 % и затруднились ответить 7,0 %.

На вопрос «Традиции и религия каждого этноса требуют уважения, даже в том случае, если они представляются необычными» — 84,0 % ответили утвердительно, отрицательный ответ дали 6,7 %

опрошенных и затруднились ответить 9,3 %. Мы видим высокий уровень уважения к особенностям, традициям и религии разных этносов среди молодежи Карагандинской области. Сознание своей самобытности не становится препятствием для признания важности других культур.

«Народы невозможно считать неравными друг другу, поскольку в каждом этносе имеются как достойные, так и недостойные представители». Так полагают 91,5 %, отрицательно высказались 4,9 %, затруднились ответить 3,6 %.

Из респондентов 21,7 % указали, что представители этносов, которые имеют свою историческую родину вне границ нашей страны, должны вернуться туда. При этом 67,4 % респондентов дали отрицательный ответ, а 10,9 — затруднились точно сказать. Довольно большой процент опрошенных, а именно 38,8 %, отметили, что, прежде всего, следует учитывать интересы своего собственного народа и лишь потом представителей других этносов. Иную позицию заняли 42,9 %; затруднились дать ответ на данный вопрос — 18,3 % респондентов. Вопрос о том, должны ли коренные народы располагать рядом преимуществ перед некоренными этносами, получил следующее распределение ответов. Согласились с данным утверждением 23,8 % опрошенных, не согласились — 62,3 %, тогда как затруднились дать определенный ответ лишь 14,0 %.

Полиэтнический характер населения Республики Казахстан благоприятствует успешному развитию страны считают 50,0 % опрошенных, тогда как 36,7 % склонны согласиться с некоторыми оговорками. Скорее не согласны 10,1 % опрошенных, однозначно не согласны — 3,1 % респондентов. Позитивную оценку государственной межэтнической политике дают большинство представителей молодежи, принявших участие в опросе. Так, 62,5 % отмечают, что реализуемая в государстве политика межэтнического согласия положительно влияет на имидж нашей страны на международной арене (скорее да, чем нет — 24,0 %; скорее нет, чем да — 8,3 %; однозначно нет — 5,2 %). Некоторые респонденты дали пояснение на свой ответ: «Большинство экономически развитых стран не одобряют нарушений прав человека из-за его нации» [цитата], «Благодаря нашей многонациональности, Казахстан способен иметь хорошие отношения с другими государствами, может получать экономическую поддержку от лиц других государств» [цитата], «Внутренняя политика и ее принципы, применяемые внутри своей страны, не могут не влиять на внешнюю. Действия, направленные на поддержку межэтнического и межнационального согласия, делают нас более привлекательными в международном сообществе, так как за пределами важна толерантность к представителям других стран» [цитата].

Деятельность Ассамблеи народа Казахстана способствует поддержанию межнационального согласия считают 44,2 %, скорее да, чем нет отметили — 31,0 %, скорее нет, чем да — 10,1 %, нет — 2,1 %. Не знают о деятельности Ассамблеи народа Казахстана 12,7 %. Ответы на открытый вопрос, с просьбой пояснить свой ответ дали следующие результаты: «АНК проводит множество мероприятий для поддержания согласия между нациями» [цитата], «В Ассамблее есть представители различных национальностей Казахстана, которые занимают определенную роль в обществе» [цитата], «Деятельность Ассамблеи народа Казахстана, направленная на поддержание межнационального согласия, вероятно, имеет положительное влияние, так как она может способствовать диалогу между различными этническими группами и развитию толерантности» [цитата], «Основной массе граждан не понятна деятельность АНК» [цитата], «Я знаю про её существование, но не имею понятия о том, какой вклад вносит Ассамблея в межнациональное согласие (я не знаю, что она уже сделала для поддержания межнациональных отношений и как эффективно она работает)» [цитата].

Будущее национального состава Казахстана определили как многонациональное 38,8 % молодых людей, скорее да, считают — 28,2 %, скорее нет 18,1 %, нет 3,6 %, затруднились ответить 11,4 %.

Уровень этнокультурной толерантности (терпимости, взаимного уважения) в месте своего проживания оценили как высокий 37,7 % молодежи, средний отметили 44,4 %, низкий 8,5 %, затруднились дать ответ 9,3 %. При помощи открытых вопросов респонденты пояснили свой ответ следующим образом: «В месте, где я живу, часто присутствует неприязнь к конкретным этносам», «В основном все относятся толерантно к друг другу», «На протяжении всей истории на Казахской земле побывало множество этносов, и граждане привыкли к этому», «Не сталкивался со случаями неуважения из-за этнической принадлежности». Вместе с тем были ответы, где подчеркивалось, что молодые люди более толерантны, чем люди старшего поколения, как раз взрослые люди часто подают пример нетерпимого отношения к представителям другой национальности, допускают оскорбительные высказывания.

По результатам исследования необходимо отметить, что молодые люди, получая образование, приобретая умения и навыки обретают и знания о толерантности, представления о единстве исторического развития отдельных этносов и человечества в целом.

Заключение

В Республике Казахстан темам, связанным с рассмотрением «этнической идентичности» и «этнокультурной толерантности», придается особое значение, они достаточно часто присутствуют в научном дискурсе. Исследуемый в статье феномен этнической идентичности как фактора этнокультурной толерантности молодежи рассмотрен в русле тех концепций и теорий, которые наиболее адекватно анализируют ситуацию. Рассмотрены теоретические исследования в данной области, представленные казахстанскими и зарубежными учеными.

Анализ концептуального инструментария дополнен исследовательским аспектом прикладного характера. Практическая информация получена при помощи анкетирования, проведенного среди молодежи Карагандинской области, простой, случайной бесповторной выборке, анализа статистических данных о структуре и численности различных категорий респондентов.

В результате научно-прикладного исследования, проведенного посредством анкетирования и последующей обработки данных, было установлено, что молодежь Карагандинской области демонстрирует выраженную этническую самоидентификацию и гордость за свою этническую принадлежность. Ключевыми элементами этнической идентичности были названы общие традиции и язык, общая территория, а также общие предки. Большинство опрошенных также продемонстрировали удовлетворительный уровень этнокультурной терпимости, отметив, что их отношение к людям зависит, главным образом, от их действий и высказываний, а не от той либо иной этнической принадлежности. Некоторые проявления нетерпимости среди молодежи нашли свое объяснение в ценностной сфере и связаны с некоторыми стереотипами социального взаимодействия в межэтнической сфере.

Фундаментальные стратегии межнационального общения и ценностные установки, связанные с этнической культурой, формируются преимущественно под влиянием близкого социального окружения: семьи, школы, учебного заведения рабочего места. Этническая идентичность означает осознание личностью своей включенности в определенную этническую группу. Эти данные подтверждают тезис о значимом влиянии ближайшего окружения на формирование ценностных установок, включая сферу культуры. Следует отметить, что значительное число опрошенных старается избегать обсуждения этнических вопросов с близкими людьми. Вместе с тем, представляется вполне очевидным, что наличествует высокий уровень толерантности в этнокультурных аспектах, особенно в контексте позиционирования Казахстана на мировой арене. Большинство респондентов также высоко оценивают государственную стратегию, направленную на поддержание межкультурного диалога и межэтнического согласия.

Список литературы

- 1 Численность молодежи Карагандинской области на 16.10.2023 год. Сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/region/karagandy/dynamic-tables/38/>.
- 2 Интеракционизм в американской социологии и социальной психологии первой половины XX века: сб. переводов / РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований. Отдел социологии и социальной психологии; отв. ред. Д.В. Ефременко; сост. и перевод. В.Г. Николаев. — М.: ИНИОН РАН, 2010. — 322 с.
- 3 Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А.В. Толстых. — М.: Прогресс, 1996. — 344 с.
- 4 Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / А. Турен. — М.: Научный мир, 1998. — 204 с.
- 5 Карипбаев Б.И. Научно-методологические координаты осмысления феномена толерантности и этноконфессиональной идентичности / Б.И. Карипбаев, М.А. Домбайчы // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2023. — № 4 (112). — С. 246–253.
- 6 Сагикызы А. Культурная идентичность общества как теоретическая проблема / А. Сагикызы, А.Т. Жиренова, Ш.К. Абеува // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2023. — № 4 (112). — С. 254–262.
- 7 Шайкемелев М.С. Казахская идентичность в контексте модернизации общества / М.С. Шайкемелев. — Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2020. — 230 с.

8 Декларация принципов толерантности. Утверждена Резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://gov.cap.ru/home/76/gorono/2005/school6/tolerant_deklarazija.htm.

Н.А. Донецкая

Этникалық бірегейлік жастардың этномәдени төзімділігінің факторы ретінде: ғылыми-қолданбалы аспект

Мақалада жастардың этномәдени толеранттылығының факторы ретінде этникалық бірегейліктің ғылыми және қолданбалы аспектілері қарастырылған. Этникалық бірегейлік көпұлтты қоғамдағы адамның мінез-құлық ерекшеліктерін анықтайды, мінез-құлық үлгілерін, құндылықтар мен көзқарастарды қалыптастырады. Этникалық бірегейлік қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік байланыстардың қалыптасуында және этникалық негізде топтардың қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Өзін үлкен этникалық қауымдастықтың бір бөлігі ретінде анықтау мінез-құлық пен әлеуметтік әрекеттің негізіне айналады. Осылайша, толеранттылықтың қалыптасуы мен көрінуінің этникалық бірегейлік процестері мен факторларын зерттеу тек жергілікті сипаттағы оқиға ретінде ғана жаңартылмайды. Мақалада этникалық бірегейлік пен этномәдени толеранттылықтың қалыптасуы мен дамуы мәселелерін осы процестердің шетелдік және отандық дереккөздердегі ғылыми-теориялық зерттеулерін зерделеу және талқылау арқылы зерттеу нәтижесі берілген. Дамып келе жатқан жаһандану процестері мен ұтқырлықтың артуы жағдайында бірегейлік және этномәдени төзімділік процестерін теориялық талдаудың өзектілігі, аналитикалық құрылымдардың құрылысы және қолданбалы зерттеулердің қажеттілігі артып келеді. Ғылыми білімнің қазіргі даму тенденциялары теориялық тұжырымдамаларды тәжірибелік зерттеулермен растауды талап етеді. Осы тақырыптағы тәжірибелік зерттеулер жастардың этномәдени толеранттылық деңгейін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу Қарағанды облысының жастары арасында жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде жастар ортасында іс жүзінде болып жатқан процестер қарастырылып, этникалық бірегейліктің ерекшеліктері, жастардың этникалық бірегейлігінің этносаралық қарым-қатынас тәжірибесіне әсері анықталды.

Кілт сөздер: бірегейлік, бірегейлік дағдарысы, этникалық бірегейлік, ұлт, толеранттылық, этномәдени төзімділік, фактор, әдіс, сауалнама, зерттеу.

N.A. Donetskaya

Ethnic identity as a factor of ethnocultural tolerance of youth: scientific and applied aspect

In the article the scientific and applied aspects of ethnic identity as a factor of ethnocultural tolerance of youth were examined. Ethnic identity determines the peculiarities of human behavior in a multinational society, forms patterns of behavior, values and attitudes. Ethnic identity plays an important role in the formation of various social ties in society, the formation of groups on an ethnic basis. Defining oneself as a part of a large ethnic community becomes the basis of behavior and social actions. Thus, the study of the processes of ethnic identification and the factors of formation and manifestation of tolerance is actualized not only as a local event. The authors present the result of studying the issues of formation and development of ethnic identity and ethno-cultural tolerance through the study and discussion of scientific and theoretical studies of these processes in foreign and domestic sources. Against the background of the growth of globalization processes, increasing mobility, the relevance of the theoretical analysis of the processes of identity and ethno-cultural tolerance, the construction of analytical structures and the need for applied research is growing. Trends in the modern development of scientific knowledge require confirmation of theoretical developments by practical research. Practical research on this topic allows us to identify the level of ethnocultural tolerance of young people. The study was conducted among the youth of the Karaganda region. As a result of the study, the processes that actually occurred in the youth environment were diagnosed, the peculiarities of ethnic identity, the influence of ethnic identity of youth on the practice of interethnic communication were revealed.

Keywords: identity, identity crisis, ethnic identity, nationality, tolerance, ethno-cultural tolerance, factor, method, questionnaire, research.

References

1 Chislennost molodezhi Karagandinskoi oblasti na 16.10.2023 goda [The number of youth in the Karaganda region as of October 16, 2023.] *Sait Biuro natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniu i reformam Respubliki Kazakhstan* —

Website of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. *stat.gov.kz*. Retrieved from <https://stat.gov.kz/ru/region/karagandy/dynamic-tables/38/> [in Russian].

2 Efremenko, D.V. (Ed.). (2010). *Interaksionizm v amerikanskoj sotsiologii i sotsialnoj psikhologii pervoi poloviny XX veka* [Interactionism in American sociology and social psychology of the first half of the twentieth century]. (V.G. Nikolaev, Trans.). Moscow: INION RAN [in Russian].

3 Erikson, E. (1996). *Identichnost: yunost i krizis* [Identity: youth and crisis]. Moscow: Progress [in Russian].

4 Turen, A. (1998). *Vozyrashchenie cheloveka deistvuiushchego. Ocherk sotsiologii* [The return of an active person. An essay on sociology]. Moscow: Nauchnyi mir [in Russian].

5 Karipbaev, B.I., & Dombaichy, M.A. (2023). Nauchno-metodologicheskie koordinaty osmysleniia fenomena tolerantnosti i etnokonfessionalnoi identichnosti [Scientific and methodological coordinates of understanding the phenomenon of tolerance and ethno-confessional identity]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia — Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy Series*, 4 (112), 246–253 [in Russian].

6 Sagikyzy, A., Zhirenova, A.T., & Abeuva, Sh.K. (2023). Kulturnaia identichnost obshchestva kak teoreticheskaia problema [The cultural identity of society as a theoretical problem]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia — Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy Series*, 4 (112), 254–262 [in Russian].

7 Shaikemelev, M.S. (2020). *Kazakhskaiia identichnost v kontekste modernizatsii obshchestva* [Kazakh identity in the context of modernization of society]. Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniia KN MON RK [in Russian].

8 Deklaratsiia printsipov tolerantnosti. Utverzhdena Rezoliutsiei 5.61 Generalnoi konferentsii YuNESKO ot 16 noiabria 1995 goda [Declaration of Principles of Tolerance. Approved by resolution 5.61 of the UNESCO General Conference on November 16, 1995]. *gov.cap.ru*. Retrieved from https://gov.cap.ru/home/76/gorono/2005/school6/tolerant_deklarazija.htm [in Russian].

Сведения об авторе

Донецкая Наталья — магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры философии и теории культуры, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0003-4725-5740>

Information about the author

Donetskaya Natalya — Master of economic sciences, Senior Lecturer of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-4725-5740>

Д.К. Жанабергенова*, Н.Е. Кайрбеков

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: dinara010877@mail.ru, nurlan.kairbekov@mail.ru)*

Личное дело ученого-востоковеда Абсаттара Багисбаевича Дербисали

Статья посвящена Абсаттару Багисбаевичу Дербисали — выдающемуся религиозному деятелю, казахстанскому востоковеду, исламоведу, доктору филологических наук, профессору, чья научная деятельность заслуживает особого внимания и признания. Абсаттар Дербисали оставил значительное наследие как в религиозной, так и в академической сфере. Его деятельность способствовала развитию исламских наук, арабистики и культурных связей Казахстана с миром. Особое значение в формировании его научных взглядов имело обучение у известного арабиста, доктора филологических наук Ю.Н. Завадовского в Московском институте востоковедения. За основу было взято и рассмотрено личное дело Абсаттара Багисбаевича Дербисали из Института востоковедения АН СССР (г. Москва), опись № 4, единица хранения № 415. Цель исследования — определить спектр интересов молодого исследователя и влияние научного руководителя в формировании его научной траектории. Научная новизна исследования заключается в раскрытии малоизвестных фактов и аспектов в период обучения его в аспирантуре, а также в понимании, как именно в эти годы сформировалось его научное мировоззрение в контексте социокультурной и политической обстановки того времени. Методологической основой исследования является историко-биографический подход, поскольку рассматривается личное дело А. Дербисали. В работе применены принципы объективности и историзма, учитывая круг его научных интересов. Использование историко-системного подхода позволяет рассмотреть объект исследования в контексте времени и пространства, выявляя внутренние связи и зависимости в области истории восточных культур, включая казахстанскую и среднеазиатскую историю.

Ключевые слова: А. Дербисали, ислам, наука, исламоведение, религия, арабо-мусульманская философия, мировоззрение.

Введение

В настоящее время молодые исследователи имеют больше возможностей изучать различные проблемы, которые ранее могли оставаться без должного внимания. Социальные и глобальные вызовы, такие как изменение климата, бедность, здравоохранение, религия требуют новых идей и решений. Это создает потребность в исследованиях в новых областях и направлениях. Таким образом, нам предоставляется уникальная возможность внести свой вклад в решение актуальных проблем и расширить границы знаний в развитии отечественного востоковедения и исламоведения в Казахстане. Одним из наиболее значимых и заслуживающих внимания ученых в этой области наук является Абсаттар Багисбаевич Дербисали. Как уже упоминалось ранее, он один из первых в Казахстане, кто систематизировал изучение арабского языка и исламской культуры на научной основе. Его работы имеют огромное значение для развития восточных и исламских исследований в стране. А. Дербисали — выдающийся ученый, доктор филологических наук, профессор, автор ряда научных монографий, переводов, рецензий, статей. Он исследовал культурные и исторические аспекты исламского мира с казахской литературой и культурой. Его ученики и коллеги продолжают развивать его наследие, продвигая исследования в этой области.

Данная статья актуальна, особенно в контексте научного исследования. Комплексный анализ личного дела Абсаттара Дербисали представляет собой важное исследование, которое не только поможет корректно оценить его вклад в науку, но и дополнит исторический нарратив востоковедения в Казахстане.

В личном деле содержится информация о его академическом бэкграунде, включая публикации, учебные достижения, участие в конференциях и т.д. Все это помогает понять его научный путь и эволюцию научных интересов. Такой анализ содержит в себе историческую ценность и представляет значимый интерес для научного сообщества и может внести важный вклад в понимание его научной деятельности и научных интересов в этот период.

* Автор-корреспондент. E-mail: dinara010877@mail.ru

В условиях изменяющегося общественного контекста возникает увеличенный интерес к религиозным и культурным аспектам, включая образование. Это может быть связано с поиском идентичности, духовности, а также желанием понять роль религии в формировании общества и культуры. Постепенно в научной среде усиливается понимание важности изучения различных аспектов истории, включая религиозные институты и их роль в образовании и науке. Это отражает эволюцию методологии и интересов исследователей в отечественной науке, возрастающий интерес к истории религиозных учебных заведений и их педагогов свидетельствует о реакции на изменяющиеся социокультурные и научные тренды, а также в стремлении понять исторические и культурные основы современного общества.

Основная исследовательская проблематика статьи заключается в детальном изучении жизненного пути ученого, с акцентом на формировании его мировоззрения и его научно-педагогической деятельности на основе материалов личного архива Института востоковедения (г. Москва).

Официальная идеология и политические условия советского периода оказывали давление на ученых в выборе тем и методов исследования. Например, определенные темы могли быть запрещены или ограничены в связи с политической нежелательностью. Политическая ситуация могла влиять на карьерные возможности ученого, включая доступ к публикациям, участию в конференциях, получение финансирования и различного рода заданий. Поэтому перед профессором Ю. Завадовским и его учеником стояла нелегкая задача, с определением темы научной работы. Как отмечает известный академик Мурат Журинов в своей статье: «До этого в востоковедении Советского Союза и Европы утверждалось, что марокканской литературы как таковой не существует. Казахский ученый доказал обратное» [1; 60].

Филологическая проблематика марокканской литературы, затронутая в диссертации Дербисали, представляет значительный интерес как для исследователей восточных наук, так и для широкой научной общественности. Изучение тем и проблем, рассматриваемых в диссертации, определяет основные направления востоковедческих исследований, которым он посвятил свою работу. Несомненно, личный опыт молодого исследователя в качестве наблюдателя, вживись в роль и проникнув в атмосферу культуры Марокко, заполучил уникальный материал, для написания своей работы, обладая прочными знаниями и компетентностью.

Объектом исследования является его научная деятельность в период обучения в аспирантуре.

Предмет исследования — личное дело А. Дербисали и его научная работа. Временные рамки охватывают период с 1969 по 1976 годы, и предоставляют уникальную возможность изучить различные аспекты его академической жизни и профессионального развития.

Цель исследования — определить спектр интересов молодого исследователя и влияние научного руководителя в формировании его научной траектории.

Для достижения поставленной цели, которая заключается в выяснении позиций Дербисали на различные научные проблемы, связанные с изучением арабской культуры Марокко, определяются задачи исследования:

- изучить творческую деятельность молодого аспиранта, рассмотреть основные этапы карьерного роста и наиболее важные исследования, показать развитие его научного мировоззрения и подчеркнуть значимость для науки и культуры.

Методология и методы исследования

Теоретико-методологической основой исследования является принцип историзма и объективности. Принцип историзма рассматривает исторический феномен в его развитии, специфические особенности и факторы. Принцип объективности дал нам возможность сформулировать результаты исследования, которые не зависят от личных пристрастий и субъективных оценок, а базируются на строгом научном анализе для создания справедливого и точного представления о научном вкладе Абсаттара Дербисали.

При проведении исследования использован метод исторического анализа: историко-системный, историко-сравнительный и историко-генетический. Историко-системный метод помогает нам раскрыть научную деятельность молодого аспиранта; историко-сравнительный анализ позволяет отследить на разных этапах обучения исследовательскую работу аспиранта и показать значение его работ в области востоковедения; историко-генетический метод раскрывает происхождение и формирование ключевых научных идей в процессе его становления как ученого.

Применение общелогического метода познания, кроме аналогии и моделирования, позволило нам обеспечить всесторонний и объективный подход к исследованию, позволив нам глубже понять вклад Абсаттара Дербисали в развитие востоковедения и исламоведения.

Результаты и их обсуждение

Интерес исследователей к личным делам как документам персонального характера действительно растет, и это связано с их значимостью для понимания трудовой деятельности и жизненного пути отдельных личностей. Они представляют собой ценный источник информации, который не только отражает служебную карьеру человека, но и раскрывает его личность, судьбу и вклад в науку. В них содержится не только фактическая информация о работе и достижениях, но и отражение личных характеристик, отношений с коллегами, а также влияние на общественную и научную жизнь. Анализ документов личного дела Абсаттара Багисбаевича Дербисали, хранящийся в архиве Института востоковедения АН СССР в Москве, опись № 4, единица хранения № 415. Архивный материал охватывает период его обучения с 1969 по 1976 года представляет важный источник данных о его студенческой жизни и научной деятельности. Этот документ включает в себя резюме, академические отчеты, записи о его учебе, служебные записки, а также переписку и другие материалы, связанные с обучением в аспирантуре.

Степень разработанности проблемы

Понимание историографии научной деятельности востоковеда А. Дербисали в период обучения аспирантуре требует определённых наработок дальнейших исследований. Поэтому целесообразно разделить источник личного происхождения по данной проблеме на несколько основных блоков: 1) эго-документы: А.Б. Дербисали автобиография, личные записки, рекомендации, отчеты о проделанной работе, планы и программы обучения, экзаменационный лист а также другие материалы, отражающие его личный взгляд на процесс обучения, его цели, ожидания, связанные с его учебной деятельностью (фото 1); 2) исследования Дербисали, содержащие характеристику стажировки в Марокко: рабочий план, публикации, доклады, выписка из протоколов, отчеты, в которых он описывает свой опыт стажировки, его впечатления, результаты и выводы; 3) научная деятельность молодого ученого под руководством профессора Ю. Завадовского: объяснительная записка выборы темы диссертационной работы, рекомендации и другие документы, отражающие их совместное научное взаимодействие и вклад в исследование.

К первому блоку относятся автобиография, личный листок по учету кадров, копия диплома с отличием, реферат на казахском языке самого аспиранта на момент поступления в аспирантуру на тему «Поэзия и талант» (Несколько слов о творчестве К. Мырзалиева), рекомендация от Чимкентского государственного педагогического института. В личном листке по учету кадров даны сведения: Абсаттар Багисбаевич Дербисали 1947 года рождения, родом с Чимкентской области, Тюлькубасский район, колхоз им. Куйбышева, казах, социальное положение — колхозник, партийности нет, с 1962 года состоит в ВЛКСМ, образование высшее, годы обучения на филологическом факультете с 1965–1969 гг., по специальности «Учитель казахского языка и литературы», диплом с отличием. Владеет иностранными языками, такими как русский, узбекский, каракалпакский, киргизский, туркменский, татарский, читает и пишет на арабском языке [2; 74–75]

Реферативная работа на тему «Поэзия и талант» (Несколько слов о творчестве К. Мырзалиева) состоит из 23 листов набранной на печатной машинке, с исправлениями от руки, в некоторых местах сделаны пометки. В работе описывается творчество Кадыра Мырзалиева, где затрагивались разнообразные темы, от патриотизма и любви к родной земле до социальной справедливости и глобальных проблем. Его стихи пронизаны глубокими чувствами, мудростью и философскими размышлениями. [2; 78]. В рекомендациях от Чимкентского педагогического института указано, что в стенах их учебного заведения он написал несколько статей и рассказов, которые были опубликованы в газете «Лениншіл жас», «Оңтүстік Қазақстан», имеет более 10 статей, обладает организаторскими способностями и был старостой группы [2; 102]

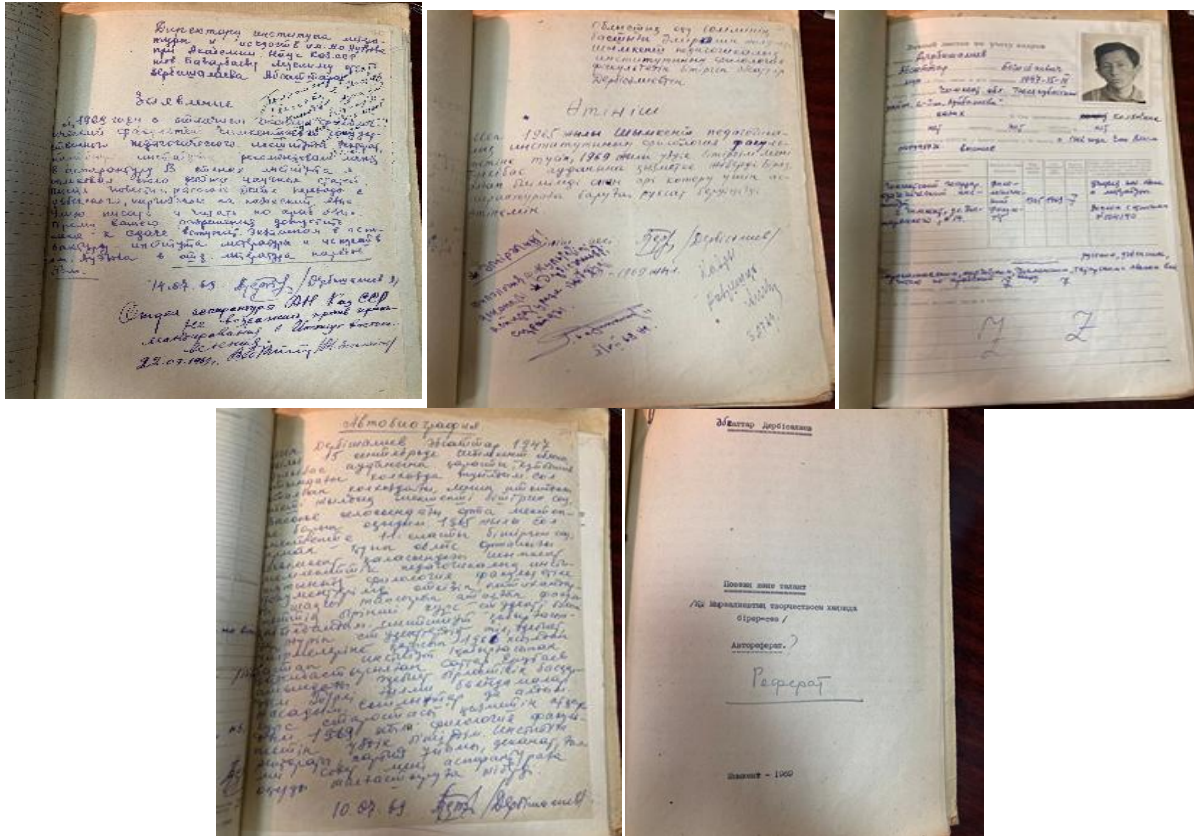

Фото 1. Эго-документы аспиранта А.Б. Дербисали ИВ АН СССР, г. Москва 1969 г.

Во втором блоке отметим общий план работы над диссертацией со сроками выполнения и разбивка плана по годам, начиная с 1970 года, сдача кандидатских экзаменов «Основы марксистско-ленинской философии» с посещением лекций; теоретическая часть на первом году обучения «Народная литература на марокканском диалекте арабского языка» с практической частью написания статей и выступлением на конференции молодых научных сотрудников и аспирантов с докладом «Абд ар-Рахман ибн Халдун о поэзии Магриба» [3; 8], «Притчи марокканского фольклора» [4; 106].

Второй год обучения с 1973 г. включал экзамен «Арабская литература», теоретическая часть по теме «Старая рукописная литература на арабском классическом языке», затем велась работа по составлению картотеки арабских и западных источников, оформление библиографии, трансляция текстов, публикация статьи «Марокко эдебитінің бүгін мен ертеңі» [5; 10]

В завершении третьего года обучения в 1975 г. по теме теоретической части «Современная арабоязычная литература после независимости» (1956), велась дальнейшая работа по формированию картотеки и переводов текстов, были опубликованы две статьи: «Современная арабоязычная литература Марокко» [6; 64], «Магриб эдебитінің көкжиегі» [7; 206].

По Выписке из Протокола № 2 и № 6 Личного дела Абсаттара Дербисали был представлен Отчет аспиранта о выполнении учебного плана и на Заседании группы Ближнего и Среднего Востока была дана положительная оценка его научной деятельности и активное участие в общественной жизни [8; 4].

По третьему блоку показана совместная работа научного руководителя профессора Ю.Н. Завадовского по выбору темы для диссертационного исследования, выбор темы был не случаен, он более десяти лет прожил в Северной Африке, изучая местный диалект Алжира, Туниса, Марокко, но так как в советский период под сомнение ставили вопрос о том, что не существует литературы Марокко, то выбор темы был для них очевиден, впоследствии это и сыграло роль в формировании научной траектории молодого ученого, обосновывая ее актуальность и значимость, включая ожидания и цели. Он дает ценные поручения по проведению исследований, методологическим подходам, анализу данных с планом работы по трем главам и рекомендует провести второй год обучения аспирантуры в Марокко для сбора материала на кафедре языка и литературы филологического факультета

университета города Рабата, обучаясь у известного писателя и ученого Мухаммад Азиз Лахбаби [9; 2].

Для поездки в зарубежную страну Отделом литературы ИВ АН СССР составлена характеристика на товарища А.Б. Дербисали (фото 2), отмечая его положительную работу, работу в дружине, семейное положение: женат, жена — Бакирова Рафия — экономист Абайского роно г. Чимкента, есть сын Ербол 1973 года рождения, указано, что за границей ни разу не был и даны рекомендации по линии Министерства высшего и среднего специального образования СССР стажировать сроком на 4 месяца [10; 15].

В Справке указаны сведения о трудовой деятельности для командирования в Марокко:

- IX/1965–VII/1969 — студент ЧГПИ (г. Чимкент);
- XI/1969–XI/1971 — стажер -исследователь ИВ АН СССР (г. Москва);
- XI/1971–X/ 1973 — аспирант ИВ АН СССР (г. Москва);
- XI/1973–XI/1974 — служба в рядах Советской Армии (в/ч 54122);
- XI/1974-н/время — аспирант ИВ АН СССР (г. Москва) [11; 16].

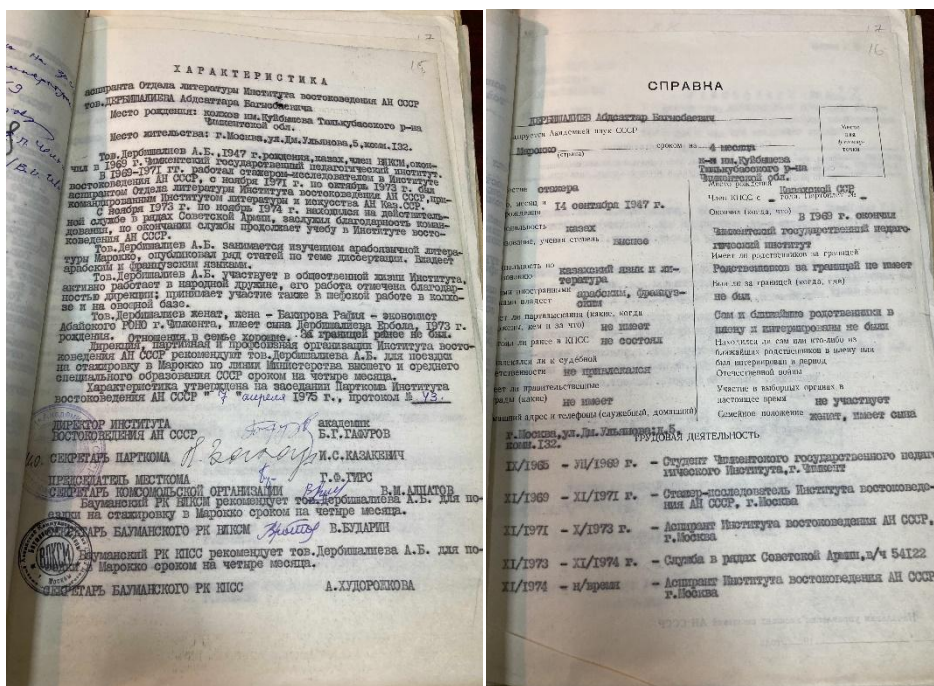

Фото 2. Характеристика и справка на тов. А.Б. Дербисали

В графе Отметка о выполненной работе аспиранта за первый год обучения научный руководитель пишет о большом количестве сбора материала и просит его сократить объем, отмечая, что первая глава диссертации написана. Если брать во внимание перечень заданий и как умело и добросовестно справился его ученик, то можно сделать вывод, что образовался отличный тандем научной деятельности. За второй год обучения профессор делает пометки в Отчете о сборе материала и продолжении работы по написанию второй главы. На третьем году обучения им отмечено, что в связи с призывом в армию молодого аспиранта Абсаттара Дербисали, ему необходимо продолжить работу над 2 главой диссертации с указанием срока до лета 1975 года, а третью главу продолжить сразу, так как собрано достаточно материала, в конце выставлена оценка «Отлично» [12; 7–9].

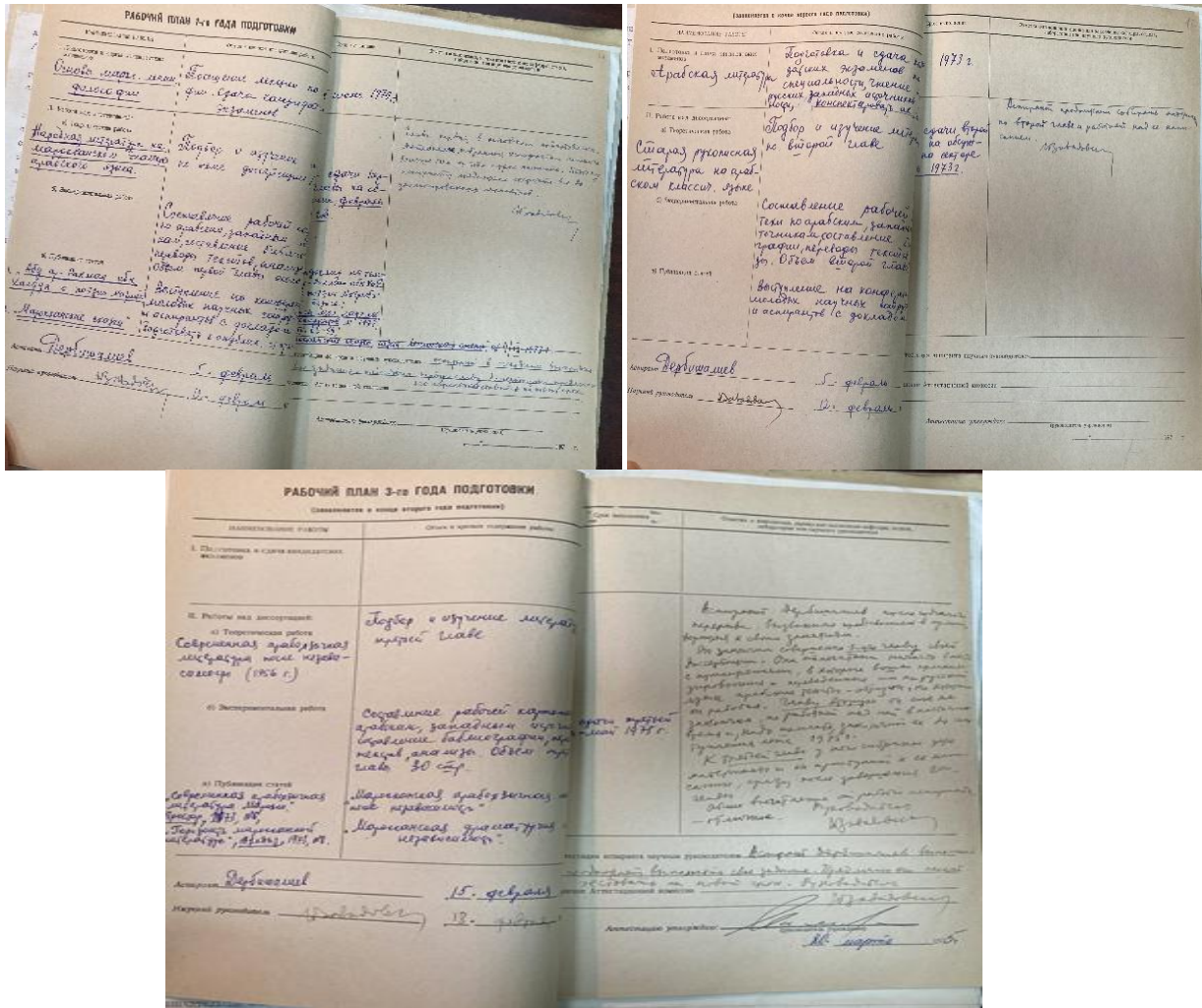

Фото 3. Рабочий план аспиранта А.Б. Дербисали ИВ АН СССР, г. Москва, 1970–1975 гг.

В целом, анализируя работу по исследуемой теме, стоит отметить слаженную работу научного руководителя и аспиранта в успешном проведении исследования. Ю. Завадовский определил основные направления исследования и открыл пространство для творчества и инициативы аспиранта, разработав методологию исследования, обеспечивая правильное использование методов и подходов. Выполняя роль наставника, развивал аналитические навыки и умения (фото 3). Важно, чтобы работа между научным руководителем и аспирантом четко продуманна и коллаборативна. Обмен идеями и обсуждение результатов исследования способствовали обогащению диссертации и расширению научного понимания. Таким образом, совместная работа научного руководителя и аспиранта достигла научных целей и способствовала продвижению науки вперед.

Заключение

Годы учебы в аспирантуре для Абсаттара Дербисали запомнились приятными воспоминаниями, несмотря на сложную общественно-политическую обстановку в Советском Союзе. Для советского периода было характерно ухудшение социально-экономической ситуации и обострение национально-религиозных процессов. Прежде всего, это было связано с историческими обстоятельствами периода «холодной войны» и отставанием Советского Союза своего места не только в экономической, но и политической сфере. События XX века на мировом пространстве показали слабость СССР во внешней политике, что не могло не сказаться на советском народе. Многие исторические факты того времени держали в секрете, влияние культуры Запада постепенно набирало обороты, идеология советского государства не давала ученым широкого простора для написания своих трудов.

Выражали свое недовольство, как в открытых выступлениях, так и скрытно, публикуя свои труды под страхом и риском, некоторые явно ощутили на себе тягости судьбы в экономическом и рели-

гиозном плане со стороны правящей верхушки. В таких условиях Абсаттар Дербисали развивался как ученый, что повлияло на его последующую деятельность и мировоззрение. Главной целью внутренней политики периода Брежнева — эпоха развитого социализма, было укрепление государственной стабильности и подавление инакомыслия. Период застоя имел депрессивный характер. С его приходом к власти органы госбезопасности усилили борьбу с инакомыслием. Становление Дербисали одновременно совпало с брежневским временем. Взамен хрущевской политики пришли брежневские меры борьбы с диссидентами.

Большую роль в жизни Абсаттара Дербисали сыграла его бабушка, которая привила ему любовь к арабскому языку. Дербисали воспитывался в казахских традициях, что предопределило его последующий профессиональный выбор. После окончания Южно-Казахстанского государственного университета имени Мухтара Ауэзова, он, как лучший выпускник, был направлен в аспирантуру Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова Академии наук КазССР, так как не хватало специалистов по восточным языкам и литературе, АН КазССР приняло решение отправить его на обучение в Москву, что по тем временам было очень затруднительно. В стенах Института востоковедения РАН (г. Москва) молодой аспирант усиленно ведет работу по изучению арабского языка, параллельно изучая другие дисциплины, пишет статьи по теме диссертационного исследования. Среди профессорско-преподавательского состава института, оказавший особое внимание на научное мировоззрение Абсаттара Дербисали, стоит отметить его научного руководителя Юрия Николаевича Завадовского — советского учёного-языковеда, арабиста, дипломата, доктора филологических наук, старшего научного сотрудника Института востоковедения АН СССР; Бободжана Гафуровича Гафурова — советского государственного и партийного деятеля, историка-востоковеда, который поддержал аспиранта в исследовании ученого Востока Аль-Фараби, расширил кругозор в области истории и востоковедения; Григория Шамилевича Шарбатова — советского ученого-арабиста, доктора филологических наук, профессора, который являлся иностранным членом-корреспондентом Египетской академии, Тунисской академии, Академии в Дамаске, Иракской академии, углубил знания по арабской филологии и культуры. Эти выдающиеся ученые и их наставничество сыграло решающую роль в академической карьере Абсаттара Дербисали, позволяя ему достичь значительных успехов в исследовательской и преподавательской деятельности.

Под руководством учёного Мухаммеда аль-Фаси Абсаттар Дербисали изучал арабскую литературу в Университете имени Мухаммеда V в городе Рабате, перенял у своего марокканского учителя приемы и методы преподавания, на практике познакомился с языком, который впоследствии активно применял в своих исследованиях. Учеба под руководством такого выдающегося специалиста позволила Дербисали не только углубить свои знания в области арабской литературы, но и освоить передовые методики преподавания и исследования, что сыграло важную роль в его дальнейшем научном и педагогическом пути. Полученные знания и опыт помогли ему проводить глубокие и плодотворные исследования, значительно обогатившие казахстанское востоковедение и филологию.

Несомненно, влияние московской школы ученых востоковедов сформировали научный потенциал Абсаттара Дербисали. Педагогическое мастерство, эрудированность и чуткое отношение к своим студентам снискали уважение и любовь к ученому-востоковеду Абсаттару Багисбаевичу Дербисали. Большинство его учеников стали известными учеными.

Абсаттар Дербисали действительно был увлеченным ученым и педагогом, он активно принимал участие в научной и общественной жизни университета, был инициатором открытия Факультета востоковедения в Казаском национальном университете имени Аль-Фараби, являлся заведующим кафедрой арабского языка и литературы, проректором по международным связям, расширяя академическую среду Казахстана. Он любил свое дело и полностью отдавался работе, старался демократично решать спорные вопросы, что говорит о его интеллигентности.

Безусловно, Абсаттара Дербисали можно отнести к лучшему поколению отечественных ученых-востоковедов. Область его научных интересов выходит за рамки арабской филологии, вдохновленный заветами Ю.Н. Завадовского и Г.Ш. Шарбатова, создает многогранное и глубокое понимание исламской цивилизации и ее аспектов. Все это говорит о высоком профессионализме и стремлении к комплексному изучению тем, связанных с исламской культурой. Его историко-филологический подход к полемике с исламом основан на научной критике, дешифровка текстов представляла сложный и кропотливый процесс, который позволял восстановить историческую картину того времени. Благодаря такому подходу ему удалось более детально понять культурное и интеллектуальное развитие Казахстана средневекового периода, а также вклад местных ученых в мировое научное наследие. Его

исследования не только проливают свет на мало известные страницы отечественной истории, но позволяют глубже понять богатое наследие нашей страны.

А.Б. Дербисали рассматривает казахскую литературу через призму исламских учений, тем самым сохраняя культурную память народа. Стоит отметить, одну из его интересных работ — расшифровку эпиграфики архитектурного сооружения Мавзолея Ходжа Ахмеда Йассауи [13; 5] и эпитафию известного историка, военачальника, выходца из казахских земель Мухаммеда Хайдара Дулати и его поэму «Жаһан-наме» [14; 7–9], а также перевод на казахский язык ценного источника по изучению Казахского ханства сочинение М. Дулати «Тарих и Рашиди».

Его исследования также подчеркивают важность исторических связей между Казахстаном и другими мусульманскими странами, укрепляя межкультурные и межрелигиозные отношения в современном мире. В условиях глобализации и роста интереса к культурному наследию стран Центральной Азии работы Дербисали представляют интерес и становятся актуальными для понимания многообразия и сложности исламских традиций и их роли в современном обществе.

Таким образом, научные труды профессора А. Дербисали не только обогащают научный дискурс в области востоковедения, но и способствуют сохранению и популяризации казахского культурного наследия, делая его вклад значимым для будущих поколений исследователей и интересующихся данной тематикой. Его научные труды, а их более четырехсот, охватывают широкий спектр в области востоковедения, исламоведения, религиоведения и представлены в ведущих университетах, международных форумах по всему миру.

Абсаттар Багисбаевич Дербисали — ученый-востоковед, арабист, основоположник отечественной школы востоковедения, исламовед, академик Академии наук Высшей школы Республики Казахстан, доктор филологических наук, профессор, является значимой фигурой в казахстанской науке в области востоковедения и исламоведения. Его научная деятельность заслуживает глубокого признания и уважения в среде ученых, коллег и его учеников.

Авторы выражают особую благодарность директору Института востоковедения РАН (г. Москва) доктору исторических наук Аликберу Калабековичу Аликберову за предоставление архивных материалов при проведении данного исследования.

Список литературы

- 1 Мансуров З.А. Востоковед-теолог-педагог Абсаттар хаджи Дербисали / З.А. Мансуров. — 2-е изд. — Алматы, 2007. — С. 193.
- 2 ИВ РАН (ИВ АН СССР) (г. Москва). — Оп. 4. — Ед. хр. № 415. — Л. 74–102.
- 3 Дербисали А.Б. Абд ар-Рахман ибн Халдун о поэзии Магриба / А.Б. Дербисали // Изв. АН КазССР. Сер. общ. наук. — 1973. — № 5. — С. 8–17.
- 4 Дербисали А.Б. Притчи марокканского фольклора / А.Б. Дербисали // Огни Алатау. — 1973. — 4 сент. — Докл. — С. 106–109.
- 5 Дербисали А.Б. Марокко әдебиетінің бүгінгі мен ертеңі / А.Б. Дербисали // Мәдениет және тұрмыс. — 1973. — № 6. — Б. 10–11.
- 6 Дербисали А.Б. Современная арабоязычная литература Марокко / А.Б. Дербисали // Простор. — 1973. — № 6. — С. 64–66.
- 7 Дербисали А.Б. Мағриб әдебиетінің көкжиегі / А.Б. Дербисали // Жұлдыз. — 1973. — № 8. — Б. 206–212.
- 8 ИВ РАН (г. Москва). — Оп. 4. — Ед. хр. № 415. — Л. 4.
- 9 ИВ РАН (г. Москва). — Оп. 4. — Ед. хр. № 415. — Л. 2.
- 10 ИВ РАН (г. Москва). — Оп. 4. — Ед. хр. № 415. — Л. 15.
- 11 ИВ РАН (г. Москва). — Оп. 4. — Ед. хр. № 415. — Л. 16.
- 12 ИВ РАН (г. Москва). — Оп. 4. — Ед. хр. № 415. — Л. 7–9.
- 13 Вдовин А. Каменная книга Мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави / А. Вдовин // Вечерняя Алма-Ата. — 1978. — С. 5.
- 14 Дербисали А.Б. Мұхаммед Хайдар Дулати / А.Б. Дербисали // Жұлдыз. — 1995. — № 7–8. — Б. 183–193.

Д.К. Жанабергенова, Н.Е. Қайырбеков

Шығыстану ғалымы Әбсаттар Бағысбайұлы Дербісәлінің жеке іс қағазы

Мақала көрнекті дін қайраткері, қазақтың шығыстанушы ғалымы, исламтанушысы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ғылыми қызметі ерекше назар аударуға және мойындауға тұрарлық Әбсаттар Бағысбайұлы Дербісәліге арналған. Ол діни салада да, ғылым саласында да елеулі мұра қалдырды. Оның қызметі ислам, арабтану ғылымының және Қазақстанның әлеммен мәдени байланысының дамуына ықпал етті. Әбсаттар Дербісәлінің ғылыми көзқарасының қалыптасуында Мәскеудің Шығыстану институтында атақты арабтанушы филология ғылымдарының докторы Юрий Николаевич Завадовскийден алған білімінің маңызы ерекше болды. Мәскеу қаласындағы Ресей Ғылым академиясының Шығыстану институтынан Әбсаттар Бағысбайұлы Дербісәлінің № 415 сақтау бірлігіндегі № 4 тізімдемегі жеке ісі негізге алынып, зерттелді. Зерттеудің мақсаты — жас зерттеушінің қызығушылықтарының ауқымын және оның ғылыми траекториясын қалыптастыруға ғылыми жетекшінің ықпалын анықтау. Зерттеудің ғылыми жаңалығы оның аспирантурада оқу кезеңінде аз белгілі фактілер мен аспектілерді ашуда, сондай-ақ оның ғылыми дүниетанымы сол кездегі әлеуметтік-мәдени және саяси жағдай контекстінде дәл осы жылдары қалай қалыптасқанын түсінуде жатыр. Зерттеудің әдіснамалық негізі тарихи-өмірбаяндық тәсіл, өйткені Ә. Дербісәлінің жеке ісі қарастырылған. Мақалада оның ғылыми қызығушылықтарын ескере отырып, объективтілік пен тарихшылдық принциптері қолданылды. Тарихи-жүйелік тәсілді қолдану Қазақстан және Орта Азия тарихын қоса алғанда, оның ішінде шығыс мәдениеттерінің тарихы саласындағы ішкі байланыстар мен тәуелділіктерді анықтай отырып, зерттеу объектісін уақыт пен кеңістік контекстінде қарауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Ә. Дербісәлі, ислам, ғылым, исламтану, дінтану, араб-мұсылман философиясы, дүниетаным.

D.K. Zhanabergenova, N.E. Kairbekov

Personal profile of an oriental scientist Absattar Bagisbayevich Derbisali

The article is dedicated to Absattar Bagisbaevich Derbisali — an outstanding religious figure, Kazakh orientalist, Islamic scholar, Doctor of Philology, professor, whose scientific activity deserves special attention and recognition. As an orientalist, Derbisali specialized in Arabic and Islamic studies and made significant contributions to the study of Arab culture and language, as well as Islamic literature and philosophy. The purpose of the study is to determine the range of interests of a young researcher and the influence of a scientific supervisor in shaping his scientific trajectory. The scientific novelty of the research lies in the disclosure of little-known facts and aspects during his postgraduate studies, as well as in the understanding of how exactly during these years his scientific worldview was formed in the context of the sociocultural and political situation of that time. The methodological basis of the study is a historical-biographical approach, since the personal file of A. Derbisali is considered. The article applies the principles of objectivity and historicism, taking into account the range of his scientific interests. The use of a historical-systemic approach allows us to consider the object of study in the context of time and space, identifying internal connections and dependencies in the history of Eastern cultures, including Kazakh and Central Asian history.

Keywords: A. Derbisali, Islam, science, Islamic studies, religion, Arab-Muslim philosophy, worldview.

References

- 1 Mansurov, Z.A. (2007). Vostokoved-teolog-pedagog Absattar khadzhi Derbisali [Orientalist-theologian-teacher Absattar Haji Derbisali]. (2d. ed.). Almaty [in Russian].
- 2 Institut vostokovedeniia Rossiiskoi akademii nauk (Institut vostokovedeniia Akademii nauk SSSR) (g. Moskva) [Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow]. — Op. 4. — Ed. khr. No. 415 [in Russian].
- 3 Derbisali, A.B. (1973). Abd ar-Rahman ibn Khaldun o poezii Magriba [Abd al-Rahman ibn Khaldun on the poetry of the Maghreb]. *Izvestiia Akademii nauk Kazakhskoi SSR. Seriya Obshchestvennye nauki — News of the Academy of Sciences of the KazSSR. Series General Sciences*, 5, 8–15 [in Russian].
- 4 Derbisali, A.B. (1973). Pritchi marokkanskiego folkloru [Parables of Moroccan folklore]. *Ogni Alatau — Lights of Alatau*, 106–109 [in Russian].
- 5 Derbisali, A.B. (1973). Marokko adebietinin bugini men erteni [Today and tomorrow of Moroccan literature]. *Madeniet zhane turmys — Culture and life*, 6, 10-11 [in Kazakh].
- 6 Derbisali, A.B. (1973). Sovremennaia araboazychnaia literatura Marokko [Modern Arabic-language literature of Morocco] *Prostor — Space*, 6, 64–66 [in Russian].

- 7 Derbisali, A.B. (1973). Magrib adebietinin kokzhegi [The horizon of Maghreb literature]. *Zhuldyz — Star*, 8, 206-212 [in Kazakh].
- 8 Institut vostokovedeniia Rossiiskoi akademii nauk (g. Moskva) [Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow]. — Op. 4. — Ed. khr. No. 415. — L. 4 [in Russian].
- 9 Institut vostokovedeniia Rossiiskoi akademii nauk (g. Moskva) [Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow]. — Op. 4. — Ed. khr. No. 415. — L. 2 [in Russian].
- 10 Institut vostokovedeniia Rossiiskoi akademii nauk (g. Moskva) [Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow]. — Op. 4. — Ed. khr. No. 415. — L. 15 [in Russian].
- 11 Institut vostokovedeniia Rossiiskoi akademii nauk (g. Moskva) [Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow]. — Op. 4. — Ed. khr. No. 415. — L. 16 [in Russian].
- 12 Institut vostokovedeniia Rossiiskoi akademii nauk (g. Moskva) [Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow]. — Op. 4. — Ed. khr. No. 415. — L. 7-9 [in Russian].
- 13 Vdovin, A. (1978). Kamennaia kniga Mavzoleia Khodzhi Akhmeda Yasavi [Stone book of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. *Vecherniaia Alma-Ata — Evening Almaty*, 5 [in Russian].
- 14 Derbisali, A.B. (1995). Mukhammed Khaidar Dulati [Muhammad Haidar Dulati]. *Zhuldyz — Star*, 7-8, 183-193 [in Kazakh].

Сведения об авторах

Жанабергенова Динара — докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. <http://orcid.org/0009-0009-2587-1738>;

Кайрбеков Нурлан — PhD, доцент кафедры религиоведения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0009-0008-2241-3259>

Information about authors

Zhanabergenova Dinara — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. <http://orcid.org/0009-0009-2587-1738>;

Kairbekov Nurlan — PhD; Associate Professor of the Department of Religious Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0008-2241-3259>

Б.Ж. Жусупова*

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: zhusupova2013@mail.ru)*

Перспективы социальной философии в современных условиях глобализации

Процессы глобализации происходили в истории человечества не раз. Ученые выделяют несколько волн крупных интеграционных процессов, происходивших в различных областях человеческой деятельности. Однако современные глобализационные процессы, во многом обусловленные развитием цифровых технологий, по масштабу и значимости превосходят все, протекающие ранее. Каковы же векторы развития современной глобализации и ее последствия для всего человечества? Вопрос не праздный, касающийся ученых и философов. В связи с этим существует множество различных концепций, трактующих сущность феномена «глобализация» и ее перспектив. Однако несомненным является тот факт, что человеческий мир перестал быть плоским и линейным, общество трансформировалось в человечество, а человечество — в мир в планетарном масштабе. Социальный мир представлен в многосложной пролиферации с огромным разнообразием сверхдинамичных связей и отношений, обусловленных цивилизационными достижениями. С одной стороны, глобализация вызвала увеличение и расширение масштабов диалога культур, разнообразие форм их сосуществования, взаимодействия и взаимопроникновения, способствуя их сложному интегрированию, а с другой — породила множество противоречий, зависимых от характера социальных условий. Поэтому с процессами глобализации начинается новая страница в истории не только человечества, но и в истории социальной философии, которая не может измерять общество прежними традиционными способами. Социально-философский дискурс требует новых когнитивных парадигм исследования, чтобы точнее репрезентировать картину глобализирующегося мира и место в нем сингулярного человека. В статье предпринята попытка обосновать одну из таких парадигм.

Ключевые слова: глобализация, локализация, интеграция, культура, социум, парадигма, социальная философия, гетерология, перспективы, современность.

Введение

«Современный мир» и «глобализация» — понятия взаимопредполагающие, когерентные, скоррелированность которых очевидна. Феномен глобализации — это не маркер современной цивилизации, а ее лик. И если совсем недавно в научных и философских публикациях это явление представлялось еще новым, непривычным для нормального (традиционного) восприятия, необходимо требующим определенного расширения пространственно-временных горизонтов для адекватного его осмысления, то сегодня такой исторический и теоретический арсенал достаточно накоплен, что позволяет холистически осознать многосложную пролиферацию глобализационных процессов. Ни одно современное общество не имеет возможности существовать вне глобализационных процессов, при этом экономически, политически, культурно процветая. Сущностью глобализации, согласно дефиниции термина, является интеграция, интернационализация социальной деятельности, суть которой в формировании единого взаимозависимого политического, экономического, социально-культурного пространства, единого мирового сообщества. Все современные события, тенденции, риски обретают планетарные смыслы и масштабы. И это то, что кардинально отличает современный мир от прошлого. Главным атрибутом нового мира является полная неопределенность будущего миропорядка и мироустройства.

Но самое главное, меняется когнитивный ракурс осмысления глобализации как «одной из важнейших характеристик мировой социосистемы, которая позволяет увидеть эту систему в динамике с учетом трансформации ее внутреннего содержания (*культуры*) и с учетом изменений ее форм (*цивилизации*)... При таком подходе современный мир предстает как сложный фрактал, состоящий из отдельных культурно-цивилизационных систем, в которых отношения между культурой и цивилизацией определяются принципами дополнительности и неопределенности» [1; 4]. Феномену современной глобализации посвящено множественное разнообразие научных, философских, политических, эконо-

* Автор-корреспондент. E-mail: zhusupova2013@mail.ru

мических, культурологических исследований, в том числе междисциплинарных. Преимущественно все же это культурологические исследовательские разработки. Однако недостаточно осмысленными, разработанными, на наш взгляд, являются именно социально-философские исследования, но не общие, не обзорные, а касающиеся роли и значения глобализации в повседневной жизни людей в разных социокультурных пространствах.

Поворот философии от абстрактных размышлений о человеке и его жизни в обществе к реальному, живому человеку случился, как мы знаем, в конце кризисного для наук, философии, общества XIX века и связан с именем основателя феноменологического метода познания Э. Гуссерля. Жизненный мир — это сознательный мир индивида, который обусловлен социальными маркерами и служит ориентиром человеческих действий в социальной жизни. В ответ на позитивистские установки с их натуралистическими программами, обезличивающими, умерщвляющими существование человека, мыслитель утверждает, что только философия способна приблизиться к реальной, непридуманной человеческой жизни, наполненной тревогами и личными переживаниями на фоне любых исторических событий. Однако жизненный мир должен явиться главным объектом исследования не только для философии, но и для всех наук. Ключевым вопросом для всякого исследования должен быть вопрос: «Можем ли мы жить в этом мире, где историческое свершение представляет собой не что иное, как непрерывное чередование напрасных порывов и горьких разочарований?» [2; 21].

Данный когнитивный посыл и почин использует вслед за Э. Гуссерлем в социологии А. Шюц, который утверждает, что любое социальное событие выстрадано человеком, жизненно оформлено, только через свой индивидуальный жизненный мир человек имеет доступ к социальной реальности, которая не является для человека абстрактной: «Мы, как человеческие существа среди себе подобных, живем в обществе и культуре, зависим от их объектов, которые воздействуют на нас и, в свою очередь, подвергаются нашему воздействию» [3; 115].

В этом смысле исследование жизненного мира является источником социального познания, а социальная реальность есть intersubjectивное жизненное социальное пространство. В этом же смысле любой человек, непременно погруженный в реальную социальную жизнь, знает об обществе несравнимо больше, чем выдающийся теоретик.

Критикуя классическую социологию с ее культивированием общего взгляда на общество, взгляда «сверху», новый социально-философский дискурс, опирающийся на метод А. Шюца, продолжили создатели социального конструктивизма П. Бергер и Т. Лукман, которые также обратили исследовательское внимание на анализ повседневного мира человека. Они заявили, что «повседневная жизнь представляет собой реальность, которая интерпретируется людьми и имеет для них субъективную значимость в качестве цельного мира» [4; 37]. Согласно концепции «социального конструктивизма», объективная реальность формируется не над людьми, в которую они автоматически вписаны, а, напротив, самими людьми, их субъективными оценками, «заботами», смыслами и существует как данность в этих осознанностях. Социального исследователя должно интересовать именно это — как строятся отношения между человеком и социальными действиями (событиями, процессами).

Жизненный мир присутствует внутри человека и неизбежно осознанно переживается им. Жизненный мир — это эмпирическая, опытная данность человека, в которой он непосредственно присутствует и которая, несомненно, модифицируется. В своем жизненном мире, руководствуясь собственными потребностями, человек обоюдно взаимодействует с ним. Именно в собственном жизненном пространстве происходит столкновение личностного и социального, формирующего социальные связи и отношения. Действуя осознанно и целеполагательно, носитель жизненного мира изменяет физическую и духовную социальную реальность.

Противоречивые современные глобализационные процессы оказывают мощное влияние на личностный жизненный мир человека, утверждая его как многосторонний и эклектичный. В этот мир врываются новаторские модели поведения, действий, свободные принципы, образы мыслей и ценностей. Наряду с трансформацией внутри социума в него привносятся социальные институты и инструменты других обществ. Тем самым мировоззренческие и ценностные установки, проникая из одного общества в другое, приобретают универсальный характер. Не секрет, что в жизненном мире современного казахстанца присутствуют элементы жизненного мира русского, европейца, американца и других народов, тем более что, находясь в центре евразийского пространства, население Республики Казахстан поддается успешному влиянию и воздействию множества культур, будучи к тому же многонациональным государством. Это отличает историю и культуру Казахстана от других среднеазиатских регионов, которым удается в большей степени сохранить автохтонность. Тем не менее глобали-

зационные тенденции затрагивают все государства, общества, народы и этносы, стирая грани между ними, способствуя интенсификации социальных контактов.

Под воздействием научных цифровых коммуникационных технологий социальные контакты тотально увеличены и расширены, но вместе с тем обезличены. В результате, с одной стороны, жизненный мир современного человека в условиях глобализации открыт для чужеродного влияния, а с другой — закрыт и неопределен для понимания результата подобного заимствования.

Методы исследования

Для проведения данного исследования были использованы методы междисциплинарного анализа процессов глобализации, критического анализа социально-философских классических, неклассических и постнеклассических концепций, метод систематизации. Главным методологическим инструментом исследования была использована социальная гетерология, которая исходит из анализа событийности, сингулярности, понимания различия от различия, установки на без-основность как случайность всякого основания.

Результаты и обсуждение

О необходимости и важности глобализационных процессов в человеческой социально-культурной истории высказывались еще ранние мыслители, как западные, так и восточные. Одним из атрибутов горизонтальной глобализации, несомненно, является интеграция людей как социальных субъектов (индивидов, групп, классов) в единую социальную систему. Именно об этом грезил в своих идеальных социальных проектах представитель фальсафы на средневековом мусульманском Востоке. Счастье в объединении, которое необходимо в целях взаимодействия и взаимопомощи людей в государстве. А если следовать мондиализму Данте Алигьери, то такое государство должно быть общемировым, общепланетным, так как человечество обладает единым интеллектуальным потенциалом и разумом. В вертикальном ракурсе процесса глобализации присутствует идея преемственности культурного прогресса, которая эксплицитно представлена в творчестве «первого философа арабов» Аль-Кинди, призывавшего к толерантному, уважительному отношению к любой истине, которая не может быть чужой. По мнению мыслителя, мы становимся великанами тогда, когда стоим на плечах предыдущих знаний и человеческих достижений. В античной философии у Аристотеля и Зенона Элейского развивались идеи истории как поступательной «спирали», у Гегеля и К.Маркса — идеи диалектичности социального развития, у Э.Дюркгейма — идеи системной целостности органистического типа, у К. Поппера — идеи «открытого общества», у Т. де Шардена и В.И. Вернадского — идеи ноосферы.

Современные процессы глобализации представляют собой объективный и закономерный феномен интеграции человечества в единое экономическое, политическое, социальное, научное, культурное, коммуникационное пространство. Прежде всего, это обусловлено надгосударственным, наднациональным характером производства, стесненного узкими рамками отдельных стран и требующего вхождения в мировую экономику. Предпосылками глобализации, безусловно, являются расширяющиеся торговые интересы, развивающиеся рыночные механизмы, неравномерность наличия природных ресурсов, глобальное цифровое киберпространство, развитие и расширение международных связей и отношений, в том числе культурных, необходимость совместного решения глобальных проблем современности и противостояния вызовам современной цивилизации.

В условиях глобализации понятие «современное общество» растянулось до понятия «человечество» как единого социокультурного пространства, в котором это единство не-едино в подвижности своих граней. Как любой многосложный социальный феномен, глобализация имеет разнообразный спектр рассмотрения и понимания. Является сложным и многомерным комплексным процессом, требующим своего системного философского осмысления.

Если применить холистический взгляд и исходить из сущностно-человеческого понимания, то интеграционные процессы элиминируют любые социальные противоречия, так как «по своей онтологической сущности Человек един» как родовое существо, наделенное духовной сущностью» [5; 67]. Поэтому в культурном пространстве глобализирующегося мира вполне возможен диалог и полифонирование. Как замечал М.М. Бахтин, в процессе диалога «культуры не сливаются и не смешиваются, каждая сохраняет свое единство и открытую целостность, но они взаимно обогащаются» [6; 353–354], устанавливая паритет. Противоречия, конфронтация начинаются на уровне цивилизации: «если для культур различие, самобытность, уникальность есть основание для взаимоотношения и единения, то

для цивилизаций все это — основание для противопоставления и даже вражды» [5; 72]. А кажущиеся компромиссы между цивилизациями не ведут к плодотворному сотрудничеству и взаимообогащению.

Именно об этом писал С. Хантингтон в «Столкновении цивилизаций». Однако следует заметить, что под цивилизацией мыслитель понимает культурную общность людей, которая и становится камнем преткновения в процессе столкновения различных цивилизаций. Мыслитель отмечает, что под воздействием модернизационных процессов происходит глобальная перестройка взаимоотношений между цивилизациями, изменение векторов их взаимоотношений. Происходит поворот от политических маркеров различия между государствами и цивилизациями к культурным. «Народы и страны родственных культур сближаются. Народы и страны различных культур, напротив, отдаляются друг от друга. Союзы и блоки, определившиеся идеологией и отношениями сверхдержав, сменяются союзами, диктуемыми принадлежностью к той или иной культуре и цивилизации. Ускоряются процессы, направленные на приведение политических границ в соответствие с культурными» [7; 27]. Происходят удивительные вещи — прежние, веками сформированные, исторически оформленные идеологические интересы и установки, несущие печать социальных градаций, меняются местами с культурными (цивилизационными) приоритетами. Последние обуславливают межгосударственные противостояния и столкновения.

Хантингтон особенно обращает внимание на такие основные типы современных цивилизаций:

- западную;
- исламскую;
- православную;
- латиноамериканскую;
- африканскую;
- конфуцианскую;
- японскую;
- индуистскую.

По мнению социального мыслителя, подобная конверсия связана с распадом мировой системы социализма, положившей конец главному идеологическому, политическому противостоянию между социализмом и капитализмом. Поэтому главным различием между современными обществами становится культурное (цивилизационное). Подобная тенденция, согласно прогнозам С. Хантингтона, будет набирать обороты и развиваться. Какие формы в дальнейшем будут обретать глобальные конфликты? Если в прошлом мировые конфликты происходили на идеологической (политической) почве, современные конфликты — на культурной. Как утверждает автор «Столкновения цивилизаций», формой всех будущих глобальных конфликтов будет острое противостояние Запада и не-Запада. Это объясняется мыслителем амбивалентной ролью западной (европейской, американской) культуры. С одной стороны, ее культ и процветание во всем мире, а с другой — нарастающие тенденции анти-западного образа жизни и мыслей.

При всей своей полемичности книга С. Хантингтона позволяет осознавать серьезную опасность будущего цивилизационного развития. Если общество в дальнейшем будет следовать в направлении подобного вектора накала межкультурного противостояния, то это, несомненно, гарантирует тревожную нестабильность и неопределенность глобального мироустройства.

О неопределенности и неоднозначности последствий глобализации высказывается З. Бауман. Глобализация, объединяя, разобщает. Параллельно процессам глобализации происходят процессы локализации, сопровождаемые дифференциацией условий жизни для разных индивидуумов. Речь идет о том, что население будет объективно разделено на глобалистов и «локалистов» при ведущей роли первых. Таким образом, локальность станет маркером обездоленности в глобализируемом мире, в котором консерватизм и традиционализм не в почете. Как следствие, нарастает отчужденность между глобализирующей элитой и локализирующимся населением в разноускоренности социальной динамики, в неравномерности свободы передвижения.

Подобные тревожные современные социально-философские интенции возникают неслучайно. С одной стороны, глобализация обнадеживает, претендуя на социальное единение, но это единение контурное, формальное, не учитывающее сингулярных проявлений человеческой сущности. Классический социально-философский дискурс был ориентирован на идею метафизического единства социальной жизни как ее изначального основополагающего принципа, зачастую «сшивая» не там, где

следовало, в соответствии с идеологическими лекалами. Отсюда наличествовала абстрактность социального пространства, в котором нет места живому действию.

Современный социальный мир абсолютно не репрезентируется в пространстве классического когнитивного амплуа. Новейшие цивилизационные процессы нарушили классическую идиллию «глянцевых» социальных воззрений. Мир, в том числе социальный, движется по новым траекториям, в пространстве новых тенденций, новых процессов, новых тем. «Вступление мирового сообщества в новое столетие — это и открытие принципиально новой страницы в его истории. Сегодня уже очевидно, что, в отличие от прежних, эта страница будет посвящена другой, новой теме и написана другим языком. Новая тема — это *завершение внешних процессов глобализации мира, становление его целостности и единства*, когда культурно-цивилизационная интеграция оказывается доминирующей над всеми другими процессами, характеризующими формирование глобального человечества» [1; 19]. Под «другим языком» понимается и подразумевается также глобальное изменение традиционных ценностей и взглядов на мир. Новизна феномена «современная глобализация» в том, что она представляет современный социум как сверх-динамичный, мобильный и акцентирует внимание не на его стабильности и статичности, а, напротив, на его постоянной изменчивости, турбулентности, разнонаправленности. Классическое измерение социального мира через противопоставление, диссонанс культуры и цивилизации сменяется их взаимной связкой в глобализационном горизонте.

Современная социальная философия — постнеклассическая. Она требует новых моделей, методов, парадигм исследования. То, что было предельно понятно традиционным линейно-плоскостным воззрениям, никак неопределимо сегодня, когда мир окончательно заявил о себе как нелинейном и объемном.

Каковы же векторы постнеклассической философии? Определить сложно, но то, что их бесконечно много, не вызывает сомнений. Сложная вариативность социального развития, прежде всего, обусловлена глобализационным характером всех социальных процессов. Каковы главные перспективы социальной философии в современных условиях глобализации?

«Глобализация не только изменила мир, но и то, как мы относимся к миру, к нашему существованию в этом мире и на еще более фундаментальном уровне — к нашему бытию как таковому», — пишет Т.Х. Керимов [8; 288]. Мир стал единым, феноменологически став «нашим», в нем для нас отсутствуют границы своего и чужого. Мир и я — одно целое, а значит, я уже не субъект, репрезентирующий мир. Такое субъективное положение человека к миру присутствовало в классической философии, метафизической по своей сути, и именно это обеспечивало редукционистское возвышение человека над миром как господина.

С глобализацией мир утрачивает свое Сверх-основание, обретая или возвращаясь к аутентичной мирности. Но такая бесосновная мирность, в которой все возможно, неопределенна в своей сути. Формируется двойная связь между объективными интеграционными процессами и миром феноменальным, субъективным, множественным, отражающим эти процессы и создающим экзистенциальное множество индивидуальных миров, голосащих как бы от всех. Глобализация, таким образом, представляется как дурная бесконечность, которая должна быть преодолена в случайном бесосновном актуальном действии. Что выбрать между этими мирами? Можно предположить выбрать третье: логику дополнительности эти двух видов бесосновности. Глобальный мир предполагает феноменальный, и это лишает онтологического статуса обоих миров. Наш феноменальный мир — это *событие, процесс* перехода от глобализации к нам.

Феномен глобализации явно указывает на необходимость деконструировать метафизические принципы и идеалистические принципы классической социальной философии. Назрела необходимость кардинально другой онтологии, лишенной метафизических спекулятивных конструкций. А именно требуется реформатирование устоявшихся онтологических образов социальности и акцентирование исследовательского внимания на событийности, временном характере социальных явлений.

Подобное реформатирование онтологии означает, что проблемы практического плана (социально-политические, этические) требуют философского осмысления на онтологическом уровне. Другими словами, необходимо закавычить их метафизическое осмысление и понимание. Социальное и этическое не представляются теперь как приложение к теоретической установке, основе, а рассматриваются как процесс исследования социального действия. Деконструкция онтологической философии есть трансформация политической философии, этики в философию политики и этическому соответственно.

Вообще онтоотеология, занимаясь обращением к Сверх-сущему и создавая в соответствии с этим картины реальности, вместе с тем формирует определенный этос философствования. А суть подобного метафизического этоса — созерцать постоянное, вечное присутствие Бога как порядка. Данная способность теоретизировать и созерцать объявляется наивысшим проявлением человеческой сущности, умением выходить на предельные основания бытия.

Отказ от онтоотеологии, безусловно, трансформирует, онтоотеологический этос, ориентирует его не на абстрактное бытие человека, а на конкретную социальную деятельность. «Эта форма соответствия вводит целую серию понятий, составляющих нетеоретический этос философии. Прежде всего, это такие понятия, как убеждение, надежда, обещание, прощение, свидетельство, клятва, верность, решимость, ответственность, вера и т.д.» [8; 288]. В классическом социально-философском дискурсе таким понятиям значения не придавалось. Они, разумеется, несут не теологический смысл (метафизический), а практический.

Мы, как мыслящие существа, способны отвлечься от событийности окружающего мира. Однако это отвлечение не метафизическое, обращающееся к Сверх-сущему. Оно коррелирует с природой событийности, случайности, неопределенности, бесосновности. Другими словами, все может произойти в будущем развитии, может случиться и не случиться, может случиться то, что, казалось, не может случиться.

Этот онтологический эксперимент со случайностью, отсутствием основания необходим, чтобы выйти в пространство неопределенности, с целью принятия любой возможности развития. Этот эксперимент не утверждает и не отрицает существование. Ход мысли данного эксперимента сдержан: он сдержан к любой мысли-суждению. Это постулат абсолютной случайности и чистой потенциальности.

Но такую деконструкцию следует понимать не как антифундаментализм, а, скорее, как множественность и даже случайность, непредвиденность основания. В этом и сложность понимания мира человеком, чей разум ищет опоры, стержня, «колышка» для ориентации. Отсюда опасность потеряться не только человеку, но и самому миру в безграничности и «дурной бесконечности». В социальном плане это вызывает напряжение, антагонизм, амбивалентно конструируя новый опыт человеческого бытия — опыт бесосновности, открытости, в котором не работает классическая диалектика отрицания отрицания, а присутствует логика дополнительности и саморазвития.

Современная социальная философия вынуждена отказаться от предыдущих, не отвечающих цивилизационным вызовам XXI века, социальных парадигм — классической и неклассической. Глобализационные процессы сегодняшнего времени легитимируют основные принципы и философы постнеклассической социальной философии, такие как постфундаментализм, бесосновность, случайность, хаос, гиперхаос, антиэссенциализм, множественность, событийность, сингулярность и др.

Другими словами, всякие метафизические построения диктуют исследовать общество «сверху», беря за основу некое Сверх-сущее, субъективно «назначенное». Исходя из этого, в лучшем случае удастся очертить лишь контуры социальной жизни, нивелируя индивидуального человека, создавая безжизненную, формальную социальную концепцию. Именно этим и занималась классическая философия. Современное общество принципиально другое. Под воздействием цивилизационных свобод оно «распалось» на множество автономных центров, противостоящих традиционным ценностям. Каждый носитель социальности вращается на собственной социальной «орбите» и не берет ответственности ни за себя, ни тем более за общество.

Глобализация утверждает бесконечность социального пространства, и по законам любой бесконечности в ней отсутствует центр, основание. Поэтому в будущем может случиться все возможное и невозможное. Как замечает Т.Х. Керимов, «этот онтологический эксперимент с бесосновностью и случайностью востребован необходимостью выйти за пределы утверждения и отрицания существования с целью раскрытия его чистой возможности — быть другим» [8; 299]. Эта философская интенция постулирует в любом социальном действии абсолютную случайность и чистую потенциальность, так как отсутствует всякое основание для действия, превращая его в самоорганизующийся процесс, обусловленный случайными неопределенными основаниями. Это свидетельствует об открытости социальных процессов, их избыточности и дополнительности.

Речь идет о гетерологической парадигме социального исследования, основанной на процессуальности социальной жизни, в которой легитимируется принцип неопределенности социального развития и познания. И это означает отказ от поиска определяющего, организующего основания социальной жизни и редуцирующего многообразие вариантов общественных процессов. В рамках гете-

рологической парадигмы социальное действие, процесс представлены как событие, которое разворачивается в логике собственного становления и исключает какое бы то ни было руководство со стороны некоего Сверх-сущего, понимаемого в том числе как незыблемые законы социального развития. В данном случае событие как сущее не обладает заранее установленной сущностью, а разворачивается в многосложной живой процессуальности, в которой атрибутивно присутствует неопределенность. Глобализационные процессы протекают в такой же фрактальной перспективе. Любое социальное событие демонстрирует динамику различия от различия, множественность бытия, в которой в динамичной структуре сложной пролиферации переплетены все задействованные акторы. Социальные процессы поэтому всегда открыты, подвешены, обусловлены многосложной системой взаимодействия с другими элементами.

Применительно к феномену современной глобализации исследователи называют взаимосвязанный клубок следующих проблем:

- риск неэффективного развития стратегически важных отраслей экономики, растущая свобода рыночных отношений, виртуализация финансовых ресурсов;
- формирование нового социального типа человека наряду с обострением социальных проблем, демографических, экологических;
- обострение политических проблем;
- в культуре это проблемы идентичности человека (национальной, религиозной) на фоне стандартизации и массовой культуры;
- проблемы антропологического плана, связанные с духовным миром человека в условиях наступающей глобализации, когда в мощном потоке информации трудно найти ориентиры и не «заблудиться».

Когда социальное действие, акт событийствует через незавершенность, неразрешимость, неопределенность, происходит игра в *ничто*, которое трансформируется в *нечто*. Переход из *ничто* в *нечто* — это процесс, который есть действие, глагол. Событие, таким образом, не предзадано, как утверждали в классической философии. Событие — это случай из многих других. Глобализация — это процесс, сущее, которое разворачивается на наших глазах. Она, разумеется, имеет предпосылки, но она не предзадана, ее логика не предопределена. Как она будет развиваться дальше, формируя собственную сущность? Вопрос открытый.

Как мы помним, в метафизическом научном и философском дискурсе, избегающем идеи хаотического развития, субстанция и сущность объявлялись ключевыми элементами развития. Гетерологическая парадигма диссонирует с подобным пониманием социального действия. Бытие не определяется сущностью и субстанцией, а, напротив, устанавливает сущность из хаоса событийности.

Поэтому на сегодняшний день существуют две когнитивные модели: онтологическая и гетерологическая. Онтологическая модель характерна для классического, метафизического типа философствования, когда сущее (социальное действие) определяется предзаданной Сверх-сущностью, во главу угла ставится «различие от тождества», от единого основания. Гетерологическая модель апеллирует к понятию «различия от различия», эллиминируя единое основание для действия, бытия, предданную сущность, манифестируя процессуальность сущности в потоке множественного основания.

На наш взгляд, именно гетерологическая модель способна репрезентировать современную социальную реальность, в том числе протекающие глобализационные процессы, по причине гетерогенного характера современного социума. Гетерогенность современного общества представлена следующими факторами:

- различием от различия;
- неравносностью, сложной пролиферацией, а-линейностью;
- постфундаментализмом как признанием множественности оснований.

Однако гетерологическая парадигма не исключает онтологию, которая остается справедливой и действенной в отношении познания замкнутых систем, а также для социального познания в больших исторических масштабах. Эвристический интерес социальной гетерологии распространяется на сингулярного человека как неравновесной социальной системы, носителя аутентичного жизненного мира, конкретной социальной личности, положение которого в современном обществе обострилось в условиях цивилизационных вызовов, как-то процессов глобализации в свете индивидуализации, автономизации, либерализации человека, когда он оказался вне системы традиционных ценностей, традиционных социальных действий, возможностей и представлен сам себе на фоне колоссального рас-

ширения глобализированного социального пространства. Что делать с этой свободой? Освобождает ли такая свобода?

Гетерология способна ставить такие вопросы без намеков на какие-либо первоначальные принципы — основания. Социальное бытие бытийствует. Бытие не имеет основания, она есть свободная структура : «...она одновременно поверхностна и не имеет дна, она всегда все еще слишком мелка. Свойство поглощается в ней дном, тонет в водах своего собственного желания, никогда не встречаясь (с собой), восхищается и отрывается — от самого себя. Переходит в иное» [9; 118]. Каким будет иное в процессах глобализации?

Как нам известно, возрождение онтологии как учения о бытии как действия, со-бытия связано с М. Хайдеггером, который назвал классическую философию «вечерним временем», предавшим забвению понятие «бытие» [10; 211], извратив его, лишив творческого смысла, превратив в пустое понятие, в слепое подчинение заранее установленному метафизическому плану. Но если М. Хайдеггер делал акцент исключительно на бытии человека, то социальная гетерология преодолевает метафизические интенции применительно к любому социальному феномену, в котором присутствует сложный субъективный мир человека во взаимодействии со множеством объективированных социальных элементов. Основной постулат гетерологического измерения социума — признание неустойчивости, нестабильности, незаконченности социального бытия.

В связи с этим важным атрибутом гетерологического измерения социума является междисциплинарный исследовательский подход, который неизбежен применительно к глобализации, связавшей воедино множество граней современной социальной деятельности. Среди них выделяют:

- растущую динамику межгосударственных связей и отношений (экономических, политических, культурных);

- этап в развитии человеческого общества, пришедший на смену периоду холодной войны;

- культ западных ценностей;

- технологический прогресс, влияющий на социальную жизнь;

- необходимость интеграции в противостоянии глобальным проблемам современности и др.

Междисциплинарный, плюральный подход к изучению современных процессов глобализации привел к появлению *глобалистики* как науки. Многогранность и многоуровневость феномена современной глобализации вызывает множество научных споров и дискуссий, делая невозможным его единое понимание. Поэтому в границах этого понимания выделяют некоторые направления, характерные черты современных глобализационных процессов.

Среди них:

- информационно-технологический прогресс;

- промышленная революция;

- рост национализма в связи с проникновением зарубежных технологий в отдельные страны и культуры;

- мультикультуризм;

- обострение поляризации между более и менее передовыми странами.

Все эти направления эксплицитно характеризуют протекающие процессы современной глобализации, но какое из них доминирует в потоке социальных действий выявить однозначно невозможно. Отношения между этими глобализационными маркерами обоюдно зависимы при отсутствии определенной системы отсчета. Логика со-бытийности здесь очевидна. Она утверждает множественность основания как бесосновность.

Социальная гетерология утверждает бесосновность сущего, его процессуальный характер и бесконечную картину различия, констатируя бытие, культивируя его разнообразные формы, создавая новые творческие социальные перспективы, спектр которых в условиях глобализации огромен.

Заключение

Социально-философский дискурс всегда был призван реагировать на любые социальные изменения, с тем, чтобы интерпретировать и, в конечном счете, понимать социальную жизнь и даже изменить к лучшему. Подобные первоначально заданные установки зачастую были нарушены скрытыми интересами — мифологическими, религиозными, идеологическими и становились опасными.

Эта опасность стала очевидна сравнительно недавно, когда социальная философия продемонстрировала свою оторванность от реальной жизни, живого человека, втиснув его в иллюзорный мир придуманных и надуманных социальных реалий, не коррелирующих с действительностью и нивели-

рующих внутренний мир индивида, создавших лживые идеологические системы. Именно этому невольно способствовала классическая философия, утверждая метафизическую архитектуру социума.

Постнеклассический социально-философский дискурс отмечает когнитивную неспособность классического дискурса быть релевантным по отношению к современному обществу. Это совсем другая социальность, в пространстве которой пребывает новый тип социального человека.

Современной социальности присущ высокий уровень гетерогенности, обусловленный расширением сектора различия между элементами структуры, автономными в своей самостоятельности в условиях демократизации и либерализации. Поэтому разнообразие, различие, децентрация, полицентризм, размножающиеся сингулярности, неопределенности увеличиваются и укрепляются. Все это обостряет проблему поиска новейшей, отвечающей вызовам современности когнитивной парадигмы, релевантной для понимания другой социальности, в которой принцип неопределенности станет не случайным или чужеродным элементом. Необходим эвристичный постнеклассический социально-философский дискурс, каким нам представляется социальная гетерология.

Постнеклассическая современность зашла в полосу турбулентности и событийности. Поэтому классическая социально-философская (она же научная) парадигма, редуцируя мир, способна лишь контурно отразить социальную реальность, не замечая случайностей в общественном развитии. «Из этого следует тот вывод, что социальное проектирование с заранее заданными свойствами теперь должно стать достоянием истории», — пишет Чумаков. Невозможно, опираясь на некую первоначальную предзаданность, точно определить будущее общественного устройства. Подобный когнитивный оптимизм не только не оправдан, но и чреват трагическими социальными последствиями. С жизнью человека недопустимы глобальные социальные эксперименты. Возможен вероятностный характер будущих сценариев развития, чреватый непредсказуемыми случайностями. Поэтому подобные футурологические выкладки должны иметь место только с применением принципов дополненности и плюральности в отношении современного социального.

В условиях современной глобализации, когда социальное пространство колоссально расширено во множестве аспектов, взаимовлияющих и взаимоопределяющих друг друга в планетарном масштабе, в континуальном режиме, последствия этого невозможно определенно просчитать. Как утверждают антиглобалисты, другой мир возможен. Мир возможен в разнообразной множественной вариативности, контингентности. И это зависит не только от непредвиденных социальных фактов, но и от культурных особенностей народов, объединяющихся в глобальный мир. Наряду с интеграционными процессами, аккультурацией, ассимиляцией культур возникают новые процессы взаимоотношения культур (арбитража, конвергенции, геттоизации, колонизации, компромисса и др.), которые необходимо иметь в виду.

В когнитивном ракурсе глобализационных процессов необходимо осознать, что поиски моделей интеграции, сопряженные со множеством неопределенностей, должны исключать любые попытки метафизического определения их единых оснований, которых нет. А есть сложная пролиферация актов, акторов, центров, сингулярных носителей социальности. Современный социальный мир «являет собою не только «лоскутное одеяло», «сшитое» из почти двухсот фрагментов в виде национальных государств, но и нечто подобное акционерному обществу, где у каждой культурно-цивилизационной системы есть свое место, независимо от того, насколько оно выгодно или, наоборот, невыгодно отличается от других, или насколько оно весомо, значимо», — отмечает Чумаков [1; 456]. Уже вполне очевидно и важно кардинально менять привычные представления о мире, с тем, чтобы конструктивно решать глобальные проблемы современности. Наступило время глобалистики, требующее соответствия современному миру.

Новейшие социальные процессы диктуют радикальную трансформацию традиционной когнитивной социальной методологии и философского дискурса. Настало время переориентации социальной философии с классической и неклассической модели на постнеклассическую (гетерологическую), пересмотра эпистемологических принципов с целью релевантности социально-философских знаний.

Социальная гетерология характеризуется следующими чертами:

- понимает социальность как лишенную всяческих оснований, понимаемых как субстанция или определяющих сущность;
- преодолевает онтологический фундаментализм, выводя новые ориентиры различия;
- обеспечивает новый подход к социальности.

Пространство современной социальной философии и социально-философского дискурса объемно, многомерно, что, по нашему мнению, позволит обеспечить исследовательский процесс как концептуально, так и методологически.

Статья подготовлена в рамках научного проекта по гранту AP13268777 «Гетерологическая парадигма социального исследования в условиях неопределенностей в развитии современного казахстанского общества» (2022–2024 гг.) (Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан).

Список литературы

- 1 Чумаков А.Н. Метафизика глобализации: культурно-цивилизационный контекст / А.Н. Чумаков. — М.: Канон +, 2006. — 516 с.
- 2 Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология: введение в феноменологическую философию / Э. Гуссерль. — СПб.: Владимир Даль, 2004. — 400 с.
- 3 Платонова С.И. Неклассическая парадигма социального исследования в эпистемологическом контексте XX века / С.И. Платонова // Изв. РГПУ им. А.И. Герцена. — 2011. — № 127. — С. 114–120.
- 4 Бергер Л. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / Л. Бергер, П. Лукман. — М.: Медиум, 1995. — 323 с.
- 5 Хамидов А.А. Восток есть Восток, а Запад есть Запад? (К обсуждению проблемы синтеза Востока и Запада) / А.А. Хамидов // Известия. — 2001. — № 6. — С. 66–75.
- 6 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. — М.: Искусство, 1986. — 445 с.
- 7 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. — М.: Neoclassic, 2016. — 640 с.
- 8 Керимов Т.Х. Социальная философия / Т.Х. Керимов. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2018. — 304 с.
- 9 Деррида Ж. Шпоры: стили Ницше / Ж. Деррида // Философские науки. — 1991. — № 3. — С. 114–128.
- 10 Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. — М.: Акад. проект, 2011. — 460 с.

Б.Ж. Жусупова

Қазіргі жаһандану жағдайындағы әлеуметтік философияның болашағы

Жаһандану үдерістері адамзат тарихында бірнеше рет болған. Ғалымдар адамзат қызметінің әртүрлі салаларында орын алған ірі интеграциялық үдерістердің бірнеше толқындарын бөліп көрсетеді. Алайда, қазіргі жаһандану үдерістері, көбінесе цифрлық технологиялардың дамуына байланысты, ауқымы мен маңыздылығы бойынша бұрын болып жатқан барлық үдерістерден асып түседі. Қазіргі жаһанданудың даму векторлары және оның бүкіл адамзат үшін салдары қандай болмақ? Мәселе ғалымдар мен философтарды ойландыратын маңызды мәнге ие. Осыған байланысты «жаһандану» құбылысының мәнін және оның перспективаларын түсіндіретін көптеген әртүрлі тұжырымдамалар бар. Алайда, адамзат әлемі тура және бағыты бір болудан қалып бара жатқаны, ал қоғам адамзатқа, ал адамзат планетарлық масштабтағы әлемге айналып бара жатқандығы туралы деректер орын алуда. Әлеуметтік әлем өркениеттік жетістіктерге негізделген ауқымды шектен тыс динамикалық байланыстар мен қатынастардың алуан түрлілігімен күрделі пролиферацияға айналды. Жаһандану үдерістерімен адамзат тарихында ғана емес, сонымен қатар қоғамды бұрынғы дәстүрлі тәсілдермен өлшей алмайтын әлеуметтік философия тарихында да жаңа парақша ашыла бастады. Әлеуметтік-философиялық дискурс жаһанданған әлемнің бейнесін және ондағы сингулярлы адамның орнын дәлірек көрсету үшін зерттеудің жаңа когнитивті парадигмаларын қажет етеді. Мақала осындай парадигмалардың бірін негіздеуге арналған.

Кілт сөздер: жаһандану, оқшаулау, интеграция, мәдениет, қоғам, парадигма, әлеуметтік философия, гетерология, перспективалар, заманауилық.

B.Zh. Zhussupova

Prospects for social philosophy in modern conditions of globalization

Globalization processes have occurred more than once in human history. Scientists have identified several waves of major integration processes that took place in various areas of human activity. However, modern globalization processes, largely due to the development of digital technologies, surpass in scale and significance all those occurring previously. What are the vectors of development of modern globalization and its consequences for all humanity? This is not an idle question concerning scientists and philosophers. In this regard, there are many different concepts that interpret the essence of the phenomenon of “globalization” and its prospects. However, there is no doubt that the human world has ceased to be flat and linear, society has transformed into humanity, and humanity has transformed into a world on a planetary scale. The social world is presented in a complex proliferation with a huge variety of super dynamic connections and relationships determined by civilizational achievements. With the processes of globalization, a new page begins in the history not only of humanity, but also in the history of social philosophy, which cannot measure society in the same traditional ways. Socio-philosophical discourse requires new cognitive research paradigms in order to more accurately represent the picture of the globalizing world and the place of the singular person in it. The article attempts to substantiate one of these paradigms.

Keywords: globalization, localization, integration, society, culture, paradigm, social philosophy, heterology, prospects, modernity.

References

- 1 Chumakov, A.N. (2006). *Metafizika globalizatsii: kulturno-tsilivizatsionnyi kontekst* [Metaphysics of globalization: cultural and civilizational context]. Moscow: Kanon [in Russian].
- 2 Husserl, E. (2004). *Krizis evropeiskikh nauk i transsentalnaia fenomenologiya: vvedenie v fenomenologicheskuiu filosofiiu* [The crisis of European sciences and transcendental phenomenology: an introduction to phenomenological philosophy]. Saint Petersburg: Vladimir Dal [in Russian].
- 3 Platonova, S.I. (2011). *Neklassicheskaia paradigma sotsialnogo issledovaniia v epistemologicheskom kontekste XX veka* [Non-classical paradigm of social research in the epistemological context of the twentieth century]. *Izvestiia Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A.I. Gertsena — News of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Herzen*, 127, 114–120 [in Russian].
- 4 Berger, L., & Lukman, P. (1995). *Sotsialnoe konstruirovaniie realnosti: Traktat po sotsiologii znaniia* [The Social Construction of Reality: A Treatise on the Sociology of Knowledge]. Moscow: Medium [in Russian].
- 5 Hamidov, A.A. (2011). *Vostok est Vostok, a Zapad est Zapad? (K obsuzhdeniiu problemy sinteza Vostoka i Zapada)* [East is East and West is West? (To discuss the problem of synthesis of East and West)]. *Izvestiia — News*, 6, 66–75 [in Russian].
- 6 Bahtin, M.M. (1986). *Estetika slovesnogo tvorchestva* [Aesthetics of verbal creativity]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 7 Huntington, S. (2016). *Stolknovenie tsivilizatsii* [Clash of Civilizations]. Moscow: Neoklassik [in Russian].
- 8 Kerimov, T.H. (2018). *Sotsialnaia filosofiiia* [Social philosophy]. Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta [in Russian].
- 9 Derrida, J. (1991) *Shpory: stili Nitsche* [Spurs: Nietzsche's Styles]. *Filosofskie nauki — Philosophical Sciences*, 3, 114–128 [in Russian].
- 10 Heidegger, M. (2011). *Bytie i vremia* [Being and time]. Moscow: Akademicheskii proekt [in Russian].

Сведения об авторе

Жусупова Бахыт — PhD, ассистент профессор кафедры философии и теории культуры Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-4442-3924>

Information about the author

Zhussupova Bakhyt — PhD, Assistant Professor, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-4442-3924>

A.M. Kadyraliyeva^{1*}, A.K. Zholdubaeva², Zh.M. Doskhozina³

¹*M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan*

²*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

³*International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan*

(E-mail: K_altinai2604@mail.ru, azar.08@mail.ru, zhanatdoskhozina@gmail.com)

Money as a cultural phenomenon: philosophical and cultural aspect

This research article is devoted to the study of the history and philosophy of money as a cultural phenomenon in the format of philosophical and cultural research. The main purpose of the article is to conduct a constructive analysis of the history of the emergence and role of money in society. The theoretical basis of the study was the works on history, philosophy and cultural science. Analyzing the given problematics, the authors agree that money and attitude to money are considered through the prism of national culture. Traditionally, the prevailing view has been that consumers all over the world pursue similar financial goals. However, different cultures treat money differently. Attitudes towards money also depend on religion and history, which is reflected in national folklore in the form of proverbs, sayings and omens.

Keywords: money, history of money, philosophy of money, national culture, national history, cultural environment, folklore, tradition.

Introduction

Money. One of the most frequent search engine queries, in one way or another, is about money. The query “How to make money?” has been asked in almost all the most famous languages of the world. When and why did a man-made product created by man become one of the most important for people! Money is a human invention that facilitates trade and division of labour. Today we pay for goods and services in cash, by transferring a deposit to a financial institution through online banking or using a payment card and an app on our mobile phones. However, this was not always the case.

Turning to history, it is worth noting that economists distinguish 2 concepts of the origin of money: evolutionary and rationalist. According to the evolutionary concept of the origin of money, it appeared in the process of evolution of human society, when some objects are singled out from the general mass as intermediaries in the exchange of consumer goods. This viewpoint was held by famous economists A. Smith, K. Marx and others.

In our opinion, more interesting is the rationalist concept of the origin of money according to which, money is the result of an agreement between people providing regulation of commodity turnover. One of the founders of this concept of the origin of money can be considered Aristotle. According to the ancient philosopher, money acted as the final equalizer, as it is used to measure goods and services. It is money that can provide a free and efficient flow of goods and services, contribute to the growth of prosperity [1; 285]. This subjectivist-psychological approach was the most popular until the XVII century, although it has its supporters even today.

Experimental part

In prehistoric times people used commodity exchange. With the development of new forms of production there were obvious difficulties of commodity exchange, which eventually led to the emergence of money. The role of money was initially fulfilled by the most demanded or least available goods, objects of consumption. One of the earliest currencies was cowry or cyprala moneta (snakehead), a 2-3 cm long whitish shell found in the Indian Ocean. Over time, increased trade has led even some European countries to adopt cowry shells as currency. Another currency created by nature was whale teeth, which were used by the Fijians. And the people of Yap Island (now part of Micronesia) carved huge discs out of limestone, which eventually became currency and remain part of the island's culture. In many peoples of Eurasia the role of money was played by cattle, in the peoples of the far north it was fur and in ancient China for a long time tea was

* Corresponding author's e-mail: K_altinai2604@mail.ru

the unit of calculations [2; 115]. On the territory of Kazakhstan small cattle, in particular sheep, was a common unit of trade up to the twentieth century.

The appearance of coins is connected with their universality, practicality in application. According to most historians, the first regulated coins were minted in Lydia during the reign of King Aliattes. These were roughly shaped coins resembling beans. Under King Croesus, silver and gold coins were put into circulation. Coins made of noble metals came into existence because of their value, rarity, durability and beauty. This makes them desirable as a means of saving and exchange. In addition, precious metals are resistant to corrosion and tarnishing, which means that coins made from these metals can last a long time without losing their value or getting damaged [3; 125]. Already in the ancient world there was a special status of gold — as a synonym of luxury and wealth. Archaeological excavations reveal a huge amount of gold jewellery, also confirming the social status of its owner.

Domestic scientist Professor A. Isin states that the first money on the territory of Kazakhstan dates back to the III-II century BC. Artefacts related to the culture of Huns and Sarmatians give an understanding of the active use of money. At excavations of ancient settlements domestic archeologists find coins from different parts of the world, such as China, Kushan kingdom, Rome and Greco-Baktria. Already under the Karakhanids began active printing of coins, these are silver and copper dirhams. On Islamic money there is no image of a person, on one side is the kalima (declaration of faith in Islam), and on the other side is written the name, position and years of the ruler [4; 85].

The Great Silk Road, which connected East and West, had a great influence on the formation of the monetary system of Kazakhstan. Undoubtedly, it contributed to the prosperity of the cities located along this road and the revitalization of trade.

However, with the weakening of the Great Silk Road, the territory of Kazakhstan lost its importance as a market and trade route. It should be noted that in the Middle Ages, the Arab Caliphates, which had vast territories, had a powerful monetary system. At that time Baghdad was the world financial centre. On the territory of Kazakhstan under the Shagatai state the cities of the Karakhan state flourished.

Given that it is widely believed that paper originated in China, it is quite appropriate that this country introduced paper currency. The innovation occurred during the reign (997-1022 CE) of Emperor Zhen Zong [5; 296]. They were made from the bark of mulberry trees. By the late 17th and early 19th centuries, paper money had spread to other parts of the world. However, the bulk of this currency was not money in the traditional sense. Instead, they served as promissory notes — promises to pay a certain amount of gold or silver — which were key to the development of banks.

18 August 2008 is the date when the bitcoin.org domain was officially registered. Already on 31 October 2008 in the mailing list devoted to cryptography, a person under the pseudonym Satoshi Nakamoto published a link to the White Paper with the title “Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System”, which describes the protocol and the principle of operation of the payment system in the form of a peer-to-peer network. This is how bitcoin entered the world of financial systems [6]. Bitcoin (BTC) is a modern cryptocurrency, or a new form of money in a virtual format.

There is a view that the emergence of bitcoin is the result of people's hatred of excessive issuance of national currencies in a commodity economy, as well as monetary policy intervention and the desire for consensus community currency autonomy in a gift economy; Among them, the bitcoin exchange rate reflects the reaction of global investors to an increase or decrease in bitcoin. Bitcoin's underlying blockchain technology can be used in all walks of life.

Central banks in most countries view bitcoin as a virtual commodity rather than a currency. Criticism is expressed by academia and government officials. In the opinion of many financiers, if money does not fulfil two out of three functions, it cannot be considered as currency. Many scientists see Bitcoin as a financial bubble that will sooner or later lead to unfortunate consequences. Anonymity in the bitcoin network has led to increased interest of criminal structures, in consequence of which many countries have imposed an official ban on bitcoin.

Thus, it can be noted that money has a long history in the life of mankind. The term “money” is the most used in the world. Economists define “money as something that is usually accepted in exchange for goods and services — accepted not as an object for consumption, but as an object that represents a temporary shelter of purchasing power that can be used to buy other goods and services”.

Analyzing the history of the emergence of money, involuntarily ask the question “when, in what historical period money began to occupy the most important role in the life of society?” to give a precise answer to this seemingly simple question is almost impossible.

While it may seem simple, especially for those involved in traditional finance, unraveling it provides deeper questions about the role of money in society, our financial system, the creation and destruction of money, and why private ownership of sound money is fundamental to humanity.

You are probably familiar with the three functions of money:

- A medium of exchange: it is used to buy and sell.
- A store of value: it retains its value over time.
- A unit of account: it is a standardized numerical unit of measurement [7].

The desire for prosperity is probably one of the drivers of the role of money in society. Humans are driven by the desire not only to survive, like other species, but also to thrive. Consciousness, logic and reason allow people to realize that the quality of our lives can be improved through intelligent action.

This second need, the need to thrive, clearly distinguishes humans from other species. It also fuels our desire for goods and services that go beyond basic physiological needs [8]. Humans want more: better housing, enhanced life experiences, superior cars, finer clothing, more leisure time, outdoor activities, longer trips, etc. In financial planning, we often distinguish between needs and wants when helping clients create a family budget.

The desire for more, has encouraged people to allocate capital and resources to specialized manufacturing ventures. Specialization has made us dependent on others to survive and thrive. Today, few people build their own homes, make their own clothes, purify their own drinking water, and grow or source their own food. Even those who choose to live off the grid usually buy tools from others to build their homes, grow crops, and obtain food by hunting.

Money facilitates commercial transactions, allowing people to obtain resources to survive and thrive from others. Money functions as a medium of exchange that supports these point-to-point commercial transactions between buyers and sellers. The medium can be tangible, such as cash or coins, or intangible, such as credit, where buyers promise payment in the future.

Results and discussion

In our opinion, the fundamental work on the role of money in the development of society can be called the work of German philosopher, economist, sociologist and public figure K. Marx. In 1867 the 1st volume of the three-volume book “Capital” [9; 645] was published. This is the main work of the German scientist, which gives a critical assessment of capitalism. The work uses a dialectical-materialist approach, including the analysis of social-historical processes. This work describes the economic foundations of life in capitalist society. The author reveals in detail the basic laws and concepts of capitalist society. Originally, the work consisted of three volumes, each of which is devoted to one topic — the importance of capital, the peculiarities of its formation and role in social life and the economy. Marx's work is based on the concept of surplus value and commodities, the idea of the subsequent cycle of money accumulation. The division of purchased surplus value between the working class and capitalists, the problems of relations between classes are also discussed. Marx pointed out that conflicts in society are the result of injustice of distribution.

The author begins by looking at capitalist society as a mass of commodities, each with its own use value. This price is set by the owner. At the same time we can speak of an exchange value determined by the market in which the commodity is traded. This type of cost is based on the cost of production of goods. In his economic treatise, he notes that every product has a definite owner, which must be recognized by the other owners of its owner. Proof of ownership of a commodity can be obtained through the process of its exchange. Each has a monetary equivalent. K. Marx put forward the formula “commodity-money-commodity”. In fact, this means that the value of the sold commodity is compared with the value of the purchased commodity, if the exchange is carried out on alternative terms.

One of the brightest representatives of the irrationalist direction of the so-called late philosophy of life German philosopher and sociologist G. Simmel is the author of “The Philosophy of Money” [10; 79]. This book was one of his first works on the spirit of capitalism. In the treatise Philosophy of Money, the author argues that money is not only a means of subsistence, but also an important means of communication between people as well as between entire nations. In The Philosophy of Money, Simmel is able to formulate his own theory. Within its framework, he considers money as a part of the sociocultural life of each person. In his book, the philosopher considers a number of issues that are of particular interest to any person. In “The Philosophy of Money”, the author tries to assess its value, exchange, as well as the monetary culture that exists on the planet as a whole. According to Simmel, man lives in two completely independent and parallel realities. Firstly, it is the truth of values, and secondly, the truth of existence. The author of The Philosophy

of Money notes that the nature of values exists separately so that each person complements the reality around him. Thus, from the philosopher's point of view, if a person begins to pay less attention to money itself and more to its object and purposes, as well as the ways of acquiring it, then we can conclude that the purposes themselves are, will eventually become available to him. The goal of earning income just for the sake of income does not lead to success. And to realize a perfectly clear and specific goal, one must earn money.

Max Weber in his work "Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism" argues that the emergence of the capitalist system is linked to the Reformation and the rise of the Protestant movement in Christianity [11]. Protestants placed special importance on labour and entrepreneurship, which according to Weber contributed to the formation of qualities such as diligence, punctuality, honesty and responsibility. He bases this on statistics showing that among entrepreneurs and owners of capital, as well as highly skilled professionals, Protestants constitute a large majority.

Weber asks the question, "Why do Protestants have such a desire for wealth?" He offers several arguments in support of this idea. First, Protestants are more likely to come from wealthy families because of historical reasons. Second, Protestants, unlike Catholics, are more likely to have a college education, which increases their chances of success in entrepreneurship. Weber observes that there is less interest among Catholics in obtaining management skills, as many of them choose liberal arts majors.

In addition, Protestants are more active in their career paths and seek advanced training, whereas Catholics often stay in the trades. This confirms that human psychology and the strict discipline formed in the family and religious environment significantly influence the choice of profession and the development of activity in it.

As a result, Weber concludes that cultural and religious factors play a key role in shaping the capitalist spirit, and the differences between Protestants and Catholics in their approach to labour and education determine their success in business.

Robert Kiyosaki is an American entrepreneur, mentor, investor, writer and author of 25 books on finance. The writer has a theory called Cash Flow Quadrant which describes the flow of money and the influence of individuals on it [12]. With the help of this theory, one can understand the importance of each individual in the allocation of capital. The quadrant is created from a figure consisting of four sectors. Each one is a reflection of the people of the financial world. R. Kiyosaki's cash flow quadrant divides people into four categories:

1. E (Employee) — Employee. Receives a salary for his work.
2. S (Self-Employed) — Self-Employed. Self-employed, but also actively exchanges time for money.
3. B (Business Owner) — Business Owners. Create systems and teams that work for them.
4. I (Investor) — Investors. Use money to create more capital by earning a return on investment.

R. Kiyosaki emphasizes the importance of moving from the left side of the quadrant (E and S) to the right side (B and I) to achieve financial independence.

It is rather difficult to answer the question when people came to understand the necessity of saving money. This is probably due to the realization that people need to satisfy both their immediate and future needs and desires. The need to save money, as well as saving money for future spending is also important for our lives for many people. The reason is simple and trivial [13]. The future is uncertain and unpredictable, any crisis, be it a pandemic, environmental disaster or military conflict can destroy the material well-being of a person. The only way out is financial planning.

In Western scientific rhetoric, a new scientific trend has emerged, which has grown into the new discipline of Cultural finance. According to this doctrine, money and attitude to money are considered through the prism of national culture. Traditionally, the prevailing view has been that consumers around the world pursue similar financial goals. However, different cultures treat money differently, which has implications for international financial marketers. History shapes attitudes toward finance.

Savings rates vary from country to country. For example, household savings in China have traditionally been high compared to other countries. One reason for this is thought to be the one-child policy that was in place in the country until 2015. This policy meant that a family needed to spend less on children, as the ability to rely on children in retirement was low. The influence of Confucianism and Taoism also played a big part in this issue, where thrift is valued and culturally people are more inclined to save money.

Germans as well as people from the former Soviet Union are famous for their love of cash, which certainly existed before the pandemic. This is due to people's collective memory of painful historical events such as severe inflation during the Weimar Republic era, or devaluation during the rise of the CIS nation states at the dawn of independence, as well as a strong desire for privacy and distrust of surveillance of any

kind. Prior to Covid19, people in Germany paid twice as much in cash for restaurant visits and grocery shopping as the European average. Added to this was a general aversion to credit cards and personal debt.

However, over the past few years, Kazakhstan's residents have begun to switch to cashless payments, which is primarily due to advances in the banking sector. It should be noted that this phenomenon is characteristic mainly for young people and middle-aged people. The older generation still prefers cash and savings in cash rather than in a bank account.

Many cultures pay attention to dates, certain calendar days or symbols when making important financial decisions. The most popular example is Friday the 13th. In Western culture, this combination, which occurs 1–3 times a year according to the Gregorian calendar, causes special hysteria.

The meanings that different cultures attach to symbols or dates can influence financial decisions. A frequently cited example in the West is Friday the 13th, when (a word for the fear of Friday the 13th). In the Gregorian calendar, Friday the 13th falls on any month that begins on a Sunday, which happens 1–3 times a year.

In the national folklore of many nations there are many proverbs, sayings and omens related to money. Proverbs are short folk sayings able to its edifying meaning, is practically a folk aphorism. So the proverb “A miser pays twice” reflects the folk wisdom that saving on the quality of goods can lead to even greater costs. The proverb “Money goes to money” reflects people's observations that the rich get richer and the poor get poorer. The proverbs “Happiness is not in money, but in its quantity” and “Money is power” most capaciously reflect people's attitude to money. The English proverb “Money is a good servant but a bad master” brings to people the main meaning of money — a man should dispose of money, not money a man!

A huge number of omens associated with money, their attraction and preservation are still popular among ordinary people. So, whistling in the walls of the house, as well as late removal of rubbish can lead to moneylessness. One of the popular talismans for attracting money is a three-legged toad with a coin in its mouth. According to the ancient Chinese doctrine of feng shui three-legged toad not only attracts in the house of prosperity but also helps to make favourable deals, creates harmony in the house promoting prosperity.

In Eastern countries, gold is a special symbol of wealth and success and plays a leading role in many traditional rituals. Apart from cultural reasons, gold is also considered a safe way to preserve capital in countries with high inflation or unstable economies. Many people prefer to invest their funds in gold instead of currency because of its stability and protection against economic crises. It is also worth considering that gold has high liquidity, meaning it can be easily sold and exchanged for money. This makes it an attractive asset not only for individuals but also for investors and financial institutions [14]. Thus, cultural and economic factors together make gold one of the most valuable and popular assets around the world.

Different attitudes towards money are observed in countries with individualistic and collective type of thinking. In G. Hofstede's theory of cultural dimensions, one of the axes is individualism/collectivism [15]. Broadly speaking, Western societies tend to be more individualistic, while Eastern societies tend to be more collectivistic (although the degree, varies from country to country). This can affect attitudes to risk — for example, in collectivist societies, where people can rely on family members and friends in case of financial difficulties, the propensity to take risk in investing may be higher. On the other hand, individualistic societies may prefer to invest individually, seeing investment as a means of achieving personal goals and independence. They may be more risk averse and prefer to invest in stocks, bonds or real estate than in collective investment funds or joint financial projects.

In general, attitudes towards money can vary widely from culture to culture and reflect particular collective or individual mindsets. This is an important aspect of financial behaviour that needs to be taken into account when planning financial strategies and investments. Money has the strongest influence on people, which shapes their behaviour and social relationships, demonstrating their social status and role in society (Shapilov).

One example of collectivism in action is *tanda*, a method of saving money in Latin America and the Caribbean. This method of collectivism helps people with less financial ability to save money for big purchases or to make necessary expenses without resorting to borrowing or loans. It is also a way to strengthen community and support each other in difficult times.

Participants in a *tanda* trust each other and know that everyone will fulfill their obligations. It is also a way of teaching financial responsibility and discipline. Such collectivist methods can be very useful for communities with limited access to banking services or credit. They demonstrate that joint efforts and trust can benefit all members of the group [16]. An example of collectivism in Kazakhstan is the custom of

“Zhylu zhynau”, or “zhylu” in short, which is still widespread in some areas. This custom of collective mutual assistance to those who have fallen into trouble, lost livestock, lost their home, or lost their breadwinner was mentioned in the code of laws “Zheti zhargy”, adopted under Khan Tauke. Religious influences also play an important role in attitudes towards money.

Religion can significantly influence attitudes towards money, and Islamic finance is a striking example of this. They are based on the belief that money itself should not be considered a value, but rather a tool for exchanging goods and services that have real value. In this context, the idea arises that it is unacceptable to make money on money, which implies avoiding the practice of charging interest on either the payment or the receipt of money. Islamic finance is indeed an interesting phenomenon in the modern financial world. The idea of a fair distribution of profit and risk, combined with the principles of Sharia, creates a unique model that attracts both individuals and businesses, especially in developing countries. Many financial institutions are now realizing the importance of Islamic finance and are starting to offer products that are Sharia-compliant. For example, Amanah by HSBC is a great example of how large banks are adapting to the needs of Muslim customers, providing them with access to a wide range of services, including credit cards and other instruments that align with their values. Interestingly, this area continues to grow and develop, with more and more people and businesses discovering the benefits of Islamic finance every year.

Conclusions

Money is not only a medium of exchange, but also a reflection of the values and culture of a society. Philosophically speaking, money can be perceived as an abstraction that embodies social relations. Money can have different meanings in different cultures: in some societies it symbolizes success and status, while in others it is a source of moral dilemmas. For example, in some philosophical traditions money can be seen as a source of corruption, while in others it is a tool for achieving justice and equality.

The cultural aspect of money is also interesting: how it influences art, literature and social norms. For example, in literature one can often find images associated with money that shows its influence on human relationships and moral choices. The philosophy of money is a multifaceted and deeply meaningful field that studies not only the economic, but also the social, cultural and ethical nature of money. In the process of analysis, we see that money is not only a medium of exchange, but also a reflection of human values, aspirations and relationships. They can both unite and divide, creating both opportunities and obstacles for individuals and societies.

Modern challenges such as globalization, digitalization and financial crises highlight the need to rethink our relationship with money. We must consider how we can use money not only to achieve personal well-being, but also to create a fairer and more sustainable world. The philosophy of money thus opens up important questions for us that require deep reflection and discussion. Ultimately, money is not just a tool, but also a means by which we can shape our future and influence the world around us.

References

- 1 Аристотель. Политика / Аристотель; пер. с древнегр. С.А. Жебелева, М.Л. Гаспарова. — М.: АСТ; Астрель, 2012. — 393 с.
- 2 История древнего мира / 3-е изд., испр. и доп.; под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука; Гл. ред. восточ. лит. изд-ва, 1989. — 470 с.
- 3 Бадак А.Н. Становление государств Азии. Всемирная история: [В 24-х т]. — Т. 5 / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. — Мн.: Литература, 1997. — С. 544.
- 4 Исин А. Казахское ханство и Ногайская орда во второй половине XV–XVI вв. / А. Исин. — Семипалатинск: Тенгри, 2002. — 139 с.
- 5 История Китая с древнейших времен до наших дней / отв. ред. Л.В. Симоновская, М.Ф. Юрьев. — М.: Наука, 1974. — 532 с.
- 6 Bitcoin. — [Electronic resource]. — Access mode: www.bitcoin.com.
- 7 Chung John J. Money as Simulacrum: The Legal Nature and Reality of Money, Hastings Business / John J. Chung. // Law Journal. — 2009. — 5. — P. 109–167
- 8 Васильева И.А. Деньги как предмет исследования философии культуры / И.А. Васильева // Вестн. науки Сибири. — 2012. — № 3 (4). — С. 216–220.
- 9 Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. — Т. 1. — Кн. 1: Процесс производства капитала. XVIII / К. Маркс. — М.: Политиздат, 1988. — 891 с.

- 10 Simmel G. *The Philosophy of Money* / G. Simmel. — Routledge, 2004.
- 11 Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер; пер. с нем. М.И. Левиной. — М., 2013. — 321 с.
- 12 Кийосаки Р. Квадрант денежного потока / Р.Кийосаки; пер. О.Г. Белошеева. — М.: Попурри, 2019. — 368 с.
- 13 Шатилов В.В. Феномен денег в истории философии культуры / В.В. Шатилов // *Общество: философия, история, культура*. — 2023. — № 6 (110). — С. 84–89.
- 14 Никитин А.П. Взаимосвязь культуры и денег: варианты анализа / А.П. Никитин // *Вестн. Том. гос. ун-та. Культурология и искусствоведение*. — 2022. — № 48. — С. 110–120.
- 15 Hofstede G. *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values* / G. Hofstede. — 2nd ed. — SAGE, 2008.
- 16 Грановеттер М. Сила слабых связей / М. Грановеттер // *Экономическая социология*. — 2009. — Т. 10, № 4. — С. 31–50.

А.М. Кадыралиева, А.К. Жолдубаева, Ж.М. Досхожина

Ақша мәдени феномен ретінде: философиялық-мәдениеттанулық аспект

Мақала философиялық-мәдениеттану форматындағы мәдени құбылыс ретінде ақшаның тарихы мен философиясын зерттеуге арналған. Мақаланың негізгі мақсаты — ақшаның қоғамдағы пайда болу тарихы мен рөліне конструктивтік талдау жасау. Зерттеудің теориялық негізін тарих, философия және мәдениеттану бойынша жұмыстар құрайды. Бұл мәселені талдай отырып, авторлар ақша мен ақшаға деген көзқарас ұлттық мәдениеттің объективі арқылы қарастырылатындығымен келіседі. Дәстүр бойынша, бүкіл әлемдегі тұтынушылар ұқсас қаржылық мақсаттарды көздейді деген пікір басым болды. Алайда, әр түрлі мәдениеттерде ақшаға әр түрлі қарайды. Ақшаға деген көзқарас дін мен тарихқа да байланысты, ол халық фольклорында мақал-мәтелдер түрінде көрініс тапты.

Кілт сөздер: ақша, ақшаның пайда болу тарихы, ақша философиясы, ұлттық мәдениет, ұлттық тарих, мәдени орта, фольклор, дәстүр.

А.М. Кадыралиева, А.К. Жолдубаева, Ж.М. Досхожина

Деньги как культурный феномен: философско-культурологический аспект

Статья посвящена истории и философии денег как культурного феномена в формате философско-культурологического исследования. Основная цель статьи — провести конструктивный анализ истории появления и роли денег в обществе. Теоретической основой исследования стали работы по истории, философии и культурологической науке. Анализируя данную проблематику, авторы сходятся во мнении, что деньги и отношение к деньгам рассматриваются сквозь призму национальной культуры. Традиционно господствовало мнение о том, что потребители во всем мире преследуют схожие финансовые цели. Однако в разных культурах к деньгам относятся по-разному. Отношение к деньгам зависит и от религии, и от истории, что нашло свое отражение в народном фольклоре (поговорки и приметы).

Ключевые слова: деньги, история появления денег, философия денег, национальная культура, национальная история, культурная среда, фольклор, традиция.

References

- 1 (2012). *Aristotel. Politika [Aristotle. Politics]*. (S.A. Zhebeleva, M.L. Gasparova, Trans.). Moscow: AST; Astrel [in Russian].
- 2 Diakonov, I.M., Neronova, V.D., & Svetsitskaia, I.S. (Ed.). (1989). *Istoriia drevnego mira [History of the Ancient World]*. Moscow: Nauka; Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury izdatelstva [in Russian].
- 3 Badak, A.N., Voinich, I.E., Volchek, N.M. et al. (1997). *Stanovlenie gosudarstv Azii. Vsemirnaia istoriia [Formation of Asian States. World History]*. Vols. 1–24. Minsk: Literatura, 5 [in Russian].
- 4 Isin, A. (2002). *Kazakhskoe khanstvo i Nogaiskaia orda vo vtoroi polovine XV–XVI vv. [Kazakh Khanate and Nogai Horde in the Second Half of the 15th–16th Centuries]*. Semey: Tengri [in Russian].
- 5 Simonovskaia, L.V., & Yurev, M.F. (Ed.). (1974). *Istoriia Kitaia s drevneishikh vremen do nashikh dnei [History of China from Ancient Times to the Present Day]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Bitcoin. Retrieved from www.bitcoin.com

- 7 Chung, John J. (2009). Money as Simulacrum: The Legal Nature and Reality of Money, *Hastings Business Law Journal*, 5, 109–167.
- 8 Vasileva, I.A. (2012). Dengi kak predmet issledovaniia filosofii kultury [Money as a Subject of Study in the Philosophy of Culture]. *Vestnik nauki Sibiri — Bulletin of Science of Siberia*, 3 (4), 216–220 [in Russian].
- 9 Marx, K. (1988). *Kapital. Kritika politicheskoi ekonomii. Tom 1. Kniga 1: Protsess proizvodstva kapitala. XVIII [Capital. Critique of Political Economy. Vol. 1. Book 1: The Process of Capital Production. XVIII]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 10 Simmel, G. (2004). *The Philosophy of Money*. Routledge.
- 11 Weber, M. (2013) *Protestantskaia etika i dukh kapitalizma [The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism]*. (M.I. Levina, Trans.). Moscow [in Russian].
- 12 Kiyosaki, R. (2019). *Kvadrant denezhnogo potoka [The Cash Flow Quadrant]*. Moscow: Popurri [in Russian].
- 13 Shatilov, V.V. (2023). Fenomen deneg v istorii filosofii kultury [Fenomen deneg v istorii filosofii kultury]. *Obshchestvo: filosofii, istoriia, kultura — Society: Philosophy, History, Culture*, 6 (110), 84–89 [in Russian].
- 14 Nikitin, A.P. (2022). Vzaimosviaz kultury i deneg: varianty analiza [The relationship between culture and money: analysis options]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Kulturologiia i iskusstvovedenie — Bulletin of Tomsk State University. Cultural Studies and Art Criticism*, 48, 110–120 [in Russian].
- 15 Hofstede, G. (2008). *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values* (2d ed.). SAGE.
- 16 Granovetter, M. (2009). Sila slabykh sviazei [The Strength of Weak Ties]. *Ekonomicheskaiia sotsiologiia — Economic Sociology*, 10, 4, 31–50 [in Russian].

Information about the authors

Kadyraliyeva Altynay — PhD, Head of Cultural and Social Activity Department, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-3854-3583>

Zholdubaeva Azhar — Doctor of philosophical science, Docent, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-8864-6820>

Doskhozina Zhanat — PhD, Associate professor, International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-1416-8600>

A.M. Malikova^{1*}, K.M. Bolyssova², S.K. Rakimzhanova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: malikova.asel@mail.ru, kuralai_2702@mail.ru, rahimzhanova.82@mail.ru)

Value-Based Concepts of the Art of Oratory

The relevance of the scientific article is that we, having separated from the “Soviet and post-Soviet” environment, are in search of ourselves, trying to fill the space of the yesterday's axiological cognition with the values of new content, seeking to find our place in the Western and Eastern realms. Indeed, the teachings of Hodja Ahmet Yassawi, who occupies a great place in our spiritual world, are very relevant now. His words “Know thyself first” seem to be very significant. Then there are Kazakh biys and orators — spiritual mentors of the society, erecting barriers to the decline of the moral space of society. And if so, Kazakh oratory is one of the majestic spiritual universes that formed the system of values. The heritage left by them to descendants is priceless, and centuries-old history is a witness to it. Spiritual culture originates in the samples of folk wisdom and advanced teachings. People define their relationships, principles of communication and other types of contact primarily on the basis of folk wisdom. Thus, in this article we will consider the problem of common human values, which are in close interrelation with each other, in two hypostases. First, we will analyze the characteristics that are given in oratory to a person (negative-positive) from the perspective of human attitudes and traits. Secondly, we aim to take a deeper look into the spiritual and axiological consciousness, into its inner aspects and mysteries.

Keywords: oratory, value, knowledge system, tradition, folk wisdom, worldview, spiritual essence, axiological consciousness, nation, communication.

Introduction

National consciousness, as we believe, is a worldview inherent in every nation and every ethnos, generated by social feeling, formed by the spiritual and cultural capabilities of the nation. In addition, it is a common system of values recognized by the people themselves. It absorbs mind and intellect, system of thinking, traditions and customs, character and morals, deeds and acts, method of existence, culture and psychology, manifesting itself through them. Thus, national cultural consciousness is a common system of spiritual values peculiar only to one people, constituting a collection of cultural and cognitive pillars. So, Kazakhs share their national consciousness as well as common value for all of them. In the absence of these values, the people, in its cultural existence, expect various shock, hardship and disorder. There comes a time of anomalous situations, when it becomes difficult to separate the nobility of human character and inhumanity, good and bad, truth and lies, justice and injustice, when the measure of values is unknown. And then absolute freedom, impulsiveness, irresponsibility, total lawlessness, and spiritual desolation may appear in cultural demands, actions and deeds. For example, Western scholars link the loss of man's power over himself with the lack of common values. In view of the above, we must awaken the people's axiological system to form the national cultural consciousness, the inner spiritual essence of an independent state.

Methods

Hermeneutic, anthropological, theoretical research methods were used as the methodological basis of the work. The research employed the methods of description, narration, observation, classification, comparison, induction, and deduction. The research paper utilizes philosophical research methods such as comparative textual analysis, structural analysis and systematization techniques.

Results and Discussion

When we talk about the revival of traditions, the growth of a priori spirit, the beginning of spiritual and cultural state, we turn to our traditional values, to the uncontaminated spring, where we find the concept of values of biys and orators. In oratory, the presence of value concepts indicates that biys and orators created

* Corresponding author's e-mail: malikova.asel@mail.ru

new speech patterns by analyzing and classifying ethnic and cultural forms. This is an example of division into right and left, bad and good, proper and improper, or as we can say that it is a way of evaluating the bad and good traits of a person. For example, the following texts show a true culture of evaluating human characteristics.

“If you give vent to anger, if to follow deceit and fraud, will your character be considered as reasonable?”

If you bend in favor of the mean, to give thanks for countenance, will your character be considered as fair?”

If you go begging as you show up one day and leave on another, will your character be considered as happy?”

If one wastes his eyes in expecting good from you and you leave him with nothing, will your character be considered as giving hope?”

If there is no support from a clever man, if he demonstrates no heart as sharp as a razor, will such character be considered a worthy oratory one?”

If you made someone suffer by showing the wrong road and betrayed his feeling, will your character be considered as a dream?”

If you do not flap your wings, if you cannot find a way out of difficulties, will your character be considered as inspirational?”[1]. These are lines from the reflections of Aktaylak and orator Kanai, and they are evidence and confirmation of the above inferences. We trace the unity of spiritual upheavals and oppositions in the spiritual and philosophical reflections of biys and orators, in their cultural system of cognition of the world, in their simple human essences. Here, a man is morally and spiritually understood as an idea of dual creation. Therefore, human life consists of various clashes of character, when a person's soul and body, flesh and spirit are in constant contradiction and struggle. If we ground this struggle in Muslim principles, it will be labeled “by the concept of jihad, expressing the struggle of guile and goodness, or how a man wins through his good qualities in the process of struggle, and achieves spiritual perfection through those victories”. We shall rightly call this a special mental spiritual universe, a system of value analysis. At the same time, another value aspect that comes out of the comparativist analysis of the beat is that when a dilemma appears before a person, the latter becomes dependent on the properties of his character, and this is where the cultural core resides. It is clear that such cultural concept sphere serves as a basis for a person to make decisions concerning the creation of spiritual values.

The Kazakh philosophy establishes that positive qualities of a man necessary for him are great spiritual values raised to the ideal. Whenever they found such qualities in a person, biys and orators rejoiced and praised them. If they did not discover them, they sorrowed, criticized and urged people to become better. A similar tendency can be observed in the speech of oratory, in the tradition of proverbs and sayings. Here are some examples. *“If you follow anger, you will get lost”* (Boltirik), *“Anger alienates, reason follows”*, *“Anger comes — reason goes away”*. *“Anger is an enemy, if you follow it, you will fall into a deep pit”* (Asan kaigy). These samples show that for a person, anger and wandering are manifestations of great spiritual devastation, which should be taken as a cultural recommendation. *“The one who overcomes anger with reason is a wise man”* — this existence pattern is recognized as knowledge of the world.

An example of analyzing reasonableness and stupidity can develop as follows. *“A smart person likes a lot of people”*, *“A foolish person will hear a reasonable word and think that he has been offended”*, *“If you speak to a foolish person in front of everyone, he will realize that he is being criticized”*, *“Don't put a smart person in the distance, don't put a foolish person close”*. These oratorical admonitions show the culture of analyzing the opposite qualities of a person's character. They describe a picture of the inner struggle of positive and negative traits in a person. If considered from the cultural and philosophical side, mindfulness here is perceived much higher in terms of its value-based content. Mindfulness is an a priori concept that places a man within the cultural consciousness of nature. Reasonableness is a noble trait from the standpoint of the cultural dimension, which enables a living person to become the master of being. If we take Kazakh oratory from the perspective of philosophy, then reason as a native belief, which determines the merciful view of man on the environment, will be regarded as an axiological phenomenon.

The words of Boltirik Chrysostom “It is from the mind that things are done” are said in this very meaning. Mind is understood as a composite philosophical concept of positive qualities of a person, denoting his civic maturity. This concept here is very close to the concept of “parasat”, so it is very often used in a paired combination. Intelligence shows the maturity of the culture of character and actions. From viewpoint of the cultural dimension, intelligence is one of the main axiological goals for Kazakh chrysostoms. Such traits as

breadth of nature and straightforwardness of temper are inherent to a smart person. The sign of a mature character in the possessor of intelligence resides in deep consciousness and decent manners, the integrity of a broad and rich character, indicating the mature culture. To be intelligent means to have a pure immaculate spirit, along with the inner beauty. Bearing spiritual beauty in the heart was the cognition of biys and chrysostoms.

A foolish person is someone who cannot separate good from bad. That is, only a foolish person neither thinks about himself, nor makes any assessments, he has no options, the whole life of such person is full of mistakes and misconceptions. “Do not recognize a fool as a close friend, do not follow him” — this saying leads to the idea that everything but a fracture adheres to a person, and therefore one should stay away from a fool — this is what the cultural propaganda says. This means that one should stick to the traditional attitude of the chrysostoms to distinguish between good and bad characters, avoiding the bad and learning the good. This demonstrates, first, the two kinds of ethical notions of “smart” and “stupid” as philosophical categories. Secondly, these two categories pass one into the other, changing and forming inside a person. Thirdly, intelligence is given to both good and bad people and one can see how they may manifest themselves in opposing cultural qualities such as generosity and stinginess. We can conclude that this is an ethnic and spiritual cultural cognitive axiom.

Comparing the categories “knowledge” and “ignorance”, let us note their high and low level of culture. What a person should choose, what category should prevail in him — this is the dilemma he faces. For example, the following sayings “*The world is light to the knower, the day is dark to the ignorant*”, “*An illiterate is one child, a literate is two*”, “*Do not move your tongue, but your knowledge*”, “*If you are close to the knower, you will reach everything, if you get involved with the ignorant, you will lose your head*”, “*The strong one will win, the one who knows will overcome a thousand challenges*” [2], “*There is no knowledge without study, and there is no happiness without knowledge*” show the way of solving the dilemma as a sample of philosophical reflection.

Only virtuous and enthusiastic people can feel that they live on the edge of the abyss [3]. Opposition of the moral essence of man means the concept and the beginning of spiritual values in determining the place of man in society, his role, his activities. Philosophical and moral structure of humanity, its social space, place and role, social and cultural authority, combined with positive attributes, is cognized by axiological characterization.

If we consider these proverbs and sayings through the prism of the Kazakh philosophy of culture and ask the question, what is the essence of upbringing, the answer to it can be the following. With the help of proverbs and sayings, a person fights with shortcomings and unworthy deeds as well as suppresses them in himself, because they are enemies of a person, hindering the fulfillment of one's desires and causing certain disturbing phenomena.

If your soul tends to bad traits, they gradually turn into habits, then these bad habits will subjugate you, and, being unable to avoid them, you become a sick soul, so we need to acknowledge such spiritual and philosophical mechanism. “*He who is healthy in spirit is also healthy in body*”, “*When the soul is sick, the body suffers as well and longing overtakes*”. As the soul gets sick and the spirit of the body weakens, good human attributes disappear. The following saying also corresponds to the philosophical paradigm: “*Only the knower is aware of the essence, only the knower is aware of the meaning*”. This paradigm traces the idea of moral cleansing of consciousness from obscene aspects of the character. It should be noted that biys and chrysostoms attached great importance to ideological directions in the perfection of human qualities. A person sets a goal for himself and understands the significance of the goal for his consciousness and for the analysis of his spiritual level. Steppe sages consider four properties — culture, character, purpose, and interest as a whole that is in close unity and nourishes one another. This shows that in the conditions of independence on the way of development of the national civilization of Kazakhs, they put the spiritual value of the humanistic culture above the instinct to get rich. To summarize, let us point out that by means of comparing and classifying bad and good characters we have become acquainted with the philosophical episteme of the mechanism of discovering their content in the oratory art.

There is one more circumstance in the Kazakh oratory, which should be paid attention to — it is a value-based system of assessing bad and good qualities of a person as well as his cultural attributes, implemented through comparison and analysis. “*The best comes from the good, the bad originates from the evil*”, “*In the time of misfortune the good one will help, the bad one will laugh and go away*”, “*The bad one does not respect his neighbor*”, “*Bad thoughts lead to trouble and to countless slanders*”, “*If the bad one becomes rich, he will not recognize his neighbor*”, “*The good one is a slave of your conscience, the bad one is a slave*”

to the cattle”, “Do good to the good one, he will remember forever, if you do good to the bad one, he will forget by the evening”.

The above proverbs prove the culture of division into good and bad qualities. Individuals demonstrate the mechanism of the cultural dichotomy of personality through the manifestation of certain cultural moral forms of their characters.

At the same time, each person, giving himself a subjective assessment, notices the diversity of qualities as well as variety of directions of cultural values. The proof of this thought is Beit 235 by Yussuf Balasaguni: *“Two different horses stay on your lips in this world, one is good and the other is bad”* [4; 45]. Let us pay attention to the way biys and chrysostoms separate bad and good, how they evaluate them.

Kebekbai Chrysostom says: *“Precious and bad are different as heaven and earth”*. The author speaks about the difference between them, showing their place in the system of national culture, their level and status in the moral aspect. Let's bring other examples where we can observe the spiritual essence and the level of evaluation of bad characters. *“The bad one has big appetites, but his words are contaminated, his soul is a dark grave, his eyes are blind”* (Esekeldy bi), *“The bad one has no nobility”, “No matter how you teach the bad one, it will be of no use”* (Balpyk bi).

Biys and chrysostoms predicted the future of bad people. Toraigyr bi said: *“Even if his grandfather was an honored one, a bad man sitting on a camel will be bitten by a dog”*. Akkabak bi stated: *“If your child is bad, you will not have good luck, if your wife is bad, your voice will not be heard”*. Let this saying be the cultural conclusion of the theme.

Let us recollect the words of Yussuf Balasaguni:

*“If you are good, your name will be praised,
A bad one will be reviled and scorned,
The bad will be blasphemed, the good will be exalted.
Think carefully what you choose”.*

In his tolgau (a kind of philosophical essay), Balasaguni shows an example of the cultural paradigm of exalting the positive and denigrating the bad. The last line of the tolgau, firstly, shows that the choice is up to the subject, but at the same time reveals the cultural technology of the method of preaching the call for the good. It lets us recognize our mental particularity of the cultural morale and national consciousness and proves that moral freedom of a person is an eternal cultural substance; secondly, it notes that each person's culture should be respected by himself; thirdly, the steppe sages consider both good and bad in a person as a cultural continuum that creates the integrity of personal essence. This is a special and important facet of the cultural episteme of the masters of the word. Scholars believe that *“these facets elucidate the essence of axiological cognition of biys and orators, showing ways to clarify it”*.

From this point of view, we are witnessing a cultural pattern that forms of manifestation of good character in everyday life since the days of creation and development are always greater than bad character. In other words, the former always has the upper hand.

The main condition to earn the status of a good person is that spiritual virtues or righteous character must be in its advantage. A person needs a great mind to appreciate and realize the meaning of value. It will be difficult to discover the meaning of anything without intelligence. To prove this, we rely on the teachings of Shakarim who said, *“A man does not see the truth with his head but with his mind”* [5]. And if so, Kazakh chrysostoms, above all, paid attention to the perfection of spiritual and philosophical essence. First of all, mankind should get rid of the internal individual egoism.

Only bringing your original creative qualities into order will provide the opportunity to get on the right road. It can be seen that steppe sages, having distinguished negative character traits, gave characteristics from the standpoint of axiology. Let us dwell on some of them. When reading the texts, it becomes obvious that the structure of negative characters and their moral qualities are based on certain spiritual dimensions and evaluated from the specified perspectives.

For example, let's take the Kazakh proverb *“A miser's hands shake”* or some sayings authored by biys and chrysostoms *“If he does not give what you ask for, then why not call him greedy”* (Bukhar zhyrau), *“A miser fathers a greedy son”* (Maiky bi), *“If a companion is miserly, he will leave you on the road”* (Zhankutty Chrysostom). These texts recognize the cultural status of avarice and conclude that such people are characterized by self-serving. The main task of biys and chrysostoms resides in showing the way to perfection through formation of positive habits and attitudes. The words of Umbetey zhyrau *“You don't expect good from such character or such overtures”* and *“A Muslim cannot renounce humanity”*, indicate the desire to guide a person and to instill good traits in him. Bekbolat Chrysostom says: *“If you are open and sociable,*

people will respect and favor you". This statement also speaks about the intention to correct a person. Dosbol Chrysostom says: "*Bad things in the character make it worse in bad times. A fool is attracted to the bad and he knows about bad things only. Obsequious character is bad. Dwarfism is bad for a man's growth like a dark night, the same as ignorance is bad or the mouth of a glutton is bad. If your son is stupid, he is bad; if your neighbor is envious, he is bad; if your wife is a gossip, she is bad. The pretending knave is bad, the ignorance of the thief does not like the neighborhood of honesty, he is not far from the unrighteous*". Zhankutty Chrysostom says: "*The sign of ignorance is self-praise*", "*If you talk to a gossip girl, she will kill you without a gun*".

Let us note that Dosbol and Zhankutty consider spiritual impoverishment in the context of the culture of unpleasantness. In the worldview system of biys and chrysostoms, the lowest manifestation of the negative in man is ignorance. We believe that indeed "*there is no justice between the two. In a society where ignorance and perfidy ruled, there is no mercy, love, or kindness, while conscience, honor, dignity and righteousness disappear therein*". A society where justice should be the pillar of social unity, but it is not, loses 10 cultural values: righteousness, happiness, conscience, shame, friendliness, kindness, mercy, dignity, and honor. Some biys and chrysostoms rest their gaze on liars and deceivers. Zhankutty Chrysostom: "*If you meet a liar, he will make you believe a lie*". Bapan bi: "If he is dishonest and distorts the truth, if he embellishes and declares a lie to be true, then what should we call him but a liar? Here Bapan bi shows that lying spoils a person and his character. He draws attention to the fact that lying makes one stray from the righteous path and explains that this is contrary to humanity.

Zhusup Balasaguni mentioned: "*A false word will not rise to the top*" and formed the following cultural decision: "*Rather than being a liar, it is better not to see the light, not to live on earth*". At the same time, we can observe other aspects of moral qualities, of which steppe sages spoke. For example, Korkyt, assessing negative female character traits, speaks of such common human attributes as wastefulness, immoderateness, harmfulness and callousness.

Analyzing such traits and recognizing that "harmfulness can be contagious" as a cultural concept, we cite the saying of Kozybai Chrysostom: "*When the best leaves, the hero is orphaned*", taking it as a cultural paradigm. It turns out that when values become changeable, the difference between bad and good disappears, good decreases, bad increases, the world turns upside down in society, no one listens to a reasonable person, and everyone comes to a metatheoretical cultural solution. Such solution, in turn, leads to the spiritual and cultural destruction of the society. Probably, such cultural conception is reflected in the saying of Zhetes biy: "*The beauty of the word belongs to exemplary admonitions*". Using such cultural critical methods, Kazakh biys and chrysostoms criticized negative traits of people and hoped for their correction, i.e. this method exists in the national ethnic studies of culture as "to beat out bad with bad or to fight fire with fire". In other words, a person should feel that there are known limitations for him in certain things, and therefore he is obliged to reckon with it. This reveals conceptual principles of existence in the empirical life of the masters of the word. Nowadays the principle of human existence has been completely changed: to exist means to feel no limitations, so everything is allowed and no one can be higher than others. This is the spiritual principle that has arisen in our days. Masters of the word understood that such phenomena as shame and respect for others represent a natural cultural state. If a person's living conditions improve, if he is rich and happy, he believes that this is a gift from the God and the fruit of his good behavior and good deeds. Yet for modern people there should be the absolute freedom in their deeds because this is their basic nature. Such a person does not count with anyone, only his opinion is important for him, he is pleased with himself only. Today's man lives more by unconscious feelings and is guided more by instincts than by deliberate feelings. Therefore, people, having lost the formed substance of existence, turned to the international apparatus of existence. Human existences of folk, national or historical foundations are clouded, facing the possibility of complete disappearance. One can't but agree with the opinion of K. Jaspersky: "The thought arises that the new generation is not able to adopt the spiritual achievements of the older generation". Kazakh biys and chrysostoms warn that in order to preserve one's nature it is necessary that there should be understanding and culture of feeling. Righteousness should be a condition of human life.

Biys and chrysostoms of the Great Steppe say that the worst negative qualities include faithlessness, arrogance and harmfulness. For example, Boltirik says: "*A man without the God is unrighteous, while unrighteousness is worst of all*" [6; 137–141]. Baizhigit offers the following cultural paradigm: "*A liar has no righteousness, he will sell his soul*". As to arrogance, there is a saying of Dosbol: "*Arrogance is higher than the sky*". There is also a Kazakh proverb "*The sky is low to the arrogant*", reflecting the cultural paradox. The following sayings "*There is only one thing that leads a man to all troubles — arrogance*" (Balpyk bi) and

“Arrogance is always visible, like a dead body” show cultural perception. Korkyt wrote: “*Tengri does not like selfish or arrogant men. He who holds himself above others will not be blessed by Tengri*”. These words also add to the conceptual idea: “*The mother of all bad things is unrighteousness*”. The main cause of spiritual decline should be found in the fact that a person's philosophy of being in knowledge and in interaction with the environment gets weaker as he tries to manifest himself in the surrounding media. Biys suggest solutions in such cases. Dosbol bi says: “*Before becoming worse, a person becomes frivolous or harmful. A bad person will be forgotten by the people and the good one will bring advantage. A man becomes morbid, and a wife becomes a gossip. There will be no harmony among the people, they will not listen to their elders. The people will become impoverished, the hero will become tired and fall into apathy*”. Dosbol's admonition serves to remind us: when the good become fewer and the bad grow in number, “*this world will disappear*”. “*If uneducated, a child will grow up without good habits. If a daughter is shameless, she is unfit*”, Yeskeldy bi says, explaining that the world deteriorates and cultural consonance and harmony are broken if there is no beauty of soul and spiritual purity. Only such qualities as love, friendliness and kindness guide a person to spiritual purity, and only through them a person's aspiration to perfection is possible.

Only values that hold a special place in the human life will become traditions. Since a tradition is based on important values, it will continue from generation to generation [7; 61]. Bad societies put obstacles to goodness everywhere and change values. Where ill manners take over, where the spiritual core that leads a person to goodness disappears, the time of dishonor and shamelessness comes. This is how the masters of the word show egoism in the relations between people, because the latter want to enjoy their own benefit only. Biys and chrysostoms see how negative traits of people turn the world into a blind environment and the darkness prevails. Due to the spiritual and cultural decay of humanity, the whole world seems to be mired in sin. Human beings have become sinful to such an extent that even the very cultural environment called “*life*” has begun to feel like some empty and insignificant space. Korkyt says that “*a man, having been conceived in his father's thigh, did not find a shell in his mother's womb*”. Another sayings state that “*no person can accommodate all the good qualities, he will have some and lack others*” (Kazybek bi) and “*Good and bad have many differences. It takes a lot of words to explain them*” (Baizhigit). Such warnings indicate the problems that arise between the spiritual freedom of a person and his cultural responsibility. There can be both harmony and disharmony between freedom, good morals and responsibility in relationships. From a philosophical point of view, we observe a method where right and wrong traits of individuals are examined as the results of their acts and deeds. In this regard, judging from the sayings of Bapyk biy “*A man born bad from his father is equal to misfortune*” and of Kazybek bi “*If a boy is mischievous, call yourself misfortune as you don't know what to do and your mind will be clouded*”, we can say that the following idea of cultural paradox is considered: “*A man has become a burden for himself by his temperament*”, which exists in oratory as a culture of education. Such person does not understand others, while others marvel at his temper. Physically, he is like a human being, but spiritually he is insignificant, all bad qualities have nested in his soul. A person of such kind does not fit into any cultural dimensions in the perception of biys and chrysostoms, and one can only compare him with an intelligent animal and conclude that this was his fate.

Describing bad personality traits, Kazakh masters of the word indicate that a person, when entering into a relationship with someone else, discovers a sense of loneliness. They believe that people communicate but do not understand each other. In their opinion, when communicating, there should be a dialog of minds and of hearts. Reading the sayings of the masters of words, we note that a person most often speaks to himself. Yet, we believe that they teach people both to maintain a monologue and a dialog. The world of cultural relations between people is built through these two types of contact.

Biys and chrysostoms warn that one should not be carried away by entertainment, but should beware of reckless infatuation with it. If in everyday life passion will be so strong that dishonor will be confused with honesty, purity of spirit will be tainted by bad temper, then you will not only fail to learn the right rules, but will not accept them and will not be able to step on the right road. This shows us, modern citizens, that instead of the instinct of wealth, a person should remember the existence of mind, intellect and educated consciousness as special values.

Let us now turn to the essence of characterizing good qualities given by biys and chrysostoms. We would like to emphasize that they are manifested through respectfulness, humaneness, generosity, friendliness, politeness, affability, fairness, criticality, poise, firmness, patience, moderation, humbleness and other worthy traits. For example, there are such expressions as “*you will not get less from respectfulness*” or “*respectfulness is an embellishment of a person*”. These sayings and proverbs are considered as the main attribute of the structure of respectfulness, on which the humane character of a person is built. Respectfulness rep-

resents the cultural image of a person from the moral side of perfection and raises his spiritual nature. *“Give what was not given to you and let him be ashamed”, “Offer food to the one who hit you with a stone”, “Thinking selfishly is a sign of a bad person as a good person cares about others”* (Shagyrai Chrysostom). The above sayings take strength from the stocks of the cultural concept, i.e. *“let someone else’s harness go ahead of mine”, “a child with a future always interacts with other people”*. Kazi bi offers the following cultural concept: *“Is reverence not the backbone of a man? Is a respectful man not a pillar of the people?”*. In this case, let us remark that humaneness, love for humanity and reverence are the sources of dignity. Samples of cultural dignity can be found in the following thoughts of Tole bi: *“The one who bends his head for fear of hitting a cloud is a hero, and the one who is afraid to harm the people is a real hero”*. Here we can trace the strength of the culture-oriented basic method when applied in relations with others, the constancy of cultural values, the weight of the internal determining spiritual power of Kazakhs if compared to Western traditions. We can see a transcendent cultural reflection of the Kazakh spiritual order, invisible to the eye at a first glance, which very briefly and meaningfully shows the fundamental features of the East in contrast to the West.

Kozhbanbet bi claims: *“There is nothing greater than generosity”*, Bapan bi echoes him: *“I recognize a generous man at once. I know a rich jigir by his behavior”*. These are concepts born out of national values, such as *“Be generous and you will not be lost”, “The one with a generous hand is the one who has an open road”*. In other words, in the social environment such person strives to educate himself according to the rules, and therefore solemn mechanisms are made available to him. More precisely, one can notice a cultural principle that generosity drives a person to good deeds. For example, Bapyk bi teaches: *“Do not be afraid of charity, it will become a paradise for you”*, and Yeset bi utters: *“I have not become proud due to wealth”*. Their moral teachings demonstrate a cultural attitude of understanding that simplicity and modesty lead to good character.

Kazakh folklore describes positive aspects, including such categories as honesty and justice, to form good characters. For example, Yedige and Tole bi were discussing the law on payment of damages. Tole bi said: *“If you want to take, my neck is ready and my heart is open for the good. Let the law be from you, the payment be from you”*. Those words contain the image of a noble person with the culture of honesty and justice. The next saying *“One day tasting food gives rise to forty days of greetings”* shows a culture of reverence and humane behavior. *“He who thinks of guile will not succeed”* reveals the essentials of a character, which are honesty and justice. *“Where the flounder is raised, there is no justice. Where there is no justice, there is squabbling and strife”*. *“A hero who has ceased to be honest will get into trouble”*. Basically, humans can be superior in terms of intellect, science, dignity and character [8; 129]. These cultural value-based decisions confirm the above thoughts. Let us turn once again to the sayings of biys and chrysostoms. Tole bi says: *“If justice does not change, then the child will be born similar to the weave of the birch tree”*. Balpyk the Saint states: *“The sign of a just biy is when the people are not saddened”*. These two admonitions indicate the high moral value of the culture of justice. Tole bi notes: *“If the scales are serviceable and accurate, then the people will be like an abundantly watered field”*. In this apt expression we trace the philosophical concept of how a person with an honest character rises to the height of the spiritual hierarchy. At that, then, the following conclusion is self-evident. Honesty is a condition when a person lives his life by conforming to good rules with all his deeds and actions. Justice aspires to the truth, protects human qualities, serves as a measure of civil requirements, virtuous culture and true flourishing of spiritual creativity of a human being. Honesty and justice allow us to distinguish the core principle of the great culture of mankind. Where the truth is discovered, where the soul is sacrificed to honor, the spiritual level generated from the pure Kazakh blood promotes the idea of exalting the image of a man, and this is the most difficult aspect of this problem.

Supporting this idea, we find a like-minded person in Kazybek biy, who says: *“We are a people who do not hide honesty, we always defend a sincere desire. We find the right words and can offer a fair word at any moment”*. Honesty shows the humanness of a person, while justice denotes the spiritual rapprochement between humans. Honesty and justice are considered a cultural norm, which in this context is rooted in the sub-cultural principle: *“He who is honest is always in good health”* [9]. *“An honest man’s horse does not get thin and his coat does not grow shabby”, “If you behave honorably, you will be fed”, “The result of vice is resentment, while honesty produces freedom”*. We note that above-mentioned sayings lead to the conviction that justice is one of the most valuable moral qualities accompanying mankind from ancient times. P. Sorokin believes that *“value is a form of evaluation of things, formed by life itself”* [10]. The meaning of justice is defined by honesty, straightforwardness, modesty, and rightness. From the axiological point of view, justice means a positive moral quality that reflects the most valuable attributes considered to be the

basis of humanness, dignity, reverence, intelligence and education. That is, we can formulate this cognition that the absence of justice is the absence of humanness. That's why biys and chrysostoms, dreaming about a perfect society and improvement of social life, called *"the main condition for correcting the time lies in the fact that people must turn justice into a cultural norm of their actions and deeds"* (N.T. Chernyshevsky). In turn, Kant stated: *"If there is no justice, then there will be nothing left that would make people's life significant"*. This is the way to explain the modern axiological meaning of such trait. The concept of justice can be called a component of the cultural and axiological system of the Kazakh oratorical art, and it will not be an exaggeration.

The ways of bringing up people depend on the traditions, customs, history, religion and spiritual development of each nation. In everyday life of the Kazakh people the ways of human existence are determined by respect for elders, listening, following the path of parents, showing honor and shame, and also striving for art, education and labor [11]. There is an Eastern saying authored by chrysostoms: *"A just ruler is sometimes even better than a well-timed rain"*. This is a method of admonition in oratory that helps to avoid meanness, slander, lying, urges to be honest and straightforward, and also motivates to believe that justice will win, to learn from life, to go upward and to aspire to humaneness. *"There is no black for white, you can't get rid of black"*, *"A dog will get the bad even when he is on a camel"* — these are patterns of behavior in the people who have steady cultural principles. In such a case, honesty and justice are the purest qualities that characterize the human essence of the present generation. We believe that such traits and manners, based on the people's cultural pillars, are inherent in a person who sticks firmly to worthy principles and can be a pure soul from a spiritual point of view. *"If you want to please the people, show justice"* (Zhankutty bi) — this is the meaning of the above-described attitude.

According to steppe sages, the most important companions of a human-loving character are moderation and humbleness, which constitute the culture of repentance. Kazakh biys and chrysostoms glorified moderation, humbleness and repentance in a human character, which are born from calmness, steadiness and poise, considering them as examples and models of graceful humane behaviors. For example, Karamende biy believed that *"the way of the Kazakhs is moderation"*. *"Moderation will satiate, immoderateness will make you eat the last horse"*. Karamende praises a person who is content with what he has, a person who has a humane cultural essence. Kazybek bi says the same thing: *"When you are satisfied with little, won't you live among peace and goodness, having humility to support your back?"* Aiteke bi reiterates: *"Peace is not eternal, not permanent. Accept everything with humility"* and Boltirik writes: *"Baiteke batyr! Repent! Do not boast, honor many others"*. Zhusup Balasaguni noted that poise and moderation are characteristics of a good character. The above words give the following recommendation: transform your spiritual height into the qualities and habits of the world of inner culture. It is suggested that until one tastes the fruits of spirituality, one cannot understand the depth and the purpose and the meaning of life. Moderation, repentance, humility are an integral part of the human culture. These traits of character make a person bear the whole burden of responsibility, both for good and bad. Hakim Abai in his words of admonition says that every lazy man attracts cowardly and weak people so all sorts of foolish, weak, cowardly, arrogant and insolent will surround you [12]. Moderation is akin to the spiritual essence of a human being.

Conclusion

As a conclusion, from the standpoint of classifying the moral structure of a man into good and bad, characterizing them and summarizing the tradition of education, it can be seen that it was attempted to create an image of a perfect man in a spiritual sense. Thus, understanding the ancient and modern historical experience of eloquence in the context of pedagogical rhetoric as the basis of a developing educational environment indicates that the principles of pedagogical rhetoric are based on the ideas of classical rhetoric [13]. That is, the idea lies in the assumption that a person needs to ascend to the height of full understanding of his "I". Biys and chrysostoms, criticizing improper behavior in daily routine, considered human-loving qualities as the ideal of the mankind's essence. In the context of oratory traditions, the meaning of humane philosophy in the aspect of good morality of a human being resides in self-improvement, collection of principles of proper upbringing and reverence, and ability to use all this, along with the self-education in this direction. From the standpoint of value-based orientation, the art of oratory should be the essence of cultural anthropology. In fact, the deeper human thought penetrates into various spheres of reality, the more complex and inexhaustible the subject of its research turns out to be. Over the past centuries, scientific discoveries have more than once forced us to decisively reconsider the prevailing ideas about man and his place in the world [14]. It is clear that formation of personal integrity requires a complex space. In this case, we cannot

help but agree with the following opinion: “Oratory art not only gives knowledge to a person about a person and reveals the world of a cultural character to others, but also assists the person to cognize himself from his spiritual position, from his system of views”. Akseleu Seidimbekov says: “Each person has an example of invaluable historical experience on the path of mankind. Recognizing this historical and cultural experience, people strengthen their intellect” [15]. This plays a huge role in the traditional Kazakh society as well as in the process of producing laws and norms of humanity. It is appropriate to recollect the words of Shokan Ualikhanov, who once wrote: “A Kyrgyz (Kazakh) resident of the steppe horde is much higher in his moral qualities than a settled Tatar or Turkic peasant...”. Therefore, the method of ethnic industry, which stretched in its formation for several centuries, was not limited only to the economic side, but at the same time initiated the establishment of common customs and shared norms. In the framework of a traditional steppe society, descendants lived near each other and were engaged in the joint nomadic routine. They shared recreation and together solved urgent issues of social life and cultivation of humanity. While dealing with various matters, they had to overcome many difficulties in communication and mutual understanding connected with social and psychological differences between generations. However, many attitudes and ways were undertaken to address significant social and cultural interests. The proof of fairness of our assertions lies in the existence of a system of cultural attitudes of humanity in the art of oratory.

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14972784, The problem of transformation and institutionalization of public speaking in the modern world).

References

- 1 Раев Д.С. Қазақ шешендігі философиясы: оқу құралы / Д.С. Раев. — Алматы: Қарасай, 2011. — 264 б.
- 2 Рақимжанова С.К. Философиялық ойдың даму тарихындағы дәстүр мәселесі / С.К. Рақимжанова // ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. — 2018. — № 1(63). — Б. 57–67.
- 3 Есім Ғ. Жар жағасы / Ғ.Есім. — Алматы: «Санат» баспасы, 2007. — 240 б.
- 4 Баласағұн Ж. Құтты білік / Ж. Баласағұн. — Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2015. — 364 б.
- 5 Арын М. Бес анық / М. Арын. — Алматы: Арыс, 1996. — 120 б.
- 6 Төрөкүл Н. Даланың дара ділмарлары / Н. Төрөкүл. — Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2006. — 592 б.
- 7 Құдайбердіұлы Ш. Үш анық / Ш. Құдайбердіұлы. — Алматы: Қазақстан және Ғақлия ғылыми-әдеби орталығы, 1991. — 80 б.
- 8 Қазақстан: ұлттық энциклопедия / ред. Е. Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. — 720 б.
- 9 Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин. — М.: Политиздат, 1992. — 380 с.
- 10 Билер сөзі. Шешендік толғау, арнау, дау / құраст. Т. Кәкішев. — Алматы: Қазақ университеті, 1992. — 160 б.
- 11 Рысқалиев Т.Х. Даналық пен түсініктің үлгілері / Т.Х. Рысқалиев. — Алматы: Ақыл кітабы, 1999. — 240 б.
- 12 Құнанбаев А. Шығармаларының толық жинағы [2 т.]. Т. 2. / А. Құнанбаев. — Алматы: Жазушы, 1968. — 251 б.
- 13 Malikova A.M. Development of oratory by ancient theologians / A.M. Malikova, A.T. Makulbekov, R. Imanzhysyp. — European Journals of Science and Theology. — 2019. — Vol. 5, No 15. — P. 107–117.
- 14 Фуко М. Слова и вещи: археология гуманитарного знания / М. Фуко; пер. с фр. — СПб.: А-сэд, 1994. — 406 с.
- 15 Сейдімбеков А. Қазақ әлемі: этномәдени пайымдау / А. Сейдімбеков. — Алматы: Санат, 1997. — 446 б.

А.М. Маликова, Қ.М. Болысова, С.Қ. Рақымжанова

Шешендік өнердің құндылыққа негізделген концепциялары

Мақаланың өзектілігі қазіргі таңда біз «кеңестік және посткеңестік» ортадан бөлініп, кешегі қалыптасқан аксиологиялық танымның орнын «жаңа сипаттағы» құндылықтармен толтыру науқанында «батыстық және шығыстық» дүние кеңістігінен «өзімізді табу» жолында жүргенімізде. Ал рухани әлемімізде үлкен орны бар ғұлама ойшыл-философ А. Йассауидің ілімінде көрсетілгендей «алдымен өзіңді тану» маңызды болып отырғаны да шындық. Сол сияқты қазақтың би-шешендері — қоғамның рухани жәдігерлері, рухани кеңестіктің күйреуіне, құлдырап азғындауына жол бермейтін өкілдері ретінде танылғандар. Олай болса, қазақтың шешендік сөз өнері — ұлттық құндылықтар жүйесін қамтыған әмбебап рухани компоненттің бірегейі. Оның ұрпаққа қалдырылған мұра екенін

ғасырлар тарихы дәлелдеп келеді. Демек, рухани мәдениет өз бастауын халық даналығындағы үлгі-өнегеден, ұлағатты тағлымнан алады. Адамдар бір-бірімен тіршілік қатынасын, әлеуметтік-мәдени коммуникация қағидасын т.б. қатынастардың өнегелі үлгісін, ең алдымен, халық даналығы негізінде реттеп отырады. Сонымен, бұл рухани құндылықтар мәселесі бірінен екіншісі туындап отыратын, өзара байланысты екі тұрғыдан қарастыруға қадам жасалады. Біріншіден, шешендік өнерде адамға әртүрлі оң-теріс сапалық дағдылар мен қасиеттер тұрғысынан берілетін сипаттамаларға талдау жасалынады. Екіншіден, өз ұлтымыздың рухани-аксиологиялық санасына, оның ішкі қыр-сырына үнілу мақсаты көзделеді.

Кілт сөздер: шешендік өнер, құндылық, білім жүйесі, дәстүр, халық даналығы, дүниетаным, рухани болмыс, аксиологиялық сана, ұлт, қарым-қатынас.

А.М. Маликова, К.М. Болысова, С.К. Рахимжанова

Ценностные концепции ораторского искусства

Актуальность научной статьи заключается в том, что в современных реалиях мы, отделившись от «советской и постсоветской» среды, все еще находимся в поиске самих себя, пытаемся заполнить поле не так давно сформировавшегося культурного аксиологического познания ценностями нового содержания, стремясь найти свое место на перекрестке западного и восточного миров. Именно здесь и сейчас учение Ходжи Ахмета Яссауи, занимающего огромное место в нашем духовном мире, становится все более востребованным. Весьма значимыми представляются его слова «Вначале познай самого себя», которые могут восприниматься как полноценная концепция. Большая роль отводится и казахским биям и ораторам, выступавшим в качестве духовных наставников общества, препятствующим регрессу духовного состояния народа. Таким образом, казахское ораторское искусство — один из величайших духовных универсумов, сформировавших систему ценностей. Наследие, оставленное потомкам, бесценно, и свидетелем этому является многовековая история. Духовная культура берет свое начало в образцах народной мудрости и передовых учениях. Люди определяют свои взаимоотношения, принципы коммуникации и другие виды социального взаимодействия, прежде всего, на основе народной мудрости. Учитывая сказанное выше, в этой статье мы рассмотрим проблему общих человеческих ценностей, находящихся в тесной взаимосвязанности друг с другом, в двух ипостасях. Во-первых, проанализируем отрицательные и положительные характеристики, которые даются в ораторском искусстве человеку с точки зрения моральных установок и качеств. Во-вторых, мы ставим перед собой задачу углубленного взгляда в духовно-аксиологическое сознание, в его внутренние аспекты и тайны.

Ключевые слова: ораторское искусство, ценности, система знаний, традиция, народная мудрость, мировоззрение, духовная сущность, ценностное сознание, нация, коммуникация.

References

- 1 Raev, D.S. (2011). *Qazaq sheshendigi filosofiiasy* [Philosophy of Kazakh eloquence]. Almaty: Qarasai [in Kazakh].
- 2 Rakimzhanova, S.K. (2018). *Filosofiialyq oidyn damu tarikhyndagy dastur maselesi* [The problem of tradition in the history of the development of philosophical thought]. *Qazaq ulttyq universitetinin khabarshysy. Filosofii seriiasy. Madeniattan seriiasy. Saiaattany seriiasy — Bulletin of the Kazakh University. Journal of Philosophy, Culture and Political Science*, 1(63), 57–67 [in Kazakh].
- 3 Esim, G. (2007). *Zhar zhagasy* [Cliff edge]. Almaty: Sanat baspasy [in Kazakh].
- 4 Balasaguni, Zh. (2015). *Qutty bilik* [Blessed Knowledge]. Almaty: Khalyqaralyq Abai kluby [in Kazakh].
- 5 Aryn, M. (1996). *Bes anyq* [Five is clear]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 6 Torekul, N. (2006). *Dalanyń dara dilmarlary* [Individual dilmars of the field]. Almaty: ZhShS «Qazaqstan» baspa uii [in Kazakh].
- 7 Qudaiberdiuly, Sh. (1991). *Ush anyq* [Three is clear]. Almaty: Qazaqstan zhane Gaqliia gylymi-adebi ortalagy [in Kazakh].
- 8 Nysanbayev, E. (Eds.). (2001). *Qazaqstan: ulttyq entsiklopediia* [Kazakhstan: national encyclopedia]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 9 Sorokin, P.A. (1992). *Chelovek. Tsvivilizatsiia. Obshchestvo* [Human. Civilization. Society]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 10 Kakishev, T. (Comp.). (1992). *Biler cozi. Sheshendik tolgau, arnau, dau* [Biler word. Eloquence, dedication, controversy]: Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 11 Ryskaliev, T.Kh. (1999). *Danalyq pen tusiniktin ulgileri* [Patterns of wisdom and insight]. Almaty: Aqyl kitaby [in Kazakh].
- 12 Kunanbayev, A. (1968). *Shygarmalarynyn tolyq zhinagy* [Complete collection of works]. Vol. 2. (Vols. 1-2). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 13 Malikova, A.M., Makulbekov, A.T., & Imanzhysyp, R. (2019). Development of oratory by ancient theologians. *European Journals of Science and Theology*, 5, 15, 107–117.

14 Foucault, M. (1994). Slova i veshchi: arkhologiiia gumanitarnogo znaniia [Words and things: the archaeology of humanitarian knowledge]. Saint Petersburg: A-cad [in Russian].

15 Seidimbekov, A. (1997). Qazaq alemi: etnomadeni paiymdau [Kazakh world: ethnocultural perspective]. Almaty: Sanat [in Kazakh].

Information about the authors

Malikova Assel — PhD, Senior Lecturer of the Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-8052-9371>

Bolyssova Kuralay — Candidate of Philosophy, Senior Lecturer, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-7505-9187>

Rakimzhanova Sayana — PhD, Senior Lecturer of the Department of Philosophy, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-8873-5244>

Б.М. Мелисова^{1*}, А.Р. Альмухаметов¹, Д. Натан², К.А. Затов¹

¹ *Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан;*

² *Университет Сент-Джонс, Нью-Йорк, Америка*

(E-mail: b.melissova@gmail.com, alirauf59@mail.ru, nathanj@stjohns.edu, kairat_1966@list.ru)

Философские и религиозно-этические аспекты прав интеллектуальной собственности

В статье рассмотрены вопросы эволюции интеллектуальной собственности в современном обществе и проанализированы ее философские и религиозно-этические аспекты. Внимание уделено происхождению авторского права. Интеллектуальная собственность имеет значительное значение, поскольку защищает интеллектуальные достижения, влияющие на множество аспектов жизни, и может рассматриваться как проявление коллективного разума человечества. Эта сфера охватывает важнейшие области, способствующие развитию и благополучию общества. Поэтому для каждого, кто вовлечен в общественные отношения, важно активно взаимодействовать с интеллектуальной собственностью для обеспечения собственного прогресса и роста. На сегодняшний день предпринимались попытки объяснить, проанализировать и утвердить систему интеллектуальной собственности. Однако эти усилия оказались недостаточными. Несмотря на существование определений, общество все еще не до конца понимает, что такое интеллектуальная собственность и как эффективно работать в этой сфере. В таких условиях сложность и уникальность этой формы собственности часто не учитываются. Основная цель данного исследования — проанализировать взгляды ученых и мыслителей на интеллектуальную собственность и понять масштабы и необходимость научных усилий для ее развития.

Ключевые слова: собственность, религия, ислам, этика, философия, интеллектуальная собственность, авторское право.

Введение

В современную эпоху интеграции духовная собственность, известная с древности, стала важным явлением для информационного общества. В связи с этим в исследовании интеллектуальной собственности появилось новое направление — личные права интеллектуальной собственности. Д.Ф. Бабенко отмечает, что «философское понимание собственности заключается в нахождении личностного смысла в объектах, с которыми взаимодействует человек, то есть в идеальном продолжении индивидуальности и личности в окружающих «объектах» (социальных отношениях)». Новый подход к философскому мышлению в стране, связанный с моральными правами, привел к тому, что моральные права стали рассматриваться как способ понимания концепции собственности, включая все ее формы. Вопрос о праве собственности на произведения и информацию остается актуальным для исследователей. Однако в эпоху социокультурной глобализации, когда ментальная собственность является ключевым аспектом перехода к обществу знаний, возникает вопрос о соотношении собственности на духовные ценности и собственности на знания, интеллект и информацию. Только, решив эти вопросы, можно будет установить механизмы формирования смыслов, применимые к изучению права собственности на духовные ценности [1].

Как отмечает М. Кабай: «Авторское право является одним из самых древних институтов в области интеллектуальной собственности». Понятие авторского права возникло в то время, когда умственное творчество стало оформляться как отдельное направление. В античные времена, например, осуждалось заимствование чужих произведений, даже с незначительными изменениями. В Древней Греции существовал закон, согласно которому оригинальные тексты признанных пьес должны были храниться в архивах для контроля их сохранности при постановке спектаклей [2]. При наличии различных противоречивых интересов, касающихся интеллектуального труда, появляется проблема определения прав на интеллектуальную деятельность. Таким образом, авторское право сформировалось на фоне прогресса умственной деятельности и необходимости правового регулирования [2]. До недавнего времени понятие «интеллектуальная собственность» не имело четкого определения. Тем не

* Автор-корреспондент. E-mail: b.melissova@gmail.com

менее, уже более 500 лет назад в Европе эта форма собственности находилась под защитой и контролем закона.

Ситуация быстро меняется, и традиционные «вечные ценности», такие как золото и материальные блага, отходят на второй план. С распространением интеллектуальной собственности мир вступает в эпоху информационной революции, где интеллектуальный труд становится ведущей производительной силой, играющей важную роль в экономическом и социальном развитии. Научно-технический прогресс и нужды общества порождают новые объекты защиты, такие как программное обеспечение и топология интегральных схем. Традиционные объекты авторского права также эволюционируют, полностью интегрируясь в информационную среду и утрачивая свои привычные формы. Мыслительная деятельность постоянно развивается, демонстрируя как количественные, так и качественные изменения [3].

Методы исследования и источники

Современная наука активно ищет новые методы и инструменты для работы с огромным разнообразием источников. На данном этапе наблюдается изменение парадигм в социальных науках, с акцентом на междисциплинарный подход. Исследования в области историко-религиоведческих аспектов интеллектуальной собственности в исламе и светском обществе требуют анализа и понимания множества различных явлений. Это обстоятельство обуславливает необходимость применения широкого спектра методов из таких областей, как история, религия, право, экономика и философия. В статье применяется синтез различных исследовательских подходов. Основной подход позволил исследовать механизмы реализации и развития прав интеллектуальной собственности на основе опыта зарубежных стран. Проведен анализ философских и религиозно-этических аспектов. Рассмотрены материалы исследователей, касающиеся интеллектуальной собственности в исламе и законодательстве Республики Казахстан, а последовательный подход помог определить степень защиты прав интеллектуальной собственности. Проанализированы работы, данные и законодательные акты, связанные с вопросами интеллектуальной собственности.

Обсуждение

Прежде чем исследовать концепцию интеллектуальной собственности, необходимо рассмотреть вопрос о соотношении духовного и материального, а также общее понимание собственности в трудах известных ученых-классиков. Если говорить о классических трудах в области религиоведения, то М. Вебер в своей широко известной работе 1905 года «Протестантская этика и дух капитализма» раскрыл практическое влияние религии (протестантизма) на взаимосвязи капитализма. Согласно изученной литературе, на Западе значение религии, особенно морали и этики, стало производным и зависимым от экономической производительности. Иными словами, если ценности и принимались в то время, то это были ценности, имеющие материальную основу. По мнению исследователя Д.Ф. Бабенко, в работах Маркса и Энгельса функционирование человеческого развития подробно анализируется на основе взаимосвязи между собственностью и показателями религиозного и материального развития, что характерно для работ Маркса и Энгельса [1]. Нематериальная сторона жизни не получила существенного освещения в трудах самого Маркса. Для таких мыслителей, как Владимир Сергеевич Соловьев, «философское значение собственности заключается в идеальном продолжении личности в вещах». По его мнению, если человек лишен всех духовных богатств, он превращается в «пустую оболочку». Поэтому, чтобы жить подлинной и полноценной жизнью, недостаточно иметь «я», нужно еще и иметь «что-то свое». По его мнению, зло общества заключается не в личной собственности или наследственном богатстве, не в распределении труда и не в различии материальных благ, а в «полиархии», в ложном понимании истинного порядка общества, в установлении материи на высшем уровне и в экономической «полиархии». Она заключается в сокращении других видов деятельности как средства получения прибыли [1].

Николай Александрович Бердяев высказывался о собственности как о сущности, имеющей духовный характер, а не просто материальный. В своей книге «Человек и машина» он исследует, как экономика влияет на человеческое существование и подчеркивает, что экономика, хотя и необходима для функционирования общества, не является основной целью жизни. Бердяев акцентирует внимание на том, что истинный смысл жизни не связан исключительно с материальными аспектами и что духовное состояние оказывает влияние на экономические отношения в обществе.

Другие исследователи, такие как Густав Шпет, изучают специфику собственности через призму задач и личных качеств, необходимых для регулирования этих отношений. Сергей Булгаков, в свою очередь, преобразует проблему собственности из социальной и экономической плоскости в этическую и духовную. Евгений де Роберти, анализируя социальные и психологические факторы, подчеркивает, что психологические явления следует объяснять с точки зрения социальных и биологических условий. Влияние религиозного модернизма на философские течения, такие как экзистенциализм, социальное христианство Шестова и Бердяева, а также философия единения Флоренского и Франка, также имеет значительное значение.

Работы Булгакова, де Роберти, Макса Вебера и Георга Зиммеля стали основой для целостного подхода к изучению собственности. В современных исследованиях, таких как работы Эриха Соловьева, Владимира Фофанова, Юрия Давыдова и Михаила Антонова, были развиты модели экономического индивида и исследованы вопросы религиозной и социальной собственности. Эти исследования способствовали созданию комплексной модели, охватывающей различные аспекты собственности [1].

Исследования в области интеллектуальной собственности редко фокусируются на философских, исторических и религиозных аспектах, а также на сравнении религиозных и светских этических норм. Большинство ученых концентрируются на интерпретации различных форм собственности, оставляя сравнительный анализ в стороне.

Е.Г. Кожегина отмечает, что соблюдение этических норм в контексте интеллектуальной собственности может снизить риск возникновения трудовой исключительности в таких областях, как инновации и изобретения. При изучении международных этических практик, связанных с интеллектуальной собственностью, следует обратить внимание на так называемые моральные права. Эти права отражают общественный интерес в защите интеллектуальных произведений и основаны на предположении, что интеллектуальная продукция служит не только личным интересам, но и более широким общественным целям [4].

При рассмотрении интеллектуального труда как собственности с религиозной точки зрения можно заметить, что в традиционных религиях существуют схожие подходы к регулированию таких вопросов. В большинстве религиозных учений воровство рассматривается как нарушение моральных норм и этических принципов. Эти нормы не устаревают и охватывают все аспекты человеческой жизни, включая вопросы интеллектуальной собственности.

Исламский подход к интеллектуальной собственности служит примером такой религиозной оценки. Поскольку невозможно охватить все религии в одной статье, сосредоточимся на исламе, учитывая, что значительная часть населения Казахстана, даже если и не практикует активно, относится к суннитскому ханафитскому мазхабу.

Мнение исламских учёных о интеллектуальной собственности разнится. Одна группа считает, что шариат ограничивает право собственности только материальными объектами, на которые владельцы имеют права. Другие ученые признают интеллектуальную собственность и утверждают, что если человек затратил личное время или ресурсы на создание книги или научного открытия, то он имеет исключительное право распоряжаться результатами своей деятельности и получать от них выгоду. Они приводят пример, что в исламской традиции, если верующий занял место в мечети раньше других, он имеет право не освобождать это место. Также стоит отметить, что на Исламском конгрессе по фикху в 1984 году в Кувейте была вынесена фетва о признании интеллектуальной собственности, опираясь на приведённый хадис [5].

В исламской истории защита интеллектуальной собственности и инноваций рассматривалась как ключевой аспект исламского права. Исламские учёные и юристы признали важность охраны прав изобретателей и творцов. Ранние исламские общества высоко ценили знания и новаторские идеи, что способствовало созданию механизмов для защиты интеллектуальной собственности. Принципы справедливости, честности и уважения к индивидуальной изобретательности лежат в основе концепции интеллектуальной собственности в исламском праве, придавая этой сфере значимость и защиту.

Чтобы понять позицию ислама относительно защиты интеллектуальной собственности, важно рассмотреть его подход к определению собственности в целом. Как мусульмане, так и западные учёные разработали различные определения понятия «собственность», чтобы предоставить ясное представление о том, что подразумевается под этим термином. В арабском языке слово «собственность» переводится как «аль мал», а его множественное число — «аль амваль». Этот термин происходит от арабского глагола «мала», который означает «наклоняться» или «склоняться». Таким образом, «аль

мал» буквально означает то, что находится под контролем и владением кого-либо, будь то физическое имущество или иной объект [6].

С исламской точки зрения авторское произведение представляет собой ценность, аналогичную «малу», что означает, что оно может быть предметом сделки или контракта. Таким образом, интеллектуальная собственность считается имеющей значимую ценность и может использоваться в рамках договорных отношений. Кража интеллектуальной собственности рассматривается как нарушение, за которое может последовать наказание, включая лишение свободы [6].

Влияние исламских принципов на современные законы об интеллектуальной собственности заметно в разных правовых системах по всему миру. Примером может служить Дом мудрости (Байт аль-Хикма), основанный халифом аль-Мамоном в 820-е годы в Багдаде. Эта исламская библиотека содержала ценные материалы, особенно по философии, которые использовались в теологических спорах. Труды переводились и тиражировались, и важно отметить, что информация об авторах оставалась достоверной и не искажалась. Это свидетельствует о существовании системы авторских прав в исламском мире даже в те времена и о том, что люди были осведомлены о правилах этой области.

В Аяте 188 Суры Бакара Священного Корана говорится: «Не присваивайте незаконно имущества друг друга и не подкупайте судей, чтобы намеренно присвоить часть собственности других людей грешным путем». Этот Аят подчеркивает, что присвоение чужого имущества любым недозволенным шариатом способом считается нарушением.

П.Н. Юшманов отмечает, что термин «интеллектуальная собственность» охватывает два вида частной собственности: 1. Осязаемая собственность, такая как торговая марка или книга; 2. Неосязаемая собственность, которая включает в себя объекты авторского права, такие как научные теории или изобретения в виде идей, хранящиеся в разуме учёного [7]. Юшманов утверждает, что если собственность относится к первому виду, то есть к материальной собственности, как дозволенной модели, то человеку предоставляется право владеть ею и распоряжаться ею, включая использование или продажу. Государство в таком случае обязано защищать эти права и обеспечивать возможность распоряжаться собственностью, а также запрещать посягательства на нее со стороны других. П.Н. Юшманов отмечает: «Торговая марка является материальной ценностью в исламе, поскольку она относится к дозволенной шариатом торговле» [7].

Доказательством данного подхода является хадис, в котором пророк Мухаммад сказал: «Кто первый сделал что-то, это принадлежит ему» (хадис от Ибн Дауда, считается «слабым», то есть не основным). Этот хадис подтверждает, что если человек создал, перевел или написал что-то, он имеет право считать это своим произведением. Это также относится к работам, где авторы используют анализ и обобщение, собирая информацию и формулируя собственные выводы.

Если же умственный капитал относится ко второму виду собственности, как, например, научная теория или идея, которую владелец еще не изложил письменно или не записал, она остается частной собственностью владельца. Владелец имеет право продать идею или обучить других, если она имеет ценность в исламе. При этом человек, получивший эту идею по шариатским причинам, может использовать ее без ограничений, установленных первым владельцем, согласно законам шариата.

Такое же правило применяется к каждому, кто приобрел книгу, диск или кассету с интеллектуальным содержанием, будь то научное или литературное. Как и в случае с чтением и использованием информации, человек имеет право копировать, продавать или дарить этот материал. Однако приписывать научное произведение другому автору не разрешается, поскольку это считается ложью и подделкой, что в шариате является запретным [7].

Концепция авторского права, ориентированная на защиту прав создателей и авторов, имеет глубокие корни в признании интеллектуальной собственности в истории ислама. Акцент на охране прав собственности, включая интеллектуальную собственность, отражает более широкие принципы справедливости, закрепленные в исламском учении. Историческая динамика прав интеллектуальной собственности в исламе продолжает влиять на современные дискуссии о важности признания и защиты интеллектуальных творений и инноваций.

Сегодня достижения в области интеллектуальной деятельности — мысли и идеи — становятся важнейшим условием прогресса страны, превосходя по значимости традиционные природные ресурсы. В отличие от предыдущих эпох, когда материальные ресурсы были главными факторами, современное общество ставит интеллектуальный компонент на первое место, поскольку он оказывает значительное влияние на развитие. Как отмечает Г. Сакенкызы, «на ранних этапах развития общества

результаты интеллектуальной деятельности не рассматривались как самостоятельные объекты правоотношений» [8].

Интеллектуальная собственность является неотъемлемой частью современного мира, и её истоки можно проследить до древних времён. Например, в Античной Греции существовали привилегии, выдаваемые за изобретения. Согласно исследователю В.В. Дубоделу, в Древнем Риме уже в V веке до н.э. можно найти упоминания об интеллектуальной собственности. В исторических материалах описаны случаи кражи интеллектуальных произведений во время литературных соревнований в Александрии [9].

Исследователь Г. Рейнольдс определяет интеллектуальную собственность как «термин, используемый для описания произведений ума, таких как произведения искусства, книги, фильмы, формулы, изобретения, музыка и другие процессы, созданные или принадлежащие одному человеку или группе людей». Сегодня интеллектуальный капитал защищён различными формами правовой охраны, такими как авторское право, патенты и законы о коммерческой тайне.

Рейнольдс также отмечает: «Закон об авторском праве защищает произведения искусства, книги, фильмы и музыку; патентный закон охраняет изобретения; а закон о коммерческой тайне защищает информацию. Законодательство об авторском праве, патентах и коммерческой тайне вместе формирует комплексный свод законов, регулирующих вопросы владения интеллектуальной собственностью» [10].

Иными словами, принципы и общий характер концепции интеллектуальной собственности сохранились с древних времен. Одним из самых ранних документов, признающих результаты творческого труда, была Декларация Венецианской Республики 1474 года. Согласно этому документу, изобретатель определенного вида транспорта имел исключительное право запрещать другим производить такую систему в течение десяти лет [11].

По мнению исследователя А.Ю. Оборского, в XVII и XVIII веках в Европе было принято множество законов, предоставляющих авторам приоритетные права на распоряжение своими изобретениями.

Исследователь Е.В. Бадулина отмечает, что первым значимым источником в области интеллектуальной собственности стал британский Статут Королевы Анны 1710 года, в котором были установлены процедуры защиты авторов опубликованных произведений на срок до 14 лет. По ее данным, в 1793 году во Франции был принят первый закон об охране авторских прав, предоставляющий авторам исключительное право на публикацию своих произведений при жизни и в течение 10 лет после смерти; в 1810 году был принят статут об издании и авторской собственности, а в 1864 году вступило в силу новое положение о статуте литературной собственности. Аналогичные нормы были введены в Пруссии в 1794 году. Исторические источники показывают, что срок действия исключительных прав постепенно увеличивался.

Бадулина также приводит данные о том, что в Италии первые нормы об авторском праве были установлены в 1826 году, в Сардинии и Австрии — в 1846 году, в Бельгии — в 1814 году, в Голландии — в 1796 году, в Мексике — в 1871 году, в Венесуэле — в 1880 году, в США — в 1790 году, в Испании — в 1834 году (с 1879 года в Испании предоставлено исключительное право наследникам на срок 80 лет). Интересно, что в Дании исключительные права авторов были признаны с 1741 по 1857 год. Бадулина также указывает, что в таких странах, как Греция и Румыния, первая защита авторов осуществлялась не в рамках гражданского, а в рамках уголовного права [12].

Сам термин «интеллектуальная собственность» впервые был использован в 1769 году в издании *The Monthly Review*. Согласно В.В. Дубоделу, термин «интеллектуальные права» был представлен только в конце XIX века Е. Пикаром. Хотя термин появился в XIX веке, он стал активно использоваться лишь в XX веке [13].

Значительный прогресс в области интеллектуальной собственности наблюдается с конца XIX века. Важными этапами стали принятие Парижской конвенции по охране промышленной собственности в 1883 году и Бернской конвенции по охране литературных и художественных произведений в 1886 году.

По мнению В.В. Дубодела, значительное влияние оказало и Мадридское соглашение 1891 года, которое положило начало системе международной регистрации прав интеллектуальной собственности. В 1893 году Парижская и Бернская конвенции были объединены в Объединенный международный секретариат по охране интеллектуальной собственности, который стал предшественником Всемирной организации интеллектуальной собственности (ВОИС), созданной в 1970 году. ВОИС сего-

дня играет ключевую роль в организации работы экспертов в различных областях интеллектуальной собственности.

В контексте информационного общества значение интеллектуальной собственности стремительно растет и продолжает оставаться актуальной темой. Поэтому в данной статье рассматриваются различные философские, исторические и религиозные аспекты происхождения интеллектуальной собственности [9].

А.Ю. Оборский отмечает: «Современное понятие “интеллектуальная собственность” как объект правовой охраны сформировался в мировой практике после Стокгольмской конференции 1967 года, где была подписана Конвенция, учредившая Всемирную организацию интеллектуальной собственности. Эта организация действует в системе Организации Объединенных Наций и выполняет функции регистрации и содействия в охране и управлении интеллектуальной собственностью на международном уровне». Важно подчеркнуть, что ВОИС играет ключевую роль в определении задач и стандартов в области интеллектуальной собственности.

Как указано в п. 8 ст. 2 Стокгольмской конвенции, интеллектуальное имущество охватывает, прежде всего, литературные, художественные и научные произведения, исполнительскую деятельность артистов, звукозаписи, радио- и телевизионные передачи, изобретения, научные открытия, промышленные образцы, товарные знаки и другие объекты. Эти категории подлежат охране и регулированию в рамках международного правового поля, что позволяет обеспечить защиту и справедливое управление результатами интеллектуальной деятельности [11; 20–26]. В данной статье можно заметить, что понятие интеллектуального труда, как мы упоминали ранее, расширяется от более узких представлений, существовавших в древних цивилизациях. Становится очевидным, что мир движется в интеллектуальное пространство, где защита и управление результатами творческой деятельности приобретают все большее значение.

Определение «интеллектуальная собственность» обрело четкие очертания и было реализовано на практике в различных странах. В Республике Казахстан термин «интеллектуальная собственность» начал активно использоваться в научном контексте в начале 1990-х годов. В независимом Казахстане защита интеллектуальной собственности стала новой и важной сферой государственного управления [8]. В ст. 125 гл. 3 Гражданского кодекса Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года с изменениями от 22 июля 2024 года дано следующее определение интеллектуальной собственности: «В случаях и в порядке, установленных настоящим Кодексом и иными законодательными актами, признается исключительное право гражданина или юридического лица на результаты интеллектуальной творческой деятельности и приравненные к ним средства индивидуализации юридического лица, продукции физического или юридического лица, выполняемых ими работ или услуг (фирменное наименование, товарный знак, знак обслуживания и т.п.)».

В следующем пункте этой статьи уточняется: «Использование результатов интеллектуальной творческой деятельности и средств индивидуализации, которые могут быть объектом исключительных прав (интеллектуальной собственности), может осуществляться третьими лицами только с согласия правообладателя».

Эти положения отражают современное состояние правовой системы Казахстана в сфере интеллектуальной собственности. Казахская система создала условия для надлежащей охраны прав на интеллектуальные результаты, что свидетельствует о высоком уровне правового регулирования в данной области. Однако исследования и развитие продолжаются: новые объекты интеллектуальной собственности возникают, а способы их использования и защиты модернизируются.

Совершенствование механизмов защиты интеллектуальной собственности — это непрерывный процесс, который существенно влияет на статус страны на международной арене. Эффективная защита интеллектуальных прав способствует развитию научного опыта, культуры, литературы и искусства, а также применению научно-технических достижений и международному обмену.

Результаты

Одним из ключевых условий прогресса наций является не изобилие природных ресурсов, а результаты человеческой мудрости, идеи и основанные на них изобретения. В отличие от предыдущих эпох, когда материальные ресурсы были решающим показателем, сегодня всё большее значение приобретают мыслительные и аналитические факторы, оказывающие глобальное влияние на развитие общества. На ранних этапах общественного прогресса результаты интеллектуального труда не рассматривались в качестве самостоятельного объекта правоотношений [2].

Слово «интеллект» обозначает умственную деятельность и мышление, которыми человек занимается. Как отмечает М. Кабай: «Исходя из этимологии данных слов, мыслительная деятельность представляет собой особую форму активности человека, основанную на его умственной деятельности. В отечественной литературе она обозначается как „духовный труд“ или „духовное производство“, в отличие от „материального производства“, направленного на создание материальных ценностей» [2].

Эта трансформация в понимании интеллектуальной собственности подчеркивает её растущее значение в современном мире. Идеи и инновации становятся основой для достижения прогресса и благосостояния, что делает защиту интеллектуальных прав важной для развития общества и экономики.

Регулирование инновационного прогресса является неотъемлемой частью государственной политики современных стран. Этот важный инструмент направлен на обеспечение стабильного и сбалансированного материального роста, а также на повышение качества жизни через создание возможностей для повышения конкурентоспособности экономики. Одним из ключевых аспектов этого процесса является становление и развитие рынка интеллектуальной собственности, а также коммерциализация научных работ и идей.

В современных условиях интеллектуальная собственность становится всё более важным фактором развития страны во всех сферах. Эффективное управление и защита интеллектуальных прав способствуют созданию инновационной среды, которая, в свою очередь, способствует научно-техническому прогрессу, развитию культуры и искусства, а также улучшению качества жизни. Это касается не только Республики Казахстан, но и всех стран мира, стремящихся к интеграции в глобальную экономику и укреплению своих позиций на международной арене [14].

Выше был произведен анализ по понятию интеллектуального труда. Также необходимо отметить про пробелы, которые существуют в обществе. А.Ю. Оборский отмечает: «Оценивая современное состояние рынка интеллектуальной собственности, приходится констатировать, что он только начал формироваться. Проблема подготовки кадров в сфере управления интеллектуальной собственностью также остается нерешенной. Особенно актуальным становится открытие новых образовательных программ подобного профиля в различных вузах» [11; 20–26]. Исследование, проведенное М. Кабай, подчеркивает важные аспекты, касающиеся нарушения авторских прав и проблем в их защите. На основе его работы можно выделить несколько ключевых моментов:

1. Нарушения авторских прав: Наиболее распространённые нарушения авторских прав включают использование объектов без соответствующего разрешения от правообладателя. Это может проявляться в форме незаконного копирования, распространения, воспроизведения или публичного демонстрирования произведений. Отсутствие данных об авторах труда также является серьёзным нарушением, так как это может привести к лишению авторов признания их заслуг и прав на произведение.

2. Недостаточная реализация законодательства: Несмотря на то, что действующее законодательство содержит достаточную регламентацию для защиты авторских и смежных прав, на практике не все возможности, заложенные в нормах права, реализуются должным образом. Это может быть связано с несколькими факторами, такими как:

- неэффективное правоприменение: в некоторых случаях механизмы защиты прав могут быть неэффективными из-за недостаточной активности правообладателей в защите своих прав или из-за слабой работы правоохранительных органов;
- отсутствие осведомленности: недостаток информации и осведомленности среди широкой общественности и бизнес-сообщества о существующих правах и обязанностях может приводить к нарушению авторских прав;
- проблемы с доказательством: проблемы с предоставлением доказательств нарушения авторских прав и сложность в установлении правомерности использования объектов могут препятствовать эффективному применению законодательства.

3. Необходимость улучшения практической реализации: для улучшения защиты авторских прав требуется не только наличие законодательных норм, но и эффективное их применение на практике. Это включает в себя:

- увеличение правоприменительных мер: усиление контроля и мониторинга за соблюдением авторских прав, а также более строгие санкции за их нарушение;

- образование и осведомленность: проведение образовательных кампаний и тренингов для правообладателей, бизнеса и общественности по вопросам авторских прав и их защиты [2].

Источниками правового регулирования отношений, объектом которых выступают результаты интеллектуальной деятельности и средства индивидуализации, как и, в целом, источниками гражданского права являются нормативные правовые акты, в том числе международные договоры, в которых участвует страна, общепризнанные принципы и нормы международного права, а также обычаи.

Адам Мур в «Стэнфордском справочнике по философии» отмечает, что защита интеллектуальной собственности имеет долгую историю, восходящую к Древней Греции и даже более древним временам. Самая ранняя запись о защите интеллектуальной собственности датируется 500 годом до н.э., в то время как самая ранняя запись об авторском праве датируется I веком н.э. Первая запись об авторском праве датируется I веком н.э. Несмотря на то, что в римском праве не существовало системы интеллектуальной собственности, римляне рассматривали способы защиты трудов интеллектуального труда [15].

Как пишет И.В. Понкин, защита прав интеллектуальной собственности в большей степени развилась в европейских странах в результате стремления регулировать и контролировать трудовую деятельность ремесленников (то есть печатников) с точки зрения государства [15]. Говоря об опыте других стран, следует отметить, что законодательный путь, привнесенный во Францию из европейских стран, близок к нашему. Так И.В. Понкин пишет: «В 1566 г. был издан Ордонанс Мулена, который явился первой законодательной попыткой в сфере авторского права во Франции. Ордонанс касался наложения на книготорговцев и издателей обязанности по получению соответствующих патентов, однако не содержал указаний на авторов произведений. Во Франции права авторов на их произведения были признаны и закреплены относительно полно и подробно только в 1793 г. с принятием Закона «Об авторских правах на литературные и художественные произведения». Однако стоит отметить, что даже эти нормативно-правовые системы авторских прав были гораздо более примитивными по сравнению с законодательствами об интеллектуальной собственности различных государств в настоящее время» [15].

Выводы

Казахстан активно работает над развитием и защитой интеллектуальной собственности, что отражается в национальных стратегиях и программах. Эффективная правовая база и поддержка инновационных инициатив помогают стране использовать интеллектуальные ресурсы для достижения экономического роста и развития [11; 356–375]. Следует также отметить, что в Казахстане проводится политика стимулирования в области коммерциализации результатов интеллектуальной деятельности. Эта политика опирается на несколько ключевых принципов:

1. Прозрачность взаимодействия: обеспечение открытого и понятного взаимодействия между всеми участниками процесса.
2. Защита прав и интересов: гарантия прав и интересов тех, кто занимается научными и техническими исследованиями, с целью получения результатов и прибыли.
3. Экономическое стимулирование: мотивация коммерциализации научно-технических разработок и их внедрение в ключевые сектора экономики.
4. Интеграция образовательных и научных институтов: создание связей между образовательными учреждениями, научными организациями, производством и инновационным развитием [12; 80–93].

Анализ трудов упомянутых исследователей демонстрирует, что религиозные, философские и этические аспекты тесно связаны с понятием интеллектуального труда. Принципы и нормы, основанные на моральных и социальных основах, остаются неизменными с древних времен. Важно отметить, что сам феномен интеллектуальной собственности стремится представить знания как нечто постоянное и фиксированное, почти как «вещь», которую можно использовать. В то же время современная конкурентная среда предлагает множество вариантов, динамических функций и различных типов знаний, которые могут быть или не быть объектами собственности.

На сегодняшний день интеллектуальная собственность играет ключевую роль в развитии и прогрессе. Права на интеллектуальную собственность предоставляют исключительные права на конкретные формы выражения или реализации идеи, а не на саму идею или концепцию. Это подчеркивает важность эффективного управления интеллектуальной собственностью для обществ, стремящихся к процветанию в будущем.

Современные общества должны объединяться и создавать ассоциации, которые будут формировать взаимосвязи и сотрудничество. Осведомленное и информированное общество, способное учитывать международный опыт, религиозные и философские взгляды, историю и экономические реалии, будет в состоянии более эффективно управлять интеллектуальной собственностью и использовать её в интересах развития.

Список литературы

- 1 Бабенко Д.Ф. Проблемы собственности на духовные ценности: история и современность / Д.Ф. Бабенко // Гуманитарные и социальные науки. — 2014. — № 2. — С. 1–4.
- 2 Кабай М. История становления института интеллектуальной собственности / М. Кабай // Интеллектуальный потенциал XXI века: ступени познания — 2013. — № 19. — С. 1–5.
- 3 Гринь Е.С. Право интеллектуальной собственности: учеб. — Т. 1. Общие положения / Е.С. Гринь, В.О. Калятин, С.В. Михайлов; под общ. ред. Л.А. Новоселовой. — М.: ООО «Издательство “СТАТУТ”», 2017. — 512 с.
- 4 Кожевина О.В. Этико-правовые детерминанты охраны интеллектуальной собственности на корпоративном уровне в цифровой экономике / О.В. Кожевина // Журн. СФУ. Гуманитарные науки. — 2022. — 15(7). — С. 978–986.
- 5 Сюкияйнен Л.Р. Фикх — источник современного права в арабских странах / Л.Р. Сюкияйнен // Право. Журн. Высшей школы экономики. — 2019. — № 4. — С. 24.
- 6 Naser M.A. Intellectual property: an Islamic perspective / M.A. Naser, W.H. Muhaisen. — Copyright Soc'y USA, 2008.
- 7 Юшманов П.Н. Мусульманское (исламское) право и интеллектуальная собственность: взгляды современных мусульманских правоведов / П.Н. Юшманов // Роль интеллектуального капитала в экономической, социальной и правовой культуре общества XXI века: сб. науч. тр. участников Междунар. науч.-практ. конф. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та технологий управления и экономики, 2016. — С. 835–841.
- 8 Сакенкызы Г. Проблемы и перспективы развития интеллектуальной собственности в Республике Казахстан / Г. Сакенкызы // Большая Евразия: развитие, безопасность, сотрудничество. — 2020. — № 3–1. — С. 1–4.
- 9 Дубодел В.В. Интеллектуальная собственность: исторический аспект: сб. науч. ст. студ., магистр., аспирант. / В.В. Дубодел. — Вып. 25. — Минск: Изд-во «Четыре четверти», 2021. — С. 34–36.
- 10 Reynolds G. Ethics in information technology / G. Reynolds. Thomson Course Technology, 2003.
- 11 Оборский А.Ю. Охрана интеллектуальной собственности: история и современное состояние / А.Ю. Оборский // Экономика. Бизнес. Банки. — 2017. — № 6. — С. 20–26.
- 12 Бадулина Е.В. Право интеллектуальной собственности / Е.В. Бадулина, Д.А. Гаврилов, Е.С. Гринь, О.В. Добрынин, П.В. Крашенинников, А.Е. Молотников. — М.: Моск. гос. техн. ун-т им. Баумана, 2017. — С. 40.
- 13 Гринь Е.С. Право интеллектуальной собственности: учеб. — Т. 2 / Е.С. Гринь, В.О. Калятин, С.В. Михайлов; под общ. ред. Л.А. Новоселовой. — М.: ООО «Издательство “СТАТУТ”», 2017. — 367 с.
- 14 Nurgalieva A. Analysis of the intellectual property market in the Republic of Kazakhstan / A. Nurgalieva, B. Kuantkan, K. Yelubayeva // Scientific journal “Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan”. — 2022. — 2. — P. 356–375.
- 15 Понкин И.В. История развития права интеллектуальной собственности. Первые нормативные правовые акты, касающиеся вопросов авторского права / И.В. Понкин // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Сер. Юридические науки. — 2013. — № 3. — С. 124–129.

Б.М. Мелисова, А.Р. Альмухаметов, Д. Натан, К.А. Затов

Зияткерлік меншіктің философиялық және діни-этикалық мәселелері

Мақалада зияткерлік меншіктің тарихи даму жолы мен қазіргі кезеңдегі мәселелері, сондай-ақ зияткерлік меншікті қорғаудың эволюциясы және оның философиялық және діни-этикалық аспектілері талқыланды. Авторлар әртүрлі елдердегі авторлық құқықтың қалыптасуы мен дамуының тарихына назар аударып, ой еңбектерінің алғашқы белгілі дереккөздерін және авторлық құқықты реттеуге қатысты құралдарды сипаттайды. Зияткерлік меншіктің маңыздылығы оның ақыл-ой туындыларын қорғау арқылы өмірдің барлық дерлік аспектілеріне әсер ететін өзекті сала болуында. Бұл құбылысты адамзаттың ұжымдық ақыл-ойының нәтижесі ретінде де қарастыруға болады. Зияткерлік меншік қоғамның дамуы мен әл-ауқаты үшін аса маңызды. Сондықтан әрбір қоғамдық қатынастың субъектісі өзінің даму деңгейін қамтамасыз ету үшін зияткерлік меншік саласында белсенділік танытуы қажет. Қазіргі кезеңге дейін зияткерлік меншік жүйесін түсіну, талдау және растауға түрлі әрекеттер жасалды. Алайда, бұл әрекеттердің жеткіліксіз екендігі байқалады. Берілген анықтамаға қарамастан, қоғам зияткерлік меншіктің мәнін және онымен қалай жұмыс істеу керектігін толық түсінбейді. Осындай жағдай зияткерлік меншік түрінің күрделілігі мен бірегейлігін ескермей

калу нәтижесінде орын алады. Осы зерттеудің негізгі мақсаты — зияткерлік меншіктің қазіргі жағдайына қатысты зерттеушілер мен ойшылдардың талдауларын ұсыну, зияткерлік меншік ауқымын көрсету және оның дамуы үшін қажетті ғылыми күш-жігердің қажеттілігін анықтау.

Кілт сөздер: меншік, дін, ислам, этика, философия, зияткерлік меншік, авторлық құқық.

B.M. Melissova, A.R. Almukhametov, D. Nathan, K.A. Zatov

Philosophical and religious-ethical aspects of intellectual property

In the article the progression of intellectual property in contemporary society, delving into its philosophical and religious-ethical dimensions were explored. It traces the origins of copyright and highlights the crucial role intellectual property plays in safeguarding intellectual achievements that influence numerous aspects of life, effectively representing the collective wisdom of humanity. The intellectual realm is integral to societal development and well-being, making it imperative for all participants in social interactions to engage with intellectual property to foster their progress and growth. Despite efforts to elucidate, analyze, and establish the intellectual property framework, these attempts have been inadequate. Although definitions are available, there remains a lack of comprehensive understanding within society regarding the nature of intellectual property and how to effectively manage it. This gap in comprehension may overlook the complexity and distinctiveness of intellectual property. The primary goal of this study is to examine the perspectives of scholars and thinkers on intellectual property, aiming to grasp the breadth and importance of scientific endeavors necessary for its advancement.

Keywords: property, religion, Islam, ethics, philosophy, intellectual property, copyright.

References

- 1 Babenko, D.F. (2014). Problemy sobstvennosti na dukhovnye tsennosti: istoriia i sovremennost [Problems of ownership of spiritual values: history and modernity]. *Gumanitarnye i sotsialnye nauki — Humanities and social sciences*, 2, 1–4 [in Russian].
- 2 Kabai, M. (2013). Istoriia stanovleniia instituta intellektualnoi sobstvennosti [History of the formation of the Institute of Intellectual Property]. *Intellektualnyi potentsial XXI veka: stupeni poznaniia — Intellectual potential of the 21st century: stages of knowledge*, 19, 1–5 [in Russian].
- 3 Grin, E.S., Kaliatin, V.O., & Mikhailov, S.V. (2017). *Pravo intellektualnoi sobstvennosti. Obshchie polozheniia: Uchebnik [Intellectual property rights. General Provisions: Textbook]*. L.A. Novoselova (Ed.). Vol. 1. (Vols. 1-2.). Moscow: «STATUT» [in Russian].
- 4 Kozhevina, O.V. (2022). Etiko-pravovye determinanty okhrany intellektualnoi sobstvennostina korporativnom urovne v tsifrovoi ekonomike [Ethical and Legal Determinants of Intellectual Property Protection at the Corporate Level in the Digital Economy]. *Zhurnal Sibirskogo Federalnogo Universiteta. Gumanitarnye nauki — Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 15(7), 978–986 [in Russian].
- 5 Siukiiainen, L.R. (2019). Fikkh — istochnik sovremennogo prava v arabskikh stranakh [Fiqh is the source of modern law in Arab countries]. *Pravo. Zhurnal Vysshei shkoly ekonomiki — Law. Journal of the Higher School of Economics*, 4, 24 [in Russian].
- 6 Naser, M.A., & Muhaisen, W.H. (2008). Intellectual property: an Islamic perspective. Copyright Soc'y USA.
- 7 Yushmanov, P.N. (2016). Musulmanskoe (islamskoe) pravo i intellektualnaia sobstvennost: vzgliady sovremennykh musulmanskikh pravovedov: uchebnoe posovie [Muslim (Islamic) law and intellectual property: views of Modern Muslim Jurists]. *Rol intellektualnogo kapitala v ekonomicheskoi, sotsialnoi i pravovoi kulture obshchestva XXI veka: sbornik nauchnykh trudov uchastnikov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — The role of intellectual capital in the economic, social and legal culture of the 21st century society Collection of scientific papers of the participants International Scientific and Practical Conference*. Saint Petersburg: Izdatelstvo Sankt-Petersburgskogo universiteta tekhnologii upravleniia i ekonomiki, 835–841 [in Russian].
- 8 Sakenkyzy, G. (2020). Problemy i perspektivy razvitiia intellektualnoi sobstvennosti v Respublike Kazakhstan [Problems and prospects for the development of intellectual property in the Republic of Kazakhstan]. *Bolshaiia Evraziia: razvitie, bezopasnost, sotrudnichestvo — Greater Eurasia: development, security, cooperation Astana*, 3–1, 1–4 [in Russian].
- 9 Dubodel, V.V. (2021). Intellektualnaia sobstvennost: istoricheskii aspekt [Intellectual property: historical aspect]. *Sbornik nauchnykh statei studentov, magistrantov, aspirantov — Collection of scientific articles by students, undergraduates, postgraduates*. Minsk: Izdatelstvo «Chetyre chetverti», 25, 34–36 [in Russian].
- 10 Reynolds, G. (2003). Ethics in information technology. Thomson Course Technology.
- 11 Oborskii, A.Yu. (2017). Okhrana intellektualnoi sobstvennosti: istoriia i sovremennoe sostoianie [Intellectual property protection: history and current state]. *Ekonomika. Biznes. Banki — Economy. Business. Banks*, 6, 20–26 [in Russian].
- 12 Badulina, E.V., Gavrilov, D.A., Grin, E.S., Dobrynin, O.V., Krashennikov P.V., & Molotnikov, A.E. (2017). Pravo intellektualnoi sobstvennosti [Intellectual Property Rights]. *Moskovskii gosudarstvennyi tekhnicheskii universitet imeni Baumana — Moscow State Technical University named after Bauman*, 40 [in Russian].

13 Grin, E.S., Kaliatin, V.O., & Mikhailov, S.V. (2017). *Pravo intellektualnoi sobstvennosti [Intellectual property right]*. Vol. 1–2. Moscow: ООО «Izdatelstvo «STATUT», 2 [in Russian].

14 Nurgalieva, A., Kuantkan, B., & Yelubayeva, K. (2022). Analysis of the intellectual property market in the Republic of Kazakhstan. *Scientific journal “Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan”*, 2, 356–375.

15 Ponkin, I.V. (2013). Istoriiia razvitiia prava intellektualnoi sobstvennosti. Pervye normativnye pravovye akty, kasavshiesia voprosov avtorskogo prava [History of Development of Intellectual Property Law. First Acts Concerning Questions of Rights of the Authors]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriiia Yuridicheskie nauki — Bulletin of Peoples’ Friendship University of Russia. Series Law*, 3, 124–129 [in Russian].

Сведения об авторах

Мелисова Балжан — PhD студент, кафедра религиоведения, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-8077-0704>;

Альмухаметов Алий — кандидат философских наук, ассоциированный доцент, кафедра религиоведения, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-6799-5626>;

Натан Джей — доктор философских наук, Университет Сент-Джонс, Нью-Йорк, США; <https://orcid.org/0000-0001-8099-1438>;

Затов Кайрат — доктор философских наук, профессор кафедры религиоведения, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0003-3705-7097>

Information about the authors

Melissova Balzhan — PhD student, Department of Religious Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-8077-0704>;

Almukhametov Aliy — Candidate of Sciences in Philosophy, Associate Professor of the Department of Religious Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-6799-5626>;

Nathan Jay — Doctor of Philosophy, Professor, St. John’s University, New York, USA; <https://orcid.org/0000-0001-8099-1438>;

Zatov Kairat — Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Religious Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-3705-7097>

M.O. Nassimov*

*Bolashak University, Kyzylorda, Kazakhstan
(E-mail: nasimov_m@mail.ru)*

Spiritual modernization of society: historical and philosophical aspect

In the article the concept of spiritual modernization as a pivotal process in contemporary society, analyzing its historical and philosophical dimensions was explored. By examining the interplay between spiritual values and modern societal developments, the study highlights the transformative impact of spiritual modernization on cultural identity, ethical frameworks, and individual behavior. The historical analysis traces the evolution of spiritual thought from traditional to modern contexts, emphasizing key philosophical contributions that have shaped contemporary understandings of spirituality. Additionally, the article addresses the challenges and opportunities presented by spiritual modernization, considering its implications for social cohesion, personal well-being, and moral responsibility in an increasingly globalized world. The ideas and procedures for creating, shaping, and advancing spiritual modernization serve as the foundation for the study. The study uses the ideas of the articles “Course towards the Future: Modernization of Kazakhstan’s Identity” and “Seven Facets of the Great Steppe”. Dialectical ways of cognition and structural-logical paradigms substantiated historical and philosophical aspects of the spiritual modernization of society. The article also uses methods of structuring and systematizing and content analysis of scientific research. Through a multidisciplinary approach, this research aims to provide insights into the significance of spiritual modernization in fostering a more humane and ethically grounded society.

Keywords: Kazakhstan, society, spiritual modernization, pragmatism, national identity, revolution and evolution, open attitude, seven facets.

Introduction

Everybody talks, writes, and argues about modernization. From all of these performances and perspectives, it is critical to grasp the substance, maintenance, and direction of modernization. Who and why needs modernization? What does it give to society, the state, and the individual? Therefore, modernization is not just an update of something or the use of new technical means and technologies; it is a change in all spheres of people’s lives, a transition to a qualitatively new level of social development. The modernization of society is a continuous process that is based on the innovative activity of humans in their own interests. It is closely connected with its industrialization and the history of the formation of society with the emergence of production.

In the scientific literature, there are several publications on the theory of modernization and its various forms [1, 2]. In modern social and humanitarian sciences, there are few special works devoted to spiritual modernization. When considering the influence of war, battling “paganism” and the formation of the spiritual worldview, the authors emphasize this occurrence. Also actual is the research work that analyzes spiritual security in science. According to some researchers, it should be reinforced with non-system resources [3]. However, these works do not provide a thorough examination of the spiritual modernization of society. It should be mentioned that in science, the concept of spiritual modernization has not yet fully developed. Based on this, we may conclude that the challenges of spiritual modernization in society have not received adequate scientific research, necessitating the need for this study.

According to Samokhin [4], the key to the success of the West European transition from traditional to modern society was the synchronization of political, economic, social, and spiritual modernization. However, the spiritual domain was where Western Europe’s modernization processes began, with the emergence of a new way of thinking during the Renaissance, Reformation, and Enlightenment. The factors stated above have served as an ideological framework for changes in various areas of society. However, there was no substantial time gap between the various types of modernization within the framework of Western culture, which, in the end, led to the West’s smooth shift from traditional to modern society.

* Corresponding author’s e-mail: nasimov_m@mail.ru

Given the goal and objectives established in this article, it is vital to determine the key characteristics of spiritual modernization of society, the main projects of the “Rukhani Zhangyru” Program. This study provides insights into the processes in the development of spiritual modernization that this project focuses on. In addition, we must not forget that the “Rukhani Zhangyru” Program continues until 2025 with the national project “Ultyq Rukhani Zhangyru” (see: *National Spiritual Modernization*, <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000724>). Spiritual modernization is a set of ideals that serve as the foundation for human cognition, as well as a set of approaches to the world, society, and self-knowledge. However, science does not yet completely understand the most fundamental aspects of spiritual modernization. In this article, we want to analyze this problem.

It should also be highlighted that ethnic minorities’ identification processes make a substantial contribution to the spiritual modernization of society. These processes intersect with and influence spiritual modernization. In Kazakhstan, the spiritual modernization process includes recognizing and integrating the cultural and spiritual contributions of various ethnic minorities, such as the Uighurs, Koreans, and Russians, fostering a multifaceted spiritual worldview. By preserving cultural heritage, navigating dual identities, and overcoming challenges, ethnic minorities contribute to a richer and more dynamic spiritual modernization.

Materials and methods

The research is based on the concepts and methods of developing, forming, and developing spiritual modernization. Especially, the dialectical way of cognition facilitated the issue of spiritual modernization. The structural-logical paradigm reveals spiritual modernization and its various components in the articles “Course towards the Future: Modernization of Kazakhstan’s Identity” and “Seven Facets of the Great Steppe”. This methodology has the potential to examine the fundamental concepts of the spiritual modernization. This model represents a synthesis of all scientific analyses. The structuring and systematization methods reflect the logic behind these fundamental results. Content analysis in scientific research is inextricably related with quantitative and qualitative data, as well as expert interpretation. This technique examines the perspectives conveyed in scientific literature.

The Beginning of Spiritual Modernization

In 2017, a Program article, “Course towards the Future: Modernization of Kazakhstan’s Identity” [5], was published. The Program article presents several aspects of the spiritual modernization of national consciousness in the 21st century. For any state, improving competitiveness is strategically important. Indeed, competitiveness is interconnected with the sustainable economic and public development and progress of the state. Competitiveness begins with the impact of resources and develops depending on the climatic conditions, the presence of natural resources in the country, skilled labor, and capital, including human capital. However, to be successful in competition, these needs are very small. We believe that in any competitive environment, methods must be developed and regularly monitored to maximize the efficiency of the parameters listed above.

The processes of globalization in world development, along with the impact of the expansion of international integration, affect the competitiveness of the state. The problem of state competitiveness is a significant reason for shaping the conditions of the state’s economic and social development. Basically, competitiveness can be outstripped by another by using its priorities in achieving its goals. Competitiveness is an important characterization indicator used in assessing the effectiveness of the economic activity of subjects in society. As a result, human competitiveness, rather than material resource availability, becomes an important determinant in a country’s success.

As stated in the Program article, people should have the following properties: computer literacy, foreign language proficiency, and cultural openness. For this, several state programs have been developed in Kazakhstan. For example, “Digital Kazakhstan” in the period 2018–2022, will be carried out in five key directions. Adopted the roadmap for the development of trilingual education for 2015–2020. In our opinion, the most important aspects of this document are the research activities of this work, methodological and educational provision, training, and continuing education.

One of the main concepts in pragmatism is an understanding of the essence and mechanisms of cognition. Pragmatism, translated from Greek as “business” or “action”, mainly relies on practical techniques. In the interpretation of the concept of truth, representatives of pragmatism characterize values, giving emphasis on axiology. Therefore, pragmatism, as a special philosophical trend, occupies a special place in modern society.

In science, the origin of pragmatism is associated with the 19th-century American philosopher Peirce. Pierce believes that the main task is to get rid of ideas that are not related to real life. Only important philosophical problems directly related to human life. Therefore, these issues should be considered in terms of human activities and their success. Further pragmatism developed in the writings of James and Dewey. James regarded consciousness as an individual stream in which the same sensations or thoughts never appeared twice. One of the important characteristics of consciousness is its selectivity. In his opinion, the whole theory is not only the answer to questions but also its main instrument. Therefore, this instrument should be considered as a means of increasing the effectiveness of achieving the goal. A new version of pragmatism is associated with the name Dewey — instrumentalism. He created a pragmatic technique in the disciplines of logic and theory of knowledge. In contrast to his ideological forebears, Dewey gave close attention to social issues. In addition, he attempted to use the pragmatic methodology in sociology. According to Dewey, there are three ways to improve experience: social reconstruction, the application of deeply developed scientific methods of “high technology” to the experience, and improving thinking.

Modern education, as a social experience, goes through many reforms in the form of fundamental changes. Reforms heated considerations and led to intensive discussions between members of society. The emergence of new types of educational institutions, innovative educational programs, and textbooks leads to changes in pedagogical concepts. Today, it is necessary to exclude the traditional understanding of education as a system of training. But do not forget that there are negative sides to the problem. Pragmatism and prudence, speaking in simple language, and a passion for wealth are not the main impetus for scientific creativity and knowledge. The primary purpose of education is the organization of internal incentives based on eternal values. Therefore, we must study the upbringing of citizens who not only think pragmatically but are also realists who shape their spiritual values.

In our opinion, the formation of national identity in the minds of citizens in modern society is a professional activity of scientists, politicians, and representatives of ideology, art, and literature. Recently, in many scientific works, we have often encountered the problem of national identity. Profound and fast changes in the modern social space that are associated with the processes of globalization have strengthened some issues related to national identity. The civilized vision of the modern stage in which we live can be characterized by such issues as changes, global shocks, and everyday vibrations that form the new face of the world community. We think that the process of globalization influences the dominant civilized processes. The contradiction and its ambiguous features complicated the problem of national identity. Therefore, the preservation of national identity is an important topic of modern social thought.

Changes in industry, science, and technological progress contributed to the transition to a new kind of society. As a result, science and education have become powerful forces contributing to the improvement of humanity. Therefore, today, in the improvement of humanity, knowledge occupies a special place. Indeed, the country's competitiveness in the international arena is inextricably linked with the level of knowledge, education, and professionalism of the nation. Various classifications have emerged in the scientific literature, detailing the contemporary particular of the activities of subjects of intellectual production in the context of the transition to a post-industrial society: knowledge worker, knowledge class, brainworker, and creative class.

According to Reingold [6], historic origins are generated by cults of knowledge, nation, and people. In studies that consider the pedagogical profession, Shepelyuk [7] pays attention to the cult of knowledge. All aspects are considered by the basic concepts of culture. To ensure the cult of knowledge, it is critical to meet the following conditions: sociopolitical and economic developments need the establishment of new needs and the continuous upgrading of basic knowledge. We understand that these actions expand and deepen the fundamental training of specialists. Improving academic freedom in educational institutions is helping to change the work of teachers and students. Also, the actual issue is the humanization of education. We are sure that in this case there will be cooperation among pedagogue and scholarly persons. The transfer of knowledge to the interests and needs of the customer and his individual abilities and capabilities increases the professional level of the teaching staff. Needs based on internal and behavioral characteristics will be reflected at this level.

If we analyze the definitions of revolution and evolution, we will see that there is a similarity between the concepts. In the world sciences, the realities of the evolutionary development of man have been studied in detail. Boles [8] presents a peculiar position on the evolution of human cognition through a systematic review of the ontogeny of cognition and its elements. Boulding [9], considering the conceptual problems of the evolutionary process, determined the significance of the human lifespan for social visioning and

conscious evolutionary development. Almaney [10], considering the resistance of governments to the free flow of international communication, identified the political, economic, and cultural problems of the obstacles. Kotler [11] approves the proper end of revolutionary upheaval that is neither social nor environmental, nor even racial and economic equality. Panah [12] recognizes the importance of this phenomenon in researching modern revolutions. The author also suggests that the revolution is rooted in the socio-economic system and capitalism. According to Haro [13], “Luxemburg believed that the debilitating potential of spontaneous mass strikes could be utilized as a special weapon in times of revolutionary upheaval”. Grinin [14] compares ancient and modern revolutions by considering the revolution in light of the historical process. According to the scientist, revolutions as a means of modernization play a special role in underdeveloped countries.

During the analysis of the problem, we identified the following ideas: First, evolutionary development is closely connected with the development of ideas in philosophical, political, economic, and social doctrines. Secondly, the development of science, education, technology, and scientific worldviews affects evolutionary development. Thirdly, social activity in the social environment contributes to evolutionary development. Fourth, the activity of evolutionary development is carried out through the unity of material and creative initiatives. The evolutionary development of society as a whole is based on simple and complex structures, from simple to systematic, and separate structures appear. This is not only a political and economic necessity, but also the legality of the development of a progressive society.

An open attitude is one of the psychological problems of being. Since consciousness occurs in being, we can consider it an integral part of the social system. As a mental manifestation of reality, consciousness brings together ideas about the environment. Since the structure of consciousness is an important cognitive process, a person improves his knowledge through intuition, thinking, perception, memory, and imagination. Jovanović [15], drawing on the achievements of cultural-historical psychology, formulated the fostering of an open attitude. Sadidi et al. [16] think that intercultural skills include having an objective look and an open attitude toward situations. According to Chen [17], the differences between dialogues are characterized by effort and an open attitude.

The formation of an open attitude is associated with individual disciplinary relations among interconnected processes such as economics, social life, politics, and culture. In the event of contradictions and tensions between these four important areas of public life, we prefer them to be regulated by a number of state institutions to maintain order in the system. This paves the way for action for order and development in public life.

The Program article proposed several specific projects that are already being implemented: Step-by-step transition of the Kazakh language to the Latin alphabet; New Humanitarian Knowledge. 100 New Textbooks in the Kazakh Language; “Tugan Zher” (“Homeland”); Spiritual Holy Sites of Kazakhstan or Sacred Geography of Kazakhstan; Modern Kazakh Culture in the Global World; 100 New Faces of Kazakhstan. Matasović and Tvrtković [18] explored the role of Latin in a multinational religious community and preserving national identity. In general, we believe that the country’s transition to Latin script is an important step in modernizing the language. The step paves the way for the adaptation of the Kazakh language to world education, science, and the information space. Therefore, this decision is strategically important for the future of the country.

There are two different perceptions of “homeland”: “the one that identifies the homeland as a concrete state and its borders, and the other that faces the homeland as a product of the common language, land, and culture” [19]. Liebler [20] argued that “homelands — physical places with cultural meaning — are an important component of the intergenerational transfer of a single-race identity in indigenous mixed-race families”. Therefore, the project “Tugan Zher” (“Homeland”) is very important. This project consists of four subprograms: “Upbringing and education” — upbringing of a harmoniously developed personality in the spirit of Kazakhstani patriotism; “Atameken” (Motherland) — strengthening of Kazakhstan civic activism and a sense of responsibility for the fate of a small homeland; “Spiritual Treasures” — the revival of interest and respect for the traditions, history, and culture of the native land; “Wave of information” — creation of an information infrastructure for citizen participation in public monitoring of ongoing projects.

“Seven Facets of the Great Steppe” Continuation of the “Rukhani Zhangyru” Program

A year later, the continuation of this article was published: “Seven Facets of the Great Steppe” [21]. In this article, in addition to spiritual modernization, special attention is paid to the modernization of historical consciousness. These projects are also very important for the spiritual modernization of society. New

projects were proposed as a continuation of the “Rukhani Zhangyru” Program: Archive-2025; The great names of the Great Steppe; The genesis of the Turkic world; The Museum of Ancient Art and Technology of the Great Steppe; A thousand years of steppe folklore and music; History in film and television.

According to Featherstone [22], the archive is where documents and records are stored. With the rise of the modern state, it became the repository for the material on which national memories were built. Archives also stored a plethora of files and case histories as populations were exposed to discipline and surveillance. The archive serves as the foundation for all scholarly research. As Foucault [23] writes in the book *Archeology of Knowledge*, it is impossible to give a comprehensive description of the archive. A man, no matter how hard he tries, cannot describe his own archive. Derrida and Prenowitz [24] in one of their works suggest that archives first appeared together with the emergence of states where writing existed and were located in the same place as the authorities. Packer [25], asking the question “What is an archive?” gives an answer on an apparatus model for communications and media history. According to the author, “taking an apparatus approach demands more broadly conceiving of the archive to include nonsignifying objects and material concerns”.

Due to the relevance of the archive, there are a lot of problems to study. The digitalization of old documents in the era of the development of modern information technologies is especially important. Therefore, a working group was created to develop the draft state Program “Archive-2025” and the scientific and methodological center “Archive-2025”. The centuries-old history of the Great Steppe was created by great figures who made a huge contribution to the development of the state. Each person should know and remember the heroes of their time. Because great names have left their legacy to future generations in their fields. For this, the new projects “The Great Names of the Great Steppe” and “Outstanding personalities of the Great Steppe” will be created.

Folklore and music have arisen as cultural features that have been used to differentiate ethnic groups [26]. In the study of folklore and folklorism in Kazakhstan, Kendirbaeva [27] determines “in the sphere of traditional Kazakh folk art we can identify the following subspheres: a) the oral tradition itself, i.e., the traditional musical and poetical art of the Kazakhs; b) folklorism “from above”, i.e., ideological (political) folklorism; c) folklorism “from below”, i.e., that which appears in both city and village under the influence of folk art (pop music, “amateur talent activities”, professional art, ideological folklorism, and “scientific folklorism”, etc.); d) “scientific folklorism, i.e., authentic folklore that is consciously studied, reproduced, and popularized by specialists and amateurs in order to better understand and preserve it”.

Kuzbakova [28] is devoted to the modern functioning of traditional music and folklore in Kazakhstan. According to Mergaliyev et al. [29], “one of the most important and popular topics of today is art-folklore and folk music”. Sipos [30] considers several problems with the Kazakh folk songs: Hungarian ethnomusical studies among Turkic peoples; the history of the Kazakh people; travel notes; types of South-Western Kazakh music; types of Mongolian Kazakh music; juxtaposition of Kazakh music.

In a work that analyzes the problems of a historical film as real history, Rosenstone [31] pays great attention to many issues. So, for example, it takes into account six points between a dramatic film and a documentary. In accordance with these reasons, the author provides a description of the film in history for the following phenomena: history as a story set in the framework of (moral) progress; history as a story of individuals; history as a closed, uncontested story; history as emotional, personal, and dramatic; history as a process; history with a “period look”.

Aaltonen and Kortti’s research [32] supports the role of history in television and documentary filmmaking, as well as the impact of the current state of television and documentary filmmaking on the type of historical materials on television. This problem is important to the authors because it relates to the concepts of reality and history in media experiments and culture. In a study piece by Aaltonen and Kortti, we are interested in the role of history in television and documentary filmmaking in general, as well as how technological advances in television and documentary filmmaking have influenced the nature of historical records on television. The authors are especially interested in the link between historical films and academic historical study. In his work, Polenghi [33] analyzes the use of film in historical-educational research. Consistent results have been achieved through the development of an interdisciplinary approach.

Conclusions

Spiritual modernization, or the “Rukhani Zhangyru” Program in the Republic of Kazakhstan, has become new and incomprehensible to the whole society. For the executive bodies of the Program, a new task arose: to understand the idea and implement all the projects of “Rukhani Zhangyru”. All the ideas in the Pro-

gram are interesting and useful for the development of society. It is especially important to build an ideological foundation through historical values. As we understood, historical and spiritual values are very important for spiritual modernization. As it was clear in the Program, any society should develop, as did the ancestors of the nation. To do this, we must understand the religious values, mental, cultural, and historical features of the past.

Acknowledgements

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. Grant AP19677146. Cross-cultural and axiological analysis of ethnic identification processes of ethnic minorities in the southern region of Kazakhstan.

References

- 1 De Tavernier, W., Naegele, L., & Hess, M. (2019). A critical perspective on ageism and modernization theory. *Social Inclusion*, 7(3), 54–57.
- 2 He, Ch. (2012). *Modernization science: The principles and methods of national advancement*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- 3 Gainochenko, T.M., Kurbatova, A.V., & Kurbatova, E.S. (2020). Key parameters of transport development in Russia at the contemporary stage. *Lecture Notes in Networks and Systems*, 115, 28–38.
- 4 Samokhin, K.V. (2019). War influence on spirit development of Russian socium during 18th — the first half of the 19th centuries: Modernization or protomodernization. *Bylye Gody*, 53(3), 986–997.
- 5 Nazarbayev, N.A. (2017). Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity. Retrieved from https://www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/course-towards-the-future-modernization-of-kazakhstans-identity.
- 6 Reingold, N. (1976). Reflections on 200 years of science in the United States. *Nature*, 262(5563), 9–13.
- 7 Shepelyuk, O.L. (2020). The role of communicative qualities in the teaching profession. *Journal of Critical Reviews*, 7(1), 493–495.
- 8 Boles, D.B. (2019). *Cognitive evolution*. Taylor and Francis.
- 9 Boulding, E. (2019). Evolutionary visions, sociology, and the human life span. In E. Jantsch (Ed.). *The evolutionary vision: Toward a unifying paradigm of physical, biological, and sociocultural evolution* (pp. 169–194). Taylor and Francis.
- 10 Almaney, A. (1972). Governments' resistance to the free flow of international communication. *Journal of Communication*, 22(1), 77–88.
- 11 Kotler, M. (1969). *Neighborhood government: The local foundations of political life*. Bobbs-Merrill Company.
- 12 Panah, M.H. (2002). Social revolution: the elusive emergence of an agenda in international relations. *Review of International Studies*, 28(2), 271–291.
- 13 Haro, L. (2008). Destroying the threat of Luxemburgism in the SPD and the KPD: Rosa Luxemburg and the theory of mass strike. *Critique*, 36(1), 107–120.
- 14 Grinin, L.E. (2019). Revolutions in the light of historical process. *Social Evolution and History*, 18(2), 260–285.
- 15 Jovanović, P. (2019). Creativity in cultural-historical psychology: implications for the development of creativity in school environment. *Zbornik Instituta za Pedagoska Istrazivanja*, 51(1), 94–127.
- 16 Sadidi, S., Letafati, R., Shairi, H., & Navarchi, A. (2019). The formation of writers' intercultural identity through writing practice in the course of french language. *Language Related Research*, 10(2), 171–200.
- 17 Chen, K. (2020). Wuhua therapy: A way to zhimian unallowable experience in the context of chinese culture. *Journal of Humanistic Psychology*, 60(1), 43–58.
- 18 Matasović, M., & Tvrtković, T. (2018). Role of latin in a multinational religious community of the 18th century Slavonia. *Review of Croatian History*, 14(1), 123–146.
- 19 Vamvakidou, I., Golia, P., Kassidou, S., & Zigouri, E. (2010). The perceptions of “Homeland”: Greek universities students define the term. *Procedia — Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 4546–4550.
- 20 Liebler, C. A. (2010). Homelands and indigenous identities in a multiracial era. *Social Science Research*, 39(4), 596–609.
- 21 Nazarbayev, N.A. (2018). Seven facets of the great steppe. Retrieved from https://www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/article-of-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-seven-facets-of-the-great-steppe.
- 22 Featherstone, M. (2006). Archive. *Theory, Culture and Society*, 23(2-3), 591–596.
- 23 Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge, and the discourse on language*. (A.S. Smith, Trans.). Pantheon.
- 24 Derrida, J., & Prenowitz, E. (1995). Archive fever: A freudian impression. *Diacritics*, 25(2), 9–63.
- 25 Packer, J. (2010). What is an archive?: An apparatus model for communications and media history. *The Communication Review*, 13(1), 88–104.

- 26 Li, W., & Skop, E. (2009). Ethnicity. In R. Kitchin, N. Thrift (Eds.). *International Encyclopedia of Human Geography* (pp. 615–619). Elsevier Science.
- 27 Kendirbaeva, G. (1994). Folklore and folklorism in Kazakhstan. *Asian Folklore Studies*, 53, 97–123.
- 28 Kuzbakova, G.Z. (2013). Functioning of traditional music in contemporary culture of Kazakhstan. *GISAP: Culturology, Sports and Art History*, 1, 8–10.
- 29 Mergaliyev, D.M., Popandopulo, M.P., & Stepankaya, A.G. (2013). Folklore as the source of inspiration and professional creative performance in Kazakhstan art. *Middle-East Journal of Scientific Research*, 17(10), 1484–1487.
- 30 Sipos, J. (2001). *Kazakh folksongs: From the two ends of the steppe*. Akadémiai Kiadó.
- 31 Rosenstone, R. A. (1995). The historical film as real history. *Film-Historia*, 5(1), 5–23.
- 32 Aaltonen, J., & Kortti, J. (2015). From evidence to re-enactment: History, television and documentary film. *Journal of Media Practice*, 16(2), 108–125.
- 33 Polenghi, S. (2018). Film as a source for historical enquiry in education. Research methods and a case study: Film adaptations of Pinocchio and their reception in Italy. *Educació i Història*, 31, 89–111.

М.Ө. Насимов

Қоғамның рухани жаңғыруы: тарихи-философиялық аспект

Мақалада рухани жаңғыру тұжырымдамасы қазіргі қоғамдағы ең маңызды процесс ретінде қарастырылып, оның тарихи-философиялық аспектілері талданған. Рухани құндылықтар мен қазіргі заманғы қоғамдық оқиғалардың өзара әрекеттесуін қарастыра отырып, зерттеу рухани жаңғырудың мәдени бірегейлік, этикалық шенберлер және жеке мінез-құлыққа өзгермелі әсеріне ерекше назар аударады. Тарихи талдау рухани ойлаудың дәстүрлі контекстен қазіргі контекстке дейінгі эволюциясын анықтайды, руханилықтың қазіргі түсінігін қалыптастырған негізгі философиялық үлестері көрсетіледі. Сонымен қатар, мақалада рухани жаңғыру ұсынатын қиындықтар мен мүмкіндіктер, оның әлеуметтік бірлік, жеке әл-ауқат және жаһанданған әлемдегі моральдық жауапкершілікке ықпалын ескере отырып зерделенген. Рухани жаңғыруды құру, қалыптастыру және ілгерілету идеялары мен процедуралары зерттеуге негіз болады. Зерттеуде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» және «Ұлы даланың жеті қыры» мақалаларының идеялары пайдаланылған. Танымның диалектикалық тәсілдері мен құрылымдық-логикалық парадигмалар қоғамның рухани жаңғыруының тарихи және философиялық аспектілерін негіздеді. Мақалада ғылыми зерттеулерді құрылымдау мен жүйелеу және контент-талдау әдістері де қолданылды. Пәнаралық тәсіл арқылы бұл зерттеу рухани жаңғырудың адамгершілік және этикалық тұрғыдан негізделген қоғамға ықпал етудегі маңыздылығы туралы түсінік беруге бағытталады.

Кілт сөздер: Қазақстан, қоғам, рухани жаңғыру, прагматизм, ұлттық бірегейлік, революция және эволюция, сананың ашықтығы, жеті қыры.

М.О. Насимов

Духовная модернизация общества: историко-философский аспект

В статье рассмотрена концепция духовной модернизации как важнейшего процесса в современном обществе, проанализированы ее исторические и философские аспекты. Изучая взаимодействие духовных ценностей и современных общественных событий, в исследовании подчеркнуто преобразующее влияние духовной модернизации на культурную идентичность, этические рамки и индивидуальное поведение. Исторический анализ прослеживает эволюцию духовной мысли от традиционного до современного контекста, подчеркивая ключевые философские вклады, сформировавшие современное понимание духовности. Кроме того, автором рассмотрены проблемы и возможности, предоставляемые духовной модернизацией, с учетом ее последствий для социальной сплоченности, личного благополучия и моральной ответственности во все более глобализирующемся мире. Идеи и процедуры создания, формирования и продвижения духовной модернизации служат основой для исследования. В настоящей работе использованы идеи статей «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» и «Семь граней Великой степи». Диалектические способы познания и структурно-логические парадигмы обосновали исторические и философские аспекты духовной модернизации общества. Применены методы структурирования и систематизации и контент-анализа научных исследований. Благодаря междисциплинарному подходу данное исследование направлено на то, чтобы дать представление о значении духовной модернизации в содействии более гуманному и этически обоснованному обществу.

Ключевые слова: Казахстан, общество, духовная модернизация, прагматизм, национальная идентичность, революция и эволюция, открытость сознания, семь граней.

Information about author

Nassimov Murat — Candidate of political sciences, associate professor, Director of the Bolashak Research Institute, Bolashak University, Kyzylorda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-8209-8707>

M.M. Manassova^{1*}, M.V. Klishina²

¹Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

²Karaganda University of Kazpotreboysuz, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: miramanassova@mail.ru, klmarina_7@mail.ru)

Philosophical and methodological foundations of the study of urban culture and spiritual life of the city

In the article domestic and foreign studies of urban culture were analyzed, the transformation of assessments of the city, urban spiritual life, and urban culture was showed. “Urban culture” is characterized as an artificially created environment of existence and self-realization by people. The study examines the vectors of the development of the culture of a modern city. According to the authors, innovative ways and technologies for the development of urban culture and spiritual life of the city are associated to a large extent with a change in the perception of the metropolis as a synthesis of a historical place with the territory of scientific and artistic creativity and are due to the integration of innovative ideas into the field of cross-cultural communications. The authors recognize that it depends only on the person himself whether urban space will exist for him or against him, will promote or hinder spirituality and creativity.

Keywords: city, urban culture, spiritual life of the city, modern urban culture, creativity, modern city, cultural industries, cross-cultural communications, cultural mission, cultural capital, chronotopia of the city.

Introduction

The historical path of the city began with settlements, where a special environment arose, which eventually ensured the rejection of traditions and the formation of a mature urban culture.

Which way are modern Kazakh cities evolving? Is it possible to give an unambiguous answer to this question? At the same time, let's not ignore Bacon's call to “avoid the ignorant novelty and controversy of pseudoscience”.

Without pretending to demonstrate the author's vision of the essence of the “smart city”, remembering academician V.M. Glushkov, we agree with his statement that a person is smarter with a computer, and we do not believe that it is worth continuing the dispute: who is smarter: human or artificial intelligence. Nevertheless, we associate the evolution of the city with the development of urban culture, the spiritual life of citizens and focus on human intelligence, on cultural capital, on culture as an indicator of human development, society, the city, on the spiritual life of the city, and not on artificial intelligence, not on the “smart city”.

The interdisciplinary approach to the topic under study is implemented by the authors on the basis of mutually complementary methods of analyzing the city and the urban environment, urban culture and spiritual life of the city, developed in urban studies and in the philosophical sciences, including semantic, hermeneutic and philosophical-anthropological approaches.

Research methods

The most significant approaches in the study of urban culture and the spiritual life of the city are: interdisciplinary, axiological, synergetic, systemic, communicative, anthropological, sociological, cultural, comparative approaches and research methods: the method of cultural and historical analysis, diachronic and synchronic research methods, the method of historical parallels (comparative historical) and comparative typological method combined with the method of periodization and the method of analogy and extrapolation, as well as the method of structural and system analysis.

Results and discussion

The “city” as a social phenomenon is being increasingly actively explored by domestic and foreign humanitarians. As you know, the emergence of cities is one of the main signs of the transition to civilization, to an industrial society, when the city went beyond the relations and connections of the communal world, abandoning the traditions of the communal community, traditional values, traditional rural culture and found itself in conditions of synchronous development with science and technology.

* Corresponding author's e-mail: miramanassova@mail.ru

Even now, in the 21st century, some researchers with a certain degree of horror and sometimes biased depict the city as a “stone jungle”, “the creation of vices”, “the predominance of violence and hatred”, which was especially pronounced in the lecture by J. Baudrillard's “The City and Hate”, read by him in Moscow: “Increasingly dense concentrations of millions of people in urban areas, their cohabitation there inevitably lead to an exponential increase in violence, due to the fact that in conditions of forced promiscuity, people are mutually annulled. And this is already something opposite to social existence or, conversely, the top of sociality, its extreme manifestation, when it begins to collapse by itself. The appearance of the masses on the horizon of modern history marks the onset and at the same time the catastrophic collapse of sociality. This is the essence of the problem of critical mass... our megacities, our cosmopolitan cities are a kind of abscesses that delay the occurrence of larger boils. Architecture and urban planning, launching ambitious tentacles everywhere, produce only monsters, not from an aesthetic point of view (although, alas, this often happens), but in the sense that these monsters indicate the loss of the city's integrity and organicity, its disintegration and disorganization. They no longer obey the rhythm of the city, its interconnections, but are superimposed on it as something that came from the outside... hatred, representing an excessive form of expression of indifference and rejection of this undifferentiated world, is an extreme manifestation of the vital reaction of the organism” [1; 1–4]. Is Baudrillard exaggerating? It is obvious that today in many cities and regions with spontaneous migration there is a clash of cultures, and the lack of cross-cultural communication proves to be a confirmation of Baudrillard's idea of the catastrophic danger of increasing chaos, when no one hears anyone, denies freedom to others, denying freedom even to oneself, freedom to acquire a certain otherness or freedom to remain oneself with one's traditional and, perhaps, even conservative value preferences and lifestyle.

Another part of the researchers actively discussed and continues to discuss and convince members of various humanitarian commissions today. The need for new urban improvement projects. What is the stratum of Jurgen Habermas, the author of the “philosophical diagnosis of time” [2; 81].

Karl Schlögel, a modern researcher of the urbanization process, put forward a new methodological thesis: “to see space is to hear time”. This methodology is described in detail in his book “In the space of the city we read the time of world history and geopolitics” (“Schlögel Im Raume lesen wir die Zeit über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik” [3; 15]. Yes, indeed, today we are witnessing not just a crisis of the idea of tolerance, humanity is facing the threat of negative consequences of the uncontrollable chaos of a globalizing world. Forced migrations will obviously bring long-term positive results, but so far they provide discomfort even when a rural resident moves to a city or another region within the borders of his own state. And what do we see with forced migration to other countries? Is this what the representatives of the Club of Rome assumed when they put forward the idea of globalization more than half a century ago? Alas, so far the positive forecasts of the globalists have not come true. And the call to forget about belonging to a particular nation-state and perceive planet Earth as a single common home is perceived with less enthusiasm than half a century ago.

Of course, one cannot disagree with these Western researchers who claim that negative manifestations of civilization are also associated with the growth of cities: the proletarianization of the population, crime, poverty, prostitution.

However, one can hardly agree that urbanization is responsible for the destruction of intercultural dialogue, which contributes to the mutual enrichment of cultures, which was allegedly replaced by the lack of spirituality of the urban environment, hatred and violence, inability and unwillingness to accept another due to the lack of cross-cultural competencies.

On the contrary, the importance of the city for the development of free human activity and the accumulation of culture cannot be overestimated. At the beginning of the historical path, the city was the place where a special socio-cultural urban environment began to form, within which urban culture matured. “If we can say about rural culture that it is mainly extensive, associated with the use of space, then urban culture is intensive, aimed at one or another use of time” [4; 15].

It is impossible not to agree with E. Burlina that at the end of the Soviet era, it was in the city “as a territory of communication among citizens that a “new cultural and philosophical agenda” opened: the importance of urban culture, the “homosphere of the city” for life, the role of the city and urban communities for themselves and for the country; as well as the global philosophy of the people — the tragedies of “mankurtism”, destruction of old values and cultural heritages” [5; 93].

So, what problems of urbanization can be recognized as relevant and significant today? What is urban culture, what are its components and what are the features of its transformation? What are the components of the spiritual life of the city? What is the spiritual life of the citizens and residents of the megalopolis becom-

ing, what problems have they faced and are facing in the largest megacities of the world? How has the spiritual life of megacities been transformed in recent decades? A decrease in the level of education that generates lack of spirituality, the growing influence of unscientific (or, more precisely, anti-scientific forms of knowledge) leads to destruction and does not contribute to constructive creativity, creation.

“The main directions of urban culture implementation are science, education, including vocational education, the job market, as well as real projects to solve problems of environmental protection, labor, health, strengthening family values, organizing comfortable and diverse leisure for children and adults... The key role for all these vectors should be determined by urban cultural Wednesday” [6; 74–76]. But, alas... We have what we have.

The emerging historically new type of culture manifests itself in the commonality of trends in philosophy, science, and art, which “Western philosophy and journalism define as “postmodernism, the fundamental principles of which are... “contextualism”, i.e. a free combination of expressive means, as well as pluralism of ideas, opinions, points of view and “concrete” humanism... In science, this is manifested in the application of competing examples, the overthrow of the hierarchy of scientific cognition methods, the recognition of their fundamental pluralism, and the installation of complementarity of applied, rational-speculative and religious-mythological knowledge” [7; 59].

According to the philosopher and researcher of scientific knowledge F. Bacon, “in order for science to flourish, it is necessary to adhere to the military law of David: that an equal part be given to those who go into battle and remain in the wagon train”, because otherwise the wagon train will be poorly guarded... So teachers for science turn out to be... the guardians of all its achievements, which make it possible to fight in the field of science and knowledge. And therefore, it is quite fair to demand that their payment be equal to the earnings of the same specialists engaged in practical activities” [8; 144]. Obviously, the reformers of the institutes of education and science have never read Bacon's work.

In his unfinished work “New Atlantis”, Bacon described a country where the whole life of people is provided by the achievements of scientific and technological progress, which is governed by “The House of Solomon, which occupied the former central place of the Temple, which was the concentration of religious preferences and worship. From the very beginning, an ancient or medieval city is a center of communication with the main common god through the temple, which, along with the market — the center of communication and trade — was an indispensable and central element of the urban environment” [8, 126]. “The House of Solomon”, according to Bacon, “not only organizes scientific research and work on various technical inventions, but also ensures their implementation in industry and agriculture, in healthcare, and in people's everyday lives. This institution manages the country's natural resources and their efficient use. Solomon's House has special rooms with equipment placed in them, adapted for scientific research. Special attention in the House of Solomon is paid to the training of young scientists, which is necessary for the continuity of scientific activity in the state... If I may say so, the “House of Solomon” is a kind of temple of science, a place of generation, transmission and retransmission of knowledge...” [8; 127].

In the book “On the Dignity and Multiplication of Sciences” Bacon wrote: “The most precious moisture of knowledge very soon it would have completely perished and disappeared if it had not been preserved in books, teaching, conversations, and mainly in certain places designed for this purpose — in academies, colleges, schools, where sciences receive, as it were, permanent residence and, moreover, opportunities and means for their growth and strengthening...” [9; 147]. If F. Bacon understood this, why don't science and education officials now want to understand this and continue to measure the development of science based on scientometric approaches? Therefore, we see how, in violation of environmental principles, weeds that cause allergic reactions continue to be planted, and the gene pool of botanical gardens and greenery is being destroyed...

As Yu. Lotman, head of the Tartu-Moscow semiotic school emphasized: “representatives of various estates and classes, and in general, each individual personality had different, and sometimes opposite, assessments of the urban environment. These assessments themselves were determined by the value of the specific fate and circumstances of life in the anthill of the city, which at every historical time had its own anatomy, its own “physiology”... its noosphere — a spiritual and cultural sphere, and in its own destiny intertwined the destinies of famous and unknown people” [10; 78]. Yu.M. Lotman, exploring the city, conducting a semiotic analysis of the cultural space, said, “we are creating a certain model that is equal to itself, and it is very convenient for research constructions. But you can't live in a model, you can't live in a movie, you can't live in any of our studies... And you can only live in what is not equal to itself. The fact that he speaks about himself in different languages all the time” [10; 85].

Which way are Kazakhstan's cities evolving? And are they evolving? Is it possible to give an unambiguous answer to this question? And what are the reasons for the decrease in the rural population and the increase in the share of the urban population?

Over the past 30 years, rural schooling, medicine, and cultural life have been burned out in almost the entire post-Soviet space. Isn't this the reason for the sharp decline in rural settlements? Or is it a consequence of the notorious Marxist law of the division of labor, which is now not accepted to talk about? How much preferable was urban life to life in rural settlements? And does the future of our country really need to be linked to the development of megacities? The community of political leaders recognizes or does not recognize that by saving on the development of rural infrastructure, the country loses not only people, but also, oddly enough, money. After all, the maintenance of the infrastructure necessary for an urban person today is much more expensive than a rural one. If we can say about rural culture that it is "mostly extensive, associated with the use of space, then urban culture is intensive, aimed at one or another use of time" [11; 4].

The arrangement of modern megacities in accordance with the needs of the XXI century is a bottomless item of expenditure, Sisyphean labor. Moreover, without the necessary qualifications for a well-paid job in the city, it requires additional costs from the state for so-called targeted assistance for the poor, despite which it is necessary to state the growth of imbalances in the quality of life, leads to a reassessment of traditional values and ideas about social justice, and at the same time generates insoluble contradictions in urban culture and a decrease in spiritual, and therefore creative potential, because we agree with G.S. Batishchev's statement "the spiritless do not create".

What is the dynamics of urban culture? How is the spiritual life of the city transformed in the process of its evolution? What has urban culture lost and gained in comparison with the culture of rural settlements? What happened in Kazakh society during the transition to a sedentary lifestyle? And what does nostalgia for the nomadic lifestyle and the loss of the original culture and spiritual life of nomads, the traditional value system of rural residents mean?

Today, when talking about the city, one should keep in mind not so much and not only the territory where a fairly large number of people live, but also the spiritual life of the citizens, a special urban culture, including communicative.

As already emphasized, the emergence of cities is one of the main signs of the transition to civilization, to an industrial society, when the city went beyond the usual traditions, relations and ties of the communal world and in many ways found itself in conditions of synchronous development with science and technology. But if this characterizes an industrial society, does the characteristic of the city of the period of industrialization relate to a post-industrial society in the context of globalization processes? How has the spiritual life of the city changed over the course of history? What is she becoming today? What is urban culture and what are the features of its transformation?

What is the potential of the modern Kazakh metropolis? What does migration of Kazakhstan give today, especially to megacities? Is the urban environment really that comfortable for yesterday's villager? How does this affect the moral potential of the younger generation? Probably, relocation to megacities does not make education more accessible, unfortunately, without additional paid education during the school period, it becomes even less accessible for those who received education in rural areas.

As for the activities aimed at the development of science, according to F. Bacon, it can be divided into four types: "the construction of buildings, the allocation of funds, the granting of privileges, the approval of charters and regulations — all this should, first of all, contribute to achieving the necessary peace and free scientists from extraneous worries and troubles" [9; 147]. Today, more than ever, these statements by F. Bacon's are relevant. There will be no scientific breakthrough projects if the policy of self-financing of science is maintained.

In various historical epochs, the city caused certain imbalances in the city, but, unfortunately, studies of emerging problems did not have a socially significant effect, since the authorities did not want to take into account scientific recommendations.

Images of the city, urban culture, and the spiritual life of the city have found and are being embodied not only in science and philosophy, but also in artistic creativity.

According to F. Bacon (with whose work, obviously, few modern statesmen are familiar), "in order for science to flourish, it is necessary to adhere to the military law of David: "So that an equal part goes to battle and remains in the wagon train", because otherwise the wagon train will be poorly guarded. So teachers for science turn out to be, so to speak, the guardians and guardians of all its achievements, which make it possi-

ble to fight in the field of science and knowledge. And therefore, it is quite fair to demand that their payment be equal to the earnings of the same specialists engaged in practical activities” [9; 79].

How does science perform its predictive function, its most important function, today? And what happens if people, including leaders of states, speaking on behalf of science, or rather quasi-science, deny its predictive capabilities, diverting the predictive capabilities of astrology? It is unlikely that a research scientist today can deny the predictive function of science. It must be recognized that the existence of science as a cultural phenomenon, and not just the production of scientific knowledge, determines the forecasts of the future.

Is it possible to agree with the “results of modern Russian researchers in understanding this phenomenon” [12; 87.], who build both negative and positive scenarios of science and culture? Moreover, negative scenarios are associated with the actual abolition of science by its commercialization, which, alas, are associated with the replacement of the creative constructive component of science by an artificial intellectual environment and prevailing over fundamental applied research, which is hardly worth agreeing with, on the contrary, it is necessary to focus on human intelligence, culture as an indicator of human development, society, the city, the spiritual life of the city, and not on artificial intelligence.

An interdisciplinary approach allows us to consider the city as a place of human activity, both material and spiritual. Therefore, it makes sense to talk about both material and spiritual culture.

And in its entirety, all kinds of scientific, artistic, architectural creativity create a kind of panorama of the city as a set of semantic, iconic spiritual connections between citizens and their material urban environment, which, being transformed, should not infringe on the interests of already living citizens do not turn the urban space into a “human house”, do not impoverish the spiritual life of citizens.

“Spiritual life is a complex subsystem of social life, which consists of a number of spheres, the system-forming elements of which are various types of spiritual activity, relationships and consciousness. At the same time, these elements, in turn, have a complex structure. Note that, for example, spiritual activity includes the production, distribution, exchange and consumption of spiritual values. It should be emphasized that exactly what values are produced depends on the type of spiritual activity, on the direction of the actions of the subject of this activity” [13; 123].

More than 100 years ago, O. Spengler devoted a special chapter to the soul of the city in the second volume of his famous work “The Decline of Europe”. Spengler claimed that he penetrated “into the soul and physiognomically interpreted the specifically Chinese, Indian, Apollonian and Faustian images of the city, connecting with them everything that the culture, religion, science and art of these peoples created”. Spengler draws a vivid analogy: “a city... is like a plant. Just like the peasantry, everything nomadic, everything purely microcosmic is alien to it. For this reason, every development of the higher language of forms is tied to the landscape. Neither art nor religion is able to change the place of its growth” [14; 92].

The miracle of miracles was called by Spengler “the birth of the soul of the city. As a mass soul of a completely new kind, the last foundation of which will forever remain a mystery to us, it suddenly stands out from the general soulfulness of its culture. When she wakes up, she builds herself a visible body. From the village estates standing next to each other, each of which has its own history, a single whole arises. And this whole lives, breathes, grows, takes shape, inner shape and history. Starting from this moment, not only a separate house, cathedral or palace, but also the image of the city itself represents an objective unity of the language of forms and the history of style, which is present in the entire life course of culture” [14; 93].

It is impossible not to agree with Simmel that “wherever it is a question of the inner content of the results of a specific modern life, where, so to speak, the body of culture is asked about its soul — which is the question that now occupies us in relation to large cities — everywhere the answer must be sought in the equation that is drawn up between the individual and the supra-individual. The content of life is in the adaptability of the individual, thanks to which he gets along with external forces” [15; 5].

And, as it turned out, there is no other phenomenon of mental life that would be as certainly characteristic of a large city as insensitive indifference, which is practically impossible in a rural settlement or a working settlement where everyone knows each other. But under what social conditions can we state this? The work on the prevention of religious extremism revealed a terrible thing: when the MPP was closed in the urban-type settlement of Karagaily in the Karkaraly district of the Karaganda region, some parents, left without work, who did not have the opportunity to employ or help their children continue their education: teenagers and youth, were forced to use the help of a man who “allegedly returned to his historical homeland”, who offered to give teenagers and religious education for young people by introducing them to the Koran and Muslim religious values.

As it turned out later, the purpose of the “Teacher” was different: to convince parents to let young people go to study in another region of the former Soviet Union, where they received special training to participate on the side of the militants in the first and second Chechen wars. Some of them died in Chechnya, and some were arrested for aiding terrorism.

Who was to blame for this? Of course, the indifference, especially the indifference of local authorities to the problems of teenagers and young people, which was the result of a lack of leisure, the inability to do something interesting and those rapidly changing contradictions that led to the tragedy.

Even with a cursory acquaintance with chronotopy as an analysis tool, it can be recognized that artistic and educational films of the past Soviet cinema allow us to raise the question of “alternative Soviet chronotopes”.

For example, no one denied the dominant role for the intelligentsia, the education system and science of lectures held by the “Znanie” society, the Ministry of Culture, organizing musical evenings on television, where teenagers and young people got acquainted with the masterpieces of musical culture, educational programs on television (who did not watch the programs of S.P. Kapitsa, Y. Senkevich, a participant in the world-famous travels and research conducted by Thor Heyerdahl, which were much more exciting than modern detectives), the Union of Cinematographers, organizing film lectures and meetings with your favorite actors. It is impossible to overestimate the role of libraries and books in Soviet culture and self-education, the Soviet people were called the most reading people for nothing. Let's recall the same Polytechnic Museum, which is vividly represented in the film “I am twenty years Old” (“Ilyich's Outpost”).

It was this huge educational and leisure work, testifying to the high potential of cultural capital, that allowed teenagers and young people to strive for knowledge, formed their civic position, a sense of civic responsibility, the concept of a small homeland, pride in their hometown or their rural settlement.

“The resulting, inability to respond to new stimuli with the energy inherent in nerves is the frustration that, strictly speaking, every child in a big city finds when compared with children of a calmer and less diverse environment. To this physiological source of the blasphemy of the big city is joined another, consisting in the monetary economy. The essence of blasiveness is the bluntness of perception of the differences of things, not in the sense that differences are perceived incorrectly, as happens with stupid people, but in the fact that the meaning and value of the difference between things, and therefore the things themselves seem insignificant” [15; 5]. Describing a person alienated from community ties who once in a big city, Simmel notes that “a citizen constantly enters into relationships with strangers without trying to feel their individuality. He looks at others with a “blasphemous gaze” — jaded and tired” [15; 5].

Of course, every citizen should bear his share of responsibility for urban culture, for the improvement of his own yard, the organization of sports yard teams, which was so famous for the Soviet city yards. Volleyball courts on school grounds, football fields on the outskirts of rural settlements, ice slides for younger children, ski competitions, bicycle races, horse racing in Kazakh villages. The achievements of rural sports life of schoolchildren were demonstrated at regional pioneer gatherings and sports competitions of regional significance. And amateur art! Many urban children considered it a blessing to spend the summer in the village with their grandmother or distant relatives. Why is this experience not used and encouraged by anyone today?

Taking the point of view of the English sociologist C. Landry, we emphasize that “changes are possible on the basis of available cultural resources, and a creative approach helps to implement them, making cities successful and creative” [16; 25-26]. However, not everything is so simple, let's recall the numerous shootings in the same Netherlands.

“Chronotop of the city” is one of the important trends of the XXI century, weaving a philosophical view of the city with daily turnover and routine practices. The scientific ideas of A.A. Ukhtomsky, M.M. Bakhtin and other outstanding humanitarians, which made it possible to comprehend the “split spaces” of Soviet cities, are far from being mastered. This is an urban trauma in relation to the past, present and future and the modern city [5; 84].

One of the most striking mass cultural events created in the post-war years in Kuibyshev-Samara is the legendary “Grushinsky Festival”, the Volga Woodstock. Some believe that “Grushinsky” connected the city together. “On the Grushinsky there was one city, one Volga, one amphitheater of beautiful green hills. There was a city about which either Okudzhava or Gorodnitsky (different memories) allegedly said: “The freest city in the USSR”. However, the same thing was said in Sverdlovsk, Tomsk and Novosibirsk. The spatio-temporal diagnosis of these and other urban phenomena is an urgent scientific problem. The key concepts could be, for example, “split” and “unification” of urban areas [5; 89].

Yu.M. Lotman, exploring the city, conducting a semiotic analysis of cultural space, said, “we are creating a certain model that is equal to itself, and it is very convenient for research constructions. But you can't live in a model, you can't live in a movie, you can't live in any of our studies... And you can only live in what is not equal to itself. The fact is that he speaks about himself in different languages all the time” [17; 35].

How has the spiritual life of the city and its culture been transformed in the history of the formation of civilization? As you know, urbanization is a product of industrial civilization, which led to a massive outflow of people from the countryside to the city, and the difficulties of housing affordability caused by this migration, which gave rise to the construction of aesthetically pathetic buildings for mass settlement. How has the spiritual life of recent representatives of rural settlements changed? What the recent nomads and villagers have gained and lost. How humanistic and fair is the US government policy that ensures the existence of reservations for Indians? What is the future of Kazakhstanis? Is it related to the development of megacities, or do Kazakhs gravitate towards rural life and even a nomadic lifestyle? If so, does this mean that Kazakhs do not feel comfortable in modern civilization? If not, what do the many regrets about the disappearance of the nomadic lifestyle mean? Or is it just an attempt to carnivalize the current stage of development of Kazakh society?

The numerous manifestations of carnivalization in modern culture fully reflect the instability of the current state of culture. As it turned out, in modern conditions, the formation of the external cultural environment does not occur as an adaptation of cultures to each other, but subordination to a stronger and more aggressive environment.

What is the spiritual life of the city and its culture in the history of the formation of civilization? As you know, urbanization is a product of industrial civilization, which led to a massive outflow of people from the countryside to the city, and the difficulties of housing affordability caused by this migration, which gave rise to the construction of aesthetically pathetic buildings for mass settlement. How has the spiritual life of recent representatives of rural settlements changed? What have the recent nomads and villagers gained and lost. How humanistic and fair is the US government policy that ensures the existence of reservations for Indians? What is the future of Kazakhstanis? Is it related to the development of megacities, or do Kazakhs gravitate towards rural life and even a nomadic lifestyle? If so, does this mean that Kazakhs do not feel comfortable in modern civilization? If not, what do the many regrets about the disappearance of the nomadic lifestyle mean? Or is it just an attempt to carnivalize the current stage of development of Kazakh society?

The study of carnivalization as a phenomenon that inherently belongs to modern culture provides an opportunity for an in-depth understanding of the processes taking place in a modern city and in society as a whole.

Obviously, the totality of the manifestations of carnivalization in modern culture remains to date rather poorly understood from the point of view of a systematic approach and unexplored. It remains to admit that sighing for a bygone nomadic civilization is a manifestation of the impotence of an adequate understanding of the modern crisis, or an attempt to demonstrate the imaginary identification of the origins of the modern crisis and the proposal of far-fetched ideologies for a way out of the crisis, out of chaos? Yu.M. Lotman spoke about the inevitability of the presence of chaos in culture, pointing out that “every culture creates not only its own type of organization, but also its own type of external “disorganization”” [18; 267].

The sustainability of the urban community depends on the urban culture, the spiritual life of the city, the elements of which are the ideas circulating in the urban community, generally accepted spiritual values, norms of behavior of its members.

Representing the principles and ways of organizing community life at a specific historical moment, urban culture and the spiritual life of the city have deep social, cultural, ethnic roots, and their own rather long history. What does the modern call to “create a new value system” mean? And what about traditional values?

An adequate understanding of the role of culture obliges the authorities to support the development of cultural industries, which has a beneficial effect on the development of the urban environment. It should be borne in mind that “the capitalization of culture can provide conditions for increasing the regional potential of the creative economy, the economy of knowledge and the economy of “emotions”, the creation of the symbolic capital of the territory” [19; 17].

“The concept of cultural capital in the economic sense allows us to articulate both tangible and intangible manifestations of culture as long-term reserves of value and sources of benefits for individuals and groups” [20; 132]. When cultural industries turn the “cultural product” of cultural capital into a cultural value

of a mass nature, a “breeding ground” for creativity is created. It is this level that becomes the core of cultural capital.

Representing the principles and ways of organizing community life at a specific historical moment, elements of urban culture and the spiritual life of society have deep social, cultural, ethnic roots (let's not forget that Kazakhstan, due to certain historical conditions, is a multinational country), its own rather long history.

Conclusions

The analysis of foreign and domestic publications on cross-cultural communications allows us to conclude that the “clash of cultures” or “intersection of cultures” is the most important condition for violence in the urban environment, its lack of spirituality. Intersectoral cooperation of urban organizations of culture, education, sports, and the volunteer movement should contribute to the development of urban culture with specific ways of communication.

This integration expands the possibilities of jointly achieving the set goals for the development of the city, its material and spiritual spheres. Moreover, intersectoral synthesis becomes a significant incentive to attract additional funding for project initiatives and to solve the most significant tasks of the dialogue of cultures.

The post-Soviet scientific urban literature takes into account Western developments in urban culture, but at the same time we must not forget about our traditions and peculiarities. Urban literature has its own traditions, different from those that have developed in the research of European scientists.

In the current ecological, demographic, migration and economic situation, the most urgent issue is to understand the role of modern urban culture in finding a balance between man-made and informational development of civilization with nature, the historical and cultural content of the city with its image, mass consumption with an original manifestation in order to ensure the possibility of self-realization. It is for the sake of self-realization of their children, and not for the sake of an easy life, that parents transport their families to cities.

At the current stage of urbanization, we can talk not about the triumph of urban culture, but about the loss of the city of its former spiritual and cultural appearance, about mass culture, about the leveling of personality. According to UN estimates, by 2050, 67 % of the world's population will live in cities. One way or another, cities arise, change, disappear, and all this time remain an object of study for many researchers. Based on the ideas of I. Wallerstein, B.N. Mezhuyev, M.S. Kagan, it can be emphasized that in this case a special methodology of interdisciplinary research is needed. The semiotic aspects of cultural phenomena related to the concept of chaos, reflected in the works of Yu.M. Lotman and V.V. Ivanov, are still waiting for their researchers.

Constructive recommendations for the study of the spiritual life of the city and urban culture are impossible without relying on the principles of semiotic analysis, developed by the Tartu semiotic school in domestic science; on the provisions and methods of modern aesthetics — the concepts of aesthetic object, artifact, aesthetic environment; methods of a systematic approach and structural analysis of cultural texts, principles of periodization and typology of world artistic culture.

In a society that is losing stability and carnival can become one of the elements of the mechanism of self-destruction, the rampage of which changes reality towards increasing chaos, pushing it to go “into disarray”, is it worth giving carnivalization only a positive meaning? Today, no one denies that the carnivalization characteristic of traditional society, during its transformation into more modern forms, is expanding and changing, reflecting the distortion of value priorities. What does the reproduction of the most archaic patterns of social behavior give during carnivalization? And if this spontaneous transformation of value priorities is accompanied by the ideology of creating a new value system? What will happen in the end?

These and many other problems of modern culture and spiritual life of the city, which are extremely relevant today, will be presented in subsequent publications by the authors.

The article was prepared as part of a scientific project under the grant AP13268743 “The phenomenon of the capital in the national picture of modern Kazakhstan” (2022–2024) (Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan).

Список литературы

- 1 Бодрийяр Ж. Город и ненависть / Ж. Бодрийяр. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://monocler.ru/gorod-i-nenavist-zhan-bodriyyar-ob-urbanizme-i-kulture-ozlobleniya/>
- 2 Хабермас Ю. Философ-диагност своего времени: интервью / Ю. Хабермас // Вопросы философии. — 1989. — № 9. — С. 80–83.
- 3 Schlögel K. Im Raume lesen wir die Zeit über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik / K. Schlögel. — Carl Hanser Verlag. — 2003.
- 4 Соколов Э.В. Город глазами культуролога: сб. науч. тр. / Э.В. Соколов // Город и культура. — СПб., 1992. — С. 3–15.
- 5 Бурлина Е.Я. Хронотопия города / Е.Я. Бурлина // Koinon. — 2021. — Т. 2, № 3. — С. 84–108.
- 6 Захарова Е.Е. Культурная среда города как часть общественного пространства / Е.Е. Захарова // Человек и культура. — 2020. — № 1. — С. 73–79.
- 7 Фетисова Т.А. Культура города / Т.А. Фетисова // Человек: образ и сущность. Гуманитарные аспекты. — 2000. — № 1. — С. 53–59.
- 8 Девятова С.В. Возникновение первых академий наук в Европе / С.В. Девятова, В.И. Купцов // Вопросы философии. — 2011. — № 9. — С. 126–135.
- 9 Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук: Сочинения: [В 2-х т.] / Ф. Бэкон — Т. 2. — 1978. — 570 с.
- 10 Лотман Ю.М. Город и время / Ю.М. Лотман // Петербургские чтения по теории, истории и философии культуры:— 1993. — Вып. 1. — С. 84–92.
- 11 Соколов Э.В. Город глазами культуролога / Э.В. Соколов // Город и культура: сб. науч. тр. — СПб., 1992. — С. 3–15.
- 12 Пирожкова С.В. Образ будущего и сценарии развития науки как культурного феномена / С.В. Пирожкова // Вопросы философии. — 2022. — № 6. — С. 87–97.
- 13 Кушхова А.Ф. Духовная жизнь общества: социально-философский анализ / А.Ф. Кушхова, З.А. Атабиева // Актуальные вопросы современной науки. — 2014. — № 37. — С. 114–125.
- 14 Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории всемирно-исторические перспективы. — Т. 2. / О. Шпенглер. — М.: Мысль, 1998. — 622 с.
- 15 Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь Флоренции / Г. Зиммель // Логос. — 2002. — № 3/4 (34).
- 16 Лэндри Ч. Креативный город / Ч. Лэндри; пер. с англ. В. Гнедовского, М. Хрусталева, М. Гнедовского. — М.: Классика—XXI; Ин-т культурной политики, 2006. — 399 с.
- 17 Лотман Ю.М. Символика Петербурга и проблемы семиотики города / Ю.М. Лотман // Ученые записки Тарту. гос. ун-та. — Вып. 644. Труды по знаковым системам XVIII: Семиотика города и городской культуры. — СПб.–Тарту, 1984. — С. 30–45.
- 18 Лотман Ю.М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. — СПб.: Искусство-СПб, 2000. — 704 с.
- 19 Казакова Г.М. Культурный капитал, культурные индустрии и индустрии культуры: понятийные поиски / Г.М. Казакова // Вестн. Том. гос. ун-та. Культурология и искусствоведение. — 2020. — № 37. — С. 14–20.
- 20 Тросби Д. Экономика и культура / Д. Тросби. — М., 2013. — 256 с.

М.М. Манасова, М.В. Клишина

Қаланың мәдениеті мен рухани өмірін зерттеудің философиялық-әдіснамалық негіздері

Мақалада қала мәдениетінің отандық және шетелдік зерттеулеріне талдау жасалып, қаланың, қаланың рухани өмірі мен қала мәдениетінің бағалануының трансформациясы көрсетілген. «Қалалық мәдениет» адамдардың жасанды түрде жасаған тіршілік етуі және өзін-өзі жүзеге асыру ортасы ретінде сипатталады. Зерттеу қазіргі заманғы қала мәдениетінің даму векторын қарастырады. Авторлардың пікірінше, қаланың мәдениеті мен рухани өмірін дамытудың инновациялық әдістері мен технологиялары мегаполисті ғылыми және көркем шығармашылықтың аумағымен тарихи орын синтезі ретінде қабылдаудың өзгеруімен едәуір дәрежеде және инновациялық идеялардың мәдениетаралық коммуникация саласына интеграциялануымен байланысты. Және қала кеңістігі адам үшін немесе оған қарсы өмір сүре ме, руханият пен шығармашылыққа ықпал ете ме, әлде кедергі келтіре ме, т.б. осы сияқты мәселелер тек адамның өзіне байланысты екенін мойындайды.

Кілт сөздер: қала, қала мәдениеті, қаланың рухани өмірі, заманауи қала мәдениеті, шығармашылық, заманауи қала, мәдени индустриялар, мәдениетаралық коммуникациялар, мәдениет миссиясы, мәдени капитал, қала хронотопы.

Философско-методологические основания исследования городской культуры и духовной жизни города

В статье дан анализ отечественных и зарубежных исследований городской культуры, показана трансформация оценок города, городской духовной жизни, городской культуры. «Городская культура» характеризуется как искусственно созданная людьми среда существования и самореализации. В исследовании рассмотрен вектор развития культуры современного города. По мнению авторов, инновационные способы и технологии развития городской культуры и духовной жизни города связаны в немалой степени с изменением восприятия мегаполиса как синтеза исторического места с территорией научного и художественного творчества и обусловлены интеграцией инновационных идей в сферу кросс-культурных коммуникаций. Авторы признают, что только от самого человека зависит, будет ли городское пространство существовать для него или против него, будет способствовать или препятствовать духовности и творчеству.

Ключевые слова: город, городская культура, духовная жизнь города, современная городская культура, креативность, современный город, культурные индустрии, кросс-культурные коммуникации, миссия культуры, культурный капитал, хронотоп города.

References

- 1 Baudrillard, Zh. Gorod i nenavist [The City and Hatred]. Retrieved from <https://monocler.ru/gorod-i-nenavist-zhanbodriyyar-ob-urbanizme-i-kulture-ozobleniya/> [in Russian].
- 2 Habermas, J. (1989). Filosof-diagnost svoego vremeni: intervju [Philosopher — diagnostician of his time: interview]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 9, 80–83 [in Russian].
- 3 Schlögel, K. (2003). Im Raume lesen wir die Zeit über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik. Carl Hanser Verlag.
- 4 Sokolov, E.V. (1992). Gorod glazami kulturologa [City through the eyes of a culturologist]. *Gorod i kultur — City and culture*. Saint Petersburg [in Russian].
- 5 Burlina, E.Ya. (2021). Khronotopii goroda [Chronotopy of the city]. *Koinon*, 2(3), 84–108 [in Russian].
- 6 Zakharova, E.E. (2020). Kulturnaia sreda goroda kak chast obshchestvennogo prostranstva [Cultural environment of the city as part of public space]. *Chelovek i kultura — Man and culture*, 1, 73–79 [in Russian].
- 7 Fetisova, T.A. (2000). Kultura goroda [City culture]. *Chelovek: obraz i sushchnost. Gumanitarnye aspekty — Man: image and essence. Humanitarian aspects*, 1, 53–59 [in Russian].
- 8 Deviatova, S.V., & Kuptsov, V.I. (2011). Vozniknovenie pervykh akademii nauk v Evrope [The emergence of the first academies of sciences in Europe]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 9, 126–135 [in Russian].
- 9 Bacon, F. (1978). O dostoinstve i priumnozhenii nauk [On the dignity and increase of sciences]. Vol. 2. (Vols. 1-2) [in Russian].
- 10 Lotman Yu.M. (1993). Gorod i vremia [City and time]. *Peterburgskie chteniia po teorii, istorii i filosofii kultury — Saint Petersburg readings on the theory, history and philosophy of culture*, 1, 84–92. Saint Petersburg [in Russian].
- 11 Sokolov, E.V. (1992). Gorod glazami kulturologa [City through the eyes of a culturologist]. *Gorod i kultura: Sbornik nauchnykh trudov — City and culture: Collection of scientific works*. Saint Petersburg [in Russian].
- 12 Pirozhkova, S.V. (2022). Obraz budushchego i stsenarii razvitiia nauki kak kulturnogo fenomena [The image of the future and scenarios for the development of science as a cultural phenomenon]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 6, 87–97 [in Russian].
- 13 Kushkhova, A.F. & Atabieva, Z.A. (2014). Dukhovnaia zhizn obshchestva: sotsialno-filosofskii analiz [Spiritual life of society: socio-philosophical analysis]. *Aktualnye voprosy sovremennoi nauki — Actual issues of modern science*, 37, 114–125 [in Russian].
- 14 Spengler, O. (1998). Zakat Evropy. Ocherki morfologii mirovoi istorii vseмирno-istoricheskie perspektivy. Tom 2 [The Decline of Europe. Essays on the morphology of world history: world-historical perspectives. Vol. 2]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 15 Simmel, G. (2002). Bolshie goroda i dukhovnaia zhizn Florentsii [Big cities and spiritual life. Florence]. *Logos — Logos*, 3/4 (34) [in Russian].
- 16 Landry, C. (2006). Kreativnyi gorod [The Creative City]. (V. Gnedovskii, M. Khrustaleva, M. Gnedovskii, Trans.). Moscow: Klassika–XXI; Institut kulturnoi politiki [in Russian].
- 17 Lotman, Yu.M. (1984). Simvolika Peterburga i problemy semiotiki goroda [Symbolism of St. Petersburg and Problems of Urban Semiotics]. *Uchenye zapiski Tartuskogo gosudarstvennogo universiteta. Trudy po znakovym sistemam XVIII: Semiotika goroda i gorodskoi kultury — Scientific Notes of Tartu State University. Works on Sign Systems XVIII: Semiotics of the City and Urban Culture*, 644. Saint-Petersburg–Tartu [in Russian].
- 18 Lotman, Yu.M. (2000). Semiosfera [Semiosphere]. Saint-Petersburg: Iskusstvo-SPb [in Russian].

19 Kazakova, G.M. (2020). Kulturnyi kapital, kulturnye industrii i industrii kultury: poniatiinye poiski [Cultural Capital, Cultural Industries and Cultural Industries: Conceptual Searches]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta Kulturologiia i iskusstvovedenie — Bulletin of Tomsk State University Cultural Studies and Art Criticism*, 37, 14–20 [in Russian].

20 Trosbi, D. (2013). *Ekonomika i kultura* [Economy and Culture]. Moscow [in Russian].

Information about the authors

Manassova Mira — PhD, postdoctoral researcher, Assistant Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-6562-7854>

Klishina Marina — Candidate of philosophical sciences, Associate Professor of the Department of Social and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0004-2551-7361>

N.L. Seitakhmetova*, Ye.M. Sharonova

*Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan
(e-mail: natalieseyt@gmail.com; kaz.alamty8@gmail.com)*

National tolerance program of the United Arab Emirates: universal and spiritual values

The importance of tolerance in the multicultural reality of the modern world cannot be overestimated. Tolerance is essential in the conceptual foundations of many states' domestic and foreign policy. Against the background of developing various models of tolerance in the world, there is also a reverse trend towards reviving traditional and religious values. The United Arab Emirates (UAE) promotes its position on the importance of traditional values and tolerance in shaping the conceptual foundations of the country's domestic and foreign policy. The UAE Federal Cabinet has approved a National Tolerance Program that promotes brotherhood and peaceful coexistence between different cultures and religions and fully supports traditional values. The article analyses the conceptualization of tolerance, its distinctive features, value bases and potential for implementation in the Middle East region. The methodological and theoretical basis of the research was the work related to approaches in interpreting different views on understanding the concept of tolerance in the UAE. The article concludes that the balance between universal and traditional values of the Islamic world is the main feature of the national tolerance program. It is also expected that, given the growing influence of the UAE in the Middle East, this model of tolerance may become widespread and become a new basis for consolidation in the Middle East.

Keywords: tolerance, traditional values, religion, UAE, Middle East.

Introduction

The importance of tolerance in the multicultural reality of modern politics can hardly be overestimated. Tolerance is significant in the conceptual foundations of many states' domestic and foreign policies. However, against the background of the development of various models of tolerance in the world, there is a tendency to revive traditional value orientations, often based on the cultural and religious characteristics of countries and peoples, and a striking example of this is the Middle East. In the Middle East, traditional values are strengthened based on spiritual values. This is especially evident in the Muslim states of the Middle East, which often serve as models of such traditionalism. Entrenched religious content in many aspects of politics in the Middle East, and frequently based on Sharia law, are among the reasons for the formation of the image of the Middle East as a conservative region with the importance of traditional values. Such a position does not reflect the complexity of the area. There is a need for a more comprehensive and in-depth understanding of tolerance in this region and one of the most economically developed countries, the United Arab Emirates.

The state actively promotes the concept of tolerance, and is the leitmotif of the state's domestic and foreign policy. This attention to the development of an ideological model can be explained by various factors, ranging from historical and cultural to political and economic. The UAE is a relatively young state, developing rapidly, the value base for which can become a guarantor of the stability of the country's economic and political prosperity in the region and the world. Tolerance is a significant value that formed and is one of the main elements of UAE's social and political policies. Moreover, some researchers scientifically prove that the UAE was and still is a leading country in spreading tolerance on both national and international sides regarding its domestic and foreign policies.

The article analyses the concept of tolerance in the UAE, the reasons that determined the choice of this tolerance model, its implementation in the country's domestic and foreign policy, and the distinctive features of the UAE's policy; first of all, the conceptualization of Muslim values and traditions.

Materials and methods

The methodological and theoretical basis of the research was the work related to approaches in the interpretation of various views on the understanding of the concept of tolerance in the UAE, the reasons that

* Corresponding author's e-mail: natalieseyt@gmail.com

determined the choice of this tolerance model, and its implementation in the country's domestic and foreign policy. A retrospective reference to the evolution of the ideas of tolerance in the history of UAE made it possible to identify the cultural accent in the National Tolerance Programme in the light of Islamic values and highlight the National Tolerance Programme as primarily a UAE concept. At the same time, pay attention to the programme's potential to become a solid foundation for forming a balanced relationship between cultures and different Middle Eastern states.

Literature review

Recent tragic events in the Middle East region show once again the importance of tolerance, especially for the areas with different ethno-religious background people. The topic of tolerance and its importance in general and in the Middle East region, in particular, are well covered in the literature. There is an interest in studying tolerance's importance for democracy, starting with a well-known article by Lipset 1959, Putnam, Leonardi, and Nanetti 1994 and Sullivan and Transue 1999 [1–3]. There is a lot of literature related to the decline in tolerance or tolerance importance issues in the Middle East and UAE, which could be found in the work of Tessler 2002, Rizzo et al., 2007, Ciftci 2010, and Spierings N. 2019 [4–7]. While the decline in tolerance has gotten much scholarly attention, less attention has been given to the recent developments, especially in UAE, that have been made in recent years to support and promote tolerance. This article tries to change this by providing some insights on this topic.

Results and Discussion

The population's well-being level, the human development index, and economic development indicators define the UAE as a developed state. The history of the development of this state is full of miracles. It reminds me of the fairy tale of Cinderella, who acquired a special status in world politics and economics due to the wise management of the wealthiest oil reserves discovered in this country recently, shortly after they gained independence from the British colonialists. The government uses its colonial past as a common platform for political dialogue with the former colonies of the region. Another critical factor in building this country's political vector of development is Islam, the UAE's official religion and the region's leading religion [8].

The country pursues a very active foreign policy aimed at regional leadership. In this context, the UAE needs to offer a universal concept that meets the various needs of the Middle Eastern states. In this case, the idea of tolerance implemented in the UAE was very effective due to the values embedded in it. The fundamental normative document of the tolerance policy is the National Tolerance Program. Approved by the UAE Cabinet of Ministers in 2016, the National Tolerance Program aims to consolidate society and a shared understanding of fundamental values in the social consciousness and form a positive image of the UAE as a country on the world stage. This, of course, requires multifaceted work, which is actively carried out by the state. For example, in February 2016, the post of Minister of Tolerance was created. Various activities are carried out within the tolerance program framework [9]. In November 2017, the pedestrian bridge over the Dubai Canal was named by H.H. Sheikh Mohammed bin Rashid as the Tolerance Bridge [10]. Each year in Abu Dhabi, more than 800 religious leaders and scientists meet with each other to make input in solving international problems and ways to promote such values as peace, friendship, and inclusion on Promoting Peace in the Muslim Societies Forum [11].

UAE government and society were going to build up tolerance, multiculturalism, and a culture of acceptance of others and reject attitudes of discrimination and hatred. Therefore, on the holy month of Ramadan in 2016 Ruler of Dubai, His Highness Sheikh Mohammed bin Rashid Al Maktoum, gave his famous speech that inaugurated the UAE National Tolerance Programme “The UAE, led by His Highness Sheikh Khalifa bin Zayed Al Nahyan, will continue to promote the principles of tolerance established by the Sheikh Zayed bin Sultan Al Nahyan. Tolerance is a key value of our ancestors and our founding fathers. The UAE has spread it throughout the Arab region and the world” [12].

The UAE National Tolerance Programme is based on seven main pillars: “Islam, the UAE Constitution, Zayed's Legacy and Ethics of the UAE, International Conventions, Archeology and History, Humanity, and Common Values”. The National Tolerance Programme will be in collaboration with federal and citizens, residents, experts, teachers, students and employees under five main themes: “strengthen the government's role as an incubator of tolerance; consolidate the role of family in nation-building; Promote tolerance among young people and prevent them from fanaticism and extremism, enrich scientific and cultural content, and integrate international efforts to promote tolerance and highlight the leading role of UAE in this area” [9].

The UAE discourse of tolerance, a response to international politics, has evolved into a strategic tool pivotal in planning for a post-oil order [13]. The project's vision is based on the "belief that the Ministry of Tolerance and Coexistence is a Ministry for all" and based on the following values: "diversity and pluralism, dialogue and coexistence, human rights, convergence and communication tolerance, peace and security; happiness and positivity; good and giving; national affiliation". Therefore, the UAE National Tolerance Programme Mission Verticals of the National Tolerance Program has the following mission verticals: "government's role as an incubator of tolerance, consolidate the role of the family in nation-building enriching scientific and cultural content, complementing international efforts in promoting tolerance and sharing the UAE's exemplary role in this area encouraging tolerance among the youth and protecting them from intolerance and extremism" [9].

The religious component of the UAE's concept of tolerance is a relatively new project for the country and the entire region. The Ministry of Tolerance launched initiatives and national programmes to strengthen cooperation among people and government entities. The UAE Charter of Tolerance, Coexistence, and Peace initiatives were established to promote tolerance, coexistence and respect for cultural diversity and reject violence, extremism and racism. Among them is a unique worldwide initiative, the Tolerance Responsibility Programme for Organizations. This programme was started to encourage organizations to support tolerance [9]. The idea of tolerance and acceptance of others occupies a significant place in the philosophy of Islam. The project's success is also due to its close connection with the traditional values of the Arab world [14]. According to E. Monier (2023), the UAE's tolerance discourse limitations lie in its less concern with the religious identity of Christians and more focus on sustaining power [13]. However, we found much evidence of the inclusion of all religions, particularly Christianity.

On February 4, 2019, one historical event captured the world's attention: the first-ever trip of the head of the Roman Catholic Church to the Arabian Peninsula. During this visit, much attention was paid to developing tolerance and interaction between different religions [15]. The leader of the Catholic and Islamic worlds in UAE signed the Human Fraternity document in Dubai, UAE. This historical meeting was born from the dialogue and collaboration between faiths [16].

In Abu Dhabi, a cultural and religious centre, Abraham's House, has been created to develop mutual understanding based on spiritual knowledge [17] about 50 churches of various denominations in the UAE [18].

Spiritual brotherhood is based on the philosophy of Islam, and it is to religious norms that the National Program of Tolerance refers to when forming the justification of this or that position concerning the most critical events in the region. The second pillar, after Islam, is the Constitution of the UAE, which provides the national tolerance program with a legal framework. This gives the program a special status and forms the constitutionally enshrined values of equality, formalized in Article No. 25 on non-discrimination, Article No. 40, which guarantees the observance of the rights of foreigners following international norms [19].

It should be noted that the human rights mentioned above are among the fundamental rights ensuring tolerance and enshrined in international law by the United Nations. The national flavour and particular importance of the tolerance program are given by the ideas and values laid down by Sheikh Zeida. Sheikh Zeida is the father, founder and spiritual leader of the UAE. He devised the concept of uniting the seven emirates and formed the central values based on Islam [9].

Making Sheikh Zeid's legacy one of the pillars of understanding tolerance in the UAE is an expression of recognition of the authority of the founding fathers. It underlines the connection between the world's perceived idea of tolerance and traditional values, which include, in addition to religion, Arab traditions. Moreover, it emphasizes the leadership position and determination of the UAE to follow the principles of tolerance, which not only do not contradict but also echo the principles and values of the Arab people. As a result, the tolerance program is complex and multi-layered, allowing it to be applicable locally and internationally. For example, it reflects the universal values enshrined in international documents and shared by all people on the planet, while at the same time, it is based on and reflects the values of the Muslim world.

The UAE's model of tolerance, which maintains a balance between universal values and those of the Islamic world, can be explained by several factors. First, the UAE's demographics cannot be analyzed without considering the many foreigners working and living there. According to statistics, only 11 % of the UAE's people are citizens; another factor is religion. Over 75 % of the region is Muslim, but 25 % comprises more than two hundred faiths and nationalities, 6.6 Hindu [20]. Those other than Muslim believers lived in the territory of the contemporary UAE for decades. For example, the first Hindu temple was built in 1958. Moreover, in 2020, the first traditional Hindu stone temple, BAPS Shri Swaminarayan Mandir, was completed.

More than 50,000 Sikhs live in the UAE, making this community one of the most prominent. In 2012, the first Sikh temple, Guru Nanak Darbar, was. The 100,000 square feet of land for the Sikh temple was granted for its construction by Mohammed bin Rashid Al Maktoum, Ruler of Dubai and Vice President of the UAE. Guru Nanak Darbar is the most prominent gurdwara in the Gulf region [15].

The Mormon Church has 16 million members worldwide and has 168 dedicated temples, although none previously existed in the Middle East. The first Mormon temple in the Middle East, the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, will be in Dubai at the site of EXPO 2020 [21].

The UAE has a new vision for the Middle East region — an alternative, future-oriented model that supports moderate Islam, empowers women, embraces diversity, encourages innovation and welcomes global engagement. These values have been ingrained in the UAE's DNA since the country's founding in 1971. It explains why over 200 nationalities call the UAE home and why different religions have built approximately 40 churches, two Hindu temples, a Sikh temple and a Buddhist temple, which welcome multi-national congregations. In April 2020, the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints announced plans to build a temple in the UAE, its first in the Middle East. Meanwhile, the region's largest Anglican Church is being built in Abu Dhabi and will accommodate more than 4,000 worshippers once complete [22].

In 2017, Sheikh Mohamed renamed a mosque in Abu Dhabi to “Mary, Mother of Jesus” to build a more vital understanding between Christians and Muslims. The UAE government is committed to encouraging values of inclusion and coexistence. The Ministry of Tolerance, led by His Excellency Sheikh Nahyan bin Mubarak Al Nahyan, implements programs that foster respect, peaceful coexistence and mutual understanding among people in the UAE. The UAE is celebrating 2019 as the Year of Tolerance. On 15 December 2018, it was declared that 2019 in UAE is the Year of Tolerance. The decision aims to reflect the approach adopted by the UAE since its establishment as a bridge of communication between the peoples and cultures of the world and the creation of the National Tolerance Programme [23].

Within the Year of Tolerance, the United Arab Emirates University (UAEU) organized the exhibition with the participation of 20 international communities in the UAE named — The UAE is a Home to Tolerance. The UAEU Vice Chancellor, Prof. Mohamed Albaili, stressed that the university plays a role model as an open and mindful community. Flagship University is proud of the diversity and pluralism of its faculty, staff and students within one community, which is rooted in moderation and balance [24]. Promoting a Tolerance culture at UAE schools: the vibrant role of Teachers Workshop at the College of Education, UAEU. In addition, a real-world lesson in English under the title “Power of the Word” was presented to serve the topic and promote tolerance and respect for different cultures among university students [25].

The UAE Islamic education curriculum places a dedicated focus on tolerance. The textbooks explicitly discuss the theme of tolerance and are organized under three categories: teaching about tolerance, teaching for tolerance, and teaching through a pedagogy of tolerance. The textbook developers tried to achieve their goals by discussing the concepts of acceptance of diversity, justice and equity, civic engagement, critical thinking, compassion for humans, and protection from extremism. Teaching tolerance through religious-based instruction may provide effective practices that provide insights into tolerance education at large [26].

Abaido's (2020) scientific research on youths' perception of tolerance in UAE findings proves the success of the new education programme in the country. The research findings reveal that youth living in the UAE have a concrete understanding of the value of tolerance and practice it daily [27].

A culture of tolerance and coexistence is celebrated on 16th November, 2023. The Tolerance Day is organized by the UAE Ministry of Tolerance and Coexistence under the esteemed leadership of His Excellency Sheikh Nahayan Bin Mubarak Al Nahyan. This kind of festival intends to deepen the values of tolerance and coexistence among cultures and to create a platform that transcends boundaries and fosters mutual understanding. Primary attention is given to educating the youth about the fundamental values of tolerance to build a tolerant society with a deep sense of unity and respect for diversity [28].

The UAE also demonstrates tolerance at the political level, taking a balancing position. On the one hand, the UAE reflects its unity with other monarchies of the Persian Gulf; on the other hand, it actively promotes its vision of the region's development. Saudi Arabia, as a country on the territory of which the main shrines of the Islamic world are historically located, is a conservative religious country. As a religious country, the UAE builds its political vector of development in openness and flexibility, including tolerance towards religion. For example, ensuring equal rights for women plays a vital role in the country's social policy [28]. Great efforts are being made to make the UAE a leading country in modern technology.

Conclusion

It can be assumed that the balance of the modern and the traditional reflected in the tolerance program can become the ideological basis for consolidation in the Middle East. The Gulf region has previously witnessed many socio-political issues that have affected its social dynamics and structure. While the discourse of tolerance emerged initially as a response to international political developments, it has evolved into a more comprehensive strategy. The co-existence of 200 nationalities in the UAE is considered an opportunity to promote tolerance based on the core values promoted and socially embedded within the UAE society. The UAE government has launched various initiatives to support human fraternity and maintain peace and stability in society: establishing the Ministry of Tolerance in 2016, construction of the Tolerance Bridge in 2017, renaming a famous mosque in the capital after Virgin Mary “Mariam Umm Eisa” and formulating a National Tolerance Programme in 2016. The universal ideas reflected in the national tolerance program and many initiatives aimed at introducing a tolerant approach in all spheres of life and a high level of relations with the world. The concepts of pan-Arabism and pan-Islamism became inapplicable in the actual regional situation because of the ideas embedded in them. However, they unite many people and are not universal and flexible. Moreover, they do not sufficiently express the idea of tolerance, which is embedded in the philosophy of Islam. The increasing incorporation of religious tolerance initiatives into government planning suggests a high level of interest in this issue and a will to achieve all the needed goals. The UAE’s strategy is based on local historical, traditional, cultural, and political factors. The UAE’s tolerance programme addresses the ruler’s regional ambitions and seeks to sustain domestic legitimacy by constructing and reinforcing local identity and values. Based on traditional Islamic and universal values, the UAE’s National Tolerance Programme has potential in the Middle East, can attract all the region’s countries, and can become a prerequisite for creating a base that consolidates the region’s various nations.

The article was prepared to finance the KN of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan (Guarantor No. AP19679139 Architectonics of Islamic tolerance in Kazakhstan: experience of communications and interfaith dialogue).

References

- 1 Lipset, S.M. (1959). Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy. *American Political Science Review*, 53(1), 69–105.
- 2 Putnam, R.D. (1994). Making democracy work: Civic traditions in modern Italy.
- 3 Sullivan, J.L., & Transue, J.E. (1999). The psychological underpinnings of democracy: A selective review of research on political tolerance, interpersonal trust, and social capital. *Annual review of psychology*, 50(1), 625–650.
- 4 Tessler, M. (2002). Islam and democracy in the Middle East: The impact of religious orientations on attitudes toward democracy in four Arab countries. *Comparative Politics*, 337–354.
- 5 Rizzo, H., Abdel-Latif, A.H., & Meyer, K. (2007). The relationship between gender equality and democracy: A comparison of Arab versus non-Arab Muslim societies. *Sociology*, 41(6), 1151–1170.
- 6 Ciftci, S. (2010). Modernisation, Islam, or social capital: what explains attitudes toward democracy in the Muslim world? *Comparative Political Studies*, 43(11), 1442–1470.
- 7 Spierings, N. (2019). The multidimensional impact of Islamic religiosity on ethno-religious social tolerance in the Middle East and North Africa. *Social Forces*, 97(4), 1693–1730.
- 8 (2019). UAEU. The UAE is home to tolerance, reflected by 21 communities participating in the UAE tolerance exhibition. en news sept the-homeland-of-tolerance-fair.shtml — uaeu-ac.
- 9 (2021). The United Arab Emirates' Government portal. National Tolerance Program. The Official Portal of the United Arab Emirates Government. The United Arab Emirates' Government portal. Retrieved from <https://u.ac/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/federal-governments-strategies-and-plans/national-tolerance-programme>.
- 10 (2019). EN. News Promoting a Tolerance culture at UAE schools: the vibrant role of teachers. en news april cedu-workshop.shtml — use-ac
- 11 (2020). Ministry of Foreign Affairs. Tolerance and Inclusion [website]. Ministry of Foreign Affairs (mofa.gov.ae).
- 12 (2023). The United Arab Emirates' Government portal. The late H.H. Sheikh Khalifa bin Zayed Al Nahyan. The late H.H. Sheikh Khalifa bin Zayed Al Nahyan. The Official Portal of the UAE Government.
- 13 Monier, E. (2023). Religious tolerance in the Arab Gulf states: Christian organizations, soft power, and the politics of sustaining the “family-state” beyond the rentier model. *Politics and Religion*, 1–18.
- 14 Nafisi, S. (2018). Tolerance in islam. *HTS Theologiese Studies/Theological Studies*, 74(3).

- 15 (2019). uae.embassy.org. Watch: Pope Francis Celebrates Mass in Abu Dhabi. Watch: Pope Francis Celebrates Mass in Abu Dhabi. UAE Embassy in Washington, DC (uae-embassy.org).
- 16 Abaido, G.M. (2020). Exploring Youths' perceptions of Tolerance in The United Arab Emirates. *Humanities & Social Sciences Reviews*, 8 (3), 350–361 <https://doi.org/10.18510/hssr.2020.8338>.
- 17 The Higher Committee on Human Fraternity (2023, February 15). Abrahamic Family House. The Higher Committee of Human Fraternity. Retrieved from <https://www.forhumanfraternity.org/abrahamic-family-house>.
- 18 (2022). ndiandefensenews.in. UAE'S MINISTER OF TOLERANCE INAUGURATES DUBAI'S NEW HINDU TEMPLE. UAE's Minister of Tolerance Inaugurates Dubai's New Hindu Temple. *Indian Defence News* (indiandefensenews.in).
- 19 (2023). Portal of the United Arab Emirates Government. The UAE Constitution. Retrieved from <https://u.ae/en/about-the-uae/the-constitution-of-the-uae>.
- 20 (2020). Portal of the United Arab Emirates. Population and demography. Retrieved from <https://u.ae/en/information-and-services/social-affairs/preserving-the-emirati-national-identity/population-and-demographic-mix>.
- 21 Smith, Samuel (2020). Dubai to welcome the Middle East's first Mormon temple. A place of worship will be built on the legacy site of Expo 2020. Dubai to welcome Middle East's first Mormon temple (thenationalnews.com).
- 22 (2018). U.AE. Tolerance initiatives — 2019 is the Year of Tolerance. Tolerance initiatives. The Official Portal of the UAE Government.
- 23 Alhazmi, A.A. (2023). Pedagogy of tolerance and violence prevention in the Arab world. *British journal of religious education*, 1–17.
- 24 (2019). UAEU. Promoting a Tolerance culture at UAE schools: the vibrant role of teachers. en.news.april.cedu-workshop.shtml — uae-u.ac.
- 25 Alhashmi, M., Bakali, N., & Baroud, R. (2020). Tolerance in UAE Islamic education textbooks. *Religions*, 11(8), 377.
- 26 Abaido, G.M. (2020). Exploring Youths' perceptions of Tolerance in The United Arab Emirates. *Humanities & Social Sciences Reviews*, 8(3), 350–361. <https://doi.org/10.18510/hssr.2020.8338>.
- 27 Poojary, Sh. (2023). UAE Tolerance Day 2023: Here's All You Need To Know. AUEFlag.ae. Retrieved from <https://uaeflag.ae/uae-tolerance-day-2023/#:~:text=UAE%20Tolerance%20is%20organized%20by%20the%20Ministry%20of,is%20celebrated%20on%20the%2016th%20of%20November%202023>.
- 28 Khan, M.U.H. (2016). UAE's National Strategy of Tolerance. *Defence Journal*, 19(11).

Н.Л. Сейтахметова, Е.М. Шаронова

Біріккен Араб Әмірліктерінің Ұлттық төзімділік бағдарламасы: әмбебап және рухани құндылықтар

Қазіргі әлемнің көпмәдениетті шындығындағы толеранттылықтың маңыздылығын асыра бағалау қиын. Толеранттылық көптеген мемлекеттердің ішкі және сыртқы саясатының тұжырымдамалық негіздерінде маңызды орын алады. Әлемде толеранттылықтың әртүрлі модельдерінің дамуы аясында дәстүрлі және діни құндылықтарды жандандырудың кері үрдісі байқалады. Біріккен Араб Әмірліктері (БАӘ) елдің ішкі және сыртқы саясатының тұжырымдамалық негіздерін қалыптастыруда дәстүрлі құндылықтар мен төзімділіктің маңыздылығы туралы өз ұстанымдарын алға тартады. БАӘ федералды кабинеті әртүрлі мәдениеттер мен діндер арасындағы бауырластық пен бейбіт қатар өмір сүруге ықпал ететін және дәстүрлі құндылықтарды толығымен қолдайтын ұлттық төзімділік бағдарламасын мақұлдады. Мақалада толеранттылықтың тұжырымдамасы, оның айрықша ерекшеліктері, құндылық негіздері және Таяу Шығыс аймағында іске асыру әлеуеті талданған. Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негізі БАӘ-дегі толеранттылық тұжырымдамасын түсінуге қатысты әртүрлі көзқарастарды түсіндіру тәсілдерімен байланысты жұмыстар болды. Авторлар мақалада ислам әлемінің әмбебап және дәстүрлі құндылықтары арасындағы тепе-теңдік ұлттық төзімділік бағдарламасының басты ерекшелігі болып табылады деген қорытынды жасаған. Сондай-ақ, БАӘ-нің Таяу Шығыстағы ықпалының артуын ескере отырып, бұл толеранттылық моделі кең таралуы және Таяу Шығыста шоғырланудың жаңа негізі болуы мүмкін деп күтілуде.

Кілт сөздер: толеранттылық, дәстүрлі құндылықтар, идеология, БАӘ, Таяу Шығыс.

Н.Л. Сейтахметова, Е.М. Шаронова

Национальная программа толерантности Объединённых Арабских Эмиратов: универсальные и духовные ценности

Важность толерантности в мультикультурной реальности современного мира трудно переоценить. Толерантность является ядром концептуальных основ внутренней и внешней политики многих государств мира. Однако на фоне развития различных моделей толерантности в мире наблюдается обрат-

ная тенденция к возрождению традиционных и религиозных ценностей. Объединенные Арабские Эмираты (ОАЭ) проводят политику срединного пути, учитывающего важность традиционных ценностей и толерантности в формировании концептуальных основ внутренней и внешней политики страны. Федеральный кабинет министров ОАЭ одобрил Национальную программу толерантности, которая способствует братству и мирному сосуществованию между различными культурами и религиями и всецело поддерживает традиционные ценности. В статье проанализирована модель толерантности ОАЭ, её концептуализация и отличительные особенности, ценностные основы и потенциал для реализации в Ближневосточном регионе. Методологической и теоретической основой исследования послужили работы, связанные с различными взглядами на концепцию толерантности в ОАЭ. Авторами сделан вывод о том, что баланс между универсальными и традиционными ценностями исламского мира является главной особенностью национальной программы толерантности. Также, учитывая растущее влияние ОАЭ на Ближнем Востоке, ожидается, что эта модель толерантности может получить широкое распространение и стать новой основой для консолидации на Ближнем Востоке.

Ключевые слова: толерантность, традиционные ценности, идеология, ОАЭ, Ближний Восток.

Information about the authors

Seitakhmetova Natalya — Chief Researcher of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies, Doctor of philosophical sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan. <http://orcid.org/0000-0001-6297-7317>

Sharonova Yelizaveta — Leading Researcher of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies, Doctor of political science, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-5107-3635>

В.И. Разумов*

*Омский государственный университет имени Ф.М. Достоевского, Омск, Россия
(E-mail: RazumovVI@omsu.ru)*

Категориальная методология в формировании аппарата концептуализации

Есть основания полагать, что рост международной напряженности, разнообразные кризисы и конфликты порождены многочисленными и продолжающимися усиливающимися диспропорциями в распределении разнообразных ресурсов. Привычная большинству мировоззренческая установка на авангардную роль науки и образования в перманентном общественном прогрессе заменяется доминированием в современных обществах цивилизации и культуры технологий и техники. Подвергнута критике концепция познания как отражения. Предложено шире применять концепцию трех миров К. Поппера. Сделан вывод относительно того, что познание и знание дополняют собой физическое и психическое в объекте, делают его доступным человеку. Понятия есть единицы знания, переносящие смыслы и содержания, а категории — это образования, ответственные за маршрутизацию мышления. Различие понятий и категорий имеет функциональный характер. Современные конструкции знания должны не уступать по уровням организации и внутреннего разнообразия природным и техническим системам. В этом ключе категориальная методология, объединяющая категориально-системную методологию и теорию динамических информационных систем, позволяет разрабатывать когнитивные инструменты, использующие аппарат цифровизации в интересах опытов, автоматизирующих процедуры построения концепций.

Ключевые слова: автоматизация рассуждений, дуальность, естественный и искусственный интеллект, категориальная методология, концептуализация, триадичность, цифровизация.

Введение

С конца XX в. человечество сталкивается с очередной системной сложностью. Она определяется: 1) осознанием пределов роста, достигнутых культурой и цивилизацией в масштабах планеты Земля; 2) отсутствием единства человечества в духе идей о ноосфере; 3) пониманием того, что на 20-е годы XXI в. отсутствует общепланетарная стратегия, обеспечивающая удовлетворительное качество жизни и право на будущее поколениям, следующим за нами. Почему наука и образование, потребляющие значительные объемы общественных ресурсов, фактически отказываются от проектирования будущего. Исключение составляет доктрина «Золотого миллиарда» и ее разнообразные вариации. С высокой вероятностью можно утверждать, что современная международная напряженность определяет усиливающуюся конкуренцию за ресурсы. Наука и образование оказались в таком состоянии, что не смогли открыть для человечества новые ресурсы, заключенные, к примеру, в природе квантовой реальности, в гравитации. В более приземленном смысле только редкие диссертации предлагают решения, способные существенно повысить эффективность и производительность труда по отношению к изучаемому предмету. Доминирование переходит к технологиям и технике, но они не способны без серьезных научных проработок выходить на новые предметы, методы, адекватно осмысливать полученные результаты.

Автор убежден, что человечество оказалось в ситуации, когда требуется кардинальный переосмотр оснований интеллектуальной культуры. Здесь сосредоточимся на состоянии и перспективах знания, на той части его потенциала, которая до сих пор не получала должной оценки.

1. Новая онтология и эпистемология как база развития когнитивных стратегий. Поставим задачу создать аппарат категорий, с помощью которого будет технологизирован, а в перспективе и автоматизирован, процесс конструирования концепций. Концепцию определим связанной системой знаний о предмете, где решается определенная задача. На основе концепции разворачивается научная теория как ее доказательство. Таким образом, концепция и теория являются системами знаний более высокого порядка, чем исходный знаниевый материал, из которого они построены. При этом исследователи в своем большинстве убеждены, что процесс познания есть отражение действительности сознанием, а знание является результатом отражения. Постараюсь сконструировать и показать продуктивность представлять реальность соединением трех миров, по К. Попперу, это миры — физических

процессов, состояний психики, объективного знания [1]. В таком случае познание не отражает, а дополняет физическое и психическое в предмете. Причем, именно дополнение физического и психического знанием и делает предмет доступным человеку.

Ценность новой онтологии уже в том, что она позволяет раскрыть ее генерирующую, объясняющую, предсказательную способности. В принципе на возможное развитие онтологий сработал механизм, сходный с тем, что остановил развитие геометрии в пределах только ее классической формы. Речь идет о принятии положения о способностях пространства иметь разную кривизну. По аналогии в представлениях об устройстве бытия следовало допустить как наличие небытия, ничто, так и представления о двух актах творения — 1) из ничто, 2) и из бытийствующих сущностей. В сравнении с философами античности иудео-христианская теология предусмотрела свойство божества к творению из ничто — бара, и из имеющегося материала — асса [2]. Двигаясь данным путем, перед интеллектуалом открываются богатые возможности для создания такой метаонтологии, которая будет обладать способностью к генерации новых онтологий. Сама же эта онтология будет иметь способность к образованию новых идей, сопоставимому с многообразием путей развития самого Мироздания. Эти рассуждения имеют прямое отношение к науке. Весь понятийный аппарат познания можно разделить на две группы. Первую группу образуют абстрактные понятия. Каждое из таких понятий имеет предмет, относительно которого оно получено, к примеру, в учениях о первоначалах сущего вода — Фалеса, воздух — Анаксимена образованы в ходе отвлечений и обобщений относительно конкретных предметов. Вторую группу образуют понятия — идеализации. Их не было в реальности, они есть продукты мышления, например, это апейрон Анаксимандра. Таким образом, тема, обсуждаемая на стыке философии и теологии, имеет прямое продолжение в логику и методологию науки, где абстрагирование и идеализацию вполне уместно соотносить с вариантами творения из ничто и из имеющегося материала.

2. Теперь обратимся к теме категорий. В профессиональных коммуникациях и в публикациях категории выступают синонимами понятий или как «наиболее общие понятия». Если обратиться к сочинению Аристотеля «Категории», его можно представить первым опытом составления когнитивной анкеты, когда 10 категорий выступают основами для соответствующих вопросов, на которые должен ответить познающий субъект [3]. Так, уже здесь были заложены начала универсализации и автоматизации познания. Представляется продуктивным предпринять следующее деление понятий и категорий. Пусть понятия будут единицами знания, ответственными за работу со смыслами и содержаниями, а категории определим единицами познания, играющими роль своеобразных маршрутизаторов мышления и рассуждения. Сказанное хорошо иллюстрируется, если обратиться к ролям меньшего, среднего, большего терминов (S, M, P) простого категорического силлогизма. Серьезным фактором, сдерживающим развитие познания во всех его областях, является отсутствие понимания роли категорий в познании, умения с ними работать.

Заметим, деление знания на понятия и категории носит функциональный характер, то есть одно и то же слово в одном случае входит в структуру интеллектуальной логики текста, а в другом — это же слово есть компонент, передающий устройство объекта. В таком понимании категории сыграли большую роль в становлении интеллектуальной культуры. В частности, категории диалектики (причина/следствие, сущность/явление и др.) ускорили и стандартизировали процессы упорядочения рассуждений об устройстве мира и его объектов. Однако для XXI в. требуются как новые категории, так и более совершенные и мощные их конструкции.

3. Аппараты категориальной концептуализации. Под концептуализацией станем понимать способ реконструкции объекта исследования в формах композиции знаний, имеющих определенную архитектуру. Воспользовавшись данным во 2 пункте определением категорий, можно подобрать те из них, что специфичны процедурам концептуализации, а также установить структурные связи и функциональные отношения между категориями, специфичные для конструирования концепций. Так, образуется когнитивный автомат, названный Универсальным концептуализатором. Данная схема предназначена для соотнесения с ней любого материала, в результате чего в его устройстве проявится свойственная универсальной категориальной схеме (КС) связность и другие характеристики, приданные ей субъектом.

Кратко опишем, как была построена данная конструкция. В развитии категориальных методов, включающих категориально-системную методологию (КСМ) [4] и теорию динамических информационных систем (ТДИС, ДИС) [5; 11–13], были выявлены тройки категорий, продемонстрировавшие свою эффективность в решении разнообразных задач. Затем было принято решение объединить эти

триады, рассматривая их каждую контуром системы, порождающей связанное знание, касающееся изучаемого предмета. Сама конструкция Универсального концептуализатора есть осмысленная система, специально сконструированная для стандартизации работы над конструированием концепции. Разумеется, полученная конструкция может дополняться знаниями.

Для чего нужна данная, а также подобные ей КС? Автор обладает богатым опытом конструирования и практического применения разных методологических разработок [6; 14, 16]. Всякий метод, а начинать его формирование целесообразно только от обобщения универсального уровня, дается в виде описаний, далеких от языка конкретных исследований. В такой форме применять конкретный метод к решениям прикладных задач можно лишь с большими затруднениями [7, 8]. Это проявится еще острее, если мы обратимся к набору когнитивных инструментов традиционной логики, к примеру к источнику [9]. Выходом из такой ситуации для нас служит использование специальных конструкций КС как аппарата для запуска или включения информации и знаний в процессы когнитивного метаболизма. Представим работу расширенного таким образом варианта методологии при условии, что между конкретным методом и знанием о предмете лежит специальная КС, подготавливающая знания к применению метода. Такой подход комплементарен замыслу цифровизации как универсального языка кодов, соответствующих категориям и понятиям этого исследования. Методы и их компоненты индексируются. В результате получается технология для вполне определенной переработки знания.

Опишем Универсальный концептуализатор следующим образом. Он сформировался в рамках установки на смену определяющих процессы мышления и рассуждения дуальных конструкций, или так называемых в марксистской традиции «парных категорий диалектики»: (причина/следствие, необходимое/случайное, возможное/действительное...), конструкциями троичными и наработанными нами (потенциал/актуализация/воплощение, государство/закон/право...). В триадах одна из категорий, а таким потенциалом обладает каждая из них, за счет участия в перераспределении ресурса по всей триаде сглаживает появление крайностей. Приведем примеры триад категорий, обладающих значительным креативным потенциалом, проявленным в науке, обучении, проектировании. Теперь перейдем к описанию работы Универсального концептуализатора, последовательно описывая триады, образующие его.

1. При организации любых материалов к статье, выступлению, диссертации и т.п. удобно систематизировать его как последовательные ответы на три вопроса: *Что?* (характеристика предмета деятельности); *Как?* (инструментарий, использованный для целесообразных воздействий на предмет X); *Зачем?* (оценка действий и их результатов репрезентативным сообществом). 2. Триада категорий, с выражением развертывания действия: *Потенциал* (накапливаемый и подготавливаемый к утилизации ресурс); *Актуализация* (мероприятие, событие, которым манифестирует данное действие); *Воплощение* (развертывание действия и его результат, продукт). 3. Триада категорий для задания и осмысления онтологии области исследования: *Сущности* (компоненты, наличие и особенности которых определяют кардинальные характеристики интересующей нас предметной области); *Взаимодействия* (специфические процессы, характеризующие воздействия сущностей друг на друга, самих на себя, среду); *Состояния* (области устойчивости для изучаемого объекта).

Разнообразные опыты по использованию 3-х триад, описанных выше, для интерпретации знаний подготовили почву для идеи объединить их в одну методологическую конструкцию — Аппарат КС. Он, в большой мере за счет цифровизации, позволяет на основе имеющихся материалов строить концепции разнообразных объектов, включая междисциплинарные. Представим три вложенных один в другой треугольника, каждый из которых представляет собой контур специфической интерпретации материалов. Под контуром здесь понимается соединение нескольких компонентов системы, выполняющих специальную функцию. Построим список категорий, снабдив каждую номером: Что — 1, Как — 2, Зачем — 3; Потенциал — 4, Актуализация — 5, Воплощение — 6; Сущности — 7, Взаимодействия — 8, Состояния — 9 (рис. 1).

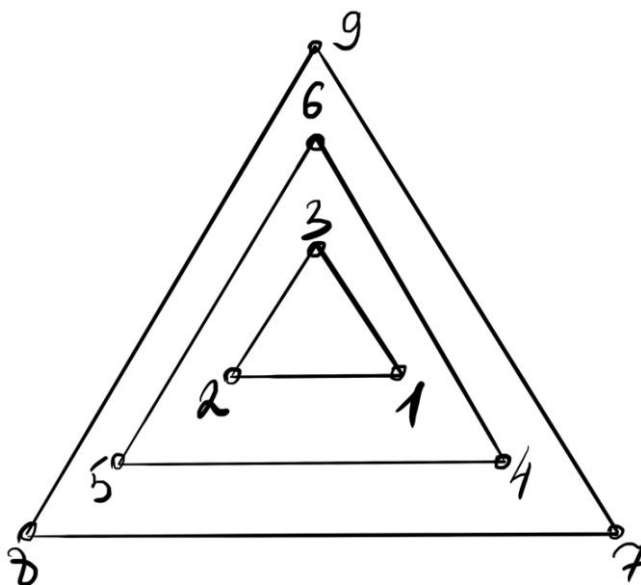

Рисунок 1. Трехконтурная КС Универсального категориального аппарата для построения концепций

В принципе конструкция на рисунке 1, как и другие КС КСМ [10], ТДИС, ДИС [10–12] позволяют интерпретировать изучаемый материал в его отнесении к особенностям организации категорий, соответствующей КС. В работе с КС, представленной на рисунке 1, открылись дополнительные возможности. Оказалось, что данная КС способна играть роль когнитивного транслятора материалов, по крайней мере, в привлекаемые в этой статье схемы КСМ и ТДИС.

В схеме на рисунке 1 оказываются осмысленными также и группы категорий: 1, 4, 7; 2, 5, 8; 3, 6, 9 — они передают соответственно: развернутые характеристики предмета, метода, предназначения. Также треугольники: 1, 2, 3; 4, 5, 6; 7, 8, 9 — выражают особенности фиксации предмета, деятельности с ним, онтологию, в пределах которой планируется данная работа. Перечисленные характеристики окажутся полезными, поскольку с их помощью проявятся дополнительные возможности, достигаемые от комбинации всех трех методов, о чем пойдет речь дальше. Перейдем к обсуждению образующегося таким образом методологического кольца.

4. Преобразование знаний в метод Ряд информационных критериев и в ДИС-технологии. Когнитивный метаболизм.

Рассмотрим первоначально как производится перенос материалов посредством Универсального концептуализатора (рис. 1) в метод Ряд информационных критериев КСМ. Кратко изложим онтологию метода, тогда как подробно с ним можно познакомиться в [4; 78–130]. Представим информацию об объекте поверхностью, ограниченной двумя расходящимися и исходящими от субъекта лучами (рупор). Массив информации, попавшей в рупор, которому придается объем, можно структурировать, выделяя определенные глубины погружения в нее. Всякой глубине погружения соответствует определенная обширность охвата информации, а также допустимость комбинаций, свойственных данной глубине и обширности. Полагается, что относительно последнего из достигнутых глубин погружения можно разбить весь массив информации на упорядоченные в пары и тройки характеристики объекта, которым соответствуют определенные объемы информации, и каждый из них маркирован индексом. В целом, описываемая конструкция, есть прием детализации и систематики знаний о последней достигнутой глубине погружения относительно всей, выделенной субъектом, информации об объекте. Технически устанавливается особая последовательность категорий. В направлении от субъекта в объект каждая следующая категория выражает возрастающую степень погруженности в объект; первая категория этой последовательности выражает минимальную, последняя максимальную погруженность. Перечень категорий нумеруется. Разработана матрица, где предусмотрены комбинации категорий, соответствующие делению массива информации на части и подчасти [13; 97–104; 4; 78–130]. Приведем пример такой матрицы (рис. 2), учитывая, что она ориентирована на предварительную обработку знаний, полученных в обсуждаемом случае, в результате преобразования информации Универсальным концептуализатором (рис. 1).

							987
						976	986
				965		975	985
			954	964		974	984
		943	953	963		973	983
		932	942	952	962	972	982
	921	931	941	951	961	971	981
91	92	93	94	95	96	97	98

Рисунок 2. Цифровая матрица метода — Ряд информационных критериев

Цифровая матрица на рисунке 2 позволяет обрабатывать информацию о любом объекте особым образом, когда он изучается как качественная определенность. Используемая в представлении метода индексация позволяет предложить нетривиальный инструмент для автоматизированного получения комбинаций категорий. Здесь в качестве примера покажем, как работает матрица на рисунке 2 для работы с категориями, образующими Универсальный концептуализатор в качестве метода (рис. 1).

Цифрой 9 на рисунке 1 обозначена категория — «состояние», поэтому в примере мы будем строить Ряд информационных критериев Состояния. В результате последовательного «прочтения» текста матрицы (рис. 2) образуются следующие комбинации категорий: 91 — состояние предмета (определение предмета есть ответ на вопрос «Что?»), 92 — состояние метода (ответ на вопрос «Как?»), 93 — состояние предназначения предмета (ответ на вопрос «Зачем?»)... 98 — состояние взаимодействия. 921 — состояние предмета от применения метода... 987 — состояние, обусловленное взаимодействием сущностей. Пары и тройки категорий, сконструированные этим способом, проверяются на корректность, то есть ни одна пара или тройка категорий не должны образовывать оксюморона (круглый квадрат, устойчивое развитие). После этого уместно оценить комбинации категорий на эвристичность, когда одна или две комбинации категорий выявляют необычный аспект в объекте.

Взятая в целом цифровая матрица на рисунке 2 может служить системным определением объекта, в таком случае одна или несколько ее ячеек будут определять конкретный предмет исследования, выделяемый из объекта. Логика развертывания метода построена так, что последовательность характеристик рассматривается не в направлении от простого к сложному (1, 2, 3, ... 9), то есть в русле доминирующей по настоящее время аналитико-редукционистской традиции, а от сложного к простому (9, 8, 7, ... 1), что называют холистическим подходом. Поэтому вполне обоснованным можно считать утверждение о Ряде информационных критериев как разновидности холистических методов познания (рис. 2).

Хорошее соответствие удастся получить и при трансляции категорий от Универсального концептуализатора на рисунке 1 в оболочку ДИС. ТДИС представляет собой междисциплинарную научную теорию. ДИС-технология образуют классы инструментов, относящиеся к математике, физике, философии и предназначенные для решения разнообразных, как правило, междисциплинарных задач. ДИС-компьютер — это виртуальное образование, где ДИС применяется в качестве вычислительного элемента. Одним из важных приложений ТДИС является преобразование информации и знаний. Оно протекает, прежде всего, в направлениях фундаментального синтеза знания (философии, математики, физики) и существенного усиления форм его организации (архитектура знания).

Приведем конструкцию ДИС-компьютера. ДИС способна выступать элементом, на котором проводятся вычисления и вычислительные эксперименты, и продемонстрируем как индексация ДИС может быть соотнесена с Универсальным концептуализатором (рис. 1) и Рядом информационных критериев (рис. 2). Приведем схему ДИС на рисунке 3.

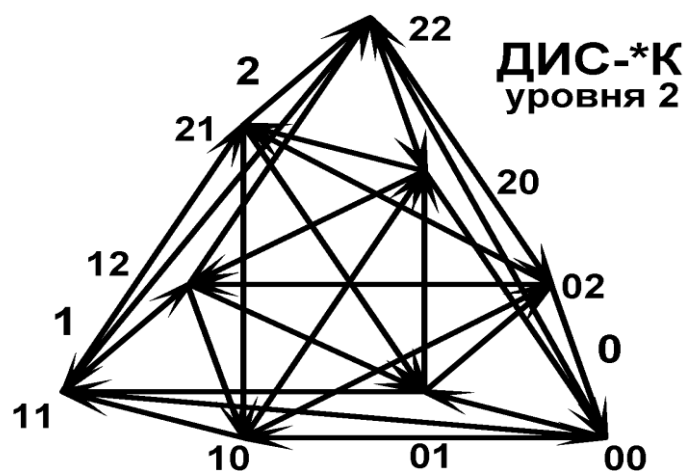
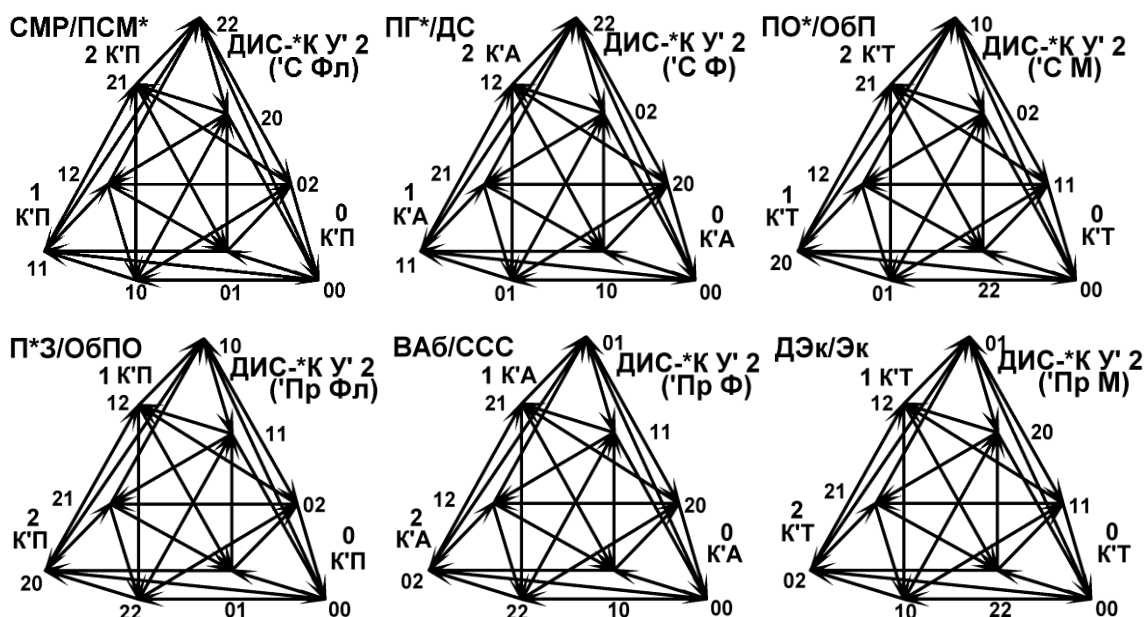

Рисунок 3. Схема ДИС как универсальная оболочка для упаковки знаний

Установим соответствия индексов, обозначающих одни и те же категории, но обрабатываемые Универсальным концептуализатором и ДИС. В записи они будут представлены первым и вторым индексами: 1 — 00; 2 — 01; 3 — 02; 4 — 10; 5 — 11; 6 — 12; 7 — 20; 8 — 21; 9 — 22.

Получив такое соответствие, категории, прошедшие Универсальный концептуализатор, могут быть вовлечены в операции, предусмотренные ТДИС, для работы с категориями. В первую очередь, это мутации или перестановки категорий по ранее установленным алгоритмам; свертки — номинация новых триад категорий, образованных за счет мутаций. Представим матрицы индексов для работы с информацией и знаниями, приведенными к форматам ДИС (рис. 4) [12, 7]. В схемах на рисунке 4 в результате мутаций образуются 6 новых категорий.

Обозначения: *Ваб* — воплощение абстрактного; *ДЭк* — доступ к эксперименту; *ПГ** — проверка гипотезы; *П*З* — понимание закономерностей; *ПО** — понимание опыта; *СМР* — саморазвитие; базовые типы организации психики: *ДС* — давление страха; *ОБП* — обучение подражанием; *ОБПО* — обучение практическим освоением; *ПСМ** — подключение к СМР Мироздания; *ССС* — созидание средств страхования; *Эк* — эксперимент; базовые аспекты проведения исследования: *Пр* — приложение; *С* — становление, соответственно, *М* — математики, *Ф* — физики, *Фл* — философии; остальное: *К'А*, *К'П*, *К'Т* — информационный критерий, соответственно, активный, пассивный, трансформирующий; *М-А* — математический аппарат как средство анализа и поддержки; *П* — понятие; *СРП* — средство работы с понятием

Рисунок 4. Базовые мутации ДИС-компьютера уровня 2 на языке канонической нумерации его вершин (ДИС-*К у' 2)

Множество категорий, приведенных на рисунке 4 и в декодировании аббревиатур в категории, даны как средства для дополнительной интерпретации материалов. Таким образом, показано, что разработаны основы к созданию конструкций знания, не уступающих сложности объектов, с которыми работает человек в XXI в.

В целом, все три схемы на рисунках 1–4 образуют единую систему когнитивного метаболизма. Особо отметим, что данная система обладает тремя входами и тремя выходами. Они образованы следующими и уже известными нам конструкциями: Универсальным концептуализатором, рядом информационных критериев, КС ДИС. Всю конструкцию, описываемую здесь, можно изобразить в КС на рисунке 5.

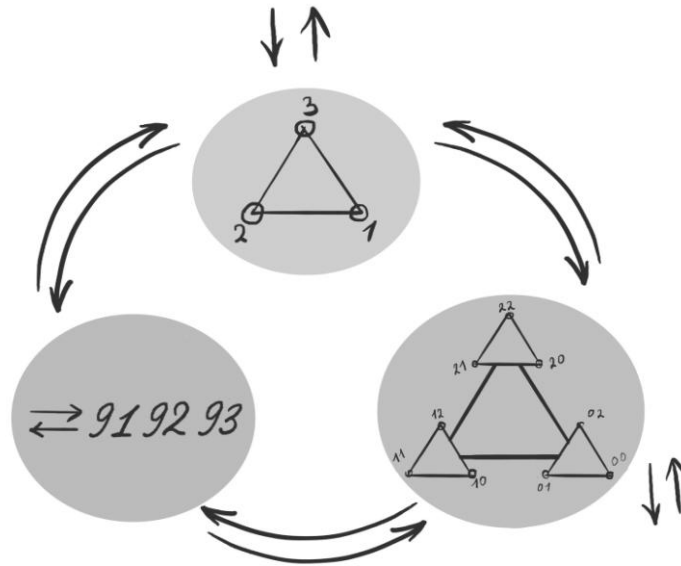

Рисунок 5. Объединенная схема когнитивного метаболизма

Методически описанная здесь разработка доведена до уровня, когда ее осваивают студенты. В ближайшее время с инструментами концептуализации познакомятся школьники. Уже разработана и активно используется компьютерная программа, автоматизирующая небольшую часть ДИС-технологии [14].

В настоящее время и с учетом интеграции государственных проектов России по направлениям: автоматизации, искусственному интеллекту, цифровизации имеет смысл вести работу по созданию автоматизированного рабочего места исследователя — АРМ-исследователь, а это ученые, преподаватели, проектировщики. Данная деятельность вполне может быть совместным международным проектом, интегрирующим ученых Казахстана и России.

Заключение

В основу работы положена установка на признании факта радикальных перемен в системе: Общество–Природа–Человек. Отметим, эти изменения продолжают ускоряться. Наблюдается эффект отставания науки и образования от ускоренного развития технологий и техники. Это объясняется сохранением установки на знание как на вторичное образование относительно объективной, то есть независимой от сознания человека реальности. Следствием такой установки становится то, что знание в аспекте его организационных форм развивается крайне медленно. Преобладающие структуры мысли и формы рассуждения современных интеллектуалов практически не выходят за пределы логики Аристотеля в модификации проекта Пор-Рояль [15; 6].

Нами предприняты усилия к тому, чтобы обеспечить эффективность деятельности творческого человека в познании, обучении, проектировании. Для того, чтобы достигнуть желаемого, автор обращается к самостоятельной интерпретации положений онтологии, гносеологии, методологии.

Ведущей функцией знания выступает не отражение действительности, а дополнение физического и психического компонентов объекта знанием. Предложено также определять категории не «наиболее общими понятиями», а маршрутизаторами рассуждений.

Оказывается, необходимым знанием обладает всякий субъект, но им нужно научиться пользоваться. К примеру, работа с ключевыми словами открывает возможности к проектированию исследований как к креативному процессу. Работа с вариантами заголовков работы позволяет совершить переход от моноаспектного к полиаспектному исследованию. При таком подходе удается широко применить наглядность вместе с цифровыми технологиями.

В интересах устранить затруднения по вовлечению знаний в конструируемые концепции и названная Универсальным концептуализатором (рис. 1). Он и сам есть оригинальный инструмент концептуализации разных предметных областей, а его цифровая кодировка позволяет установить соответствие Универсального концептуализатора с методом КСМ — Ряд информационных критериев (2), а также с ДИС-технологией (рис. 3, 4).

В результате достигнутого синтеза методологий образовалось трехкомпонентное методологическое кольцо. Знания, включаемые в эту систему, фактически вступают в когнитивный метаболизм. Появилась возможность конструировать и строить системы знания по своей организации и масштабам, существенно превосходящие возможности традиционной логики, но доступные для освоения школьниками.

Решение вопросов информационной и когнитивной безопасности на государственном, межгосударственном, международном уровнях должно определяться опережающим развитием естественного интеллекта, повышением разнообразия его взаимодействий с интеллектом искусственным. Две ветви интеллекта: естественная и искусственная дополняют одна другую, и перед познающим человеком формулируются задачи, в каких системах эти ветви балансируют наилучшим образом, что, например, предвидел И.С. Ладенко в концепции Интеллектики и Интеллектуальных систем [16]. В таком ключе цифровизация есть хорошее средство для соединения разных областей, включая гуманитарно-социальные и точные науки, формальное и содержательное, автоматизацию вычислений и рассуждений, естественный и искусственный интеллект.

Есть все основания предполагать, что уже имеющиеся и конспективно изложенные здесь разработки послужат базой к созданию АРМов когнитивной направленности [14]. Это может стать одним из актуальных модераторов развития культуры и цивилизации XXI в. Совместные движения в обозначенных здесь направлениях: цифровизация, естественный интеллект, автоматизация, когнитивные исследования есть важнейшие факторы радикального усиления национальной безопасности России [10].

Высказанные здесь соображения нашли выражение и в учебном процессе [17, 13; 11], включая работу со студентами разных курсов и обучающихся на разных направлениях.

Список литературы

- 1 Поппер К. Логика и рост научного знания. Избранные работы / К. Поппер; пер. с англ.; общ. ред., пер. и вступ. ст. В.Н. Садовского. — М., 1983. — С. 439–495
- 2 Сидоров Г.Н. Наука и философия о развитии жизни на Земле / Г.Н. Сидоров, О.Б. Шустова, В.И. Разумов // Философия науки. — 2003. — № 4 (19). — С. 36–63.
- 3 Аристотель. Сочинения: [В 4-х т.]. — Т. 2 / под ред. З.Н. Микеладзе. — М.: Мысль, 1978. — С. 51–90.
- 4 Разумов В.И. Категориально-системная методология в подготовке ученых: учеб. пос. / В.И. Разумов; вступ. ст. А.Г. Теслинова. — Омск: Омск. гос. ун-т, 2004. — 277 с.
- 5 Полтораднева Н.Л. О научном обеспечении импортозамещения в национальной безопасности России / Н.Л. Полтораднева, В.И. Разумов // Идеи и идеалы. — 2023 — Т. 15, № 1. — Ч. 2. — С. 235–256.
- 6 Ореховский П.А. Может ли существовать «эффективная методология»? / П.А. Ореховский // Идеи и идеалы. — 2023. — Т. 15, № 3. — Ч. 2. — С. 314–322.
- 7 Разумов В.И. Эффективная методология и ее место в интеллектуальной культуре / В.И. Разумов // Идеи и идеалы. — 2023. — Т. 15, № 2. — Ч. 1. — С. 147–159.
- 8 Разумов В.И. Образование XXI века: в поисках новой идентичности / В.И. Разумов // Философия образования. — 2023. — Т. 23, № 2. — С. 23–36.
- 9 Минто В. Дедуктивная и индуктивная логика / В. Минто; под ред. В.Н. Ивановского; пер. с англ. С.А. Котляревского. — СПб.: ТИТ «Комета», 1995. — 464 с.
- 10 Разумов В.И. Информационные основы синтеза систем. Информационные основы системы знания: моногр.: [В 3-х ч.]. — Ч. 1 / В.И. Разумов, В.П. Сизиков. — Омск: Изд-во Омск. гос. ун-та, 2007. — С. 204–221.
- 11 Разумов В.И. Информационные основы синтеза систем: [В 3-х ч.]. — Ч. II. Информационные основы синтеза: моногр. / В.И. Разумов, В.П. Сизиков. — Омск: Изд-во ОмГУ, 2008. — С. 84–107.

12 Разумов В.И. Практика с мутациями ДИС-компьютеров / В.И. Разумов, В.П. Сизиков // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Сер. Философия. — 2013. — № 3. — С. 16–22.

13 Боуш Г.Д. Методология научного исследования (в кандидатских и докторских диссертациях): учеб. / Г.Д. Боуш, В.И. Разумов. — М.: ИНФРА-М, 2020. — 227 с.

14 Свидетельство о Госрегистрации программы для ЭВМ № 2023680436 «Программирование перестановок категорий в рассуждениях на базе теории динамических информационных систем (ТДИС)». Правообладатель: Разумов Владимир Ильич (RU). Автор: Разумов Владимир Ильич (RU). Дата Госрегистрации в Реестре программ для ЭВМ 29 сентября 2023 г.

15 Арно А. Логика, или Искусство мыслить / А. Арно, П. Николь; рус. пер. В.П. Гайдамака с послесловием А.Л. Субботина по изданию 1752 г. — М., 1991. — 417 с.

16 Ладенко И.С. Концептуальные основы теории интеллектуальных систем (систематизация методологических основ интеллектики) / И.С. Ладенко, В.И. Разумов, А.Г. Теслинов; СО РАН Ин-т философии и права; отв. ред. И.С. Ладенко. — Новосибирск, 1994. — 270 с.

17 Боуш Г.Д. Методология научных исследований (в курсовых и выпускных квалификационных работах): учеб. / Г.Д. Боуш, В.И. Разумов. — М.: ИНФРА-М, 2019. — 210 с.

В.И. Разумов

Тұжырымдамалау аппаратын қалыптастырудағы категориялық әдістеме

Халықаралық шиеленістің өсуі, әртүрлі дағдарыстар мен қақтығыстар әртүрлі ресурстарды бөлудегі көптеген және жалғасып келе жатқан теңгерімсіздіктерден туындады деп айтуға негіз бар. Ғылым мен білімнің тұрақты әлеуметтік прогрестегі аванстық рөліне көпшілікке таныс дүниетанымдық көзқарас қазіргі өркениет пен технология және техника мәдениетінің үстемдігімен ауыстырылады. Таным ұғымы рефлексия ретінде сынға алынды. К. Поппердің үш әлемінің тұжырымдамасын кеңінен қолдану ұсынылды. Таным мен білім объектіні тұлғалық және психикалық толықтырады, яғни оны адамға қол жетімді етеді деген қорытынды жасалады. Ұғымдар — мағыналар мен мазмұнды жеткізетін білім бірліктері, ал категориялар — ойлауды бағыттауға жауапты білім. Ұғымдар мен категориялардың айырмашылығы функционалды сипатқа ие. Білімнің заманауи конструкциялары табиғи және техникалық жүйелерді ұйымдастыру және ішкі әртүрлілік деңгейлерінен кем түспеуі керек. Бұл тұрғыда категориялық-жүйелік әдіснаманы (КЖӘ) және динамикалық ақпараттық жүйелер теориясын (ДАЖТ, ДАЖ) біріктіретін категориялық әдіснама тұжырымдамаларды құру рәсімдерін автоматтандыратын тәжірибелер мүддесінде цифрландыру аппаратын пайдаланатын когнитивтік құралдарды әзірлеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: ойлауды автоматтандыру, екіжақтылық, табиғи және жасанды интеллект, категориялық әдістеме, тұжырымдау, үштік, цифрландыру.

V.I. Razumov

Category methodology in the formation of conceptualization apparatus

There is reason to believe that the growth of international tension, various crises and conflicts are generated by numerous and continuing to increase imbalances in the distribution of various resources. The worldview that is familiar to most on the vanguard role of science and education in permanent social progress is being replaced by the dominance of technology and technology in modern civilization and culture. The concept of cognition as reflection is criticized. It was proposed to apply the concept of K. Popper's three worlds more widely. It is concluded that cognition and knowledge complement the physical and mental in an object, making it accessible to a person. Concepts are units of knowledge that convey meanings and contents, and categories are formations responsible for routing thinking. The difference between concepts and categories is functional. Modern constructions of knowledge must not be inferior in levels of organization and internal diversity to natural and technical systems. In this vein, categorical methodology, combining categorical-system methodology (CSM) and the theory of dynamic information systems (TDIS, DIS), makes it possible to develop cognitive tools that use the apparatus of digitalization in the interests of experiments that automate the procedures for constructing concepts.

Keywords: automation of reasoning, duality, natural and artificial intelligence, categorical methodology, conceptualization, triadic, digitalization.

References

- 1 Popper, K. (1983). Logika i rost nauchnogo znaniia. Izbrannye raboty [Logic and the growth of scientific knowledge. Selected works]. V.N. Savodskii (Ed.). (V.N. Savodskii, Trans.). Moscow [in Russian].
- 2 Sidorov, G.N., Shustova, O.B., & Razumov, V.I. (2003). Nauka i filosofiiia o razvitii zhizni na Zemle [Science and philosophy on the development of life on Earth]. *Filosofiiia nauki — Philosophy of Science*, 4 (19), 36–63 [in Russian].
- 3 Aristotle (1978). Sochineniia [Works]. Mikeladze Z.N. (Ed.). Vol. 2. (Vols. 1–4). Moscow: Mysl [in Russian].
- 4 Razumov, V.I. (2004). Kategorialno-sistemnaia metodologiiia v podgotovke uchenykh: Uchebnoe posobie [Categorical-system methodology in the training of scientists: Textbook]. Omsk: Omskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 5 Poltoradnava, N.L., & Razumov, V.I. (2023). O nauchnom obespechenii importozameshcheniia v natsionalnoi bezopasnosti Rossii [On scientific support of import substitution in the national security of Russia]. *Idei i idealy — Ideas and ideals*, 15, 1, Part 2, 235–256 [in Russian].
- 6 Orekhovskii, P.A. (2023). Mozhet li sushchestvovat «effektivnaia metodologiiia»? [Can there be an “effective methodology”?]. *Idei i idealy — Ideas and ideals*, 15, 3 (2), 314–322 [in Russian].
- 7 Razumov, V.I. (2023). Effektivnaia metodologiiia i ee mesto v intellektualnoi kulture [Effective methodology and its place in intellectual culture]. *Idei i idealy — Ideas and ideals*, 15, 2, Part 1, 147–159 [in Russian].
- 8 Razumov, V.I. (2023). Obrazovanie XXI veka: v poiskakh novoi identichnosti [Education of the XXI century: in search of a new identity]. *Filosofiiia obrazovaniia — Philosophy of education*, 23(2), 23–36 [in Russian].
- 9 Minto, V. (1995). Deduktivnaia i induktivnaia logika [Deductive and inductive logic]. V.N. Ivanovskii (Ed.); (S.A. Kotliarevskii, Trans.). Saint Petersburg: TIT «Kometa» [in Russian].
- 10 Razumov, V.I., & Sizikov, V.P. (2007). Informatsionnye osnovy sinteza system. Informatsionnye osnovy sistemy znaniia: Monografiia [Information bases of systems synthesis. Information bases of the knowledge system: Monograph]. Vol. I. (Vols. 1–3). Omsk: Izdatelstvo Omskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 11 Razumov, V.I., & Sizikov, V.P. (2008). Informatsionnye osnovy sinteza system. Informatsionnye osnovy sinteza: Monografiia [Information bases of systems synthesis. Information bases of synthesis: Monograph]. Vol. II. (Vols. 1–3). Omsk: Izdatelstvo Omskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 12 Razumov, V.I., & Sizikov, V.P. (2013). Praktika s mutatsiiami DIS-kompiuterov [Practice with computer mutations]. *Vestnik Novosibirskogo gumanitarnogo universiteta. Seriia Filosofiiia — Bulletin of Novosibirsk State University. Philosophy series*, 3, 16–22 [in Russian].
- 13 Boush, G.D., & Razumov, V.I. (2020). Metodologiiia nauchnogo issledovaniia (v kandidatskikh i doktorskikh dissertatsiiax): uchebnik [Methodology of scientific research (in PhD and doctoral dissertations): textbook]. Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 14 Svidetelstvo o Gosregistratsii programmy dlia EVM № 2023680436 «Programmirovaniie perestanolok kategorii v rassuzhdeniiax na baze teorii dinamicheskikh informatsionnykh sistem (TDIS)» [Certificate of state registration of the computer program No. 2023680436. “Programming permutations of categories in reasoning based on the theory of dynamic information systems (TDIS)”]. Data gosregistratsii v Reestre programm dlia EVM 29 sentiabria 2023. Pravoobladatel: Razumov Vladimir Ilich (RU). Avtor: Razumov Vladimir Ilich (RU) [in Russian].
- 15 Arno, A., & Nikol, P. (1991). Logika, ili Iskusstvo myslit [Logic, or the Art of thinking]. V.P. Gaidamak (Ed.). Moscow [in Russian].
- 16 Ladenko, I.S., Razumov, V.I., & Teslinov, A.G. (1994). Kontseptualnye osnovy teorii intellektualnykh sistem (sistemizatsiia metodologicheskikh osnov intellektiki) [Conceptual foundations of the theory of intellectual systems (systematization of the methodological foundations of intelligence)]. I.S. Ladenko (Ed.). Novosibirsk [in Russian].
- 17 Boush, G.D., & Razumov, V.I. (2019). Metodologiiia nauchnykh issledovaniia (v kursovykh i vypusnykh kvalifikatsionnykh rabotakh): uchebnik [Methodology of scientific research (in term papers and final qualifying papers): textbook]. Moscow: INFRA-M [in Russian].

Сведения об авторе

Разумов Владимир — доктор философских наук, профессор кафедры теологии, философии и культурологии, Омский государственный университет имени Ф.М. Достоевского, Омск, Россия; <https://orcid.org/0000-0002-6904-9764>

Information about the author

Razumov Vladimir — Doctor of philosophical sciences, Professor of the Department of Theology, Philosophy and Culturology, F.M. Dostoevsky Omsk State University, Omsk, Russia; <https://orcid.org/0000-0002-6904-9764>

Т.С. Жахина*, Г.А. Адаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: tolkyn.90@mail.ru, kumaen@mail.ru)

Ғылыми шығармашылықтың философиялық аспектілері

Мақала өзекті эпистемологиялық мәселеге ғылыми шығармашылық ұғымының мәні мен сипатын, сонымен бірге оның философиялық аспектілерін зерттеуге арналған. Кез келген ғылыми мәселені шешу және жаңалық ашу шығармашылықсыз мүмкін емес. Ғылыми шығармашылық адамның ерекше қызметі ретінде адамның жаңа рухани және материалдық құндылықтарын жасаудағы қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған конструктивті іс-әрекет. Шығармашылыққа кез келген догматизмге қарсы келу тән, сондықтан мақалада шығармашылыққа философиялық талдау жасау арқылы мәні мен ерекшеліктері зерделенді. Мақаланың мақсаты — ғылыми шығармашылықтың аспектілерін талдау, оларды интуициямен байланыстыру арқылы зерттеу. Міндеті ғылыми шығармашылыққа сипаттама беру, интуиция мәселесіне арналған зерттеулерге шолу жасап, ғылыми шығармашылықтағы интуицияның орнын көрсету және оның мүмкін механизмдерін айқындау. Мақалада ғылыми шығармашылықтың мәндік белгілеріне сипаттама берілген. Сонымен қатар, философиялық дәстүр, әдіснамалық, этикалық, әлеуметтік, психологиялық аспектілер мен сыни тұрғыдан ойлау және олардың интуициямен байланысы зерделенген. А. Бергсонның интуитивизм әдісінің ғылыми шығармашылықтағы орны оның түп еңбектеріне сүйену, сонымен бірге, Ж. Делездің бергсонизм ұғымына философиялық талдау жасауы арқылы зерттеу жасалған. Философиялық ойдың пайда болуынан бастап, қазіргі кезге дейінгі интуиция туралы идеялардың қысқаша эволюциясы қамтылған. Ғылыми шығармашылық пен интуицияны зерттеуші тұлғаның психологиясымен арақатынасы Ж. Адамердің А. Пуанкаре туралы зерттеулері мен М. Поланидің «жеке білім» концепциясы арқылы зерделенген. Сонымен бірге, ғалымдардың ғылыми шығармашылық процесінде жауапкершілік пен шешім қабылдауындағы этика мен интуицияның арақатынасының ықпалы да талдауға алынған.

Кілт сөздер: ғылыми шығармашылық, интуиция, интуитивизм, ғылыми таным, ғылыми интуиция, интуитивті ойлау, интеллектуалды интуиция, бергсонизм, эпистемология, ғылым философиясы.

Kipicne

Әр адамға табиғаты бойынша бәймәлімге қызығушылық таныту, жаңа білім алуға деген ұмтылыс тән. Адамзат өзінің дамуы тарихында табиғаттың көптеген фактілерін, қасиеттері мен заңдарын ашты. Таным теориясы немесе эпистемология философияның дамуы барысында оның негізгі бөлімдерінің бірі ретінде қалыптасты. Философияның эпистемология бөлімінде білім табиғат, адам рухы және адамның практикалық қызметі арасындағы байланыстырушы болып табылады. Эпистемология — ғылыми таным теориясын зерттейді.

Ғылыми таным — бұл қарапайым ғана қызмет емес, танымдық қызметтің ең маңызды және ерекше түрі, оған креативтілік пен шығармашылық тән. Шығармашылықты шындықтың объективті заңдары негізінде адамның мақсаттары мен қажеттіліктеріне сәйкес табиғи және әлеуметтік әлемнің өзгеруіне әкелетін адамның әрекеті ретінде анықтауға болады. Шығармашылық — жаңаны құрастыру

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: tolkyn.90@mail.ru

жөніндегі конструктивті қызмет. Шығармашылықтың нәтижелері құнды, пайдалы әрі жаңа болады. Танымдық шығармашылық белсенділіктің жоғары жетістіктеріне ғылыми жаңалықтар, техникалық өнертабыстар, әлеуметтік бағдарламалар және т.б. жатады.

Кең мағынасында шығармашылық дегеніміз жеке тұлғаның жасампаздық еңбегінің белсенділігі немесе адамның мақсаттары мен міндеттеріне, қажеттіліктеріне, тілектері мен мүмкіндіктеріне сәйкес бүкіл қоғамның табиғи, әлеуметтік және рухани әлемді өзгерту болып табылады.

Шығармашылық іс-әрекет субъектінің белсенді және мақсатты түрде бұрын-соңды болмаған жаңа нәрсені жасауға деген ерік-жігерінің әрекетін көрсетеді. Шығармашылық арқылы адамдардың санасы бізді қоршаған әлемді бақылап қана қоймайды, сонымен қатар оны белсенді түрде жасайды.

Танымдағы шығармашылық процесс маңызды жаңалық деген қажеттілікті түсінуден басталады. Осы қажеттілікті қанағаттандыру мақсатында жаңа зияткерлік білім пайда болады.

Кез келген ғылыми мәселені шешу шығармашылықсыз мүмкін емес. М. Полани ғылымды дарынды адамдар жасайды деп дұрыс айтқан. Зерттеуші жаңаны білуге құлшыныс жасағанда ол ең алдымен оның жеке басының ерекшеліктерімен, сондай-ақ жүргізіліп жатқан зерттеулердің міндеті мен мақсаттарын түсіну сипатымен анықталатын бірқатар мәселелерге тап болады.

Шығармашылыққа оның мәні бойынша кез келген догматизм жат келеді. Бұл саналы түрде шекарадан, яғни қалыптасқан стереотиптер, әдеттер, дәстүрлер мен шарттардан шығу, өйткені жаңаны құру арқылы субъект ескірген, прогрессивті дамуды тежейтін дүниелерден бас тартады. Шығармашылық белсенділіктің арқасында жаңа, прогрессивті ескінің орнын басады, жаңа идеялар, көзқарастар, теориялар адамдардың жан-дүниесі мен санасына үстемдік ете бастайды, осылайша қоғамдық прогресс жүреді.

Шығармашылық көркемдік, техникалық және ғылыми болып бөлінеді. Ғылыми шығармашылық — ғалымның білімі мен қабілетінің, оның зерттелетін құбылыстардың тереңдігіне, өзегіне, мәніне енуге ұмтылысының ең жоғарғы көрінісі [1].

Ғылыми қызмет шығармашылықпен тығыз байланысты. Ғылыми шығармашылықта зерттеушінің білімі, таланты, қабілеттері мен дағдылары, оның ғылыми шындықты алуға деген еркі мен табандылығы көрінеді. Ғылымдағы шығармашылықтың ең жоғары көрінісі — бұл ғылыми жаңалық, жаңа теория немесе ғылымдағы тұтас бағыт құру.

Ғылыми шығармашылық ғылыми мәселені қоюдан басталады. Ғылыми зерттеудің мақсаты — туындаған мәселелерді шешу, алынған шешімдерді шындықты іс жүзінде шығармашылық игеруде, тереңірек тануда, түсінуде, болмыстың мәнін түсінуде қолдану.

Жаратылыстану, техникалық және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда жалпы ғылыми әдістерден басқа көптеген жеке әдістер өңделген, осы нақты сала шеңберінде жаңалықтар ашу үшін оларды орындау қажетті алғышарт болып табылады. Алайда, ғылыми зерттеудің шығармашылық сипаттамасын мойындау бүгінгі ғылым әдіснамасының жалпы тезисі болып табылады. Ғалымның шығармашылық қызмет ғылыми зерттеу әдістемесінің жалпы негіздері шеңберінде жүреді, олардың арасында теорияның әдіснамалық регулятивтері маңызды орын алады. Оларға әдетте верификация, фальсификация принциптері, сәйкестендіру т.б. жатады.

Ғылыми шығармашылыққа байсалдылық, реализм, объективтілік, сондай-ақ, алынған және өндірілген ғылыми білімге сыни көзқарас тән. Ғылыми шығармашылық саналы түрде ғылыми әдіске, ғылыми зерттеу әдіснамасына сүйенеді, ал шынайы ғылыми шығармашылықтың осындай әдіснамалық негізі философия болып табылады. Философияның теориялық, танымдық, эпистемологиялық функциялары шығармашылық процестің әдіснамалық тәсілдерін айқындайды. Шығармашылық, философия тұрғысынан, ғылыми қызметтің ең өнімді, әлеуметтік маңызды және құнды үдерісін білдіреді.

Ғылыми шығармашылықтың философиялық аспектілерін талдай отырып, ең алдымен адамның санасы мен танымдық қабілеттеріне, сондай-ақ олармен тығыз байланысты жаңалықтар мен интуитивті түсініктерге жүгіну қажет. Инновациялық қызмет саласына қызығушылықтың артуына байланысты шығармашылық процесінде трансформация орын алады, бұл бірінші кезекте шығармашылық тұлғаны қалыптастыруға белгілі бір із қалдырады.

Интуиция ғалымдарға инсайт, жаңа идеяларға бағыттау немесе гипотеза жасауға көмектесу арқылы ғылыми шығармашылықта маңызды рөл атқарады. Атақты математиктер, ғалымдар, суретшілердің көбісі интуицияның рөлін жаңалық ашумен тікелей байланыстырып, шығармашылық процестің маңызды бөлігі ретінде таниды. Мысалы, интуиция қазіргі тарихтың көрнекті өнертапқышының бірі Стив Джобстың шығармашылық көзқарасының негізі ретінде сипатталды [2].

Шығармашылық процестердің механизмдерін талдай отырып, ол арқылы тұлғаны түсінуге болады, өйткені шығармашылық белсенділік адам болмысының уақыттық және мәңгілік кеңістіктеріндегі тұлғалық аспектінің іргелі көрінісі болып табылады.

Осылайша, шығармашылық қызмет жеке тұлғаның жан-жақты дамуына түрткі. Таным процесінің өзегінде әрқашан шығармашылық потенциал бар деген қорытындыға келуге болады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу мақсатына жету үшін, ғылыми шығармашылықтың аспектілерін жан-жақты сипаттау үшін диалектикалық, герменевтикалық, синергетикалық және рефлексиялық философиялық әдістер, сонымен бірге жүйелік, құрылымдық-функционалдық тәсілдер қолданылды. Жалпы ғылыми әдістерден талдау, синтез, модельдеу, абстракциялау, идеализациялау, салыстыру және жалпылау пайдаланды. Ғылыми шығармашылықтың аспектілерін зерттеудің теориялық негізін А. Бергсонның, М. Поланидың, Ж. Адамердің, Ж. Делездің еңбектері құрайды.

Талқылау және нәтижелері

Ғылыми жаңалық қай салада жасалса да, міндетті түрде шығармашылық пен дарындылықты қажет етеді. Ғылыми әдіснама өзінің логикасы мен айқын дәйектілігіне қарамастан, көп қырлы болғандықтан шығармашылық процестің ерекшеліктерін қамтиды.

Таным процесінде рационалды операциялармен қатар, дискурсивті ғана емес, сонымен қатар рационалды емес интуитивті аспектілер жүзеге асырылады. Интуицияны танымның шығармашылық механизмінің негізгі элементтерінің біріне жатқызуға болады.

Философия тарихында интуиция ұғымы туралы әртүрлі көзқарастар болған. Антикалық философтар интуиция арқылы заттардың нақты мәнін тікелей түсінген. Платон «идеяларды», яғни сезімдік әлемдегі заттардың түпбейнесін пайымдау — ақыл-ойды ұзақ уақыт дайындауды көздейтін, бірақ кенеттен түсінік ретінде пайда болатын тікелей білімнің түрі, – деп тұжырымдаған [3; 345]. Р. Декарттың көзқарасы бойынша, идеялар біздің жанымызда пайда болады, ал интуиция оларды айқын және анық көруге мүмкіндік береді [4]. Л. Фейербах, керісінше, интуицияны жоғары идеяларды анықтайтын құрал емес, адам сезімділігінің ажырамас бөлігі деп қарастырған [5]. Й. Шеллинг интуитивті танымның шығармашылық процесін, әсіресе көркемдік және философиялық қызмет саласында, адам қызметінің ең жоғарғы формасы, адам мен абсолютті шындықтың түйісетін нүктесі ретінде қарастырды [6; 217].

Анри Бергсонның философиясы тұтас тәжірибе ретінде пәлсапалаудың жарқын мысалдарының бірін ұсынады. Онда біртұтас теориялық ой қорытынды мен практикалық маңыздылық, сондай-ақ ойлау әдістемесі мен пәні бар. Пәнді ұғыну әдісі пәннің өзінен бөлек болмайды. Шындықты қабылдауымыз және ұғынуымыз, қабылданатын шындықтың өзі болып табылады. А. Бергсонның философиясы, осы мағынада, теориялық түсініктерді алдын-ала қабылдаусыз, шындыққа тікелей жетуге тырысады. Қабылдау мен таным ұмтылысын бір мезетте табу, яғни шындыққа тікелей жүгінудің, түсінудің мұндай тура жолын ол «интуиция» деп атайды.

Адамның санасындағы интеллектуалды және интуитивті қызметтің қарама-қайшылығы А. Бергсонның шығармаларында көрініс тапты. Ол интуицияны шынайы философиялық ойлау әдісі ретінде тікелей көрсетеді, оның барысында таным субъектісі мен объектісінің толық бірігуі жүзеге асады. Сондықтан А. Бергсонның пікірінше, интуитивті ойлау қабылдаудың аналитикалық түрлеріне ғана сүйенетін ғылыми ойлау өрісінің дискурсивтілігінен айырмашылығы, танымның көркемдік моделінің ажырамас сипаттамасы болып табылады [7; 357].

Қазіргі уақытта А. Бергсонның гносеологиялық ілімі оған тән әдіснамалық перспективалармен өзіне назар аударады. Философтың әуел баста метафизикаға арналған әдіснамасы гуманитарлық білім саласында да өзекті бола алады. XIX–XX ғасырлар тоғысындағы А. Бергсон ұсынған интуитивті әдіс көптеген ойшылдарға, суретшілерге, философтарға тән әлемді түсінудің нақты тәсілі мен ойлау түрін білдіреді.

«Клод Бернар туралы» эссесінде Бергсон әйгілі табиғат зерттеушісін «Әдіс туралы пайымдаудың» екінші, жаңа авторы деп атайды. К. Бернар «бір кездері Р. Декарт материя туралы абстрактілі ғылымдар әдісін анықтағандай, нақты зерттеу әдісін тұжырымдады. Кенеттік пен рефлексияның, ғылым мен философияның сәтті байланысы Францияда екі рет жүзеге асырылды» [8; 181]. Бергсонның бұл тұжырымы бір ғана нақтылауды қажет етеді: мұндай байланыс екі емес, үш рет болды. Үшінші ойшыл А. Бергсонның өзі, ол өзінің әдіснамалық принциптерін алға тартып, олар

философтың өз пайымдауларына апарған жолын анық көрсетті. Постструктурализм бағытының атақты философы Ж. Делез өз жұмысының ең басында «Интуиция — бұл бергсонизм әдісі, ... интуиция — сезім де, шабыт та, ретсіз симпатия да емес, ол жан-жақты жетілген әдіс және философиядағы ең жетілген әдістердің бірі. Оның Бергсон философиядағы «дәлдік» деп атайтын қатаң ережелері бар» [9]. Ж. Делездің пікірінше, А. Бергсонның интуитивті әдісінің ерекшелігін түсінбесек, біз оның философиялық ілімін де түсіне алмаймыз.

А. Бергсонның позитивизмді жоққа шығаратын философиясының негізі — шындыққа бет бұру. Оның таным теориясын таза иррационализммен байланыстыру мүмкін емес, өйткені интуитивизмді дамыта отырып, Бергсон болмысты түсінудегі рационалды танымның маңыздылығын жоққа шығармайды. Француз ойшылы қандай да бір философиялық және ғылыми мәселені түсінуде шектен шығудың болмауымен ерекшеленеді.

А. Бергсонның философия мен ғылымның бұрынғы қарым-қатынасын сынауы оның дәуірінде дамыған философия мен ғылымның арақатынасын, әсіресе, позитивистік қозғалыстың пайдасына өткір сынға алып келді. Ол өзінің «Шығармашылық эволюциясы» кітабында бұл көзқарастарды сынға алып, онда ол осы екі өріс арасындағы қарым-қатынасты қалай түсіну керектігі туралы өз ойын ұсынады. Бергсонның түсінігіндегі ғылым ол тек қана жаратылыстану ғылымдары ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік ғылымдардың әртүрлі салалары жатады. Бергсон үшін философия ғылымдар категориясына жатпайды, ол түбегейлі ерекшеленеді. Бұл айырмашылық оның философияны ғылыммен жиі салыстыруынан байқалады [7; 387].

А. Бергсон өзінің «Шығармашылық эволюциясы» еңбегінде ғылымдар көбінесе шындықтың өзін тікелей зерттеу ретінде қабылданатынын атап өтті. Олар осы салаларда нақты білімді қалыптастыру арқылы материя, өмір немесе ақыл сияқты пәндерді зерттейді. Философия, бұл көзқарас бойынша, осы қалыптасқан фактілерді бастапқы нүкте ретінде алып, олардың түпкі себептерін іздеу немесе бастапқы ғылыми зерттеулердің шекарасын кеңейту арқылы олардан шығуға тырысады. Осы фактілермен философтар адам білімінің шектеулерін бағалай алады немесе метафизикалық негізді орнатуға тырысады. Алайда философияның басты назары білім мазмұнына емес, керісінше, ол ғылыми деректердің үлкен көлемінен идеяларды алып, абстрактілі және жалпы деңгейде жұмыс істейді [7].

Философиядағы ғылыми шығармашылық — бұл логика мен аргументтерге негізделген жаңа идеяларды, теорияларды немесе тұжырымдамаларды зерттеу, талдау және тұжырымдау процесі. Ол философиялық ойдың дамуына рационалды және шығармашылық ойлау арқылы ықпал етеді.

Философиялық дәстүр, әдіснамалық, этикалық және әлеуметтік мәселелер, әлеуметтік-мәдени контекст, сыни тұрғыдан ойлау және психологиялық аспектілер философия саласында ғылыми шығармашылықтың қалыптасуы мен интуицияға ықпал етеді.

Философиялық дәстүр, яғни бұрынғы философиялық ағымдар мен дәстүрлерді білу жаңа идеяларды дамытуға немесе оларды қайта түсіндіруге негіз бола алады.

Философиялық дәстүр тұжырымдамалық негіздер мен әдіснамалық принциптерді ұсына отырып, ғылыми шығармашылыққа айтарлықтай әсер етеді. Олардың өзара әрекеттесуі дүниетанымдық бағытты қалыптастырады.

Ғылыми шығармашылық мәнмәтініндегі дүниетанымдық бағыт философиялық дәстүр қоғамдағы негізгі сенімдер мен құндылық бағдарларының қалыптасуына әсер ететіндігін білдіреді. Философиялық дәстүрден шыққан бұл сенімдер мен құндылықтар ғылыми зерттеулердің бағытына, басымдықтарына және жалпы сипатына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Мысалы, егер қоғам табиғат үшін жауапкершілікке деген философиялық сенімдер негізінде экологиялық тепе-теңдіктің маңыздылығын қабылдаса, бұл экология мен тұрақты даму саласындағы зерттеулерге ықпал етуі мүмкін. Және керісінше, технологиялық прогресс пен ғылыми жаңалықтар бағаланатын қоғамда ғалымдар жаңа технологияларды дамытуға назар аудара алады. Осылайша, философиялық дәстүр қоғам үшін маңызды және құнды деп саналатын мәдени кеңістікті қалыптастырып, ғылыми шығармашылық шеңберіндегі зерттеу тақырыптары мен бағыттарын таңдауға әсер етеді.

Этикалық және әлеуметтік мәселелер, сонымен бірге оларды шешу жаңа философиялық тәсілдердің пайда болуына, ал әлеуметтік және мәдени өзгерістер философиядағы жаңа идеялар мен бағыттарды ынталандыруы мүмкін. Сыни тұрғыдан ойлау, талдау және дәлелдерді бағалау қабілеті философтарға тереңірек және негізді ұғымдарды дамытуға мүмкіндік береді.

Ғылыми шығармашылық процесі таным процесінің психологиялық жағымен де байланысты. Эвристика туралы жаңа әдебиеттерде шығармашылық қызметте бейсананың маңызды және басым

рөлі туралы тезис кең тараған. Бұл зерттеушілердің З. Фрейдтің бейсаналық теориясына қызығушылығы емес, жалпы психоаналитикаға дейінгі және кейінгі кезеңде бейсананың ғылыми шығармашылық процесінің қайнар көзі ретінде қарастыруға негіз береді. Шығармашылық ойлаудың құрылымын талдай отырып оны «пассивті» немесе «демалыс кезеңі» бар екендігін байқауға болады. Ол логикалық талдау әдістерімен мәселені шешудің ұзақ, көбінесе сәтсіз кезеңінен кейін пайда болады. Дәл осы сәтте, сананың қызметіне жатқызуға болмайтын психиканың түрлері белсендіріледі.

Шығармашылық теориясының негізін қалаушылардың бірі А. Пуанкаре бұл құбылысты «қалыптан тыс ми қызметі» деп атады, онда зерттеуші саналы «Мен» және бейсаналы «Мен» деп екіге бөлінетінін және оның ең алдымен интуициямен байланысты екендігін атап кетеді. Сана, оның пікірінше, тәртіпті, қатаңдықты және нақты техниканы қажет етеді. Бейсаналық, керісінше, осындай қатаң шектеулерден арылып, еркіндік пен шығармашылық ізденіспен байланысты. Бейсана жасырын процесс, оның мүмкіндіктері саналы интеллектуалды іс-әрекеттің механизмдерінен едәуір асып түседі. Бұл жасырын механизмдер, шығармашылық процестермен, интуиция, инсайт, лезде түсіну сияқты актілерімен байланысты. Бұл көзқарас кейін өте кең таралады [10].

Француз ғалымы Ж. Адамар математика саласындағы өнертабыс процесінің психологиясын зерттеу барысында Ж.А. Пуанкаренің ғылыми жаңалығын ашу сәтін мысалға келтіреді. Ол А. Пуанкаре еңбектерін феноменологиялық тәсілді қолдану арқылы түсіндіреді, сананың құрылымын және математикалық шығармашылықтың негізінде жатқан интуитивті механизмдерді түсінуге тырысады.

Ж.А. Пуанкаре автоморфты функциялар класы туралы мәселені шешу жөнінде көп ойланып, үзіліс істеп, геологиялық экскурсияға қатысып жүрген кезінде, кенеттен шешімін тапқан. «Бұл сапардың бұрылыстары мені жұмысым туралы ұмыттырды. Кутансқа келіп, біз қандай да бір серуендеу үшін омнибусқа отырдық, мен баспалдаққа тұрған сәтте менің ойыма ешбір алдын-ала ой-толғаныстардан идея келді. Мен автоморфтық функцияларды анықтау үшін қолданған түрлендірулер евклидтік емес геометрияның түрлендірулерімен бірдей болды. Уақыттың болмауына байланысты мен ештеңені тексерген жоқпын және омнибусқа отырып, басталған әңгімені әрі қарай жалғастырдым, бірақ мен ашылған жаңалықтың дұрыстығына сенімді болдым. Канға оралғаннан кейін мен тыныққан баспен ар ұжданымды тазарту үшін нәтижені тексердім» [11].

А. Пуанкаре жасаған талдау тек сипаттамаларды ғана емес, сонымен қатар интерпретацияны камтиды. Оның айтуынша бейсаналық жұмыс оның алдында және одан кейін саналы жұмыс болған жағдайда ғана мүмкін немесе кем дегенде жемісті болады. А. Пуанкаре абсолютті сенімділік сезімі, яғни интуиция туралы айтты, бірақ ол бізді алдауы мүмкін, сондықтан сөзсіз тексеруді қажет етеді [11].

XX ғасырда өмір сүрген венгр-ағылшын физигі, химигі және философы Майкл Полани ғылым философиясы, эпистемология және химия философиясы салаларына елеулі үлес қосып, ғылыми шығармашылықтың терең аспектілерін зерттеді. Оның еңбектері ғылыми таным процестерін түсінуге әсер етті. «Жеке білім: посткритикалық философияға қарай» (Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy) атты негізгі еңбегінде ғылыми білімдегі жеке тәжірибенің, интуицияның және бейресми білімнің рөлін талқылады.

М. Полани философиясының маңызды бөлігі — жеке нанымдар, құндылықтар және интуиция ғылыми жаңалықтар процесінде шешуші рөл атқарады деген тұжырым. Оның ойынша зерттеу пәнін шынайы түсіну үшін зерттеуші өз жұмысына терең үңілуі керек деп есептейді.

Жоғарыда аталған кітаптың алғысөзінде автор жаңа ұғым «жеке білімді» енгізіп, мынадай талдау жасайды: «Менің ойымша, «жеке білім» термині жеке мен объективтіліктің ерекше бірігуін жақсы сипаттайды». Жеке білім — бұл интеллектуалды берілгендік, сондықтан оның шындыққа деген талабында белгілі бір тәуекел бар. «Жеке білім» концепциясы объективті фактілерді ғана емес, сонымен бірге ғалымның субъективті тәжірибесін де атап көрсетеді. М. Полани әрбір таным актісінде танымдық тұлғаның құмарлық үлесі және бұл қосымша жетілмегендіктің дәлелі емес, білімнің шұғыл қажетті элементі екенін көрсетті [12].

М. Поланидің негізгі идеяларының бірі субъектінің кез келген білімі құрамында жеке компонент бар екендігі туралы түсінік. Танымдық актіні әрқашан белгілі бір жеке тәжірибесі бар, сананың белгілі бір көзқарастары және ол жүзеге асыратын қызметтің жасырын алғышарттары бар белгілі бір адам орындайды. М. Полани таным процесінің негізінде жатқан тұлғаның жеке қабілеттеріне тән жасырын, үнсіз білім саласына ерекше назар аударады. Білімнің бұл түрін жақсы түсіну үшін М. Полани ұсынған сана құрылымын қарастыру керек, оның ішінде екі деңгей бар: фокустық және

перифериялық ұғыну. Жасырын білім — бұл перифериялық сананың белсенділік саласы, яғни оған субъектінің назары шоғырланбаған, бірақ оның арқасында біз фокустағы затты қабылдаймыз. Жеке білімнің тамырын тікелей сананың перифериялық аймағында табуға болады, ол сыртқы объектілерге бағытталған сана үшін қызмет атқарады.

Сана перифериясында орналасқан тәжірибе деректері өзара әрекеттесу негізінде фокус санасының объектісі болып табылатын жаңа тұтастықты тудыратын элементтер болып шығады. Осылайша, жеке білім біздің назарымызда таным объектілері ретінде пайда болатын шындық құбылыстары туралы нақты идеялар жиынтығы ретінде емес, сананың әртүрлі деңгейлері мен аспектілері арасындағы байланысты қамтамасыз ететін және тәжірибенің бейсаналық және анықталмаған сәттерін қамтитын иерархиялық ұйымдасқан жүйе ретінде қарастыру дұрыс [12].

М. Поланидың көзқарастары тұлға мен ғылыми шығармашылық арасындағы байланысты баса көрсете отырып, ғылым философиясы саласына айтарлықтай үлес қосты.

Философияның психологиямен әрекеттесуі ғылыми шығармашылықтың қалыптасу процестері мен философиялық идеялардың табиғатын түсінуді кеңейте алады.

Ғылыми шығармашылықтың философиялық және психологиялық қырларымен қатар этикалық аспектілер интуицияның зерттеу қызметіндегі этикалық шешімдерге қалай әсер ететінін және интуиция мен этикалық стандарттар арасындағы байланысты талқылау қажет болып табылады.

Интуиция ғылыми жаңалық ашудың басты құралы бола алады, алайда ғалымның оны этикалық принциптерге сәйкес қолдануы маңызды. Жауапкершілікке негізделген ғылыми шығармашылық нәтижелері адалдықты талап етеді, сонымен бірге және интуитивті болжамдардың әсерінен бұрмалануы керек.

Этика ғылыми қоғамдастық стандарттарын, соның ішінде зерттеу процесінде айқындылық пен ашықтықты сақтауды қамтиды. Интуиция жаңа идеяларды құруға көмектесе алады, бірақ бұл идеялар белгіленген ғылыми хаттамаларға сәйкес тексеріліп, расталуы керек.

Ғылыми шығармашылықта интуиция зерттеушіні тәуекел мен белгісіздік шешуші рөл атқаратын зерттелмеген жолдармен басқара алады. Этикалық пайымдаулар ғалымдарға инновациялар мен қоғам мен қоршаған ортаға ықтимал қауіптер арасындағы тепе-теңдікті сақтауға көмектеседі.

Осылайша, ғылыми шығармашылықтағы этика мен интуицияның байланысы зерттеу процесінде этикалық принциптерді сақтау, тіпті ғалымдар жаңа идеялар мен тұжырымдамаларды қалыптастыру үшін өздерінің интуитивті қабілеттеріне сүйенген кезде де қажеттілігін көрсетеді.

Ғылыми шығармашылықтағы этика мен интуицияның арақатынасын К. Поппер зерттеген. Ол ғылым философиясы мен эпистемологияға қосқан үлесімен белгілі австриялық философ. Ғылыми әдістің негізгі элементі ретінде «фальсификация» концепциясын ұсынды. Оның тұжырымдамасы ғылыми шығармашылықтағы интуицияның, сыни ойлаудың және этикалық принциптердің рөлін түсінуге маңызды үлес қосады, ғылыми қоғамдастықта қатаң әдістеме мен ашық диалогтың қажеттілігіне назар аударады [13].

Қорытынды

Ғылыми шығармашылықтың мәндік белгілеріне пайымдылық, реализм, объективтілік, сондай-ақ, алынған және өндірілген ғылыми білімге сыни көзқарас, яғни догматизмге қарсы тұру тән. Ғылыми шығармашылық ғылыми зерттеу әдіснамасына сүйенеді, ал шынайы ғылыми шығармашылықтың осындай әдіснамалық негізі философия болып табылады. Философия үшін шығармашылық, ғылыми қызметтің ең өнімді, әлеуметтік маңызды және құнды үдерісін білдіреді.

Ғылыми шығармашылықтың инновациялық, креативтілік процестермен байланысы тікелей интуициямен байланысты. Интуиция ғалымдарға инсайт, жаңа идеяларға бағыттау немесе гипотеза жасауға көмектесу арқылы ғылыми процесте маңызды рөл атқарады.

Жоғарыда аталған авторлардың әдіснамалық және теориялық негіздемесі ғылыми шығармашылықтың философиялық аспектілері мен интуиция мәселесі бойынша басты белгілерін сипаттауға мүмкіндік береді.

А. Бергсонның гносеологиялық ілімі, оның интуитивизм әдісі қазіргі заманғы ғылыми зерттеулерде қолданыла алады. Ғылым философиясында интуитивизм әдісін ғылыми теориялардың негізінде жатқан іргелі ұғымдар мен идеяларды талдау үшін пайдалануға болады. Физикада салыстырмалылықты кеңістік пен уақыттың не екенін түсіну немесе кванттық механикадағы кванттық күй концепциясы интуитивті түсінуді қажет етуі мүмкін, өйткені оны әрқашан формалды модельдер арқылы көрсету мүмкін емес. Когнитивті ғылымдарда интуитивизм әдісі ойлау және

шешім қабылдаудағы жеке айырмашылықтарды зерттеу үшін пайдалы болуы мүмкін. Өнерге қатысты салаларда интуитивизм әдісі ерекше құнды болып табылады. Шығармашылық шешімдер көбінесе интуитивті түсіну мен шабытқа негізделген, оларды әрдайым рационалды түсіндіру мүмкін емес. Математикада интуитивизм әдісі зерттеушілер бар математикалық әдістермен дәлелдеу қиын тұжырымдамалық мәселелерге немесе жаңа гипотезаларға тап болған жағдайларда маңызды рөл атқарады.

Ғылыми шығармашылықтың философиялық дәстүр аспектісі тұжырымдамалық негіздер мен әдіснамалық принциптерді ұсынып, ғалымның зерттеу тақырыбы мен бағытын таңдауға ықпал етеді. Әлеуметтік-мәдени контекст тақырыптың мәселелігі мен өзектілігіне және нәтижелерді түсіндіруге сеп болады.

Сыни ойлау аспектісі ғылыми шығармашылықта шешуші рөл атқарады, өйткені ғылыми зерттеулер объективтілікке, деректерді талдауға және гипотезаларды тексеруге бағытталған. Сыни тұрғыдан ойлау ғылыми шығармашылықтың ажырамас бөлігі болып табылады, өйткені ол ғылыми әдістің негізі және ғылыми білімді дамыту болып табылатын зерттеулердің дәлдігін, сенімділігі мен объективтілігін қамтамасыз етуге көмектеседі.

Ғылыми шығармашылықтың психологиялық аспектісі философиялық идеялардың табиғатын түсінуді кеңейтеді. Оны жоғарыда айтылған Ж. Адамсидің ғылыми шығармашылықтың математикалық, психологиялық және философиялық қырларын зерттеу арқылы, ғылыми шығармашылықтың негізінде жатқан терең ойлау мен шабыт процестерін түсіндіргені дәлел болып табылады.

М. Поланидың «жеке білім» концепциясы ғылыми шығармашылықтың психологиялық аспектілерін түсіндіру барысында зерттеушінің тұлғалық ерекшеліктерін ескерудің маңыздылығын ашып көрсетеді.

Ғылыми шығармашылықтың этикалық аспектісі зерттеушілердің мінез-құлқын реттейтін және ғылыми жұмыстың барлық кезеңдеріне әсер ететін нормалар мен принциптерді анықтау арқылы ғылыми шығармашылықта маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Грязнов В.М. Методология научного творчества / В.М. Грязнов. — М.: РУДН, 2004. — 122 с.
- 2 Айзексон Уолтер. Стив Джобс / Уолтер Айзексон. — М.: АСТ; CORPUS, 2015. — 688 с.
- 3 Платон. Сочинения Платона. — Ч. 2. Критон. Федон. Менон. Горгиас. Алкивиад первый. Алкивиад второй / Платон. — СПб.: Лань, 2014. — 476 с.
- 4 Рене Декарт. Правила для руководства ума. — Т. 1 / Рене Декарт. — М.: Мысль, 1989. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://gtmarket.ru/library/basis/3958>.
- 5 Фейербах Л. Сочинения: [В 2-х т.]. — Т. 1 / Л. Фейербах. — М.: Наука, 1995. — 502 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.philosophy.ru/library/sochineniya-v-2-tomakh-tom-1/>.pdf.
- 6 Шеллинг Ф. И.Й. Философия искусства / Ф. И.Й. Шеллинг. — М.: Рипол-Классик, 2021. — 524 с.
- 7 Бергсон А. Творческая эволюция / А. Бергсон. — М.: АСТ, 2023. — 416 с.
- 8 Бергсон А. Избранное: Сознание и жизнь / А. Бергсон. — М.: Центр гуманитарных инициатив, 2016. — 400 с.
- 9 Делез Ж. Эмпиризм и субъективность: Опыт о человеческой природе по Юму. Критическая философия Канта: учение о способностях. Бергсонизм. Спиноза / Ж. Делез. — М.: ПЕР СЭ, 2001. — С. 229–322.
- 10 Ирина В.Р. В мире научной интуиции. Интуиция и разум / В.Р. Ирина, А.А. Новиков. — М.: Наука, 1978. — 192 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://psylib.org.ua/books/irnov01/index.htm>.
- 11 Адамар Ж. Исследование психологии процесса изобретения в области математики / Ж. Адамар. — М.: МЦНМО, 2001. — 128 с.
- 12 Полани М. Личностное знание / М. Полани. — М.: Прогресс, 1985. — 344 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/pozitivizm/polani_mishel_lichnostnoe_znanie_na_puti_k_postkriticheskoj_filosofii_izd_1985_g/74-1-0-537.pdf.
- 13 Поппер К. Логика научного исследования / К. Поппер. — М.: АСТ, 2010. — 576 с.

Т.С. Жахина, Г.А. Адаева

Философские аспекты научного творчества

Статья посвящена актуальной проблеме в эпистемологии, изучающей сущность и характер научного творчества, а также его философские аспекты. Без творчества невозможно эффективно решить любую научную проблему или сделать научное открытие. Научное творчество, как особая деятельность человека, представляет собой конструктивный процесс, направленный на удовлетворение потребностей в создании новых духовных и материальных ценностей. Для творчества характерно противопоставление догматизму. Исследованы сущность и особенности научного творчества посредством метода философского анализа. Целью статьи является анализ аспектов научного творчества, учитывая его связь с интуицией. Авторами представлена характеристика основных признаков научного творчества, включая философские традиции, методологические, этические, социальные и психологические аспекты, а также критическое мышление. Исследован метод интуитивизма в научном творчестве на основе первоисточников А. Бергсона, а также концепция бергсонизма в работах Ж. Делеза. В статье прослеживается эволюция представлений об интуиции от зарождения философской мысли до современности. Взаимосвязь научного творчества и интуиции с психологией ученого рассматривается через работы Ж. Адамера о Пуанкаре и концепцию «личного знания» М. Полани. Авторы исследовали влияние интуиции на этику ученого и процесс принятия решений в научной сфере.

Ключевые слова: научное творчество, интуиция, интуитивизм, научное познание, научная интуиция, интуитивное мышление, интеллектуальная интуиция, бергсонизм, эпистемология, философия науки.

T.S. Zhakhina, G.A. Adaeva

Philosophical aspects of scientific creativity

The article is devoted to an urgent problem in epistemology, which studies the essence and nature of scientific creativity, as well as its philosophical aspects. Without creativity, it is impossible to effectively solve any scientific problem or make a scientific discovery. Scientific creativity, as a special human activity, is a constructive process aimed at meeting the needs for the creation of new spiritual and material values. Creativity is characterized by opposition to dogmatism. The essence and features of scientific creativity are investigated through the method of philosophical analysis. The purpose of the article is to analyze aspects of scientific creativity, taking into account its connection with intuition. The paper presents a description of the main features of scientific creativity, including philosophical traditions, methodological, ethical, social and psychological aspects, as well as critical thinking. The method of intuitionism in scientific creativity is studied on the basis of the primary sources of A. Bergson, as well as the concept of Bergsonism in the works of J. Deleuze. The article traces the evolution of ideas about intuition from the origin of philosophical thought to the present. The relationship of scientific creativity and intuition with the psychology of a scientist is considered through the works of J. Adamera on Poincaré and the concept of “personal knowledge” by M. Polani. The authors investigated the influence of intuition on the ethics of a scientist and the decision-making process in the scientific field.

Keywords: scientific creativity, intuition, intuitionism, scientific cognition, scientific intuition, intuitive thinking, intellectual intuition, Bergsonism, epistemology, philosophy of science.

References

- 1 Griaznov, V.M. (2004). Metodologiya nauchnogo tvorchestva [Methodology of scientific creativity]. Moscow: RUDN [in Russian].
- 2 Isaacson, Walter. (2015). Stiv Dzhobs [Steve Jobs]. Moscow: AST; CORPUS [in Russian].
- 3 Platon (2014). Sochineniya Platona. Chast 2: Kriton. Fedon. Menon. Gorgias. Alkiviad pervyi. Alkiviad vtoroi [Works of Plato. Part 2: Crito. Phaedo. Menon. Gorgias. Alcibiades is the first. Alcibiades II]. Saint Petersburg: Lan [in Russian].
- 4 Descartes, Rene (1989). Pravila dlia rukovodstva uma [Rules for guiding the mind. Vol. 1.]. Moscow: Mysl. gtmarket.ru. Retrieved from <https://gtmarket.ru/library/basis/3958>, 1 [in Russian].
- 5 Feuerbach, Ludwig. (1995). Sochineniya [Works]. Moscow: Nauka, 1 Retrieved from <https://www.philosophy.ru/library/sochineniya-v-2-tomakh-tom-1/> [in Russian].
- 6 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (2021). Filosofiya iskusstva [Philosophy of art]. Moscow: Ripol-Klassik [in Russian].
- 7 Bergson, Henri. (2023). Tvorcheskaia evoliutsiya [Creative evolution]. Moscow: AST [in Russian].

- 8 Bergson, Henri (2016). Izbrannoe: Soznanie i zhizn [Favorites: Consciousness and life]. Moscow: Tsentr gumanitarnykh initsiativ [in Russian].
- 9 Deleuze, Gilles (2001). Empirizm i subektivnost: Opyt o chelovecheskoі prirode po Yumu. Kriticheskaia filosofia Kanta: uchenie o sposobnostiakh. Bergsonizm. Spinoza [Empiricism and Subjectivity: An Essay on Human Nature according to Hume. Kant's critical philosophy: the doctrine of abilities. Bergsonism. Spinoza]. Moscow: PER SE [in Russian].
- 10 Irina, V.R., & Novikov, A.A. (1978). V mire nauchnoi intuitsii. Intuitsiia i razum [In the world of scientific intuition. Intuition and Reason]. Moscow: Nauka. Retrieved from <https://psylib.org.ua/books/irnov01/index.htm> [in Russian].
- 11 Adamard, Jacques (2014). Issledovanie psikhologii protsessa izobreteniiia v oblasti matematiki [A study of the psychology of the invention process in mathematics]. Moscow: MTsNMO [in Russian].
- 12 Polanyi, Michael (1985). Lichnostnoe znanie [Personal Knowledge]. Moscow: Progress. Retrieved from https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/pozitivizm/polani_mishel_lichnostnoe_znanie_na_puti_k_postkriticheskoi_filosofii_izd_1_985_g/74-1-0-537.pdf [in Russian].
- 13 Popper, Karl (2010). Logika nauchnogo issledovaniia [Logic of scientific research]. Moscow: AST [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет

Жахина Толкын — PhD докторант, философия кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0000-9532-9930>

Адаева Гүльнар — философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0001-8537-3567>

Information about the authors

Zhakhina Tolkyun — PhD student, Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0000-9532-9930>

Adaeva Gulnar — Candidate of Philosophy, Associate Professor Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-8537-3567>

З.С. Искакова^{1*}, А.Б. Айтбаева², Б.М. Аташ¹, Ә.А. Құранбек¹, С.С. Аубакирова³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

²«Narxoz» университеті, Алматы, Қазақстан;

³Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

(E-mail: zauresh_iskakova@mail.ru; aba-abd@mail.ru; atash_berik@mail.ru, akuranbek@gmail.com, aubakur@mail.ru)

Аударма мәселесінің теориялық-әдіснамалық бағдарлары мен ұстанымдары: философиялық мәтіндер мысалында

Мақалада философия мен аудармадағы қазіргі өзгерістер мен оған байланысты философия мен аударманың өзара байланысының негізі зерделенген. Авторлар ерекше қызығушылық пен өзектілікке ие гуманитарлық мағыналардың терең трансформациясына ықпал ететін негізгі себептерді анықтайды. Зерттеудің мақсаты — аударма мәселесінің өзгермелі факторларының философиялық көрінісін анықтау. «Философия және аударма» ұғымдарының экспликациясы қарастырылды. Аударманы авторлар әлеуметтік философия категориясы ретінде түсіндіреді. Тіл біліміндегі орталық концепциялардың бірінің кең пәнаралық ғылыми талқылаудың өзегіне ауысуы және әлеуметтік философия категориясына көтерілуі туралы ойлардың өсуінің негізгі нүктелері оның өзгерген рөлі мен қызметінен көрінеді. Авторлар аударманы мәдени әртүрлілікті жаңғыртудың, тұлғаның шығармашылық әлеуетін арттыруды ынталандыратын маңызды факторы ретінде де зерделеген. Аударманы адамға әсер ететін елеулі фактор ретінде түсіндіру үшін әлеуметтік философияның әдістерін қолдану қажет деген қорытынды жасауға болады. Диалектикалық көзқарасқа негізделген негізгі әлеуметтік-мәдени құбылыстарды талдау әдісі ұсынылады. Негізгі зерттеу әдісі — «философия — аударма», яғни дуальді оппозиция. Бұл тәсіл тұтас және оның негізгі бөліктері арасындағы байланыстарды мұқият қарастыруды талап етеді, осы байланыстарды талдауды ерекше өзекті етеді. Осы концепцияда философиялық категориялар нақты ғылыми байланыстар негізінде қалыптасатындығы маңызды қорытынды болып саналады.

Кілт сөздер: аударма, философия, тіл мәселесі, герменевтика, философиялық әдістер, мәдениет, түсіндіру, даму, қоғам, интерпретация.

Kipicne

Қазіргі уақытта аударма көп деңгейлі және көп қырлы сала ғана емес, әуесқойлықтан кәсібилікке бет бұрған, тәжірибемен қатар теориясы дамып келе жатқан арнайы ілім ретінде қалыптасқан. Қазіргі әлемде аударманы түсіну, түсіндіру және қарым-қатынас құралы ретінде қарастыру Наталия Автономова атап көрсеткендей, философиялық мәселеге айналуы мүмкін. Ғалым еуропа мәдениетіндегі рухани саланың көпшілігі бір тілден екінші тілге аудару нәтижесінде пайда болғанын, сәйкесінше, бұл үрдіс әртүрлі тілдерде өзіндік философиялық ұғымдар мен категориялардың қалыптасуына әкелгенін атап өтеді [1]. Алайда аудармамен шұғылданған философияның кейбір бағыттары оған басымдық бере зерделеген жоқ. Ал Наталия Автономова «шығармашылық» терминіне және философияның өрлеуіндегі аударманың рөліне тоқтала келе, аударма эпистемасының болмысын көрсетеді.

Халықаралық қатынастар мен мәдениеттерге деген қызығушылықтың артуына байланысты аударма мәселелері барған сайын маңызды бола түсуде, өйткені аударма әртүрлі мәдениеттер арасындағы қарым-қатынас тәсілі ретінде қызмет етеді. Аударманың көптеген философиялық зерттеулерінде герменевтика, когнитивтік теория, коммуникация философиясы және психология, психолінгвистика, семиология және мәдениеттану сияқты басқа да тәсілдер қолданылады. Философиялық талдау тұрғысынан алғанда, философия осы тәсілдер аясында аударма мәселелерін нақтылауға көмектесетін арнайы теория жасай алады деп болжауға болады. Мұндай теория аударманы тереңірек талдауды, оның мүмкіндігінің ең іргелі шарттарын анықтауды қамтамасыз етуі керек.

Аудармаға онтологиялық, гносеологиялық, метафизикалық т.б. қырынан келуге де болады, сондықтан, аударманың жалпылама болмысы туралы мәселелер де қозғалады. Сонымен қатар,

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zauresh_iskakova@mail.ru

аударманы мәдени-философиялық, этнографиялық-философиялық, тілдік-философиялық, тарихи-философиялық мәселе ретінде де қарастыруға болады. Аударма үрдісін тұтастай қарастыратын болсақ, оны құрылымдық-қызметтік деңгейде былайша талдауға болады: объект-субъект қатынастары бойынша: «түпнұсқа автор — мәтін — аудармашы»; негізгі құралдар мен материалдар бойынша: «тіл — лексемалар — мағыналар»; логикалық-семантикалық тұрғыдан: «түсіну — сәйкестік — мәтіннің мағынасын ашу»; репродуктивті-продуктивтік тұрғыдан: «мәтінді қайта құрылымдау — көркемдік — түзетулер енгізу»; мәдени-әлеуметтік онтологиялық тұрғыдан: «мәдениеттердің диалогы — жеке өзін-өзі көрсету — мәдени перспективалар» және т.б.

Аударма дегеніміз не? Мұны «әдемі кілемнің» жасырын жағы, утопия немесе аударылмайтын шекараға жеткен дұрыс сөзді іздеу ретінде қарастыруға болады. Аударманың қарапайым анықтамасы — бұл бір тілді екінші тілге аударудың техникалық үрдісі, қажетті тілдерді білетін адамдар бір тілдің таңбаларының тіркесімін өзге тілдің таңбаларының тіркесімімен алмастыратын өнер. Дегенмен, бұл түсініктеме үстірт және механикалық. Бір жағынан, аударма күнделікті қоғамдық сананың бөлігі болып табылады және күнделікті тәжірибеде, мысалы, белгісіз тілде сөйлейтін базарда сауда жасау кезінде қолданылады. Екінші жағынан, аударма терең шығармашылық пен мәдениетті, оның ерекшеліктерін, барлық интерпретация процесіне енген нормалары мен логикасын түсіндірудің негізгі әдісі ретінде қызмет етеді. Аударманы мәтіндік тұрғыдан кеңінен түсіну аударманың негізі ретінде талдауды қажет етеді. Лингвистикалық аударма өзінің мәнін екі полюстің арасында табады: жалпылаушы шығармашылық ретінде және осы өнерді қайталауға ұмтылу.

Материалдар мен әдістер

Өзге тілдегі ақпаратты түсінудегі когнитив қиындықтарды жеңілдету үшін, ең оңтайлы шешімді табу қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени шындық шеңберінде — аударманың философиялық негіздеріне жүгінуді қажет етеді. Герменевтикалық аспектіде (түсіну және түсіндіру теориясы) аударманы философиялық, таным теориясы, коммуникация философиясы және басқа да көптеген сала тұрғысынан түсіну ең алдымен, психолингвистикалық және мәдени деректерге негізделген.

Жак Деррида алғаш рет аударма мен ұлттық тілдің байланысын тарихи контексте көрсетті [2; 114–133]. Дегенмен, бұл ахуал танымның постструктуралистік бағдарына қарай ойысты. Ұлттық тіл мен аударма арасындағы байланыс кездейсоқ емес, тілдік өзара әрекеттесу үрдісінде көрініс беретінін айта кеткен жөн. Дерриданың пікірінше, білім тіл арқылы көрінеді және адамдармен байланысты, сонымен қатар тілдік құрылымдармен анықталатын дүниелерді құрайды. Сондықтан аудармашы сол тұлғаны қайталамайды, сөйтсе де мәтіндік алаңда қызмет етеді. Дерриданың идеясын жалғастырушылар тілдік бірегейлікті, оны мәдениеттердің жақындасуының қазіргі жағдайына қоса отырып, біртүлділік статикасы мен көптілділік динамикасын атап өтеді.

Аударманы кең мағынада түсіну үшін оны аударма-түсіндіру (интерпретация) үрдісі ретінде талдау қажет, бұл бір жағынан интерпретативті-репродуктивті құбылыс. Тілдік аударма өзінің мәнін екі полюстің арасында ашады: жалпы шығармашылық және репродуктивті өнерді қайталауға ұмтылыс ретінде. Аударма мен түсіндірудің бірнеше деңгейі болса, олардың ішіндегі ең маңыздысы мәтін болып табылады. Бұл мәселені зерттеу кезінде, осы тараптан Сепир-Уорф теориясына, В. фон Гумбольдтың философиялық-лингвистикалық теориясына, Г.Г. Гадамердің ой-тұжырымдамасына, америкалық философ У. Куайнның көзқарасына және т.б. жүгінеміз.

Аударманың лингвистикалық онтологиясы белгілі бір ішкі факторлармен анықталады: жаңа нәрсе жасауға ұмтылатын субъектінің механикалық әрекеті мен шығармашылық белсенділігінің үйлесуі әлеуметтік-мәдени салада елеулі серпіліске әкеледі, мұны аударманың дамуы үшін негіз деп санауға болады. Бұл негіздердің бір-бірімен тығыз байланысқандығы сонша, оларды анық ажырату мүмкін емес.

Нәтижелері мен пікірталас

Кез келген табиғи тіл Сапир-Уорф теориясына сәйкес әртүрлілікті көрсетеді. Сапир-Уорф гипотезасы бойынша тілдің құрылымы бізді қоршаған дүниені ойлау мен қабылдау құрылымын анықтайды, бұл тілді түсіндіру құралына айналдырады. Бұл гипотеза фон Гумбольдтың философиялық-лингвистикалық теориясына негізделген және әртүрлі табиғи тілдер арасындағы дәл сәйкестік мүмкін емес деп болжайды. Гадамердің пікірінше, аударма сөзсіз бір тілдегі сөздердің нақты мағынасы мен екінші тілдегі қайталануы арасындағы сәйкессіздікке тап болады және бұл сәйкессіздікті толығымен жою мүмкін емес [3; 447]. К. Ажеж де осы пікірде: «Әрине, тілді таңбалар

жүйесі ретінде қарастыратын болсақ, онда белгілер арасындағы құрылымдық байланыстар әр тілде өте әр түрлі болатынын мойындауымыз керек; Бір тілдің өзіндік жүйесінде оның көмегімен аударылатын таңба, басқа тіл жүйесінде бірінші орынға ие болатындай емес» [4; 46]. Аударманың күрделілігіне қарамастан, әртүрлі тілдердегі семиотиканы түсіндіре алатын таңбалар жүйесінің болуы аудармада белгілі бір стандарттарды орнатуға мүмкіндік береді [5; 231]. Аудармадан абсолютті дәлдікті талап етуге болмайтыны анық, бірақ тілдің жалпы белгілері мен стандартты үлгілер, атап айтқанда, белгіленетін және таңбаланған, денотативті және лексема элементтері, сонымен қатар барлық тілдерге тән синтаксистік құрылымдар мағынаны сақтауға көмектеседі. Сондықтан аудармашы аударманың адекваттылығын қамтамасыз ету үшін белгілі бір негіздерге сүйенеді. Бұл тілдің онтологиясы болғандықтан барынша тұрақты.

Осыған орай, түбегейлі, толық аударманың белгісіздігі мәселесі туралы айтатын американдық философ У. Куайнның идеясын атап өтуге де болады. «Бір тілден екінші тілге аудару әдістері, – деп жазады У. Куайн, — әрқайсысы сөйлеу бейімділіктерінің барлық жиынтығымен үйлесімді, бірақ бір-бірімен үйлеспейтін әртүрлі тәсілдермен белгіленуі мүмкін» [6; 27]. У. Куайнның ойынша, өрнектердің мағыналарын мінез-құлық әдістерінен бөліп қарауға болмайды. Бұл дәл аударуға тырысқанда, екі белгісізі бар мәселені шешу керек дегенді білдіреді: біз аударғымыз келетін өрнектің вербальды баламасын білмейміз, сонымен қатар сол өрнекке сәйкес әрекетті білмейміз. У. Куайн тіпті «ана» тіліне де түбегейлі аударма жасау мүмкін еместігі туралы тұжырымдамасын дамытты. Оның ойынша, әр адамның немесе ұлттың өзіне ғана тән тілі болады, оны басқа этностар мен жеке тұлғалардың тіліне дәл аудару және түсіндіру қиын.

Жоғарыда көрсетілген тұжырымды негізінен Т. Кун және ХХ ғасырдың аяғындағы көптеген беделді философ қолдайды. Атап айтқанда, Т. Кун былай деп атап өтеді: «Түрлі теорияларды жақтаушылар әртүрлі мәдени және тілдік қауымдастықтардың мүшелеріне ұқсас болуы мүмкін. Осы параллелизмді мойындай отырып, біз қандай да бір мағынада екі топтың да дұрыс екеніне сенеміз. Мәдениет пен оның дамуына қатысты бұл позиция шын мәнінде релятивистік» [7; 267].

Шет тіліндегі мәтінді аудару «бөтен мәдениетпен танысумен де, онымен конфликтпен де еріксіз сүйемелденеді. Осы тартыс барысында адам төл мәдениетін, дүниетанымын, өмірге, адамдарға деген көзқарасын тереңірек сезіне бастайды» [8; 24]. Конфликт — өзара әрекеттестіктің ерекше формасы, ал оны шешу — дамудың негізгі көзі. Бұл жағдайда сөз адам өз мәдениетінің өкілі ретінде жасаған шет тіліндегі мәтін туралы болғандықтан, жеке тұлғаның өзіндік дамуы міндетті түрде осындай қайшылықтарды қамтитынын ескеру керек. Қақтығыстарды шешуге байланысты мәдениеттердің кездесуі мәдени түсіністіктің өзара байытылуына әкеледі. Демек, шет тілі қарым-қатынас немесе ақпарат беру құралы ретінде ғана емес, тұлғаны қалыптастырудың маңызды тетіктерінің бірі ретінде де әрекет етеді.

Философия — уақыт пен кеңістікке бөлінген, өзінің тарихи мұрасын үнемі бейімдеп, жаңартып отыратын қауым. Философиялық аударма білім құрылымында әртүрлі қызмет атқаратындықтан қажет. Мәдени мұраны сақтайды, мәдени медитация тәжірибесі, рефлексивтіліктің бір түрі және жаңа әдіснамалық стратегия болып саналады. Еуропа философиясы тарихында аударма маңызды рөл атқарады және өткен мен қазіргі кездегі ойлау тәжірибесін қайта қарауға мүмкіндік береді [1; 22].

Алайда философия аударма тілдерін зерттеумен және философтардың аударма нұсқаларына қатысты қайшылықтармен шектелмейді. Философтардың философиялық аударма жасауы, көбінесе, отандық философтардың «шоғырлануының» өзіндік формасына айналады, философияға «тұжырымдамалардың шығармашылығы» ретінде делдалдық қатынас жасайды. Егер ол өз шығармашылығымен айналыспаса, аудармашыны философ деп санауға болмайды [9; 14–15].

Сонымен бірге, аудармалардың әсерінен немесе шет тілді авторлардың түпнұсқа мәтіндерін түсіндіру үрдісінде көптеген философтардың «жеке тілі» қалыптасты: Ф. Шлейермахер Платонды аударды, Пол Рикер өзінің академиялық мансабын неміс авторларының аудармаларынан бастады. Жак Деррида Эдмунд Гуссерль мәтіндерінің аудармашысы ретінде белгілі болса, Бубердің ағылшын тіліндегі аудармаларымен танымал, Ницше және Гегель неміс-америкалық философ В. Кауфман, Платон, Декарт, Милль, Кьеркегор және Хайдеггер Т. Гильфасонды испан тіліне белсенді түрде аударды; ол бірқатар философиялық жұмыстарды поляк тіліне аударды; соның ішінде, Канттың «Таза ақылға сын», Р. Ингарден; философиялық және көркем әдебиеттің аудармашысы Г.Г. Шпет 17 тілінің білгірі болды; отандық философиялық кеңістікте Қажымұрат Әбішев, Мұрат Сәбит, Тұрсын Ғабитов, Әуезхан Қодар, Гүлжиһан Нұрышева және т.б.

Философия, әсіресе батыс философиясы аудармасыз өмір сүре алмайды. Аударманың «көркем онтологиясы» деп Фокин атап өткендей сананың вербалды емес мазмұнын білдіреді және тілдік және дискурсивті формаларға айналуының негізгі шарты болып табылады [10; 10]. Тек аударма арқылы ғана философиялық терминдермен және философиялық мазмұнның басқа тілдік бірліктерімен қоршалған «жаңа» философиялық мағыналарды толық түсінуге болады, өйткені мағына тек тіл мен оның семантикасының контекстінде өмір сүреді.

Еуропалық философиялық мәтіндердің сәтті аудармасының негізгі себептерінің бірі — олардың әмбебаптығы және ежелгі, итальяндық, неміс, француз, голланд және басқа да классикалық метафизикалық мәтіндердің әртүрлі мәтіндік және тарихи-мәдени контекстінде қалыптасқан халықаралық концепцияларға сәйкестігі. Бұл идеялар мен тұжырымдамалар қазіргі философтардың еңбектерін талқылау мен академиялық зерттеулерде дами берді. Философиялық білімдерді әртүрлі ұлттық және тілдік контекстерге жеткізетін аударма процесі философиялық рефлексияның негізгі қайнар көзі және қозғаушы күші қызметін атқарады. Философтың қазіргі әлемдегі танымалдығы мен ықпалы оның аударма мәтіндеріне деген сұранысқа байланысты.

Бүгінгі таңда философияның жаһандық контекстегі маңызы мен ықпалы аударманың қажеттілігімен және оның мәтіндерінің мағынасымен анықталады.

Л. Штраус өзінің «Қудалау және жазу өнері» атты еңбегінде қызықты құбылысты — философиялық ойдың уақытша «супер аудармашылығын» тапты. Философтар түрлі дәуірлерде өмір сүрсе де, түрлі тілдерде сөйлесе де, философияға қатысы жоқ түрлі тақырыптармен айналысса да, «кедергісіз сөйлесе алады». Бұл олардың тез ойлау қабілетінің арқасында мүмкін, трансцензия әмбебаптығын қамтиды. Дәл осы қабілет философтарды әрқашан толық түсінікті және бір-бірін «аударуға» қабілетті етеді. Философтар өз еңбектерінің лингвистикалық және мәдени аударылмау мәселелерін қарастыруға мәжбүр. Мысалы, Жак Деррида өзінің «Жапон досына хат» атты еңбегінде аударманың философ үшін басты міндет екенін, бірақ сонымен бірге бұл мүмкін емес екенін айтады. Аударма туралы ойлау процестің өзін және оның нәтижелерін субъективті түсінуге байланысты. Аударма теориясының тарихы — идеалды аударма сапасына ұмтылатын нақты анықтамалар мен тәсілдерді іздеу тарихы.

Аударманың философиялық негіздері таза лингвистикалық мәселелер шеңберінен шығады. Аударма — жай ғана тілдік белгілерді беру үрдісі емес; бұл идеяларды жеткізу қызметі, өткенді бүгінмен байланыстыру тәсілі.

Философияда жаңа идеялар мен концепциялар немесе «концептуалды шығармашылық» (Жил Делёз «Жил Делёздің әліпбиі») пайда болады. Философиялық мәтіндерді аудару кезінде философиялық ұғымдардың негізін құрайтын шет тіліндегі мағыналар мен бейнелерді түсіндіруге байланысты мәселелер туындайды. Бұл түпнұсқаның анық еместігіне және бұрмалануына әкелуі мүмкін. Аудармашылар мәтіннің мәдени және тілдік ортасынан туындаған қиындықтарға жиі кездеседі. Нәтижесінде бастапқы мәтіннің мағыналары бұрмалануы, жоғалуы немесе өзгеруі мүмкін. Бұл бұрмалаулар аудармашының біліктілігі мен прагматикасы сияқты субъективті факторларға ғана емес, сонымен қатар объективті және тарихи-мәдени жағдайларға да байланысты. Философиялық жаргонның бір бөлігіне айналған жалпы әдеби мәдениеттің тілдік элементтері аударма барысында көбінесе басқа білім салаларымен байланысын жоғалтады. Бірде-бір аударма автордың мәдени ортасы контекстінде бастапқы мәтіннен туындайтын барлық ассоциацияларды, мәтінаралық байланыстарды және ой толғауларын толық жеткізе алмайды. Аудармалардың саны көбейген сайын олардың түпнұсқаны толықтай алмастыра алмайтыны айқындала түседі.

Мысалы, орыс ойшылдарының неміс және француз философтарынан айырмашылығы олар аудармаға ерекше философиялық мән бермеген. Осы елдерде «аударма философиясы» философияның бір бөлігі ретінде танылады, ал аударма аудармашы тілдегі аудармашының рөлін түсіну мен түсіндірудің рефлексиялық құралы ретінде қарастырылады. Бұл аудармашының аударылып жатқан түпнұсқа тілін меңгеру қабілетін, сондай-ақ оның көркемдік шеберлігі мен шығармашылығын пайдалану және көрсетуді қамтиды.

XX ғасырда гуманитарлық ойдың бағытын анықтаған философтардың еңбектеріндегі аударманы түсінушілік бағдары осыған келіп саяды: Р. Барт, Ж. Бодриар, Г.Г. Гадамер, Жил Делёз, Жак Деррида, Х. Ортега и Гассет, В. Дильтей, К. Леви-Стросс, В. Куайан, Дж. Штайнер, Г.Г. Шпета, Ж.Ф. Лиотард, П. де Ман, П. Рикер, Р. Рорти, В. Франкл, М. Хайдеггер, М.Фуко. Түсіну — аударма үрдісінің бастапқы кезеңі, онда алгоритмделген логикалық операциялар интуитивті-эвристикалық

әрекеттермен және өзінің танымдық тәжірибесіне негізделген ассоциатив гипотезалармен бірге жүреді.

Аударманы түсіну әрқашан жеке үрдіс, өйткені, аударылған философиялық мәтіннің мағынасы жеке түсінікке де байланысты. Аудармашы философиялық мәтіннің түпкі тұжырымдамалық мазмұнын қайта кодтайды және түсіндіреді, оны өзінің шындығына айналдырады. Хайна Лотманның пайымдауынша, аудармашы мәтіннің мазмұны туралы түсінігін нақты білдіруі керек және оның аудармасында түсініксіз сәттер қалдырмауы керек [11; 449]. Джон Штайнер сонымен қатар, мәтінді түсіну мен оның аудармасы бір-бірімен тығыз байланысты деп санайды. Гуманитарлық мәтіндердің аудармасы туралы мәселе, көбінесе, олардың түсінігі туралы сауалмен ауыстырылады, ал философиялық мәлімдемелердің түсінігін бағалау — олардың аударылуына негізделген. Мартин Хайдеггер аударма сөзі түсініктіліктің артикуляциясы деп санайды және бұл түсінік қазірдің өзінде түсіндіру мен айтылымның негізінде жатыр. Алайда, Зенон парадоксіндегі Ахиллес секілді аудармашы түпнұсқаға байланған, бірақ оған ешқашан жете алмайды [12; 142]. Аударманың түсінігі, сондай-ақ, байыпты философиялық мәтін, әр оқуда әр түрлі деңгейлерге ие.

Кейде мәтіннің «түсініктілігі» мен «түсініксіздігі» бір-бірімен тығыз байланысты және әртүрлі болуы мүмкін. Бірінші оқылымнан кейін түсініксіз болып қалған нәрсе екінші оқылымда анық болуы мүмкін. Сонымен қатар, бірінші оқылымда түсінікті болып көрінетін нәрсе келесі оқылымда түсініксіз болып қалуы мүмкін. Философиялық шығармашылықты оқып-үйрену кезінде зерттеудің мақсаттары мен оған байланысты сұрақтар өзгеруі мүмкін. Мысалы, Аристотельді көне грек тілінде оқығанда оқырман аудармаға бет бұрмас бұрын түрлі сұрақтар қояды. Шет тілі аудармамен тікелей байланысты, ал философтың әр түрлі түсіну деңгейі әртүрлі аудармаларды қажет етеді. Концепция «тіл мәселесіне» неғұрлым философиялық тұрғыдан қатысты болса, автор мәтінін әртүрлі көзқарастардан көру және жеткізу және оның көптеген мәтінаралық байланыстарын нақтылау үшін әртүрлі аудармалық интерпретациялардың қажеттілігі соғұрлым жоғары болады.

Сонымен қатар, мәтіннің аударылуы оның түсінілмейтінін білдірмейді. Түсінбеушілік «басқаларды басқалар сияқты түсіну» тәсілі болуы мүмкін, ал толық түсінуге сүйену мағынаның бұрмалануына әкелуі мүмкін. Аударылған мәтін «оқылмайтын» (тырнақшаның ішінде) немесе түсініксіз (тырнақшасыз) болуы мүмкін. Бұл әсіресе философиялық мәтіндерге қатысты, мұнда түсіну тек мәдени белгілерді, метафораларды, нормалар мен құндылықтарды ғана емес, сонымен қатар өз тұжырымдамасының қарапайымдылығы мен қолжетімділігіне ұмтылмайтын философтың шығармашылық әдісін де ескеруді талап етеді. Мұндай қиындықтардың мысалдарын Франческо Петрарка, Мария Эбнер-Эшенбах, Георг В.Ф. Гегель, философиялық мәтіндерді түсіну және аудару қиындығын көрсететін Иммануил Кант және Мориц Гаупт. Мұндай мәтіндерді түсіну аудармашыдан объективтілік пен шығармашылық көзқарасты талап ететін интеллектуалдық белсенділіктің көрінісі болып табылады. Гегель түпнұсқа автордың тілін түсіну және аудару қиын, бұл нақты философияның табиғатын көрсетеді деп дәлелдеді. Мысалы, Гегель, Витгенштейн және Сартр мәтіндерін түсіну арнайы герменевтикалық түсініктемелерді қажет етеді. Бұл жағдайда аудармашы аударылған мәтінде өзінің түсінігін жеткізбеуі керек, бірақ оқырманға өз интерпретациясын дербес қалыптастыруға мүмкіндік беруі қажет деп санайды [13].

Осы тұста, «Философияның категориялық қабаттарында өзінің шыңына жеткен тілдегі аударманың айрықша маңыздылығы неде?» деген сауал туындайды. Категориялық деңгейдегі аударма — бұл, ең алдымен, шет тілдері үстемдік ететін кеңістікке байланысты. Мәдени қауымдастықтар арасындағы «қақтығыстардан» туындайтын, әрқайсысы өз логикасына негізделген, бұрын бір ғана логиканың үзіндісін білдіретін аударма мәтіндер қоғам үшін деструктивті және қауіпті болып шығуы мүмкін. Толық түсінілмеген мәтіндер мұндай салдарға әкелетіні сөзсіз. Біз үнемі өзгеріп отыратын және динамикалық әлемде өте күрделі жағдаймен айналысамыз. Бұл өте маңызды, мәселе тілдің көптігінде емес, шет тілдерінің жағдайы өсіп, өзгеріп, күрделеніп бара жатқанына да байланысты [14]. Аударманың маңыздылығы — ол адамдарды жаңа мәдени алаңға біріктіруге негіз жасайды. Демек, аударма екі жақты сипатқа ие және өзінің ең жоғарғы көрінісінде символдық саламен шектелмейді (бұл тілек мүмкін болса да, аударманы жеңілдете алады). Аударма әрқашан мәдениеттер контекстінде орын алады, ол өзінің көптеген аспектілері бойынша мәдениеттер арасындағы өзара әрекеттесу үшін мүмкіндіктер ашады, сайып келгенде, өзара қарым-қатынас пен қарым-қатынас аймағын құрайды. Тілдер әлеуметтік құбылыс ретінде олардың қалыптасуына негіз болатын мәдени және басқа факторларды білдіреді. Инновация құрылымдалатын шекаралар шын

мәнінде инновациялық мәселе болып табылады. Мұнда тілдің екі жақтылығы лингвистикалық шекарадан, әлеуметтік, этникалық және басқа белгілерден шығып, олардың ерекшеліктерін ашады.

Тілдер саласындағы аудармашылық қызмет жеке тұлғаның өзін-өзі дамытудың бір түрі болып табылады, өйткені көптілі қоғамда адам бір тілден екінші тілге аудару арқылы интеллектуалды дамиды [15].

Аудару кезінде сөздерді бір тілден екінші тілге көшіру ғана емес, сонымен бірге бұл процестің интеллектуалдық дамуына ықпал ететінін түсіну маңызды. Жаңа тілді үйрену бізді жаңа мәдениетке батырады, бұл біздің мәдени тәжірибемізді арттырады. Бұл өзара әрекеттесу процесі жеке өсуге де, ұжымдық прогреске де ықпал етеді, мәдени әлеуетті арттырады және жеке тұлғаның да, жалпы қоғамның да дамуы үшін мотивацияны арттырады.

Қорытынды

Философиялық аударма түпнұсқа мәтіннің стилистикалық бейімделуіне ғана емес, оның мағынасын жеткізуге де бағытталған. Философиялық тұжырымдамаларға, логикалық пайымдауларға және қорытындыларға барабар балама табу маңызды. Философиялық мәтінді аударудағы басты мақсат — оның мазмұнын ашып, ана тіліндегі қолайлы мәнерлеу құралдарын таңдау. Философиялық мәтінді түсінудің таңдалған тәсіліне қарамастан, ол философиялық мазмұнды және олардың семантикалық жүктемесі бар арнайы ұғымдарды қамтиды. Философиялық мәтін басқа да ақпараттық, оның ішінде ғылыми мәтіндер сияқты философиялық коммуникация саласында белгілі білім мен кәсібилікті талап ететін арнайы терминдерді пайдаланады.

Философиялық мәтін белгілі бір және дайындалған ортада қарым-қатынас құралы ретінде қызмет етеді, осы ортадан тыс маңыздылығын жоғалтады. Бұл философиялық мәтінді коммуникативті аудару стратегиясын анықтайды. Сонымен қатар философиялық мәні бар сөздер мен ұғымдарды (метафоралар мен ұғымдарды құрайтын терминдер), тілдік ойындарды, стандартты емес семантикалық тіркестерді, семантикалық аударылмайтындарды, сондай-ақ философиялаудың ерекше стилін және басқа да белгілерді қамтитын мәтіндер зерттеушілерді концептуалды және ұғымдық проблемалармен таныстырады.

Қорытындылай келе, аударманың өзекті мәселелерінің бірі философиялық мәтіндерде аударма қиындықтары автордың философиялық ойының күрделілігімен ұштасып, бұл қиындықтарға қосарлы сипат беретінін атап өтуге болады. Екіншіден, кез келген аударма таза абсолютті түрде екі мәтіннің тура сәйкестігін қамтамасыз ете алмағандықтан, шартты түрде мәдени сұхбаттастық ретіндегі қажеттіліктерді қанағаттандырудан туындайды. Үшіншіден, аударма, аудармашының шығармашылық актісі ретінде қарастырылатын репродуктивті-продуктивті үдеріс жүзеге асатын өзіндік бір өнер және интеллектуал құбылыс. Төртіншіден, аудармалардың маңыздылығы мәдениеттер арасындағы сұхбаттастықты кеңістік пен уақыт аясынан тыс қарастыра алады, сондықтан, ол аудармалар сол халықтың мәдениетінің, ғылыми әлеуетінің, жалпы білімділік пен интеллектуал деңгейінің жоғарылуына қызмет ете алады. Бесіншіден, аударма процесінде мәтін, аударманың өзі, түсіну, түсіндіру, шеберлігін арттыру, тіпті аудармашының өз білімін дамыту қатар жүреді. Алтыншыдан, философиялық тұрғыдан алғанда аударма мәселесі толық қарастырылмаған, бұл бұл тәсілді одан әрі жетілдіру қажеттілігін көрсетеді. Өйткені аударманың өзінің бірнеше ғасырлық тарихы болғанмен, бұл саланы арнайы ғылыми үрдіс ретінде қарастыру кейінгі ғасырда ғана қолға алынғандықтан, бұл бағыт әлі кемелдене түсуді қажет ететін интегративті ілім ретінде қарастырылатын болады. Осы интеграциялаудың философиялық қырына тереңірек үңілу — біздің перспективті зерттеу мақсаттарымыздың бірінен саналады.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық (AP19679556 — «Қазақстандағы өзекті аударматану: теориясы және практикасы») жобасы аясында дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

1 Автономова Н.С. Познавание и перевод: Опыты философии языка / Н.С. Автономова // Вопросы литературы. — 2009. — № 2. — С. 109–117.

2 Деррида Ж. Есть ли место переводу. Философия на национальном языке / Ж. Деррида // Логос. — 2011. — № 5–6. — С. 114–133.

- 3 Гадамер Г.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Г.-Г. Гадамер. — М., 1988.
- 4 Ажеж К. Человек говорящий: Вклад лингвистики в гуманитарные науки / К. Ажеж; пер. с фр. — 2-е изд. — М., 2006.
- 5 Ельмслев Л. Прологомены к теории языка / Л. Ельмслев. — М.: Ком Книга, 2006. — 248 с.
- 6 Куайн У. Слово и объект / У. Куайн; пер. с англ. А.З. Черняк, Т.А. Дмитриев. — М., 2000.
- 7 Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. — М., 1977.
- 8 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. Как соотносятся между собой язык и культура / С.Г. Тер-Минасова. — М., 2000.
- 9 Смирнов А.В. Можно ли строго говорить о непереводаемости? / А.В. Смирнов // Гуманитарные чтения РГГУ–2009: Теория и методология гуманитарного знания. Гуманитарное знание и образование: сб. материалов. — М.: РГГУ, 2010. — С. 37–54.
- 10 Фокин С.Л. Перевод как незадача русской философии: к критике концепции мимесиса В.А. Подороги / С.Л. Фокин // Вестн. Самар. гуманит. акад. — Вып. Философия. Филология. — 2010. — № 2(8). — С. 109–125.
- 11 Рикёр П. Парадигма перевода. — Ч. 2. Информационно-коммуникативные аспекты перевода: сб. науч. тр. / П. Рикёр. — Нижний Новгород: НГЛУ, 1998. — С. 112–133.
- 12 Хайдеггер М. Бытие и время = Sein und Zeit / М. Хайдеггер // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. — 2000. — № 2. — С. 127–145.
- 13 Steiner G. Abécédaire de Gilles Deleuze. After Babel: Aspects of Language and Translation / G. Steiner. — Oxford University Press, 1975.
- 14 Гарбовский Н.К. Сиетмологическая модель перевода. Трансдисциплинарность и система научных знаний / Н.К. Гарбовский // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 22. Теория перевода. — 2015. — № 1. — С. 3–20.
- 15 Мишкурин Э.Н. Герменевтико-переводческий методологический стандарт в зеркале трансдисциплинарности. — Ч. I / Э.Н. Мишкурин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 22. Теория перевода. — 2015. — № 2. — С. 17–37.

З.С. Искакова, А.Б. Айтбаева, Б.М. Аташ, А.А. Куранбек, С.С. Аубакирова

Теоретико-методологические ориентации и позиции проблемы перевода: на примере философских текстов

В статье рассмотрены основы взаимоотношений философии и перевода в связи с современным развитием и изменениями в философии и переводе. Авторы выделяют основные причины, способствующие глубокой трансформации гуманитарных смыслов, которые представляют особый интерес и актуальность. Цель исследования — философский взгляд на меняющиеся факторы проблемы перевода. Рассмотрено объяснение понятий «философия» и «перевод». Авторы трактуют перевод как категорию социальной философии. Основные моменты роста мыслей о переносе одного из центральных понятий языкознания в ядро широкой междисциплинарной научной дискуссии и возведении его в категорию социальной философии отражены в изменившейся его роли и функции. Авторы также изучают перевод как важный фактор возрождения культурного разнообразия и стимулирования роста творческого потенциала человека. Сделан вывод о том, что интерпретация перевода как фактора, оказывающего существенное влияние на человека, требует рассмотрения его методами социальной философии. Предложена методология анализа важных социокультурных явлений, основанная на диалектической идее. Основным методом исследования является двойная оппозиция «философия–перевод». Такой подход включает необходимость уделять пристальное внимание связям между целым и его важными частями, что повышает актуальность анализа связей между ними. В рамках этой идеи ключевым выводом является то, что философские категории выводятся из реальных отношений к науке.

Ключевые слова: перевод, философия, проблема языка, герменевтика, философские методы, культура, объяснение, развитие, общество, интерпретация.

Z.S. Iskakova, A.B. Aitbayeva, B.M. Atash, A.A. Kuranbek, S.S. Aubakirova

Theoretical and methodological orientations and positions of the problem of translation: on the example of philosophical texts

In the article the basics of the affiliation between philosophy and translation in connection with modern developments and changes in philosophy and translation were examined. The authors highlight the main reasons contributing to the deep transformation of humanitarian meanings, which are of particular interest and relevance. The purpose of the study is a philosophical view of the changing factors in the translation problem. The explanation of the concepts of “philosophy and translation” was reviewed. The authors interpret

translation as a category of social philosophy. The main growth points for thoughts about the transfer of one of the central concepts of linguistics to the core of a broad interdisciplinary scientific discussion and its elevation to the category of social philosophy were reflected in its changed role and function. The authors also consider translation as an important factor in reviving cultural diversity and stimulating the growth of human creativity. It is concluded that the interpretation of translation as a factor that has a significant impact on a person requires consideration by the social philosophy methods. A methodology for analyzing important sociocultural phenomena, based on the dialectical ideas proposed. The main research method is the double opposition “philosophy — translation”. This approach includes the need to pay close attention to the connections between the whole and its important parts, which increases the relevance of analyzing the connections between them. Within this idea, the key conclusion is that philosophical categories are derived from real relations to science.

Keywords: translation, philosophy, language problem, hermeneutics, philosophical methods, culture, explanation, development, society, interpretation.

References

- 1 Avtonomova, N.S. (2009). Poznanie i perevod: Opyty filosofii yazyka [Cognition and translation: Experiments in the philosophy of language]. *Voprosy literatury — Literature questions*, 2, 109–117 [in Russian].
- 2 Derrida, J. (2011). Est li mesto perevodu. Filosofii na natsionalnom yazyke [Is there room for translation? Philosophy in the national language]. *Logos*. — *Logos*, 5–6, 114–133 [in Russian].
- 3 Gadamer, G.-G. (1998). *Istina i metod (Osnovy filosofskoi germenевtiki) [Truth and Method (Fundamentals of Philosophical Hermeneutics)]*. Moscow [in Russian].
- 4 Azhezh, K. (2006). *Chelovek govoriashchii: Vklad lingvistiki v gumanitarnye nauki [Man speaking: The contribution of linguistics to the humanities]*. Moscow [in Russian].
- 5 Elmslev, L. (2006). *Prolegomeny k teorii yazyka [Prolegomena to the theory of language]*. Moscow: Kom Kniga [in Russian].
- 6 Quine, W. (2000). *Slovo i obekt [Word and object]*. (A.Z. Cherniak, T.A. Dmitriev, Trans.). Moscow [in Russian].
- 7 Kun, T. (1977). *Struktura nauchnykh revoliutsii [Structure of scientific revolutions]*. Moscow [in Russian].
- 8 Ter-Minasova, S.G. (2000). *Yazyk i mezhkulturnaia kommunikatsiia. Kak sootnosiatsia mezhdu soboi yazyk i kultura [Language and intercultural communication. How language and culture relate to each other]*. Moscow [in Russian].
- 9 Smirnov, A.V. (2010). *Mozhno li strogo govorit o neperevodimosti? [Is it possible to strictly speak of untranslatability?]. Gumanitarnye chteniia RGGU–2009: Teoriia i metodologiiia gumanitarnogo znaniia. Gumanitarnoe znanie i obrazovanie: sbornik materialov — Humanitarian readings of RSUH–2009: Theory and methodology of humanitarian knowledge. Humanitarian knowledge and education: a collection of materials*. Moscow: Rossiiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet, 37–54 [in Russian].
- 10 Fokin, S.L. (2010). *Perevod kak nezadacha russkoi filosofii: k kritike kontseptsii mimesisa V.A. Podorogi [Translation as a misfortune of Russian philosophy: to criticize the concept of mimesis by V.A. Podorogi]*. *Vestnik Samarskoi gumanitarnoi akademii. Vypusk Filosofii. Filologiiia — Bulletin of the Samara Humanitarian Academy. Issue: “Philosophy. Philology”*, 2(8), 109–125 [in Russian].
- 11 Riker, P. (1998). *Paradigma perevoda [Translation paradigm]. Chast 2. Informatsionno-kommunikativnye aspekty perevoda: Sbornik nauchnykh trudov — Part II. Information and communication aspects of translation Collection of scientific papers*. Nizhny Novgorod: Izdatelstvo: Nizhegorodskii gosudarstvennyi lingvisticheskii universitet imeni N.A. Donroliubova [in Russian].
- 12 Heidegger, M. (2000). *Bytie i vremia = Sein und Zeit [Being and Time = Sein und Zeit]*. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Serii 9. Filologiiia — Bulletin of Moscow University. Episode 9: Philology*, 2, 127–145 [in Russian].
- 13 Steiner, G. (1975). *Abécédaire de Gilles Deleuze. After Babel: Aspects of Language and Translation*. Oxford University Press.
- 14 Garbovskii, N.K. (2015). *Sistemologicheskaiia model nauki o perevode. Transdistsiplinarnost i sistema nauchnykh znaniia [Systemological model of the science of translation. Transdisciplinarity and the system of scientific knowledge]*. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Serii 22. Teoriia perevoda — Bulletin of Moscow University. Episode 22. Theory of Translation*, 1, 3–20 [in Russian].
- 15 Mishkurov, E.N. (2015). *Germenевtiko-perevodcheskii metodologicheskii standart v zerkale transdistsiplinarnosti. Chast I [Hermeneutical methodological standard of translation in the mirror of transdisciplinarity (part I)]*. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Serii 22. Teoriia perevoda — Bulletin of Moscow University. Episode 22. Theory of Translation*, 2, 17–37 [in Russian].

Авторлар туралы ақпарат

Искакова Зауреш — докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0003-2798-8066>

Айтбаева Айгүлім — педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, «Narxoz» университеті, Алматы, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0001-7024-6602>

Берік Аташ — философия ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0003-3431-748X>

Құранбек Әсет — философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, философия кафедрасының меңгерушісі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-3801-0752>

Аубакирова Салтанат — PhD доктор, қауымдастырылған профессор (доцент), Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0001-7894-6208>

Information about the authors

Iskakova Zauresh — Doctoral student, Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-2798-8066>

Aitbayeva Aygulim — Candidate of pedagogical sciences, professor, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-7024-6602>

Berik Atash — Doctor of philosophical sciences, Professor, Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-3431-748X>

Kuranbek Asset — Candidate of philosophical sciences, associated professor, Head of the Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-3801-0752>

Aubakirova Saltanat — PhD, Associate professor, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-7894-6208>

P.P. Solochshenko, A.A. Aleshkov*, D.B. Baibossunov

*Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: andrey-aleshkov@mail.ru, p_soloschenk@mail.ru, dossym.berikbai@mail.ru)*

Productive methodological principles of activity, thinking and communication as a result of practical philosophy

The relevance of the proposed article is determined by the search in modern educational formats for the place and purpose of philosophy as a historically proven way of forming a culture of thinking. The methodological principles of this intellectual activity can be applied in politics, economics, educational systems, scientific and applied disciplines, as well as in the activities of many other social institutions. In addition, the article highlights important aspects of personal development in the field of ethics, and it follows that philosophy should give a person not only pragmatic advice, but also bring high moral standards into his life. Since modern society is increasingly focused on the applied nature of the knowledge it receives, philosophy, which is the most theoretically developed form of knowledge, is looking for new ways to further develop and implement into everyday practice the ways of rational organization of human life and society. In the modern situation, when most people get acquainted with philosophy within the framework of a certain educational program as knowledge already ready and fixed in specific texts, often experiencing difficulties in mastering it, it is important, from our point of view, to pay attention to the connection of philosophical teachings with the real needs of man and society. This is also what many modern authors say, one way or another connected with the process of studying and teaching philosophy. The authors' proposed version of understanding the practical applicability of philosophy as a methodology for achieving productive results of activity, thinking and communication can be considered as a response to the request of a modern person regarding the effectiveness of independent intellectual efforts in achieving personal and social well-being.

Keywords: practical philosophy, methodology, activity, thinking, communication, vitality.

Introduction

One of the fundamental and distinctive features that distinguish the existence of philosophy in the culture of mankind is the need for constant justification of its purpose and necessity for the life and activities of man and society. Indeed, with regard to other classes and their results, such a need does not arise, since people in practice are convinced of the need for the diverse knowledge that these classes give them. Philosophy, from the first steps of its existence, acted as a search for such knowledge that was not directly related to the daily life of human existence, but would be a guarantee that the very daily existence of people makes sense, and the knowledge obtained is reliable. Because having a variety of knowledge and applying it to improve their lives, people discover that knowledge can be limited in its usefulness due to its insufficiency, imperfection, inconsistency with changed living conditions and many other factors and circumstances. It was this reason for the emergence of philosophy that Aristotle drew attention to, analyzing the nature of knowledge: "Knowledge and understanding for the sake of knowledge and understanding itself are most inherent in the science of what is most worthy of knowledge, because whoever prefers knowledge for the sake of knowledge will most prefer the most perfect science, and this is the science of the most worthy of knowledge. And the origin and causes are the most worthy of knowledge, because through them and on their basis everything else is known, and not through what is subordinate to them. And the science that is most dominant and more important than the auxiliary one is the one that recognizes the goal for which it is necessary to act in each individual case..." [1; 68].

Thus, philosophy, as the "only free science", took its special place in culture, becoming the basis of those educational practices that were aimed at discovering objective truth in the natural world, human society and the sphere of thought itself. However, this desire to discover objective truth at the highest possible level of abstraction from everyday life led to the fact that, having reached this truth, a person inevitably returned to everyday existence, but with an understanding of the need to change his activities in the light of knowledge about the essence of objects and phenomena. This was developed in reflections on the practical applicability

* Corresponding author's e-mail: andrey-aleshkov@mail.ru

of the results of philosophical thinking and was fixed as a methodological function of philosophy in its scientific interpretation. For example, in Epicurus we find: “The words of that philosopher are empty, which do not cure any human suffering. Just as medicine is of no use if it does not expel diseases from the body, so philosophy is of no use if it does not expel diseases from the soul” [2; 641]. Seneca notes: “The first thing that philosophy promises to give is the ability to live among people, benevolence and sociability” [3; 10]. And in the detailed definition of Descartes, the founder of the European philosophy of rationalism, a certain program for the formation of methodological culture as the basis for the reasonable organization of people's daily lives has already been given: “All philosophy is like a tree, the roots of which are metaphysics, the trunk is physics, and the branches emanating from this trunk are all other sciences, which are reduced to three main ones: medicine, mechanics and ethics. By the latter I mean the highest and the most perfect science of morals; it presupposes a complete knowledge of other sciences and is the last step to the highest wisdom. Just as fruits are harvested not from the roots or from the trunk of a tree, but only from the ends of its branches, so the special usefulness of philosophy depends on those parts of it that can only be studied at the end” [4; 412].

In the modern situation, when most people get acquainted with philosophy within the framework of a certain educational program as knowledge already ready and fixed in specific texts, often experiencing difficulties in mastering it, it is important, from our point of view, to pay attention to this direct connection of philosophical teachings with the real needs of man and society. This is also what many modern authors say, one way or another connected with the process of studying and teaching philosophy. For example, Russian scientists O.V. Pashchenko and V.A. Klenovskaya write: “Modern researchers are looking for new opportunities to broadcast philosophical knowledge. One of these channels is a new direction — philosophical practice, the main objectives of which are: enriching academic philosophy with critical thinking; increasing motivation to accumulate practical experience; restoring dialogue between people and developing the ability to peacefully resolve conflicts. Philosophical practice allows us to see the practical application of philosophy in life, turning a person's gaze to the ideological issues and problems that fill the world of everyday life, where the main aspects of philosophizing are presented in terms of practical significance for the individual” [5; 65]. For the famous modern Russian philosopher A.A. Guseinov “the subject of practical philosophy is the practice of human life itself, the real life activity of people to the extent that it has a reasonable, conscious and free character, or, to put it another way, in which it itself is philosophical” [6; 43]. V.V. Kuznetsov states: “The uniqueness of philosophy lies in that it combines right thinking with the experience of a decent life. The problem lies in the fact that this unity constantly risks being lost due to the splitting of philosophy as the integrity of the life praxis. Philosophy as a discourse leaves being in oblivion as a problem of existence and destiny. The answer to this challenge is a practical philosophy in which the lost unity is being recreated, but on new grounds. This philosophy appears as a new field of humanitarian knowledge, the subject of which is the worthy existence of man, race, people, Homeland and human civilization as a whole” [7; 19].

Agreeing that the need to return philosophy to its true purpose — to contribute to the formation of an intellectual relationship between a person's ability to a high level of theoretical thinking and the ability to find adequate answers to a wide variety of questions arising in everyday life — is an urgent task of modern study and teaching of philosophy, the authors offer their vision of its possible solution.

Research methods

The specificity of the methodology of the proposed research is determined by the fact that establishing the relationship between theoretical philosophy and life practice requires not only recognition of the equivalence of these spheres of our existence, but also actualizes the need to realize their interdependence and mutual influence. Therefore, the theoretical basis of our research is based on the application of the method of ascent from the abstract to the concrete, which allows us to identify the essence of the object under study, and then, revealing its new connections and relationships, come to a system of specific definitions that reproduce in thinking the interaction of these connections and relationships at a new level of knowledge. The practical component of our research is based on the postulation of attention to the logical and methodological significance of philosophy, which provides an initial introduction to philosophical truth and appropriate worthy practical activity through philosophical criticism of everyday life, generated by doubt about the evidence of the conditions of real life given to us.

Results and discussion

In order to become stronger as an active subject of individual and social activity and overcome the state of infantilism, which, in our opinion, is characteristic of modern society, it is necessary to leave as little blurriness and uncertainty in one's worldview as possible. To do this, we must clearly indicate at what stable levels we regularly come into contact with reality. In general, all our interaction with the world takes place in three directions: thinking, activity and communication. Let's try to figure out which principles of methodological culture, from our point of view, will help make life better in each of these areas.

I Principles of thinking:

1) The principle of generalization and concretization.

Generalization is an intellectual process in which we combine various objects or phenomena into a single group based on the identity of their essential characteristics. Thanks to the generalization, a methodological guideline is formed for obtaining a holistic image of a group of objects — an image devoid of insignificant qualities. At the same time, there is a certain degree of simplification. Here the image of the so-called idealized object arises. An idealized object is an epistemological model of an object with the establishment of patterns, connections, which are practically impossible to identify if only the real object is examined. This is the formation of an integral, abstract model of the object. In the case of concretization, on the contrary, we fill the general scheme with individual signs and meanings. Without precise examples, too general patterns of reasoning will seem questionable. Thus, thinking that lacks concrete examples is meaningless, and concrete examples that have not received theoretical generalization are meaningless.

2) The principle of slow thinking.

A fussy mind inevitably falls into error, because the truth does not like haste. The right idea is like a cultivated plant that needs care and a certain amount of time to grow and mature. Only weeds grow quickly and easily, that is, misconceptions.

3) The principle of a controlled mind.

The mind in human activity manifests itself as the ability to independently obtain the necessary knowledge, the ability to correlate this knowledge with the phenomena and processes of real life and, most importantly, the ability to apply this knowledge correctly. Therefore, when such a complex formation and manifestation of the mind is replaced by simple algorithms for memorizing and reproducing any facts, we can talk about the subordination of the mind to the external conditions of existence of diverse knowledge that the mind itself has not received, and therefore about the loss of human control over his mind. And this is fraught not only with the inability to use independent thinking as the basis of individual well-being, but also with the prospects of becoming the object of manipulation by all kinds of external structures that suppress human freedom.

4) The principle of filtering the received information.

The need to reflect on the information we receive in the modern world is no longer so much an intellectual habit as an essential condition for human spiritual health, since the volume and speed of the flow of information we receive daily are steadily increasing. Besides, this stream carries with it not only pleasant and benign information, but also information of a destructive nature. Therefore, the ability to think skillfully, using the spiritual experience of philosophy, allows a person to engage in the hygiene of his spiritual health, establishing a filter of critical thinking in the flow of information.

II Principles of operation:

1) The principle of synthesis of theory and practice.

In the process of obtaining theoretical knowledge, we must understand why we need it — how it can be applied in practice. Unfortunately, a serious problem of modern education is that the development of theoretical knowledge takes place in a form that is in no way useful to students in real life. The desire to make the learning process more effective forces us to look for various ways to combine theory and practice into a single expedient process. As one of the options for such a connection, a method is proposed for drawing up a plan to achieve the desired future. A well-structured plan multiplies the productivity of actions at times. Without it, there is always the possibility of missing out on doing what was originally intended. In addition, preliminary theorizing expands the range of future practice.

Any action plan should include two fundamental components, namely, theses that answer the questions “What needs to be done?” and “How to do it?”. The question is “What needs to be done?”. It implies a general concept of formulating actions, whereas the question “How to do it?” means going into details. For example: “What needs to be done?” — “Lose weight”; “How to do it?” — “Limit the diet, set a certain diet, do

physical exercises” — further more specific clarifications. Fixing the plan on a material medium (paper, electronic device) allows you to plan the maximum possible number of actions, as well as quickly determine, firstly, the possibility or impossibility of their implementation, and secondly, their sequence. Of course, the schedule can be kept in mind, but seeing the written words will be a strong motivating factor — a reminder of what we haven't done yet. It should also be understood that in any case, the developed plan is not a replacement for work, but a preparation for it. In all spheres of life, in order to achieve a real result, in addition to determining the order of actions, efforts are necessary. Thus, the personal experience gained during the implementation of the plan is one of the most valuable components of the worldview.

2) The principle of consistency:

Any process in its development assumes a certain logical sequence. You can't jump over the stages of progress. An ordinary soldier will not be able to become a general in one day; a caterpillar will not be able to turn into a butterfly, bypassing the pupal stage; a schoolboy will not solve problems with logarithms and integrals if he does not know the simple rules of mathematical calculation.

The movement towards the realization of a goal is a process that is carried out in accordance with its internal logic of development and consists of various levels. The one who sees, calculates, and plans these levels has a clear orientation of activity and is less likely to be distracted by secondary factors. Thus, in every sphere of life, if a person wants to achieve a goal, he must be aware of what stage of development he is at in relation to it.

3) The principle of responsibility.

In professional and interpersonal relationships, we always have certain responsibilities. Anyone who does not fulfill them or performs them poorly, not only harms the cause, but also ceases to arouse people's trust. In this sense, the social essence of a person, our involvement in various social relations and the activities of social institutions cannot be complete without awareness of our responsibility for the quality and results of social activities in general. Because responsibility to others has greater moral force than responsibility solely to oneself. This is what both the “golden rule of morality” and Kant's “categorical imperative” draw our attention to.

4) The principle of productive mistakes.

Sometimes, in order to achieve what you want, you need to make a great many unsuccessful attempts. An undesirable result from which you have drawn the right conclusions is, to a certain extent, a positive result. Thus, when we show intelligence and patience, failures become steps on the way to the goal, not a wall in front of it. As John Dewey said: “A truly thinking person draws no less knowledge from his mistakes than from his successes” [8; 223].

5) The principle of prioritizing skills.

Having skills is more important than having tools. You won't become a violinist just by buying a violin. You won't become a cook just by buying kitchen appliances. Money is also something of a tool. And getting a million dollars without practical knowledge in the field of finance will not make a person a full-fledged millionaire. Without the ability to handle big money, he is likely to lose his wealth. Thus, we must invest in the development of our abilities, and not only in the accumulation of money and things. As the Portuguese proverb says: “What you have ends, what you can remain” [9; 56].

6) The principle of division into spare and superfluous.

Every addition is divided into a spare and an extra one. For example, a car needs four wheels to move. The fifth is lying in the trunk, the wheel is a spare, but the sixth may already be superfluous. A spare is something you need, something that may come in handy in the future. Superfluous is just something useless and disturbing. In general, the ability to separate these concepts, that is, an understanding of what is best to preserve and what should be disposed of, brings order and harmony to our activities. By getting rid of excess, we make life more economical, and by keeping the spare, we make it more secure.

7) The principle of relevance and timeliness.

The reasonableness of human actions is largely determined by such concepts as relevance and timeliness. Thus, to the philosophical question of “what should we do?” should be added the equally important questions “where and when should we do it?”. The history of the biological evolution of human ancestors shows that not the strongest physical species survived, but the most able to act in accordance with the changes taking place in space and time, that is, ready for the maximum number of environmental changes.

III Principles of communication:

1) The principle of attention and empathy.

The attention that we show to another person as a specific individual helps us to build our communication with him based on the potential recognition of his individual characteristics as an actual value. That is, we feel sympathy for a person in advance even before any knowledge of his real character traits and active abilities. Such a benevolent attitude towards each of the participants in the communication allows everyone to freely offer their own vision of the issue under discussion and readily accept the position of the other. The result of showing attention and empathy in the process of communication should be the ability to find the most constructive form of dialogue as a way to discuss issues of human relationships.

2) The principle of harmony.

Recognizing that each person has unique mental and spiritual characteristics that may not always be in demand in the existing system of public relations, we are able to manifest human abilities more significant than social roles and functions in interaction with other people. It is about the ability to establish relationships of spiritual kinship and mutual responsibility, belonging of everyone to everyone and everyone to everyone. In such communication, the priority is not self-affirmation at the expense of others, but the harmonization of joint efforts to achieve the common good, in which the creative vocation and purpose of each person is revealed in an effort to put the interests of other people above their individual interests.

Conclusions

Turning to philosophy as a methodology for the formation of the ability to make judgments about a single fact based on an understanding of its essential content, it can be stated: the higher the level of theoretical culture, the stock of theoretical knowledge, the more opportunities and options for their application in everyday life, which makes it more reasonable and prosperous. By understanding and applying methodology as a practical philosophy, we can understand and acquire a specific life force. But to do this, you need to reveal what is contained in the concept of “power”?

Power is something that allows you to influence reality to a greater extent in order to achieve planned goals; for the sake of self-actualization of a person; for the sake of achieving the good for society. Any force has value not in itself — as a fact, but only as a tool for the realization of intentions. It is associated with such qualities of character as concentration, patience and perseverance. In the accumulation of power, the effect of the dialectical law of the transition from quantitative to qualitative changes is observed. Great power carries great responsibility and great temptations, so the universal rule regarding all power is that before you accumulate it, you should know how to control it. It is always necessary to understand what needs to be done with it and, importantly, what should not be done with it. The Roman poet Horace also wrote: “A force devoid of common sense collapses under its own weight” [10; 72].

One of the signs of a lack of control over force is the inability to prioritize, which results in a distraction of attention, which in turn is expressed in overstrain and inconsistency of actions. In this case, the amount of power becomes the enemy of its quality. The ability to control power is closely related to ethical issues. Strength is empowerment, but this does not mean that achieving it is a guarantee of permissiveness and impunity. Anyone who regularly uses it to the detriment of others will at some point face a backlash that will devalue all the results achieved, showing their destructive nature.

Conclusions: 1) with reasonable use, power brings us a certain benefit; 2) power is something that gradually accumulates, and does not come in an instant; 3) with great power comes great responsibility and great temptations; 4) with inept use, power destroys its owner; 5) it is necessary to know what to do with by force and what should not be done with it; 6) before accumulating force, you should know how to control it; 7) it is necessary to take into account the ethical aspects of managing force and understand that achieving it does not mean permissiveness and impunity; 8) before complicating the force expressed as a system, one should know how this system is ordered; 9) understanding how to control the force expressed as a system and how this system is ordered is based on knowledge of it as a whole, as well as knowledge of the functioning of its parts.

References

- 1 Аристотель. Метафизика: Сочинения: [В 4-х т.]. — Т. 1 / Аристотель. — М.: Мысль, 1976. — 550 с.
- 2 Эпикур С. Фрагменты Эпикура / Лукреций, С. Эпикур // О природе вещей: [В 2-х т.]. — Т. II. — М.: Изд-во АН СССР, 1947. — 717 с.
- 3 Сенека Л.А. Нравственные письма к Луцилию / Л.А. Сенека. — М.: Наука, 1977. — 384 с.

- 4 Декарт Р. Начала философии / Р. Декарт // Избранные произведения. — М.: Политиздат, 1950. — 712 с.
- 5 Пашенко О.В. Философская практика как новый язык философского знания / О.В. Пашенко, В.А. Кленовская // Вестн. Омск. ун-та. — 2020. — Т. 25, № 1. — С. 64–69.
- 6 Гусейнов А.А. Практическая философия: ответы на современные вызовы / А.А. Гусейнов // Ученые записки Крым. федер. ун-та им. В.И. Вернадского. Философия. Политология. Культурология. — 2021. — Т. 7(73), № 3. — С. 39–49.
- 7 Кузнецов В.В. Практическая философия как стратегия достойной разумной жизни / В.В. Кузнецов // Вестн. Ленинград. гос. ун-та им. А.С. Пушкина. — 2022. — № 3. — С. 8–21.
- 8 Кондрашов А.П. Власть в цитатах и афоризмах / А.П. Кондрашов. — М.: Рипол-Классик, 2021. — 640 с.
- 9 Душенко К.В. 2000 лучших афоризмов всех времен и народов / К.В. Душенко. — М.: Эксмо, 2018. — 210 с.
- 10 Семёнов А.А. Энциклопедия афоризмов и мыслей великих людей / А.А. Семёнов. — М.: АСТ, 2008. — 896 с.

П.П. Солощенко, А.А. Алешков, Д.Б. Байбосунов

Практикалық философияның нәтижесі ретінде қызметтің, ойлаудың және қарым-қатынастың өнімді әдіснамалық принциптері

Мақаланың өзектілігі ойлау мәдениетін қалыптастырудың тарихи дәлелденген тәсілі ретінде философияның орны мен мақсатын заманауи білім беру форматтарында іздеумен анықталады. Бұл интеллектуалдық қызметтің әдіснамалық принциптерін саясатта, экономикада, білім беру жүйесінде, ғылыми және қолданбалы пәндерде, сонымен қатар көптеген басқа әлеуметтік институттардың қызметінде қолдануға болады. Сонымен қатар, мақалада этика саласындағы тұлға дамуының маңызды аспектілері атап өтіледі және философия адамға прагматикалық кеңес беріп қана қоймай, оның өміріне жоғары моральдық стандарттарды енгізуі керек деген тұжырым жасалған. Қазіргі қоғам алынған білімнің қолданбалы сипатына көбірек назар аударып бастағандықтан, білімнің теориялық тұрғыдан ең дамыған түрі болып табылатын философия адам мен қоғам өмірін ұтымды ұйымдастыру әдістерін одан әрі дамыту мен күнделікті тәжірибеге енгізудің жаңа жолдарын іздестіруде. Бүгінгі уақытта адамдардың көпшілігі философиямен белгілі бір білім беру бағдарламасы аясында дайындалып, нақты мәтіндерде жазылған білім ретінде танысып, оны меңгеруде жиі қиындықтарға тап болған кезде, біздің көзқарасымызша, философиялық ілімдердің адам мен қоғамның нақты қажеттіліктерімен байланысына назар аудару қажет. Көптеген қазіргі заманғы авторлар философияны оқып-үйрету процесімен байланысты мәселелер туралы айтады. Философиядағы іс-әрекеттің, ойлаудың және қарым-қатынастың өнімді нәтижелеріне қол жеткізу әдістемесі ретінде практикалық қолданылуын түсіну үшін авторлар ұсынған нұсқаны қазіргі адамның жеке интеллектуалдық күш-жігеріне және әлеуметтік әл-ауқатқа қол жеткізудегі тәуелсіз интеллектуалдық күш-жігерінің тиімділігіне қатысты сұранысына жауап ретінде қарастыруға болады.

Кілт сөздер: практикалық философия, әдіснама, қызмет, ойлау, қарым-қатынас, өмірлік күш.

П.П. Солощенко, А.А. Алешков, Д.Б. Байбосунов

Продуктивные методологические принципы деятельности, мышления и общения как результат практической философии

Актуальность предлагаемой статьи определяется поисками в современных образовательных форматах места и предназначения философии как исторически апробированного способа формирования культуры мышления. Методологические принципы данного интеллектуального вида деятельности могут применяться в политике, экономике, образовательных системах, научно-прикладных дисциплинах, а также в деятельности многих других социальных институтов. Кроме того, в статье выделяются важные аспекты развития личности в области этики, а отсюда следует, что философия должна давать человеку не только прагматические советы, но и вносить в его жизнь высокие нравственные нормы. Поскольку современное общество все больше ориентируется на прикладной характер получаемого знания, философия, являющаяся наиболее теоретически развитой формой знания, ищет новые пути для дальнейшего развития и внедрения в практику повседневности способов рациональной организации жизни человека и общества. В современной ситуации, когда большинство людей знакомится с философией в рамках определенной образовательной программы в качестве уже готового и зафиксированного в специфических текстах знания, часто испытывая трудности в его освоении, важно, с нашей точки зрения, обращать внимание на связь философских учений с реальными потребностями человека и общества. Об этом же говорят многие современные авторы, так или иначе связанные с процессом изучения и преподавания философии. Предлагаемый авторами

вариант понимания практической применимости философии как методологии достижения продуктивных результатов деятельности, мышления и общения можно рассматривать как ответ на запрос современного человека относительно эффективности самостоятельных интеллектуальных усилий в достижении личного и общественного благополучия.

Ключевые слова: практическая философия, методология, деятельность, мышление, общение, жизненная сила.

References

- 1 Aristotle (1976). *Metafizika: Sochineniia [V 4-kh tomakh] [Metaphysics: Works in 4 volumes]*. Vol. 1–4. Moscow: Mysl [in Russian].
- 2 Epicurus, S., & Lucretius (1947). *Fragmenty Epikura [Fragments of Epicurus]. O prirode veshchei — About the nature of things*. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 3 Seneca, L.A. (1950). *Nravstvennye pisma k Lutsiliuu [Moral letters to Lucilius]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Descartes, R. (1977). *Nachala filosofii [The Beginnings of Philosophy]. Izbrannye proizvedeniia — Selected Works*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 5 Pashchenko, O.V., & Klenovskaia, V.A. (2020). *Filosofskaia praktika kak novyi yazyk filosofskogo znaniia [Philosophical practice as a new language of philosophical knowledge]. Vestnik Omskogo universiteta — Bulletin of Omsk University, 25(1), 64–69 [in Russian]*.
- 6 Guseinov, A.A. (2021). *Prakticheskaia filosofii: otvety na sovremennye vyzovy [Practical philosophy: responses to modern challenges]. Uchenye zapiski Krymskogo federalnogo universiteta imeni V.I. Vernadskogo. Filosofii. Politologii. Kulturologii — Scientific notes of the Crimean Federal University named after V.I. Vernadsky. Philosophy. Political science. Cultural studies, 7(73), 3, 39–49 [in Russian]*.
- 7 Kuznetsov, V.V. (2022). *Prakticheskaia filosofii kak strategiiia dostoinoi razumnoi zhizni [Practical philosophy as a strategy for a decent intelligent life]. Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta imeni A.S. Pushkina — Bulletin of the Leningrad State University named after A.S. Pushkin, 3, 8–21 [in Russian]*.
- 8 Kondrashov, A.P. (2021). *Vlast v tsitatakh i aforizmakh [Power in quotations and aphorisms]*. Moscow: Ripol-Klassik [in Russian].
- 9 Dushenko, K.V. (2018). *2000 luchshikh aforizmov vsekh vremen i narodov [2000 best aphorisms of all time]*. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 10 Semenov, A.A. (2021). *Entsiklopediia aforizmov i myslei velikikh liudei [Encyclopedia of aphorisms and thoughts of great people]*. Moscow: AST [in Russian].

Information about the authors

Solochshenko Pavel — Master of philosophical studies, Senior lecturer of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-6615-5369>

Aleshkov Andrey — Master of philosophical studies, Lecturer of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0005-6224-9439>

Baibossunov Dossym — Master of religion studies, Senior lecturer of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0005-6413-634X>

L.A. Umirzakova^{1**}, R.A. Aykenova¹, G.R. Seifullina²

¹Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan

²Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: lyazat_aman@mail.ru, ryskeldy.aykenova@mail.ru, galiya-magavina@mail.ru)

Mythological thinking in the cognitive system

Each era's theoretical-cognitive thought forms a new cultural and historical integrity because it is the heir to all of its preceding main directions while evolving at a qualitatively different level, choosing a distinct research topic and range of interests, and creating its own vocabulary for describing and explaining the phenomena of the surrounding reality. In addition to providing a theoretical understanding of the phenomena of understanding the world by our forebears, the modern theory of cognition has an important task in revealing the ontological structures and mechanisms of knowledge, demonstrating the subject volume and pluralism of concepts of cognition and understanding of the world, and adequately and clearly demonstrating some substantive and logical parallels. The article deals with the evolution of the cognitive capabilities of myth. It analyzes various scientific points of view concerning the epistemological function of myth. It also notes that the study of the heuristic role of myth in relation to culture and science requires a philosophical concept capable through the analysis of the universal aspects of myth to synthesize a holistic picture of the mythological way of thinking as the basis for all creative activity immanently inherent in man.

Keywords: myth, mythological thinking, totemism, animism, magic, symbol, truth, cognition.

Introduction

Many scientific viewpoints are being altered, established ideas and theories are being reviewed in new ways, and there are qualitative shifts occurring in the public awareness about the comprehension of the spiritual processes of the modern world. Firstly, it is important to acknowledge the ongoing fascination in philosophy across the whole spectrum of human knowledge.

It was the topic of comparatively limited research until recently, with researchers mostly concentrating on comparative historical and anthropological issues. But things altered drastically in the twenty-first century. The idea that there was “a universal quality of culture, an objectively existing cross-section of any and every socio-historical type of thinking” in mythology has grown notably prevalent. Accordingly, myth came to be viewed as a naturally required shape rather than as “a low, primitive stage of the spiritual development of existence” [1; 13]. The integrity of the worldview that myth offers serves as an explanation for the attraction to mythologization, according to some philosophers who even see contemporary society as a “privileged field of mythological meanings” [2; 522].

The shifting perspectives on the characteristics, meaning, and purposes of myth are telling in this sense. An understanding of myth as the source from which science initially derives its forms and foundations has replaced the previously established widespread approach to myth, which evaluated it exclusively as an attribute of an archaic society, as a subject of narrow historical and ethnographic interest, as a pre-logical, pre-religious, pre-artistic consciousness, incompatible with science. The reason mythological thinking has such a large heuristic component is because it resembles scientific thinking in certain ways as they both represent the same world.

In the last decades of the twentieth century, researchers revealed the diversity of myth, its presence in all spheres of culture (history, language, art, religion, literature, etc.), each of which gives rise to its own myths and is expressed in its own mythological language. We can speak with confidence about the constant modification and transformation of myth in culture, and therefore we are primarily interested in myth as an epistemological phenomenon.

New conceptions of existence are being formed in modern knowledge, especially socio-humanitarian knowledge. The theory of cognitive processes and methodology are also undergoing significant modifications, the search for theories' explanatory potential is ongoing and fruitful, and the “blind-mindedness” of previous epistemological concepts is being overcome. Thus, it is no accident that the comparative-historical

* Corresponding author's e-mail: lyazat_aman@mail.ru

approach to scientific mythology, which underpins both current and ancient mythologies and explains their social roles, is gaining traction.

Even with the abundance of books and articles on different mythological issues that have been written, it is still necessary to examine some elements of myth and the creation of myths. We must acknowledge that mythology is a part of human culture and that they have a particular socio-practical purpose. They are not merely arbitrary “relics” of consciousness that have undergone transformation and change. Therefore, one of the main goals of our research is to understand the cognitive powers of myth and the epistemic foundation of contemporary mythmaking.

The literature devoted to myth and myth making is extensive. There are not such outstanding thinkers who would not address this topic in one way or another. However, with a significant variety of approaches and concepts, all studies can be divided into two groups.

The first group of works reveals the myth “from the outside”, in comparison with other forms of social consciousness. These include the works of R. Bultmann, M. Weber, A.J. Toynbee, P. Feyerabend, K. Hübner, as well as research by Russian scientists A.N. Afanasyeva, V.A. Bachinina, I.T. Kasavina, Yu.M. Lotman, N.I. Martishina, E.M. Meletinsky, V.M. Naydysha, V.V. Nalimova, D.V. Olshansky, E.A. Parmona, M.K. Petrova, G.S. Pomerantsa, V.L. Rabinovich, A.A. Yakovleva.

In the aspect of the given research, different kind of works are interesting, those that consider the myth “from the inside”, from the position of the mythological subject, aimed at studying the internal structure of the myth and the patterns of its development. These are studies of R. Barth, S. Grof, E. Cassirer, C. Levi-Strauss, B. Malinovsky, Z. Freud, F.V. Shellinga, A.P. Elkina, K. -G. Jung, as well as the works of Russian researchers M.M. Bakhtin, A. Bely, Ya.E. Golosovkera, P.S. Gurevich, A.F. Kosareva, M.A. Lifshitz, A.F. Loseva, A.A. Potebnya, V.Ya. Proppa, V.N. Putilova, V.N. Toporova.

An analysis of the historical transformations of myth is impossible without appealing to works devoted to the archaic myth itself and containing rich ethnographic materials (V. Wundt, V.B. Iordansky, L. Levy-Bruhl, S.A. Tokarev, E. Tylor, J. Fraser, L. Morgan, M. McKie).

The works of Kazakh authors such as M.O. Auezov, Zh.M. Abdildin, K.A. Abishev, S.N. Akataev, A. Akishev, Ch.Ch. Valikhanov, V.Yu. Dunaev, N. Dzhetyshaev, B.Zh. Esekeev, Zh.K. Karakuzova, S.A. Kaskabasov, A. Kodar, S.Yu. Kolchigin, A. Margulan, R.M. Mustafina, K.Sh. Nurlanova, B.G. Nurzhanov, A.N. Nysanbaev, M.S. Orynbekov, M.S. Sabitov, A.A. Khamidov, M.Sh. Khasanov became significant in the theoretical and methodological orientation of the study of this phenomenon.

We would like to highlight the study by B.Zh. Esekeev, dedicated to cultural and historical images of knowledge, where a lot of attention is paid to the analysis of the cognitive capabilities of myth.

Thus, the problem of myth and myth making in all its diversity seems to us most feasible in modern cognitive philosophy of myth, in the study of the mythological invariant, therefore the indicated problematic context of the article is important both in theoretical and practical points of view.

The purpose of the authors’ work is to explore myth as an epistemological phenomenon and holistic formation, to consider mythological thinking in the cognitive system, the specifics of mythological truth.

Research methods and materials

The methodological and theoretical basis is the methods of comparative analysis and reconstruction. The research is based on the principles of the unity of historical and logical forms of knowledge development ascent from the abstract to the concrete, negation and continuity.

The proposed aspect of the problem allows us to identify a general field for discussion within the framework of various concepts of modern philosophy of myth, as well as to find common ground between different methodologies. For example, the data of the psychoanalytic school are complemented by the achievements of structural anthropology; the symbolic school is by the functional one. Particular importance for the most complete disclosure of the topic and compliance with the logic of presentation of the main ideas of the work is the structural-genetic method as the most effective in the study of phenomena that have not only long traditions and genesis, but also a complex internal structure and functional intertwining with other adjacent phenomena.

In order to understand myth from inside, we distinguished its structural and genetic basis, the processes of formation, functioning and the result, it is, the myth itself. If in archaic thinking the named components exist in unity and integration with reality, then in modern consciousness their unity is not obvious; they have relative independence.

Results and its discussion

The central problem of any epistemological research is the problem of truth, it is an adequate description and explanation by the subject of the object. But at the same time, it is important to know how well these descriptions and explanations correspond to the reality discussed in the text. In this case, it is necessary to find out what kind of reality is external or internal, to what extent it belongs to the object and to what extent to the subject. In other words, what is being described and explained the external (objective) world or the internal (subjective) state? In the process of cognitive activity the subject cannot clearly distinguish the true state of an object from his own perception of this object: both seem to him to be one continuous and inseparable reality.

The works of oral folk art in particular created over thousands of years. Their peculiarity is explained, firstly, by the fact that the subject of cognition and creativity is not an individual, but a collective of many generations, as a result of which, secondly, the process of cognition and creativity is carried out on an unconscious level. The creators of myths of different tribes and different languages lived at different times, but carried out a single creative process, without putting forward or realizing any common goals and common plans, they did everything spontaneously.

An epistemological question arises: if in mythology the subject is indistinguishable from the object, is it legitimate to raise the question of the origin of the myth? After all, an epistemological problem arises only when the subject clearly opposes himself to the object. If the myth creator himself is completely within the structure of the myth itself, then no epistemological problem exists for him. A similar thing is observed in modern scientific creativity, when mythologemes are present at its core secretly, when they are not specifically reflected by the researcher himself, then an epistemological problem does not arise. It arises not when the process of cognition is carried out, but when it is investigated, or, in other words, when the structure of the cognitive process itself becomes the object of cognition. It is acceptable to dispute the epistemological role of myth if an epistemologist determines that myth is present in the cognitive process.

There is a lot of diversity in these viewpoints. According to A.F. Losev, "it has become a habit" to interpret myth as a primitive man's endeavour to comprehend nature and society. This is untrue since myth, which serves no cognitive purpose at all, differs from any explanation of nature and society — even the most fantastical ones — because rational understanding produces them [3; 457-458].

A myth, in the opinion of O.M. Freudenberg, is unable to explain anything since a typical explanation requires that questions be correctly posed and that logical efforts be made to address them. According to the myth, "primitive man did not ask questions to nature at all and did not answer them at all" since nothing is seen [4; 21].

From the above statement, it is clear that if an explanation is not scientific, it is not an explanation. As if such a thing could only be scientific, abstract and logical. What about art? Doesn't it really know and explain anything? We need to come to the explanation of nature more broadly: as an integral element of consciousness as a whole. Without this, it turns out that before the formation of rational scientific knowledge, explanation had no place in the structure of knowledge at all. The question should probably be posed like this: if primitive people lacked rational thinking, where would it have come from later?

In response to A.F. Losev's above remark, B.Zh. Esekeev, we believe, is correct when he highlights the potential benefits of a historical perspective on proto-scientific archaic civilizations, which enables us to understand the particulars of knowledge existing in these societies. Specifically, the reason for this is that knowledge may function inside the mythical worldview and manifest itself within the context of the mythological attitude towards the world because of the syncretic character of ancient cultures. Knowledge of this kind characterizes mythology as a whole, representing an undivided whole of actions, words, and thoughts [5].

As it is known, ancient people in their time, in their living conditions led and developed economic and social life very successfully, therefore, they simply could not lack rational thinking. They showed the ability to make rather complex generalizations and classifications, to build cause-and-effect relationships (both in industrial and magical activities) and to associative thinking. True, generalizations and classifications, various causes and consequences, as well as the structures of abstraction, association and mediation of ancient man were not furnished with the apparatus of scientific knowledge in its current understanding and therefore did not correspond to the principles of modern formal logic. But this did not make them any less effective either cognitively or technologically. Even current researchers do not always fully monitor their cognitive process from the perspective of the rules of formal or other logic. A.F. Kosarev's perspective can be added to

what has been discussed, albeit it is unlikely that official scientific officials will share his belief that [ancient man felt, knew, and understood nature better than modern man with all his theories and methodologies". Though he was reared by, lived by, and died in nature, he was not aware of the "laws of nature". Because he viewed nature as one with himself and appraised it in a more comprehensive framework than science, he had a deeper understanding of it [6; 78]. If we move away from the excessive categoricness of this statement, then, in our opinion, the researcher is essentially right when he says that the ancients knew something about nature and man that modern science, having not overcome its objectivist limitations, has not yet come to understand. With the aid of science, mythology has the cognitive benefit of revealing to us bits and pieces of information that European civilization has lost. However, we should talk about this individually. It is important to note that science is not the exclusive means of acquiring and extrapolating information, nor is it a definitive standard for determining its veracity.

If, as the aforementioned writers assert, prehistoric humans were fully devoid of logical activity and could not possibly know or explain anything, then what could they possibly have expressed and shown in myths? These writers respond that myths were how ancient people expressed their inner selves. One is forced to concur with this. But even as primitive man expressed himself, he also understood the outside world, since, as has been mentioned many times before, he was not very good at differentiating between subject and object, word and thing, fiction, reality and illusion, and reality. In addition, not only for this reason. In this way of displaying reality, there is also a general epistemological basis, since if the thesis is true that by cognizing and transforming nature, a person thereby cognizes and transforms his own "I", then the opposite thesis is no less true: cognizing his inner world, a person thereby cognizes the external world. Both these are equal.

By analyzing the structure of myths, mythology provides insight into how deeply ancient humans were able to delve into their feelings, dreams, and fantasies about the outside world. This understanding then leads to an understanding of how much of their knowledge and experience they were able to extract and apply to their daily lives. A person in a myth does not set out to accomplish logically verifiable goals or articulate explicit cognitive tasks. He looks for answers to questions in himself in his feelings. His worldview is aimed not at a rational, but an emotional one. It is feelings that emotionally incite creativity, and dreams that stimulate it. Fantasizing, a person constructs, models, classifies, but most often selects a single solution model. All this happens individually, but one thing is undeniable: feelings dominate in the creative act, but not logic, it is turned off. This, by the way, happens in all spheres of human activity, including in science. It is created by living people, and science does not exist without myth, which actually acts as a kind of primary language of description, drawing its initial intuitions from it. Since the time of Plato and even earlier, thinkers concluded that truth is known not by the head, but by the heart, by intuitive thinking.

A.F. Kosarev says, you can try to take it by force, but it will be an insincere, one-sided, ugly truth, a truth without reciprocity. It will only bring us closer to solving the problems that have arisen and will put aside difficulties for a while. But over time, they will fall upon a person with even greater power and force him to submit to forceful pressure. And that time seems to be approaching. Science and civilization with its current global problems turned out to be in a situation of severe crisis. In the fundamental sciences, experiments are becoming more complex and costly, and the results are becoming less justifiable. Individual states, even the most developed are no longer able to carry them out on their own.

Science is experiencing an increasing need for fruitful ideas. The old ones exhaust themselves or need significant replenishment, and this requires enormous material costs. Official science opposes the search for non-forceful opportunities to understand the world, sharply criticizing those researchers who despite pressure, move away from established attitudes and stereotypes.

Logic is the only means available to formalization that allows controlling a scientist for competence and integrity. If the author comes up with "crazy" ideas, he is obliged to justify them logically. However, logic does not provide any guarantees for distinguishing science from pseudoscience, if desired, one can logically justify anything, and there would be a choice of initial facts and premises. Moreover, their choice is dictated not by the rules of logic, but by attitudes, prejudices and even superstitions that are quite common in the scientific community. This means that we need the special instinct of a scientist who in the act of creativity breaks free from the power of formal logic and no longer acts according to its rules, but unconsciously, intuitively, and involuntarily. When an idea suddenly came to him, and his thought was illuminated by a solution to the problem, the scientist again returns to the soil of science and begins to substantiate the idea logically, connect it with previous concepts and, finally, introduces it into scientific circulation, making it an asset to the social life of science. In essence, this is a long-tested mechanism of scientific creativity, known since an-

cient times and confirmed by various scientists' right up to the present day. Major names in world science indicate that for new ideas, human thought, as a rule, turns to the most archaic layers of its own consciousness.

Thus, myth serves as a sort of mechanism for the transmission of information to later generations as well as for the collection and preservation of knowledge gathered by ancient people. This is myth's primary epistemic purpose. It also functions as one of the most significant ways to fully immerse a person in their subconscious, which leads to increased creativity.

The mythical mode of thought appears to have exceptionally broad cognitive potential. We have been left with universal principles, methods, tactics, and laws of cognitive activity by the ancient mythmakers. These were utilized subconsciously, spontaneously, and were never seen as cognitive. In the meantime, the wealth and depth of the information amassed by ancient cultures astounds us with its extraordinary scope.

The deep penetration into the essence of the world is explained by the fact that ancient man did not separate himself from nature, which he perceived as the Universe, as an absolute and eternal principle that dictated to individuals the forms and methods of their existence. He considered various phenomena of the external world not separately from himself and from each other, but in a single context with himself, that his thinking was syncretic, and in essence, dialectical. It might be said that technology was methodology for the ancient people if we accept J. Golosovker's view that mythology served as their epistemology [7].

A method, methodology, or approach for acquiring, storing, and transferring information was one of the many epistemological functions carried out by the important aspects of mythology, such as anthropomorphism, symbolism, traditionalism, etc. However, it is important to emphasize that neither these characteristics nor the roles they played were distinguished from one another or acknowledged as unique structures in any way. Their indivisible totality was created by their syncretic intertwining.

How were the cognitive functions of myth manifested? Anthropomorphism, which manifests in three ways — totemism, animism, and magic — is one way to illustrate this. All social, natural, and cosmic order phenomena were modelled and explained with the aid of the endowment of human properties with the surrounding world, which put man in the role of both an object and a principle (as we see, the syncretism of object and subject, part and whole, property and principle). Man established himself as the world's "first principle" (the principle of the world's unity), connected everything to everything (the principle of universal connection), and was necessary and sufficient for all changes that took place in the world.

"Analysis (separating the giant's body into parts) and synthesis (constructing space from them); induction (transferring human properties to space) and deduction (deriving the structure of generic, social, and sacred relations from the cosmic structure); abstraction (separation of elements and properties from objects) and generalization (personification of abstract properties); comparison of properties abstracted from different objects and their classification (combination into classes)" are just a few examples of the basic universal methods of cognition even when the universe was viewed by ancient man as the various parts of a dead giant's body [6; 86]. The ancients, however, did not identify these techniques as such; instead, they were used haphazardly in accordance with unidentified mental principles [8; 191].

Totemism is the understanding of one's unity and kinship with the natural world, particularly with the animal and plant kingdom. It greatly increased the cognitive activity of prehistoric people, sped up the development of production activities, and helped people realize how important it was to regulate the number of commercial animals and plants as well as the size of clan groups. These realizations gave rise to a variety of regulatory mechanisms, including ceremonial ones.

For example, the basis of the art of the ancient Saks, who lived mainly in Southern Kazakhstan, was the animal style, which was quite widespread throughout Central Asia and Southern Siberia. The essence of this style, as shown by its researcher M. Orynbekov was that war totem animals from which the tribe or clan descended were glorified. These were wolves with images of which the Saks nomads usually decorated swords, daggers, horse harnesses, quivers, and banners. A wide range of tribal signals were represented by the depictions of wolves, tigers, wild boars, eagles, and even non-fighting animals like hares, deer, and saiga.

As though descended from the wolf, the tribes donned wolf-skin clothing, adopted its hunting techniques and fighting styles, wore amulets adorned with wolf teeth, and displayed fearless behavior.

As the nomadic way of life spread, the horse received special deification, in addition to the wolf. It was perceived as an animal related to the sun, light, sky and at the same time related to the underworld, since it was buried with its owner. The horse became a creature that inspired fear along with its rider [9; 28–30]. His deification assumed impressive proportions not only among nomads, but also among the nations of the West.

Rituals passed on to generations carried knowledge about the habitats and methods of reproduction of animals, their habits, the time of prohibitions and permission to hunt, the vegetative period in the life of plants, and methods of preparing food from them.

In Kazakh life, a system of prohibitions or taboos is connected with totemism. Many of them are explained by the veneration of animals or fear of the formidable forces of nature. It was believed, for example, that one should not kill a white snake or an owl, otherwise there would be misfortune; You cannot call a wolf by name, lest he attack the herd; You can't shoot swans because they are the king of birds; Do not step on animal bones, etc.

Classification was necessary because totemism moved the focus from the description of the world to its causal explanation. Totemic categories have become global, including all visible natural occurrences and facets of human existence; nonetheless, they would not be feasible in the absence of consciousness's abstracting activity, which is always developing. Totemism established the basis for object computation and elementary arithmetic operations.

The introduction of animism increased the cognitive capacities of prehistoric humans even more. A person's worldview underwent a true revolution when they gained an insight of their inner selves. Man perceived a vast world, made up of unique spiritual entities he refers to as spirits, inside himself. Every organ of the human body, every state of mind or mental function is endowed with this all-pervading spirituality; it acquires independence, an existence independent of humans. Spirits of forests, mountains, lakes, rivers and other natural phenomena appear. All of them are endowed with a human appearance, consciousness, creative or destructive activity. Life and death, good and evil are also spirits. They tirelessly fight among themselves for possession of the soul and body of a person. The further course of the life, earthly and posthumous fate depend on which spirits prevail.

Kazakhs at an ordinary level of consciousness have retained the belief that any object like a person has its own soul, capable of living separately; and it flies out of a person in the form of a fly. The famous Kazakh folklorist and literary critic Seit Kaskabasov, exploring the relics of pre-Islamic reality in Kazakh life and in fairy tales tells a story about such a soul. "A fly flew out of a sleeping man. Someone who noticed it put it in a bottle and capped it. A day later, he began to wake up the sleeping man, but could not wake him up. Then he uncorked the bottle with the fly, the fly quickly flew into the sleeper's nose, and he woke up". According to S. Kaskabassov, in the idea of a soul-fly one should look for the etymology of the expression in the Kazakh language "shybyn zhan" (literally "soul-fly"), meaning "poor soul" [10; 73-74]. In Kazakh folk art, there is also an animistic idea that the soul can replace a person and may live separately from the owner, and he does not suffer from it.

Echoes of such a worldview have survived to this day. Expressions as "a person has been possessed by an evil spirit", "a spirit of contradiction, violence or destruction has taken possession of him" are nothing more than the rudiments of animistic ideas (A.F. Kosarev). For example, Kazakh folklore like the folklore of many nations of the world has preserved to this day the features of the ancient reality that gave birth to it, conveying traces of primitive thinking with its inherent animistic and totemistic worldview. Today, these motives are used only as an artistic device, usually in sayings, beginnings and endings (S. Kaskabasov), emphasizing antiquity.

It is generally accepted that awareness of the causal interdependence of phenomena came with the emergence of magic. Magical activity is associated with developed ideas about the sequence of causes and effects. Initially, a person grasped causal connections unconsciously, recorded chains of events, foresaw their occurrence, and then connected together the most vivid impressions that struck him. And gradually, in the process of social and industrial activity, this innate ability turned into a need.

The need to explain why objects are connected in one way and not another and whether it is possible to change the causal relationship is caused by a person's desire to somehow influence the course of his life. Over the course of thousands of years, people experimentally changed the conditions of their existence and this gradually convinced them to overcome any difficulties through the efforts of reason and will. The natural consequence of this belief was magic. In the early stages, magical activity was associated mainly with satisfaction of everyday needs, hence various types of industrial, meteorological and healing magic, both beneficial (white magic) and harmful (black magic).

Gradually in the main areas, magical knowledge began to differ little from rational knowledge. If science indirectly through technology makes qualitative changes in the subject or phenomenon being studied, then magic also indirectly, but through ritual affects a person's worldview. Auezkhan Kodar presented ritual as the most general concept that traditional thinking is capable of it, a cosmic law, and an order that governs

the world. In this context, the Kazakh intellectual tradition represents ritual and magical knowledge, on the basis of which a disordered state is transformed into an ordered one and the preservation of the basic conditions for the existence of the universe and the earth as the cradle of humanity is ensured [11].

The works of the researchers of Kazakhstan P. Pallas, A. Levshin, Ch. Valikhanov, G. Potanin and others contain descriptions of magical rituals among the Kazakhs. For example, G. Potanin writes about how the Kazakhs “sew seven black stones inside their tumars (amulets); their purpose is to protect against the evil eye” [12; 99-100]. In Ch. Valikhanov [13] and R. Karutz we read about how “during difficult childbirth, the woman’s hair is burned in front of the mother” [14; 122, 126-127], as well as what supernatural power animal bones, fire have.

According to S. Kaskabasov, Kazakhs consider the most dangerous magic that affects objects in direct contact with a person — hair, clothes, nails, etc. Since hair has a magical power, according to the Kazakhs, hairy people are marked to be fearless, brave and rich. Therefore, hair should be treated very carefully [15; 79-80].

Magical activity is becoming more abstract in nature and the most important tool of cognition. The discovery by man of his own spiritual world, no less rich and colorful than the physical world and its spread to the entire universe had important epistemological consequences. A person draws knowledge about the world not only from his practical experience, but also from spiritual experience, from himself, from his subconscious in the form of symbols and images of meaning.

At first glance, magical technologies do not explain anything. They represent a certain set and sequence of motor and verbal procedures as ritual actions, spells that must be performed or pronounced in the right place and at the right time in order to achieve the desired effect on the object. However, any of the magical technologies contains some kind of mystical teaching that presumably has a deep meaning and captures some energy flows and cosmic connections inaccessible to scientific knowledge. These technologies have a thousand-year history, although throughout it they experienced constant persecution from world religions, and then from science. In those few cases when science recognizes magical (paranormal) influences, it explains them by the presence of special bioenergy and bioinformation fields that create the necessary effect. The meaning of mystical procedures can only be read by trained people initiated into their secret. The media sometimes report on successful developments in the field of psychotronics, a special “secret” science that seeks to use the connection and channeling of fields for parapsychological effects on people. If such messages contain even a grain of truth, then it only confirms the epistemological possibilities of magic, which suddenly acquire a scientifically based and practically feasible reality.

Magic developed not only purely mystical ways of understanding the world, but also ordinary ones, used every day in cognitive and practical activities. It served as a kind of experimental base for testing new economic and social technologies and in its own way performed many of the functions of science: “theoretical”, “methodological”, technological, and social.

During the transfer of magical technologies from generation to generation, their mystical meaning was gradually lost for various reasons, although the procedural side was preserved by tradition quite accurately. This is explained by the fact that the procedure unlike the meaning does not require understanding for its reproduction. Over time, ceremonial procedures having lost the remnants of mystical meaning turned into an empty formality, an element of ordinary etiquette. As we know, cultures give preference to procedure but not the meaning, the letter, the spirit of the ritual are sooner or later doomed to die, which is confirmed by many facts from researchers Ya.E. Golosovker, A.F. Kosarev and others.

At the same time, each new reading of the meanings contained in the structure of a ceremony or rite can give impetus to the development of a new mystical teaching and new magical technologies. But this will happen, firstly, only if there is someone to “read” it, and, secondly, we will be talking about a completely different culture with its special myths.

Thus, the semantic content of knowledge is typical for all archaic culture and is present in all its elements, including magical actions. Therefore, magic can be defined as a form of knowledge, emphasizing its features, expressed, in particular, in ritual and symbolic activity. At the same time, magic must also be understood as a creative process in which the result is not always known in advance and even more so, its achievement cannot be guaranteed, where chance reigns, there is a great possibility of making a mistake.

In the life of archaic cultures, symbols are of great importance. What are they? What are their epistemological capabilities? A symbol is first and foremost an indivisible union of the sensory and rational: an image appears in it as an idea, and an idea appears in it as an image. Because the symbol vanishes when it is broken down into a picture and an idea, it is very challenging to pinpoint certain approaches, strategies, and guiding

principles of symbolic action. From an epistemological perspective, a symbol has just one interpretive and generalizing function.

A particular thing appears to become “greater than itself” when it turns out to be a sign, may take on several meanings, and becomes a symbol of other objects. This is how the generalization is represented. A.F. Kosarev uses a shamanic tambourine as an example, which is a tool for introducing the shaman into a mystical state through rhythmic drumming; additionally, he shows a model of the universe with three interconnected worlds depicted; a guide map with shamanic routes and landmarks; a means of communicating with spirits (a shaman cannot fully connect with spirits without a tambourine); and a method of dividing the shaman's soul among the three realities.

In one way or another, all cultures use the meanings indicated for the shamanic sign. We can discuss a Central Asian shamanic culture in this context. Its roots are found in the “Vedas” and “Avesta”, in the religion of Mithra. However, later, on a different linguistic plane, the shamanistic culture gave rise to the Turkic Tengri cult, the Mongol “black faith”, Siberian shamanism, Russian paganism, and the restorative and ecstatic practices of the Kazakh bucks (A Kodar). Moreover, bucks are just one of several types of shamans among the Kazakhs. Various fortunetellers were known, zhauryshy, kumalakshy, yrymshi, duana, etc. Nevertheless, all researchers of Kazakhstan confirm bucks stood out that in the 18th — 19th centuries. And more often than all other shamans, they are present in Kazakh fairy tales as predictors, advisers, and healers. Moreover, apparently, the healing activities of the bucks brought them especially wide popularity in the Kazakh steppes. None of the Russian researchers who visited Kazakhstan in the past ignored these colorful people and their extraordinary capabilities.

An interesting analysis of the reasons for the popularity of bucks among the Kazakhs was given by Chokan Valikhanov. He wrote: “... All diseases and misfortunes are the influence and corruption of spirits; and the bucks, their favorites, can beg their patrons to leave the person he takes under his protection. However, there are still many who unconditionally believe in the supernaturalism and divinity of the Bucks. These spirits are... great, medium and small, which is why bucks... and their powers are different. The great ones heal all the sick... The signs of a big buksy are the following: during the game he puts a saber in the stomach, puts it down to the hilt in the throat, licks a red-hot iron, hits himself in the chest with all his might with an ax, and all this is accompanied by playing the kobyz, an instrument that belonged to the auliya Korkyt, and singing, which is called sarn. The game is the calling of spirits, their nickname. During the game [Bucks] becomes more and more stupid, becomes more frantic and falls. After a while he gets up and says what his spirit told him during this fainting spell... This is a prophecy” [16; 208–216]. For instance, as documented by Chokan Valikhanov, oral folk art from Kazakhstan reflects the shamanistic notion of three realms as follows: “There are human inhabitants in the sky”. They wear girdles beneath their throats; we are earthbound and have belts around our bodies; the subterranean people, who have their own sun, moon, and stars, have belts around their legs.

It is clear that the symbol, which unites the sensuous (picture) and intellectual (concept) in an inseparable whole, catches the object in all of its vivid figurative integrity, and this proves to be more than enough for an understanding of mythology. The concept must be presented in its pure or abstract form, separated from the visual, as science is compelled to split the universe in order to obtain categorical clarity. However, without clarity and sensory representation, no notion can ever be fully comprehended. Mythology does not have this kind of issue. Given the nature of the sign, the meaning is symbolic, and mythology clearly has the upper hand over science in this instance. The symbol connects the physical, metaphysical, and transcendental worlds, “creating a powerful force field of creative tension and encouraging the thinker to give birth to an idea by fertilizing human thought with meaning”. For a little period, the tension is released, only to return with a new sign and force against the victim. Furthermore, none of this can be explained by rationalistic thought. Suddenly, in an unforeseen way, a thought appears out of nowhere and shines the light of truth on this or that aspect of reality. Sometimes a person can see, even for a little moment, the meaning of existence (the universe, mankind, culture, society, personality), as well as the significance of the cognitive process itself, thanks to a symbol [6; 126].

Thus, we can quite confidently summarize that the main components of mythological thinking have extremely broad epistemological capabilities. And although science never properly recognized them, nevertheless, mythological thinking laid the foundation for all universal methods and principles of cognition that are now known and quite widespread in science. It is mythology that contains the diverse ways of purposefully immersing a person in a state of creativity, which modern science has not yet comprehended and is unlikely to comprehend if it invariably adheres to a strict rationalistic approach. Based on symbolic information ex-

tracted from the subconscious, mythological thinking created various mystical teachings, which laid the foundation for the first philosophical systems and the first scientific schools, which had a pronounced mystical character. The cognitive activity of ancient people undoubtedly had its own special logic and peculiar epistemology.

It is known that any cognitive activity — mythological, artistic or scientific — has as its ultimate goal the comprehension of truth, although it may be objected that this is not always the case and will refer to mythological thinking, which is supposedly incapable of knowing or explaining anything. Adherents of this position are right when they mean the scientific opposition of “true” and “apparent,” “imagined” and “real,” “essential” and “insignificant.” In myth there is no scientific opposition of these categories, because myth directly reflects reality. However, he also has his own criteria of truth and reliability and can successfully distinguish the true from the apparent and the imagined from the real. But all this happens not in a rational, but in a purely mythical way, using its own laws and characteristics.

A comprehensive analysis by P.A. Florensky, shows that the concept of “truth” bears a clear imprint of subjectivity — linguistic, cultural, national, personal, which is also evidenced by the theory of linguistic relativity, which became widespread in the mid-twentieth century, according to which our worldview and understanding of the world are determined to a large extent historically established architectonics of the language. And this moment of human subjectivity cannot be eliminated in principle even when we are talking about purely scientific truth [17].

According to A.F. Kosarev, in order to turn cognitive activity into scientific to some extent it had to break away from practice and become purely speculative. The achievements of science ultimately find practical application, but these achievements are stimulated not by the needs of practice, but by the internal needs of science itself, the logic of its development. Truth is considered the highest value, the selfless service of which should not be hindered by any personal sympathies, antipathies or considerations of benefit [6; 235].

The main means of obtaining new knowledge is now becoming theoretical analysis based on certain rules of derivation and transformation, on a strictly conditioned system of evidence. The logical-deductive method becomes the leading way of obtaining scientific knowledge. However, any construction according to this method begins with the choice of axioms that is known as accepted without proof. Since all axioms bear the stamp of agreement, it follows that at the basis of all theoretical constructions lies knowledge, the truth of which can always be questioned.

Based on the foregoing, we note that the types of cognitive activity are immense, and truth is knowledge that contains meaning within the framework of one or another form of human activity, in which it finds its justification and its criteria.

Conclusion

Specifying the theoretical results of this study, the following conclusions can be formulated:

1. Myth is a necessary and natural step in the reflection of consciousness. The cognitive functions of myth are realized, as a rule, through ancient forms of human consciousness (totemism, animism, magic), reinforced and mastered by the experience of collectivity. Relics of this understanding of myth have survived to this day;

2. Myth has always performed and continues to perform important epistemological functions (method, technique, method of obtaining, storing, transmitting knowledge). All these methods and techniques are not structured, but are intertwined, syncretic and form an indivisible whole;

3. The concept of “truth” bears a clear imprint of subjectivity — linguistic, cultural, national, personal, etc.;

4. The goal of mythological like any other type of knowledge is to comprehend the truth, but mythological truth is distinguished from all others by the specificity of the experience contained in it, namely:

- mythological thinking is syncretic. All its components are interconnected and represent an indivisible integrity;

- in mystical experience, the deepest meanings are revealed to a person in the form of images of meaning, or symbols.

5. Myth making is a special type of spiritual production, the main function of which is value-oriented. It has a spontaneous character; its product is myths, they are capacious, energetically saturated and stable images of reality that exist in the facts of consciousness. The results of myth making form a special layer or level of the sociocultural system of knowledge, which on the subjective side is focused on worldview, and on the objective side is on knowledge of the surrounding world.

Recommendations

The article's analysis, which focusses on reconsidering the assumptions underlying the cognitive attitude towards myth, is significant for the advancement of the theory of knowledge and should have a favourable effect on a methodological level. An invariant study of the problem of myth allows to reveal the rational and conceptual structure of the existence of modern mythology and leads to an understanding of the universal cultural context of myth. These materials can be used for educational courses and scientific research.

The article was prepared within the framework of the Grant scientific project AP 19680020 "Studying the ethnic conceptual sphere of nations and thinkers of the past through approaches, techniques, methods of cognitive-ethical linguistic synergetics is a new humanitarian knowledge", with the financial support of the Ministry of Science and Higher Education.

References

- 1 Алпеева Т.М. Теоретико-методологический анализ проблемы социального мифа: автореф. дис. ... д-ра филос. наук. Спец. 09.00.11 — «Социальная философия» / Т.М. Алпеева. — Минск, 1992. — 37 с.
- 2 Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс; пер. с фр. В. Иванов. — М.: Наука, 1983. — 536 с.
- 3 Лосев А.Ф. Мифология: философская энциклопедия: [В 5-и т.]. — Т. 3. / А.Ф. Лосев; гл. ред. Ф.В. Константинов. — М.: Сов. энцикл., 1964. — 584 с.
- 4 Фрейденоберг О.М. Миф и литература древности / О.М. Фрейденоберг. — М.: Наука, 1978. — 605 с.
- 5 Есекеев Б.Ж. Культурно-исторические образы познания / Б.Ж. Есекеев. — Алматы: Ақыл кітабы, 1999. — 240 с.
- 6 Косарев А.Ф. Философия мифа / А.Ф. Косарев. — М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2000. — 304 с.
- 7 Голосовкер Я.Э. Логика мифа / Я.Э. Голосовкер. — М.: Наука, 1987. — 218 с.
- 8 Прибрам К. Язык мозга. Экспериментальные парадоксы и принципы нейропсихологии / К. Прибрам; пер. с англ. Н.Н. Данилова, Е.Д. Хомская. — М.: Прогресс, 1975. — 464 с.
- 9 Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов / М.С. Орынбеков. — Алматы: Өнер, 1994. — 208 с.
- 10 Каскабасов С.А. Золотая жила. Истоки духовной культуры: [В 2-х ч.]. — Ч. 1 / С.А. Каскабасов. — Астана : Елорда, 2000. — 752 с.
- 11 Кодар А.А. Казахская философия как диалог с традицией: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Спец. 09.00.03 — «История философии» / А.А. Кодар. — Алматы, 1999. — 31 с.
- 12 Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. — Вып. 2 / Г.Н. Потанин. — СПб.: Типогр. В. Киришбаума, 1881. — 181 с.
- 13 Валиханов Ч. Следы шаманства у киргизов: Собрание сочинений Ч.Ч. Валиханова: [В 5-ти т.]. — Т. 4 / Ч. Валиханов. — Алма-Ата: Гл. ред. Казах. Сов. энцикл., 1985. — С. 48–70.
- 14 Карутц Р. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке: этногр. очерки / Р. Карутц; пер. Е. Петри. — СПб.: А.Ф. Девриен, 1911. — 188 с.
- 15 Каскабасов С.А. Золотая жила. Истоки духовной культуры: [В 2-х ч.]. — Ч. 1 / С.А. Каскабасов. — Астана : Елорда, 2000. — 752 с.
- 16 Валиханов Ч. Тенкри (Бог): Собрание сочинений Ч.Ч. Валиханова: [В 5-ти т.]. — Т. 1 / Ч. Валиханов. — Алма-Ата: Гл. ред. Казах. Сов. энцикл., 1985. — С. 208–216.
- 17 Флоренский П.А. Столп и утверждение Истины: Собрание сочинений П.А. Флоренского: [В 2-х т.]. — Т. 1. / П.А. Флоренский. — М.: Правда, 1990. — 839 с.

Л.А. Өмірзақова, Р.А. Айкенова, Г.Р. Сейфуллина

Таным жүйесіндегі мифологиялық ойлау

Әр дәуірдің теориялық және танымдық ойы, барлық алдыңғы негізгі бағыттарының жалғасы бола отырып, сапалы түрде әр түрлі деңгейде даму үстінде болады, өзінің зерттеу тақырыбын, басқа да қызығушылық шеңберін анықтап, қоршаған шындық құбылыстарды сипаттау мен түсіндірудің өзіндік жолын қарастырады, осылайша жаңа мәдени және тарихи тұтастықты қалыптастырады. Осыған байланысты қазіргі білім теориясының өзекті міндеті — әлемді түсіну құбылыстарын теориялық тұрғыдан түсіну ғана емес, сонымен бірге кейбір мазмұнды және логикалық параллельдерді барабар және анық көрсету, білімнің онтологиялық құрылымдары мен механизмдерін ашу, таным мен әлемді түсіну тұжырымдамаларының объективті көлемі мен плюрализмін көрсету. Мақалада мифтің

танымдық мүмкіндіктерінің эволюциясы қарастырылған, мифтің гносеологиялық қызметіне қатысты әртүрлі ғылыми көзқарастар талданған, мифтің мәдениетке қатысты эвристикалық рөлін зерттеу мен ғылымға мифтің әмбебап аспектілерін саралау арқылы мифологиялық ойлау тәсілінің тұтас бейнесін синтездеуге қабілетті философиялық тұжырымдама кез келген шығармашылық қызметтің имманентті негізі болып табылатындығы айтылған.

Кілт сөздер: миф, мифологиялық ойлау, тотемизм, анимизм, сиқыр, символ, шындық, таным.

Л.А. Умирзакова, Р.А. Айкенова, Г.Р. Сейфуллина

Мифологическое мышление в системе познания

Теоретико-познавательная мысль каждой эпохи, будучи преемницей всех предыдущих основных ее направлений, но развиваясь на качественно ином уровне, определяет свой предмет исследования, другой круг интересов, вырабатывает собственный язык описания и объяснения явлений окружающей действительности, образуя тем самым новую культурно-историческую целостность. В этой связи актуальная задача современной теории познания заключается не только в теоретическом осмыслении феноменов понимания мира нашими предшественниками, но и в том, чтобы адекватно и ясно показать некоторые содержательные и логические параллели, раскрыть онтологические структуры и механизмы знания, продемонстрировать предметную объемность и плюрализм концепций познания и осмысления мира. В статье рассмотрена эволюция познавательных возможностей мифа, проанализированы различные научные точки зрения относительно гносеологической функции мифа, отмечено, что изучение эвристической роли мифа по отношению к культуре, да и к науке нуждается в философской концепции, способной посредством анализа универсальных аспектов мифа синтезировать целостную картину мифологического способа мышления как имманентно присущей человеку основы всякой творческой деятельности.

Ключевые слова: миф, мифологическое мышление, тотемизм, анимизм, магия, символ, истина, познание.

References

- 1 Alpeeva, T.M. (1992). Teoretiko-metodologicheskii analiz problemy sotsialnogo mifa [Theoretical and methodological analysis of the problem of social myth]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Minsk [in Russian].
- 2 Lévi-Strauss, C. (1983). *Strukturalnaia antropologiia* [Structural anthropology]. (B. Ivanov, Trans). Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Losev, A.F. (1964). *Mifologiia* [Mythology]. *Filosofskaia entsiklopediia*. Vol. 1–5. Moscow: Sovetskaia entsiklopediia, 3 [in Russian].
- 4 Freidenberg, O.M. (1978). *Mif i literatura drevnosti* [Myth and literature of antiquity]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Esekееv, B.Zh. (1999). *Kulturno-istoricheskie obrazy poznaniia* [Cultural and historical images of knowledge]. Almaty: Aqyl kitaby [in Russian].
- 6 Kosarev, A.F. (2000). *Filosofiia mifa* [Philosophy of myth]. Moscow: PER SE; Saint Petersburg: Universitetskaia kniga [in Russian].
- 7 Golosovker, Ya.E. (1987). *Logika mifa* [The logic of myth]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Pribram, K. (1975). *Yazyki mozga. Eksperimentalnye paradoksy i printsipy neiropsikhologii* [Languages of the brain. Experimental paradoxes and principles of neuropsychology]. (N.N. Danilova, E.D. Khomskaia, Trans). Moscow: Progress [in Russian].
- 9 Orynbekov, M.S. (1994). *Predfilosofiia protokazakhov* [Pre-philosophy of the proto-Kazakhs]. Almaty: Oner [in Russian].
- 10 Kaskabasov, S.A. (2000). *Zolotaia zhila. Istoki dukhovnoi kultury* [Goldmine. Origins of spiritual culture]. Parts. 1–2. Astana: Elorda, 1 [in Russian].
- 11 Kodar, A.A. (1999). Kazakhskaia filosofiia kak dialog s traditsiei [Kazakh philosophy as a dialogue with tradition]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 12 Potanin, G.N. (1881). *Ocherki Severo-Zapadnoi Mongolii* [Essays on Northwestern Mongolia. Issue II]. Saint Petersburg, 2 [in Russian].
- 13 Valikhanov, Ch. (1985). *Sledy shamanstva u kirgizov: Sbranie sochinenii Ch.Ch. Valikhanova* [Traces of shamanism among the Kirghiz: collected works of Ch.Ch. Valikhanov]. Vols. 1–5. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi Sovetskoi entsiklopedii, 4 [in Russian].
- 14 Karutz, R. (1912). *Sredi kirgizov i turkmen na Mangyshlake* [Among the Kyrgyz and Turkmens in Mangyshlak]. Saint Petersburg [in Russian].
- 15 Kaskabasov, S.A. (2000). *Zolotaia zhila. Istoki dukhovnoi kultury* [Goldmine. Origins of spiritual culture]. Parts. 1–2. Astana: Elorda, 1 [in Russian].
- 16 Valikhanov, Ch. (1985). *Tenkri (Bog): Sbranie sochinenii Ch.Ch. Valikhanova* [Tenkri (god): collected works of Ch.Ch. Valikhanov]. Vols. 1–5. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi Sovetskoi entsiklopedii, 1 [in Russian].

17 Florensky, P.A. *Stolp i utverzhdenie Istiny: Sobranie sochinenii P.A. Florenskogo [Pillar and statement of Truth: collected works of P.A. Florensky]*. Vols. 1–2. Moscow: Pravda, 1 [in Russian].

Information about the authors

Umirzakova Lyazzat — Assistant professor, Candidate of philosophical sciences, Professor of the Department of Social and Humanitarian Sciences and Linguistic Disciplines, Turan-Astana University, School of Humanities and Law, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-7525-4625>

Aykenova Ryskeldy — Doctor of philological sciences, Professor of the Department of Social and Humanitarian Sciences and Linguistic Disciplines, Turan-Astana University, School of Humanities and Law, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-7204-3315>

Seifullina Galiya — Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; <http://orcid.org/0000-0003-3220-6233>